

Nyelvtudományi Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA NYELVTUDOMÁNYI
BIZOTTSÁGÁNAK
MEGBÍZÁSÁBÓL
SZERKESZTI:

LAKÓ GYÖRGY

LXVIII. kötet 1. szám

Budapest, 1966

Nyelvtudományi Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztő bizottság:

BERECZKI GÁBOR
HAJDÚ PÉTER
JUHÁSZ JÓZSEF
KÁROLY SÁNDOR
LAKÓ GYÖRGY
MAGDICS KLÁRA
RÉDEI KÁROLY
TAMÁS LAJOS

Felelős szerkesztő:

LAKÓ GYÖRGY

Technikai szerkesztő:

RÉDEI KÁROLY

A szerkesztőség címe:

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETE
BUDAPEST, V., SZALAY U. 10-14. V. EMELET

A kiadvány előfizethető
vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL,
Budapest V., Alkotmány utca 21.
Telefon: 111-010.

MNB egyszámlaszám: 46.
Csekkbefizetési számla: 05.915.111-46,

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban,
Budapest V., Váci utca 22.
Telefon: 185-612.

a POSTA KÖZPONTI HIRLAP IRODA
1. számú Hírlapboltjában,
Budapest V., József nádor tér 1.

és bármely postahivatalban.

Csekk számlaszám: egyéni 61.257.,
közületi: 61.066. MNB egyszámlaszám: 8.

Előfizetési díj egy évre 28,— Ft.

Külföldön a „Kultúra” Könyv és Hírlap
Külkereskedelmi Vállalat bizományosai
veszik át az előfizetést.

A folyóirat egyes régi példányai korlá-
tozott számban beszerezhetők az
Akadémiai Kiadó Terjesztési Osztályán
(Budapest, V., Alkotmány utca 21.).

Nyelvtudományi Közlemények

A
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI
LAKÓ GYÖRGY

HATVANNYOLCADIK KÖTET

BUDAPEST
1966

Vahi osztják nyelvtanulmányok

(Második közlemény)*

Névszók

A főnév

A főnévalkotás

117. Két formája van: a szóképzés és a szóösszetétel.

A szóképzés

117a. A produktív képzők száma viszonylag csekély. Az alábbiakban — gyakoriságuk sorrendjében — felsoroljuk a leginkább használatos névszóképzőket.

A) Denominális névszóképzők:

-*ālī/-ālī*: kicsinyítő képző (a leggyakoribb élő képző). Pl. *kulālī* 'halacska' (*kul* 'hal'), *nipikālī* 'könyvecske' (*nipik* 'könyv'), *ōyālī* 'leányka' (*ōyi* 'leány') stb.

-*sā/-sa* (+ a ktsz., vagy a tbsz. jele): gyűjtőnévképző (anyagomban csak rokonságnevekkel fordul elő). Pl. *jəysāyən* 'apa a fiával' (*jəy* 'apa'), *jəysāt* 'apa a fiaival' (tbsz.), *ālīsāyən* 'bátyák' (ktsz.), *ālīsāt* 'bátyák' (tbsz.); *əs(s)ājəysāt* 'család' (*əs* 'anya', *jəy* 'apa').

-*i*. Pl. *kōčēy* 'kés' (vö. *kōčēy* 'kés') stb.

Minden bizonnyal képző a rokonságnevek *-i/-i* eleme: *ālī* 'báty', *āni* 'idősebb leánytestvér', *ənki* 'anya', *iki* 'öreg; nagyapa', *imi* 'öregasszony', *kakī* 'fiatalabb fiútestvér', *ōyi* 'vki leánya; kisleány' stb.

-*as*. Pl. *kōras* 'alak, forma' (*kōr* 'kép') stb.

-*at*. Pl. *kōyat* 'hosszúság, hossz' (*koy* 'hosszú') stb.

Egy szóban a kettős szám jelének képző funkciója van: *jakkēn* 'házaspár' (*jay* 'emberek, nép').

B) Deverbális névszóképzők:

-*wəs/-wəs*. Pl. *čoyilwəs* 'sívítás, füttyülés' (*čoyil* 'füttyül, zúg') stb.

-*wsə*. Pl. *lənkiwsə* 'temető' (vö. KARJ.—TORV. *lənki* ua.) stb.

-*əw/-əw*. Pl. *əntəw* 'öv; szíj' (*ənt* 'felölt'); *ronkintəw* 'kolomp (a tehén nyakán)' (vö. TYERJ. *ronkīsəlla* 'zeng, cseng' [pl. csengetyű]) stb.

-*əs*. Pl. *nāməs* 'ész; értelem' (TYERJ. *nomia* 'emlékezik') stb.

-*i*. Pl. *kālī* 'a halott; holttest' (*kāla* 'meghal') stb.

Szóösszetétel

117b. A szóösszetételeket legcélszerűbb az előtag szófaji hovatartozása szerint osztályoznunk. Ez alól kivételt csak néhány olyan összetétel képez, melynek utótagja valamely „képző-szerű” névszó.

* Az első közleményt l. NyK. LXVII, 181—216.

A) Főnévi összetétel. (Az előtag főnév.)

a) Egyszerű összetételek.

1. Az előtag anyagnév. Pl. *jyŋkuri* 'fateknő' [*jy* 'fa', *kuri* 'teknő'], *məŋkat* 'földkunyhó' [*mə* 1. 'ország', 2. 'föld', *kat* 'ház']; *səŋmətjy* 'nyírfa' (kivágott, nem élő fa; Holz) [*səŋmət* 'nyír', *jy* 'fa'] stb.

2. Az előtag nemet, embert, tisztséget stb. jelentő szó. Pl. *nikan* 'cárnő' [*ni* 'nő', *kan* 'cár'], *kujəŋkəsi* 'férfi' [*ku* 'férfi', *kəsi* 'ember'], *kəsiköl* 'emberi hang' [*kəsi* 'ember', *köl* 'hang, szó'], *kəliju* 'koporsó' [*kəli* 'halott (ember)', *jy* 'fa'], *kanmə* 'ország' [*kan* 'fejedelem', *mə* 'ország, táj, föld'] stb.

3. Az előtag állat- vagy növénynév. Pl. *əmpoy* 'kutyafej' [*əmp* 'kutya', *oy* 'fej'], *əŋəssəy* 'nyusztprém' [*əŋəss* 'nyuszt', *səy* 'bőr, prém'], *pajləwət* 'nyárfalevél' [*paj* 'nyárfa', *ləwət* 'levél'] stb.

4. Az előtag valamely vonatkozásban helyet jelöl. Pl. *ləlpam* 'ülőhely (csónakban)' [*ləl* 'csónakrész', *pam* 'fű, széna'], *taraspam* 'tengeri fű (növény-név)' [*taras* 'tenger', *pam* 'fű'], *torəmwəy* 'ég, menny' [*torə* 'ég, menny', *wəy* 'vas'] — „mert az ég vashól van” — (az egyik adatközlő megjegyzése), *jəŋk luŋk* 'a víz istene (tőle függ a halászat sikere)' [*jəŋk* 'víz', *luŋk* 'isten, bálvány'], *kərkəyəli* 'tégla' [*kə* 'kemence', *kəyəli* 'kövecske'], *lujwəy* 'gyűrű' [*luj* 'ujj'], *wəy* 'vas'], *ləljay* 'katonák, katonaság' [*ləl* 'háború', *jay* 'emberek, nép'] stb.

5. Az előtag 'al-', 'fel-', 'elő-' stb. jelentésű főnév. Pl. *numtorə* 'Isten' [*num* 'a felső rész', *torə* 'isten'], *ilnowət* 'a múlt, rég' [*il* 'elő, régi', 2. *nowət* 'kor'] stb.

6. Az előtag olyan főnév, mely „vmi számára való” fogalmat, dolgot fejez ki. Pl. *loyat* 'lóistálló' [*loy* 'ló', *at* 'bekerített hely, istálló'], *čəjput* 'teáskanna' [*čəj* 'tea', *put* 'fazék, edény'] stb.

7. Az utótag valamely „képző-szerű” főnév: *čow* 'vminek a fele', *pələk* 'fél, vminek a fele', *-pəl/-pəl* 'fél, társ; oldal', *ont* 'vminek a belseje' stb. Pl. *nəŋčow* 'félkenyér', *sempələk* 'fél szem, félszemű', *kaləppəl* 'unoka', *woront* 'erdő' stb.¹

8. Szórványos esetek: *ləktəj* 'útvég, az útnak a vége' [*lək* 'út', *təj* 'vég, utolsó rész'], *pərkəwat* 'víhar' [*pərkə* 'füst', ? 'hóesés'], *səjul* 'fekete áfonya' [*səj* 'szén, fekete szén', *ul* 'bogyó'], *lulpənə* 'dal' [tkp. 'száj-fonal' vö. KARJ. — Torv. *lul* 'Mund', *pənə* 'Zwirn, Schnur; Saite'] stb.

b) Többszörös (főnévi) összetételek.

Néhány szóban az összetétel első tagja maga is összetétel. Pl. *kanmə-jay* 'cárnép', *kotəljor-lət* 'délidő (tkp. nap-közép-idő)', *sempələk-ku* 'félszemű ember' stb.

c) Az a) és a b) pontban felsorolt típusokban az összetétel tagjai a ragozás során nem válnak el egymástól: pl. *jyŋkuri-nə* 'fateknőben', *nikan-əy* 'cárnővé' stb. Néhány — úgy látszik — rokon értelmű szóból álló összetétel tagjai a képzés és ragozás során önálló szóként szerepelnek s a megfelelő végződést mindkét részükben felveszik. Pl. *əjəŋköl* 'hír' [*əj 'beszéd', *köl* 'szó, hang']; *əjəŋköləŋ imi* 'beszédes asszony'; *ləjort* 'szolga' [*ləj* 'szolga; unokatestvér', *ort* 'fejedelem']; *ləjort-ortət* 'szolgák' stb. A kettős szám jelével: *ninən-kujəyən* 1. 'fiatal házasok', 2. 'fiatalember és leány együtt' [*ni* 'nő', *ku* 'férfi'] stb.

¹ E típus egyes esetei a megelőző típusok valamelyikének is felfoghatók. Pl. *nəŋčow* 'félkenyér' = 'kenyérből álló fél' (vö. 1.) stb.

B) Melléknévi összetétel. (Az előtag melléknév.)

Pl. *ājni* 'leány' [*āj* 'kicsi, kis', *ni* 'nő']; *wərtul* 'áfonya, брусника' [*wərtə* 'piros', *ul* 'bogyó']; *tōrasku* 'kupec, kereskedő' [*tōras* 'gazdag', *ku* 'férfi'], *jəmwər* 'béke' [*jəm* 'jó', *wər* 'ügy, dolog'] stb.

C) Lényegüket tekintve a szóösszetételek körébe tartoznak az ún. állandó szószerkezetek. Két csoportjuk van: a) a szerkezet előtagja melléknévi igenév, b) az előtag melléknévi igeneves szerkezet. Példák: a) *litot* 'étel; ebéd' [*litə*: *li* 'eszik', *ot* 'valami, dolog'], *kōyərjənk* 'húsleves' [*kōyərta*: *kōyər* 'főz', *jənk* 'víz'], *kāñčintə juy* 'ceruza' [*kāñčintə*: *kāñčint* 'ír', *juy* 'fa']; b) *ku* *welta* *ku* 'halász (tkp. halat ölő férfi)', *rək wərtə imi* 'parasztasszony (tkp. liszt csináló asszony)', *tōyət wərtə juy* 'gyufa' (tkp. tűz csináló fa)' stb.

A főnév tőtipusai

118. A főnevek részben mássalhangzós, részben magánhangzós tövűek.

119. A mássalhangzós tövűek egy vagy két mássalhangzóra végződnek.

120a. Egy mássalhangzóra végződő főnevek: *oy* 'fej', *kat* 'ház', *əmtər* 'tó', *sōymət* 'nyírfa' stb.

120b. A leggyakrabban előforduló tövégi mássalhangzók a *γ* (a főnevek kb. 12%-ában), az *r* és az *l* (kb. 10–10%). Az ide tartozó szók az egy mássalhangzóra végződő tövek mintegy 30–35%-át teszik ki. Ugyancsak gyakran fordul elő a *j*, a *t*, az *m* és az *s* (egyenként mintegy 5–6%-os gyakorisággal). A *w*, *n*, *k* és az *η* mássalhangzókkal viszonylag ritkábban találkozunk (egyenként kb. 3–4%-ban). Ennél is ritkábbak a *č*, a *t*, az *n* és az *l* mássalhangzók. Legritkábban az *l* és az *n* fordul elő (egyenként 1%-nál kisebb gyakorisággal).

121a. Két mássalhangzó szövégen csak egyszótagú szavakban fordul elő. Például: *əmp* 'kutya', *jənk* 'víz', *wont* 'erdő' stb.

121b. A következő mássalhangzó-csoportok szoktak viszonylag gyakrabban előfordulni: *ηk*, *mp*, *nt*, *nl*, *rt* és *nč* (egyenként kb. 1%-os gyakorisággal), az összes főnevek mintegy 5–6%-ában.

122a. A magánhangzóra végződő tövek végén leggyakrabban *i* van (kb. 8%-ban). Ezt követi gyakoriságban az *i* (kb. 5%). Ritkábban előfordul még az *ä*, *ə* és az *ə* (egyenként 1–2%-os gyakorisággal). Szövégen *a*, *o*, *u* magánhangzók csak elvétve találkozunk. A többi magánhangzó (*ü*, *ö*, *e*, *ő* és *ö*) — anyagunkban — tövégen nem fordul elő.

122b. Az *-ə/-ə* magánhangzóra végződő tövek szövégen levő magánhangzója a számjelek, a ragok és a birtokos személyjelek előtt *-ä/-a* hangként jelentkezik. Például: *pətə* 'fenék': *pətəyən* 'fenekek (ktsz.)', *pətüt* 'fenekek', *pətä-jä* 'fenékre'; *päjə* 'csomócska': *päjəm* 'csomócskám'; *täytə* 'darab; rész': *täytət* 'darabok; részek' stb.^{1a}

122c. A *ni* 'nő; asszony' szónak a ragozási teljes töve *nin-*, a *ku* 'ember; férfi, férj' szóé *kuj-* (*kujä*).

123. A főnevek 2–9 fonémából állnak. A szavaknak mintegy 50%-a egyszótagú. Kb. 45% kétszótagú, 5% pedig háromszótagú (= összesen 100%). A főneveknek kb. 80%-a végződik mássalhangzóra. A magánhangzóra végződők százalékaránya kb. 20%.

^{1a} Valószínűnek tartjuk, hogy ezekben — legalábbis egy részükben — a korábbi teljes tövégi magánhangzó őrződött meg.

124. A leggyakrabban előforduló tőtípusok a magán-(= V) és a mássalhangzók (= C) eloszlása alapján:

(a típus sémája)	(mintaszó)	(a típus gyakorisága százalékban)
a) egy mássalhangzós tövű főnevek		
CVC	<i>kat</i> 'ház'	38%
CVCVC	<i>lǎjəm</i> 'fejsze'	22
VC	<i>oɣ</i> 'fej'	4
CVCCVC	<i>sǝymət</i> 'nyírfa'	4
b) két mássalhangzós tövű főnevek		
CVCC	<i>jəŋk</i> 'víz'	4%
VCC	<i>ǎmp</i> 'kutya'	1
c) magánhangzós tövű főnevek		
CVCV	<i>weli</i> 'rénszarvas'	8%
CVCCV	<i>lǎŋki</i> 'mókus'	4
VCV	<i>iki</i> 'öregember'	3

A főnevek számviszonyai és jelölésük

125. A főneveknek három számuk van: egyes, kettős és többes szám.

126. Az egyes szám jelöletlen, zero-morféma fejezi ki.

127a. A kettős szám jele: *-yən/-yân*; hasonulással *-kən/-kân*. Például: *weli* 'rénszarvas': *weliyən* 'rénszarvasok' (ktsz.), *kul* 'hal': *kulyân* 'halak' (ktsz.); *juy* 'fa': *jukkân* '(két) fa', *kat* 'ház': *katkân* '(két) ház' stb.

127b. Kettős szám használatos ha a) a beszéd két egynemű dologról (tárgyról) szól (pl. *weliyən* '[két] rénszarvas' stb.), vagy ha b) két egymástól különböző dolog között a beszélő számára valamely belső összefüggés van (pl. *im-yən ik-kən* 'férj és feleség' stb.)

128. A többes szám jele *-t*, mely a magánhangzóra, valamint az *l, l̥, l̥̥, n, n̥, n̥̥, r* és *j* mássalhangzóra végződő szótövekhez közvetlenül kapcsolódik. Egyéb esetekben a többes szám jele: *-ət/-ât*, illetőleg hasonulással: *-t̥*. Például: *kər* 'mozsár': *kərt* 'mozsarak'; *al* 'év': *alt* 'évek'; *kõt* 'kéz': *kõtət* 'kezek'; *čow* 'vminek a fele': *čowət* 'felek'; *wāl* 'vessző': *wāl̥t* 'vesszők' stb.

129. Az *-ə/-â* magánhangzóra végződő tövek szóvégen levő magánhangzójának a számjelek előtti viselkedéséről l. **122 b**.

(A szótári részben — ha módunk van rá — a főnevek kettős- és többes-számi alakját zárójelben megadjuk.)

A főnévragok (végződés) és funkcióik

130. A főnévragok a főnév különböző mondatbeli viszonyok kifejezésére való használatának a jelölésére szolgálnak. A főnév a mondatban lehet A) alany, B) tárgy, C) határozó, D) jelző és E) állítmány.

131. A főnévhez járuló ragok alakjuk szerint nagyjából mássalhangzós, kisebbrészt magánhangzós kezdetűek, illetve pusztán egy magán- vagy mássalhangzóból állnak. A ragnak a tőhöz való illeszkedése során részben

a tömorfémában, részben a ragban bizonyos hangtani változások lépnek fel. E változások egyes eseteinek a mikéntjére vonatkozólag l. 46a–49.

132. A főnévhez járuló ragokat a funkción (A, B, C, D, E) alapulól felosztásukon belül alakjuk szerint soroljuk fel.

(N°) (a rag alakja)

(funkciója)

A) Alanyt jelölő ragok

1. 0 (zéró-morféma)

az alany jelölése a) cselekvő, b) szenvedő igével alkotott mondatokban
agens; logikai alany jelölése (ergatívusz)

2. -nə/-nê

B) Tárgyragok

3. 0 (zéró-morféma)

az I. tárgy jelölése

4. -tə/-tê

a II. tárgy jelölése

-ə/-ê

C) Határozóragok

5. 0 (zéró-morféma)

1. temporális

2. modális

6. -nə/-nê

1. lokatívusz (inesszívusz, szuperesszívusz, adesszívusz)

2. temporális, 3. kauzális-finális

7. -əγ/-əγ

1. elatívusz, delatívusz, ablatívusz

2. prolatívusz

3. komparatívusz

8. -ä/-a

1. latívusz (illatívusz, szublatívusz, allatívusz)

2. temporális

3. datívusz

4. kauzális-finális

kauzális-finális

illatívusz, allatívusz (approkszimatívusz)

approkszimatívusz (allatívusz)

1. insztrumentális

2. komitatívusz

1. transzlatívusz

2. esszívusz

komparatívusz

abesszívusz

-ä(ti)/-at(i)

9. -pə/-pa

10. -äpə/-apa

11. -nät/-nat

-nät(i)/-nat(i)

12. -γ (-əγ/-êγ;

-kə/-kê)²

13. -nîḡət/-nîḡêṭ

14. -ləγ/-lēγ

D) Jelzői használatra utaló ragok

15. 0 (zéró-morféma)

1. minősítő jelző

2. birtokos jelző

E) Állítmányi használatot jelölő végződések

16. 0 (zéró-morféma)

17. -ki/-kî

² A szóvégtől függően.

133. A főnevek mind az egyes, mind a kettős és többes számban egyformán ragozódnak. A ragok a számjelek, az egyes számban zéró-morféma, után következnek. Például: *kötä* 'kézbe': *kötänä* 'kezekbe (ktsz.)': *kötätä* 'kezekbe'; *kannat* 'herceggel': *kanjännat* 'hercegekkel (ktsz.)': *kanənat* 'hercegekkel' stb.

134. Az alábbiakban felsoroljuk néhány főnév teljes paradigmáját — egyes számban. (A kettős — és a többesszámi alakok ragozására a példákat l. az egyes példamondatokban.)

Paradigmák

köt 'kéz', *kan* 'herceg; cár', *weli* 'rénszarvas'

1. <i>köt</i>	<i>kan</i>	<i>weli</i>
2. <i>kötñä</i>	<i>kannä</i>	<i>welinä</i>
3. <i>köt</i>	<i>kan</i>	<i>weli</i>
4. <i>kötä</i>	<i>kantä</i>	<i>welitä</i>
5. (—) ³	(—)	(—)
6. <i>kötñä</i>	<i>kannä</i>	<i>welinä</i>
7. <i>kötöy</i>	<i>kanoy</i>	<i>welijöy</i>
8. <i>kötä(ti)</i>	<i>kana(ti)</i>	<i>welijä(ti)</i>
9. <i>kötpä</i>	<i>kanpa</i>	<i>welipä</i>
10. <i>kötäpä</i>	<i>kanapa</i>	<i>welijäpä</i>
11. <i>kötñä(ti)</i>	<i>kanna(ti)</i>	<i>welinä(ti)</i>
12. <i>kötəy</i>	<i>kanəy</i>	<i>weliy</i>
13. <i>kötñəñət</i>	<i>kannəñət</i>	<i>welinəñət</i>
14. <i>kötləy</i>	<i>kanləy</i>	<i>weliləy</i>
15. <i>köt</i>	<i>kan</i>	<i>weli</i>
16. <i>köt</i>	<i>kan</i>	<i>weli</i>
17. * <i>kötki</i>	(—)	(—)

135. Példamondatok a főnévragok használatára:

1: a) *kat əlləki* 'a ház nagy'; *lampi pəsän noməññä lajjəkkal* 'a lámpa az asztal fölött lógott'; *ikiyən, lulpəñijütən!* 'öreges (ktsz.), énekeljete (ktsz.)'; *wontä söymətət enəmpəlt* 'az erdőben nyírfák nőnek'; *juy pəñi kat amələyən* 'a fa és a ház [ott] (együtt) vannak (ktsz.!)' stb.; b) *əpimnə jöyäl təy tulj* 'apám íjat hoz ide (pass.)'; *löyən əmpoy jöyməyalj* 'ő megütötte a kutya fejét (tkp. kutyafejet) (pass.)'; *əmpnə kul mortj nuy-lisi* 'a kutya a halat egészen megette (pass.)' stb.

2: *litot öyilpilnə weri* 'a leánya ételt készít (pass.)'; *welit kitətal jaynə likertä jörätət* 'a rénszarvasokat az emberek a szánokba kettesével fogták be (pass.)'; *käčəñ käsəñä ti wer tönəmtj* 'minden ember tudja (ismeri) ezt a dolgot (pass.)' stb.

3: a) *əj kupil rit werwəl, tompil ot luw werwəl* 'az egyik ember csónakot csinál, a másik evezőt készít (csinál)'; *mä köt wuləm* 'én (egy) kezét látok'; *mä əñkimä rək tusəm* 'én anyámnak lisztet hoztam'; *mä kör nuk-öllum* 'én a kementét begyújtom'; *əpimnə kü jöyäljən təy tujjijən* 'apám két íjat hozott ide'; *löy rit təjas* 'őneki volt egy csónakja (tkp. ő csónakot birt)'; *mä läwət al təjaləm* 'én hét éves vagyok (tkp. hét évet bírok)' stb.; b) *köčəy mən oytjəy wəji!* 'a kést vedd (el) a ládáról!'; *rit komtəy pəñi!* 'a csónakot lefelé (fordítva) tedd!';

³ Például: *kotəl* 'nap': *(ti) kotəl* '(azon a) napon' stb.

kojat nõŋ tim weli walín? 'kinek (a számára) veszed ezt a rénszarvast?'; lõŋen kāsī lājēmnā uyəloy jōymtā 'ő fejszével az embert fejen (tkp. fején) vágta'; āpimnā jōyalt təy tuləllā 'apám ijakat hoz ide' stb.

4: min nõnā wokitā majəllēmēn 'mi (ktsz.) neked rókát ajándékozunk (ktsz.)'; lõŋen māt kāt kuljānā məyās 'ő nekem két halat (ktsz.) adott'; lõŋen ājni kōyərjəŋka mālta 'ő a kislánynak levest ad'; mā uyām kōtā pāni! 'a fejemre tégy kezet!' ('akkor, mondják, amikor valakinek fáj a feje'); lõŋen iy muyti kōčka pultā 'ő a medvét késsel keresztül szúrta!' stb.

5: āpimnā māt ālən təy tuwəl 'apám engem reggel ide hoz'; mā tim al kōla jōypa əntə mənəm 'én idén (tkp. ez év) még nem megyek haza'; lõŋ ar lāt werwəl 'ő sokáig (tkp. sok idő) dolgozik'; ti tū kōl atkas 'ez így (tkp. az szó) mondta' stb.

6: iyət wontnā əjətəl jəliləwəlt 'a medvék az erdőben egyesével járnak'; tim kōtnā mōyōli? 'ebben a kézben mi (van)?'; ilnowənā tim tāyīnā jəŋk wəlyəyən 'a régi időben itt (tkp. e helyen) víz volt [a régi mederben]'; mən kutōynā wet ičənwəs 'házunkon öt ablak [van]'; sōyəsə nənīkijūt onəltəyālta mənwəlt 'összel a gyermekek tanulni mennek'; lõŋ sōyləl mōyələn ārki tās wəs 'ő a bőreiért (tkp. bőrei helyében) sok árút vett'; tim tās mōyi tinnəki? 'ez az árú mennyibe kerül (tkp. milyen árban van)?' stb.

7: kōtōy kōyəl wəji! 'a csészét vedd el a kézből!'; mənā katoy! 'menj (ki) a házból!'; mā tū mōylōy jōyəsəm 'én arról a helyről jöttem'; mā imijōy jōsəm 'én az öregasszonytól jöttem'; tim juyoy mōyōli werwən? 'ebből a fából mit csinálsz?'; āmp oyoy jōymyaltā 'a kutyát fejen vágta'; tom kat jəmēki tim katoy 'az a ház jobb ennél a háznál' stb.

8: mā kata ləŋəlēm 'én bemegyek a házba'; ləy wəča jōsət 'ők a városba megérkeztek'; welit kitətal jaynā likərtā jōrətət 'a rénszarvasokat az emberek a szánokba kettesével fogták be' (pass.); lõŋ emtarā mənəs 'ő elment a tóra'; patājā pāni! 'a fenékre tedd!'; jōyṇa nīk wiyəllōy 'a folyóhoz megyünk le'; nõŋ mōylā kōji jōwəl? 'te helyetted ki jön?'; təlyā pam werwəlt 'télre szénát készítenek'; kīṇa mənā! '(káromkodás) menj a kīṇ-szellemhez (menj a pokolba)!'; nõŋ nīpik kataja məyəsīn? 'te a könyvet Kátyának odaadtad?'; mā ula mənəm 'én bogyóért megyek'; mā jōypa nīpikā jəlyəlēm 'én haza mentem könyvért'; lõŋ jəŋkāt mənəs 'ő vízért ment'; mā wonta wajyat ātimnəm mənəm 'én az erdőbe vadászni (tkp. vadra) egyedül megyek' stb.

9: kuntā-kām mā wəčpa mənəm 'valamikor a városba mentem'; kōtpā tələysəwəl 1. '[ő] a kéz felé nyúl', 2. '[ő] a kézhez nyúl'; lõŋ katpa tələytəs 'ő a ház felé kiáltott' stb.

10: oypijapa kōyləs 'odalépegetett az ajtóhoz'; mā katapa mənəm 'én a ház felé megyek'; mā jəŋk kanjapa mənəm 'én a vízpartra megyek' stb.

11: lõŋen wəyṇa tintəyālta 'ő pénzzel fizette'; əj kōtnā ropiltəlēm 'egy kézzel dolgozom'; rīt luwnat kōla mənəs 'a csónak az evezővel (együtt) elveszett'; ti katna mas! 'elég (már) ezzel a házzal! [ne beszéljünk róla!]'; mā āpimna rītṇa mənəm 'én apámmal csónakon (csónakkal) mentem'; min iminā jōsmən 'mi (ktsz.) (egy) öregasszonnyal jöttünk' (ktsz.); lõŋ wisənāt škola ja mənəs 'ő Fizával iskolába ment' stb.

12: lõŋ əllə ājniŋke jəs 'ő nagy leánnyá lett'; lujwəy katəy jəs 'a gyűrü házzá vált'; kōy mən jəŋkayəlōy itney jəyəkətəyāl 'mi sokáig játszottunk, [azután] esteledni kezdett' stb.

13: tim kat tom katnīŋət əlləki 'ez a ház nagyobb (tkp. nagy) annál a háznál' stb.

14: L. 180 f. stb.

15: *mä talay lopi mayäsem* 'én téli- (tkp. tél) kabátot vásároltam'; *welüt sayältäyalt jöyreyat tälte söj kolmılat* 'a rénszarvasok elfutottak, [miután] a farkasok üvöltését (tkp. üvöltő zaját) meghallották (part.)'; *jukkên kötä mänä!* 'a fák (ktsz.) közé menj!' stb.

16: *tu juy* 'az fa'; *tet kat* 'itt ház [van]'; *timi koji rüt?* 'ez kinek a csónakja?'; *metkôrüt čas?* 'hány óra [van]?' stb.

17: *mä təkäjä mäs kōrasəwəmə-kı* 'a húgom hasonlít rám (tkp. az én alakom [van])' stb.

A főnevek birtokos személyjelei

136. A főnevek a szótőhöz birtokos személyjeleket vehetnek fel. A birtokos személyjelek egyrészt a birtok hovatarozásának, másrészt a birtokos, valamint a birtok számának a kifejezésére szolgálnak.

137. A birtokos személyjelek két részből állanak. 1. a birtok számára utaló jelek; 2. a tulajdonképpeni birtokos személyjelek.

138. Az egyes számú birtokot a pusztá tő (zéró-morféma) + a) tulajdonképpeni birtokos személyjel fejezi ki. A kettős számú birtok jele: *-yl-*, mely a hangtani helyzettől függően *-kəl/-kəl-* alakban is jelentkezik. A többes számú birtok jele: *-l-*. Két vagy több birtok esetén a tőhöz először a birtok számát kifejező jel, majd ezt követően a birtok személy szerinti hovatarozására utaló tulajdonképpeni birtokos személyjel járul. Például: *weli* 'rénszarvas': *weli-l-äm* 'az én rénszarvasaim'; *kat* 'ház': *kat-əyl-am* 'az én két házam' [*-(ä)m/-(a)m* = a birtokos egyes szám első személyére utaló tulajdonképpeni birtokos személyjel] stb.

139. A birtokos személyjelek (a birtok számának a jelével együtt):

A birtokos száma és személye \ A birtok száma		Egyes	Kettős	Többes
Egysz.	1. sz.	— <i>-m</i>	<i>-yläm/-ylam</i>	<i>-läm/-lam</i>
	2. sz.	— <i>-n</i>	<i>-ylän/-ylan⁵</i>	<i>-län/-lan</i>
	3. sz.	<i>-əl/-əl, -l</i>	<i>-yel/-yəl</i>	<i>-(ə)llə/-(ə)llə</i>
Ktsz.	1. sz.	<i>-mən/-mən</i>	<i>-ylämən/-ylamən</i>	<i>-lämən/-lamən⁷</i>
	2. sz.	} <i>-tən/-tən</i>	} <i>-ylin/-ylin</i>	} <i>-lin/-lın</i>
	3. sz.			
Tbsz.	1. sz.	<i>-öy/-öy⁴</i>	<i>-ylöy/-ylöy</i>	<i>-löy/-löy</i>
	2. sz.	<i>-tən/-tən</i>	<i>-ylin/-ylin</i>	<i>-lin/-lın</i>
	3. sz.	<i>-təl/-təl</i>	<i>-yläl/-yläl⁶</i>	<i>-läl/-läl</i>

⁴ Egyes esetekben előfordul *-üy/-uy* is

⁵ Előfordul *-əylin/-əylin* is

⁶ Egy esetben *-əyläl* is

⁷ Előfordul *-lämin/-lämin* is

140. Egyes főnevek tőalakjában a birtokos személyjelezés során magánhangzó-váltakozás áll elő (e jelenségre vonatkozólag l. **43a–45c**). A magánhangzó-váltakozás a birtokos személyjelezésnek csak a birtok szerinti egyes számú alakjaira terjed ki.

141. A többeli magánhangzótól — s vele kapcsolatban a magánhangzó-váltakozás rendszerétől —, valamint a szóvég hangalakjától függően az egyes számú birtokra utaló egyes számú birtokos szerinti alakokban az *-m*, *-n* birtokos személyjel előtt többféle magánhangzó állhat. E szerint a birtokos személyjelezés nevezett alakjaiban a következő típusok vannak:

A) Mássalhangzós tő esetén

	a többeli magánhangzó	a birtokos személyjel
1.	<i>i, ü, ý, u</i>	<i>-im/-ím ; -in/-ín</i>
2.	a) <i>e, ö, o</i> ; b) ún. redukált magánhangzó	<i>-äm/-am ; -än/-an</i>
3.	magánhangzó-váltakozásban részt vevő magánhangzó: <i>ä, a</i> , ill. <i>ö (ä), o (a)</i>	<i>-em/-äm ; -en/-än</i>

B) Magánhangzós tő esetén

Magánhangzós tő esetén magánhangzó-váltakozásra példám nincsen. E csoportban a birtokos személyjel alakja csak a tő végén levő magánhangzótól függ.

	a tövégi magánhangzójel	a birtokos személy
4.	<i>-i/-í</i>	<i>-im/-ím ; -in/-ín</i>
5.	<i>-ä/-ê</i>	<i>-äm/-am ; -än/-an</i>

142. Mássalhangzós tövek esetében az *-m*, *-n* és az *-öγ/-oγ*, valamint a többes számú birtokra utaló jelek kivételével a tő és a jel között *-ä/-ê* magánhangzó lép fel.

143. Magánhangzós tövekben a tövégi *-ä/-ê* helyén jelentkező *-ä/-a* — az *-äl/-êl*, az *-ällä/-êllê* és az *-öγ/-öγ* kivételével — végigvonul a teljes paradigmán. Az *-i/-í* magánhangzóra végződő szók tövégi magánhangzója ugyancsak megmarad a teljes paradigmában. Kivétel csupán az *-öγ/-öγ*. (L. az egyes paradigmákban.)

144a. Példák a különböző birtokos személyjelezési típusokra:

1. <i>lil</i>	'lélek':	<i>lilim</i>	'lelkem'
<i>kür</i>	'vájószekerce':	<i>kürim</i>	'vájószekercém'
<i>mijn</i>	'láda':	<i>mijnim</i>	'ládám'
<i>put</i>	'fazék':	<i>putim</i>	'fazekam'

2. <i>sem</i>	'szem':	<i>semäm</i>	'szemem'
<i>köt</i>	'kéz':	<i>kötäm</i>	'kezem'
<i>loy</i>	'ló':	<i>loyam</i>	'lovam'
<i>čönč</i>	'hát':	<i>čönčäm</i>	'hátam'
<i>məy</i>	'föld':	<i>məyäm</i>	'földem'
<i>päy</i>	'fiú':	<i>päyam</i>	'fiam'
<i>jöl</i>	'varrás':	<i>jöläm</i>	'varrásom'
3. <i>ämp</i>	'kutya':	<i>impäm</i>	'kutyám'
<i>kat</i>	'ház':	<i>kutäm</i>	'házam'
<i>kör</i>	'kemence':	<i>küräm</i>	'kemencém'
<i>oy</i>	'fej':	<i>uyäm</i>	'fejem'
4. <i>əŋki</i>	'anya':	<i>əŋkim</i>	'anyám'
<i>lopj</i>	'kabát':	<i>lopim</i>	'kabátom'
5. <i>pətə</i>	'fenék, alj':	<i>pätäm</i>	'aljam'
<i>päjə</i>	'csomócska':	<i>päjäm</i>	'csomócskám'

144b. Néhány példa két szótagból álló szavakra is: *möyəl* 'mell': *möyläm* 'mellem', *joyəl* 'íj': *joylam* 'íjam', *läjəm* 'fejsze': *lijmäm* 'fejszém', *kaləy* 'unoka': *kilyäm* 'unokám', *emter* '(kis) tó': *emteräm* 'tavam' stb.

144c. A típusoktól eltérő, szórványos esetek:

<i>ku</i>	'férfi, férj':	<i>kujəm</i>	'férjem'
<i>ni</i>	'nő, feleség':	<i>niŋəm</i>	'feleségem'
<i>əs</i>	'anya':	<i>əsəm</i>	'anyám'
<i>kul</i>	'hal':	<i>kulam</i>	'halam'
<i>nipik</i>	'könyv':	<i>nipikäm</i>	'könyvem' stb.

Az e csoportba tartozó szavak vagy gyakran használt rokonságnevek (pl. *əs* 'anya'), vagy mostani többeli magánhangzójuk (etimológiailag) másodlagos (pl. *kul* 'hal' < finnugor *kala), illetőleg jövevényszók (pl. *nipik* 'könyv' < zür-jén *nebög* id.; vö. TOIVONEN: FUF. XXXII, 45).

145. Példák a birtokos személyjelezésre.

Paradigmák

(A számok az egyes típusokra utalnak.)

1: *kür* 'vájószekerce', *küryəŋ* 'vájószekercék (ktsz.)', *kürt* 'vájószekercék'

		<i>kür</i>	<i>küryəŋ</i>	<i>kürt</i>
Egysz.	1. sz.	<i>kürim</i>	<i>kürəyläm</i>	<i>kürläm</i>
	2. sz.	<i>kürin</i>	<i>kürəylän</i>	<i>kürlän</i>
	3. sz.	<i>kürəl</i>	<i>küryəł</i>	<i>kürəllə</i>
Ktsz.	1. sz.	<i>kürämən</i>	<i>kürəylämən</i>	<i>kürlämən</i>
	2. sz.	<i>kürətən</i>	<i>kürəylin</i>	<i>kürlin</i>
	3. sz.	<i>kürətən</i>	<i>kürəylin</i>	<i>kürlin</i>
Tbsz.	1. sz.	<i>küröy</i>	<i>kürəylöy</i>	<i>kürlöy</i>
	2. sz.	<i>kürətən</i>	<i>kürəylin</i>	<i>kürlin</i>
	3. sz.	<i>kürətəl</i>	<i>kürəyläl</i>	<i>kürläl</i>

2: *jəyəl* 'ij', *jəyəlyən* 'íjak (ktsz.)', *jəyəlt* 'íjak'
məy 'föld', *məkkən* 'földek (ktsz.)', *məyət* 'földek'

		<i>jəyəl</i>	<i>jəyəlyən</i>	<i>jəyəlt</i>
Egysz.	1. sz.	<i>jəylam</i>	<i>jəyləylam</i>	<i>jəyəllam</i>
	2. sz.	<i>jəylan</i>	<i>jəyləylan</i>	<i>jəyəllan</i>
	3. sz.	<i>jəyləl</i>	<i>jəyəlyəl</i>	<i>jəyləllə</i>
Ktsz.	1. sz.	<i>jəyləmən</i>	<i>jəyləyləmən</i>	<i>jəyəlləmən</i>
	2. sz.	<i>jəylətən</i>	<i>jəyləylin</i>	<i>jəyəllin</i>
	3. sz.	<i>jəylətən</i>	<i>jəyləylin</i>	<i>jəyəllin</i>
Tbsz.	1. sz.	<i>jəylöy</i>	<i>jəyləylöy</i>	<i>jəyəllöy</i>
	2. sz.	<i>jəylətən</i>	<i>jəyləylin</i>	<i>jəyəllin</i>
	3. sz.	<i>jəylətəl</i>	<i>jəyləyləl</i>	<i>jəyəlləl</i>
		<i>məy</i>	<i>məkkən</i>	<i>məyət</i>
Egysz.	1. sz.	<i>məyəm</i>	<i>məkkələm</i>	<i>məyləm</i>
	2. sz.	<i>məyən</i>	<i>məkkələn</i>	<i>məylin</i>
	3. sz.	<i>məyəl</i>	<i>məkkəl</i>	<i>məyəllə</i>
Ktsz.	1. sz.	<i>məyəmən</i>	<i>məkkələmən</i>	<i>məyləmən</i>
	2. sz.	<i>məyətən</i>	<i>məkkəlin</i>	<i>məylin</i>
	3. sz.	<i>məyətən</i>	<i>məkkəlin</i>	<i>məylin</i>
Tbsz.	1. sz.	<i>məyöy</i>	<i>məkkələy</i>	<i>məylöy</i>
	2. sz.	<i>məyətən</i>	<i>məkkəlin</i>	<i>məylin</i>
	3. sz.	<i>məyətəl</i>	<i>məkkələl</i>	<i>məyləl</i>

3: *kat* 'ház', *katkən* 'házak (ktsz.)', *katət* 'házak'
läjəm 'fejsze', *läjəmyən* 'fejszék (ktsz.)', *läjmət* 'fejszék'

		<i>kat</i>	<i>katkən</i>	<i>katət</i>
Egysz.	1. sz.	<i>kutəm</i>	<i>katəylam</i>	<i>katlam</i>
	2. sz.	<i>kutən</i>	<i>katəylin</i>	<i>katlan</i>
	3. sz.	<i>kutəl</i>	<i>katkəl</i>	<i>katəllə</i>
Ktsz.	1. sz.	<i>kutəmən</i>	<i>katəyləmən</i>	<i>katlamən (sic !)</i>
	2. sz.	<i>kutətən</i>	<i>katəylin</i>	<i>katlin</i>
	3. sz.	<i>kutətən</i>	<i>katəylin</i>	<i>katlin</i>
Tbsz.	1. sz.	<i>kutöy</i>	<i>katəylöy</i>	<i>katlöy</i>
	2. sz.	<i>kutətən</i>	<i>katəylin</i>	<i>katlin</i>
	3. sz.	<i>kutətəl</i>	<i>katəyləl (sic !)</i>	<i>katlal</i>
		<i>läjəm</i>	<i>läjəmyən</i>	<i>läjmət</i>
Egysz.	1. sz.	<i>lijməm</i>	<i>läjməyləm</i>	<i>läjəmləm</i>
	2. sz.	<i>lijmən</i>	<i>läjməylin (sic !)</i>	<i>läjəmlən</i>
	3. sz.	<i>lijməl</i>	<i>läjməyəl</i>	<i>läjəmlə</i>
Ktsz.	1. sz.	<i>lijməmən</i>	<i>läjməyləmən</i>	<i>läjəmləmin (sic !)</i>
	2. sz.	<i>lijmətən</i>	<i>läjməylin</i>	<i>läjəmlin</i>
	3. sz.	<i>lijmətən</i>	<i>läjməylin</i>	<i>läjəmlin</i>

Tbsz.	1. sz.	<i>lijmōγ</i>	<i>lājmaγlōγ</i>	<i>lājmaγloy</i>
	2. sz.	<i>lijmētən</i>	<i>lājmaγlīn</i>	<i>lājmaγlin</i>
	3. sz.	<i>lijmētəl</i>	<i>lājmaγlāl</i>	<i>lājmaγlāl</i>

4: *imi* 'öregasszony', *im/i/γən* 'öregasszonyok (ktsz.)', *imit* 'öregasszonyok

		<i>imi</i>	<i>im/i/γən</i>	<i>imit</i>
Egysz.	1. sz.	<i>imim</i>	<i>imiγlām</i>	<i>imilām</i>
	2. sz.	<i>imin</i>	<i>imiγlān</i>	<i>imilān</i>
	3. sz.	<i>imil</i>	<i>imiγəl</i>	<i>imillə</i>
Ktsz.	1. sz.	<i>imimən</i>	<i>imiγlāmən</i>	<i>imilāmən</i>
	2. sz.	<i>imitən</i>	<i>imiγlīn</i>	<i>imilīn</i>
	3. sz.	<i>imitən</i>	<i>imiγlin</i>	<i>imilin</i>
Tbsz.	1. sz.	<i>imūγ</i> (sic!)	<i>imiγlōγ</i>	<i>imilōγ</i>
	2. sz.	<i>imitən</i>	<i>imiγlin</i>	<i>imilin</i>
	3. sz.	<i>imitəl</i>	<i>imiγlāl</i>	<i>imilāl</i>

5: *pājə* 'csomócska', *pājayən* 'csomócskák (ktsz.)', *pājat* 'csomócskák'

Egysz.	1. sz.	<i>pājam</i>	<i>pājaylam</i>	<i>pājalam</i>
	2. sz.	<i>pājan</i>	<i>pājaylan</i>	<i>pājalan</i>
	3. sz.	<i>pājəl</i>	<i>pājayəl</i>	<i>pājəllə</i>
Ktsz.	1. sz.	<i>pājamən</i>	<i>pājaylamən</i>	<i>pājalamən</i>
	2. sz.	<i>pājatən</i>	<i>pājaylin</i>	<i>pājalin</i>
	3. sz.	<i>pājatən</i>	<i>pājaylin</i>	<i>pājalin</i>
Tbsz.	1. sz.	<i>pājōγ</i>	<i>pājaylōγ</i>	<i>pājəlōγ</i>
	2. sz.	<i>pājatən</i>	<i>pājaylin</i>	<i>pājalin</i>
	3. sz.	<i>pājatəl</i>	<i>pājaylāl</i>	<i>pājalāl</i>

146. A birtokos személyjellel ellátott főnév ragokat vehet fel.

147. A pusztán birtokos személyjellel ellátott főnév (pl. *riiγm* 'csónakom' stb.) mondatbeli funkciója azonos a főnév zéró-morfémás alakjának a funkció-jáéval. Például: *mā riγm willä kat* 'az én csónakom [olyan nagy] mint (egy) ház' stb.

148. Ha a birtokos személyjellel ellátott főnév számban és személyben megegyezik a mondat alanyával, akkor a birtokos személyjel jelentése 'saját'. Például: [*lōγ*] *mūləl ənūwəl* '[ő] felölti (felteszi) a sapkáját [a sajátját]' (*mūl* 'sapka') stb.

149. A birtokos személyjellel ellátott főnevekben a ragok mindig a birtokos személyjel után következnek. E ragok funkciója így — magától értetődően — azonos a pusztá főnévi tőhöz járuló ragok funkcióival (l. 132). Például: *katəγlamən-nə* 'a (mi kettőnk) két házában'; *lājməllə-nət* 'az (ő) fej-széjeivel' stb.

150. Néhány példamondat a birtokos személyjeles főnevek ragozott alakjaira: *mā uγəm kəçəki* 'fáj a fejem (tkp. az én fejem beteg)'; *mən əmpəγlōγ jəkən əntiməkən* 'a mi kutyáink (ktsz.) nincsenek otthon'; *lōγ mənəmāl pīrənə mā əlγm jōs* 'az ő távozása (tkp. mente; part.) után megjött a bátyám'; *mūlin*

uyēna enti! 'tedd a sapkádát a fejedre!'; *nōŋet āpinnē tēy tūyal* 'téged apád ide hozott'; *nōŋ pētānnē ŋkimnē māt lōyatkaltas* 'te miattad anyám engem megszidott'; *mā ŋkimā rāk tusēm* 'én anyámnak lisztet hoztam'; *nōŋ oytīnoy wāsēy lāylas* 'feletted egy kacsá röptél el'; *lōy mā āpinnat ropiltāwāl* 'ő az én apámmal (együtt) dolgozik'; *mā impaylāmnā jōsem* 'én a kutyáimmal (ktsz.) jöttem [ide]'; *timi mā nipikām* 'ez az én kutyám' stb.

A melléknév

151. A melléknév a névszók sajátos csoportja. Legközelebb a főnevekhez állnak mind jelentés, mind alak szempontjából. Ragozásuk során a főnév ragjait veszik fel. Legfőbb jellemzőjük, hogy valamely főnévvel megnevezhető dolog tulajdonosságát fejezik ki.

152. Formailag két csoportjuk van: a) a tulajdonképpeni melléknemek és b) a főnévből — ma is élő képzővel — képzett melléknemek.

153. Az alábbiakban felsorolunk néhányat a gyakrabban használt melléknemek közül. A melléknemeket további alcsoportokba végződésük szerint csoportosítottuk.

153a. Tulajdonképpeni melléknemek

a) egyszótagúak: *māl* 'mély', *kōl* 'kövér', *vastag*, *āj* 'kicsi', *alacsony*; *fiatal*, *koy* 'hosszú'; *távoli*; *sokáig tartó* (időben), *jām* 'jó' stb.

b) kétszótagúak (legnagyobb részben képzett szók):

<i>ātay</i>	'hideg'	<i>nāyi</i>	'fehér'
<i>wārāy</i>	'szabad, nyílt [térse]'	<i>sāŋki</i>	'világos'
<i>tālāy</i>	'üres'	<i>payi</i>	'bal'
<i>perāy</i>	'idegen; más'	<i>jāmsi</i>	'jobb [oldali]'
<i>mōrāy</i>	'teljes, egész; ép'	<i>jōyli</i>	'hideg'
<i>telāy</i>	'teli'		
<i>melek</i>	'meleg'	<i>alla</i>	'nagy'
<i>nāmāk</i>	'lágú; puha'	<i>ēnā</i>	'kövér'
<i>lāsāk</i>	'gyenge; erőtlen'	<i>jōya</i>	'egyszerű, közönséges'
<i>jāylāk</i>	'tarka'	<i>serā</i>	'erős'
<i>ātēm</i>	'rossz; sovány'	<i>payta</i>	'fekete; piszkos'
<i>tārēm</i>	'gyors, fürge'	<i>warta</i>	'vörös'
<i>ōkām</i>	'kis, kicsi'	<i>ewasta</i>	'finom'
<i>alyim</i>	'rég; ócska'		
<i>oyār</i>	'magas'		
<i>etār</i>	'derült; fényes'		
<i>jālāw</i>	'új'		
<i>moyāl</i>	'szabad' [frei]		
<i>nayāl</i>	'alacsony'		
<i>ājāmkitām</i>	'fiatal' (vö. <i>āj</i> 'kis, kicsi') stb.		

153b. Ma is élő képzővel képzett melléknevek

Melléknévképzők:

-η (-əη/-əη): nomen possesszorisz képző (a köznyelvben leggyakrabban használt melléknévképző). Pl. *kosəη* 'csillagos (pl. az ég)' [*kos* 'csillag'], *tinəη* 'drága' [*tin* 'ár'], *piləη* 'páros; baráttal rendelkező' [*pil* 'fél, társ'], *neməη* 'neves, híres' [*nem* 'név'], *liləη* 'élő' [*lil* 'lélek'], *sərrəη* 'arany(ból való), fénylő' [*sərrə* 'arany'] stb.

-pə/-pə: ritkábban használt képző. Pl. *nempə* 'nevű' [*nem* 'név'] stb.

-i (alig élő képző). Pl. *əlī* 'reggeli (pl. napszak)' [*ələ* 'reggel'] stb. (L. fentebb is.)

153c. Bizonyos értelemben képző jellegű (névutós szerkezettel) a *kōrasəw* 'alakú' (vö. *kōras* 'alak, forma') jelentésű melléknév. Pl. *jəm kōrasəw* 'szép' [*jəm* 'jó']; *wəy kōrasəw* 'kék' [*wəy* 'vas'] stb.

154. A melléknévnek a vahi osztjában alakilag csak alapfoka van.

155. A melléknévvel kifejezett tulajdonság meglétének nyomatékosított fokát a *čəkə* 'nagyon' szócska fejezi ki.

156. A hasonlítás kifejezésére részint mondattani elemek, részint a *čəkə* 'nagyon' szó szolgál.

157. A melléknév a mondatban lehet a) jelző, b) állítmány és c) határozó. (Határozószói használatáról l. 207).

157a. A melléknév jelzői használata

A melléknév jelzői használata esetén külön végződést nem vesz fel.

Példák a melléknév jelzői szerepére: *perəy kəsi tōŋ titi əntə köləs!* 'így más ember nem viselkedett volna!'; *mə jəm nipikəli tajaŋəlm* 'nekem volt [egy] jó [kis] könyvecském'; *lōy əllə əjnīŋkə eŋməs* 'ő nagy leánnyá lett (tkp. nőtt)'; *tīmī ətəm kul* 'ez rossz hal'; *mə ōkəm wəlməmnə kaŋəŋəlm* 'amikor kicsi voltam (tkp. kis voltomban; part.), beteg voltam' stb.

157b. A melléknév állítmányi használata

A melléknév állítmányként többféleképp használatos: a) Ha a mondatban verbum finitum alakú létige szerepel, a melléknév külön végződést nem vesz fel. Például: *mə jəm kōrasəw wəsəm* 'én szép vagyok'; *mə oŋər wəsəm* 'én magas vagyok'; *kōla sənki wəŋəs əsət jorpa mənəmnə* 'még világos volt, amikor az anya a leányaival haza ment (part.)' stb. b) Melléknévi állítmány esetén a mondat állítmánya logikailag leggyakrabban harmadik személyű. Ha ily minőségben melléknév használatos, akkor a melléknévhez -ki/-kə partikula járul. (A -ki/-kə partikuláról l. 223) Például: *nəmsənəkə, kōŋ ōkəməkə* 'okos, bár [még] kicsi'; *tīm kul ətəməkə* 'ez a hal rossz'; *kōmən čəkə jōŋlījəkə* 'kint nagyon hideg [van]'; *tom kat jəməkə tīm katoy* 'az a ház jobb (tkp. jó) ennél a háznál' stb.

157c. A melléknév határozói használata

Főként a valamivé válást, kezdést kifejező — ritkábban más — igék mellett az -əy/-əy ragos melléknév határozó szerepű. Például: *təŋŋin ələkə jəwəl* 'télen hideg lesz (tkp. hideggé válik, ti. az idő)'; *toŋŋinə mələkə pītəkətəŋ taryət təy ləŋəhwəl* 'tavasszal, amikor (ha) meleg lesz (ti. az idő) megérkeznek (tkp. ide repülnek) a darvak'; *taras kanŋə mənə, jəməy tōlōŋlēm* 'a tenger partjára menj, (míg)szépen (tkp. jól) mondom!' stb.

158. Hasonlítást kifejező szerkezetek

a) Leggyakrabban a -nīŋət/-nīŋət végződés segítségével való szerkesztés használatos. Példák: *tīm kat tom katnīŋət əlləkə* 'ez a ház annál a háznál nagyobb'; *mə rītīm nōŋ rītīnnīŋət jəməkə* 'az én csónakom jobb a te csónakodnál'; *mīn əŋkīmən mīnnīŋət oŋərəkə* 'a mi (ktsz.) anyánk magasabb nálunk (ktsz.)' stb.

b) Ritkábban -öy/-oy raggal: *tom kat jaməki tim katoj* 'az a ház jobb ennél a háznál' stb.

c) A hasonlítást a nyelvi mező fejezi ki. Például: *tim kat jaməki, tom kat čəka jaməki* 'ez a ház jó, az a ház nagyon jó (azaz: jobb)'; *tom kat jaməki* 'az a ház jobb (tkp. jó)' stb.

159a. A melléknév -t (-ət/-ət) végződésellátott alakja határozói funkciójú. Néhány példa: *lōj jamət ropiltəwəl* 'ő jól dolgozik'; *tət jəj ətmət wəlwəlt* 'ott az emberek rosszul élnek'; *təryət jamət ləyəlwəlt* 'a darvak szépen (tkp. jól) röpködnek'; *jamə wəla, ətmət əl wəla!* 'légy jó (tkp. jól), rossz (tkp. rosszul) ne légy!' stb.

159b. Hasonlítással: *mə lōyniət jamə ropilləm* 'én nála jobban [tkp. jól] dolgozom' stb.

A számnevek

160. A számnevek valamely főnévvel megnevezhető dolognak a mennyiségét, valamely sorban elfoglalt helyének megnevezését, valamint magának a mennyiségfogalomnak a nevét fejezik ki.

A számnevek lényegében ugyanazt a szerepet töltik be, mint a melléknevek (ott minőségi, itt mennyiségi sajátság jelöléséről van szó), s alakilag is ugyanúgy viselkednek, mint a melléknevek.

Tőszámnevek

161. A tőszámnevek a következők:

egyesek	tizedesek
1 <i>əj</i>	10 <i>jōŋ</i>
2 <i>kətkən</i> (absz. alak)	20 <i>kos</i>
<i>kət</i> (jelzői alak)	
3 <i>koləm</i>	30 <i>koləmjōŋ</i>
4 <i>həla</i>	
5 <i>wet</i>	
6 <i>kut</i>	
7 <i>ləwet</i>	70 <i>ləwetjōŋ</i>
8 <i>hələy</i>	80 <i>həlsət</i>
9 <i>əjərjōŋ</i>	90 <i>əjərsət</i>
tizenegytől — húszig	húsztól — harmincig
11 <i>jōŋərki əj</i>	21 <i>kosərki əj</i>
12 <i>jōŋərki kətkən</i>	22 <i>kosərki kətkən</i>
18 <i>jōŋərki hələy</i>	28 <i>kosərki hələy</i>
19 <i>əjər kos</i>	29 <i>əjərkoləmjōŋ</i>
	79 <i>əjərhəlsət</i>

százások		egyesekek százon felül
100	<i>sat</i>	101 <i>sat əj</i>
200	<i>kā satkēn</i>	102 <i>sat kātken</i>
300	<i>koləmsat</i>	
400	<i>naləsət</i>	
500	<i>wetsat</i>	
600	<i>kutsat</i>	
700	<i>lāwetsat</i>	
800	<i>naləysat</i>	
900	<i>əjərlōrəs</i>	
ezresek		millió
1000	<i>(əj) tōrəs</i>	1 000 000 <i>nemləy tōrəs</i>
2000	<i>kā tōrəskēn</i>	(tkp. névtelen ezer)
12 000	<i>jōnərkikā tōrəskēn</i>	
120 000	<i>satkos tōrəs</i>	

162. A kettős számú mennyiséget jelölő tőszámnevek (2, 12 stb.) után a főnév kettős számban áll. Minden egyéb esetben egyes szám használatos.

Példák a tőszámnevek használatára: *əj kōlnā ropiltālēm* 'egy kézzel dolgozom'; *mīn əj kōras wāsmēn* 'mi (ktsz.) egyformák vagyunk'; *mā lāwat al tājalēm* 'én hét éves vagyok (tkp. hét évet bírok)'; *lōyən mānt kāt kuljēnē meyūs* 'ő nekem két halat (ktsz.) adott'; *āpimnā kā jōyālyēn təy tujjēyēn* 'apám két nyilat hozott ide' stb.

163. Tőszámnév előfordul *-əy/-əy* ragos alakban, önálló határozói szerepben is: *əjəy məniten!* 'együtt menjete!' stb.

Sorszámnevek

164. A sorszámnevek képzése során — gyűjtött anyagunkban — a tőszámnevekhez *-māt/-māt* végződés járul. Előttük az 'egy' — 'tíz' jelentésű tőszámnevekben magánhangzováltakozás léphet fel.

165. Sorszámnévre a következő adataink vannak:

1. *kimtəy*, (néha) *kitmāt*
2. *kulmāt*
3. *nalēmāt*

166. A sorszámnevek felvehetnek *-əy/-əy* ragot is. Például:

1. *kimtəke*
2. *kulmātəy*

Példamondatok a sorszámnevek használatára: *əj lāwə, kimtəy lāwə kōlawəl* 'elmúlik egy hét, a második hét'; *kulmātəy sajjəw tarsa pānyas* '(az öregember) a hálót harmadszorra (is) a tengerbe eresztette (tkp. tette)' stb.

Törtszámnevek

167. A tulajdonképpeni törtszámnevek formailag azonosak a sorszámnevekkel. A törtszámnévet a sorszámnév után álló, vele egy szerkezetet alkotó *tāytā* 'rész' jelentésű szó fejezi ki.

Például:

kulmā tāytā 'egyharmad'
ñalmā tāytā 'egynegyed'.

168a. A 'fél', 'másfél' stb. fogalmak megnevezése a *peḷak* 'fél' szóval történik.

Például:

əj pāni os peḷak 'másfél (tkp. egy és meg fél)'
kātkan pāni peḷak 'kettő és fél'

168b. Az egészet kifejező szó lehet valamely más, megfelelő jelentésű (pl. valamely egységet jelentő) főnév is.

Például: *ñān pāni peḷak* 'másfél kenyér (tkp. [egy] kenyér és fél)' stb.

Szorzószámnevek

169. A szorzószámnevek a tőszámnevekből és a hozzájuk járuló *-pā/-pa* végződésből állnak.

əjpā 'egyszer'
kipā 'kétszer'

kolāmpa 'háromszor'
ñalāpā 'négyyszer' stb.

Osztószámnevek

170. Az osztószámnevekben a tőszámnevekhez *-tal/-tāl (-atal/-ātāl)* végződés járul.

əjatal 'egyenként, egyesével'
kitatal 'kettenként, kettesével'
kolmātāl stb.
ñālātāl
wetātāl
kutātāl
lāwtātāl
ñālyātāl
əjərjōṇātāl

jōṇātāl 'tizenként, tízesével'
kosātāl 'huszanként, huszasával'
satātāl 'százanként, százával'

Példák az osztószámnevek használatára: *əjatal jōyitay!* 'egyenként jöj-jetek!'; *welūt kitatal jāynā likartā jōrātāt* 'a rénszarvasokat az emberek a szánokba kettesével fogták be (pass.)'; *wāskāt wetatal ləyalyālt* 'a vadkacsák ötösével röptek' stb.

Nyomatékosított számnevek

171. A nyomatékosított számnevek sajátos csoportot alkotnak. Mindössze két szó tartozik ide: a) *əj-* 'egy', b) **āti-* 'egy'.

172. Az *əj-* 'egy' szó puszta birtokos személyjellel ellátott alakjai, csak *em ber re*, az **āti-* 'egy' szó puszta birtokos személyjeles alakjai pedig csak valamely *d o l o g r a* vagy *á l l a t r a* vonatkozhatnak.

173. Az *əj-* szónak három, végződéssel ellátott alakja van. E végzések a 3. személyű birtokos személyjelekkel azonosak.

ajal 'egy' (abszolút alak; vö. KARJ. — ToIV. 8b)

ajaten 'egyik, egyikük (kettő közül)'

ajetal 'egyik, egyikük (sok közül)'

Példamondatok: *ajaten kőnār wālyal* 'egyikük (kettő közül) szegény volt', *ajetal mōrem jok-kūās* 'csak egyikük (sok közül) maradt otthon' stb.

174. Az **āti-* szónak a következő alakjai vannak: I. **āti-* + puszta 3. személyű birtokos személyjel, II. **āti-* + birtokos személyjelek + *nā* + birtokos személyjel, III. **āti-* + birtokos személyjel + *nām*.⁸ IV. **āti-* + birtokos személyjel + *nāt*. (A változatok között előfordul **āti-* + *m* + ... típusú szerkesztés is.)

		I.	II.	III.	IV.
Egysz.	1. sz.	—	<i>ätimnām</i>	<i>ätimnām</i>	<i>ätimnāt</i>
	2. sz.	—	<i>ätinnān</i>	<i>ätinnām</i>	<i>ätinnāt</i>
	3. sz.	<i>ätil</i>	<i>ätilnāl</i>	<i>ätilnām</i>	<i>ätilnāt</i>
Ktsz.	1. sz.	—	<i>ätim(en)nāman</i>	<i>ätimennām</i>	<i>ätimennāt</i>
	2. sz.	—	<i>ätitennātēn</i>	<i>ätitennām</i>	<i>ätitennāt</i>
	3. sz.	<i>ätitēn</i>	<i>ätitennātēn</i>	<i>ätitennām</i>	<i>ätitennāt</i>
Tbsz.	1. sz.	—	<i>ätüynōy</i>	<i>ätüynām</i>	<i>ätüynāt</i>
	2. sz.	—	<i>ätitennātēn</i>	<i>ätitennām</i>	<i>ätitennāt</i>
	3. sz.	<i>ätitēl</i>	<i>ätitēlnätēl</i>	<i>ätitēlnām</i>	<i>ätitēlnāt</i>

Előfordul még *ätimnōy* 'mi egyedül', *ätimēlnāt* 'ők egyedül', *ätitennān* 'ti (ktsz.) egyedül', *ätinnātēn* 'ők (ktsz.) egyedül' változat is.

175. Az I. csoportba tartozó alakok — a kevés példa alapján is — jelzői szerepűek. Például: *ätil rīt* 'egyedüli (egyetlen) csónak'; *ätil wāsəy welipən* '(ő) csak egy vadkacsát ölt meg'.

176. A II., a III. és a IV. csoportba tartozó, valamint a szórványosan előforduló alakok minden bizonnyal határozói szerepűek. Az egyes változatok használatának feltételei — számomra — nem ismeretesek.

177. Példa a nyomatékositott számnevek önálló, határozói használatára: *mā wonta wajyat ätimnām mēnlem* 'én az erdőbe vadászni (tkp. vadra) csak egyedül megyek (járom)'.

Határozatlan számnevek

178. A határozatlan számnevek lényegüket tekintve mennyiséget jelentő melléknevek. Ezért — többek között — a többet jelentő határozatlan számnevek után is egyes szám használatos.

179. Határozatlan számnevek: *är* 'sok', *ärki* ua., *kūäl* 'kevés', *ajnām* 'összes' stb.

Példamondatok a határozatlan számnevek használatára: *ajlānā löyən mēyət är kulā mējēkāl* 'egyszer ő nekünk sok halat adott'; *löy sōylāl mōyēlnā ärki tās wās* 'ő a prémjeiért sok árút vett'; *nōñ ajnām kanmēy-jay liskēmāllan* 'te az összes cársági embert megneveltetted'; *löy är lāt werwəl* 'ő sokáig (tkp. sok idő) dolgozik'; *tīm al är ul wālyal?* — *əntē, kūäl* 'ebben az évben sok bogyó volt

⁸ A -*nām* végződésre vö. *ajnām* 'egész, minden'.

(termett)? — nem (sok), kevés (t. i. termett)'; *pälänə məŋ ärki ropiltälöy* 'néha mi sokat dolgozunk'; *min juŋkurimən ärəy pəlkäpliyan* 'a mi (ktsz.) fateknőnk széjjel (tkp. sokká) törött' stb.

A névmások

Személyes névmások

180. A tulajdonképpeni személyes névmás.

180a. A tulajdonképpeni személyes névmásnak — a főnevekhez hasonlóan — három száma van: egyes, kettős és többes szám. Minden számban három személy van.

180b. A tulajdonképpeni személyes névmások a következők:

	Egysz.	Ktsz.	Tbsz.
1. sz.	<i>mä</i>	<i>min</i>	<i>məŋ</i>
2. sz.	<i>nəŋ</i>	<i>nin</i>	<i>nəŋ</i>
3. sz.	<i>löy</i>	<i>lin</i>	<i>ləy</i>

180c. A személyes névmások ugyanazokat a ragokat veszik fel, mint a főnevek, mondatbeli szerepük is azonos a főnevekével. Szófaji jellegükből kifolyólag azonban kevesebb ragozott alakjuk van, mint a főneveknek (pl. nincs transzlatívuszi alakjuk stb.). Ezenkívül a főnév és a személyes névmás között számottevő eltérés van abban, hogy a névmások tárgyként csak ragozott formában fordulnak elő, zéró-morfémás tárgyragjuk nincsen.

180d. A személyes névmásokhoz a következő ragok járulnak (a sorozás és a felosztás a főnévragokét követi l. 132.):

A)	C)	
1. $\emptyset$	5. —	13. <i>-ninət</i>
2. <i>-nə (-ən)</i>	6. <i>-nə (-ən)</i>	14. <i>-ləy</i>
B)	7. <i>-öy</i>	D)
3. —	8. a) <i>-ä</i>	15. $\emptyset$
4. <i>-t, -ət -ə(t)</i>	b) <i>-ä(tü)</i>	E)
	9. —	16. $\emptyset$
	10. <i>-äpä</i>	17. —
	11. a) <i>-nä(t)</i>	
	b) <i>-nätü</i>	
	12. —	

180e. A 4., a 11. és a 15. sz. rag *-t* elemére vonatkozólag l. 48. A 4. (*-t, -ət*) rag abban az esetben, ha a névmástő *-n* mássalhangzóra végződik, mindig megmarad.

A *mä* 'én' személyes névmás ragozási töve: *män*.

180f. A tulajdonképpeni személyes névmások ragozott alakjai (a zéró-morfémás tőalakot l. 180b):

	Egysz.	Ktsz.	Tbsz.
2, 6:	1. sz. <i>männə</i> 2. sz. <i>nöŋən</i> 3. sz. <i>löŋən</i>	<i>minnə</i> <i>ninnə</i> <i>linnə</i>	<i>məŋən</i> <i>nəŋən</i> <i>ləŋən</i>
4:	1. sz. <i>mänt</i> 2. sz. <i>nöŋət</i> 3. sz. <i>löŋət</i>	<i>mint</i> <i>nint</i> <i>lint</i>	<i>məŋət</i> <i>nəŋət</i> <i>ləŋət</i>
7:	1. sz. <i>mänöy</i> 2. sz. <i>nöŋöy</i> 3. sz. <i>löŋöy</i>	<i>minöy</i> <i>ninöy</i> <i>linöy</i>	<i>məŋöy</i> <i>nəŋöy</i> <i>ləŋöy</i>
8:	1. sz. <i>mänä</i> 2. sz. <i>nöŋä</i> 3. sz. <i>löŋä</i>	<i>minä</i> <i>ninä</i> <i>linä</i>	<i>məŋä</i> <i>nəŋä</i> <i>ləŋä</i>
10:	1. sz. <i>mänäpä</i> 2. sz. <i>nöŋäpä</i> 3. sz. <i>löŋäpä</i>	<i>minäpä</i> <i>ninäpä</i> <i>linäpä</i>	<i>məŋäpä</i> <i>nəŋäpä</i> <i>ləŋäpä</i>
11: a)	1. sz. <i>männä</i> 2. sz. <i>nöŋnä</i> 3. sz. <i>löŋnä</i>	<i>minnä</i> <i>ninnä</i> <i>linnä</i>	<i>məŋnä</i> <i>nəŋnä</i> <i>ləŋnä</i>
b) Pl. <i>männäti</i> stb.			
13:	1. sz. <i>männinət</i> 2. sz. <i>nöŋninət</i> 3. sz. <i>löŋninət</i>	<i>minninət</i> <i>ninninət</i> <i>linninət</i>	<i>məŋninət</i> <i>nəŋninət</i> <i>ləŋninət</i>
14:	1. sz. <i>mänləy</i> 2. sz. <i>nöŋləy</i> 3. sz. <i>löŋləy</i>	<i>minləy</i> <i>ninləy</i> <i>linləy</i>	<i>məŋləy</i> <i>nəŋləy</i> <i>ləŋləy</i>

Példamondatok a ragozott személyes névmási alakok használatára: *löŋən mänt löŋä majlās* 'ő engemet neki ajándékozott', *nöŋət möyi nempə way-wəlt?* 'téged hogy hívnak (tkp. téged milyen nevű hívnak)?', *čəkə koyən mä nöŋət läyalləm* 'én téged [már] nagyon régen várlak', *mä löŋə kötlöy kätəllim* 'én őt kézen fogom', *löŋən löŋət wiŋnat il-weltə* 'ő őt szándékosan megölte', *min nöŋət nəŋə malmən* 'mi (ktsz.) neked kenyeret adunk', *löŋ mənmal pīrənə mä äŋim jös* 'az ő elemte után (part.) megjött a bátyám' stb.

181. A személyes névmás nyomatékosított és visszaható alakja

181a. A személyes névmás töve a *-ti-* nyomatékosító elemmel és az ehhez járuló, személyre utaló végződéssel a személyes névmás nyomatékosított formáját alkotja. Pl. *nöŋ* ['te'] + *ti* + *n* ['te] magad' stb.

181b. Alakjai:

	Egysz.	Ktsz.	Tbsz.
1. sz.	<i>mäntim</i>	<i>mintimən</i>	<i>məntöy</i>
2. sz.	<i>nöŋtin</i>	<i>nintin</i>	<i>nəŋtin</i>
3. sz.	<i>löŋtil</i>	<i>lintin</i>	<i>ləŋtil</i>

181c. Némely esetben a névmástő *ti* nyomatékösítő partikulával ellátott alakjához a főnév birtokos személyjelezésben használatos birtokos személyjelek kapcsolódnak. (Ez minden bizonnyal újabb, analógián alapuló jelenség.)

	Egysz.	Ktsz.	Tbsz.
1. sz.	<i>māntitīm</i>	(?)	(?)
2. sz.	(?)	<i>nintitēn</i>	<i>nintitēn</i>
3. sz.	(?)	<i>lintitēn</i>	<i>lāyitēl</i>

181d. A személyes névmás nyomatékösített alakjának a jelentése: *a)* alanyi (és tárgyi) funkcióban: 'én magam', 'te magad' stb.; *b)* (?) birtokos névmásként) jelzői funkcióban: '(az én) saját ...', '(a te) saját ...', *c)* határozói funkcióban: '(én) egyedül', '(te) egyedül' stb. Példák a nyomatékösített személyes névmás használatára: *māntōy ul litā ār pēlōkpā nōrēyētāyālōy* '[ezután] mi magunk szanaszét szaladtunk', *lōytil kūm-lūyās* 'maga [az unoka] kiment', *tī pāy lōytil rītālā mānyāl* 'az a fiú saját csónakjával ment', *wisā lōytil mānās* 'Fiza egyedül ment' stb.

Mutató névmások

182. A mutató névmások nemcsak a közelre, valamint a távolra mutatót fejezik ki, hanem azt is, hogy az illető dolog *a)* tárgyi valóságában, vagy *b)* (az adott körülmények között) csak a beszélők tudatában (a beszédben) van jelen.

182. Főnévi mutató névmások

183a. A főnévi mutató névmásoknak két alakjuk van: *a)* önálló (abszolút) és *b)* jelzői (attributív).

183b. A főnévi mutató névmások száma négy, mindegyikük két funkció szerinti alakváltozáttal.

183c. A főnévi névmások a dolognak a beszélőkhöz való helyzete szerint a következők lehetnek:

a dolog konkrétisége szerint	távolsági viszonyítás szerint	közelre utaló		távolabbra utaló	
		önálló alak	jelzői alak	önálló alak	jelzői alak
konkrét		<i>timi</i>	<i>tim</i>	<i>tomj</i>	<i>tom</i>
elvonatkoztatott		<i>tīt</i>	<i>tī</i>	<i>tut</i>	<i>tū</i>

Példamondatok: *timi nipik* 'ez könyv', *timi tēy!* 'ezt [a dologt] ide!', *mānnā tim rīt weryālī* 'ezt a csónakot én csináltam (pass.)', *timi āmp, tomj wokj* 'ez kutya, az róka', *tom juy!* 'az a fa [ott]!', *tim kat tom katnījēt āllēki* 'ez a ház annál a háznál nagyobb', *tīt amāswāl* 'ez [egy férfi egy képen] ül', *timi amāswāl, tīt lālūwāl* 'ez [egy képen újjal rámutatva egy férfire] ül, ez [csak beszédben jelzett] áll', *tī lerālī kōtēy jās* '[rajzolás közben] ebből a vonalacskából kéz lett', *tī katna mas!* 'elég már ezzel a házzal! [mondta a közlő a *kat* 'ház' szó ragozása-kor]', *mānnā jōñān tām, nōñā malīm tī nipik* 'ha (amikor) velem jössz, neked adom ezt a könyvet', *kāñēñ kāsīñē tī wēr tōñēmīj* 'mindenki [tkp. minden ember]

tudja ezt a dolgot (pass.)', *mä antə körtəm ti wer wertä* 'én nem tudtam ezt (tkp. ezt a dolgot) megtenni', *tu täyinä tön jem wälyal!* 'ott (tkp. azon a helyen) jó lett volna!', *mä tu möylöy jöyäsəm* 'én arról a helyről jöttem' stb.

183d. A főnévi mutató névmások önálló formái ragozódnak. Ragozásukkor ugyanazokat a ragokat veszik fel, mint a főnevek (l. **130—135.** l.). Például: *timijöy är täs wasən* 'ebből sokat (tkp. sok árút) vettél', *titnä mänä!* 'ezzel menj!' stb.

183e. Meghatározott helyzetben — alkalmi főnévi funkcióban (pl. elliptikus szerkezetben) — a jelzői alakok is vehetnek fel névszói ragokat. Például: *məli mihhā-kj?* — *tim mihhā-kj*; illetőleg: *tu mihhā-kj*; vagy: a) *timnə*, b) *tomnə*, c) *titnə* 'melyik lábában (van ez vagy az a dolog)? — Ebben a lábában (van) (rámutatva)'; illetőleg: 'abban a lábában (amelyről beszéltünk)'; vagy: 'ebben', 'abban' (konkrétan), 'ebben' (amelyről beszéltünk) stb.

184. Melléknévi mutató névmások

184a. A melléknévi mutató névmások rendszere némiképp eltér a főnévi mutató névmásokétól. Mindössze három alakjuk van:

tamint 'ilyen [mint ez, itt]'

timint 'ilyen [mint valami, ami tit (l. **183c**)]'

tumint 'olyan [mint valami, ami tut (l. **183c**)]'

Példamondatok: *tamint körasəw nipik wəjä!* 'ilyen (tkp. ilyen alakú, színű) könyvet vegyél!', *mətä täyinə-pə antə käsli timint əjni!* 'sehol sem találni (pass.) ilyen kislányt [mint én]!', *mä nou tam ontərnə timint tulpul antə wuyaləm!* 'én [egész] életem folyamán (tkp. életemben) olyan bolondot nem láttam [mint te]!', *lōy wälyal tön timint wer antə wälyas* '(ha) ő élt volna, ilyen dolog nem történt (volna)'; *mä jem nipikāli tājəyaləm, nəŋ os mänä tumint nipikāli wəjä!* 'nekem volt [egy] szép kis könyvecském [tkp. bírtam egy jó könyvecskét], te nekem vegyél még olyant (tkp. olyan könyvecskét)'! stb.

185. Határozószói mutató névmások⁹

186. Helyhatározószói mutató névmások

186a. A helyhatározószói mutató névmásokban ugyanaz a szemlélet mutatkozik meg, mint a főnévi mutató névmásokban.

186b. Helyhatározószói mutató névmások:

tət 'itt'

tət 'ott' [ha a hely „valóságosan” jelen van, s arra a beszélő konkrét rámutatással (kézzel, nézéssel, fejbólintással stb.) mutat rá]

töt 'ott' [ha a hely, melyre az utalás történik, csak a beszélők tudatában van meg, s erre a beszélő konkrétan nem mutat rá]

186c. A szóvégi *-t*-re vonatkozólag l. **48.**

186d. A helyhatározószói névmások — részben, a főnévragoktól eltérő végződésekkel — hármas irányulást ('hol?', 'honnan?', 'hová?') fejeznek ki.

⁹ A nyelvtanok egy része a határozószói mutató névmásokat a határozószók körébe sorolja. Nézetünk szerint az általunk is alkalmazott csoportosítás a vahi osztják nyelv rendszerének az említettnél jobban megfelel. Ezért a magunk részéről ezt alkalmaztuk.

188. Elvontságot kifejező határozószói mutató névmások

188a. E névmások egyik csoportjának módhatározói jelentése van. E névmások ugyanabból a tőből származnak, mint a melléknévi mutató-névmások:

tati 'így' [mint ez; mutatva]
titi 'úgy' [mint, ami olyan mint *timint*]
tuti 'úgy' [mint, ami olyan mint *tumint*]

Példamondatok: *tati wəri!* 'így csináld!', *kojnə tati wəri?* 'ki csinál így (pass.)?', *titi kəncəysa!* 'úgy írj!' [mint az osztályban egy másik, a jó tanuló!], *möyi səyət titi wəri?* 'hogyan készül ez így (pass.)?', *olla kumpə titi jəliwəlt, təwəlt* 'a nagy hullámok [a tengeren] [csak] úgy járnak, zúgnak [— mondja]', *perəy kəsə tön titi əntə kötəkə!* 'más ember így nem csinált (viselkedett) volna!', *mə tuti noməysilləm: löy iy kəsəs* 'én úgy gondoltam: ő medvét talált', *tuti atəs ...* 'így szólt ...', *nön tuti əl kütkä!* 'te így [azaz: rosszul] ne viselkedj!' stb.

188b. Egy alkalommal előfordul *tutikə* 'így, akképp' alak is.

188c. Névtűs szerkezettel: *tim səyət* 'így, ily módon', *ti səyi* '[így]' stb. Például: *ti səyi, tulpul, nönət ilə onəltəsi!* 'így, bolond, téged megtanítottak (pass.)!' [ti. veréssel]' stb.

188d. Okhatározói szerepben fordul elő a *tuta* '[ezért]' (*tutati* ua.) ragozott névmási alak. Például: *löy əntə jös, tuta mən möyöli werlöy?* 'ő nem jött [el], ezért mi mit csináljunk?', *mə tutati čəkə pəltəmsəm* 'én ezért nagyon megijedtem' stb.

Kérdő névmások

189. Főnévi kérdő névmások

189a. Két főnévi kérdő névmás van: a) *koji* 'ki, kicsoda', mely személyre és b) *möyöli* 'mi, micsoda', mely állatokra, egyéb élő avagy élettelen dolgokra vonatkozik.

189b. A főnévi kérdő névmásnak — a főnévhez hasonlóan — egyes, kettős és többes számú alakja van: *koji* 'ki, kicsoda', *kojiyən* 'kik (ktsz.)', *koji* 'kik', illetőleg *möyöli* 'mi, micsoda', *möyöliyən* 'mik (ktsz.)', *möyöli* 'mik'.

189c. A főnévi kérdő névmás a mondatban ugyanazt a mondatrészi szerepet töltheti be, mint a főnév. Ragozása is a főnév ragozása szerint (l. 132 l.) történik. Lehet névtűje is.

189d. A főnévi kérdő névmásnak főnévi (birtokos) jelző szerepében a jelentése: (*koji*) 'kinek a', (*möyöli*) 'minek a'.

Példamondatok a főnévi kérdő névmások használatára: *tim kötə möyöli?* 'ebben a kézben mi [van]?', *nön koji tinisən?* 'te kit adtál el?', *kojəy jəsən?* 'ki[vé] lettél [mi a foglalkozásod]?', *tim juy möyölika jəwəl?* 'ez a fa mi(vé) lesz?', *möyölijəy litot köpərtəyəsən?* 'miből főztél ebédet?', *möyöliə put werwən?* 'miben főzöl?', *timi koji nipik?* 'ez kinek a könyve?', *koji pəč wəsən?* '(te) kinek a családjaiból [való] vagy?' stb.

189e. A *möyöli* 'mi, micsoda' főnévi kérdő névmás előfordul indulatszóként is: *möyöli, nön tuləy-puləy jəsən?* 'mi, te bolond lettél?', *möyöli, tə?* 'nos, mi?' stb.

189f. Némely esetben, főként ragozott alakjaiban főnévi jellegű a *möyi* névmás is. Jelentése: 1. 'mi (főnévi)', 2. 'milyen (melléknévi)'. (L. alább.)

190. Melléknévi kérdő névmások

190a. A melléknévi kérdő névmások a következők: *mōyi* 'milyen', *mali* 'melyik', továbbá: *mōyalēn* 'milyen', *mōyi kōrasēw* 'milyen színű (tkp. mi, milyen alakú)'; *koji kōrasēw* 'kire hasonlít (tkp. ki alakú)' stb.

190b. A *mali* 'melyik' névmásnak van számnévi használata is (l. alább).

190c. A melléknévi kérdő névmások a mondatban — a határozóit kivéve — ugyanazt a szerepet töltik be, mint a melléknevek. (Hasonlóképp a számnévi kérdő névmások is. L. alább.)

Példamondatok: *nōn aŋkin mōyi nempə-ki?* 'a te anyád milyen nevű?', *tim tās mōyi tinna-ki?* 'ez az áru mennyibe kerül (tkp. milyen árban van)?', *nōn mali likar tupaŋ?* 'te melyik szánt hoztad?', *nōn mōyalēn werwəs werwən?* 'te milyen munkát végzel (tkp. csinálsz)?', *mōyi kōrasēw jernäs?* '[ez] milyen színű ruha?', *nōn koji kōrasēw wəsən?* 'te kire hasonlítasz (tkp. te ki alakú vagy)?' stb.

191. Számnévi kérdő névmások

191a. Viszonylag kevés számnévi kérdő névmás ismeretes: *matkōrāt* 'hány', *mali* 'melyik'.

Példamondatok: *matkōrāt čas?* 'hány óra [van]?', *nōn matkōrāt al tājawən?* 'te hány éves vagy (tkp. hány évet bírsz)?', *matkōrāt ik ontər?* '[ő] hány hónapos?' stb.

192. Határozószói kérdő névmások

192a. A helyet és időt jelentő határozószói kérdő névmásokban ugyanaz az irányhármasság fejeződik ki, mint a helyhatározói mutató névmásokban (l. 186d).

193a. Helyet jelentő határozószói kérdő névmások: a) *kot* 'hol', b) *kolləy* 'honnan' és c) *köl*, *köləpa* 'hová'.

Példamondatok: *ko sātəwəl?* 'hol hallatszik?', *nōn ilən ko wālyalən?* 'te előbb (régen) hol éltél?', *nōn kolləy nowtan?* 'te honnan származol?', *tim əntəw köl werlən?* 'ezt az övet minek (tkp. hová) csinálod?' stb.

193b. Ide tartozik a *mōyi tāyē* 'hol (tkp. mi helyen)' kifejezés is.

193c. A *kot* 'hol' kérdő névmás állítmány is lehet. Ebben az esetben felveszi a *-ki* állítmányi partikulát. (A *-ki/-kē* partikulára vonatkozólag l. 223.) Két vagy több (lélektani, logikai) alany esetében a kérdő névmás állítmányi alakja kettős, illetőleg többes számú.

kotəki? 'hol van [ő]?'

kotəkiyən? 'hol vannak [ők, ktsz.]?'

kotəkiyatə(t)? 'hol vannak [ők, tbsz.]?'

Például: *mā lopim kotəki?* 'a kabátom hol van?' stb.

194. Időt jelentők: a) *kuntə* 'mikor', b) *kuntəy* (*kuntəy*) 'mióta' és c) *kuntə močə(t)* 'meddig'; továbbá: *mətlātə* (*mətlānə*) 'mikor'.

Példamondatok: *tayəpa kuntə mənłəy?* 'oda mikor megyünk?', *nōn kuntəy tə wālwən?* 'te mióta laksz itt?', *kuntə močə nōn tə wālwən?* 'meddig (fogsz) te itt lakni?', *mətlātə ləwətkas?* 'mikor esett az eső?' stb.

195. Elvont jelentéstartalmat — a) módot, b) okot-célt — kifejezők:

a) *kōtē* 'hogyan, mint, mit', *mōyi sāyət* (*sāyē*) 'hogyan, mint, mi módon', b) *mōyōlā(t)* 'miért, mire, minek, mi célból', *mōyā(t)* ua.

Példamondatok: *mā tū kōtē jeləm-kālam imimnāti?* 'hát, mit (tkp. mint) [csináljak] az én rossz öregasszonyommal?', *mōyi sāyət liti weri?* 'hogyan készül ez így (pass.)?', *nōn pəyətə iki, mənna mōyi sāyē ləyətəlwən?* 'te pizs-

kos öreg, velem hogyan veszekszel [hogyan merészszel veszekedni]?!', *mőyōlā jokān amāswān?* 'miért ülsz otthon?', *nōn mőyōlā jōsān?* 'te miért (mi célból) jöttél?' stb.

Vonatkozó névmások

196. A vonatkozó névmások azonosak a kérdő névmásokkal. E névmások is — a mutató és a kérdő stb. névmásokhoz hasonlóan — lehetnek a) főnéviek, b) melléknévi stb.

197. A vonatkozó névmások szórendje kötött: a mondatban mindig az első helyen állanak. Kérdő mondatban sohasem fordulnak elő.

198. A vonatkozó névmásokat a kérdő névmásokkal való alaki egyezőségük miatt nem soroljuk fel, csak használatukat mutatjuk be néhány példamondatban.

Mondatok a vonatkozó névmásokra és használatukra: *koji anta ropiltāwāl, anta liwāl* 'aki nem dolgozik, nem eszik [ne is egyék]', *mőyōli mānā maswāl* — *tu majiylāyās* 'ami nekem kell, azt [nekem] adta', *kollāy jōsān, tōyāpā mānā!* 'ahonnan jöttél, oda menj!', *kōlāpā küllim, tōyāpā mānāti* 'ahová küldöm, oda menjen', *kuntānō nānikijit tōyānā jānkawāl*... 'amikor a gyermekek a tűzrel játszanak...', *mőyōlā kojōmpin, nōnā malim* 'amit akarsz (tkp. amiért akarsz), [azt] neked adom' stb.

Határozatlan névmások

199. Két csoportjuk van, melyek mindegyikén belül a névmások lehetnek a) főnéviek, b) melléknévi stb.

200. A tulajdonképpeni határozatlan névmások a következők: *matāli* 1. 'valami', 2. (?) 'valamilyen', *matā* 'valamilyen, (?) valami' stb.

Példamondatok: *matāli kāsān tām mānā tiyta!* '(ha) valamit találsz, akkor szólj nekem!', *lōy matāl tin mā wātā paltāyāsēm* 'ötöle (tkp. az ő) bármilyen váltságdíjat venni félttem', *kulāl matā kōlp anta tiyāwāl* 'a halacska semmit sem (tkp. valami szót sem) szól', *matā tōyōja pāni!* 'tedd valahová (tkp. valami helyre)!', *wari matā sāyī, anta nōn werān!* 'csinálj (tégys) bármint, (ez) nem a te dolgod!' stb.

201. Ha a vonatkozó névmásokhoz *-kām* nyomatékosító elem csatlakozik, akkor ez a névmással kifejezett személy vagy dolog határozatlan (nem-meghatározott) voltát fejezi ki. A *-kām* nyomatékosító elem mindig a névmás ragozott (vagy zéró-morfémával ellátott) alakjához járul, és hangrendileg sohasem illeszkedik.

202. Példák a *-kām* elemmel szerkesztett határozatlan névmásokra és használatukra: *mānnā koji-kām lōyā majālsī?* 'én valakit neki ajándékoztam (pass.)?', *mān sajāw tāltōy mōyalān-kām jāy jōyāsāt* '(amikor) halásztunk (part.), valamilyen emberek jöttek', *ko-kām pečāyaltte sātīwāl* 'valahol borjúbögés hallatszik', *kuntā-kām mā wačpā mānām* 'én valamikor a városba mentem', *mōyi-kām sāyī aj ōyālīnā uyōlōy jōyāliti* 'valahogyan egy kislány [őt] fejen ütötte (pass.)' stb.

Tagadó névmások

203. Ha a tagadás a névmással kifejezett dologra vonatkozik, a névmáshoz *-pə/-pə* partikula járul, s ez a névmást tagadó jelentésűvé teszi. (A *-pə/-pə* partikuláról l. **223.**)

204. Példák a névmások tagadó jelentésben való használatára: *kojípê tæy ænta jôlê* 'senki sem jár (tkp. jön) ide', *mætâlîpæ ænta wusê* '[én] semmit sem láttam', *mâ kuntêpê ænta jokên wâljalê* 'én sohasem éltem otthon' stb.

Általános névmások

205. Az általános névmások száma viszonylag csekély: *ajnâm* 'mind', *kâčæn* 'mindenegyese', *pâ* 'más' stb.

Példamondatokban: *mæyna jæm werâ pitæn jay ajnâm jæm wâlêkætêwêlt* '[ha] a földön béke lesz, [akkor] az emberek mind jól fognak élni', *kâčæn kâšînê tî wer tîrêmtî* 'minden ember tudja (ismeri) ezt a dolgot (pass.)' stb.

206. Közvetve ide tartoznak még a következők is: *æjatæn* 'egyik (kettő közül)', *æj kupîl* 'egyik (tkp. egy ember)', *æj kâšî-pê* 'senki (tkp. egy ember sem)', *tompîl* 'más, másik', *tompîlot* 'másik (tkp. más dolog, valami)' stb. Például: *æjatæn kônâr wâljal*, *tompîlot lîras wâljal* 'egyikük (kettő közül) szegény volt, a másik gazdag volt', *æj kâšînê-pê ænta lîyâ jôyæyâli* 'senki sem találta el őt (pass.)' stb.

A határozószók

207. A határozószók köre a vahi osztják nyelvjárásban meglehetősen nagy. A határozószóknak három csoportja van aszerint, hogy a határozószó a) helyet, b) időt vagy c) valamely elvontabb körülményt (pl. módot, állapotot stb.) fejez ki.

208. A határozószóknak — miként némely névmásoknak is — sajátos ragozási rendszerük van. E ragozási rendszerben néhány, a főnévi ragozásból származó végződés is helyet kapott, melynek következtében gyakran párhuzamos alakok keletkeztek.

209. Helyet jelentő határozószók

209a. A helyet jelentő határozószókból is kifejezésre jut az egyes névmásoknál már említett irányhármasság (l. 186d stb.).

209b. Határozószók a) 'hol?', b) 'honnan?' és c) 'hová?' kérdésre:

a)	b)	c)
<i>kômæn</i> 'kívül, kint'	<i>kômêlt</i>	<i>kûm</i>
	<i>kômöy</i>	<i>kûmpä</i>
<i>jokên</i> 'otthon'	<i>jokêlt</i>	<i>jôy (jok)</i>
		<i>jôypa</i>
<i>nomæn</i> 'fent'	<i>nomêlt</i>	<i>nuy (nuk)</i>
<i>nomênnê</i>	<i>nomoy</i>	<i>nuypa</i>
<i>ilæn</i> 'elől'	<i>ilêlt</i>	<i>ilê</i> 'előre, tovább'
<i>ilênnê</i>		<i>ilêpâ</i>
	<i>koyêlt</i> 'messziről, távolból'	
		<i>utê, utêpa</i> 1. 'a vízből, a víztől a partra', 2. 'a parttól el, be a szárazra'
		<i>nik (niy)</i> 1. 'a partra', 2. 'ki valahonnan'

209c. Egyéb, helyet jelentő határozószók: *partäy* 'vissza; hátra'; *töy* 'el, félre' stb.

Példamondatok: *lőy jokēn antä wälyal 'ő nem volt otthon', nipik nomoy il-körpäs 'a könyv felülről leesett', čoyilwäs sōjñäti nuy titi mänwält '[a hullámok] süvöltés zajával fel [csak] úgy csapnak (tkp. mennek)', wär wermöyā partäy emtär kanña jösöy '[miután] a halfogó rekesztéket megcsináltuk (part.), visszafelé jöttünk a tó partjára' stb.*

209d. A 'honnan?' kérdésre felelő határozószók gyakran prolatívuszi jelentésűek. Például: *nomäl ləyehwāl '[a madár] fent repül'* stb.

209e. A helyet jelentő határozószó előfordul állítmányként is. Például: *kōmənəki '[ő] kint van', nomənəki '[ő] fent (felül) van'* stb.

209f. Néhányszor előfordul a következő szerkezet-típus is: *lampi päsän nomənänə lajəkkal 'a lámpa az asztal fölött lógott'* stb.

210. Időt jelentő határozószók: *äləy 'reggel', čimäl 'kis ideig', əjlät 'egyszer, valamikor' (tkp. egy idő), əjpä 'egyszer', ilnowät 'régen' (tkp. elő-kor), ilən 'régen', it 'most', itən 'este', jälä 'korán', jöyən 'éjjel', jöyən-kotloy 'éjjel-nappal', koy 'sokáig tartó', koyən 'régen', kotloy 'holnap', löyən 'nyáron', mälakotäl 'tegnap', pälänä 'néha' (tkp. más időben), təyin 'télen' stb.*

Példamondatok: *ilən tət ärki jay wälyält 'régen itt sok ember élt (tbsz.)', it! 'most! [rögtön]', mälakotäl jälə patkələketəyäl 'tegnap korán kezdett sötétedni (esteledni)', koy täyəpa mənä maswäl 'sokáig kell oda menni' stb.*

211. Elvont körülményt kifejező határozószók: *əjält 'lassan', əjältäy 'lassan (lassabban)', čəkə 'nagyon', čökin 'alig', jakti: j. täl- 'hajánál fogva hűz', komtay 'hanyatt; lefelé, lefordítva', kuntay 'hanyatt; hátán', müläm 'váratlanul, véletlenül', mörti 'teljesen', nula 'együtt', wänna 'gyorsan', wiynat 'szándékosan' stb.*

Példamondatok: *min əjält mənlemən 'mi (ktsz.) lassan megyünk (ktsz.)', əjältäy mənä! 'lassabban menj!', kaləypil uyäl komtay čöčmin tu köl tıy'äs... 'az unoka fejét lehajtva így szólt...', ämpnə kul mörti nuy-lisi 'a kutya a halat teljesen megette (pass.)', wänna putäylin kulna teläl jəskən 'az [ő, ktsz.] edényeik (ktsz.) gyorsan tele lettek hallal' stb.*

A névutók

212. Eredetükre nézve főnevek, melyek valamely általánosabb jelentéskörüknel fogva (pl. 'köz', 'hosszúság', '(vmi) belső rész(e)' stb.) alkalmasak bizonyos elvontabb viszonyítás kifejezésére. Funkciójukat tekintve „ragok” (olykor „képzők”), szerkezetileg az előttük álló főnévvel „összetett szót”, pontosabban szószerkezetet alkotnak. A névutós szószerkezet a mondatban mindig valamely hely-, idő- vagy módhatározó. Például: *uj 'vmi alatti rész, tér': päsän uj- 'az asztal alatti tér' [päsän 'asztal']*. Pl. *päsän ujoy niy-wiyla! 'gyere ki az asztal alól'* stb.

213. A névutóknak két csoportjuk van: a) a tulajdonképpeni névutók (oly régi, megkövült ragos szók, melyek ma már csak névutói szerepkörben használatosak), b) névutóként használatos (vagy használható) főnevek (azaz: olyan főnevek, melyeknek eredeti főnévi jellegük — a névutói mellett — mindmáig megmaradt). A két csoport között éles határvonalat vonni nem lehet.

a) Tulajdonképpeni névutók:

kőyat 1. 'vmin végig', 2. 'vmi hosszát', *močət* (*močə*) '-ig', *səyət* (*səyē*, *səyət*) 1. 'vmi módon', 2. 'vki szerint' stb.

A tulajdonképpeni névutók külön esetragot nem vesznek fel. Abban az esetben viszont, ha a névutó személyes névmás után következik, a névutóhoz birtokos személyrag járulhat.

Példák a tulajdonképpeni névutók használatára: *joyən kőyat rēt jōwəl* 'a folyón (tkp. a folyón végig) csónak jön', *tom puyəl močət mənəm* 'addig a faluig megyek', *kəsī tur səyē tōlāykas* '[a hal] emberi hangon (tkp. ember torok mód) szólt', *mā nin səyētən wersim* 'én ti (ktsz.) szerintetek csináltam' stb.

b) Névutóként használatos főnevek:

čōnč 'vmi mögötti tér', *jor* 'vmivel szemben levő rész', *kanən* 'vminek a széle', *kas* 'vmi mögötti tér, rész', *kōt* 'vmi köze (időben is)', *mōyəl* 'helyett (átv. értelemben is)', *oytj* 'vmi felső része, felülete', *ontār* 'vmely időtartam, időtartamon át', *pəlak* 1. 'vmi oldala, felé', 2. 'táj, rész'; *pətā (? *pətə*) 'miatt', *pīr*: *pīrnā* 'vmi után (időben)', *pōyəl* 'vmi mellett levő vmi hely', *pōnək* 'vmi előtti tér', *tāyē* 1. '(igenevekkkel) -ás, -és', 2. '(névszóval) -ság, -ség'; *uj* 'vmi alatti tér, rész' stb.

214. A névutós szerkezetben névutóként használatos főnevek főnévi természetüknek megfelelően ragozódnak, illetőleg vehetnek fel birtokos személyjeleket.

215. A névutós szó szerkezeteknek két fő típusa van, aszerint, hogy a szó szerkezet első tagjának a végződése: I. zéró-morféma vagy II. valamely rag. Az I. típusban a zéró-morféma vagy puszta névszótői, vagy birtokos személyjeles alak. A további típus-besorolás a szó szerkezet második tagja szerint történik. A névutós szerkezet első tagja lehet melléknévi igenév is. Ezek — mint névutós szerkezetek — semmiben sem különböznek egyéb névszós szerkezetektől.

216. Gyakoribb névutós szó szerkezeti típusok:

I. Az első tag zéró-morfémával:

1. az első tag puszta névszótő (igenév):

a) a második tag puszta névszótő (zéró-morféma): *koləl ontār nōnə kənsəman* 'egész nap kerestünk (ktsz.) téged', *matkōrāt ik ontār?* 'hány hónapos [ő]?', *mən pūtkālī lulpānītə tāyē koləntəyalōy* 'mi hallgattuk a madarak éneklését (tkp. éneklő helyét)' stb.

b) a második tag birtokos személyjeles: *nōn mōyələn kojē jōwəl?* 'te helyetted ki jön?', *nōn patən ənkimnə mənənt lōyatkəltəs* 'te miattad anyám engem megszidott' stb.

c) a második tag ragozott: *lōy kat kasnə lahwəl* 'ő a ház mögött áll', *jukkən kōtā mənā!* 'a fák (ktsz.) közé menj!', *məl taras uja mənəs* '[a hal] a mély tengerbe ment [alá]', *nōn mōyələ kojē jōwəl?* 'te helyetted ki jön?', *kōčəy mīn oytijoy wəji!* 'a kést vedd [el] a ládáról!' stb.

d) a második tag birtokos személyjeles ragozott alak: *iy mā jurəma jōyāl* 'a medve szembe jött velem', *lōy mā mīnīm oytija ālētəs* 'ő az én ládámra feküdt', *lōy mōyəlāl ātəl jōs* 'ő helyette a bátyja jött', *nōn oytinoy wəsəy ləyləs* 'feletted egy kacsa röpült' stb.

2. Az első tag birtokos személyjeles:

a) az első tag névszó: *mā nowtam ontərnə tīmint tulpuł əntə wuyaləm* 'én [egész] életemben ilyen bolondot nem láttam [mint te]!', *lōy sōyləl mōyələnə ārki tās wəs* 'ő a bőreiért [cserébe] sok árut vett' stb.

b) az első tag igenév vagy igeneves szerkezet: *limōŷ pīrnē welit löŷetajātā mēnyälōŷ* 'miután ettünk (part.), elmentünk a rénszarvasokat megnézni', *lōŷ mēnmäl pīrnē mā ālim jōs* 'miután ő elment (part.), megjött a bátyám' stb.

II. Az első tag ragozott (s ragozott a második is): *mēŷ mälakotāl katāl pelākna wälŷalōŷ* 'mi tegnap a házban [bent] voltunk', *mēŷ it kalloŷ pelākna wäsōŷ* 'mi most a házban bent vagyunk' stb.

Két érdekes, ritkább példa: *lampi pāsān n o m ā n n ā lajēkkal* 'a lámpa az asztal fölött lógott', *mā nōŷ kōra sa wäsēn* 'én terád hasonlítok (tkp. én a te alak [od]ra vagyok)'.

A módosító szók, partikulák

217. A beszélőnek a mondat valóságtartalmára vonatkozó állásfoglalását fejezik ki: *kōč* 'bár; bár még', *āltitē* 'is, szintén', *os* 'még', *mārem* 'csak, csupán', *lōŷapā* 'valószínűleg', *willā* 'mint' stb.

Például: *nāmsanŷkē, kōč ōkamaki* 'okos, bár még kicsi', *kōltāŷ lōŷapā jēm kotāl werwāl* 'holnap, bizonyára, jó napot [időt] csinál [ti. az ég-isten]'; *mā rītīm willā kat!* 'az én csónakom mint [egy] ház [oly nagy]!' stb.

218. A módosító szók közül a legfontosabb szerepet a helyeslést, a tagadást, illetőleg a tiltást kifejező szók töltik be.

219. A helyeslés, egyetértés kifejezése ritkábban a) *kām* 'igen' nyomatékosító szóval,¹⁰ gyakrabban b) a megfelelő mondatrész ismétlésével történik. Például: *nōŷ patlujēn?* — *patlujēm* 'te fázol? — fázom' stb.

220. A tagadást az *āntē* 'nem' és az *āntīm* 'nincs' szók fejezik ki. Az *āntīm* szó abban az esetben használatos, ha valamely 3. személyű dolog jelen idejű létének (tartózkodásának stb.) a tagadására kerül sor. Ebben az esetben az *āntīm* 'nincs' szó az alany számának megfelelően egyes (*āntīm*, *āntīmaki*), kettős (*āntimākēn*), illetőleg többes számi (*āntimāt*) alakot vesz fel.

Példamondatok a tagadásra: *kōŷ āntē ropiltēwāl*, *āntē liwāl* 'aki nem dolgozik, nem eszik [ne is egyék]', *nōŷ patlujēn?* — *āntē* 'te fázol? — nem', *tīm al ār ul wälŷal?* — *āntē, kītāl* 'ebben az évben sok bogyó volt? — nem, kevés', *tīm al ul wālhwāl?* — *ul āntīm* 'ebben az évben bogyó [jó bogyótermés] van? — nincs (tkp. bogyó nincs)'; *rīt jokēn āntīmaki* 'otthon nincs csónak', *mēŷ āmpəŷlōŷ jokēn āntimākēn* 'a mi kutyáink (ktsz.) nincsenek otthon', *mā ānīlām jokēn āntimāt* 'az én leánytestvéreim nincsenek otthon' stb.

221. A tiltás kifejezésére — felszólító módbeli igealak mellett — az *āl* 'ne' szó szolgál. Például: *tōŷəpa āl mēnā!* 'oda ne menj!', *nōŷ tūtī āl kūtākā!* 'te így ne viselkedjél!' stb.

222. Módosító szó jellegűek a *tām* 1. 'akkor, ekkor (valamivel egy időben)', 2. 'akkor, tehát' és a *tōŷ* 'volna' jelentésű szók. Például: *mā tām mēnlēm* 'én akkor [egy idő múlva] megyek', *mētālī kāsŷnām tām mēnā tīŷta!* 'ha valamit találsz, akkor szólj nekem!', *mā tōŷ os mēnsēm* 'én szintén elmentem volna', *lōŷ wālŷal tōŷ tīmīnt wer āntē wälŷas* 'ha ő élt volna, ilyen dolog nem történt (lett) [volna]' stb.

¹⁰ A *kām* szó eredeti használatát jól mutatja a következő mondat: *mēŷi kāsŷnā kām taləkəŷəŷāl* '[egy] folyókanyarulat mögött [kutyánk] erősen (nagyon) felugatott'.

223. A módosító szók körébe tartoznak a módosító szócskák (a partikulák):

a) Állítmányi partikula: *-ki/-kij*. Az állítmányi partikula névszók állítmányi használatát jelöli, s egyaránt járulhat ragos, ragozatlan vagy birtokos személyjellel ellátott névszóhoz. Például: *mā təkājām mā kōrasəwəmə-kij* 'a húgom hasonlít rám (tkp. az én alakom [van])', *tīm tās möyi tinnə-kij* 'ez az áru mennyibe kerül (tkp. milyen árban [van])?', *tīm pečkān čəkə tinənkij* 'ez a puska nagyon drága', *tom kat jəmeki tīm katoy* 'az a ház jobb (tkp. jó) ennél a háznál', *mā lopīm kotəki?* 'a kabátom hol [van]?', *kōmənekij* '[ő] kint [van]', *mā ānim jokən əntiməki* 'az én leánytestvérem nincs otthon' stb.

Az állítmányi partikula, ha az alany kettős, illetőleg többes számú, felveszi a kettős, illetőleg a többes szám jelét. Pl. *jernəs möyi kōrasəwəki?* 'a ruha milyen színű?' [egysz.], *lin mā kōrasəwəməkijən* 'ők (ktsz.) rám hasonlítanak (tkp. az én alakomúak; ktsz.)', *ləy mā kōrasəwəməkijət* 'ők (tbsz.) rám hasonlítanak (tbsz.)' stb.

b) Nyomatékosító partikula: *-ti/-tij*. Névszóragos alakokhoz (*-ä/-a*, ? *-nüt/-nat*), némely névszótőhöz (pl. **ä-* 'egy' stb.), valamint a főnévi ige-névhez járul. Pl. *lōy jənkət(i) mənəs* 'ő vízért ment', *ətıl wəsəy welijən* '[ő] csak egy vadkacsát ölt meg', *mā onəltəyətə katpa mənətüi əntə kojəm* 'én iskolába menni nem akarok' stb.

c) Nyomatékosító partikula: *-pə/-pə*. Mind névszóhoz, mind igehez járulhat. A partikula névszóval kapcsolatban 'szintén' jelentésű, igével kapcsolatban pedig feltételeességet fejez ki. Pl. *katpə wəkkelijən* 'a ház szintén leégett', *māmpə* (< **mān-pə*) *mənəm* 'én szintén megyek', *mānnə nōnəpə wuyəlujən* 'én téged szintén láttalak (pass.)', *mānnə təy tuyəsipə* 'én ide hoztam volna (pass.)' stb.

224. A *-pə/-pə* partikulának a névmásokban való használatáról l. **203.**

225. Partikulaként használatos a *kām* nyomatékosító szócska is. Pl. *mā kuntə-kām wojujəm* 'én valamikor elaludtam' stb.

Névmási használatáról l. **202.**

A kötőszók

226. Az osztják nyelv általános mondat szerkesztési módja a jelöletlen mellérendelés. A kötőszók száma meglehetősen csekély.

227. Tulajdonképpen kötőszó mindössze egy van: *pāni* 'és'. Gyakran 'és' jelentésben használatos az *os* 'meg' jelentésű szó is.¹¹ Például: *juy pāni kat aməsləyən* 'a fa és a ház [együtt] vannak', *kaləypılınə rıt nuk-kəmləytəstə pāni ləlpamə pānsətə* 'az unoka a csónakot felfordította és ülőhelyet tett (bele)'; *werkə, annij, tətjanij os mā rıtna mənəyləy* 'Verácska, Anna, Tatjana és (meg) én csónakon mentünk', *əj pāni os pełək* 'másképp (tkp. egy és meg fél)' stb.

228. Névmások — a vonatkozó névmások — gyakran fordulnak elő kötőszói funkcióban, többnyire alárendelő mondat szerkezetben. Például: *koji əntə ropıləwəl, əntə liwəl* 'aki nem dolgozik, nem eszik [ne is egyék]', *kołłəy jösən, tōyəpə mənə!* 'ahonnan jöttél, oda menj!', *kuntənə tōñ mā mənəyələm, tutnə tōñ lōyən mənə kəskəl* 'ha (amikor) én elmentem volna, akkor ő engem megtalált volna', *lōy əntə jös, mətüi [= möyətüi] əpıl tewərsəy jəyijən*,

¹¹ Az *os* szó előfordul nyomatékosító jelentésben is: *mā os larjakpa mənəm* 'én Larjakba még elmegyek' [egyszer már volt ott]; *mā tōñ os mənəm!* 'én szintén elmentem volna!' stb.

tula mən möyöli werlöy? 'ő nem jött [el], mert apja meghalt, ezért mi mit csináljunk?' stb.

229. Páros kötőszók: *ajətan (ajətal)* ... *tompil ot* 'egyik ... másik'; *aj kupil* ... *tompil ot* ua. stb. Például: *aj kupil rüt werwəl, tompil ot luw werwəl* 'az egyik [ember] csónakot készít, a másik evezőt készít' stb.

230. Bizonyos értelemben „kötőszó” funkciót tölt be a kettős szám is. Például: *imyan-ikkən əllə katnə wəlsəyən* 'az öregasszony és az öregember [egy] nagy házban laktak' stb.

Az indulatszók

231. A valóságos indulatszavakon kívül ide soroljuk az állathívó, állatbecéző szókat is:

a) indulatszavak: *jəkəja!* 'ó' (együttérzést, sajnálkozást fejez ki), *ka!* ua. (pl. ha egy gyerek elesik); *kəš (köš)!* 1. 'csönd! (intés)'; 2. 'na! (figyelemfelkeltés); *ojəy!* 'aj!' (a fájdalom kifejezésére); *oy!* 'ah!' (bosszankodás, meghökkentést fejez ki) stb.

b) *köt:* *köl, köl, köl* ... '(kutyahívogató)' stb.

Példamondatok az indulatszavak használatának a bemutatására: *jəkəja, iki kənl'ikintəyas* 'ó, az öregember megijedt', *kəš, əl tələ!* 'na, ne kiáltst!', *kəš, təy liyü!* 'na, nézz ide!', *ojəy, köč čöyallujəm!* 'aj, hogy fáj [nekem]', *oy, əntə tənəmtəlim!* 'ah, nem tudom!', *ulə, kaləy, möyi məypələkpə mənəmən?* 'no, unoka, merrefelé megyünk (ktsz.)?' stb.

GULYA JÁNOS

Magyar törzsnevek a baskíroknál

I

1. A baskír—magyar kapcsolat kérdése a legutóbbi időben — mondjuk 1950 óta — is élénken foglalkoztatja a kutatókat.¹

Kiemelek két fontos, általánosabb jellegű új munkát. Az egyik HEINRICH DÖRRIE göttingai professzornak „Drei Texte zur Geschichte der Ungarn und Mongolen: Die Missionsreisen des fr. Julianus O. P. ins Uralgebiet (1234/5) und nach Russland (1237) und der Bericht des Erzbischofs Peter über die Tartaren”^{1a} című kiadványa, a másik GYÖRFFY GYÖRGYnek „Napkelet felfedezése — Julianus, Piano Carpini és Rúbruk útijelentései”^{1b} című műve. DÖRRIE a szövegeket közli, GYÖRFFY fordítást ad, de mindkettő állást foglal a tudósítások minden lényeges kérdésében.

2. MOLNÁR ERIK buzgó híve annak a tételnek, hogy a magyarok az időszámításunk utáni első évezred folyamán teljes egészükben Baskíriában laktak.² Ezt a tételt ő történeti, nyelvtudományi, néprajzi, régészeti és antropológiai eszközökkel nagyon részletesen bizonyítja.

3. Más véleményen van MOÓR ELEMÉR, ki a következőképpen nyilatkozik: „... Annyi mindenesetre bizonyos, hogy legalábbis egy magyar népcsoport — a besenyők előnyomulása (889) következtében a magyar törzsszövetségtől elszakítva — a Volgához szorult és ennek a csoportnak az utódait lelte meg Julián barát a 13. században.” MOÓR ELEMÉR tulajdonképpen azt gondolja, hogy ezek a volgai magyarok Konstantin császár *σάβαροι ἄσφαλοι*-jaival azonosak.³

4. A két főforrásnak, Riccardus jelentésének és Julián levelének új, kritikai beállítását találjuk SINOR DÉNES dolgozataiban.⁴ SINOR úgy gondolja,

¹ Egy évvel előbb, 1949-ben jelent meg PELLIONTnak Notes sur l'histoire de la Horde d'Or (Paris) c. műve. Eredményeinek minket érdeklő része fel van dolgozva PERÉNYI JÓZSEFnek és LIGETI LAJOSnak alább ismertetett értekezéseiben. A régi irodalom fontosabb részét l. a következő helyeken: GOMBOCZ: NYK XLVI, 31; NÉMETH, HMKial. 299—315; SEREBRENNIKOV, К вопросу о связи башк. яз. с венг.; GARIPOV — KUZEEV: Арх. и этн. Башкирии I, 338.

^{1a} Nachrichten d. Akad. d. Wiss. Gött. I. Kl. Jahrg. 1956, Nr. 6.

^{1b} Budapest (Gondolat Kiadó), 1965.

² A magyar nép őstörténete², Budapest 1954. 116. l. — Эрик Мольнар, Проблемы этногенеза и древней истории венгерского народа: Studia Historica 13. Budapest 1955.

³ Acta Ethn. II, 1951, 124. l.

⁴ Un voyageur du treizième siècle: le Dominicain Julien de Hongrie: BSOAS, 1952, XIV/3, 589—602. l. — The Outlines of Hungarian Prehistory: Cahiers d'histoire mondiale. Journal of World History, IV (1958), 513—540. l. Neuchâtel. Vö. még JA 1943—1945, 439. l. (rövid jelentés SINOR DÉNESnek egy idevonatkozó előadásáról) és Autour d'une migration de peuples au Ve siècle, JA 1946—1947, kny. 64—66.

hogy Julián csak egy utat tett és ezt írta le a levelében, — Riccardus jelentése tulajdonképpen csak irodalmi mű. Fő bizonyítéka Julián levelének az a helye, ahol arról beszél, hogy a tatárok — a pogány magyarok elbeszélése szerint — Magna Hungariát tizennégy évig ostromolták és a tizenötödik évben elfoglalták.⁵ Hogyan beszélhetett volna Julián ilyen körülmények között a magyarokkal zavaró körülmények nélkül? — ahogyan ezt Julián leírta. Az Outlines-ben a baskír—magyar kérdést SINOR DÉNES beállítja a magyar őstörténet összefüggéseibe és számos kérdést új megvilágításba helyez. SINOR szerint (534. l.) Julián felfedezése a magyar őstörténet kutatásában megbecsülhetetlen értékű.

5. 1961-ben RÄSÄNEN professzor foglalkozott a kérdéssel „Gibt es im Baschkirischen etwas Ugrisches?” című cikkében.⁶ A baskír—magyar kérdés történetének rövid áttekintése után RÄSÄNEN a baskír nyelvnek a török nyelvek között elfoglalt helyzetét tárgyalja. Először is hangsúlyozza, hogy a baskírok nem őslakói mai hazájuknak. A volgai tatárok csak a 13. század közepén, Batuval jönnek Kazán környékére, és a baskírok első említésével csak 922-ben, Ibn Fadlánnál találkozunk. Finnugor elem a baskír nyelvben csak jelentéktelen mennyiségben van. A szókincs és a vokalizmus ugyanolyan, mint a kazániban. RÄSÄNEN azután bizonyos közös hangtani fejlődésekről beszél, melyeknek történeti jelentőséget tulajdonít. Például: a törökben az első szótagbeli *a* hangnak hajlama van a labializálódásra: „Talán a magyar rövid labiális *a* hang dunai bolgár befolyással magyarázandó.” A baskírnak a konsonantizmusa — a vokalizmussal ellentétben — sajátos. Vegyük RÄSÄNEN bizonyító anyagából mindjárt az első esetet: „A finnugor nyelvekből tudjuk, hogy a magyar szókezdő, nem palatalizált *s* hang $z > h > \emptyset$ -vá fejlődött: a baskírban a *h* középfoknál megállott. De ugyanez a jelenség ($*s > h$) megvan az északi mongol burjátban és az északi tunguz lamutban. A jakutban a fejlődés addig ment, mint a magyarban, tehát a hang eltűnéséig. Vajon azt jelenti-e ez, hogy a magyarok az Urálon túli vándorlásaikkal kapcsolatban kerültek az északi Kaukázusba?” Hasonló jelenségek leírásával jellemzi RÄSÄNEN a baskír nyelvet. Az eredmény a következő: „Nyelvtudományi alapon a feltett közeli magyar—baskír rokonság kérdésében nagyon óvatosan kezelendő, ha nem egyenesen negatív következtetésekhez jutottunk. Minden arra mutat, hogy ezek a népek még csak nem is voltak hosszabb ideig tartó szomszédságban.”

6. RÄSÄNEN cikkére B. A. SZEREBRENNYIKOV tett észrevételeket.⁷ SZEREBRENNYIKOV szintén áttekinti a kutatás történetét s jó kritikai megjegyzéseket tesz. Fontos, kevésbé ismert orosz munkákat részletesen ismertet. RÄSÄNEN fejtegetéseit SZEREBRENNYIKOV a részletekben helyesbíti, illetőleg szélesebb alapokra helyezi, s a következő eredményekre jut. 1. A tárgyalt változások a magyarok és kámai bolgárok érintkezése előtt történtek, mert a magyar nyelv bolgár jövevényszavaiban nem láthatók (pl. magyar *szakál*, csuvas *suxal*, tat. *sakal*). Kivétel a $\check{c} > \check{s}$ változás: magy. *sereg*, oujg *čerig*. 2. A baskírok jóval később jöttek az Urál környékére, mint a kámai bolgárok és a csuvasok a Volgához. Ezért a magyarok és baskírok közvetlen szomszédsága nagyon kétséges. A magyar népnek a főtömege már elhagyta az Urál-

⁵ Ed. DÖRRIE, 172. l.

⁶ Acta Or. Hung. XII, 73.

⁷ К вопросу о связи башкирского языка с венгерским. Уфа 1963. Актуальные проблемы башкироведения. — Башкирский филиал Академии Наук СССР, Институт истории, языка и литературы. 8°, 23 l.

vidéket, mikor a baskírok itt megjelentek. 3. Nincs azonban kizárva, hogy magyar néptörödékek a magyarság zömének nyugatra vonulása után itt maradtak. Ezek a magyar maradványok előidézhettek bizonyos hangtani változásokat,⁸ bár ezek a hangtörvények a magyaroknak a kámai bolgárokkal való érintkezése idejében nem voltak érvényben. 4. Lehetséges, hogy a magyarok már a kámai bolgárokkal való érintkezés előtt érintkeztek a baskírokkal, az Urál hegység ázsiai oldalán vagy egyenesen a déli Urálban.

7. Egy újabb teóriát bizonyít PERÉNYI JÓZSEF.⁹ Ez a teória BROMBERGTől származik,¹⁰ és arról szól, hogy Magna Hungaria a Volga jobb partján volt. PERÉNYI JÓZSEF először analizálja Plano Carpini, Benedictus Polonus és Rubruk tudósításait és arra az eredményre jut, hogy nem hibátlan források és nem tekinthetők a magyar—baskír azonosság és Magna Hungaria fekvésének kérdésében döntőnek.¹¹

Azután a magyar név kérdését tárgyalja PERÉNYI, amely a *Mongolok Titkos Történetében* (=MTT) szerepel. Nem lehet benne kételkedni — mondja PERÉNYI a 488. lapon — hogy az említett forrás szerint élt egy ilyen nevű nép a Volga mellett. De a magyarokat és baskírokat a MTT megkülönbözteti egymástól. PERÉNYI érinti azt a problémát is, amely a *Kerel* névvel kapcsolatban felmerült; ez a név ugyanabban a forrásban a magyarság neve és a magyar *király* szóból származik. A név a MTT-ben az 1222 körüli eseményekkel kapcsolatban fordul elő, holott csak 1240 körül keletkezett (PELLIOT). PERÉNYI felteszi, hogy a MTT szövege egy 1240 utáni átdolgozáson alapszik. PERÉNYINEK az a véleménye, hogy Plano Carpini és Rubruk Karakorumban a mongoloiktól aligha kaphattak értesítéseket a magyarok és baskírok azonosságára vonatkozólag.

Másképp viszonylanak az említett utazók Džuvainihoz és Rašidaddinhoz. Džuvaini nem használja a magyar nevet, *keler*-nek nevezi a volgai magyarokat is, a dunai magyarokat is. Rašidaddin használja a magyar nevet és pedig a volgai magyarok jelölésére; a dunai magyarokat *keler*-nek nevezi (az egykorú mohamedán források alapján ő is — mint Džuvaini — ide vonja a baskírokat is.) *Keler*-rel a magyarok mindkét országát jelzi s ebben a MTT hatása érzik. Lehetséges tehát, hogy Carpini és Rubruk Karakorumban mohamedán tudósokkal találkoztak, akik ismerték a baskír—magyar azonosságnak az arab irodalomban régóta szereplő tételét. Világos tehát, hogy Magna Hungaria helyének meghatározásában csak Riccardus jelentése, Julián levele és az orosz évkönyvek szolgálhatnak alapul.

Következik Julián útjának és visszautazásának részletes elemzése. Az odautazásnál PERÉNYI elveti a Saksin melletti volgai átkelés gondolatát. Hangsúlyozza annak a helynek a fontosságát, ahol Julián, illetőleg Riccardus arról beszél, hogy Bolgária lakói pogányok. PERÉNYI hivatkozik A. P. KOVALEVSKIJ kutatásaira, amelyek szerint a bolgár birodalomban a Volga jobb partján pogányok, a bal partján mohamedánok éltek. A „*iuxta magnum flumen Ethyl*” kifejezés kizárja azt, hogy Julián a Volga folyón átkelt. Visszafele Julián nem a Volgán utazott („*transivit in fluvio regnum Mordvanorum*”),

⁸ 23. l.: «По-видимому, эти остатки венгров, смешиваясь с башкирами и усваивая их язык, в известной мере повлияли на фонетику башкирского языка и явились причиной появления некоторых общих черт, которые наблюдаются в развитии некоторых согласных в венгерском и башкирском языках.»

⁹ (A) Magna Hungaria kérdéséhez. MNy LV (1959), 385—391, 488—499.

¹⁰ Anz. FUF XXVI, 60—73.

¹¹ Vö. LIGETI: MNy LX, 399, j.

hanem a Moksán, amely (a Volga jobb partján) Magna Hungariától nem volt messze. Az eredmény: Julián sohasem kelt át a Volgán és a pogány magyarokkal a Volga nyugati partján találkozott.

8. Baskíriai tudósok is foglalkoznak a mi kérdéseinkkel. S. I. RUDENKO, aki már régebben írt egy terjedelmes monográfiát a baskírokról,¹² újabb munkájában¹³ nem érinti a baskír–magyar problémát. De a fiatal nemzedék jól ismeri és kritikailag, behatóan foglalkozik vele. Abban a nagy gyűjtelések munkában, amely a baskír föld archeológiájáról és etnografiájáról 1962-ben jelent meg,¹⁴ T. M. GARİPOV és R. G. KUZEEV¹⁵ terjedelmes értekezést írt a kérdésről. Elmondják, hogy magyar néptörödékek olvadtak be azokba az ótörök törzsekbe, amelyek legkésőbb az első évezred első felének a végén a szóban forgó területen megtelepedtek. A folyamat igen lassan történt, mert a 13. század első felében még voltak itt (за Волге) emberek, akik magyarul beszéltek (Julián: 1235–1237 és 1237–1238; 337. l.: Julián nem említi a baskírokat, mert nem került el hozzájuk). — A szerzők kritikai áttekintését adják a baskírok eredete kérdéseinek. Feltűnik fejtegetéseiknek következő helye: „... безплодные поиски «прародины» башкир (чаще всего в Зауралье и Прииртышье”. Hangsúlyozzák a kipsak elemek fontosságát. PERÉNYI JÓZSEFnek fent ismertetett fejtegetéseit veszik alapul, melyeket részletesen ismertetnek. — Következik az antropológiai kutatások megbeszélése (RUDENKO, LIP-TÁK), és azután a nyelvtudomány eredményei. Itt mindjárt a bevezető sorokban említik a szerzők a következő magyar törzsneveket: Jenő,¹⁶ Gyarmat,¹⁷ Bulár,¹⁸ Tazlar,¹⁹ Ungar,²⁰ amelyek a baskírban is megvannak. — A 342. lapon következik a szovjet régészek bizonyos munkahipotéziseinek ismertetése, amelyek szerint a korai tastik-korban a hakasz–minuszinszki medencének a területén alakult ki az ugor etnikai csoport. „Ennek a közösségnek a kialakulása a harmadik évszázad végén kezdődik i. e. „если не считать прямых предков (угров) — татарских динлинов (VIII–III вв. до н. э.), говоривших на угорском языке.” (342a l.). Az i. u. első évszázad közepe körül az ugor törzsek az északi Altajba vonulnak s azután tovább a középső és később az alsó Obhoz ... — stb., stb.: csupa olyan feltevés, amelyek nekünk ismeretlenek és idegenszerűek.

9. RÁSONYI LÁSZLÓ folytatja azoknak a régi magyar tudósoknak a munkáját, akik Baskíriában magyar földrajzi neveket kerestek.²¹ Megállapítja, hogy a magyarban régen volt egy szó: *kondor* 'hód' és volt *kondoros* alak is

¹² Башкиры. Опыт этнологической монографии. Физический тип башкир. Зап. Русск. Геогр. Общ. т. 43, вып. 1. 1916. — Башкиры. Опыт этнологической монографии. Быт башкир. Уо. вып. 2. 1925.

¹³ Башкиры. Историко-этнографические очерки. АН СССР, Башкирский Филиал, Институт Ист., Яз. и Лит. 1955.

¹⁴ Археология и этнография Башкирии I. Уфа 1962. АН СССР, Башк. Филиал, Институт Ист. Яз. и Лит.

¹⁵ «Башкиро-мадьярская» проблема. 336–343. l.

¹⁶ Ómagyar törzsnév. L. lent, 44. l.

¹⁷ Ua., l. lent, 44. l.

¹⁸ Ez nem törzsnév és a története külön lapra tartozik.

¹⁹ Árpád-kori.

²⁰ L. Bulár és lent, 49. l.; az *ungar* névnek a baskír *Ungar* törzsnévvel való egyeztetése nemigen lehetséges, a második szótag magánhangzója miatt. — A német *Ungar* alak speciális német forma, amely *ongur*-ra megy vissza.

²¹ Başkurt ve Macar yurtlarındaki ortak coğrafi adlar üzerine. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler 1963'ten ayırbasım. Ankara 1964.

'hódas' jelentéssel, s ezek a szavak gyakoriak földrajzi nevekből. A nevet megtaláljuk a baskíroknál is, ott is van *Kunduruš* víznév. — A baskírok földjén egy patakot úgy hívnak, hogy *Bekaš*, — a magyarban vannak víznevek, amelyek a *békás* szót tartalmazzák. És így tovább.

10. Az eddig ismertetett irodalomban felvetett kérdések jó részét érinti LIGETI LAJOSnak egy nemrég megjelent cikke, amely a mongolkori forrásoknak a magyar nép megjelölésére használt mongol, illetőleg mongolkori neveit²² részletes vizsgálatnak veti alá és közvetve vagy közvetlenül számos idevonatkozó kérdést érint. LIGETI LAJOS megmagyarázza a sajátos *madžarat* alakot a MTT-ben (íráshibán alapszik); úgy gondolja, hogy a *madžar* kun közvetítéssel került a mongolba, részletesen beszél a név első szótagjának vokalizmusáról és utal azokra a nehézségekre, amelyek az arab *madžyar* alak magyarázatával kapcsolatban felmerülnek. A *madžar* név — fejtegeti LIGETI — a mongoloknál jelenti a dunai magyarokat is és a volgai magyarokat is, s gyakran előforduló tulajdonnév. — A *madžar* után a *bašyird* név tárgyalása következik. (A MTT-ben *badžigit*.) A források egy jelentős része (Džuvaini, Rašidaddin) ezzel a névvel — amint látszik — a dunai magyarokat jelöli. Ki kell emelni, hogy a név perzsa és latin forrásokban, amelyek egymástól függetlenek, a dunai magyarokat is jelöli és a volgai magyarokat is. Kiemeli LIGETI, hogy a *badžyir* és *bašyird* név a magyarban ismeretlen. — A magyarok harmadik neve a mongoloknál *kerel*. (Mint mondtuk: < *király*, illetőleg *kerály* > kun *kerel*.) LIGETI tárgyalja a különféle formákat: *rarał* (MTT), *kerel* (MTT, Güjük levele, Rašidaddin), *kelaar* (Džuvaini, Rašidaddin), *k'ie-lien* = *keler* („Jüan-ši”) és azzal zárja értekezését, hogy a *madžar* és *badžyir* régi nevek (IX–X. század), a *kerel* ellenben csak a mongol korban keletkezett.

11. A baskír–magyar rokonság teóriáját újítja fel, mindenesetre erős fenntartással, DÉCSY GYULA.²³ Érdekes, és az én gondolataimat erősen érintő eredményeit néhány idézettel szemléltetem. A 150. lapon ezt írja: „Ismeretes, hogy a baskírok időszámításunk hetedik századától török népekkel éltek együtt. A hetedik századtól 1236-ig, legalábbis egy részük, a volgai bolgár birodalom egy részét alkotta. 1236 után az Arany Horda uralma alá kerültek; ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy elárasztották őket a tatár elemek... Elterjedt feltevés, hogy a baskírok nyelvcsere útján jutottak mai török nyelvükhöz. Ez a nyelvcsere állítólag aránylag későn, valószínűleg csak a 14–15. században következett el. A baskírok eredeti nyelve, az ún. proto-baskír — úgy gondolják — az ősmagyar nyelv egy alakja volt.”

„Hogy a baskírok a 14–15. századig az ősmagyar nyelvnek — talán önállóan tovább fejlődött — alakját beszélték, azt a következő körülmények támogatják: A magyar őstörténeti kutatásban szerepel az a nyilvánvalóan jól megalapozott tétel, hogy a magyarok utódai az ugor nyelvközösség felbomlása után sokáig (körülbelül i. e. 1500-tól i. u. 450-ig) a mai „Baskíria” területén és a déli és nyugati határos területeken éltek. 600 körül a mai magyarok utódai kivándoroltak erről a területről, délre vagy nyugatra; de a magyarság egy része ott maradt a mai Baskíria területén... És ami Juliánt illeti, ő Baskíriában — amint mondja — egy pogány népet talált, amellyel magyar anyanyelvén beszélni tudott. Nyilvánvalóan baskírok voltak azok, akikkel beszélt,

²² A magyar nép mongolkori nevei (*magyar*, *baskír*, *király*). MNY LX (1964), 385–404.

²³ Einführung in die Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft. Wiesbaden 1965, 149. l.: Die Frage des Proto-Baschkirischen.

akik még az ő eredeti (protobaskír, „ősmagyar“) nyelvükön beszéltek.” Azután megemlíti DÉCSY a mohamedánok tudósításait, továbbá a baskírok két magyar eredetű törzsnevét (Jenő, Gyarmat). „A baskír névanyag rendszeres tanulmányozásától ebben a tekintetben még érdekes eredményeket várhatunk” írja a 151. lapon. Azután ennek a felfogásnak a nehézségeiről beszél, majd RÄSÄNEN fent ismertetett értekezéséről s megjegyzi azt is, hogy a baskírok nem egységes eredetűek.

II

12. Az idetartozó kérdések között igen fontos: mi a jelentősége annak, hogy két baskír törzsnév egyezik két magyar törzsnévvel, — a *Jenő* törzsnév (így fordul elő nagyon sok magyar helynévben), amely az ómagyarban *Jeney* (Konstantin császárnál *Генѣй*) — a baskíroknál *Yänäy*, továbbá a magyar *Gyarmat* (szintén nagyon sok helynévben), ómagyar *Gyurmot*, *Gyormot*, *Gyërmat* (Konstantin császárnál *γερμатов*) — a baskíroknál *Yurmatü*.²⁴

A következőkben azt akarom kimutatni, hogy a baskíroknál más ómagyar törzsnevek is vannak, mielőtt azonban ehhez fognék, hozzá kell szólni azokhoz az eredményekhez, amelyek LIGETI LAJOSnak az említett két törzsnévről szóló, legújabbban kiadott értekezésében találhatók.²⁵ Ezt az értekezést nem az újabb irodalom időbeli sorrendje szerint tárgyalom, mivel a mondani-valóhoz közvetlenül kapcsolódik.

Hangsúlyozni akarom azt is, hogy újabban a baskír törzsnevek kutatásához egy rendkívül fontos forrás jelent meg egy baskír tudósnak, R. KUZEEV-nek a munkája.²⁶ KUZEEV műve lehetőséget nyújtott arra, hogy a baskíroknál újabb magyar törzsneveket keressek és hogy a talált egyezések alapján a magyar őstörténet fontos részleteit új megvilágításba helyezzem.

Először mondok egyet-mást arról a két törzsnévről, amelyről eddig beszéltünk.

Jegyezzük meg jól: elsősorban a baskír—magyar vonatkozásokról van szó. Az illető törzsnevek etimológiája fontos, idézett munkámban a törzsnevek magyarozatával sokat foglalkoztam, — LIGETI LAJOS említett értekezésének fő része is a két törzsnév etimológiáját tárgyalja, és az is világos, hogy ezeknek az etimológiáknak a kérdése a baskír—magyar viszony megítélése szempontjából sem közömbös, de most az előtérben ez a kérdés áll: egyezik-e valóban az a két baskír törzsnév a két magyar törzsnévvel.

13. Vizsgáljuk meg először a *Gyarmat* nevet. Mondottam, hogy az ómagyar alakok: *Gormot*, *Gurmot*, *Gërmat* és a baskír alak *Yurmatü*.²⁷ A szókezdő magyar *gy*-nek a baskírban *y* felel meg és a baskír *u* talán magyar *u* hangra megy vissza. A baskírban a magyar szóvégi magánhangzó meg-

²⁴ PAULER GYULA, A magyar nemzet története Szent Istvánig, Budapest 1900, 126. l.

²⁵ Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből. LIGETI LAJOS és PAIS DEZSŐ közreműködésével szerkesztette BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest 1963. (Bárczi-émlék) = Nyelvtudományi Értekezések, 40, 230—239. l.

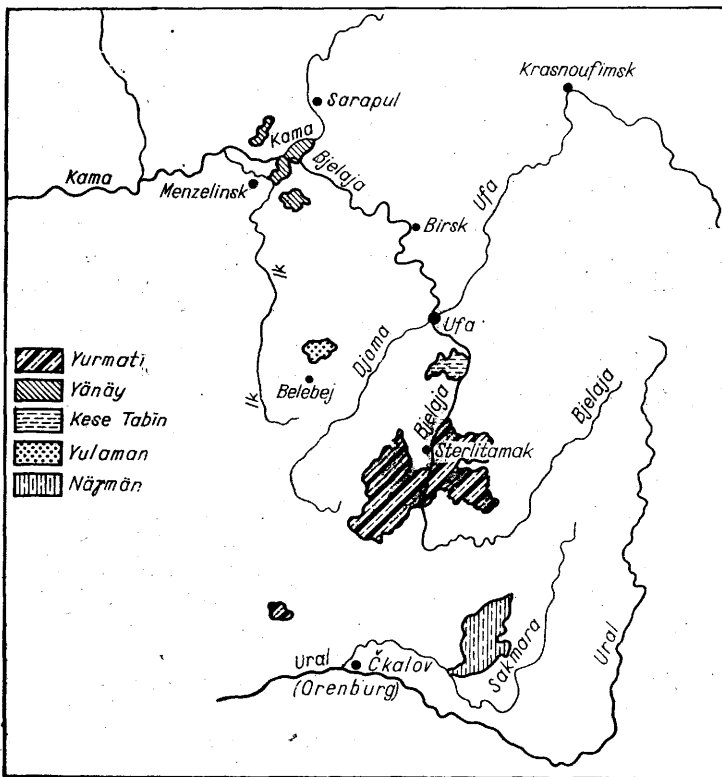
²⁶ Очерки исторической этнографии башкир I, Уфа 1957. Nagy érdeklődéssel várjuk e munkának a II. kötetét, amelyről az I. kötet 16. lapján ezt olvassuk: «Вторая часть работы будет посвящена детальному описанию родоплеменного состава и разработке вопросов поздних этапов этногенеза башкир.»

²⁷ R. KUZEEV: i. m. 50. l. RUDENKO adatai nem pontosak.

maradt, a magyarban — mint minden magas nyelvválású szóvégi magánhangzó — eltűnt.

A baskír nyelvtudománynak az utóbbi évtizedekben tett rendkívüli haladásával lehetőség nyílt, hogy a *Yurmatī* névnek egy mellékalakját is megmagyarázzuk, amely ezelőtt negyven évvel nekem nagy fejtörést okozott. Ez a *Šurmatī* névalak, amely a *Yurmatī* mellékalakja.²⁸ Ennek az alaknak a magyarázatánál a következő két dolog veendő figyelembe. Először: baskír kollégám, T. M. GARIPOV szóbeli közlése alapján tudom, hogy a baskírok a *Yurmatī* alakot használják. A *Šurmatī* alak mellékalak. Másodszor: a Башкирская Диалектология — Говоры юго-востока Башкирии с. műben²⁹ N. С. ИСБУЛАТОВ Қизильский говор című dolgozatában (27. l.) azt találom, hogy a baskír nyelvjárásokban a szókezdő *y* váltakozik szókezdő *š*-sel. Így pl. a *yīšiu* 'строгать' alak mellett van *šīšiu* alak (magyar *gyalu*)³⁰, a *yeyāk* 'хворост' mellett van *šeyāk*, a *yākāl* 'щиколотка' mellett van *šākāl* alak.

14. Szintén elfogadható a magyar *Jenő* törzsnévnek a baskír *Yänäy*³¹ törzsnévvel való egyeztetése. LIGETI LAJOS (i. h. 238) kiemeli, hogy a szóvégi

²⁸ HMKial. 254, 309.

²⁹ Башкирский филиал Академии Наук СССР — Институт ист., яз. и лит. Уфа 1936.

³⁰ L. Acta Or. Hung. XVIII, 55.

³¹ KUZEEV: i. m. 57.

baskír *ey* korábbi magyar *ey* (< török *ey* < *ek*)-ből keletkezett, — ugyanúgy, mint ahogy az őstörök *eg*-ből a baskír *ey*.³²

15. A harmadik magyar törzsnév, amely a baskíroknál megvan, a *Nyék*. Ez meglehetősen valószínűtlenül hangzik: a *Nyék* törzsnév kétségtelenül magyar, illetőleg finnugor eredetű. Védőberendezkedést jelent. Tehát aligha ősi név, nem látszik jelentékeny törzsnek, — előfordulhat-e ez a név a baskír törzrendszerben? Úgy látom, hogy előfordul. Fontosnak tartom itt azt a tételt, amelyet LIGETI LAJOS is hangsúlyoz,³³ hogy a baskír—magyar kapcsolatok nem mennek vissza ősi időbe, hanem — legalábbis részben — a honfoglaláshoz közeleső korbá — véleményem szerint lényegében a tatárok betörése utáni századokba. Ezt mutatják a történeti feljegyzések is, amelyeket lejjebb rövideen tárgyalni fogok.

A *Nyék* törzsnév a magyarban számos helynévben megvan, Konstantin császárnál *Nékη* alakban szerepel, nyelvtörténeti problémát nem ad. (Legfeljebb vokalizmusáról lehetne egyet-mást mondani.)

Az a baskír név, amellyel a magyar *Nyék* nevet egyeztetem: *Näymän*, orosz formában *Наяман*.³⁴ Ez az *Ayiu* altörzs egy nemzetségének neve, az *Üs(h)ärgän*, oroszul *Уцепзан* törzsből. Végzete az ismert *-men* képző (*türkmen*, *qaraman*) ; *Nékimen a baskírban szabályosan *Negimen-né lett és az *i* a középső szótagban, mint sok más szóban is, eltűnt.

16. A negyedik magyar eredetű baskír etnikai megnevezés a *Yulaman*, amely a Min törzs (baskírul *Menle*) *Ilekäy Menle*, oroszul *Илекей-Мун* egy altörzsének a neve.³⁵ Ez a magyar *Gyula* név megfelelője.

Ahogy a *Näymän* név, ez is a *-man* képzővel van ellátva. Ez aligha véletlen, a *-man* képzőt a baskír néprézsnevekben csak néhány esetben látjuk. A *Törökmän* ágnévben mutatkozik (KUZEEV 55), azután a magyar eredetű *Näymän* és *Yulaman* nevekben, végül az arab eredetű *Äptelmän* (*Аптельман*) nemzetségnevben. Ez utóbbi iszlámkori, alighanem egykorú a két magyar névvel (KUZEEV, 55). Az *Abdal* népalakulat különösen Afganisztán táján és Anatóliában jelentős.^{35a} Az iszlámban gyökerező, arab nevű népalakulatok nem ritkák a törököknél.

Ismeretes, hogy a *Gyula* név a magyarban eredetileg fejedelmi cím. Arab és perzsa források szerint a *dž•la* egyike a magyarok két főfejedelmének (9. század); több, bolgár eredetű magyar fejedelem viseli Erdélyben ezt a nevet vagy talán címet. És ismeretes a *Dulo* = *Džula* nemzetségnev a bolgár fejedelmi lajstromban. A 22. pontban még lényeges dolgokat fogok mondani róla.

17. Az ötödik magyar törzsnév, amely a baskíroknál is megvan, a *Kese*. Mint helynév (kb. 50 esetben fordul elő) a magyarban a következő alakokat mutatja: *Kesz*, *Keszi*, *Kesző*, *Keszü*. Ez mind a régi magyar *Kesziy (1086) ~ *Keszezy* (1171) ~ *Keszeü* (1156) > *Kesző*, *Keszü*, *Keszü* (szabályos hangfejlődés alapján), *Keszi* (az *-i* kicsinyítő képzővel), *Kesz* (a kicsinyítő képző elhagyásával) megfelelője, Konstantin császárnál az írott alak *Κασή*.

A baskíroknál³⁶ van egy kettős név, a Tabīn főtörzs egyik altörzsét úgy hívják, baskírul is, oroszul is, hogy *Kese Tabīn*, — tizenegy nemzetségből

³² RÄSÄNEN, Lautg. 118.

³³ I. h. 238.

³⁴ KUZEEV: i. m. 49.

³⁵ KUZEEV: i. m. 57.

^{35a} JARRING, An Eastern Turki — English Dialect Dictionary: *a[b]tal*; Türkçe Sözlük.

³⁶ KUZEEV: i. m. 52. RUDENKO (1955) egy aligha pontos *Kcu* alakot ad (55. 56).

áll. A *Kese* szó ebben a névben a magyar *Kesze*y szóval azonos. Ahogy láttuk, egy magyar *Kesze*y alaknak a baskírbán *Kesey* felel meg és ebből származik a szóvégi *y* elmaradásával a *Kese* alak. A szóvégi *y* eltűnését látjuk a baskír *Gärä* törzsnévben is, amely oroszul *Гүрәй*,³⁷ s talán megemlíthetem a baskír *Kariy Kipsak* ~ orosz *Капы-Кысак* altörzsnévet is.³⁸ A baskír alak *e*-hangjai zártak: Kuz. *késè*, or. *kece*, Rud. *ksi* [*ksè*], — vö. MIRŽANOVA: Башк. Диал. 136—137.

18. Volt még a magyaroknak egy törzse, amelynek neve a baskíroknál, illetőleg a baskírokkal való összefüggésben megvan és ez a vezető törzsnek, a Magyaroknak a neve.

Ez a nép- és törzsnév két alakban van meg a magyarban: *magyar* és *megyer*. Az első alak többnyire az egész nép megjelölésére szolgál, a második a főtörzs megjelölésére, és ezt találjuk rendszeren a helynevekben is; az elsőnek az ősmagyar alakja *mogyeri*, a második Konstantin császárnál *Μεγέρη* (= *Megyeri*) alakban van feljegyezve. Ezek ugyanannak a névnek a variánsai.

Mindkét variánst megtaláljuk a régi Oroszországban. Egy sacki (*Шайк*) oklevélben (Rjazantól délkeletre; 1539) megvan a név mint népnév *možerjan* alakban, együtt a baskír népnévvel és a szomszédos területeken, a régi Kazáni, Szimbirszki, Penzai, Tambovi, Szaratovi kormányzóságokban számos *Mo(a)-žar*, *Možarka* stb. helynevet találunk.

A magyar őskor és a magyar nyelv fontos emléke a sacki adat,³⁹ a *možerjan* név. A következő összefüggésben fordul elő: tarchanok, baskírok, *možerjanok*. Kétségtelen tehát, hogy a *mogyeri* (~ *megyeri*) név ismeretes volt a baskíroknál.⁴⁰ A felsorolt népcsoportok Temnikovban laktak. Temnikov vagy 700 km-rel nyugatra van Magna Hungariától, de a *možerjanok* itt a baskírokkal kapcsolatban szerepelnek.

Még fontosabb a *Megyer* változat szerepe. Ez még ma is közismert népnév a Szovjetunióban, mégpedig *mišer*, *mišar* formában.

Ezt olvassuk a tatár nyelvjárások leírásában:^{40a} „[a tatár nyelvjárások második csoportja] a nyugati vagy misar-nyelvjárás (мисарский), annak a tatár lakosságnak a nyelvjárása, amely — csekély kivétellel — a tatár köztársaságon kívül lakik, — a Gor'kovi, Tambovi, Voronezsi, Rjazani, Penzai, Ul'janovi, Kujbisevi, Szaratovi, Orenburgi kerületekben, továbbá a Mordvin és Baskír Köztársaságban — azaz a misar-tatórok vagy mescserjások nyelvjárása (kb. 300 000 ember).” A miserekről nincsen megfelelő monográfiánk, de sokszor szó van róluk az irodalomban és sokszor merül fel — különösen a Szovjetunióban — az a vélemény, hogy ezek a magyarok utódai. Én is tárgyaltam a kérdést a HMKial-ban (324 kk.), de nem tudtam számot adni a *mišer*, *mižer*, *mišar*, *mižar* alakok hangtani fejlődéséről és ezért elválasztottam ezt a nevet a magyar népnévtől. Most úgy látom, hogy ezek az alakok teljesen szabályos megfelelői a *magyar* névnek. A fent említett *megyer* variánsból kell kiindulnunk: *mogyeri*-ből a baskírbán *možeri* alak keletkezik, a *mogyeri*-ből pedig *mežeri*^{40b} és a *mežeri* alakból az *e*—*e* > *é*—*e* > *i*—*e* > *i*—*a* kipszak

³⁷ KUZEEV: i. m. 56.

³⁸ Uo. 51.

³⁹ HMKial. 308.

⁴⁰ A tarchant l.: HMKial. 259; PAIS: MNy LIII, 65.

^{40a} N. A. BASKAKOV, Тюркские языки, 159. l.

^{40b} Ugyanúgy, mint a baskír nyelv arab elemeiben, l. DMITRIEV: Zap. Koll. Vost.

hangfejlődési tendencia⁴¹ következtében *miž(š)er* és *mišar*. Igazuk van tehát azoknak a kutatóknak, akik azt állították, hogy a *miser* név a magyar névre megy vissza. (Hogy azonban a névazonosság mögött milyen történeti folyamat van, az egészen más kérdés.)

Ennél a névnél azonban különleges esettel állunk szemben. *Näymän, Yulaman, Yurmatī, Yänäy, Kese* baskír néprézsnevek. A *mišer* a baskír törzsszerben szintén előfordul: éppen a Yurmatī törzsben találunk egy altörzset *Mišär-Yurmatī*, oroszul *Мушар-Юрматы* néven. (Nemzetségei nincsenek.) Az azonban nem képzelhető, hogy a *mišer* név eredete általában erre a baskír altörzsre volna visszavezetendő. *Mišer* helynevek és *miser*-tatár töredékek az Urál hegység vidékétől majdnem egészen Moszkva és az északi Don vidékéig itt is, ott is felbukkannak. Itt egyéb tényezők is vannak, egyéb körülmények, amelyeket én nem ismerek. (Az sem világos, hogy minden olyan név, amely a *možar* elemet tartalmazza, a baskíriai magyar törzsekkel volna összefüggésben.)

III

19. Ezekhez a névmagyarázatokhoz van néhány nem lényegtelen megjegyzésem, amellyel az előző pontok előadását nem akartam bonyolulttá tenni. Először is arról akarok beszélni, hogy hogy áll ma e nevek eredetének a kérdése.

Kezdjük a fent először tárgyalt *Gyarmat* névvel. Honnan származik ez a név? A HMKial-ban (49. l.) azt bizonyítottam, hogy van az ótörök törzsneveknek egy jelentéstani csoportja, amely a népnek vagy törzsnek erős, hatalmas, vitéz volta-ra vonatkozik. Ennek a tételnek az alapján a következő egyeztetést próbáltam bizonyítani:

magyar *gyermatu* ~ *gyormot* ~ *gyurmot* ~ *gyërmat* ~ *gyar̥mat*

< török *yor-* 'elfáradni'⁴² + *-matī* ótörök gerundiumképző, eredetileg talán participium, tehát *yormatī* 'fáradhatatlan'.

Ehhez az egyeztetéshez az elmúlt negyven év alatt nem találtam erősítő adatokat s úgy látom, hogy — legalábbis ebben a formában — le kell mondani róla. Az első szótag magánhangzója talán nem is *o*-ra, hanem *a*-ra megy vissza, a török *yor-* 'elfáradni' alighanem RADLOFF tévedésén alapszik, és amit a *-matī* végzetről tudunk, nem erősíti meg azt a feltevésemet, hogy ez eredetileg participium-képző volna. LIGETI LAJOS aggodalmai magyarázatommal szemben helytállóak és egyetértek megállapításával (234. l.): „Bármilyen legyen is a *Gyarmat* etimológiája, nagyon valószínű, hogy ezt a törökben kell keresnünk. A szókezdő (*gy* < *j*) vallomásán elindulva alapos okkal feltehetjük, hogy e név ugyanabból a csuvasos jellegű török nyelvből származik, mint a többi honfoglalás előtti *gy*-szókezdős török jövevényszavunk.”

Fel lehetne tenni, hogy a *yormatī* vagy *yarmatī* verbum finitum, de a jelentéstani vonatkozás nem világos.

20. A *Jenő* törzsnevet a HMKial-ban (261. l.) a következő módon magyaráztam:

magyar *Гевѣх* (Konst.) = *Jeney* > *Jeneü* > *Jenő*

török: szag. *ina-* 'mondani, kívánni', *inan-* 'kívánni, akarni, hinni, bízni' stb., csag stb. *inaq* 'miniszter, bizalmas'; első szótagbeli *i*-vel: oszm-tör.

⁴¹ Lásd következő értekezéseimet: „Zu den E-Lauten im Türkischen”, Helsinki 1964: *Studia Orientalia* XXVIII: 14 és „*Kereit, Kerey, Giray*”, UAJb. 36 (1964).

⁴² RADL., III, 421 (tévesen a *yor-* 'deuten' címszó alatt).

inan 'bizalom', *inan-* 'hinni', *inak* 'tanácsadó', *inanc* 'szavahihető, megbízható' (az ujugurban méltóságnév is) SĀMĪ BEY; *inal* 'one in whom one trusts and confides, or to whom one looks up for protection; a chief, chieftain, king' РЕДН.; *innak* 'megbízható' (SDD); palatális vokalizmussal: MALOV, Pamj. (1951); QB *inid-* 'устремляться, сильно желать', tat. *intak-* 'nagyon kívánni' RADL., tat. *inel-* 'kérni, könyörögni' BÁLINT; *inel* (vagy *inil*) a következő méltóságnévben: *inel qayan*, THOMSEN, Turcica 97–98 (l. fent: *inal*; *inal* ~ *inel*: szókezdő *y*-vel a Hudūd al-'ālam-ban, I. MINORSKY, Index B: *Yinal-Beg-Tegin*; RADLOFF—MALOV, Uig. Sprachdenkmäler 72. sz.: *Inik* (személynév), mely a magyar *Jenő*-nek hangtanilag pontosan megfelel.

A szókezdő *y*- szabályos, ezt LIGETI is szépen bizonyítja. Arról nem is kell beszélni, hogy az ótörökben sok törzsnév van, amely méltóságnévre megy vissza („a miniszter törzse” → „a miniszter”; vö. különösen a besenyő törzsneveket;^{42a} a magyar törzsnevek közül ilyen a *Tarján* 'a tarkán törzse' és *Gyula* 'Gyula fejedelem törzse'.

Az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a *Jenő* a magyar törzsrendszerben *Tarján* után áll, mely utóbbi szintén méltóságnév, s az is figyelemre méltó körülmény, hogy ez a két törzsnév mindjárt a főtörzs, a Megyer után áll.

21. A *Nyék* törzsnév finnugor eredetű. Eredetileg azt jelenti, hogy „határvédelmi berendezkedés”, „a határvédelem törzse”,⁴³ és Konstantin császár világosan megírja, hogy a Megyer előtt álló második törzs, a Kavar, elől megy a harcba.

A magyar *nyék* szónak a jelentése, sőt megléte is régebben kétséges volt. Ezek a kétségek az utóbbi időben csaknem teljesen eltűntek. Ehhez elsősorban PATAKI DEZSŐNEK a Magyar Nyelv 49. kötetében (1953), a 284–286. lapon közölt fejtegetései járultak hozzá (l. itt 46. l.). RÉDEI KÁROLY⁴⁴ finnugor alapon magyarázza a szót, a vogul *nēy-* 'kötni' stb. szóval egyeztetni (vö. magyar *sövény*, a *sző-* igéből). L. még GYÖRFFY GYÖRGY, Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. (1963), 647.

22. A *Gyula* törzs (> baskír *Yulaman*) nem szerepel Konstantin császár 7, ill. 8 törzsneve közt. Én sem vettem fel ilyen nevű törzset a magyar törzsek sorába. Most nem lehet benne kétségünk, hogy volt egy ilyen ősmagyar törzs, de különleges helyzete volt a törzsrendszerben.

Gyula — a 9. századi arab tudósítás szerint⁴⁵ a magyarok két fő fejedelmének egyike, a tulajdonképpeni uralkodó. Konstantin császár a 10. században arról beszél, hogy a magyaroknak Árpádon kívül még két fejedelme volt (*τὸν τε γυλᾶν καὶ τὸν καρχᾶν*), akik bírói hivatást töltöttek be.

Ebben a században Erdélyben két hatalmas fejedelem jelenik meg, akiknek a neve, illetőleg címe Gyula volt. És ilyen nevű személyiségek a következő időben is fontos politikai szerepet játszottak. Gyula fejedelem népe alkotta a Gyula törzset. BALÁZS ÉVA Kolos megye kialakulása⁴⁶ c. értekezésében „Gyula törzsről” beszél, ami így nem egészen helyes. Ez a törzs egészen más alakulat, mint a hivatalos törzsrendszer, a Hét Magyar törzsei. Tulajdonképpen „Gyula népéről”, a csaknem önálló Gyula fejedelem népéről van szó.

^{42a} UJb. X (1930), 27. skk.

⁴³ HMKial. 241.

⁴⁴ Nytud. Ért. 40, 311. l.

⁴⁵ MHK 167.

⁴⁶ Budapest, 1939, 6. l.

A *Gyula* név megvan vagy 40 helynévben, mint a Hét Magyar törzseinek nevei, a *Nyék*, a *Megyer* stb. De a *Gyula* névnél olyan jelenségeket látunk, amelyek a Hét Magyar törzseinél rendszeren nem jelentkeznek. Elvileg rendkívül fontosak ebben a kérdésben PAIS DEZSŐ fejtegetései.⁴⁷ PAIS hangsúlyozza, hogy a magyar törzsnevek mint személynévek nem használatosak és ezen az alapon bizonyítja azt, hogy a *Nichu(u)* személynév (1165) nem a *Nyék* törzsnévvel, hanem a *nyék* 'sövény, kerítés, védelmi berendezkedés' köz-szóval függ össze.

Egészen másként van a dolog azoknál a neveknél, amelyek a *Gyulá*-ból alakultak. Ezek közül feltűnően nagy számmal vannak olyan nevek (minden adat Csánki művéből), mint *Gyulafalva* (I, 448, II, 487, III, 58), *Gyulatelke* (I, 208), *Gyulakut(a)* (I, 556, V, 498, 929), *Gyulamonostra* (I, 647), *Gyulaháza* (*Gyulafalva* I, 448, 515, 534), *Gyulavölgye* (I, 515). A Hét Magyar törzs neveinél ilyen neveket nem találunk. Itt, a *Gyula* névnél, a *Gyula* személynévről, illetőleg méltóságnévről van szó, a Gyula népéről és e nép települési helyeiről. A *Gyulafi* név előfordul már a 13. században; állandó birtoka később Gyula-Keszi (III, 151). A név képzős alakjai is előfordulnak helynevekben: *Gyulás* (V, 879), *Gyulaj* (III, 427, I, 515, vö. GYÖRFFY, Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza, Budapest 1963, I. 775), *Gyulád* (*Kis-Gyulád*: GYÖRFFY, i. m. 311). — Gyula helység volt Moldvában is.⁴⁸

A *Gyula* törzsnév különleges jellegéhez megjegyzem, hogy a fejedelem törzse a török népeknél a törzs-szövetségen kívül állhat. Sajnálatos, hogy a gyulák történetét nem ismerjük jobban — a fenti adatok mindenesetre elég világosan beszélnek.

Tudjuk, hogy a *Gyula* nevet a magyar régiségben *Jula* alakban is megtaláljuk.⁴⁹ Itt nem valami magyar hangfejlődéssel van dolgunk, a váltakozás magyarázata az, hogy a magyarországi bolgár-török nyelvben a név *Džula* alakban volt meg, a nem-bolgár nyelvjárásokban pedig *Jula* alakban.

A név megvan a dunai bolgároknál és a besenyőknél is. A bolgár fejedelmi lajstromban a régi fejedelmi nemzetség neve *Dulo*, ez *D'žula* alakra megy vissza, mint a *Dilom* 'kígyó [év]' szó *džilam*-ra.⁵⁰ Az erdélyi bolgár fejedelmek *Gyula* < *D'žula* neve nem választható el a bolgár fejedelmi nemzetség *Dulo*: *D'žula* nevétől.

A besenyő törzsnevek második alkotórésze méltóságnév.⁵¹ Ezek: *Čur*, *Jula*, *Bey*, *Bay*, *Tolmač*, *Kaban*, *Čoban*. Míg a magyar *Gyula* és a bolgár *Dulo* történeti összefüggése több mint valószínű, — azt hiszem, hogy a *Jula* besenyő törzsnév a magyar–bolgár *Gyula* névvel történetileg nem függ össze, de mind a három név ugyanarra a névadási szokásra megy vissza. E nevek végső fokon a török *yula* 'fáklya, fény' szóból származnak.⁵²

Feltűnő, hogy a baskír *Yulaman* a magyar *u* hangot megőrizte (vö. fent 40. l. a *Yurmati* törzsnév első szótagbeli magánhangzójának problémáit). Ez talán arra mutat, hogy a baskírok a nevet az *u > o* változás lezárása után

⁴⁷ MNy. XVIII, 100 és MNy. XLIX, 284 kk.

⁴⁸ SZABÓ KÁROLY kisebb tört. munkái. I–II. 154. l. — MELICH JÁNOS, A honfoglalás kori Magyarország, 39.

⁴⁹ CSÁNKI I, 647: 1313; II, 487: 1293; GYÖRFFY I, 311: 1285, 1290 körül, 1296, 1302, 1330; 1316, 1319, 1321: *Gyula* stb.

⁵⁰ V. BEŠEVLIJEV: Ztsch. für Slawistik I, 5; HMKial. 45, 295; OMELJAN PRITSAK, Die bulg. Fürstenliste, 62–64.

⁵¹ L. értekezésemet Ung. Jb. X (1930), 27 kk.

⁵² PAIS DEZSŐ: MNy. XXVII. (1931), 170.

vették át. Ha a név régi volna, *Yolaman*-nak kellene hangzania. Tehát ez is azt bizonyítja, hogy a magyar törzseknek a baskír népbe való beolvadása újabb időben történt. A 13. századi, mongol eredetű *Noyay* ágnévben sem látjuk az $o > u$ változást és az arab eredetű *Yunis* névben sincs $u > o$ (o) változás (KUZEJEV, 50, 49). De DMITRIJEV kivételes fejlődésről is beszél.^{52a}

23. A *Kesző* névről, az utolsó törzs nevérol, nincs mondanivalóm. A régi alak *Keszey* és ez eredetileg azt jelenti, hogy 'töredék, törzstöredék'.⁵³

IV

24. Most tekintsük át a baskírok és a magyarok viszonyáról szóló történeti adatokat.⁵⁴

a) Az első a régi magyar tradíció, mellyel GOMBÓCZ részletesen foglalkozott.⁵⁵ Riccardus, aki a Julián utazásáról szóló jelentést írta, a következőket mondja: „Inventum fuit in Gestis Ungarorum christianorum, quod esset alia Hungaria maior, de qua septem duces cum populis suis⁵⁶ egressi fuerant, ut habitandi quererent sibi locum . . .” Vö. a c. pontot.

b) Az arab és a perzsa geográfusok — köztük elsőrangú források — a 9. századtól fogva két Magyarországot ismernek. Az egyik Baskíriában van, a másik a Fekete tenger mellett, illetőleg — később — a Dunánál. Ők a magyarokat *modžgar*, *bašdžird*, *badžgird*, *bašgird*-nak nevezik.

c) Ottó, egy magyar dominikánus, a tizenharmadik század harmincas éveinek elején valahol Kelet-Európában az őshazából származó emberekkel találkozott, beszélt velük, — bizonyára magyarul, és néhány évvel később egy másik dominikánus, Julián meg is találta a pogány magyarok hazáját „Magna Hungaria”-ban, a volgai bolgárok közelében, hosszabb ideig tartózkodott is náluk és hozott róluk tudósításokat. Ezek a pogány magyarok az ő nyelvét jól megértették.

d) A 13. század első felében mongol és más források, éppúgy, mint a mohamedán források, a magyaroknak két országát ismerik, az egyik a volgai bolgárok közelében van, a másik a Dunánál. L. PERÉNYI JÓZSEF és LIGETI LAJOS fent ismertetett értekezéseit.

V

25. Magna Hungaria tehát valóban őshazája a magyarságnak és MUNKÁCSINAK az a régi feltevése,⁵⁷ hogy a baskíriai magyarok régi időben bolgár törzsekkel együtt vándoroltak a Volgához a Kaukázus vidékéről, nem tartható fenn.

Ezek alapján a magyar őstörténet fővonásait most a következő módon képelem.

^{52a} Граммат. башк. яз., 10. 1.

⁵³ HMKial. 268.

⁵⁴ L. dolgozatomat a „Beiträge zur historischen Geographie” c. műben (herausgeg. von HANS MŽIK, Leipzig und Wien 1929) 92 kk.; HMKial. 299.

⁵⁵ NyK XLVI (1923—1927), 1 kk.

⁵⁶ Magyarul *Hetü Mogyer*; ez egy olyan törökös név, mint a *Toquz Oguz*, *Üč Qurıqan* 'Kilenc Oguz, Három Kurikan' stb.

⁵⁷ GOMBÓCZ: NyK XLVI, 28; HMKial. 299 kk. Fent: RÄSÄNEN és SZEREBRENNYIKOV véleménye.

1. A magyarok az ugor őshazából délre vonultak, az ugor őshazából nem is túlságosan messze fekvő Magna Hungariába.

2. Valószínűnek tartom, hogy az ősmagyar törzsek körülbelül azon a területen laktak, ahol ma emléküik baskír törzsnevekben megtalálható, tehát Baskíria nyugati részén. Ezeknek az emlékeknek a helyzete meglehetősen egységes (l. a mellékelt térképet, 41. l.), — ez több tekintetben figyelemre méltó tény. Még azt sem tartom véletlennek, hogy a Nyék, a határvédő törzs, a legveszedelmesebb határterületen van, azon a helyen, ahol a besenyők, majd az oguzok ellen kellett védeni az országot, az Urál folyó melletti határvidéken. Már LIGETI LAJOS ezt írta (pedig ő még csak két magyar eredetű baskír törzsnevet ismert): „Figyelmet érdemel a Jurmatí és Jenej törzsek periferiális, nyugati elhelyezkedése.” (238.) Természetesen nem lehetetlen az sem, hogy a magyarok egy része a Volgán innen lakott és Julián valóban nem lépte át a Volgát, ahogyan BROMBERG és PERÉNYI gondolja.

3. Magna Hungaria közvetlen szomszédságában volt a volgai bolgár birodalomnak; itt kezdődött a bolgárok nyelvi, illetőleg műveltségi hatása a magyarokra, az V. század körül, — amelynek azután a Don és Kaukázus vidékén volt a folytatása. Itt alakult ki a Hét Magyar törzs-szövetsége bolgár befolyás alatt, bolgár hatalmi szférában. Döntő ebben a kérdésben az a körülmény, hogy a magyar törzsnevekben, amelyek török eredetűek, bolgár bélyeggek vannak. Bolgár a *Gyarmat* szókezdő *gy*-je;⁵⁸ a *Jenő* és *Kesző* *ő*-je, a szóvégi *k > g > γ > w > u, ü* stb., — ez a változás itt történeti okokból nem lehet kipcsek.

4. Voltak idők, — mint erre már az előző pontban céloztam — amikor Magna Hungaria magyarjai a volgai bolgárok törzs-szövetségébe tartoztak. Erről történeti feljegyzésünk is van. Al-Balhī és átdolgozói ezt írják: „[Magna Hungaria magyarjai] a bolgárok alattvalói.”⁵⁹ Rubruk szerint Baskíria egy időben a mohamedán volgai bolgárok alattvalója.⁶⁰

5. A baskírok és magyarok viszonyára vonatkozólag a következőket mondhatjuk.

A baskírok, akik a törökök kipcsek ágához tartoznak, később — valószínűleg a 9. század után — szivárogtak nyugat-szibériai hazájukból a Magna Hungariától keletre eső európai területekre, — tehát abban az időben, mikor a Hét Magyar már régen a Fekete-tenger, illetőleg — később — a Duna mellett lakott. Utalom az olvasót RÄSÄNEN, SZEREBRENNYIKOV és LIGETI fent ismertett véleményére.

Mikor olvadtak be a magyarok teljesen a baskírokba, mikor tűnt el a baskír nyelv Baskíriából? A 13. században még magyarul beszéltek Magna Hungariában, — meddig tartott ez az állapot a mongol korban? Néhány évtizedig? Néhány századig? Mikor tűnt el a magyarság többsége, meddig tartott az az állapot, hogy nagyobb vagy kisebb töredékek, néhány nemzetség, néhány család még beszélt magyarul? Talán egész a 17. századig? A kérdés eldöntésére semmi támaszpontunk nincsen.

6. Az a név, mellyel a baskírok magukat nevezik: *bāšqort*, ismeretlen eredetű.⁶¹ Ha ezt az alakot az orosz *башкуп* alakkal összevetjük, világos, hogy a baskír alak *t*-je csak képző lehet. A magyar *t* kicsinyítőképző ez, vagy pedig

⁵⁸ LIGETI LAJOS: i. h. 234, középen.

⁵⁹ HMKial. 302.

⁶⁰ XXI. fej. GYÖRFFY GYÖRGY, Napk. felf. 25. jegyz.

⁶¹ Magyarázatkísérletek: HMKial. 309.

a névnek ősi eleme, amelyet a magyarok kicsinyítőképzőnek éreztek. A nevet a magyarok a szóvégi *t* nélkül adták tovább nyugatra s így került az oroszba is.

A *bašdžird* stb. forma, amellyel mohamedán írók jelölik a magyarokat, a *bašgurt* és *modžeri* neveknek az összevegyülése.

7. Arra vonatkozólag, hogy Magna Hungariában török népelemek csatlakoztak-e a magyarsághoz, milyen számban, milyen elemek, — nincsenek adataink. A magyarság első törzse a kavarak, — törökök, de ezek később csatlakoztak, a magyarsághoz, valahol a dentümogyeri hazában. A második törzsnek, Nyéknek a neve az etnikai karakter kérdésében semmit sem mond; a vezértörzs, a Magyar, finnugor eredetű, kétségtelenül magyarul beszélt, de természetesen voltak török nemzetségei is; a *Kürt* (a törökben *kürt* hótorlaszt jelent és az ilyen nevek a török népnevek egy világosan kimutatható csoportját alkotják) + *Gyarmat* (minden valószínűség szerint szintén török név) törököknek látszik; *Tarján* és *Jenő* magas méltóságok törzsei, etnikai tekintetben ebből semmit sem lehet következtetni, bár a nevek török eredetűek; a két név valószínűleg török és biztosan török az utolsó törzsnek, a Keszőnek vagy Keszinek a neve is, amely egy török *kesek* 'töredék, néptöredék' szóból származik. Mutatis mutandis úgy kell elképzelnünk a dolgot, mint az Árpád-kor településtörténeti jelenségeit: a kunok csatlakozását (ezek egy egész nép voltak, tehát egy új nagy törzs), az alánokét (vagy jászokét — ez is nagyszámú nép volt, valószínű új törzs), a török-bolgárokét, a nyugati településeket és a jövevények csatlakozását; ezekhez jönnek még a honfoglalás előtt Magyarországon lakó szlávok és egyéb népek.

8. Hogy mikor hagyták el a magyarok Magna Hungariát, azt sem tudjuk. A 9. század harmincas éveiben már az Al-Duna mellett harcolnak. Valószínű azonban, hogy már évtizedekkel, esetleg egy egész évszázaddal azelőtt a doni területen, Dentü-Mogyerben voltak. LIGETI-nél azt olvassuk:⁶² „Kellő mérlegelés után . . . úgy gondolnám, hogy a nyugatra induló magyar törzsek elválása a keleten maradó töredékektől nem igen tehető korábbra, mint a 9. század első harmada.”

9. Magna Hungariából a magyarok Dentü-Mogyerbe, a Don mellé vonultak. Körülbelül biztosítva van a *Dentü-Mogyer* név értelme,⁶³ ugyanígy az osztét és perzsa jövevényszavak kérdése, a kazárokkal való szoros kapcsolat, (Konstantinos Porphyrogenetos; legvalószínűbb MORAVCSIK GY. feltevése: 200 [kb. 150?] évig, l. Ung. Jb. X, 88); biztosítottanak látszanak a déli bolgár-török jövevényszavak, az *onogur* > *οὐγγουρ* név és az onogurok nyugat-kaukázusi őshazája, a magyar *nándor* 'bolgár' népnévnek az *onogundur* névből való eredete (ECKHART F. — MELICH J.: MNy. V, MARQUART: Ung. Jb. IV, 275); valószínű a Kubán-vidéki *Mováyeq* fejedelem nevének a *mogyeri* névvel való összefüggése.

VI

26. A baskíriai magyar őshaza ilyen módon szilárd pontnak látszik őstörténeti kutatásunkban, és félre kell tennünk több régi gondolatot és elméletet, melyeket én is képviseltem a HMKial. című munkámban.

Fentebb már említettem MUNKÁCSINAK a teóriáját, mely szerint a baskíriai magyarok a Kaukázusból vándoroltak fel a Volga mellé. Félreteendő

⁶² I. h. 238. l. LIGETI természetesen még nem az én fenti alapfeltevéseimből indul ki.

⁶³ MSFOu LXVII (1933), 290.

a magyarok nyugat-szibériai őshazájáról szóló elmélet is, melyet tudományosan WIKLUND alapozott meg. A magyarok az első évezred második felében nem jártak Ázsiában.

Azután: GOMBOCZnak nem kellett volna feladni a volgai-bolgár—magyar érintkezés elméletét. A déli bolgár—magyar érintkezések Dentü-Mogyerben, illetőleg a Kaukázus vidékén rendkívül fontosak, de az érintkezések Magna Hungáriában, a volgai-bolgár birodalom keretében kezdődtek és GOMBOCZ BTLw. című munkájában lényegében eltalálta az igazat.

Messze vezetne, ha itt tovább mennék és nem is volna sok értelme, hogy a régi irodalom minden részletét rendszeresen és kritikailag megvizsgáljam, hogy kimutassam, mi van ebben az irodalomban, ami az én nézeteimmel megegyezik és mi az, ami ellentmond nekik. Nagy vonásokban elmondtam a véleményemet és ezzel nagyjában a régi irodalommal szemben is állást foglaltam.

27. Felvetődik az a kérdés, vajon az a körülmény, hogy a baskíroknál a Hét Magyar kilenc törzsneve közül hat megvan, s ezekhez hetediknek hozzávehetjük a Gyula törzs nevét, feljogosít-e bennünket arra, hogy ilyen messze-menő következtetéseket vonjunk le, mint én tettem. Azt hiszem, igen. Itt van valamivel északabbra (csak valamivel északabbra) a finnugor, illetőleg az ugor őshaza. És közvetlen szomszédságban laknak a volgai bolgárok. Itt tehát egészen pozitív lehetősége van a bolgárok nyelvi és műveltségi befolyásának, egy bolgár-török jellegű törzs-szövetség kialakulásának, — idehelyezi a magyar hagyomány a magyarság őshazáját és itt találja Julián a 13. században a még magyarul beszélő magyar néptöredéket, itt van számos történeti forrás szerint egy másik Magyarország — és itt van meg a — bolgár bélyegeket viselő — magyar törzsnevek többsége.⁶⁴

NÉMETH GYULA

⁶⁴ Vö. a 41. lapon levő térképvázlatot, mely RUDENKO (1955, 49. l.) és KUZEEV (46. l.) térképei alapján készült. (A Kese Tabin ág területe a Bjelajától keletre eső területre is áttérjed. A Näymän nemzetségnél az Ayü ág területe van megadva.)

A szláv közvetítés kérdése a magyar nyelv oszmán-török elemeiben

Közismert dolog, hogy oszmán-török jövevényszavainknak egy része nem közvetlenül az oszmán-törökből, hanem a déli szláv nyelvek, elsősorban a szerb-horvát közvetítésével került nyelvünkbe. E közvetítés nyomai néhány esetben olyan szembetűnően mutatkoznak, hogy nyelvészeink igen korán felfigyeltek rá. HUNFALVY PÁL „A vogul föld és nép” c. munkájában (298. l.) már 1860-ban utalt arra, hogy török szavaink egy része szerb közvetítéssel került nyelvünkbe. A déli szláv közvetítés kérdése oszmán-török elemeink kutatásának azóta is a legizgalmasabb és legtöbbet vitatott problémaköre.

Bár a jövevényszavakról írott cikkekben számos idevonatkozó megjegyzés látott már napvilágot, a közvetítés kérdésének rendszeres megvizsgálására még nem került sor. Nagy jelentőségű ezen a téren KNEZSA ISTVÁNNAK „A magyar nyelv szláv jövevényszavai” c. munkája (Bp. 1956.), amelybe nemcsak a török eredetű szláv szavakat vette fel, hanem azokat is, amelyeknél a közvetítés kérdése a korábbi irodalomban egyáltalán felmerült. Ilyenképpen ez a munka — bár nem ezzel a céllal készült — a szláv közvetítés kérdésének bizonyos szintézisét adja.

Oszmán-török elemeink adatgyűjtése és feldolgozása során számomra is szükségessé vált az anyag megrostálása, a szláv szavak kirekesztése, a közvetítés kérdésének megvizsgálása.

A szláv közvetítés történeti háttere általában tisztázott.

A kisszámú anatóliai törökség ereje nem volt elég azokhoz a hatalmas hódításokhoz, amelyek egész Délkelet-Európát a török szultán adófizetőjévé tették. A Balkán félsziget meghódítása után a további hódításokban egyre nagyobb szerep jutott a balkáni szláv népeknek. A hazánkat elfoglaló és megszállva tartó mohamedán katonaság nagy része szláv származású: bosnyák, horvát, szerb stb. nemzetiségű volt. A hadsereg legértékesebb fegyvernemét képező janicsárok is — közismert újoncozási módjuk következtében — többnyire keresztény szülők gyermekei voltak. E balkáni szláv származású mohamedán katonák töröktől és szláv anyanyelvükön egyaránt beszéltek.

Hogy az úgynevezett „török hódítók” mennyire nemcsak törökök voltak, azt érdekesen tükrözik egyes korabeli utazók Budáról tett megjegyzései. Pl. Pigafotta 1587-ből származó útleírásában mondja, hogy Budán a horvát nyelvet „majdnem valamennyi török” ismeri, s száz évvel később Evliya Čelebi is azt írta, hogy Buda lakosai „mindnyájan bosnyákok” (FEKETE L., Budapest a törökkorban. 154. lap). Vagyis a „török hódítók” jelentős része valószínűleg nem is török volt, hanem mohamedán vallású szláv.

A szláv anyanyelvű katonaság mellett nagy szerep jutott a közvetítésben a törökök elől tömegesen menekülő és a Dunántúl déli részén, valamint az

Alföldön letelepedő balkáni szláv lakosságnak. E menekülő balkániak egészen Budáig felhúzódtak.

Mindezek alapján érthető, hogy a magyarok a török szavakat egyszerre hallották török és szláv anyanyelvűek ajkáról, jövevényszavaink egy időben török és szláv forrásból kerültek nyelvünkbe. Jellemzők erre a kettősségre a kettős alakban meghonosodott szavak.

Török elemeinknek ezt a kettősségét a fent vázolt történelmi körülmény határozta meg. Nem lehet tehát jövevényszavainkat erőszakosan kettéválasztani, oszmán-török és déli szláv elemekre. A török korszak egységes nyelvi hatását a közvetlenül átvett és a déli szláv közvetítésű elemek összessége együttesen adja meg. Nyelvi szempontból azonban alapvető annak megállapítása, hogy török vagy szláv szó volt-e a magyar szó közvetlen forrása. Sajnos, aránylag kevés olyan eset van, amikor ezt teljes határozottsággal el tudjuk dönteni. Munkánkat nagyon megnehezíti az a körülmény, hogy a déli szláv nyelvek régi török elemei nincsenek összegyűjtve és feldolgozva.¹

¹ A szerb-horvát és macedón nyelv török elemeivel az alábbi munkák foglalkoznak:

- FR. MIKLOSICH, *Die Fremdwörter in den slavischen Sprachen*. Wien 1867
 FR. MIKLOSICH, *Die türkischen Elemente in den südost- und osteuropäischen Sprachen* (Griechisch, Albanisch, Rumunisch, Bulgarisch, Serbisch, Kleinerussisch, Grossrussisch, Polnisch): DWAU 34 (1884) 239—338, 35 (1885) 105—192; Nachtrag: DWAU 37 (1888) 1—88, 38 (1890) 1—194
 FR. MIKLOSICH, *Über die Einwirkung des Türkischen auf die Grammatik der südost-europäischen Sprachen*: SWAU 120 (1890) 12 p.
 TH. KORSCH, FR. MIKLOSICH, *Die türkischen Elemente ...*: ASIPh. 8 (1885) 637—651, 9 (1886) 487—520, 653—682
 O. BLAU, *Bosnisch-türkische Sprachdenkmäler: Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes*. V. No. 2. Leipzig 1868
 Turcizmi u Bosni. Jezikoslovno tumačenje odomaćenih riječi turskog, arapskog i persijskog jezika, za praktična upotrebu stranaca (Zaseban otisak iz „Sarajevskog Lista“) Sarajevo 1881
 L. K. MARINKOVITCH, *Vocabulaire des mots Persans Arabes et Turcs introduits dans la langue serbe avec un exposé de la littérature serbe: Verhandlungen des 5. Internat. Orient. Kongr. Berlin 1881, B. 2, 2; Berlin 1882 299—332*
 Đ. POROVIĆ, *Turske i druge istočanske reči u našem jeziku. Graba za veliki srpski rečnik: Glasnik srpskog učenog društva, knj. 59* (Beograd 1884) 3—275
 H. H. VON BILQUER, *Macedonisch-türkische Wörtersammlung mit kulturhistorischen Erläuterungen*. Berlin 1889
 Tumač turskim arapskim i persijskim riječima, koje narod u Bosni i Hercegovini upotrebljuje. Sarajevo 1895
 KÚNOS I., *Török elemek a bosnyák nyelvben* (KOSTA WÖRMANN, *Narodne pjesne muhamedovaca u Bosni i Hercegovini*): NyK. 26 (1896) 115—117
 V. ROŽIĆ, *Barbarizmi u hrvatskom ili srpskom jeziku*. Zemun 1904
 VL. ČOROVIĆ, *Pamučinova zbirka turcizama: Glasnik Zemaljskog Muzeja u Bosni i Hercegovini* 22 (1910) 173—176
 FR. KRAELITZ-GREIFENHORST, *Corollarien zu F. Miklosich, Die türkischen Elemente in den südost- und osteuropäischen Sprachen*. 1884—1890: SWAU 166: 4 (1911) 65
 P. SKOK, *Studje iz srpsko-hrvatskog vokabulara*. Zagreb 1920 (Rad 222)
 P. SKOK, *Restes de la langue turque dans les Balkans: Revue Intern. des Etudes Balkaniques II* (1935) 246—260
 P. SKOK, *O turcizmima*. Beograd 1936 (Ist. časopis)
 P. SKOK, *Južni sloveni i turski narodi: Jugoslovenski istoriski časopis* 2 (1936) 1—15
 P. SKOK, *Prilozi proučavanju turcizama u srp.-hrv. jeziku: Slavica* 15 (1937—38) 166—190; 336—366; 481—505
 P. SKOK, *Arapski elemenat u hrvatskom jeziku: Hrvatskaja Enciklopedija. I.* (Zagreb 1941) 555

I.

Legfontosabb kritériumaink a hangtani kritériumok. Az oszmán-török szavak a szerb-horvát nyelvbe kerülve, beilleszkedtek annak hangtani és grammatikai rendszerébe. Ez a beilleszkedés a szavak egy részében bizonyos hangtani változásokat eredményezett. A magyar nyelv azon hódoltságkori elemei, amelyekben ezek a változások mutatkoznak, nem török, hanem szerb-horvát eredetűek.

E hangtani kritériumokat pozitíven — vagyis, ha megvannak — teljes biztonsággal alkalmazhatjuk, meg nem létükből azonban nem mindig következtethetünk a közvetlen átvételre. Szerencsés esetben valamely szón biztos kritérium vagy egyszerre több kritérium is mutatkozik. Előfordul viszont, hogy ugyanazon szón egymásnak ellentmondó kritériumok jelennek meg —

- P. SKOK, Leksikologijske studije. Zagreb 1948 (Rad 272)
- H. SKÖLD, Die türkischen Lehnwörter im Serbokroatischen: Lunds Universitets Årsskrift B. 18, N. 3. Lund 1922
- N. K. DMITRIEV, Problemy i dostiženija bosnojskoj turkologii: ZKV. 2 (1926) 97—118
- N. K. DMITRIEV, Etjudy po serbsko-tureckomu jazykovomu vzaimodejstviju: DAN SSSR-B 1928 17—22, 268—275; 1929 89—95, 103—104
- N. K. DMITRIEV, Materialy Verkoviča kak turkologičeskij pamjatnik: Lidové povídky jihomakedonske z rukopisů St. Verkovičových. Vydali P. A. Lavrov, J. Polívka = Rozpravy České Akademie věd a umění. Třída 3. číslo 70 (1932) 343—384
- T. KOWALSKI, W sprawie metodologii badań zapożyczon tureckich w językach słowiańskich: I. Sjezdu slov. filol. v Praze 1929-II. S. 554—556
- T. KOWALSKI, Türk dilinin komşu millet dilleri üzerindeki tesiri: Ülkü 20 (1934)
- K. SANDELD, Linguistiques Balkaniques. Problèmes et résultats. Paris 1930
- J. D. PRINCE, Surviving Turkish Elements in Serbo-Croatian: Journal of the American Oriental Society 51: 3 (1931) 241—261
- F. CIPRA, Sarajevski turcizmi i beogradski turcizmi: Nova Hrvatska 15. 8 (Zagreb 1941)
- I. ESIH, Turcizmi. Rječnik turskih, arapskih i perzijskih riječi u hrvatskom književnom jeziku i pučkom govoru. Zagreb 1942
- A. SCHMAUS, Zur Lautgestalt der türkischen Lehnwörter in den südslavischen Sprachen: Münchener Studien zur Sprachwissenschaft 6 (1955) 104—123
- B. MARKOV, Nekoi hibridni tvorbi vo makedonskiot jazik: Makedonski Jazik 6 (1955) 152—164
- A. ŠKALJIĆ, Turcizmi u narodnom govoru i narodnoj književnosti Bosne i Hercegovine I—II. (Bilten Instituta za proučavanje folkloru u Sarajevu. Dopunska izdaja 2) Sarajevo 1957 → Ism.: F. BAJRAKTAREVIĆ: Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor 26 (1960) 334—344; 27 (1961) 65—79
- M. HRASTE, Strani elementi u hrvatskom ili srpskom narodnom i književnom jeziku: Sveučilište u Zagrebu, Filozofski Fakultet, Radovi Slavenskog Instituta 2 (1958) 43—59
- G. HAZAI, Remarques sur les rapports des langues slaves des Balkans avec le turc-ottomanli: Studia Slavica 7 (1961) 97—139
- St. STACHOWSKI, Przyrostki obcego pochodzenia w języku serbochorwackim. Kraków 1961
- St. STACHOWSKI, Die osmanisch-türkischen Lehnwörter im Serbokroatischen und ihre Bedeutung für die historische Phonetik des Osmanisch-türkischen: Folia Orientalia 4 (1963) 143—170
- St. Stachowski, Studien über den osmanisch-türkischen Wortschatz. I. II.: Folia Orientalia V (1963) 75—88, VI (1964) 41—54.
- A. KNEŽEVIĆ, Die Turcismen in der Sprache der Kroaten und Serben. (Slavisch-Baltisches Seminar der Westfälischen Wilhelms-Universität. Münster (Westf.) Veröffentlichung Nr. 3.) Meisenheim am Glan 1962
- O. JAŠAR-NAŠTEVA, Tursko-makedonski leksički vkrstuvanja i mešanja: Annuaire de la faculté de philosophie de l'université de Skopje. T. 15 (1963) 349—384
- O. JAŠAR-NAŠTEVA, Les éléments lexicologiques tures dans le macedonien: uo. 409—412

ez is az átvétel útjainak egymásba fonódására mutat —, legtöbb esetben pedig semmit sem árul el a szó hangteste; a közvetítés kérdése eldönthetetlen.

Nézzük most végig ezeket a hangtani kritériumokat.

1.

A török *-i*, *-i* végű szavakat² a szláv nyelvérzék beillesztette azon nőnemű szavak rendszerébe, amelyeknek egyes száma *-ija* végződésű, s ezek analógiájára *-ija* végződéssel látta el. Vagyis a török *-i*, *-i* végződésnek a déli szláv nyelvekben *-ija* végződés felel meg. Tehát ha a magyar szóban *-i* végződés van, akkor török eredetű, ha *-ija* végződés van, szláv eredetű. E kritérium alapján a törökből származik pl. a *kajsi* (< oszm. *kaysı* ; vö. szb.-hv. *kajsija*), *kuti* 'doboz' (< oszm. *kutı* ; vö. szb.-hv. *kutija*), *mufti* (< oszm. *muftı* ; vö. szb.-hv. *müftija*), míg szerb eredetű pl. a *bagazia* (< szb.-hv. *bogosija* (Knežević) < oszm. *boğası*), *bicskia* (< szb.-hv. *bičkija* < oszm. *biçki*), *csizmadia* (< szb.-hv. *čizmađija* < oszm. *çizmeci*), kettős átvételű pl. a *tepsi* ~ *tepszia* (< oszm. *tepsi* és szb.-hv. *těpsija*), *kádi* ~ *kadia* (< oszm. *kadı* és szb.-hv. *kadija*), *szpáhi* ~ *szpáhia* (< oszm. *spahi* és szb.-hv. *spahija*) és számtalan *-dzsi* képzős jövevényszavunk. Ez a kritérium általában teljes biztonsággal alkalmazható, és aránylag sok szóban mutatkozik. Megítélésénél a következőkre kell figyelemmel lennünk:

a) A fenti változás csak abszolút szóvégen következik be, szókapcsolatokban nem, tehát pl. a *bosztandzsi basa* (vö. oszm. *bostancı başı*, szb.-hv. *bostanji-baša*), lehet szerb közvetítésű szó, bár első tagjában megmaradt az *-i*.

b) A változás abszolút szóvégen sem következik be bizonyos gyakran használt török méltóságnevekben, mint pl. *efendi* (vö. oszm. *efendi*, szb.-hv. *efēndi*), *cselebi* (vö. oszm. *celebi*, szb.-hv. *čelēbi*) ; továbbá az előnévként használt ragozhatatlan melléknévnevekben, mint pl. *deli* (vö. oszm. *deli*, szb.-hv. *dēli*, főnévként *dēlija*), *gázi* 'mohamedán harcos' (vö. oszm. *gazi*, szb.-hv. *gāzi*, főnévként *gāzija*), *hadzsi* 'zarándok' (vö. oszm. *hacı*, szb.-hv. *hāgi*, főnévként *hāgija*), *námli* 'híres' (vö. oszm. *namlı*, szb.-hv. *nāmli*). Ezen szavaink tehát szóvégi *i*-jük ellenére is lehetnek szerb közvetítésűek.

c) A magyarban meglevő számos *-ia* végű szó analógiájára a magyarban is keletkezhettek *-ia* végű főnevek. Ilyen pl. a *begzadia* 'bégfi', amelynek török megfelelője *begzāde*, szerb megfelelője *begzāde* vagy *begzāda*. Még feltűnőbb a *szaracsia* 'nyeregkészítő' szó, amelynek mind török, mind szerb megfelelője *sarač*-nak hangzik. Ugyanilyen, de későbbi magyar alkotás lesz a *zuboncsia* 'zubbonyt készítő mester' (első előfordulása 1773; alakv. *zubboncsi* : 1874).

2.

Az *-e* végződésű török szavakat a szerb-horvát nyelvérzék az *-a* végződésű nőnemű alakok rendszerébe illesztette, s ezek analógiájára *-a* végződéssel látta el. Vagyis az oszm. *-e* végződésnek a szerb-horvátban a népi átvételekben *-a* végződés felel meg. Bizonyos tudós átvételekben megmarad a szóvégi *-e*, s ez a kritériumnak negatív értelemben való alkalmazását bonyolulttá teszi.

² A török szavakat mai török helyesírással írom le. Ennek a magyartól eltérő jelei a következők: *ç* = *cs*, *c* = *dzs*, *ğ* = *γ*, *ı* = *ı̇*, *j* = *zs*, *s* = *sz*, *ş* = *s*, *y* = *j*.

Pozitív értelemben teljes biztonsággal alkalmazhatjuk a kritériumot. Vagyis kétségtelenül szláv eredetű az a szó, amely *-a* végződésű, mint pl. a *csizma* (< szb.-hv. *čizma* < oszm. *çizme*), *kila* 'súlymérték' (< szb.-hv. *kila* < oszm. *kile*), *szekszina* 'nyereg' (< szb.-hv. *seksāna* (Škaljić) < oszm. *seksāne*). Másrészt teljes biztonsággal török eredetűnek mondhatjuk azt az *-e* végű szót, amelynek *-a* végződésű megfelelőjét ki tudjuk mutatni a szerb-horvátból, pl. *atnáme* 'okmány' (< oszm. *ahdnāme*; vö. szb.-hv. *ahdnāma*), *kefe* (< oszm. *kefe*; vö. szb.-hv. *kèfa*), *kecse* 'pokróc' (< oszm. *keçe*; vö. szb.-hv. *kéča*, *céča*). Viszont ha egy *-e* végű magyar adat *-a* végű szerb megfelelője nem mutatható ki, csak valószínűséggel mondhatjuk rá, hogy közvetlen török átvétel, mert az *-a* végződés a szerb-horvátban nem mindig alakul ki; pl. oszm. *çare* 'segítség' > szb.-hv. *čäre*; oszm. *eriste* 'metélt' > szb.-hv. *jèršte*; oszm. *leke* 'folt' > szb.-hv. *lèce*, *lëca*.

E kritérium alapján is vannak kettős átvételek, mint *pite* ~ *pita* (vö. oszm. *püte* és szb.-hv. *püta*; bár ez utóbbinál kétséges, hogy van-e egyáltalán köze a török *pite* szóhoz), *kesze* ~ *kesza* 'zacskó' (vö. oszm. *kese* és szb.-hv. *kësa*).

3.

A magánhangzók körében maradvány egy olyan kritérium következik, amely csak negatívan — tehát, ha a hangváltozás nem jelentkezik — alkalmazható teljes biztonsággal.

A szerb-horvát hangzórendszerből hiányzik az *ö* és *ü* hang; ezt a két török hangot a szerb-horvát nyelv *u*-val helyettesítette. Ha tehát egy jövevényszavunkban *ö* vagy *ü* hangot találunk, ez biztos kritérium arra, hogy az adott szó közvetlenül a törökből került nyelvünkbe. Ilyenek pl. *kürdi* 'női mellény' (< oszm. *kürdi*; vö. szb.-hv. *čürdija*), *gyülep* 'rózsavíz' (< oszm. **cülep*, irodalmi *güláb*, a szerb-horvátban nincs kimutatva), *kösze* 'csupasz, szakálltalan' (< oszm. *köse*; vö. szb.-hv. *čósa*), *keszele* < *köszele* 'bőrfeleség' (< oszm. *kösele*; vö. szb.-hv. *čusèle*).

Ha viszont a magyar adatban *u* hangot találunk, ez önmagában nem bizonyítja a délszláv közvetítést. Ez esetben ugyanis jogosan feltételezhetjük, hogy az illető szónak már a törökben is volt *u*-s alakja. Különösen feltehető ez az arab-perzsa eredetű török szavaknál. Az arab *u* hangnak ugyanis a törökben *u* ~ *ü* váltakozás felel meg, amit a török szótárak hol *ü*-vel, hol *u*-val, hol *ü* ~ *u* váltakozással jelölnek. A magyar adatok pontosan tükrözik ezt a tarkaságot. *ü* hangot tartalmaz pl. a *hüccset* 'okmány' (< oszm. *hüccet* < ar. *huġġet*; vö. szb.-hv. *hüġet*) és a *kürdi* 'női mellény' (< oszm. *kürdi* < ar. *kurdī*; vö. szb.-hv. *čürdija*) szó. *u* hangot tartalmaz pl. a *mutaveli* 'intéző' (< oszm. **mutaveli*, a szótárakban *mütevelli* < ar. *mutaveli*; vö. szb.-hv. *mütevëlija*) és a *mufti* 'előljáró' (< oszm. **mufti*, a szótárakban *müfti* < ar. *muftī*; vö. szb.-hv. *müftija*) szó. Váltakozó kiejtést mutat pl. az azonos eredetű *müháfiz* és *muháfezet* szó (m. *müháfiz* 'helyőrség parancsnoka' < oszm. **müháfiz*, a szótárakban *muháfiz* < ar. *muháfiz*; vö. szb.-hv. *muháfiz*; m. *muháfezet* 'helyőrség' < oszm. *muháfezet* < ar. *muháfaza*; vö. szb.-hv. *muháfëza*), vagy a *rebbiül evel* ~ *rebbiül evvel* 'a mohamedán holdév harmadik hónapja' (< oszm. *rebbiül evel* < ar. *rebbiül evel*; vö. szb.-hv. *rebbiül-ëvel*). Különösen figyelemre méltó a *mutaveli* és *mufti* adat, mivel ezeknek szóvégi *-i* hangja világosan közvetlen átvételre mutat. Az arab-perzsa eredetű török szavak magyar

megfelelőiben mutatkozó *u* hang tehát — hacsak más kritérium nem támogatja — nem bizonyíték a déli szláv közvetítés mellett.

Némileg problematikusabb a török eredetű török szavak *u* hangja a mai köznyelvi török *ü* hanggal szemben. Több jelenség alapján állíthatjuk, hogy jövevényszavaink abból a török nyelvjárásból kerültek ki, amelynek jellegzetességeit ma az archaikus nyugat-balkáni nyelvjárási képviseli.³ Ebben a nyelvjárásban pedig ma is ismert jelenség az *ö*, *ü* hang velarizálódása, különösen *g* és *y* szomszédságában. Az előbbi esetben rendszerint együtt jár a *g* palatáliszlódásával. Ha egy jövevényszóban a török köznyelvi *gö*-, *gü*- szókezdettel szemben *go*-, *gyo*- vagy *gu*-, *gyu*- szókezdetet találunk, ez nem szerb, hanem török nyelvjárási jelenséget tükröz. Ez a török nyelvjárási jelenség mutatkozik pl. a következő szavakban: *gyumruk* 'vám' (< oszm. N. *gumruk ~ oszm. Közny. *gömrük* ; vö. szb.-hv. *dumruk*), *gyonli* 'önkéntes katona' (< oszm. N. *gonli ~ oszm. Közny. *gönüllü* ; vö. szb.-hv. *donülüja*), *gurcsi*, *gyurcsi* 'kurd' (< oszm. N. *gurci* < perzsa *gürči* ; szerb-horvát megfelelője *durčija lehetett). Ugyanígy magyarázható a m. *tyupri* 'híd' adat (< oszm. N. *kupri ~ oszm. Közny. *köpri*, ma: *köprü* ; vö. szb.-hv. *čuprija*). Néhány más esetben viszont nehéz török előzményt feltenni; valószínűleg inkább szláv eredetű pl. a *kucsuk* 'kicsi' (< szb.-hv. *küçük* < oszm. *küçük*) és a *csuruk* 'hamis(pénz)' (< szb.-hv. *čuruk* < oszm. *çürük*).

Összefoglalva, joggal mondhatjuk, hogy az *u* hang a mai török köznyelvi *ö* és *ü* hanggal szemben önmagában nem bizonyíték a szláv eredeztetésre.

4.

Áttérve a mássalhangzókra, elsőnek a legis mertebb mássalhangzó kritériumról a török palatális *k* ~ szerb-horvát *ć* ~ magyar *ty* hangmegfelelésről kell beszélnünk. Véleményem szerint külön kell választanunk a török *ke*, *ki*, *kö*, *kü* hangkapcsolatok tárgyalását a török *ká* hangkapcsolat tárgyalásától.

a) Az első esetben a kritérium pozitíven alkalmazható, vagyis szerb jövevényszó az a magyar szó, amelyben a *ke*, *ki*, *kö*, *kü* hangkapcsolatban álló *k* helyén *ty* hang van. Ilyen pl. a *hátym* 'helytartó' (< szb.-hv. *hačim* < oszm. *hâkim*) vagy a *zetyir* 'gyűrű' (< szb.-hv. *zécir* < oszm. *zehkir*).

Negatív értelemben azonban csak akkor mondhatjuk egy szóról biztosan, hogy közvetlen török eredetű, ha a magyar és török *k*-val szemben valóban kimutatható a szb.-hv. *ć* hang. A *ke*, *ki* hangkapcsolatban ugyanis sokszor a szerb-horvátban is megmarad az eredeti török *k* hang, pl. oszm. *kefe* 'kefe' ~ szb.-hv. *kefa* ; oszm. *kile* súlymérték ~ szb.-hv. *kila* ; máskor mindkét alakban megvan a szó, pl. oszm. *asker* 'katona' ~ szb.-hv. *asker*, *ascer* ; oszm. *keser* 'balta' ~ szb.-hv. *keser*, *česer*. Ezen az alapon biztosan török eredetű a m. *kilim* 'szőnyeg' szó (< oszm. *kilim* ; vö. szb.-hv. *čilim*), de csak valószínűleg török eredetű a m. *asker* 'katona' (< oszm. *asker*), mert ez a szó a szerb-horvátban is megvan *k*-s alakban, vö. szb.-hv. *asker* 'katona', *kazi-asker* 'bíró'. Természetesen biztosan töröknek mondhatjuk azt a szót, amelyben a *k* mellett valamely más kritérium is támogatja a közvetlen átvételt, pl. *ikindi* 'délután' (< oszm. *ikindi* ; vö. szb.-hv. *ičindija*, *ikindija*), *kösze* 'csupasz, szakálltalan' (< oszm. *köse* ; vö. szb.-hv. *čósa*), *kürdi* 'női mellény' (< oszm. *kürdi* ; vö. szb.-hv. *čürdija*).

³ Vö. I. OK. 10 (1956): 61–64.

E kritériummal kapcsolatban a következőket kell még megjegyeznünk: Néhány magyar szóban nem *ty*, hanem *t* hang mutatkozik. Ezek a szavak szláv eredetűek, a *ty* depalatizálódása valószínűleg magyar jelenség. Ilyen szó pl. a *tiha*, *tihája* 'helyettes, segédtest' (< szb.-hv. *čehája* < oszm. N. *kehāya*). Nem tartozik a fenti kritérium példái közé a *szattyán* 'bőrfajta' (< oszm. *sahtiyān*; vö. szb.-hv. *sahitjān*) és a *kutya* 'kunyhó' (< szb.-hv. *kutija* < oszm. *kuti*); ezeknek *ty*-je nem oszm. *k*-ból, hanem *ti* hangkapcsolatból lett. Valószínűleg alakkeveredés eredménye a m. *Tettye* helynév (~ oszm. *tekke* 'derviskolostor' ~ szb.-hv. *tèkija*, *tečija* 'ua.').

b) Más elbírálás alá esnek azon jövevényszavaink, amelyeknek arab eredetű török előzményében palatizált *k* és *ā* hang kapcsolata: *kā* (*kā*) állott. Ebben a hangkapcsolatban ugyanis a palatizált *k* kiejtése már a törökben annyira közelállt a magyar *ty* hang kiejtéséhez, hogy azt a magyar nyelvérzék közvetlen átvétel esetén is *ty* (ritkábban *cs*) hanggal helyettesíthette. Világosan mutatja ezt pl. a m. *tyábe* 'a Kába kő' (< oszm. *Kābe*; vö. szb.-hv. *Čába*) szó, amely bár *ty* hang van benne, szóvégi *e* hangja közvetlen eredetre mutat. Csupán a *ty* alapján tehát nem mondhatjuk teljes meggyőződéssel szláv eredetűnek pl. *betyár* (~ oszm. *bekār*; ~ szb.-hv. *bēcār*), *duttyán* 'bolt' (~ oszm. N. **dukkān*, Közny. *dukkān* < ar. *dukkān*; ~ szb.-hv. *dūcān*), *csáfír* 'hitetlen' (~ oszm. *kāfir*; ~ szb.-hv. *čāfir*), szavunkat. Természetesen változik a helyzet, ha más kritérium is támogatja a közvetítést, így a *betyár* szó késői előfordulása miatt (1754) nem lehet közvetlen átvétel, vagy a *tyáto csato* 'írnok' szó (< szb.-hv. *čáto*, amely a *čátib* < oszm. *kátib* becéző alakja) jellegzetes *o* hangja miatt csakis szerb-horvát eredetű lehet.

5.

Lényegében az előzővel azonos török hangtani jeliségen, a palatizálódáson alapszik a török palatális *g* ~ szb.-hv. *đ* megfelelés, mint kritérium azonban más jellegű. Ez a kritérium ugyanis csak negatív értelemben alkalmazható: ha megmarad az eredeti török *g* hang, az biztos kritérium a török eredetre, pl. *bazargán* 'kereskedő' (< oszm. *bazırgan*; vö. szb.-hv. *bazārdān*), *csesniger basa* 'asztalnok' (< oszm. *çeşnegir*; vö. szb.-hv. *češneider*), *gidi* szitokszó (< oszm. *gidi*; vö. szb.-hv. *đīdi*). De ha *gy*-vé változik, az nem minden esetben kritérium a szláv közvetítésre. Ugyanis a szókezdő palatális *g* a törökben is erősen palatizált, különösen a *gö*-, *gü*- szókezdetben. Mint a 3. pontban már említettem ez a szókezdet a nyugat-balkáni török nyelvjárásban *go*, *gu*-nak hangzik. Így tehát semmi különös nincs abban, ha a *gö*-, *gü*- szókezdet a magyarban is *gy*- hanggal jelenik meg, méghozzá sokszor olyan szavakban, ahol más kritériumok is igazolják a közvetlen török eredetet. Vö. pl. *gyömlí* 'önkéntes katona' (< oszm. R. *gönüllı*; vö. szb.-hv. *donùlija*), *gyülep* 'rózsavíz' (< oszm. **cülep* ~ Irodalmi *gülâb*; a szerb-horvátban nincs kimutatva), *gyumrukcsi* 'vámszedő' (< oszm. R. *gömrükcsi*; szb.-hv. *đumrükčija*), *gyürcsi* 'kurd' (< oszm. *gürçi*; szb.-hv. megfelelője **đurčija* lehetett).

Meg kell még említenünk, hogy éppen az említett szavak közül a *gyömlí* és *gyürcsi* igen sok, szabályos és kevésbé szabályos alakváltozattal rendelkezik. Török szempontból szabályos pl. a *gyürcsi*, *gürcsi*, *görcsi* és *gyömlí*, valamint a *gyurcsi*, *gurcsi* és *gyonli*, szláv szempontból szabályos a *gurcsie*, *gyomlia*, *gyumlia*, de szabálytalan a *gyürcsia*, *gürcsia*, *gyömlia*, *gyünlia*. Ezeknél a szavaknál nagyfokú alakkeveredéssel kell számolnunk.

A török *gá* hangkapcsolatnál ugyanaz a helyzet, mint a *ká* hangkapcsolatnál, vagyis a mássalhangzó erős palatizáltsága következtében, az könnyen helyettesíthető volt *gy* hanggal. Így *gyaur* szavunknak pl. nemcsak a szb.-hv. *daur*, *dávur*, hanem az oszm. *gaur*, *gávur* is lehet előzménye. (Vö. KNEZSA, SzlJsz. 1: 650.)

Az eddig ismertetett hangtani kritériumokat így foglalhatnánk össze:

Biztosan török az a szó, amely szóvégi *-i* hangot tartalmaz a szb.-hv. *-ija*-val szemben, szóvégi *-e* hangot a szb.-hv. *-a*-val szemben, *ö* vagy *ü* hangot a szb.-hv. *u*-val szemben, *g* hangot a szb.-hv. *đ*-vel szemben.

Biztosan szerb-horvát az a szó, amely szóvégi *-ia* hangot tartalmaz a török *-i*-vel szemben, szóvégi *-a* hangot a török *-e*-vel szemben, *ty* hangot a török *k*-val szemben.

Valószínűleg török az a szó, amely szóvégi *-e* hangot vagy *k* hangot tartalmaz olyan esetben, amikor ugyanezek a hangok mutatkoznak a szerb-horvátban vagy a szó nincs kimutatva a szerb-horvátból.

Valószínűleg szerb-horvát eredetű az a szó, amely *u* hangot tartalmaz a köznyelvi török *ü*-vel szemben, bizonyos nem arab-perzsa eredetű szavakban.

Vitatható annak a szónak az eredete, amely *u* hangot tartalmaz a köznyelvi török *ü*-vel szemben, amely *tyá* hangkapcsolatot tartalmaz a köznyelvi török *ká*-val szemben, és amely *gy* hangot tartalmaz a köznyelvi török *g*-vel szemben.

Az eddig ismertetett, aránylag gyakran előforduló hangtani kritériumok mellett vannak olyan kritériumok, amelyek csak egy-két esetben, vagy éppen séggel csak egyszer fordulnak elő. Ilyen szórványos hangmegfelelések pl. a következők:

a) Magas nyelvvállású magánhangzók mellett az *i* hang a szerb-horvátban gyakran palatalizálódik; pl. oszm. *bölük* 'sereg, csapat' ~ szb.-hv. *bülük*. A palatalizálódás azonban nem mindig történik meg, pl. oszm. *pul* 'érme' > szb.-hv. *püla*; oszm. *bula* 'török nő' > szb.-hv. *büla*; oszm. *lüle* 'pipa' > szb.-hv. *lülü*. Mivel hasonló palatalizálódás a magyarban is lehetséges, a kritérium csak akkor teljes értékű, ha más kritérium is támogatja. Pl. kétségtelenül szerb eredetű a m. *bulyuk* 'sereg' szó (< szb.-hv. *bülük* < oszm. *bölük*), valószínűleg szerb-horvát eredetű a m. *bula* 'török nő' *bulya* alakváltozata (< szb.-hv. *büla* ~ *büla*; vö. KNEZSA, SzlJöv. 1: 111).

b) Nem teljes értékű kritérium a *jr* > *rj* hangátvetés kritériuma, amelynek alapján a m. *bajram* 'mohamedán ünnep' (~ oszm. *bayram*; szb.-hv. *bajram*, *bajram*) szó *barjám* alakváltozatát és a Zrínyinél előforduló *barjaktár* 'zászlótartó' (~ oszm. *bayraktār*; szb.-hv. *barjaktār*) szót déli szláv közvetítésűnek szokás tartani. Kétségtelen, hogy mindkét szó szerb-horvát megfelelői között vannak hangátvetéses alakok, míg a török szótárakban nincsenek. Mégis, igen nagy valószínűséggel feltehető, hogy a törökben is voltak ilyen alakok. Feltevésünket igazolja, egy harmadik idetartozó szavunk, a *buyrudli* 'parancs' (< oszm. R. **buyrudli* ~ Közny. *buyuruldu*; vö. szb.-hv. *bujrultija*), amelynek van *burjunti* és *burjundi* változata, ahol a szóvégi *i* kétségtelenül közvetlen átvételre mutat. Az *r* hang a törökben is igen hajlamos a hangátvetésre, pl. a *derviş* 'mohamedán szerzetes' szónak a törökben van *devriş* alakja, míg a szerb-horvátban csak *derviš* van kimutatva.

c) A török *ü* hangnak a szerb-horvátban bizonyos hangkörnyezetben *i* hang felel meg, pl. oszm. *sülümen* 'méreg' > szb.-hv. *silimènt*; oszm. *zümbül* 'jácint' > szb.-hv. *simbül* (El.); oszm. *sürükle* 'vonszol' > szb.-hv. *sirikle*. A Zrínyinél előforduló *bilbil* 'fülemüle' tehát szerb-horvát eredetű (< szb.-hv. *bilbil* El., *bulbul* < oszm. *bülbül*).

d) A török *ğç*, *hç*, *kç* hangkapcsolat a szerb-horvátban *šč*-vé válik, pl. oszm. *bağçe* 'kert' > szb.-hv. *bášča*; oszm. *akça* 'aprópénz' > szb.-hv. *ášča*. Ezen az alapon szerb-horvát szó a magyarban előforduló *boscsa* 'battyu' (< szb.-hv. *böšča* < oszm. *boğça*).

e) Az intervokális *h* hang helyén a szerb-horvátban gyakran *v* hangot találunk, pl. oszm. *duhan* 'dohány' ~ szb.-hv. *dühān*, *düvān*; oszm. *arzuhal* 'kérvény' ~ szb.-hv. *arzuhal*, *arzuval* (El.), *arzuvan*. *Csuha* szavunk *csuva* alakváltozata ezt a hangmegfelelést tükrözi, tehát szerb-horvát eredetű.

A példák számát tovább növelhetnénk, minden egyes egyedi hangmegfelelésre azonban itt nem térhetünk ki. Általános elvként elfogadhatjuk, hogy szerb-horvát eredetű minden olyan szó, amelynek hangalakja közelebb áll a szerb-horvátéhoz, mint a törökéhez, feltéve, ha nyelvtörténeti és nyelvjárástörténeti alapon nem lehet arra gondolni, hogy a törökben is létezett hasonló alakváltozat. Ugyanez érvényes természetesen fordítva, a közvetlen átvételekre is.

II. Alaktani kritériumok

Az alaktani kritériumok problematikája nem annyira sokrétű, mint a hangtani kritériumoké. Arról van szó, hogy a szerb-horvátban valamely suffixum tapadhat az átvett török szóhoz, s ha ez a magyarban is mutatkozik, a magyar szó szerb-horvát eredetű. Ilyen suffixum lehet a nőnem, a többesszám és a genitivus ragja.

a) A nőnem ragja mutatkozik pl. a m. *halajka* 'rabszolganő' szóban (< szb.-hv. *halajka* < oszm. *halayk* v. *halayk*). Viszont nincs meg a nőnem végződése a m. *hanim* 'asszony' szóban, amelynek szerb-horvát megfelelője *hànuma* (< oszm. R. *hanum*, Közny. *hanım*), ez a szó tehát közvetlen átvétel.

b) A többes szám jele mutatkozik egyes katonafajták nevei után, pl. a magyar *levente* 'vitéz harcos' szóban (< szb.-hv. *lèvènta* < oszm. *levant*) és a *sarahora* 'kóborló' szóban (< szb.-hv. *sarahora* < oszm. *serahor* 'istálló-mester'); vö. KNIEZSA, SzlJsz. I: 315, 491.

A párosan használt öltözködési cikkek neveinél a szerb-horvátban egy *a* hang jelenik meg, amely KNIEZSA ISTVÁN magyarázata szerint (SzlJsz. I: 608 *csarapa* a., 706 *papucs* a.) az *-e* végű nőnemű többesszámból visszakövetkeztetett egyes számú alak végződése. Ez az *-a* hang jövevényszavainkban nem mutatkozik. Nem biztos azonban, hogy idetartozó jövevényszavaink mind közvetlen átvételek, ugyanis a szerb-horvátban is vannak *-a* nélküli alakok. Így eldöntetlen a közvetítés kérdése pl. a *pacsmag* 'rossz papucs' és a *papucs* szónál, mert a szerb-horvátban a *pàšmaga* és *pàpuča* mellett *pàšmag* és *pàpuč* alak is van (< oszm. *pašmak* és oszm. *papuç*); vö. KNIEZSA: SzlJsz. I: 702, 705. A Zrínyinél előforduló 'sarkantyú' jelentésű *mamuz* szó pedig inkább szerb-horvát, mint török eredetű, noha a szerb-horvátban ma a *màhmuza* alak az általános. Viszont biztosan török eredetű a m. *mengus* 'fülbevaló', amelynek szerb-horvát megfelelője *mènduša* (< oszm. R. *menguş*). — Kétségtelenül szerb-horvát eredetű a m. *salavári* 'harisnya, nadrág' (< szb.-hv. *šal-*

vari < oszm. *şalvar* ; vö. KNIEZSA, SzJsz. 1: 473), amelyben a nőnemű többesszám *i* jele mutatkozik.

c) A szerb-horvátban a genitivus ragja tapadhat pénznevekhez és anyagnevekhez. Ezen az alapon valószínűleg közvetlen átvétel a m. *mangur* 'pénznem' (< oszm. R. *mangur*, Közny. *mangur* ; vö. szb.-hv. *mangura*) és a m. *mesin* 'bőrfajta' (< oszm. *meşin* ; vö. szb.-hv. *mješina*).

Az alaktani, kritériummal kapcsolatban a következő két, fontos problémára kell rámutatnunk.

a) A *gyömlí* *aga*, *kapikiha*, *nazurbég* típusú összetett tisztségeknek a törökben birtokos jelzős kapcsolatok, török megfelelőjük: *gönüllü* (*gömlü*) *ağası* 'a gönüllük agája', *kapı kihalı* 'a porta kihája', *nazur begi* 'a nazur bégje'. Ugyanilyen szerkezetek még pl. a *dívány teszker* (~ oszm. *divân teskeresi* 'díváni irat', tulajdonképpen a 'díván irata'), *menzil fermány* (~ oszm. *menzil fermânı* 'postafermán', tulajdonképpen a 'posta fermánja').

A magyar adatokban — egy-két hapax legomenont kivéve — mindig hiányzik a birtokos személyrag. Ugyanígy találjuk a szerb-horvátban és a többi balkáni nyelvben. Az a kérdés, hol alakult át a török birtokos jelzős szerkezet tulajdonság jelzős szerkezetté. Az a tény, hogy a magyarban mindig tulajdonságjelzős szerkezet van, valószínűtlenné teszi, hogy a szerbből vettük volna át. Inkább elképzelhető, hogy önállóan alakult ki a magyarban. A nominativuszi alakban oly gyakran használt *aga*, *bég* stb. szó mellől a birtokos személyrag könnyen elmaradhatott. Az összetétel első tagját pedig nem birtoksonak, hanem jelzőnek érezte a magyar nyelvérzék, így lett a *gyömlí agası-ból *gyömlí aga* 'valaminek az agája'-ból 'valamilyen aga'. Ugyanez a jelenség végbement a szerbben, sőt nem tartom teljesen kizártnak, hogy már magában a törökben is megvolt. Jelöletlen birtokos szerkezet ugyanis idegen hatásra ugyan, de a törökben is lehetséges. Lásd pl. az ilyen helyneveket, mint *Kadıköy* (szabályosan *Kadı köyü* 'a kádi faluja'), *Dedeağaç* (e. h. *Dede ağacı* 'az apó fája'), *Gülpınar* (e. h. *Gül pınarı* 'a rózsa forrása'), *Galata Seray* (e. h. *Galata Serayı* 'a galatai szeráj' < 'Galata szerája'). Vö. DENY, Gramm. Turque § 1096.

A fentiekhez hasonló török nyelvtörténeti előzménye lehet annak a jelenségnek, hogy az arab és perzsa eredetű birtokos szerkezetekből álló jövevényszavakban hiányzik ezen szerkezetnek a birtokviszonyt kifejező eleme. Vö. pl. m. *şehiszlâm* 'az iszlám feje' (< oszm. *şehislâm ~ Közny. *şeyhüiszlâm* < arab *şeyh-ulislam* ; vö. szb.-hv. *şehislâm*, *şejhul-islâm*), m. *vekilharcs* 'intéző' (< oszm. *vekil harç ~ Közny. *vekil-i harç* < perzsa *vekil-i harç* ; vö. szb.-hv. *veçilharç*).

Az elmondottak igen fontosak a közvetítés kérdése szempontjából, mert azt jelentik, hogy ha azonos jelöletlen birtokos szerkezetet találunk a magyarban és a szerb-horvátban, a mai török jelölt szerkezettel szemben, nem feltétlenül kell a magyar szót szláv eredetűnek tartanunk. Elképzelésünket támogatják azok az adatok, amelyekben kétségtelen hangtani kritériumok is vannak a közvetlen eredet bizonyítására. Pl. a *gyömlí* *aga* 'a gyömlík agája' szónál (< oszm. *gönüllü ağası* ; szerb-horvát megfelelője *dumli aga lenne) a magyar szó ő hangja közvetlen oszmán-török eredetre mutat, a *vekilharcs* 'intéző' szónál (~ oszm. *vekil-i harç* ; ~ szb.-hv. *veçilharç*) a magyar *k* a szb.-hv. *ç*-vel szemben ugyancsak a közvetlen eredetet bizonyítja.

b) Az összetett tisztségekben gyakran előforduló *basa*, mint tudjuk, nem azonos a *pasa*, *basa* alakban élő magasrangú katonai és polgári méltó-

ságot jelölő szóval, hanem a török *baş* 'fej' szó birtokos személyraggal ellátott *başı* 'valaminek a feje' alakjából keletkezett a gyakori *pasa*, *basa* hatására. A *baş* szónak a *basa* szóval való azonosítása a magyarban és a szerb-horvátban egy más tól függetlenül is végbemehetett. Véleményem szerint tehát az ilyen tisztségszavakat, mint *oda basa*, *cseri basa*, *szubasa* nem kell szükségszerűen szláv eredetűnek tartanunk. Itt is vannak olyan esetek, amikor az összetétel első tagjában levő hangtani kritérium is bizonyít a közvetlen átvétel mellett, mint pl. *csesnegir basa* a 'főkóstoló' szónál (~ oszm. *çeşnegir başı*; szb.-hv. *češneider baša*) a *g* a szb.-hv. *đ*-vel szemben.

III. Jelentéstani kritérium

A jelentéstani kritérium alapján való elhatárolás ismert esete a *csuha* szónak közvetlenül a törökből való eredeztetése azon az alapon, hogy a magyar 'ruha' jelentés megvan a törökben, míg a szerb-horvátban csak a 'posztó' jelentés mutatható ki (vö. KNEZSA, SzlJsz. 1: 817). Hasonló elhatárolás más, kevésbé ismert szónál is lehetséges. Pl. az *acsik* szó a magyarban egy hajófélet jelöl, de a szerb-horvátban csak az eredeti 'nyitott, szabad' jelentésű melléknév mutatható ki; a Bagdad város nevéből származó *bagdát* kelmenév megfelelője hasonló jelentésben nem mutatható ki a szerb-horvátban; a *serif arany* kifejezés első tagjának megfelelője 'serif, nemes' jelentésben megvan a szerb-horvátban, de a kifejezés maga ismeretlen.

Meg kell jegyeznünk, hogy az egykorú szerb-horvát forrásoknak a magyar forrásokéhoz hasonló feldolgozása során előkerülhetnek ezen szavak régi jelentései; tehát a jelentéstani kritérium jelenleg inkább csak valószínűsítésre ad lehetőséget.

IV. Művelődéstörténeti kritérium

A jövevényszavak vizsgálatánál általában fontos szerepet szokott betölteni a művelődéstörténeti kritérium. A közvetítés kérdésében azonban aránylag kevés esetben alkalmazható.

Oszmán-török jövevényszavaink a mohamedán kultúra hatását tükrözik. Ez a kultúra már jóval korábban és nagyobb erővel hatott a balkáni népekre. Déli szláv közvetítésű jövevényszavainkban éppúgy a mohamedán török kulturális hatás él tovább, mint közvetlen átvételeinkben. Pl. a bőrfeldolgozás körébe tartozó *csizma* (< szb.-hv. *čizma* < oszm. *çizme*), *csizmadia* (< szb.-hv. *čizmédžija* < oszm. *çizmeci*) és *bicskia* 'cipésszék' (< szb.-hv. *bičkija* < oszm. *bički*) szavunk déli szláv közvetítésű. Viszont két bőrféleség neve — ugyancsak hangalakja alapján — közvetlen átvétel: *mesin* (< oszm. *meşin*; vö. szb.-hv. *mješina*), *keszele* (< oszm. *kösele*; vö. szb.-hv. *čusële*). Több, ebbe a fogalomkörbe tartozó jövevényszavunknál pedig eldönthetetlen a közvetítés kérdése: *csiriz* (~ oszm. *çiriş*, szb.-hv. *čiriš*), *korsin* 'bőrnymtató' (~ oszm. *kurşun*, szb.-hv. *küršum*), *musta* 'vasbunkó' (~ oszm. *mušta*, szb.-hv. *mušta*), *papucs* (~ oszm. *papuç*, szb.-hv. *papuč*), *szattyán* (~ oszm. *sahtijān*, szb.-hv. *sahťijān*). E jövevényszavak együttesen tükrözik azt az igen jelentős török hatást, amely a török hódoltság idején bőriparunk területén megnyilvánult, s e hatáson belül nem lehet beszélni külön déli szláv és külön török hatásról.

A jövevnyszavaink jelentős részét kitevő katonai terminológia egyesek szerint főleg szláv eredetű, mások szerint elsősorban török eredetű. Az igazság az, hogy sem az egyik, sem a másik, hanem a kettő együtt. Kétségtelen, hogy egy-két közismert katonai elnevezés, mint *haramia*, *beslia*, *delia* szerb eredetű. mégis, ha az egész anyagot összevetjük, sokkal több az eredeti török szó, mint a közvetítéses szerb-horvát szó. A török *-ci* nomen agentis képzővel ellátott főnevek nagyrészt katonai kifejezések, belőlük 75% *-dzsi*, *-csi* képzős a magyarban, s csak 25% tartalmaz *-dzsia*, *-csia* végződést. Ebben a fogalomcsoportban van a legtöbb kettős átvétel. Véleményem szerint tehát itt sem szabad egyik irányba sem általánosítanunk, hanem egyenként kell a szavakat megvizsgálnunk.

Néhány speciális esetben lehetséges a művelődéstörténeti kritérium alkalmazása. Pl. a *kaftán* (~ oszm. *kaftan*, szb.-hv. *kàftan*) a magasabb rangú török tisztviselők reprezentatív jellegű ruhadarabja volt. Az erdélyi fejedelmek a hatalom jelképeként díszes kaftánt kaptak a szultántól. A szultán előtt megjelenő követeket ugyancsak díszes kaftánba öltöztették, felkaftánozták. Mindezek alapján nagyon valószínű, hogy a *kaftán* közvetlenül Konstantinápolyból származott hozzánk. Valószínűleg ugyancsak közvetlen török átvétel a *dívány* (~ oszm. *divān*, szb.-hv. *divān*), amely a szultáni tanácskozó terem berendezési tárgya volt. Feltehetőleg közvetlen átvétel a *dohány* (~ oszm. *duhan*, szb.-hv. *dühān*), amely először a felsőbb társadalmi rétegekben terjedt el (vö. KNEZSA, SzlJsz. 1: 628). Ugyanez tehető fel egy másik török élvezeti cikkről, a *kávéről* (~ oszm. *kahve*, szb.-hv. *kāhva* ; a magyar szó *é* hangjának eredete nem világos; talán a ragozott alakból származik). Viszont valószínűleg szerb szó a *martalóc* (~ oszm. *martoloz*, szb.-hv. *martólos* ; KNEZSA szerint (1: 688) eldöntetlen), mivel a *martalócok* rendszerint keresztény, azaz szláv katonák voltak. A *hambár* szót (~ oszm. *hambar*, szb.-hv. *hāmbār*) KNEZSA (216) művelődéstörténeti kritérium alapján tartja szerb eredetűnek. A mai 'magtár' jelentésű *hambár* kétségtelenül szláv eredetű, a régiségben előforduló 'gabonatarató láda' jelentésű szó — vö. pl. *hambáros hajó* — talán közvetlen eredetű.

Több esetben az adatok előfordulásának körülményei, a szövegekörnyezet teszi valószínűvé egy-egy szó közvetlen török eredeztetését. Pl. a *kerevet* (~ oszm. *kerevet*, szb.-hv. *krevet*) a magyar forrásokban előkelő török hivatalok berendezési tárgyaként törökországi követjelentésekben fordul elő, feltehetőleg török eredetű (ugyanígy KNEZSA, i. m. 667). Néhány kevésbé ismert szónál is alkalmazható ez a kritérium; pl. a *majmár* 'mérnök' (< oszm. *mimār* ; vö. szb.-hv. *mīmār* ; követjelentésben fordul elő), vagy a *szája* 'kelmeféle' (< oszm. *saya* ; vö. szb.-hv. *sāja* ; a források fejedelmi kaftánnak való anyagként említik) szövegekörnyezete alapján feltehetőleg közvetlen átvételű.

Ebbe a problémakörbe tartozik a forrásoknak szerzőik szerinti megítélése. Zrínyi általában szláv, Mikes török, Thököly nagyrészt török alakokat használ. Ilyen fajta megkülönböztetés azonban kevés esetben lehetséges, és önálló kritérium értéke nagyon is kétséges.

V. Időrendi kritérium

Korábbi nyelvészeti irodalmunkban szokásban volt az 1541 előtt megjelenő jövevnyszavakat déli szláv közvetítésűeknek tartani azon elgondolás alapján, hogy állandó tartós érintkezés csak Buda végleges elfoglalása után

alakult ki törökök és magyarok között, a nyelvi érintkezést is csak ettől az időtől lehet számítani.

Ez az elgondolás eleve helytelen. Igaz, hogy a *t a r t ó s* nyelvi érintkezés csak 1541 után kezdődött, de más jellegű érintkezések már korábban is léteztek. A háborús kapcsolatok során már a XV. század eleje óta sok török harci felszerelés került hadi zsákmányként magyar kézre. Ilyen felszerelések már a mohácsi vész előtt divatban voltak a magyaroknál, s ezekhez részben vásárlás útján is jutottak. Tehát a hadakozás körébe tartozó, 1541 előtt megjelenő jövevényszavainkat — csupán korai előfordulásuk alapján — nem szükséges déli szláv közvetítésűeknek tartanunk. Így pl. *handzsár* (1527; < oszm. *hancar*; vö. szb.-hv. *hànĵār*), vagy *boncsok* 'lódísz üveggyöngyből; lófarkas zászló' (1500; < oszm. *boncuk*; a szerb-horvátban nincs kimutatva, de vö. bolgár *bunčuk*) szavunkat. Hasonló körülmények között korán megismerkedhettünk ilyen fontos katonai tisztségszavakkal, mint *bég* (1476; < oszm. R. *beg*, ma *bey*; vö. szb.-hv. *bëg*) vagy *basa* (1490; < oszm. *baša*, *paša*; vö. szb.-hv. *pàša*). Török kereskedők már jóval Buda elfoglalása előtt jártak nálunk, erdélyi kereskedők is gyakran ellátogattak török földre. Mindezek a kereskedők elsősorban keleti kelmeféléket, szőnyeget szállítottak hazánkba. Azok a kelmefélék tehát, amelyekkel már 1541 előtt megismerkedtünk, kereskedelmi úton közvetlenül a törökből is kerülhettek hozzánk. Ilyenek pl. az *asztár* 'bélésnek való kelme' (1522; < oszm. *astar*; vö. szb.-hv. *àstār*), *csuha* (1495; < oszm. *çuha*, *çoha*; vö. szb.-hv. *čoha*), *futa* 'csikos, bolyhos kelmefajta' (1516; < oszm. *futa*; vö. szb.-hv. *fūta*).

Korai előfordulású jövevényszavaink között lehetnek olyan vándor-szavak is, amelyeknél a közvetlen átadó nyelvet nehéz megállapítani. Ilyen pl. a *dolmány* szavunk (~ oszm. *dolaman*, *dolama*; a szerb-horvátban csak *dòlama* alakban), amely már a Schlägli Szójegyzékben előfordul, ez a feltűnően korai előfordulás azonban nem feltétlenül déli szláv közvetítést jelent.

Így megrostálva az 1541 előtt megjelenő jövevényszavainkat, egyedül a *kaszab* szó az, amelynek korai személynévi előfordulását (1520; közszóként 1579-ben; ~ oszm. *kasab*, szb.-hv. R. *kàsab*, ma *kàsap*) nehéz volna a szerb közvetítés kikapcsolásával megmagyarázni.

Az időrendi kritériummal szemben hasonló álláspontot foglalt el KNEZSA ISTVÁN, amikor az *aba* (első előfordulása 1556) szónál elhárította a korábbi szláv eredeztetést (i. m. 583), a *basa* (első előfordulása 1490) szónál nem vette figyelembe a korai előfordulást (i. m. 594), és nem vett be a szláv jövevényszavak közé olyan szavakat, amelyeket csupán korai előfordulásuk alapján kellene szláv közvetítésűnek mondanunk.

A török hódoltság u t á n megjelenő szavakat egyelőre nem tekinthetjük török jövevényszavaknak, bár nem zárható ki teljesen az a lehetőség, hogy egyesek közülük éltek a nép nyelvében, de mivel nem jutottak el köznyelvi és irodalmi nyelvi szintig, nyelvemlékeinkben és szótárainkban nem szerepelnek. Földrajzi elterjedésük legtöbb esetben arra enged következtetni, hogy szerb szavak. Ilyen pl. a *tabak* 'tímár' (1735; ma a Dunántúlon és az Alföldön ismerik; vö. KNEZSA, i. m. 759); a *bogrács* (1749; ma Dél-Magyarországon használják; mint kultúrtárgynak az átvételét KNEZSA (i. m. 598) közvetlenül is lehetségesnek tartja); a *zsiger* (1836; a MTsz. a Nagy-Alföld déli részéről közli).

A késői szavak között egy másik csoportot alkotnak azok, amelyek nyugati közvetítéssel kerültek nyelvünkbe, mint pl. a *sofa* (1787), *arszlán* (1839); ezeknek a vizsgálata azonban nem tartozik feladataink körébe.

VI. Szóföldrajzi kritérium

Biztosan alkalmazható a késői nyelvjárási szavaknál — ezek vizsgálata nem tartozik ránk —, de csak feltételezen a törökkori adatoknál. Feltéhetőleg közvetlen átvételű szavak szerepelnek az erdélyi forrásokban — Erdély közvetlen kapcsolatban állt a portával —, míg a hódoltsági területről származó emlékekben nagyobb valószínűséggel áll fenn a közvetítés lehetősége. Így pl. a *harár* 'zsák' szó (< oszm. *harar*; vö. szb.-hv. *hàrār*) régi erdélyi adatai feltéhetőleg közvetlenül a törökből valók (vö. KNIEZSA, i. m. 651; másképp MOOR, MNy. 61: 94).

VII. Negatív kritérium

Néhány oszmán-török jövevényszavunk megfelelője nem szerepel a közismert szerb-horvát szótárakban és feldolgozásokban, mint pl. a *bagdát* 'kelme-féle' (vö. MNy. 50: 78), *japuk* 'nyeregtakaró' (vö. MNy. 53: 4:), *szomak* 'ivóedény'; vagy a HASz. szerint később jelenik meg a szerb-horvátban, mint a magyarban, mint pl. a *kazán* (1615; HASz.: 18. sz.); *jancsik* 'iszák' (1645; HASz.: 18.sz.; vö. MNy 53: 418). Ezeket a jövevényszavakat közvetlen átvételnek szokás tekinteni.

Véleményünk szerint ez a kritérium nem helytálló. A régi szerb-horvát — és egyéb balkáni — források ma még oly hiányosan vannak feldolgozva, hogy erre a negatívumra nem alapozhatunk, hacsak más kritérium nem támogatja a közvetlen átvételt, mint pl. a *csingia* 'hárfa' szó esetében, amelynek szerb-horvát előzménye nincs kimutatva, de *-ia* végződése szláv eredetre mutat.

*

Fejtegetéseimet egy rövid statisztikai összefoglalóval szeretném befejezni.

A közvetítés szempontjából megvizsgáltam 650 szót.

Nem találtam kritériumot	340 szónál
Kettős átvétel	50 szó
A szerb-horvátban nincs kimutatva	50 szó
Tehát a közvetítés szempontjából közömbös	440 szó, azaz 67,7%
Hangtani kritérium alapján töröknek mondható	128 szó
Egyéb kritérium alapján töröknek mondható	11 szó
Összesen	139 szó, azaz 21,4%
Hangtani kritérium alapján szlávnak mondható	64 szó
Egyéb kritérium alapján szlávnak mondható	7 szó
Összesen	71 szó, azaz 10,9%.

E számok világánál két téves elképzelést szeretnék eloszlatni.

Az egyik oszmán-török elemeink számára vonatkozik. Elterjedt felfogás szerint a 16.—17. századi forrásokból kimutatható oszmán-török elemek száma 1000 körül mozog. Az alapvető források feldolgozása után, figyelembe véve

a még feldolgozatlan forrásokban rejlő lehetőségeket, úgy látom, hogy ez a szám aligha fog jelentősen a 700 fölé emelkedni.

A másik a déli szláv közvetítésű elemek számára vonatkozik. Ugyancsak elterjedt nézet szerint körülbelül ugyanannyi a közvetlen török átvételű, mint a közvetítéses szláv szó.⁴ Amint látjuk, a számok mást mondanak, a török eredetű szavak száma majdnem megegyeszen annyi, mint a közvetítéses szláv eredetűeké. A kritérium nélküli szavak megoszlását is kb. ilyen arányban kell elképzelnünk. Az átvett szavak tükrében tehát majdnem kétszer olyan erősnek mutatkozik a török hatás, mint a déli szláv hatás.

Befejezésül KNEIÉSA ISTVÁN gyakran említett műve alapján szláv szemzőből is szeretnék egy pillantást vetni a problémára.

KNEIÉSA 64 török eredetű szláv szót dolgozott fel. Ez a szám majdnem teljesnek mondható, mint az előző statisztika mutatja, saját gyűjtésem alapján is csak 71 szóról tudom azt állítani, hogy szláv eredetű (a későbbi nyelvjárási átvételeket sem KNEIÉSA, sem a magam munkájából nem veszem tekintetbe, azok nem tartoznak ide).

A feldolgozott 64 szó közül KNEIÉSA 22-ről állítja azt, hogy kétségtelenül szláv eredetű. Ezek: *bagazia*, *betyár*, *bicskia*, *csingia*, *csizma*, *csizmadia*, *dalia*, *duttyán*, *fringia*, *gemia*, *hombár*, *harámbasa*, *haramia*, *izaralia*, *janicsár*, *marta-lóc*, *peszmeg* 'lekvár', *szarahora*, *tabak*, *torsia*, *tyató*, *zuboncsia*. Kettős átvétel a következő 17 szó: *begzadia* ~ *begzáde*, *beslia* ~ *besli*, *boszandzsia* ~ *boszandzsi*, *bulyogbasa* ~ *bölükbasi*, *bujurdia* ~ *bujurdi*, *bulya* ~ *bula*, *csorbadzsia* ~ *csorbadzsi*, *gyomia* ~ *gyömlí*, *hamalia* ~ *hamajli*, *harár* (Dunántúl) ~ *harár* (Erdély), *jaszakcsia* ~ *jaszakcsi*, *kadia* ~ *kádi*, *kapucsia* ~ *kapucsi*, *kesza* ~ *kesze*, *levente* ~ *levent*, *szpahia* ~ *szpahi*, *tepsia* ~ *tepsi*. Ezek közül szláv alakban volt elterjedtebb pl. a *beslia*, *bulyogbasa*, *levente*, de inkább törökös alakban használták pl. a *bujurdi*, *kádi*, *tepsi* szavakat. Ugyancsak 17 szónál eldöntetlen a közvetítés kérdése, a *basa*, *bogrács*, *bozdogán*, *csárda*, *csorba*, *fosztán*, *gyaur*, *kila*, *mámor*, *mángor*, *oka*, *pacsmag*, *pamut*, *papucs*, *szacma*, *sárma*, *zubbony* szavak mind török, mind szláv eredetűek lehetnek. Végül szerepel a munkában 8 olyan szó, amelyeket KNEIÉSA inkább török, mint szláv eredetűnek tart: *aba*, *csuha*, *dohány*, *kerevet*, *korbács*, *pásztorma*, *peszmeg* 'kétszersült', *szattyán*.

Ha mármost meggondoljuk, hogy KNEIÉSA ISTVÁN munkájában csak azon szavak szerepelnek, amelyek valóban szláv eredetűek, vagy amelyeknél a szláv közvetítés lehetősége fennáll, a fenti adatok megegyezni látszanak a saját gyűjtésem alapján levont következtetésekkel. Vagyis azonos eredményhez jutunk, akár török, akár szláv oldalról közelítjük meg a kérdést.

KAKUK ZSUZSA

⁴ Szélsőséges álláspontot képvisel MOHR ELEMÉR, aki szerint oszmán-török elemeink „kevés kivétellel alakilag is megállapíthatóan szerb-horvát közvetítéssel kerültek nyelvünkbe” (MNY. 61: 94).

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Az Osztják Hősénekek III. kötete és két osztják rokonsági elnevezés

I. A REGULY följegyezte osztják hősénekek megfejtését tudvalevőleg PÁPAY JÓZSEFnek köszönhetjük. De PÁPAYt is utolérte a régibb finnugor gyűjtő-kutatók tragikus sorsa: gyűjtésének, kutatásai eredményeinek csak egy kisebb részét tudta sajátmaga kiadni; az észak-szibériai tanulmányút fáradalmai és nélkülözései őt is — éppúgy, mint nagy elődjét: REGULY ANTALt — korai sírba vitték.

PÁPAY JÓZSEFnek 1931-ben bekövetkezett elhunytá után ZSIRAI MIKLÓS volt az, aki a Reguly—Pápay-féle hagyaték kiadását állandóan szorgalmazta. Ő adta ki ebből a hagyatékból az Osztják (chanti) Hősénekek I. és II. kötetét; az ezekben közzétett hat osztják éneknek magyar fordítását még PÁPAY JÓZSEF készítette el.

Ezek után már csak két kéziratos Reguly-féle hősének várt kiadásra; az egyiket még teljes egészében PÁPAY fordította le magyarra, a másiknak már a magyar fordítását sem tudta teljesen elvégezni.

Ennek a most említett két hőséneknek a kiadása ZSIRAI MIKLÓSNak 10 évvel ezelőtt bekövetkezett halála után az én megtisztelő feladatom lett.

Legyen szabad ezen a helyen is köszönetet mondanom azért, hogy a Magyar Tudományos Akadémia engem tisztelt meg ezzel a feladattal, de egyúttal hálával emlékszem meg arról is, hogy a Finnugor Munkabizottság elnöke, LAKÓ GYÖRGY professzor, vetette fel azt a gondolatot, hogy én vállaltam ennek a III. kötetnek a kiadását; én természetesen — bár a feladat nehézségének ismeretében bizonyos jogos aggodalommal — készséggel fogadtam el az engem kitüntető megbízást.

Erről a most említett III. kötetről szólnak itt következő fejtegetéseim.

A kötet első részében 1963-ban jelent meg az addig még kiadatlanul maradt első ének, míg a kötet második részében csak 1965-ben látott napvilágot az utolsó Reguly—Pápay-féle hősének.

A most említett I. résznek német fordításáról is még ZSIRAI kívánt gondoskodni; erre a munkára MOLLAY KÁROLYt kérte fel. Én azonban a magam fordításában ezt a MOLLAY által elkészített német fordítást, mely PÁPAY magyar fordításán alapult, csupán összehasonlítás céljaira, ellenőrzésül használtam fel. (A második rész számára a lefordítatlanul maradt verssorok magyar fordítását és a teljes német fordítást természetesen már nekem kellett elvégeznem.)

Itt következő fejtegetéseink, észrevételeink a III. kötet első részében közölt énekkel, illetőleg ennek fordításával kapcsolatosak.

2. Ebben a most említett énekben (Az Aranyfejedelem énekében) két olyan rokonsági elnevezés is szerepel, melynek értelmezésében — véleményem szerint — PÁPAY tévedett.

Az egyik elnevezés az, melynek jelentése PÁPAY szerint 'ángy'. (Az 'ángy' ugyan nem kizárólag, bár elsősorban 'sógornő' jelentésű, de hogy PÁPAY így értelmezte, ilyen értelemben használta itt ezt a szót, az abból tűnik ki, hogy viszont azt a megszólítást, mellyel az asszony a férjéhez fordul, PÁPAY rendszert — bár többször kérdőjellel — a „süv” „sógor” szóval fordítja le. L. még a 3. pontot.) Én azonban ezt a szót mindig a „feleség” szóval fordítom. A másik szó az, amelynek PÁPAY szerint 'sógor' lehet a jelentése, én azonban egészen másképpen értelmezem ezt a szót (a szerintem helyes értelmezést azonban a német fordításnak csak egy helyén jelzem; l. alább).

Az I. részhez csatlakozó jegyzetek csak a II. részben jelenhettek meg, és minthogy nem gondoltam, hogy kétség támadhat az első helyen említett rokonsági elnevezéssel, ill. ennek 'feleség' értelmezésével kapcsolatban, ezekben a jegyzetekben is csak egészen röviden jeleztem, hogy mi indított engem a Pápay-féle fordítás megváltoztatására, miért térek el a Pápay-féle fordítástól.

Most részletesebben kell a magam eljárását megokolnom, annál is inkább, minthogy azóta könyvemnek egyik ismertetője: VÉRTES EDIT, a JSFOu. 65. évfolyamában igen határozottan a Pápay-féle fordítás mellett foglalt állást [l. „Randbemerkungen zu einem jüngst erschienenen Heldenlied (Osztják (chanti) hősének III/1)” JSFOu. 65/3, 1—13].¹ Sajnálom, hogy VÉRTES EDIT nem várta meg a II. rész jegyzeteinek a megjelenését, pedig ezekre már az I. rész bevezetésében is nyomatékosan utaltam. Viszont a szóban forgó ismertetés arra figyelmeztet, hogy — mint mondtam — a II. részben közölt rövid utalásszerű megokolást bővebben, részletesebben kell kifejtenem.

3. Nézzük tehát a kérdéses két szót, mégpedig először azt a szót, melyet az ének hőse az énekben szereplő asszonnyal kapcsolatban használ.

Ennek a szónak (és az ezután tárgyalandó másik szónak) helyes értelmezése természetesen önmagában is fontos (nyelvi szempontból ez érdekel bennünket elsősorban), de fontos, sőt alapvető jelentőségű a helyes értelmezésük az ének cselekményének megítélése, megértése szempontjából is, mert csak így sikerülhet az asszony helyzetének, az ének hőséhez (és ennek öccséhez) való rokonsági viszonyának tisztázása is, hiszen ezt a rokonsági viszonyt természetesen a rokonsági elnevezés, az asszonyhoz intézett megszólítás alapján tudjuk legmegbízhatóbban megállapítani.

Nézzük most ezt a megszólítást!

A hős az asszonyt *äli*-nak szólítja (348. sor: REG.: ... *ai nai äli kolä*, PÁPAY: ... *ai nai äli xolä* '... -leánya ángyi, óh halljad!'), kicsinyítő képzővel, kedveskedve a megszólítás: *älije* (244. sor: PÁPAY: *älije*), *älie* (263, 368, 390; PÁPAY: *älije*), (pl. 390: REG.: ... *schäper nai älie kolntä* '... sógor-nő ángyika, óh hallgass meg!'), és így is beszél róla: *älem* (44, 45, 219, 225: PÁPAY *aläm*, *äläm*) (pl. 45: ... *ai nai älem* : PÁPAY: ... *ai nai aläm* '... kis fejedelem-nő ángyom'), *äliem* (217, 258; PÁPAY: *äliäm*) (pl. 217: REG. ... *schäber nai*

¹ E cikkem megírásáig a VÉRTES EDIT-féle ismertetésnek csak a különnyomatát láthattam. Jóval ennek a különnyomathoz a megjelenése után jelent meg VÉRTES EDIT-nek a könyvről írt másik ismertetése az *Orientalistische Literaturzeitung*-ban (1965; 381—4. hasáb); ez az ismertetés jó áttekintést ad a Reguly—Pápay-féle osztják gyűjtés történetéről és sorsáról, de konkrét nyelvi megjegyzést alig egy-kettőt tartalmaz.

äliem, PÁP.: ... *šobær-naï äliëm* '... s.-nő ángyikám'). Az idézett szavaknak a jelentése tehát PÁPAY szerint 'ángyi', 'ángyika', 'ángyom', 'ángyikám'.

VÉRTES EDIT helytelennek tartja, (sőt — mint az ismertetés 8. lapján írja — „számára szinte teljesen érthetetlen”), hogy én ezeket a kifejezéseket következetesen „feleség(em)”-nek fordítom, holott — mint mondja — ezt a jelentést nem tudom igazolni, mert hiszen ez a szó semmiféle osztják szótárban vagy szójegyzékben nem fordul elő.

Elsősorban természetesen a szöveget, magát az éneket, azokat az össze-függéseket kellett volna megvizsgálnia, amelyekben ez a szó szerepel. Még ha valamelyik szótár ismerné is ezt a szót, de az ének szövegéből az derülne ki, hogy az ének közlője más jelentésben használta ezt a szót, mint amilyen jelentést az a szótár ismer, akkor is tudomásul kellett volna vennie, hogy ez a szó itt esetleg más jelentésben fordul elő, olyan jelentésben, mely meglehet, hogy csak egy nyelvjárásban használatos, vagy amely talán már elavult. Én a fordítás folyamán természetesen nem hagytam figyelmen kívül az összefüggést, az ének szövegét. De erről alább!

Egyelőre mindenekelőtt állapítsuk meg, hogy PÁPAY maga egyáltalán nem volt meggyőződve fordításának helyes voltáról.

Az OH. II. kötetében a 181. lapon ugyan kétszer is 'ángyi'-nak (ill. 'ángyá'-nak) van fordítva az *älel* szó (*päloṃ nai älel* 'Polem-nő ángya'), de például uo. a 44. lapon *älie* (PÁPAY: *älië*) fordítása 'húgocskám', a 10., 16., 22. lapon *älem* (PÁPAY: *älem*) fordítása 'húgám', a 40. lapon *älen* (PÁPAY: *älen*) 'húgád', a 72. és 84. lapon *älel* (PÁPAY: *älel* 'húgája (?)' (kérdőjellel). Az OH. III/2-ben is az 1094., 1165. sorban *älem* fordítása így hangzik: 'húgom' (?) (kérdőjellel), az OH. I. kötetének 388. lapján is *älem* (PÁPAY: *älem*) 'húgom'. (A „sógornő” osztják neve pl. énekünk 880. sorában *änyäkel* 'ángya'. OH. I 380 *änyäge* 'ángyi', az OH. III/2 1043. sorában *änyeki* 'ángyi', ugyanott az 1074. sorban *änyegi* 'ángyi', az 1629. és 1636. sorban *änyäken* 'ángyodat' stb.)

Mármost PÁPAY joggal kételkedett a maga fordításának helyességében. Én is először azt hittem, hogy itt tkp. az *-a äi* kicsinyítő képzővel van dolgunk (e képzőhöz l. KT. 41, GANSCHOW CÍFU. 190. l.), de hamarosan meggyőződtem róla, hogy feltevésem hibás.

Az idézett helyeken ti. kétségtelenül és félreérthetetlenül a feleségről van szó.

Az OH. II. kötetében például (a II. énekben) a Három *šäbær*-dúc (?) fejedelemhős, az ének hőse, azt mondja magáról (a 122. lapon): „az én zugos házam zugában ülő, a szögeletes házam szögletét őrző Ural-fokát orsózó-orsóbálvány öreged leányát szögelet-végi háló társ gyanánt bírom ím” [ez pedig, miként a 156. lapon hasonló szólással kapcsolatban olvassuk, azt jelenti, hogy „házas életet élnek”], és a 134. lapon így beszél róla: „az én birtokomban levő Ural-fokát-orsózó-orsó bálvány öreged leánya, az én húgám” (*älem*, PÁPAY: *älem*), és mikor árulásáért megbünteti az asszonyt, ezt így adja tudtunkra (168. l.): „az Ural-fokát-orsózó-orsó bálvány öreged leánya húgomnak (*älem*, P.: *älem*) az egyik keze csontját ketté töröm, az egyik lába csontját ketté töröm...”.

Ugyanígy jár (OH. II 8—10) a Tokhal ütő tok-verő magasságú fejedelemhős felesége is: a Toldott subájú subás orosz kis fejedelemnő leánya (12, 116), akit árulásáért hasonló módon büntet meg a férje, és ezt így mondja el (uo. a 116. lapon): „én a zugos házam zugában ülő toldott subájú üstökös orosz ember kis fejedelemnő húgámnak (*älem*, P.: *älem*), toldott subájú

subás orosz ember kis fejedelelnő h ú g á m n a k (*ālem*, P.: *ālēm*) az egyik keze csontját ketté töröm ...”.

Az OH. I. kötetében is (386–8) a Bálvány-húsában-bővelkedő-fejedelelnőhős éjjel ott marad most szerzett új f e l e s é g é n é l és elmondja, hogy ez az asszony: a Kavics-rugdosó-táplálékos-lábú (o: *zorən*-melléki) kis fejedelelnő h ú g o m (*ālem*, P.: *ālēm*) rénbikabőrt terít le neki, és „fejet levágható igazi álmodt alszunk mi ketten ...”.

Az OH. III/2-ben is (az 1094. sorban) egészen hasonló jelenetben szintén *ālem*-nek mondja a hős a maga új feleségét (az *ālem* itt is PÁPAY szerint ’húgom’ jelentésű, de ezt a jelentést mégis megkérdőjelezi). És ugyanitt (OH. III/2:240) az álnok vetélytárs azt kívánja a hőstől: „ha a feleségedet (*ālen*) nekem juttatod ...” És kétségtelenül a f e l e s é g ről van szó ugyanott az 1165. és 1241. sor *ālem* szavában, ámbár mindezeknek a fordítása PÁPAYnál: „húgom (?)”. L. még például ugyanott az 1827., 2258., 2414. sort is.

Talán ezek az idézetek eléggé igazolják, hogy az *āli* szó jelentése: ’feleség’.

De hátra van még érvelésünk harmadik lépése (az első lépés: PÁPAY ingadozása, a második: a szövegnek mindennél fontosabb bizonyító ereje); hát csakugyan lehet ellenünk azzal érvelni, hogy még nincs „anyakönyvezve” ez az osztják szó? Úgy látszik, hivatalos okmány, ti. szótár vagy szójegyzék csakugyan nem igazolja a szó létét és jelentését (ámbár ez semmi esetre sem lehetne döntő érv), de lám, az irodalomban mégis már ismételtelen szerepelt ez a szó: STEINITZ az OVd. II. kötetének 202. lapján és KANNISTO-LIIMOLA (Wog. Volksd. V, 330) is ismeri ezt az északi-osztják szót *āli* alakban és ’feleség’ jelentését. A szó az északi-osztjákban ritka, úgy látszik csak dalokban fordul elő (és az osztjából átkerült a vogulba is). Az *āli* szó bizonyára hamarosan szótárban is fog szerepelni; valószínű, hogy STEINITZ a most készülõ osztják szótárába már felvette ezt a szót.

A kérdést lezártak tekinthetnők, azonban mégis felmerül az a kérdés, hogy mi vezette PÁPAYt a fent említett értelmezésekben. Persze PÁPAY fordítása tkp. csak fogalmazványnak tekintendő; ha ő maga rendezhette volna sajtó alá ezeket az énekeket, talán már az összefüggés, a szöveg alapján már ő maga is a helyes értelmezést adta volna meg. De lehetséges, hogy PÁPAY csakugyan nyelvmesterének közlése alapján fordította ezt a szót sógornőnek vagy nővérnek, mégpedig úgy, hogy a nyelvmestere az ének szövegétől függetlenül értelmezte így a szót, és ezt némi joggal tehette is, mert *āli* nemcsak ’feleséget, uxor’-t, hanem általában ’asszonyt, nőt (mulier-t)’ is jelenthet. A fordítás mellett szereplő kérdőjel mindenestre azt mutatja, hogy PÁPAY maga sem bízott abban, hogy ez a szó nála helyesen van lefordítva. Talán két helyen szerepel az itt tárgyalt szó a kiadott hősénekekben úgy, hogy az *āli* jelentése esetleg ’asszony, nő’: a III. kötet második részében az 1980. sorban *ālemen* ’asszonyunk, kettőnk asszonya’ (de itt is a f e l e s é g ről beszél a hős, mikor öccsével együtt annak keresésére indul), továbbá az OH. I. kötetében a 14. lapon, ahol az *āli* (P.: *āli*) talán csak ’nőt’ jelent (a fordítás szerint: ’húgám (?)’ kérdőjellel).

Fejtegetéseink eredménye: az *āli* szó ’ángyi’ fordítása nem helyes, a mi énekünk idézett helyein (úgy, mint a többi fentebb idézett helyen) ’feleség’ a szó jelentése. Még arra sem gondolhatunk, hogy a „sógornő, ángyika” olyan megszólítás lehet, mint például a barátnak szóló „sógor (= barátom)” féle megszólítás (a magyar „húgám” megszólítás ilyen is lehet), hiszen az *āli* szó

nemcsak megszólításban szerepel, hanem olyan jelentésben is, mint „a feleségem”, akiről beszélek (pl. énekünk 325. sorában).

4. De ha az *áli*-ről adott magyarázatunk helyes (márpedig kétségtelenül helyes), akkor megdől minden, amit az ismertető az ének cselekményének értelmezésében, a szereplők viselkedésének, egymás közti viszonyainak megállapításában az *áli* 'sógornő' fordítására, erre a rokonsági viszonyra alapított.

Ha ti. *áli* nem jelent *sógornőt*, hanem *feleséget*, akkor nem jelenthet *sógorsági* viszonyt az a megszólítás sem, amellyel viszont az asszony (tehát a feleség) szólítja a hőst (tehát az urát)!

Igy rátérünk a másik rokonsági elnevezésre, arra, amelynek értelmezésében szintén kénytelenek vagyunk PÁPAYTÓL (és így természetesen a Pápay-féle fordítást védő ismertetőtől) eltérni.

Az asszony hasonló megszólítással fordul *sógorához*, a hős öccséhez, mint amellyel a hőst (akiről most már tudjuk, hogy az az *őura*), tehát az urát szólítja meg, vagy megfordítva: az urát ugyanúgy szólítja meg, mint a sógorát.

Persze, nem „pontos” az ismertetésnek az a megállapítása, hogy „pontosan” egyformán szólítja meg mind a kettőt. Az *urához* ti. *legi*, *leki* (PÁPAY: *lèyi*) megszólítással fordul (pl. énekünk 229., 230., 290., 291., 354–5. sorában; a fordítás persze PÁPAYNÁL 'süvem'; l. még OH. I 388: *leki* 'sógor(?)', OH. II 10, 16: *leki*, 24: *legi* 'süvem', OH. II 24: *leiki* 'süvem'. Ezek a szavak PÁPAY átírásában így szerepelnek: a mi énekünkben *lèyi*, OH. I 389: *lèyui*, OH. II: *lèyi*. Hasonlóképpen *leki*-nek szólítja az asszony az urát a III/2 ének 1166. sorában is, de itt már 'fejedelmhős uram (?)' a fordítás. — A *sógorát* viszont így szólítja: (881–2) *ligi*, (801) *lyigi* 'süvem' (a 882. sorbeli *ligi* fordítása hiányzik), kedveskedve (633) *ligijä* (PÁPAY: *lèyijä*) 'süvecském', a III/2 énekben (1986) *ligem* 'sógorom (?)', (2021) *ligem* 'öregem (?)', és (2270) *liem* (fordítás nélkül) és egyszer (a mi énekünk 959. sorában) *lyeui* 'sógor'.²

Mármost a *lyeui* alakot esetleg kikapcsolhatjuk; ez együvé tartozhat a (KT. 1051) O *lèu* (altés Wort in Heldenliedern) 'Sklave, Diener...' (egyik alakja *kedveskedő értelmű*). Vö. még LIIMOLA: FUF. XXVII 271; l. még *leu* (795, 953, 1136, 1144, 1177. sor 'Diener', lativus: *Leuä* (893–4), *leua* (804, 911), *leuä* (1170) 'szolgának, szolgává', (PÁPAY—BEKE) *lèwi*, *lewi* 'Diener'.

Viszont a *legi*, *leki*, *leiki* alakok minden valószínűség szerint azonosak a *ligi*, *lyigi* alakokkal, tehát egyformán szerepelhetnek a férj és a sógor megszólításában. Ami a hangalakbeli eltérést illeti, ez sem volna az egyeztetésnek akadálya; A vokalizmusra (*legi*—*ligi*) vonatkozólag vö. például KT. 482: *Ni lenkz'* ~ Kaz. *lŋkŋ* (hypokor.) 'arm (dem Worte angefügt)', (l. még KARJ.: OL. 163, 172, 174, STEINITZ: OstjVok. 96 stb.), a szókezdő *l* ~ *l*-re vonatkozólag vö. a 632. sorban *pony lyäng o: poŋlŋ*, l. továbbá KARJ.: FUF. XIII 244, PAAS.—DONNER 1060: K *l-ŋkŋ* — J *l-ŋkŋ*. Ami a *ligijä* szóban jelentkező deminutív végződést illeti (éppígy *älije*-re vonatkozólag is, l. fent), arra vonatkozólag vö. STEINITZ: OstjGramm: 49, SCHÜTZ: NyK. XL 31–2; l. még az *-ija* végződést a vocativus jelével: STEINITZ: uo. 53. A lejjebb idézendő *-lagè* valószínűleg szintén a vocativusi végződést tartalmazza.

Mármost azt a megszólítást, mellyel az asszony férjéhez és ugyanígy

² Az adatok felsorolásában nem törekszünk teljességre; elegendő a típusok figyelembevétele.

sógorához is fordul, tehát a *legi*, *leki*, *ligi* stb. alakokat PÁPAY (és az ő fordítása nyomán VÉRTES EDIT is) az O *lęyui* stb. (I. KT. 1049, KARJ.: FUF. XIII 244, STEINITZ: I. OK. X 330) szóval azonosítja (I. pl. PÁPAY: OH. I 388). Csakhogy ez az utóbbi szó egyéb jelentései mellett (mint 'Sohn der älteren Schwester, Sohn der älteren Schwester des Vaters, Sohn des älteren Bruders des Mannes' stb.) legfeljebb a s ó g o r t ('jüngerer Bruder des Mannes'), de semmi esetre sem a f é r j e t jelentheti. (Talán éppen az a körülmény, hogy KARJALAINEN a FUF. XIII 244. lapján ezt az osztják szót a magyar *süv* szóval próbálta egyeztetni, — mondom — talán éppen ez vezethette PÁPAYt akkor, mikor a magyar fordításban a gyakoribb *sógor* szó helyett a ritkább *süv* szót használta.)

De akár helyes PÁPAY magyarázata, akár nem, hogyan szólíthatja az asszony ugyanezzel a névvel a férjét is (aki pedig — mint láttuk — mindig f e l e s é g é n e k szólítja az asszonyt), meg a sógorát is? Hiszen még PÁPAY magyarázata szerint is csak a s ó g o r t illethetné meg ez a megszólítás!

Úgy látszik, nemcsak az *äli*, hanem a *legi* szó jelentésének megállapítása körül is bajok vannak.

Kérdésünkre a helyes választ megint csak az ének maga adja meg.

Énekünk 477. és 485. sorában szerepel egy *läki*, illetőleg *lagi* (*nai*) szó, melyet PÁPAY (kérdőjellel ugyan) 'sógornő'-nek fordít: *laki nai euel*, ill. *lagi nai euel* 'sógornő (?) leány'. (A szöveg alapján nemigen lehet az igazi jelentést ki-következtetni.) Ez a szó — mint utólag látom — a 238. sorban is szerepel: *lagi nai angel*, PÁPAY átírásában: *lęyi* (R. *lagi*) *nai angel* 'sógornő (?) anyának' fordítással. Ez a *lagi* (*laki*) (I. a II. rész jegyzeteit, 296. l.) minden valószínűség szerint azonos KT. (475) O *-läyi* 'parka, -raukka; arm, armselig' szavával, amely KT. szótárában ugyan képzőnek van feltüntetve, de eredetileg valószínűleg önálló szó volt. Bizonyára idetartozik PAASONEN — DONNER (1017) J *läkä* (*lákem*) adata is, amely PD.-nél nincs ugyan lefordítva, de az összefüggésből ítélve ennek is 'kedves' vagy 'szegény' (kedveskedő vagy sajnálkozó) lehet a jelentése ('kedves v. szegény... nép v. emberek'). Hogy ez a szó önálló is, képzőszerű is lehet, azt nem tarthatjuk feltűnőnek. Az obi-ugor nyelvekben több ilyen elemet találunk, sőt éppen az ittenihez hasonló jelentésben; I. pl. LIMOLA: JSFOu. LVII/1 15 kk., STEINITZ: OVd. II 81, 88 stb. Ugyanílyen esettel van dolgunk az északi-osztják *-leni* kicsinyítő képzőnél, amely még ma is az egyik (déli) nyelvjárásban önálló szóként is használatos, sőt éppen a *-läyi*-vel azonos 'arm, elend, erbärmlich' jelentésben (vö. SCHÜTZ: NyK. XL 32, MUNKÁCSI: VNGy. II 0747, FUCHS: FUF. XVI 80, STEINITZ: OGr. 50 ('an der Grenze von selbständigem Wort und Suffix'), PATK. 66, KT. 482. SCHÜTZ szerint az O *imi-lagē* 'te asszony' (PÁPAY: ÉONyelvtanulm. 109), *apsolagē* 'öcsike' (uo. 36) szavak képzője (amely tehát bizonyosan azonos KT. *-läyi*, REGULY *lagi*, *läki* adataival) egyenesen a *-lenk* kicsinyítő képzőnek változata.

Arra az eredményre jutottunk tehát először is, hogy a most tárgyalt *lagi nai*, *läki nai* jelentése nem 'sógornő', hanem kedveskedő megjelölés „kedves nő” jelentéssel.

De akkor most már visszatérhetünk *legi*, *leki* szavunkhoz, amellyel — mint fent láttuk — már PÁPAY is (énekünk 238. sorában) a *lagi* szót egyeztette. Bizonyosnak tekinthetjük, hogy a *legi*, *leki*, *ligi* stb. is csak k é p z ő (vagy

³ Örömmel értesültem azután utóbb ERDÉLYI ISTVÁNTÓL arról, hogy ő is — tölem függetlenül — erre az eredményre jutott.

képzőszerű elem), mégpedig a fentiekhez hasonló vagy talán egyenesen ugyanaz a képző, mint a fentiek, és megállapíthatjuk, hogy *sem mi köze sincs a lèyuì 'sógor' szóhoz.*

5. Ha tehát az asszony egyfelől *kanyit käteng ogor mill lek i*-nek szólítja az urát (pl. a 414. sorban), akkor ez kedveskedő megszólítás és azt jelenti, hogy „Ernyője-hattyú-hegyes-süveg *ecske*” vagy *'kedves E...'*, és mikor másfelől a *sógor áhóz* így szól (pl. a 801. sorban): *tohleng lonh ko pórentla kart jättpi jätting jogol ly i g i*, akkor ennek is *'kedves* „Szárnyas-bálvány-ember taposó-vas-izületű izületes íj” a jelentése. Sőt — ami döntő momentum —: ugyanígy szólíthatja az ének hőse a *testvér bátyját* is (tehát itt nem is — mint a *lèyuì* esetében — a fiatalabb ágra alkalmazott megszólításról van szó; vö. STEINITZ: I. OK. i. h.), miként ezt az OH. III/2 1102. sorában olvassuk: *nyochseng jäch ho jogos punn kol jort léki* (amit PÁPAY helytelenül, de mégis kétkedve így fordít le: „Nyusztos-nép-embere-nyuszt-prém-ben-bővelkedő *sógor (?)*”), és még itt sem tűnik fel PÁPAYnak (de ne felejtjük el, hogy az egész fordítás tkp. fogalmazványnak tekintendő), hogy ugyanott (az 1166. sorban) a *feleség* is hasonlóan szólítja meg a férjét: *nyochsing jäch ho nyogos pun koli ord lek i*, pedig ezt már PÁPAY maga is így kénytelen fordítani (bár megint kérdőjellel): „Nyusztos-nép-embere-nyusztprém-ben-bővelkedő-fejedelemhős *uram (?)*.”

A többi adatban is ez a megnevezés (többször személyraggal) részint a sógorra (OH. III/2 1986, 2002, 2021), részint a férjre vonatkozik (OH. III/2 1166, 2002, 2045 stb.). (L. még 2008 és 2013?)

Még meg kell jegyezmem, hogy az itt tárgyalt szónak erre a magyarázatára már az OH. III/2 388—9. lapján is utaltam: „*nari ligem: ligem* ist vielleicht das bekannte Deminutivsuffix. ... Vgl. auch Z. 2036, 2045)”, sőt már az I. részben is az 1066. sor fordításában is érvényre juttattam ezt a felfogásomat (ezt VÉRTES EDIT nem vette észre); ott a *kanyit ogor tor legi*-nek (melynek *legi* szavát PÁPAY „süvem”-nek fordítja) német fordítása így hangzik: „Hohe-Mütze-Mit-Schwanenkremp; mein Schwager [= *Lieber*].”

6. Fejtegetéseimet még a következő megjegyzésekkel egészíthetném ki:

A *legi* stb. tudomásom szerint sohasem fordul elő az énekekben mint önálló köznév (mint pl. „a sógorom”, „a férjem”), vagy mint önálló megszólítás (mint pl. más rokonsági nevek: *ischüä!* 'öcsike!' [III/2 858], *ischem koti jastel* 'az én öcsém miképpen szól' [uo. 1152], l. még pl. uo. 434, 497, 970, 1015, 1033, OH. II 44, 50, 60 stb., vagy *jajä!* 'bátyó!' [OH. III/2 507] stb.), hanem csak jelzőileg használt névhez vagy megnevezéshez függesztve, vagyis képzőszerűen vagy összetételnek képzőszerűvé vált utótagjaként fordul elő.

Ezzel szemben más a helyzet az *äli* szóval kapcsolatban. Ez a szó is természetesen a név vagy megnevezés után áll ugyan (hiszen ez a fgr. nyelvekben általános szabályos sorrend; vö. pl. magy. *János bátyám, Erzsébet néni*), de az *äli* szó először is ugyanolyan helyzetben, ugyanolyan funkcióval más szóval is váltakozhat (pl. OH. III/2 1165: *koschen ko ai nai ä le m* 'a *kuzen*-folyómelléki ember kis fejedelem-leánya *húgom (?)*' [ɔ: 'feleségem'] és uo. 1184: *koschän ko ai nai ne n g e m* 'a *k.-f.* ember kis fejedelemnő *asszonyom*'), de mindig csak 'feleség' a jelentése, és másodszer (nem is szólva a szöveg tanúságtételéről) — mint fent hangsúlyoztuk — önálló szóként is igazolva van.

Mindazonáltal persze fontos volna annak a megállapítása, hogy PÁPAY JÓZSEF eredeti feljegyzéseiben (az általa gyűjtött, de még egyelőre kiadatlan

énekeiben és az ő szótárában) milyen formában és milyen értelmezéssel szerepel a *legi* stb., ha ugyan egyáltalán szerepel ott.

7. Mint mondtuk, a hősének cselekménye, tartalma, a személyek szerepe, viselkedésük és természetesen genealógiájuk is csak úgy válik világossá, ha a most tárgyalt elnevezéseket helyesen értelmezzük. Bizonyos, hogy a mi értelmezésünk alapján világosan rajzolódnak ki a főszereplők egymásközi egyszerű rokonsági viszonyai (férj, feleség és a férj öccse = az asszony sógora a főszereplők). De PÁPAYnak téves fordításától félrevezetve (anélkül, hogy — amit feltétlenül el lehetett volna várni — az én fordításomnak az okát kereste volna) az ismertető még olyan bonyolult kapcsolatokra is gondol, hogy az asszonynak („az orosz asszonynak”) „egyik közeli férfi rokona egy osztják nőt, [nevezetesen] a főhősnek nőtestvérét vagy talán éppen a leányát vette feleségül” (az ismertetés német szövege szerint: „dass einer ihrer nahen Verwandten eine Ostjakin, die Schwester oder etwa eben die Tochter des Haupthelden geheiratet hat”)! A rokonsági viszonyok e szerint a magyarázat szerint bizonyára eléggé bonyolultak lennének, de esetleg ebbe is bele lehetne nyugodni, ha a nyelvi tények nem mondanának egészen mást.

8. Végül az ismertetésnek még egy érvét kell itt szóvá tennem, azt ti., mikor a maga álláspontjának alátámasztására (az ismertetés 12. lapján) hangsúlyozza, hogy „hiszen ezen a vidéken [már ti. az obi-ugoroknál] a menyasszony nem kap hozományt, hanem ellenkezőleg őérte kell menyasszonyi díjat fizetni”. Való igaz: a kérő kénytelen vagy köteles az apósnaak vagy a családnak menyasszonyi díjat fizetni, mintegy a leány nevelési költségeinek megtérítése fejében és kárpótlásul a távozó értékes munkaerőért; ez a menyasszonyi díj sokszor elég tekintélyes. De aki erről a kérdéstről nyilatkozni kíván, annak csak kicsit kell lapozgatnia például a VNGy.-ben; ott is (II 0742—6) elég bő tájékoztatást kaphat arról, hogy a menyasszonyt se igen bocsátják el üres kézzel hazulról, sőt ez a „hozomány” is elég gazdag lehet. Nem hiába van az osztjáknak (az orosz eredetű *пиритин*, [l. KT. 725] mellett) még két saját szava is: *šizp'i* [uo. 962] és *kif'p'as* [uo. 458] a „hozomány” megnevezésére (l. még OH. III/2 295 és pl. VNGy. IV/2 115).

9. VÉRTES EDIT az itt szóvá tett ismertetésében kiadványomnak néhány valóban fennálló — szerencsére csak kisebb jelentőségű — hiányosságára hívta fel a figyelmet; ezért köszönet jár neki. Az ő ismertetése azonban a fent tárgyaltakon kívül még néhány más téves megállapítást is tartalmaz; az utóbbiakra más helyen (a FUF.-ban) térek ki. Ismertetése mindenesetre kötelességemmé tette, hogy a fent tárgyalt két osztják rokonsági elnevezést újra megvizsgáljam és jelentésüket lehetőleg tisztázzam. Így az ismertetésnek ezek az itt tárgyalt részletei is hasznosnak bizonyulhattak.

FOKOS DÁVID

Felső-vicsegdai nyelvjárás vagy nyelvjárások?

A felső-vicsegdai zürjén nyelvjárásról hazai finnugrisztikánk szakirodalmában — tudomásom szerint — jobbra az 1950-es évektől kezdve esik szó. Ezt megelőzően Fokos-Fuchs Dávid és Yrjö Wichmann szövegközleményeiben alsó- és közép-vicsegdai népköltészeti anyag szerepelt, felső-vicsegdai azonban nem. „Aus VO ... finden sich in den Wichmannschen Aufzeichnungen nur vereinzelte Wörter” — írja UOTILA (Kons. XI.); a finn szakirodalomban tehát ez a két kutató vezeti be a *felső-vicsegdai nyelvjárás* megjelölést, de mindössze Wichmann néhány (szó)adata alapján.

1951-ben jelent meg Budapesten FOKOS-FUCHS DÁVID „*Volksdichtung der Komi (Syrjänen)*” című szöveggyűjteménye. A kötet egyik fejezete élén a magyar tudós is bevezeti a zürjén nyelvjárási terminológiába a *felső-vicsegdai nyelvjárás* megjelölést (i. m. 327). A közölt szövegek *Myjeldino* felső-vicsegdai faluból valók. Fokos-Fuchs egyúttal a dialektus rövid jellemzését is nyújtja, amelyből kiderül, hogy a bemutatott tájnyelv fő vonásaiban valóban (felső-) *v i c s e g d a i* jellegű (lásd majd ennek alább következő részletezését!). Ami meglepő, hogy a tájnyelvről, az csupán *e g y e t l e n* nyelvjárási jellegzetesség: a zürjén tájnyelvek tipologizálásának éppen az egyik legsarkalatosabb kritériuma, az özüjén szótagzáró *l* fonéma mai képviselője tekintetében ugyanis a Fokos-Fuchs feljegyezte szövegek nem *v i c s e g d a i*, hanem *i z s m a i* típusúak (tehát *n̄y ~ nylys* típusú nyelvjárásból valók). Ez a perdöntő konsonantikus jegy tehát éppen nem összeköti a felső-vicsegdait az egyéb vicsegdai nyelvjárásokkal (az alsó-, illetve közép-vicsegdaival), hanem elválasztja tőlük.

Ilyen értelemben használja a felső-vicsegdai megjelölést A. KÖVESI MAGDA is 1965-ben (A permi nyelvek ősi képzői. Budapest, 1965: 181. l.), a nyelvjárást *l ~ ø* (tehát végső soron ún. *i z s m a i*) típusúnak jelezve.

Itt kell megjegyeznünk, hogy Fokos-Fuchs ugyanezen művében vezeti be a *prupi nyelvjárás* dialektológiai megkülönböztetését is (i. m. 73), egy *l ≡ l* típusú, tehát ún. sziszolai jellegű tájnyelvet jelölve meg ekképpen. Erre a terminológiai kérdésre alább térünk majd vissza.

1955-ben V. I. LITKIN a zürjén nyelvjárások tipologizálásában ugyancsak megkülönböztet felső-vicsegdai dialektust. Az egyik legalapvetőbb tipológiai kritériumnak ő is az özüjén *l* mai képviselőt ismeri el, s éppen ezen az alapon a vitatott felső-vicsegdai nyelvjárást (az alsó- és közép-vicsegdai mellé állítva) egészében és nagyjában ún. *v i c s e g d a i* típusú, *l ~ v* (*nyv ~ nylys*) tájnyelvnek ítéli. Megjegyzi ugyanakkor, hogy ezen a nyelvjárásterületen belül itt-ott egyrészt *l ~ ø*, másrészt *l ≡ l* típusú nyelvjárásszigetek akadnak, amitől eltekintve azonban a tájnyelvterület egészét egy nyelvjárási típus kép-

viselőjének tarthatjuk, és a fenti kritériumok alapján okkal nevezhetjük felső-vicsegdaiaknak (vö. Dialektologiceszkaja hresztomatija po permszkim jazikam, Moszkva, 1955: 19, 33. l.).

1961-ben a zürjén tájszótár¹ V. I. LITKIN alapján írja le a szóban forgó nyelvjárást, pontosan meghatározva nyelvföldrajzi területét. Ezek szerint a felső-vicsegdai nyelvjárás a Vicsegdai folyása és annak jobb és bal oldali mellékfolyói mentén található; keleti határa a Vicsegdai forrásvidéke, a Mylva és Nyem torkolatának vidéke, nyugati végpontja pedig Vižaböž falva (Sziktiivkar városától mintegy húsz kilométerrel keletre). Ezen a területen belül vannak $l \equiv l$ típusú nyelvjárásszigetek (például Kercsomja, Vocsa, Dzsolja, Pozseg falva környékén; a jelzett diaszporák általánosan a Felső-Vicsegdai bal partján, illetve a balparti mellékfolyók völgyében találhatók), illetőleg másrészt $l \sim \emptyset$ típusú góccok (például a Visera és a bele torkolló Nyivsera medencéjében, Usztykulom, Myjeldino, Don, Usztynyem falu környékén, tehát általánosan a Felső-Vicsegdai jobb partján).

Egy-két ponton keverékn nyelvjárások is alakultak az $l \sim v$ és $l \equiv l$ típusú dialektusok ütközéséből (például Voldino és Pomozdino falvában).

Ezt a nyelvföldrajzi rögzítést minden tekintetben megnyugtatónak tartom. Pontosan beleilleszkedik a FOKOS-FUCHS gyűjteményében bemutatott nyelvjárás-változat is — igaz, nem a vicsegdai alapnyelvjárásba, hanem az ettől eltérő nyelvi változatok sorába. Másrészt az is világos, hogy a FOKOS által prupinak nevezett dialektus is — a fenti nyelvföldrajzi engedmények alapján — a felső-vicsegdai nyelvjárás-területhez tartozik, egyéb $l \equiv l$ típusú nyelvjárásszigetekkel együtt.

Ebbe a képbe beleilleszkedik az az ismeretanyag is, amelyet időközben újabb magyar kutatók szereztek a felső-vicsegdai nyelvjárásról. 1957-ben ugyanis RADANOVICS KÁROLY jegyzett föl szövegeket a felső-vicsegdai Gyerevjanszk falvából (vö. NyK. LXI, 95), majd 1959—60-ban Kortkerosz, Madzsa, Pezmog, Nyobdin, Vomyn és Sztorozsevszk helységekből VÁSZOLYI ERIK. Az általuk gyűjtött nyelvi anyag feltétlenül a tulajdonképpeni felső-vicsegdai alapnyelvjárást tükrözi ($l \sim v$ típusú dialektus).

A fentiek alapján tisztázódott a korábban nem eléggé egyértelmű s ezért zavaró, félreértésekre okot adó terminológia (ahogy zavarónak és félreérthetőnek tartom a felső-vicsegdai nyelvjárás terminus technicus használatát A. KÖVESI MAGDA művének főntebb idézett helyén). A kialakultnak látszott, szabatosnak ígérkező megjelöléseken viszont újabban éppen a fő rendteremtő, LITKIN professzor változtatott 1964-ben megjelent permi történeti vokalizmus-monográfiájában.² Művében ugyanis (187. l.) a korábbi terminológiából kilépve felső-vicsegdai nyelvjárásokról beszél, ami még nem lenne nagy baj, ellenben bevezeti a kelet-vicsegdai nyelvjárások megjelölést is, utóbbival a Myjeldino és Usztynyem környéki nyelvjárásszigeteket különítve el (i. m. 119). Nem tudom, nélkülözhetetlen-e az eljárás. Aggódalomra két megfontolás ad okot. Először: ha a myjeldino—usztynyemi, $l \sim \emptyset$ típusú nyelvjárásszigeteket külön csoportba sorolva, új címkével ellátva szakítjuk ki a felső-vicsegdai nyelvjárás-területből, felmerülhet annak igénye is, hogy viszont a kercsomjai—vocsi $l \equiv l$ típusú nyelvi diaszporákat is külön kategorizáljuk és persze nevezzük el. Féltő, hogy az efféle csoportosítás már túlmegegy a tipologizálás szük-

¹ Сравнительный словарь коми-зырянских диалектов. Сыктывкар, 1961.

² Исторический вокализм пермских языков. Москва, 1964.

séges feladatain és csak a dialektológiai térkép áttekinthetőségét nehezíti meg. Másodszor: mind a kelet-vicsegdai, mind a felső-vicsegdai elnevezés földrajzi megjelölést vesz kölcsön és alkalmaz a dialektológiában. Önmagában a *felső-vicsegdai* terminus technicus is vitatható l e n n e — egy ezer kilométernél hosszabb folyó felső szakaszáról beszélni rendkívül relatív dolognak ítéltető. Ám a *felső-vicsegdai* nyelvjárást (amelynek egyébként keleti és nyugati határát meglehetősen pontossággal tisztáztuk) tudom viszonyítani a *közép-vicsegdai* és *alsó-vicsegdai* nyelvjáráshoz, fogalmilag is, térbelileg is; az utóbbiakkal szembeállítva, dialektikus egységben része a zürjén nyelvjárások rendszerének. A *kelet-vicsegdai nyelvjárás* elnevezését használva mindettől a lehetőségtől elesem.

Az látszik a legcélszerűbbnek, ha zürjén nyelvjárási terminológiánkban a felső-vicsegdai jelzót olyan értelemben használjuk, amint ezt LITKIN nyelvjárási szöveggyűjteménye és a zürjén tájszótár tette, illetve — magyar részről — amilyennek RADANOVICS vázolta a felső-vicsegdai nyelvjárást (i. h.), és — hozzájuk csatlakozván — magam is tartom és nevezem ezt a dialektust. Ha ezen belül szükségesnek mutatkozik valamelyik — főntebb említett — nyelvjárássziget pontosabb megjelölése, ezt különösebb kényelmetlenség nélkül föltüntethetjük.

Megemlítendő, hogy a felső-vicsegdai tájnyelvterületen belüli nyelvi diaszporák természetesen történeti okokra mennek vissza. A Felső-Vicsegda és mellékfolyóinak vidékét a zürjénség csak a XVII. századtól kezdve népesítette be. Nyelvi okok alapján úgy látszik, hogy a telepesek zöme a Vicsegda alsóbb folyásának tájairól költözött fel. Ezt a véleményt az egykorú történeti források is igazolják. Ugyaninnen tudjuk azt is, hogy egyidejűleg az alsó- és közép-vicsegdai kolónusokon kívül udorai, vimi, luzai, sziszolai és egyéb zürjének is részt vettek a Felső-Vicsegda medencéjének benépesítésében. Ez a történeti tény érthetővé teszi, hogy miért tarkítják ma is az $l \sim v$ típusú felső-vicsegdai alapnyelvjárást $l \equiv l$, illetőleg $l \sim \emptyset$ típusú nyelvjárásszigetek. A kérdés részleteinek felderítésével szovjet-zürjén kollégáink foglalkoznak az utóbbi években, jeles eredményekre jutván (vö. Isztoriko-filologiceszkij szbornyik Komi filiala AN SZSZSZR IV, 83—127; 241—71; V, 53—99; VII, 38—9; VIII, 47—59; NyK. LXVII, 10—13).

VÁSZOLYI ERIK

Hangváltozások szamojéd igetövekben

A szamojéd szótövek, különösen éppen az igetövek nem jelentkeznek olyan világos formákban, mint például a finn igetövek. Történeti szemlélettel három csoportba oszthatjuk a szamojéd igetöveket: vannak eredeti **a*-töví, eredeti **ü*-töví és eredeti **e*-töví igék. Az *o*- és *u*-tövek, valamint a veláris *e*- és *i*-tövek másodlagosak. (A veláris *e*- és *i*-hang az első szótagban is másodlagos.) Az összamojéd kéttagú igetövek rövid vokálisban végződtek; a második szótag hosszú vokálisának quantitása másodlagos. Az egytagú igetövek kéttagú tövekre vezethetők vissza. A többtagú igetövek jól elemezhető derivátumok.

A következőkben három igét tárgyalok. Hangsúlyozni kívánom, hogy nem teoretikus elgondolásokról van szó, hanem csupán megfigyelésekről, amelyek a CASTRÉN, LEHTISALO és KAI DONNER feljegyzéseiből származó nyelvi anyagon alapszanak.¹

1. Az egytagú jurák O. *mi-ls*, Szj., K. *mit's*, N. *miš*; 'geben, verkaufen' ige más szamojéd nyelvekből való megfelelőivel együtt a fi. *myö*-, *myy*- 'verkaufen' ige szócsaládjába tartozik (Beitr. 60; FUV. 37). LEHTISALO az uráli ige első szótagjának vokálisát ósuráli **ē* (? **ĕ*) hangban állapította meg. A szamojéd igék vokálisát összamojéd **i* hangra vezette vissza, és összamojéd **ē* ~ **i* váltakozásra hivatkozva felvetette a kérdést, vajon az *e*-hang, amely egyes szamojéd adatokban megjelenik, nem tekintendő-e másodlagos hangnak (VokJur. 100—103).

CASTRÉN Grammatikája szerint az ige töve a jurákban és a jensiszeiben *mis* (Gr. 381, 420—426, 496; Wb. jen. *mis*), a tavgiban pedig *mije*, *mij* (i. m. 440, 481—482). Az *s* elem azonban nem tartozik a tőhöz, mert kéttagú igék végvokálisa után is felléphet. CASTRÉN erdei jurák adataiban a *mi*- tő mellett feltűnnek teljesebb *mije*-, *miji*-, *mija*-, *mij*- tövek is: [sg. 1.] *mija-dm*, [sg. 2.] *miije-n* od. *miiji-n*, praet. *miiji-nas*, [sg. 3.] *mij-da*, praet. *mij-das*, [dual. 1.] *mij-ni* (p. 314). Megjegyzem, hogy a *miijen* ~ *miijin*, praet. *miijinas* alakok nem egyértelműek: pluralis tárgyra utaló sg. 1. személyű alakok is lehetnek *mi*- tőből; ebben az esetben a *je* ~ *ji* elem a pluralitás jele, és így nem a tőhöz

¹ M. ALEXANDER CASTRÉN's Wörterverzeichnis aus den samojedischen Sprachen Bearbeitet von ANTON SCHIEFNER. St. Petersburg, 1855.

Samojedische Volksdichtung. Gesammelt von M. A. CASTRÉN. Herausgegeben von T. LEHTISALO. MSFOu. LXXXIII.

Samojedische Sprachmaterialien. Gesammelt von M. A. CASTRÉN und T. LEHTISALO. Herausgegeben von T. LEHTISALO. MSFOu. 122. (CASTRÉN erdei jurák és szelkup adatait ebből a műből idézem.)

T. LEHTISALO: Juraksamojedische Volksdichtung. MSFOu. XC.

T. LEHTISALO: Juraksamojedisches Wörterbuch. Helsinki, 1956.

KAI DONNER's Kamassisches Wörterbuch nebst Sprachproben und Hauptzügen der Grammatik. Bearbeitet und herausgegeben von A. J. JOKI. Helsinki, 1944.

tartozik. — A LEHTISALO szótárából és szövegeiből való adatokban az igeő általában *mi*-, képzős alakokban *mi*- és *mi*-, s a gerundiumi PD. *mūhān* (Vd. 58) alakban két *m* között *mū*-. LEHTISALO erdei jurák adataiban a tőalak *mi*-, *mi*o- és *mi*o-. Egy obdorszki adatban feltűnik a *me ji*- tő: *nēri* 'tāḥḥīḍp nīsāntp nēsāntp mejiḥḍp' 'das eben von ihr Gebrachte gab sie dem Vater, der Mutter' (Vd. 111). A -ḍp személyrag leválasztása után visszamaradó *meji*- tőben a második szótag *i* vokálisát azzal magyarázhatjuk, hogy egy **meje*- tő végvokálisába beleolvadt a pluralitást jelölő **iε* vagy *i* elem. Ha figyelembe vesszük a tavgi *mije*-, *mij*- töveket, valamint a jurák tőváltozatokat, megállapíthatjuk, hogy az ősjurákban a **meje* ~ *mije* teljes tőalak a végvokálisát vesztett *mij*- ~ *mij*- tővel váltakozott.

A tavgi ige ragozási paradigmáiban (Gr. 481–482) a teljes *mije*- tő az indicativus I. idejének alakjaiban és az imperativus egyes alakjaiban jelenik meg. Az indicativusi alakokban a tő után fellépő gégefőzár valószínűleg egy **t*. vagy **tt*. képző maradványa, s így a tavgi *mije*'ema alak megfelelhet a jeni-szeji Ch. *mi-ti-bo*, B. *mi-te-bo* alaknak (vö. jur. BZ, *mītāḥḥ* 'wir geben' Vd. 318).

A szelkupban a N., KO. és részben a Cs. dialektusokból való adatokban *me*-, *mē*- tő jelenik meg, a Cs. nyelvjárásban *mē*- (*ē* = *e*), a Cs. és FO. nyelvjárásban *mi*- (= *mi*-), a többi nyelvjárásban *mi*- is. A N., Cs., FO. dialektusban a sg. 1. személyrag előtti a egy **ḥa* képző vokális eleme (vö. AbISuff. 145).

A kamaszban CASTRÉN *mi-ḥam* adatában *mi*- tő, DONNER adataiban *mē*-, *mā*-, *mā*-, *mī*-, *mu*- tő jelenik meg. Velaris *e* és *i* hangot tartalmazó tőalak — mint láttuk — a szelkupban is van. Említést érdemel, hogy SPROGIS kanini feljegyzéseiben az ige egész ragozási paradigmájában *mi*- tő jelentkezik (ALH. II, 175). A kamasz *mu*- tőben a szókezdő *m*- labializáló hatása érvényesült éppen úgy, mint a jurák PD. *mū*- tőben. — A kihalt koibal-szamojéd nyelvből az ige *me-liam* 'ich gebe' alakját ismerjük (Beitr. 60).

Bár a szamojéd tőváltozatok nagy részében *i* és *i* van, az *i*- hangot mégis másodlagos hangnak tekintem ebben az igében. A kamasz *mē*- és *me*- stb., a jurák *meji*-, a szelkup *me*-, *me*- és a koibal *me*- tövek alapján feltehető, hogy az első szótag vokálisa *e*-hang volt, és pedig — a hosszú *i*-hangot tartalmazó töveket is tekintetbe véve — hosszú *ē*-hang. Az első szótagban végbement *ē* > *i* hangváltozást a szóközépi **-j*- okozta; a szóközépi **-j*- más szavakban is okozott qualitativ hangváltozást. Így pl. a szóközépi **-j*- hatására bekövetkezett *ē* > *i* hangfejlődést mutathatunk ki az uráli 'Eiter, eitem ~ Fäulnis; faulen' nomen-verbumban. LEHTISALO ebben a szóban is ósszamojéd **ē* ~ **i* váltakozást állapított meg (VokJur. 102). Másodlagosnak tartom az *e* és *i* hangok rövid quantitását a *mij*-, valamint a *me*-, *mi*- tövekben; utóbbiakban nemcsak a tővégi vokális, hanem a szóközépi **-j*- is elveszett.

A szelkupban és a kamaszban az *e*-hang velárizálódását nem magyarázza meg a szókezdő *m*-hang, mert mind a két nyelvben szép számmal vannak, *mē*-, (*mā*-), *mē*-, *me*-, *mie*-, *mi*- szókezdő hangkapcsolatok. Nem magyarázza meg az a feltevés sem, hogy a veláris *e*-hangot tartalmazó tövekben egy szóközépi **-j*- vezett el. Az eredeti palatális *e*-hang velárizálódását megmagyarázza azonban egy eredeti szóközépi palato-velaris mássalhangzó, ebben az esetben egy **ɣ*- spirans velárizáló hatása. Palato-velaris konzonánsok velárizáló hatását, amelyet finnugor nyelvekből is ismerünk, más szamojéd szavakban is megfigyelhetjük.²

² Legújabbán MIKOLA TIBOR mutatta ki meggyőzően palato-velaris mássalhangzók velárizáló hatását az ősmagyarban (Nyelvészeti Dolgozatok 47. Szeged, 1964).

A szamojéd nyelvi adatok alapján arra a meggyőződésre jutottam, hogy a 'geben, verkaufen' ige összamojéd alakja *mēye volt; ebből az alakból fejlődött a *mēje ~ *mije* ~ *mij-* alak. Az összamojéd *mēye alak egyezik azzal a korai ősfinn igetővel, amelyet ERKKI ITKONEN megállapított (FUF. XXX, 6).

2. A 'Blut' jelentésű szóra CASTRÉNNAI a következő jurák adatokat találjuk: *xeam*, *hēm*, *hōm*, Knd. *kem*, *kēm*. CASTRÉN szövegeiben birtokos személyraggal ellátott alakokban kéttagú *a-*, *o-*, *u-* tövek is megjelennek: *xeava-da*, *xeavo-da*, *hēwu-da* 'sein Blut' (Vd. 11, 21, 30). — LEHTISALO szótárában a szó egytagú tundrai jurák alakjaiban a szó végén gégefőzár jele van. A vokalizmus nagy változatosságot mutat: hosszú és rövid veláris *e*-hang mellett diftongusok tűnnek fel: O., T. *xēm'*, U-Ts. *xeom'*, erdei jurák P. *keom*, *kīm* ~ K. *xvēm*, erdei jurák Sz. *kjēm*, Kisz., Nj. *kjēm*. Néhány tundrai jurák névszói és igei alakban kéttagú *a-* tö jelenik meg: U-C. *xāēββq-n* 'mein Blut (Plur.)', BZ. *xēōββq-ñāβ* 'ich bestrich [die Götzen] mit Blut' (Vd. 285), MZ. *qēββq-ñāḏā* 'sie trocknete das Blut ab' (i. m. 254). Egyes birtokos személyraggal ellátott névszói, továbbá egyes igei alakokban *u-*, *o-* tö jelenik meg: Kisz. *kēmmy-ttp* 'sein Blut', Nj. *kjimmūtpā* id. — MZ. *xēββoiḥm* 'das Blut begann zu fließen' (Vd. 253). Feltűnik a szótárban egy njalinai deminutivum: *kjēmñmāo-ku* 'Blut [im Innern des Fisches]'. A *ku* képző előtti *o* jel ebben az esetben valószínűleg zöngétlen *i*-hang jele.³ Ha ez így van, a *ku* képző előtt egy *ei diftongus lehetett.

A 'Blut' szót a tavgiból *kam*, a jensiszejiből Ch. *kī*, B. *ki* alakban ismerjük. Jurák első szótagbeli *āe*, *āei* stb. diftongusnak más szamojéd szóban is van *i* megfelelője: jur. *xāēββ* 'Knochenmark' ~ jen. B. *kia*; jur. *xāēβ* 'Körperseite' ~ jen. B. *kio*. A tavgi *kamu-bala* 'blutig' szóban *u-* tö jelenik meg, vö. erdei jurák (L.) Nj. *kōpatpā kēommūo-ttpā* 'rotbäckig' [„bőre vörös = véres"], Lj. *kjimmū-ññpā* 'ist rotbäckig', Kisz. *kēmū-uš* 'rotbäckig sein'. Nem világos a jen. *kijae* 'blutig' alak.

A szelkupban a 'Blut' szó egytagú alakváltozatai *a*, *ä*, *e* és veláris *e* vokálist tartalmaznak: N. *kap*, K. *kam*, *kem*, KO. *kam*, *kām*, *kem*, FO., Cs. *kām*, B., Jel., Taz. *kēm* (*ē = e*). Feltűnik a FO. *kēm* alak és az NP. *keīwa-* (*i = i*; p. 130) kéttagú alak diftongusa. A kéttagú NP. alakok végén orosz *ə* betűvel jelölt nyílt *e*-hang jelenik meg: *kamə*, *kemə*, (p. 130) *kāmə* (~ *keīwa-*). — A 'Blut' szó a kamaszban is megvan: (C) *khem*, (D.—J.) *kēm*, *kām*, *kām*, *kām*, tehát nyílt, labializált és redukált *e* hanggal. Feltűnik az 'erröten, rot werden' jelentésű igék hosszú labializált *ē* hangja, illetőleg *ō* hangja: *kēm-nēm*, *kām-nēm*. A 'rot' jelentésű szavak első szótagjában hosszú labializált *ē*, illetőleg *ō* és *ū* hang van: *kēmū*, *kōmū*, *kūmū*.

A diftongust tartalmazó jurák és szelkup adatok alapján gondolhatnánk arra, hogy az összamojéd szó első szótagjában diftongus volt, mégpedig — a nem-diftongust tartalmazó alakok vokalizmusát is tekintetbe véve — inter-dialektikusan váltakozó *ei ~ *ej diftongus. Nem hagyhatjuk azonban figyelmen kívül azt a tényt, hogy a 'rot' jelentésű kamasz szókban hosszú vokális van, még a *kē'm* változatban is, amelyben a gégefőzár *i hang helyett állhat. A hosszú veláris *ē*-hang jurák igei alakokban is megjelenik. Figyelembe kell vennünk azt a tényt is, hogy bizonyos jurák és kamasz adatokban az *m* gemi-

³ LEHTISALO szerint „o und'' in einigen Fällen vor einem stimmlosen Konsonanten bezeichnen im Waldjurakischen, wie im Lappischen, einen dem *h* ähnlichen Laut . . ." (Wb. CXVII). — Egy CASTRÉN szövegeből való mondatban: *siuddubeāh tji nar hāloh jilinjahanda ŋamsetida* 'der Riese so viele Fische lebendig isst' (Vd. 174) a *hāloh* 'Fische' plur. accusativusi alak egy *hāloḥ < *kālaḥ alakra vezethető vissza, s így a *h* (= *o*) jel egy zöngétlen *i-hang jele is lehet.

náta-, illetőleg félhosszú *m* hangként jelenik meg, és hogy egyes névszói- és igei alakokban *m* ~ *β* váltakozás is megfigyelhető. Mindezek alapján arra kell gondolnunk, hogy a diftongus másodlagos: az **ei* ~ **eĭ* diftongus az első szótag hosszú **ē* ~ **ē* vokálisának és az eredeti szóközépi **-j-* hangnak kapcsolatából keletkezett. Feltehetjük tehát, hogy az ősszamojédban volt egy 'Blut—bluten' jelentésű *e-* tövű nomen-verbum: **kēje* ~ **kēje*, s ennek a végvokálisát vesztett konzonáns-tövéhez hozzájárult az ősi **m.* ~ **β.* képző. A tárgyalt névszói és igei jelentésű szamojéd szók tehát voltaképpen **m.* ~ **β.* képzős származékszók, és így az egytagú alakok ebben az esetben háromtagú képzős alakból váltak egytagú szókká. Az *m*-hang megnyúlását a szóközépi **-j-* hangnak és a képző konzonáns elemének összeolvadása okozta. A jurák *a-* tövekben megőrződött a **ma* képző vokáliseleme, a szelkup NP. alakok *a* hangja pedig a **me* képző vokáliseleme. Az *o-*, *u-* tövek **ma* + **i* képzős származékszók. A jurák *kēm̄m̄a-* tő szintén származékszó: a **j-* tőhöz **me* + **i* képző járult, s a gemináta *m* mouiellierozottságát a szóközépi **-j-* és a képző *i* eleme okozta. — Az egytagúvá vált szó vokalizmusában bekövetkezett mélyreható változások: a másodlagos diftongusok, a monoftongizálódás, a rövidülés, a képző *m* ~ *β* konzonánselemének és részben a szókezdő **k-* hangnak hatására bekövetkezett velárizálódás és labiálizálódás, továbbá a második szótag vokálisában, az eredeti képző vokáliselemében történt hangváltozások mind fonetikai okokkal magyarázható jelenségek.

3. LEHTISALO szótárában önálló címszóként több nyelvjárásból fel van jegyezve a 'zu sprechen anfangen' jelentésű ige: O. *βāxālts* stb. Ez az ige kétségtelenül összefügg a *βādn* címszó alatt felsorolt 'Wort — sagen, erzählen' jelentésű szókkal. Az O. *βā-xāl-ts* alakban a *βā-* egytagú tőhöz **k.* + **l.* mom.-inchoat. képző (vö. AblSuff. 355) és az infinitivus jele járul. A *βā-* igező a végvokális és a szóközépi **-t-* > -*δ-* hang elveszésével vált egytagúvá. Egy jurák mondatban (L.) PD. *tikkj βādq-m̄p βādq-l-kkq-ββq* 'beim Sagen dieses seines Wortes' (Vd. 190) a 'Wort' és a 'sagen' ige töve azonos alakban jelenik meg. CASTRÉN és LEHTISALO szótárában azonban a névszói és az igei tőalak nem azonos: (C.) *wāda*, *wada* 'Wort' (L.) O. *βādn* id., OP. *βād̄n*, Lj., Sz., Nj. *βāttw̄*, P. *βātt̄* id. ~ (C.) *wadie-* 'sagen, erzählen', (L.) O. *βāđē-*, Nj. *βāđē-*, Lj. *βāđē-* stb. id.

A jurák 'Wort' szónak a jéniszeji-szamojéd Bajicha-nyelvjárárásában *bada*, a tavgiban *buadu* szó felel meg. A tavgi 'sprechen' jelentésű igei alakokban *bua-* tő jelenik meg. Az északi szamojéd nyelvek kéttagú 'Wort — sagen' szavának a szelkupban részint egytagú névszói, részint kéttagú névszói és igei megfelelői vannak: (C.) N. *ēds*, KO. *ēd̄s*, *ēds*, *ēds*, Taz. *ēd̄s*, B. *ēd̄s* (*īd̄s*, *īd̄s*), Kar. *ūt* (vö. *ūtom* 'mein Wort') (*ē* = *e*, *i* = *i*); (D.: Anl. lab. 53), Ty. *ēd̄z*, N. *ēd̄z*, Vj. *ēdz*; — (C.) K. *ēd̄se* (*ēds*), Csl. *ieč̄*, FO. *iet̄*. Egyes származékszókban kéttagú **e-* tő jelenik meg: K. *ēd̄se-gede* 'Wortkarg', Taz. *ēēte-geld̄sembang*, *ēēce-geld̄sembang* 'ich schweige'. DONNER kéttagú adataiban a végvokális *a*: ATa., KTa. *ē̄t̄*, FO. *ē̄d̄z̄*. — Az eredeti szókezdő **β-* a szelkupban elveszett. Az első szótag palatális vokálisát megőrizte a KO. *eed̄sonnang* 'ich sprach' igei alak hosszú *ē* hangja (ha nem sajtóhiba); a többi nyelvjárársban a vokális velárizálódását bizonyára a szókezdő **β-* okozta. Az 'ich sprach' jelentésű alakokban (N. *ēd̄sonnak*, KO. *ēd̄sonnang*, K. *ēēt̄sonnang*, *ēēt̄connang*, *ēconnang*, Cs. *ieč̄onnang*, FO. *iet̄onnang*) a második szótag *o* hangja valószínűleg redukált a hangból fejlődött: DONNER-nél az igei alak Csa. *ēd̄z̄-η*. — A szelkup NP. *ēd̄si*, *ēēd̄si* alakoknak megfelel a jurák O. *βāđi-ntōrt̄s* 'klatschen' igében meg-

jelenő *βādi-* tő ($-i < *e + *i$). A szelkup szóközépi mássalhangzók $-*ē*$ folytatói (a többi szamojéd nyelvben $*č > *t$ -hang).

A szelkup adatok első szótagjában a hosszú és rövid vokálisok mellett diftongusok is feltűnnek (Csl, OO. *īē*, Cs. *īē*). A második szótagban az orosz *ə* betűvel jelölt hang eredeti $*ā$ - tőre utal, mint pl. a fi. *pesā*, *emā*, *isā*, *mātās* szavak egyes szelkup megfelelőjében. A második szótagban az *e*, *ə*, *ø* is megjelenik az $*ā$ folytatójaként éppen úgy, mint pl. a fi. *pesā* szó egyes szelkup megfelelőiben (vö. *VokJur.* 103). Mégis a 'Wort' jelentésű szóban a redukált *a*, hang és a végvokálisnak majdnem valamennyi szelkup dialektusban bekövetkezett elveszése elsősorban $*e$ tővéghangzóra utal.

A szelkup és az északi szamojéd adatok vokalizmusának ellentmondásait megmagyarázhatjuk azzal a feltevessel, hogy az összamojédban interdiálektikusan váltakozott egy $*βāičā$ és egy $*βēiē$ nomen-verbum. Mivel az északi szamojéd nyelvekben a szókezdő $*β$ - megőrződött, labiálizáló-velárizáló hatása fokozottabban érvényesült, mint a szelkupban. E kettős hatás következtében a jurák szó első szótagjában $*βāi- \sim *βēi- > *βāi- \sim *βōi- > βā$ - hangfejlődés ment végbe, majd pedig előreható illeszkedéssel — legalább is egyes jurák dialektusokban (s a jéniszajiban és a tavgiban is) — a Wort jelentésű szó *a*- tővévé vált: $*βāde \sim *βāde > *βāda$. Az O. *βādānna* sg. locativusi alak csak *a*- tőből magyarázható, viszont az O. *βādi* plur. accusativus *ā*- tőből vagy még inkább *e*- tőből. Világosan *ā*- tőre utal a *βādē* igető és igealak: az $*ē$ végvokálisba beleolvadt egy $*iē$ képző, amely egyúttal a szóközépi konzonáns mouiellierozottságát is előidézte: $*βāde + iē > βādē$. Hasonló hangfejlődés történt az *ā*- tővű 'leben' ige jurák alakjában is: ősjurák $*jile + iē > jiltē$. — Az összamojéd $*ā$ - és $*e$ - tőek között lehettek és voltak is ingadozások, de általában a szamojéd nyelvekben is elkülönülnek egymástól az $*urāli$ és az összamojéd $*ā$ - és $*e$ - tőkategóriák. Nagyon valószínűnek tarthatjuk, hogy a szamojéd nyelvek mai egytagú szavai túlnyomó többségükben $*e$ - tővű szavak voltak.

A szamojéd igetővekben végbement hangváltozásokat többféle tényező összehatása idézte elő, és e hatásoknak megvolt természetesen a maga kronológiája. Kétségtelen azonban, hogy a hangváltozásokban igen fontos szerepe volt a semivocalis *i*-vel alakult diftongusoknak, illetőleg azoknak a hangkapcsolatoknak, amelyeket az első szótag vokálisa az elsődleges vagy másodlagos szóközépi $*-j$ - hanggal alkotott. Fontos szerepe volt továbbá a második szótag eredeti véghangzójának egy $*je$ vagy $*i$ képzőelemmel történt egybeolvadásának. Ez a képző, amely a *βādē*, *jiltē* típusú jurák igékben a második szótag hosszú időmértékét és a szóközépi konzonáns másodlagos mouiellierozottságát is eredményezte, lényeges tényező egyúttal a jurákszamojéd ige-ragozás kialakulásában. Ez a $*je$ vagy $*i$ elem egy összamojéd nomen-verbumhoz járulva a nomen-verbum kettős tartalmát elkülönítette, szétválasztotta azzal a funkciójával, hogy megjelölte, specializálta a cselekvésfogalmat. A mai jurák *jiltē* 'leben' szó azzal vált igévé és különült el a *jil* 'Lebenszeit' nomentől (amelynek elsődleges jelentése bizonyára 'das Leben' volt), hogy az összamojéd $*elā$, ősjurák $*jilā$ nomen-verbumhoz hozzájárult a $*je$ vagy $*i$ elem.

A szamojéd igetővariánsok megfigyelése közben arra a meggyőződésre jutottam, hogy a szamojéd vokalizmus problémáit nem szükséges összamojéd qualitativ hangváltakozások [Lautwechsel] alapján magyarázni. A szamojéd szótövekben hangváltozások történtek, és ezeknek a hangváltozásoknak fonetikai okai voltak.

N. SEBESTYÉN IRÉN

A nyenyec szókészlet szerkezeti típusai

E közlemény célja, hogy adalékokat nyújtson egy leendő nyenyec morfonológiai áttekintés számára. Feladatunknak azt tekintettük, hogy megvizsgáljuk a nyenyec szótári címszókészletben a szavak fonematikai struktúráját.¹

Munkánk során megvizsgáltuk a nyenyec nyelvet abból a szempontból, hogy milyen típusú hangsorokat használ, és hogy szókészlete milyen mértékben használja ki a magán- és mássalhangzók váltakozásából adódó kombinációs lehetőségeket. Összeállításunkat L. V. HOMICS Nyenyecko-russzkij szlovar című munkájának (Leningrád, 1954.) teljes anyagára (4500 szó) és N. M. TERESCSENKO Nyenyecko-russzkij szlovar című művének (Leningrád, 1955.) mely kb. 8000 szavas, *T*-s kezdetű szavaira alapoztuk.

A forrásoknak ezt a megválasztását az indokolta, hogy HOMICS kb. 100 lap terjedelmű szótárának statisztikai feldolgozása könnyebben volt megvalósítható, mint TERESCSENKO jóval nagyobb szótáráé. Emellett HOMICS anyagát megfelelőnek tartottuk arra, hogy belőle általánosítsunk. Munkánk ellenőrzése céljából feldolgoztuk TERESCSENKO szótárának *T* betűvel kezdődő szavait is. Az így nyert adatokat a HOMICS szótár *T* betűs szavainak vallomásával egybevetve azt tapasztaltuk, hogy a TERESCSENKO-anyag megerősíti a másik szótár adatainak hitelét.²

A vizsgált anyagból kirekesztettük az idegen (voltaképpen orosz) szavakat, mint *библиотека, лагол, журнал, коуса, meamp* stb. Ezek a szavak ugyanis egyelőre inkább csak az új nyenyec írásbeliségben léteznek, a beszélt nyelvben feltehetőleg még nem váltak általánossá (hangalakilag sem illeszkedtek a nyenyec nyelvhez). E szavak a nyenyecben ismeretlen hangokat tartalmaznak, illetőleg olyan hanggal kezdődnek, amely a nyenyecben nem állhat szó elején. (Pl. a nyenyecben ismeretlen a magánhangzóval, továbbá a *ɔ*, *z*, *κ*, *θ*, *ʒ*, *ɣ*, hanggal kezdődő szó, és teljesen idegen e nyelvtől a *q*, *u*, *u* és *φ* hang.) A nyenyec nyelv hangrendszeréhez idomult orosz jövevényszavakat természetesen figyelembe vettük (pl. *s'aj* 'tea', *s'ajns'* 'teázni', *tol* 'asztal'). A feldolgozott címszómennyiség e korlátozásokkal 3835-re csökkent (ehhez járult a TERESCSENKO szótár corpusából felhasznált 945 *T* betűs szó).

¹Vö. N. S. TRUBETZKOY, Gedanken über Morphonologie: Travaux du Cercle Linguistique de Prague 4 (1931): 160–163 p.; GÜLYA J.: NyK LXVI, 89–93.

²Vizsgálatunk szempontjából szóba sem jöhetett LEHTISALO nyelvjárási szótára. Ha ennek címszavait dolgoztuk volna fel, akkor a bokrosított anyagelrendezés következtében feltétlenül hamis eredményt kaptunk volna. TERESCSENKO 1965-ben, számításaink lezárása után megjelent 22 000 szavas nyenyec–orosz szótárát természetesen nem vehettük figyelembe.

A szavakat nem a cirill írás transliterálásával soroltuk szerkezeti típusokba, hanem fonéma-tartalmuk szerint. Pl. a szótár *ваерацца* adatát nem a cirill jelek átbetűzéséből adódó CVVCVCCCV típusba soroltuk (ilyen a nyenyecben nincs is), hanem az írásképmögötti fonémasort (*wajeračka*) rögzítettük szerkezeti sémába és így e szó a CVCVCVCCV (09-01) típusba került. A fonematikus átírás tekintetében *HAJDÚ PÉTER* javaslatait követtük. Az azonos alakú szavakat egyszer vettük figyelembe, hiszen — mint fentebb említettük — célunk csak annak vizsgálata volt, hogy a nyenyec nyelv milyen típusú hangsorokat használ. A jelentéstani szempontokat tudatosan mellőztük, pl. a *вано* (*wano*) „обруч” és a *вано* (*wano*) „корень” a statisztikában egy tételként szerepel. Azokat a szavakat is azonos alakúaknak vettük, tehát külön nem számoltuk, melyek csak a magánhangzó hosszúságában különböznek egymástól, pl. *хадa* (*xada*) „ноготь” — *хāda* (*xāda*) „бабушка” stb. Erre az eljárásra azért kényszerültünk, mert a magánhangzók hosszúságát az irodalmi nyelv nem jelöli, és nehézkes lett volna a magánhangzó hosszúságokat LEHTISALO szótára alapján ellenőrizni. Az infinitívus képzőjét figyelmen kívül hagytuk abban az esetben, amikor maga a tőalak is lehet aor. sg. 3 és infinitívusi értékű (pl. *мана* ~ *манансь*). Ellenkező esetben (egytágú szavaknál és mássalhangzós tövű igéknél) ezt a képzőt a címszóhoz tartozónak vettük. Pl. *нюць* (*p'us'*), *мынзь* (*tins'*), *малбурць* (*talb'urc'*). Vagyis az infinitívus képzőjét minden olyan esetben elhagytuk, amikor az a szótárakban zárójelbe van téve.

Vizsgálódásunk eredményét két táblázatban szemléltetjük. Az első — összefoglaló — táblázat azt tünteti fel, hogy a szavak fonéma-száma szerint hány variációt találtunk, és hogy ezek a matematikailag lehetséges variációknak hány százalékát alkotják. Az I. alatt felsoroltak *HOMICS* szótárának teljes anyagából, a II. és a III. rovat pedig a *T'* kezdetű anyagból kapott értékeket tünteti fel (II. *HOMICS*, III. *TERESCSENKO*).³

Az első táblázat szemléletesen mutatja, hogy a nyenyec — mint a nyelvek általában — a matematikailag lehetséges variációknak egyre kevesebb százalékát használja ki azzal párhuzamosan, ahogyan nő a fonémák száma. Ez a jelenség természetes, hiszen az elméleti lehetőségek növekedésével együtt emelkedik a kihasználás korlátainak száma is (nem állhat például egy tizenkét fonémás szó csupa mássalhangzóból, de négynél több mássalhangzó sem állhat közvetlenül egymás mellett stb.)⁴

Második táblázatunk a feldolgozott szavak fonémaszerkezetéről ad részletes áttekintést. (A típus-számok divíztól balra levő része azt jelenti, hogy hány fonémából áll a kérdéses típus, a jobbra levő pedig azt, hogy a kérdéses csoportban hány altípus van. A római számok jelentése ugyanaz, mint az első táblázatban.)

³ Itt jegyezzük meg, hogy a *T'* betűs anyag voltaképpen két szókezdő fonémát foglal magába (*t-*, *t'-*), a tipizálás szempontjából ez azonban lényegtelen.

⁴ Feltéhető persze az a kérdés, hogy van-e egyáltalában értelme az elméleti lehetőségek figyelembevételének. Az elméleti lehetőségeknek vannak ugyanis általános és nyelvenként változó korlátai. Ha ezek alapján a matematikailag várható variációk jelentkezését feltételekhez kötnénk, végül is csak azok a variációs típusok maradnának meg, amelyeket a nyelv valóban ki is használ. A logikailag lehetséges és a ténylegesen előforduló fonémakombinációk aránya azonban egzakt alapot ad a nyelvek morfológiai ismeretéhez és összehasonlításukhoz.

A nyelvek ilyen irányú vizsgálatát — véleményünk szerint — megfelelő számú (néhány ezer) adat alapján lehet elkezdni. Kétszáz-háromszáz szó feldolgozása még nem adhat megbízható eredményt (vö. *GULYA*, i. m.).

1. táblázat

Fonéma- szám	I.		II.		III.	
	Var.	%	Var.	%	Var.	%
1	0	0	0	0	0	0
2	1	25	1	25	1	25
3	1	12,5	1	12,5	1	12,5
4	2	12,5	2	12,5	2	12,5
5	3	9,375	3	9,375	3	9,375
6	4	6,25	4	6,25	4	6,25
7	6	4,688	5	3,375	7	5,47
8	9	3,516	7	2,734	8	3,125
9	11	2,148	8	1,563	10	1,953
10	17	1,640	11	1,074	9	0,879
11	19	0,928	4	0,195	13	0,634
12	17	0,415	4	0,098	8	0,195
13	7	0,085	2	0,024	4	0,048
14	8	0,048	0	0	1	0,006
15	1	0,003	0	0	0	0
16	2	0,003	0	0	0	0
17	0	0	0	0	0	0
18	1	0,0004	0	0	0	0
19	1	0,0002	0	0	0	0

Var. = a variációk száma

% = ugyanaz a logikailag lehetséges variációk %-ában

Második táblázatunk alapján megállapíthatjuk, hogy a nyenyec nyelv leggyakrabban a négy, öt, hat és a hét fonémából álló szavakat használja. Ezek száma — balról a HOMICS-, jobbról a TERESCSENKO-anyag adatait közölve — a következő (a %-os adat a teljes szóanyagra vonatkozik):

4 fonémás:	488	12,72%	89	9,41%
5 fonémás:	635	16,55%	137	14,49%
6 fonémás:	702	18,30%	158	16,72%
7 fonémás:	705	18,38%	188	19,88%
összesen:	2530	65,95%	572	60,50%, azaz a vizsgált

szókészletnek — mindkét szótár tanúsága szerint — mintegy kétharmada.

Ha a leggyakrabban előforduló szerkezeti altípusokat nézzük, ugyancsak egyértelmű eredményre jutunk:

HOMICS			TERESCSENKO		
05-01	389	10,14%	05-01	83	8,74%
04-01	362	9,41%	07-01	74	7,83%
06-01	317	8,26%	06-01	71	7,51%
07-01	257	6,72%	04-01	66	6,98%
összesen:	1325	34,53%,	illetve	294	31,06%-ban

fordul elő, tehát a szókészletnek körülbelül egyharmadában. Amint látjuk, nemcsak az arányok egyeznek meg, hanem nagyjából a leggyakoribb típusok sorrendje is azonos a HOMICS-, illetve a TERESCSENKO-anyagban.

2. táblázat

A típus száma	Szerkezeti képlet	Példa	Az előfordulás száma		
			I.	II.	III.
02-01	CV	<i>je</i>	35	7	7
03-01	CVC	<i>waj</i>	152	25	29
04-01	CVCV	<i>wada</i>	362	49	66
04-02	CVCC	<i>wan̄k</i>	126	16	23
05-01	CVCCV	<i>wabta</i>	389	62	83
05-02	CVCVC	<i>wad'ec'</i>	221	42	50
05-03	CVCCC	<i>jendʔ</i>	25	5	4
06-01	CVCVCV	<i>wadaba</i>	317	46	71
06-02	CVCVCC	<i>wadal̄c'</i>	212	34	46
06-03	CVCCVC	<i>wan̄kuc'</i>	113	10	22
06-04	CVCCCV	<i>wan̄kla</i>	60	9	19
07-01	CVCVCCV	<i>wadalta</i>	257	39	74
07-02	CVCCVCV	<i>wandako</i>	203	34	50
07-03	CVCCVCC	<i>wabtums'</i>	158	21	36
07-04	CVCVCVC	<i>war'epas'</i>	61	12	20
07-05	CVCVCCC	<i>wesejms'</i>	19	2	5
07-06	CVCCCV	<i>jens'd'ej</i>	7	—	1
07-07	CVCCCV	<i>tabc̄nka</i>	—	—	2
08-01	CVCCVCCV	<i>wadlamba</i>	151	20	45
08-02	CVCVCVCV	<i>wad'odana</i>	108	21	43
08-03	CVCVCVCC	<i>wadab'urc</i>	95	15	21
08-04	CVCCVCVC	<i>warcawej</i>	25	2	6
08-05	CVCCCVCC	<i>labʔnerc'</i>	18	—	2
08-06	CVCVCCVC	<i>wejenkuj</i>	17	2	3
08-07	CVCCVCCV	<i>jen̄kl'oko</i>	17	2	2
08-08	CVCCVCCC	<i>jertabcʔ</i>	10	—	4
08-09	CVCVCCCV	<i>madajbt'e</i>	7	1	6
09-01	CVCVCVCCV	<i>wajeran̄ka</i>	71	16	27
09-02	CVCVCCVCCV	<i>weroʔlana</i>	61	8	24
09-03	CVCVCCVCC	<i>wijarp'urc'</i>	47	5	5
09-04	CVCCVCVCV	<i>jens'itola</i>	40	7	12
09-05	CVCCVCVCC	<i>wan̄kot'ins'</i>	38	6	11
09-06	CVCCVCCCV	<i>labʔejbt'e</i>	14	2	6
09-07	CVCCCVCCV	<i>labʔnerma</i>	11	—	5
09-08	CVCVCVCCC	<i>jed'elabcʔ</i>	7	—	1
09-09	CVCCVCCVC	<i>matdamd'ej</i>	6	1	1
09-10	CVCVCVCVC	<i>webasawej</i>	4	1	2
09-11	CVCCCVCCC	<i>jabenabcʔ</i>	1	—	—
10-01	CVCVCCVCCV	<i>wajertamba</i>	52	9	22
10-02	CVCCVCCVCCV	<i>warkabt'oba</i>	40	1	12
10-03	CVCCVCCVCC	<i>jejt'emb'urc'</i>	27	4	2
10-04	CVCCVCVCCV	<i>wan̄kaxalpa</i>	21	2	13
10-05	CVCVCVCVCV	<i>jileb'ad'oda</i>	14	2	2
10-06	CVCVCVCVCC	<i>webas'alums'</i>	10	—	2
10-07	CVCVCVCCVC	<i>naʔar̄on̄kad</i>	5	1	—
10-08	CVCCVCVCC	<i>jorkalabcʔ</i>	5	1	—
10-09	CVCVCCVCCV	<i>n'ud'arkadoʔ</i>	4	2	1
10-10	CVCVCCVCCC	<i>sabumdobcʔ</i>	4	1	—
10-11	CVCCVCVCVC	<i>marnasawej</i>	3	1	—
10-12	CVCVCVCCCV	<i>s'anakojbte</i>	3	—	2
10-13	CVCVCCCVCCV	<i>nezejmdawa</i>	2	—	—
10-14	CVCCCVCCVCCV	<i>nensʔalaba</i>	2	—	—

A típus száma	Szerkezeti képlet	Példa	Az előfordulás száma		
			I.	II.	III.
10-15	CVCCCVCC	t'ebts'alums'	1	1	1
10-16	CVCCVCCVC	warc'almd'es'	1	—	—
10-17	CVCCVCCCV	n'ensxalŋka	1	—	—
11-01	CVCCVCCVCCV	jole'enŋkanda	25	3	10
11-02	CVCVCVCCVVCV	wan'erabt'owa	17	4	6
11-03	CVCVCVCCVCC	jid'it'emb'urc'	9	3	2
11-04	CVCVCVCCVCCV	pojolaramba	6	—	2
11-05	CVCVCVCCVVCV	jewansadako	5	—	1
11-06	CVCCCVCCVCC	limbramb'urc'	4	—	1
11-07	CVCCVCCVVCV	mirc'almdana	3	—	2
11-08	CVCVCVCCVCC	la'amdarc'e?	3	—	—
11-09	CVCVCVCCVCCV	labibtajt'e	3	—	—
11-10	CVCCVCCVCCV	jins'el'ejbt'e	2	1	1
11-11	CVCVCVCCVVCV	pedarasawej	2	—	2
11-12	CVCCCVCCVVCV	sabŋn'imdawa	2	—	1
11-13	CVCCVCCVCCV	s'urxal'eb'urc'	2	—	—
11-14	CVCVCCCVCCV	madajbt'emba	1	—	1
11-15	CVCVCVCCVCC	p'is'ed'etabc?	1	—	—
11-16	CVCVCVCCVCCV	n'aŋarama?	1	—	—
11-17	CVCVCVCCVCC	n'ud'arkajum?	1	—	—
11-18	CVCCVCCVCCV	na?wolarawa	1	—	—
11-19	CVCCCVCCVCCV	ŋan?lara?ma	1	—	—
11-20	CVCVCVCCVCCV	todalambawa	—	—	1
11-21	CVCCVCCVCC	tondambabc?	—	—	1
12-01	CVCVCVCCVCC	wajertamb'urc'	20	4	—
12-02	CVCVCVCCVCCV	la'amdarc'ada	8	—	5
12-03	CVCVCVCCVCCV	mecejemdamba	5	—	2
12-04	CVCCVCCVCCV	labc'ejbt'emba	3	—	2
12-05	CVCVCVCCVCCV	newadalabawa	2	1	1
12-06	CVCCVCCVCCV	s'urxal'emb'urc'	2	1	—
12-07	CVCVCVCCVCCV	mandalabtaba	2	—	3
12-08	CVCVCVCCVCC	wewaraŋaworc'	2	—	—
12-09	CVCCVCCVCCV	pews'umd'oŋona	2	—	—
12-10	CVCCVCCVCCV	nensxalab'urc'	2	—	—
12-11	CVCVCVCCVCCV	t'an'omd'eŋeja?	1	1	1
12-12	CVCVCVCCVCCV	ŋasujud'imd'ej	1	—	—
12-13	CVCVCVCCVCCV	manesaraŋbte	1	—	—
12-14	CVCVCVCCVCCV	janambokowna	1	—	—
12-15	CVCCVCCVCCV	na?wolaranŋka	1	—	—
12-16	CVCCVCCVCCV	jundaltab'urc'	1	—	—
12-17	CVCCVCCVCCV	s'idnt'et'imd'ej	1	—	—
12-18	CVCVCVCCVCCV	tas'eŋejmdana	—	—	2
12-19	CVCCVCCVCCV	t'ebts'almdana	—	—	1
13-01	CVCCVCCVCCVCC	l'anŋkabtamb'urc'	9	3	—
13-02	CVCVCVCCVCCV	pojolarambac?	2	—	—
13-03	CVCCVCCVCCV	tans'en'eltamba	1	1	1
13-04	CVCCVCCVCCVCCV	n'en's'imdanŋkoda	1	—	1
13-05	CVCVCVCCVCCV	poŋataltabawa	1	—	—
13-06	CVCVCVCCVCCV	m'adolabtab'urc'	1	—	—
13-07	CVCVCVCCVCCV	mato?labtamba	1	—	—
13-08	CVCVCVCCVCCV	tolatatambawa	—	—	1
13-09	CVCVCVCCVCCV	taros'almd'emba	—	—	1
14-01	CVCVCVCCVCCVCC	mecejemdamb'urc'	2	—	—
14-02	CVCCVCCVCCVCC	mandalabtab'urc'	2	—	—
14-03	CVCVCVCCVCCVCCV	wewaraŋamdamba	1	—	—

A típus száma	Szerkezeti képlet	Példa	Az előfordulás száma		
			I.	II.	III.
14-04	CVCVCCVVCVCVCV	<i>ɣajɛbtaraŋkana</i>	1	—	—
14-05	CVCVCCVCCCVCCV	<i>labibɬajbt'emba</i>	1	—	—
14-06	CVCCVVCVCVCVCV	<i>naʔwolaran̄kana</i>	1	—	—
14-07	CVCCVVCVCVCVCV	<i>ŋamkeɣertas'awa</i>	1	—	—
14-08	CVCCVCCVCCVCCC	<i>n'ens'imban̄kobeʔ</i>	1	—	—
14-09	CVCVCVCCCVCCVCC	<i>tas'eɣejmdanalc'</i>	—	—	1
15-01	CVCCCVVCVCVCVCV	<i>n'ermtabadambada</i>	1	—	—
16-01	CVCCVVCVCVCVCVC	<i>ŋamkeɣertas'alums'</i>	1	—	—
16-02	CVCCVVCVCVCVCVC	<i>ŋamkeɣertas'almd'e</i>	1	—	—
18-01	CVCCVVCVCVCVCVC	<i>ŋamkeɣertas'aluwore'</i>	1	—	—
19-01	CVCCVVCVCVCVCVC	<i>ŋamkeɣertas'almd'emba</i>	1	—	—

A táblázatok és a vizsgált szóanyag alapján a következő feltűnőbb jelenségeket tapasztaltuk:

1. A magasabb fonémaszámú típusokba többnyire képzett szavak tartoznak. Pl. *ḙkalaḙɬ* (*jorkalabc'*) <: *ḙpkala* (*jorkala*) <: *ḙpka* (*jorka*). A tizenhat, tizennyolc és tizenkilenc fonémából álló négy szélsőséges eset is az öt fonémás *ɬamɬe* (*ŋamke*) szóból származik.

2. Az előforduló mássalhangzó-kapcsolatokat vizsgálva megállapíthatuk, hogy mindössze tizenegy olyan típus van, amely nem tartalmaz egymás mellett két vagy több mássalhangzót. Igaz ugyan, hogy ezek gyakorisága száma meglehetősen magas, és így a szóképzésnek eléggé nagy hányadát, körülbelül egyharmad részét jelentik. Mégis úgy látszik azonban, hogy a nyenyec nyelv szívesen használja a szóbelseji és szóvégi mássalhangzó-kapcsolatokat.

3. Ha összehasonlítjuk a szó belsejében és a szó végén előforduló mássalhangzó-kapcsolatokat, azt látjuk, hogy az előbbi a gyakoribb. Szóbelseji két mássalhangzóból álló kapcsolat hetvennyolc, háromból álló harminchárom, négyből alakuló pedig mindössze két típusban fordul elő (07-07, 11-16). Szó végén két mássalhangzó kapcsolata huszonhat, három mássalhangzó kapcsolata tíz típusban található. Négy mássalhangzó szó végén egyetlen típusban sem fordul elő. A szóbelseji és a szóvégi mássalhangzó-kapcsolatok aránya a két, illetve három tagból állók esetében körülbelül 3 : 1.

4. Áttekintésünk alapján úgy láttuk, hogy a szó belsejében előforduló mássalhangzó-kapcsolatok legnagyobb része *mb*, *bt*, *ŋk*, illetve valamivel kisebb számban *rk*, *rt*, *lt*, *nd*, *md*. A szóvégi mássalhangzó-kapcsolatok közül leggyakoribb az *lc'*, *rc'*, *nc'*. A palatális *c'* ez utóbbiakban az infinitívus képzője, vagyis a legsűrűbben előforduló szóvégi mássalhangzó-kapcsolatokat mutató szavak igék.

5. Ahol három mássalhangzó torlódik a szó végén, ott az utolsó fonéma legtöbbször glottis-zárhang. Ebből következően ezek a szavak, illetőleg a szó végén három mássalhangzót mutató szavak többsége nem ige.

6. Azokban az esetekben, amikor három, illetve négy mássalhangzó van a szó belsejében, az egyik fonéma általában nazális, glottis-zárhang vagy *j*. Számításaink szótári címszóképzésen alapulnak, érdemesnek gondolnánk azonban hasonló vizsgálatot végezni néhány ezer szavas *s z ö v e g* alapján is.

Etimológiai megjegyzések

37. Magyar *kúszik* 'klettern, kriecken'

A magyar *kúszik* igének két rokon nyelvben vannak megfelelői. Ezek a cser. *kuz-* 'fölhág, emelkedik', *küz-, küz-* 'fölhág, kúszik' és a mord. *kuže-, kutšə-* '(fö)l)mászik, (fö)lkúszik, fölhág' (NyH.⁷ 151).

A magyar szóval kapcsolatosan elég elterjedt az a felfogás, hogy az eredetileg palatális hangrendű volt, s ezért őrződött meg benne a szókezdő *k* (l. TOIVONEN: FUF. XXII, 138—9; E. ITKONEN: FUF. XXXII, 71).

TOIVONEN (i. h.) a következő adatokat idézi a cseremisiz szóra: KH. *kuzem*, J. *kü·zem*, JU. *kuzem*, U. *küze·m*, *kü tšə·m*, M. *küze·m*, B. *küze·m* 'klettern, hinaufsteigen, steigen'. A továbbiakban TOIVONEN így ír: „Die tscher. Formen deuten darauf, dass das Wort ursprünglich vordervokalisiert gewesen ist und gerade ein *ü in der ersten Silbe enthalten hat.”

Ez az első pillanatra meggyőzőnek látszik. Ha azonban közelebről megvizsgáljuk azokat a cseremisiz szavakat, amelyekben a nyugati nyelvjárásokban *u* (vagy *u*-ból fejlődött *ə*, *o*), a keletiekben pedig *ü* van, azt találjuk, hogy, az újabb orosz kölcsönzéseket figyelmen kívül hagyva, minden esetben a nyugati nyelvjárások őrzik az eredeti hangot.

A jelenségre hozható több tucatnyi példából álljon itt mutatóban néhány: cser. (WICHM.) KH. *jož* ~ U. *dž* 'kalter Wind' (vö. votj. [MUNK.] Sz. *juz* 'hűvösség, hűvös'); (WICHM.) KH. *ku·kū* ~ U. *kükə* 'der Kukuck'; (MARRSZL.) KH. *кучо* (VASZ.) E. *күчө* 'глисты' (vö. vog. T. *khōs*, KL. *khūš* stb.; osztj. (KARJ.) FD. *хүрэ* stb. 'ua. '); (WICHM.) KH. *pū·jər* ~ U. T. *pū·rə* 'mit Honig versetztes Bier' (vö. mord. E. *purə*, M. *purə* 'Met, Honigbier'); (BEKE) KH. *pəškəlam* ~ UJ. *püşkəlan* 'stechen (von Insekten)' (vö. fi. *puskea* 'stossen'); (WICHM.) KH. *pū·tšə* ~ U. T. *pū·tšə* 'Renntier' (vö. votj. *pužej*; lp. *božo* 'ua. '); (WICHM.) KH. *šəžar* ~ U. *šūžar* 'jüngere Schwester' (vö. mord. M. *sazər*, *sazərə*; votj. *suzer* 'ua. '); (WICHM.) KH. *soas*, JU. *suas* ~ U. *süqs* 'Tatare' (vö. csuv. PAAS. *tšəvas* 'Tschuwasse') stb.

A cseremisiz szó többeli magánhangzójának eredeti veláris voltában ezek után aligha kételkedhetünk. A mordvin alakok egykori palatális hangrendűségét TOIVONEN semmivel sem bizonyítja, csak arra idéz példákat, hogy a finn *ü* hangnak lehet néha a mordvinban *u* megfelelőse.

Arra, hogy a magyar megfelelő eredetileg palatális lett volna, szintén nem utal semmi, sőt amint ezt MOÓR ELEMÉR is megállapítja (ALH. II, 400), igen problematikus ilyen hangfejlődés feltevése, mert ennek éppen ellenkezője szokott történni.

Mindez együttvéve azt bizonyítja, hogy a *k* a magyar szóban veláris hang előtt őrződött meg.

38. Magyar szárad 'trocknen'

A magyar *száraz*, *szárad* szónak a FUV. a következő megfeleléseit ismeri: cser. *sarək* 'dry, parched'; votj. *čyrs*, *čirs*, *čórōs* 'sour, bitter'; zürj. *čir-* 'become sour, bitter, rancid', *čirōm* 'sun-dried (of flesh, fish); rancid (of fat)'; vog. *šurr-*, *sur-* 'become dry or parched'; osztj. *sar-*, Trj. *sār-* ~ *sur-* 'become dry'.

Az obi-ugor alakok valóban jól egyeztethetők a magyar szóval, a csere-misz és permi szók viszont nem tartoznak ide. (Vö. E. ITKONEN: UAJb. XXVIII, 76). A magyar szóval egyeztethető egyéb permi szavakról l. RÉDEI (RADANOVICS): NytudÉrt. 38: 17.

A cseremisiz szó a csuv. (CsuVRsZsl.) *čepək* 'гниль, прель; гнилой, прелый, затхлый, тухлый, испорченный' viszonylag kései átvétele. A csere-misz szó ősi voltát a szókezdő *s* már eleve erősen kétséssé teszi. A csuvas szó-nak a török nyelvekben számos megfelelése van. Összetartozik vele a tel., oszm. (RADL.) *čirik* 'faul, verfault'; tat. Kaz. *чепек* 'гнилой'¹ bask. (Bask-RSzl.) *сеpek* 'гниль, гнилая масса, гнилой'.²

A zürjén és votják alakok ugyancsak csuvas kölcsönzések. Ezek a csuv. (CsuVRsZsl.) *čep* 'гнить, преть' igéből származnak, amely az előbb tárgyalt *čepək* szó töve.

A csuvas *s* korábbi *č*-re megy vissza, amiről a csuvas szó törökségi meg-felelői is tanúskodnak. A csuvas *ə* (irod. *č*) hangnak is teljesen szabályos képviseleteit találjuk a zürjénben és votjában (vö. WICHMANN: SUSToim. XXI, 33).

39. Cseremisiz *čšaryž-*, *čšaryž-*, *čšoryž-* 'ordít, visít'

Az idézett cseremisiz szót SZINNYEI (NyH.⁷ 29) a magy. *sír*; vog. *šàrr-* 'sívalkodik'; votj. *čširekjal-*, *čšerekjal-* 'kiabál, ordít'; zürj. *čširišt-* 'sikolt, visít'; mord. *šejere-* 'kiabál, ordít'; lp. N. *čšieru-* rokon nyelvi alakokkal veti egybe.

A felsorolt adatok hangutánzó jellegéhez aligha férhet kétség, és hang-alaki hasonlóságuk is jórészt ezen alapul. Hangtani megfelelésük viszont — különösen a magánhangzók tekintetében — több esetben nem kielégítő.

A cseremisiz szónak a zürjénben és votjában találunk más megfeleléseket, amelyekkel mind hangtani, mind pedig jelentéstani szempontból kifogás-talanul egyeztethető.

Ezek a szavak a zürj. Ja. *č'arginē* 'трещать трещоткой с целью пугать лошадей'³, (SzsZslKomi) Ud. *чиаргыны* 'визжать, скрипеть (напр. о пиле, голосе)'; *чарк* 'звукоподражание треску разрываемой крепкой материи, шороху сухих листьев под ногами'; votj. (UdmRSzl.) *чар* 'звукоподража-ние треску разрываемой материи'. Ez utóbbi szavakkal kapcsolatban idéz-hetjük még pótlólag a cser. (Ps.) *čšarya* 'fein, grell (Stimme)' alakot is.

Hangtani szempontból csak a zürj. Ud. *чиаргыны* alak *č*-je szabály-talan, mert a többi adat mind jésített affrikátára utal. Joggal feltételezhetjük, hogy az udorai szó *č*-je *č*-ből fejlődött, s a jazvai nyelvjárásból idézett adat

¹ Русско-татарский словарь. Казань, 1955.

² Башкирско-русский словарь. Москва, 1958.

³ В. И. Лыткин, Коми-язвинский диалект. Москва, 1961.

őrzi az eredetibb hangállapotot. UOTILA (SUSToim. LXV, 31) csak a votjából hoz hasonló hangváltozásra példát.

A cseremisiz igében a *ž* képző, amelynek inchoativ és gyakorító funkciója van, s elsősorban hangfestő, hangutánzó tövekhez járul.

Valószínűleg összetartoznak a fentebb tárgyalt szavak a csuv. (CsuvRSzl.) *црпу* 'подражание пронзительному крику' alakkal (csuv. *š < č*), de az átadó nyelv ebben az esetben bizonyára a votják vagy a cseremisiz volt, mert alig képzelhető el, hogy a zürjén nyelv néhány tucatnyi bolgár–török jövevényszava közé ilyen természetű szó is került volna.

40. Mordvin *šerəms*, *širəms* 'kiáltani'

A moksa-mordvin szónak, amelyet a JUHÁSZ—ERDÉLYI szótár a C., V., A. nyelvjárásokból idéz, van még 'hangosan sírni, hívni' jelentése is. Ide tartoznak a fenti alakokból képzett C., V., G. *šerǵedəms*, A. *širǵedəms* hívni jelentésű adatok is. Az erzä nyelvjárásból az előző szócikkben a magyar *sír* ige állítólagos megfelelőjeként idézett *šejeře*- 'kiabál, ordít' alakokra hivatkozhatunk, továbbá az ErzRSzl. *cepepemc* 'кричать' adatára.

A mordvin szónak a cseremisizben nem a fentebb tárgyalt *šarǵiž*- ige felel meg, hanem a (SZIL.) *šerǵaldar* 'tele, végig kiabál'; (VASZ.) *шэргылдэш* 'раздается (эхо, гул и т. п.; (MarRSzl.) *шэргылташ* 'гремять, грохотать, звучать, раздаваться, оглашаться, славиться'; *шэргылташ* 'гром, гул, грохот, звучание'.

A mordvin alapján a cseremisizben is eredeti szókezdő *š*-t kell feltennünk, aminek szabályos folytatása az *š*.

SZILASI csuvas eredetűnek tartja a cseremisiz szót, de mint annyi más esetben — úgy látszik — ezúttal is téved. Van ugyan a csuvasban egy hasonló hangalakú és jelentésű szó, a (CsuvRSzl.) *čəple* 'жужжать, гудеть, шуметь (о толпе)' de ennek a cseremisizben a (MarRSzl.) *шүрдаш* 'кричать' alak felel meg.

41. Cseremisiz *šərdəm* 'fogát csikorgatja'

A cseremisiz szót SZILASI szótárában találjuk ilyen alakban. A cseremisizből még a következő adatokat idézhetjük a szóra: (PS.) *šərdem*: *pūjəm šəraš* 'die Zähne entblößen, grinsen' (*pūi* = fog); (VASZ.) *шыргыжам* 'улыбаюсь' (MarRSzl.) *шыраш*: *пуйым шыраш* 'скалить (оскалить) зубы'; *шыргыжаш* 'улыбаться, посмеиваться, усмехаться'; *шырге* 'приветливо (улыбаться)'

Jól egyeztethető a cseremisiz szóval a zürj. (FOKOS-FUCHS, SyrjWb.) *žer:ž. viđni* 'lachen, lächeln, offen stehen (der Mund, eine Wunde); die Zähne zeigen, fletschen, grinsen'; V. *žergedni*, FV. *žərgedni* 'die Zähne fletschen (der Hund, ein Mensch)' stb., Le. *žergini* 'die Zähne fletschen'; V. *žerjavni* 'lachen'. A WICHMANN—UOTILA szótár és a SzrSzlKomi adatai is lényegében meg-egyeznek az eddig felsorolt alakokkal.

A szókezdetre **š* hangot kell feltennünk, amely a zürjénben a rákövetkező *r* hatására zöngésült. Az eredeti magánhangzó **e* lehetett, amely a cseremisizben **i*-n keresztül vált *ə*-vé. Párhuzamos hangfejlődést látunk pl. a zürj. *pəl* ~ cser. *pəlāš* 'fül' szavak esetében.

A jelentést tekintve meglepő egyezést találunk. Mindkét nyelvben egyaránt megvan a szónak a 'fogat csikorgatni, vicsorogni, vigyorogni, mosolyogni' és 'nevetni' jelentése.

42. Mordvin E. *išems*, M. *išems* 'kneten'

TOIVONEN a címben idézett, PAASONEN által lejegyzett mordvin alakoknak a következő megfeleléseit ismeri a rokon nyelvekben: cser. (WICHM.) JU. *jāše-m*, U., T. *iše-m* 'drücken (z. B. gegen die Wand); bedrängen, gegen etw. drücken', B. *iše-m* 'drücken, klemmen'; osztj. (PAAS.) KO. *iššam* 'drücken, klemmen' stb. (FUF. XIX, 56—7). A FUV. szintén ezt az egyeztetést fogadja el.

Igen valószínű, hogy összetartozik a fenti szavakkal a votj. (UdmRSzl.) *ишкыны* '1. теребить (лён), рвать (цветы); 2. щипать; 3. выдёргивать (зубы, гвозди)'

A *k* a votják szóban nyilván gyakorító igeképző (l. KÖVESI, Pképz. 70),⁴ amely előtt az eredeti *č-ből *š* lett, ami igen gyakori jelenség.

A jelentéskülönbség magyarázatához idézzük a MarRSzl.-nak a cser. *ишаш* szónál közölt jelentéseit: жать, прижимать, прижать, сжимать, зажимать, стискивать, защемлять stb. Tehát a cseremis szó jelentése 'szorít meg, szorít, összeszorít, becsíp.' Ezekből a jelentésekből könnyen fejlődhetett a gyakorító képzős votják igének 'nyú (lent), tép (virágot)' jelentése.

43. Votják *nirk-* 'drücken, zusammenpressen, kneten'

A votj. (MUNK.) *nirk-* igét TOIVONEN a zürj. (WICHM.) V., Sz., Lk., P. *nirni* 'pressen', V., P. 'drücken', (Sz., Lk.) 'reiben, kneten' és a lp. S. (LIND.—ÖHRL.) *närret* 'catervatim magnoque numero in unum locum congregari' stb., N. (NIELS.) *norrat* 'press, cream, stuff', (LÖNNR.) I. *nuurred*, (AND.) *nurräd* 'sammeln' szavakkal kapcsolja egybe (FUF. XXX, 351).

TOIVONEN a votják szó *k*-ját képzőnek tartja. Megjegyezhetjük, hogy a zürjénben is megvan a votják szóhoz közelebb álló (FOKOS-FUCHS, SyrjWb.) V. *nirkini* 'drücken, pressen, zerreiben' alak is.

A felsorolt egyeztetéseknek megfelel a mord. M. (JUHÁSZ—ERDÉLYI) C., V., G., A. *norgâms* 'elszakítani, eltépni'; E. (ErzRSzl.) *норгомс* 'ударить, стегнуть'.

A mordvin szó mind a mássalhangzókat, mind pedig a magánhangzóját (*u) tekintve, pontosan megfelel a rokon nyelvi alakoknak. A jelentése némileg eltér ugyan azokétól, de a 'nyomni, összenyomni, szétnyomni' jelentésből könnyen fejlődhetett az 'elszakítani, eltépni' jelentés. Az erzä 'üt, csapni' jelentésekkel kapcsolatban megemlíthetjük, hogy a votj. (UdmRSzl.) *ныркыны* szónak is van másodlagos 'бить, отколотить', tehát 'üt, megver, elpáhol' jelentése.

⁴ KÖVESI M., A permi nyelvek ősi képzői. Budapest, 1965.

44. Cseremisiz *βotkem* 'entrinden (Birke od. Weide)'

A címben szereplő cseremisiz szót PAASONENTÓL idézem. RAMSTEDTNÁL a *βa'ktāš* 'schälen, die Rinde von den Bäumen nehmen, schinden (fig.)'; *karyā-žām βaktaš* 'die Rinde abschälen'; *βa'ktām mən tñəm* 'ich werde dir welche geben (Prügel!)' kifejezéseket találjuk. BEKE az alábbi adatokat sorolja fel a cseremisiz szóra vonatkozólag: K. *βaktam*, CK., CsN. *βokta'm*, UJ. *βotke'm* 'a fa kérget lehántani, lehúzni (K., UJ.), a fa héját fejszével lefaragni (CK.)'. (NyK. XLV, 340.)

A cseremisiz szót BEKE a mord. *vatkams* 'schinden, (ab)schälen, prügeln' igével veti egybe. A FUV. a lp. I. *vuotke-* 'peel off the bark, along with the sap, from the fir tree' alakkal toldja meg az egyeztetést. (A cser. *βotkem* alak nyilván metatézis eredményeképpen keletkezett, amire BEKE is utal.)

Az egyezések sorát még eggyel gyarapíthatjuk. Összetartozik a fenti szavakkal a zürj. Ja. *ваткалнə* 'бить, колотить, отбивать (косу); *ваткала л'он нүшон* 'бью лён колотушкой' (ЛИТКИН: i. h. 94).

A hangtani megfelelés annyira nyilvánvaló, hogy erről nem szükséges külön szólnunk. A zürjén szó jelentése némileg eltér a rokon nyelvi megfelelők elsődleges jelentésétől, de második jelentésként a mordvin, sőt a cseremisiz szónak is megvan az 'ütni' jelentése.

BERECZKI GÁBOR

Szófejtések

75. Magyar *fázik* 'frieren'

Fázik 'frieren, es ist ihm kalt' szavunknak biztos etimológiai megfelelője csak az osztjában van: (KT. 769–70) DN. *potta*, V. Vj. *patta* 'frieren (DN., V., Vj.), gefrieren, zufrieren (DN., V.), kalt werden (DN.), erfrieren (V.)' stb. (FÁBIÁN: MNyszet. VI, 107; SETÄLÄ: Nyr. XXVI, 6; FUFA. XII, 45; SUSAIK. XXX/5: 71; NyH.⁷; EtSz.). A kérdéses szamojéd megfelelőkre vonatkozóan l. SETÄLÄ: i. h.; Beitr. 82; K. DONNER: SUSToim. XLIX, 150; LEHTISALO: SUSToim. LVIII, 131. A fázik családjába vonható még az osztj. (KT. 760–1) DN. *pot* 'Schneerinde, Harsch', Ni. *put*, Kaz. *pot* 'hohe Eisschicht, die vom Schnee und Wasser auf Waldbächen zurückgeblieben ist (oft im Niveau der Ufer)' és talán a vog. (MSz.) É. *put* 'jégburok fölötti víz; das Wasser über dem Eis', (STEIN., WogVok. 32) Szo. *put* 'Eisrinde' szó is. A *fázik* és az obi-ugor főnévi alakok jelentésviszonyára vö. m. *fagy* 1. 'Frost', 2. 'frieren, gefrieren' ~ osztj. DN. *päi* stb. 'dicke Eiskruste' (Beitr. 45; NyH.⁷; EtSz.; SzófSz.; FUV.; SKES.). A vogul szó, minthogy csak az északi nyelvjárásokból ismerjük, osztjából való kölcsönzés is lehet.

76. Magyar *fekély* 'Geschwür, Abszess'

Fekély 'Geschwür, Abszess' [1488 k.: Ew hasath *fekel* war fogta (OkI Sz.); 1508: *fekellekkel* teljes (DöbrK. 347); N. *feke*, *fekejj*, *fökény*, *fököny*, *fököny* 'Warze']. Egyeztethető a következő szóval: vog. (MSz.) P. *päkmänti*: *jü pal-päkmänti* 'a fa megreped a fagytól'; (MTr.) É. *pokmati* 'fölpukkad'; (KANN., közli LIHM.: FUF. XXX, 264) AK. *päkap*-, FK. *päkap*-, Szo. *pokap*- 'aufbrechen, zu strömen anfangen (Bach, Fluß im Frühling); hervorbrechen (Sonne); einen Riß bekommen (Szo.)', AK. *päxl*-, FK. *päxl*-, Szo. *pokl*- 'bersten, aufbrechen, zu strömen anfangen'.

A magyar szó eredeti hangutánzó jellegét a *p > f változás következtében elvesztette. A *fekély* -(é)ly eleme deverbális névszóképző. A vog. -mänt, -mat, -ap, -l deverbális igeképzők. A szócsaládnak a magyarban és több rokon nyelvben veláris változata is van: m. *fakad* stb. (l. MUSz. 489; Beitr. 62; NyH.⁷; EtSz.; SzófSz.; FUV.; SKES.). — A vogul szót sokáig a *fakad* megfelelőjének tekintették (NyH.⁷; EtSz.; SzófSz.; FUV.; SKES.). Ez azonban a vogul első szótagbeli eredeti palatális magánhangzó miatt (ősvog. *ě) nem fogadható el.

77. Magyar *foszlik* 'sich fasern'

A hangfestő jellegű m. *foszlik* 'sich fasern, sich schleifen, sich auftrennen', *foszt* 1. '(Feder) schleifen', 2. 'schälen, (Mais) abschälen' igével WICHMANN (FUF. XI, 228) és KANNISTO (FUF. XVII, 156) az ugyancsak hangfestő vog. (MSz.) É. *pásli* 'elkopik (a cipő); sich abwetzen', (KANN.: i. h.) FL. Szó. *pasli* 'nutzt sich zu einem Loch ab (Hemd, Schuhzeug, metallenes Gefäß)' szót egyeztette. A vogul szó csak akkor kapcsolható össze a magyarral, ha első szótagbeli magánhangzója ősvogul veláris magánhangzóra megy vissza. A magyar (és a vogul) szóval egybevetethők még a következő rokon nyelvi alakok is: o s z t j. (KT. 741) VK, Vart. *pus* : *lopi* p. 'abgenutztes (Ober-)kleid', Likr. *pus*, *lopi* p. 'schlechtes Kleid, Lumpen' (*lopi* stb. 'Kleidung, Kleidungsstück') | ? v o t j. (MUNK.) Sz. *pošt-* 'nyűni, elnyűni, elviselődni, elrongyolódni, elernyedni: abgetragen, abgenützt werden, sich zerfetzen, lumpig werden'. Az osztj. *pus* jelentése: 'rongy'. A votják szó csak akkor lehet az ugor szók megfelelője, ha o-ja ősspermi *i > *o > votj. o hangváltozás eredménye (vö. RÉDEI: NyK. LXV, 371–3). A votj. -t- igeképző. Az osztják főnévi alak arra vall, hogy a szócsalád eredetileg nomen-verbum volt.

78. Magyar R. *fúl* 'antreiben, stacheln'

A címben jelzett R. *fúl* 'antreiben, stacheln mit dem Treibstachel oder mit der Spießrute (den Ochsen)' rokon nyelvi megfelelőjét csak az osztjából mutatták ki: (KT. 786) V., Vj. *pulta* 'in etw. stecken, stoßen, schieben, auf etw. fädeln (V.), stechen, beschlafen (eine Frau) (Vj.)' stb., (uo. 784) DN. *putap* 'Pfpfen (der Flasche); Heubündel zum Verstopfen des Schornsteins am Tschuwal; Pinsel, Wisch; Seele des Knäuels; Trj. *pułap* 'Pfpfen, Kork (der Flasche)' stb. (MUSz. 542; K. SAL ÉVA: NyK. LXVII, 341). Véleményem szerint megvan a szó a vogulban is: (MSz.) É. *pulëp* 'dugó; Stöpsel'; (MK. III, 194, 399) FL. *pulp* 'dugó, amivel vmit betömnek'; (MK. IV, 205, 296) K. *pülap* 'dugasz'. A vog. és az osztj. -p deverbális névszóképző.

79. Zürjén *тудлэдлыны* 'обманывать, врать'

A zürj. (SzrSzlKomi) I. (Ob) *тудлэдлыны* 'обманывать, врать' a (WUo.) V. Sz. Pecs. Lu. P. *tëdni*, I. *tëdni*, Ud. *tëdnis*, AV. *tëd* 'wissen, (V. Sz. Lu. P. I. Ud. auch) kennen, erkennen, erfahren' ige -*ledli-* (-лэдлы-) képzős **tëdledli-* származékának vagy a titkosság kifejezésére szolgáló, vagy pedig eufémisztikus okokból keletkezett változata. Ebből a célból az első szótagbeli *ë-t u-ra* változtatták. A szóban 'tudat, tudomására hoz' → 'becsap, hazudik' ellentétes jelentésváltozás történt.

80. Cseremisiz *püktem* 'brüten'

A cser. (RAMST.) H. *püktäš* 'bebrüten (Eier)', (PS.) K. *püktem* 'brüten' (MRSzl.) *пүкма'ш* 'высиживать птенцов, сидеть на яйцах' igét többen a m. *fekszik* 'liegen, sich legen' szóval vetették egybe (MUSz. 506; WICHMANN;

FUF. XXI, 150, EtSz.; SzófSz.; FUV. ?-lel). A magyar szóval egyeztethető permi igéknek 'sitzen' a jelentése (l. az idézett irodalmat), a cser. *pükt*- azonban speciális jelentésben használatos. Ezért feltehető, hogy a cseremisiz szó a votj. (MUNK.) Sz. *pukt*- 'ültetni', K. *kuräk puktêně* 'tyúkot ültetni; eine Henne brüten lassen' átvétele. A szó a keleti (réti, ufai) cseremiszen keresztül jutott be a nyugati (hegyi) nyelvjárásba. — A malmizsi, ursumi és ufai cseremiszek a votjások szomszédságában laknak. A cseremisiz-votják nyelvi érintkezés kérdését tüzetesebben még senki sem vizsgálta meg, pedig könnyen lehetséges, hogy mindkét nyelvben — különösen az érintkező nyelvjárásokban — szép számmal lehetne találni votják, illetőleg cseremisiz jövevényszókat. Tudomásom szerint eddig csak BERECSKI GÁBOR (NyK. LXVI, 120) mutatott ki egyetlen votják jövevényszót a cseremiszből. Az általa tárgyalt szó keleti közvetítéssel szintén bekerült a nyugati cseremisiz nyelvjárásba is.

RÉDEI KÁROLY

A nyomaték jelentésmeghatározó szerepe határozós szerkezetekben

1. Alig akad újabb keletű beszédsajátság, mely olyan erős ellenkezést váltana ki, mint a „pesties” hangsúly. Amikor egy spontán beszélgetésvételt néhány nyelvész kollégánkkal meghallgattunk, a legtöbben az ilyenfajta szólamhangsúlyt kifogásolták: „nagyon *peches*”, „szó sincs róla”, „ne bántsatok”, „sérthetetlen *vagyok*”, „teljesen *letörtek*”, é. í. t. A kifogásolt szólamok zömében a nyomatékeloszlás tért el a megszokottól. A nyomaték a szerkezetek második (harmadik) tagjára esett, és nem az elsőre. Különösen gyakori az ilyen eltolódás határozós és jelzős szerkezetekben.

A nyomatékeloszlás esztétikai hatása nem független a szólamok hanglejtésétől. Akkor bizonyult különösen bántónak az eltolt nyomaték, amikor a nyomatékos szótagban mintegy terecel emelkedett a hang, és ezt a jelentékeny emelkedést kvartnyi esés követte:

... sérthetetlen *va-*
gyok.

Sokkal kevésbé vagy egyáltalában nem volt zavaró a nyomatékeltolódás a szólamok egy részében, amikor a dallam egy hangnyit emelkedett a nyomatékos szótaggal, és ezután enyhén, félhangonként ereszkedett:

... nagyon *pe-*ches volt.

Kevésbé bántó a nyomatékeltolódás akkor is, ha a hang lelépésével párosul:

... nagyon
peches.

Más esetekben (pl. „sérthetetlen *vagyok*”) nem enyhítette a hanglejtés a nyomatékeltolódás kellemetlen hatását.

Nyelvművelőink, nyelvészeink többnyire a német nyelv hatására vezettek vissza a nyomatékeltolódást (BULÁNYI GYÖRGY, A magyar hangsúly romlása: MNy. XI. (1944), 330–348; JACOBI LÁNYI ERNŐ, Hangsúly és hang-

lejtés: XXXV (1939), 102—111). Kétségtelen, hogy a német és a magyar mondat nyomatékeloszlása merőben eltér egymástól ezen a ponton: a német köznyelvben a nyomaték többnyire a szó szerkezetek második tagjára esik „In einer Wortgruppe, in der sich eine oder mehrere Beifügungen mit einem Beziehungsworte verbinden, erhält das *letzte* sinnstarke Glied den vergleichsweise stärksten Ton, ohne Rücksicht darauf, ob es auch das sinnwichtigste der ganzen Gruppe ist” írja F. TROJAN (Deutsche Satzbetonung, Wien—Stuttgart 1961, 3), a magyarban pedig többnyire a szerkezet első tagjára, legalábbis a határozós és jelzős szó szerkezetek esetében.

2. Az is nyilvánvaló, hogy ez az általános „szabály” éppen csak megközelelti az igazságot (vö. DEME LÁSZLÓ, Hangsúly, szórend, hanglejtés, szünet: A mai magyar nyelv rendszere. Budapest 1962, II, 458 és k.). A fokozó *nagyon hegyes* szerkezetben a nyomaték rendszerint az első tagra, a határozóra esik. A csökkentő jellegű *kissé hegyes* szerkezetben viszont többnyire a második tagra. S ez a kettősség nemcsak a mértékhatározós szerkezetben tapasztalható:

Messzire mentek.
Bármikor eljöhetsz.
Gyorsan dolgozik.

Valahol sétálnak.
Néha meglátogatták.
Lassanként rendbejöttek.

é. í. t.

Egyes határozófajtákról könnyebben siklik át a nyomaték az állítmányra. A tekintethatározó („szemre *impozáns*”) a megengedő határozó („gyermek *létére kiállt vele*”) nyomatéka kevésbé stabil, mint például az eredményhatározó vagy az állapothatározóé („*darabokra vágta*,” „*vadként üldözték*”). A határozatlan névmási határozó nyomatéka lényegesen bizonytalanabb, mint a kérdő névmási határozóé, mely ritkán veszíti el nyomatékát (vö. DEME, MNyR. II, 459): „valamennyire *megtanulta*”, „*Mennyire tudja?*” Az esetek többségében nyomaték-talan a *bizonyára*, *remélhetőleg*, *alighanem* típusú „határozó” („*bizonyára elfelejtették*, *remélhetőleg megadja*”, „*alighanem nagyobbak*”).

A mondatrészek nyomatékosságával kapcsolatban csak statisztikai jellegű szabályok állíthatók fel. Egyik sem kizárólagos érvényű (DEME, MNyR. II, 460).

Az adott helyzetnek megfelelően ugyanaz a határozó hol nyomatékosabb, hol kevésbé nyomatékos, mint a meghatározott mondatrész.

Amott kerekedik egy fekete felleg.
Vasárnap érkezett.
Ijedtében esett el.
Cserében adta.
A disznóknak vetették oda.
Kétszer jött el.
Fejhosszal vezet.
é. í. t.

Amott tüzet gyújtottak.
Vasárnap meglátogatták.
Ijedtében elesett.
Cserében odaadta.
A mesternek megengedték.
Kétszer átjöhet, de...
Fejhosszal harmadik (lett).
é. í. t.

Gyakran a nyomaték helye jelzi csak, hogy a mondat milyen körülmények között hangzott el, s hogy mi állt éppen az érdeklődés előterében (BALASSA JÓZSEF, Hangsúly a magyar nyelvben: NyK. XXI, 401—434).

Ott futottak.
 Sokan úsztak.
 Vasárnap kirándulnak.
 Percekig hallgattak.
 Azután énekelt.
 Kicsit késett.
 é. í. t.

Ott futottak.
 Sokan úsztak.
 Vasárnap kirándulnak.
 Percekig hallgattak.
 Azután énekelt.
 Kicsit késett.
 é. í. t.

Ezekben az esetekben a nyomaték módosítja (az egyébként homonim) mondatok szerepét, értelmét, anélkül, hogy a határozó jelentése érzékelhetően megváltoznék. A hangsúly eltolódása a két mondatrésznek aktuális szemantikai súlyát módosítja csak. Kiemelésről szoktunk beszélni ilyenkor.

Az „Ott futottak” mondat egy (valóban feltett vagy hallgatólagoz) „Hol futottak?” kérdésre felel. A hallgató tudja, hogy futottak, csak azt szeretné tudni most, hogy hol. Más körülmények között hangzik el az „Ott futottak”. Az elbeszélő nyomon követte a kis csoportot, akik mindeddig lépésben haladtak. Ahhoz a bizonyos (említett vagy ismert) ponthoz érve futni kezdtek. Ezúttal ennek a ténynek van nagyobb informatív értéke.

Ha a klasszikus logika hagyományaival ellentétben a kérdésből kiindulva értelmezzük a kijelentést, akkor azt mondhatjuk, hogy minden kijelentés egy ténylegesen feltett vagy virtuális kérdésre adott válasz. A közlés egészére irányuló kérdésre (Mi történt?) adott válasz a kiemelésből mentes kijelentés, a valamelyik meghatározott, megnevezett részletre irányuló kérdésre (Péter törte el a vázát? A vázát törte el Péter?) az egyik vagy másik mondatrész kiemelésével felelünk (vö. H. REICHENBACH, *Elements of Symbolic Logic*. New York 1947, 340–3; LADÁNYI P., A kérdőmondatok logikai analíziséhez: NyK. LXIV (1962), 187–207).

3. Igen sok esetben a nyomaték helyének változtatásával a határozó jelentését módosítjuk, és ezáltal módosul a mondat értelme. Az „Egyfelől hallottam a két hangot” mondatban más a határozó jelentése, mint az „Egyfelől hallottam a két hangot...” szócsoporthoz. A nyomatékos határozó helyett azt is mondhatnánk, hogy „ugyanabból az irányból”, a hangsúlytalannak viszont az „egyrészt” felelne meg. A „tetejében sétáltak” valamilyen épület tetejére utal, a szerkezet értelmezésénél a *tető* szó eredeti jelentéséből kell kiindulnunk; a „tetejében sétáltak” szerkezetben ellenben a határozó a „ráadásul még”-gel helyettesíthető.

Máskor kisebb a jelentésetérés. Az „Addig tanulok” és az „Addig tanulok” esetében talán el is siklanánk felette. Ha azonban a két mondatot idegen nyelvre fordítjuk, kitűnik, hogy a nyomatékban ezekben a mondatokban is jelentésmódosító — s nemcsak kiemelő — szerepe lehet.

(a) Addig tanulok.

Bis dahin werde ich lernen.
 I am going to study up to the time.
 J'apprendrai jusqu'à tel moment.

(b) Addig tanulok.

Inzwischen werde ich lernen.
 In the meantime I am going to study.
 J'apprendrai pendant ce temps.

Az (a) mondatban az *addig* a cselekvés végpontjára utal, a (b) mondatban pedig egy másik cselekvéshez szabja a tanulás időtartamát. „Amíg ez és ez történik (resp. meg nem történik), tanulni fogok.”

Az idegen nyelvre való fordítás során a nyomatékka! jelzett tartalmi eltérés morfémikus formát ölt, megragadhatóvá válik. Három bilingvis ismerősünket kértük meg arra, hogy fordítsák le az itt következő homonim szerkezeteket németre, franciára, illetőleg angolra. Az áttekinthetőség kedvéért betűrendben közöljük a fordítási kísérletek eredményét.

- (a) Addig tanulok.

Bis dahin werde ich lernen.

I am going to study up to that time.

J'écirai jusqu'à tel moment.

- (b) Addig tanulok.

Inzwischen werde ich lernen.

In the meantime I am going to study.

J'écirai pendant ce temps.

- (a) Alapjában elhibázott.

Es ist im Grunde verfehlt (vagy: grundverfehlt).

It's radically false.

Cela pêche par la base.

- (b) Alapjában elhibázott.

Im Grunde genommen (vagy: *Eigentlich*) ist es verfehlt.

It's a false step after all.

Au fond (vagy: *A proprement parler*) c'est une affaire manquée.

- (a) Alig várta.

Das hat er (vagy: Sie) kaum erwartet.

He hardly expected it.

Il ne l'attendait guère.

- (b) Alig várta...

Er konnte es kaum abwarten.

He could hardly wait until...

Il attendait impatiemment que...

- (a) Általában beszéltek róla.

Man sprach davon im allgemeinen.

They spoke about it in a general way.

On en parlait dans les grandes lignes.

- (b) Általában beszéltek róla.

Im allgemeinen sprach man davon.

They generally spoke about it.

En général on en parlait.

- (a) Attól kérhette.

Von ihm hat er es wahrscheinlich gebeten.

He probably asked her for this.

C'est à lui qu'il a du le demander.

- (b) Attól kérhette.

Nä, den hat er darum bitten können.

A lot of good it would have done him to ask her for.

Il avait beau le lui demander.

- (a) Azalatt aludt.

Darunter schlief er.

He slept under this (tree).

Il dormait endessous.

- (b) Azalatt aludt.

Inzwischen schlief er.

Meanwhile he slept.

Pendant ce temps, il dormait.

- (a) Azért dolgozik.

Er arbeitet dafür.

That's why he works.

C'est pour cela qu'il travaille.

- (b) Azért dolgozik.

Trotzdem arbeitet er.

Nevertheless he works.

Il n'en travaille pas moins.

- (a) Azon felül építkeztek.
Darüber wurde gebaut.
 They build it *over that* (line).
 On faisait des constructions *au-dessus de* (cette ligne).
- (b) Azonfelül építkeztek.
Überdies wurde gebaut.
 And moreover they built.
Outre cela on faisait des constructions.
- (a) Azontúl építkeztek.
Dahinter ließen sie bauen.
 They built even *further out than that*.
 On faisait des constructions *au-delà*.
- (b) Azontúl építkeztek.
Außerdem ließen sie bauen.
After that they started building.
En outre on faisait des constructions.
- (a) Biztosan futott.
 Sein Lauf war *sicher*.
 He ran *steadily*.
 Il courrait *en assurance*.
- (b) Biztosan futott.
Sicherlich lief er.
 He *must have* run.
 Il a couru *probablement*.
- (a) Csak kiabált.
 Der *aber* brüllt und brüllt.
 He *keeps* on shouting.
 Il cri *sans cesse*.
- (b) Csak kiabált.
 Er brüllt *ja nur*.
 He is *only* shouting.
 Il ne fait *simplement* que crier.
- (a) Csakhogy elfelejtette.
Endlich hat er es vergessen.
Fortunately he forgot about it.
Heureusement qu'il l'a oublié.
- (b) Csakhogy elfelejtette.
Nur daß er es vergessen hat.
The only thing is he forgot about it.
Oui, mais il l'a oublié.
- (a) De fázom!
 Wie mir kalt ist!
 How cold I am!
 Comme j'ai froid!
- (b) De fázom.
 Aber mir ist kalt.
 But I am cold.
 Mais j'ai froid.
- (a) Egészen tönkrement.
 Er hat *völlig verkracht*.
 He has gone under completely.
 Il est *tout à fait* ruiné.
- (b) Egészen tönkrement.
 Er ist ganz *heruntergekommen*
 (vagy: zusammengebrochen).
But really, he has gone under.
Il en est malade cet homme.
- (a) Egyben kérte.
 Er bat (vagy: wünschte) es *in einem Stück*.
 He asked for it *in one piece*.
 Il le voulait *en un morceau*.
- (b) Egyben kérte...
Zugleich bat er...
 At the same time he asked...
En même temps il le priait...
- (a) Egyből elbukatta.
 Sie ließen ihn *glatt* durchfallen.
 He failed *immediately*.
 On l'a fait échouer *d'un coup*.
- (b) Egyből elbukatta.
Aus einem Gegenstand fiel er durch.
 He failed *in one subject*.
 On l'a fait échouer *en telle manière*.

- (a) *Egyenesen rohant.*
Er rannte *gerade aus*.
He ran *straight ahead*.
Il courait *droit devant lui*.
- (b) *Egyenesen rohant.*
Er ist *geradezu* gerannt.
In fact he ran.
Et je vous assure qu'il courait.
- (a) *Egyfelől hallottam.*
Ich hörte es *aus der gleichen Richtung*.
I heard it *from one direction*.
Je les ai entendus *d'une même direction*.
- (b) *Egyfelől hallottam...*
Einerseits hörte ich...
On the one hand I heard it.
J'ai entendu dire *d'une part...*
- (a) *Egykor találkoztak.*
Sie trafen sich *um eins*.
They met *at one*.
Ils se sont rencontrés *à une heure*.
- (b) *Egykor találkoztak.*
Sie trafen sich *einst*.
At one time they used to meet.
Ils se sont rencontrés *jadis*.
- (a) *Egyre vár.*
Er wartet *auf eins*.
He is waiting *for one thing*.
Il t'attend *pour une heure*.
- (b) *Egyre vár.*
Er wartet *immer fort*.
He keeps waiting *all the time*.
Il ne fait qu'attendre *sans cesse*.
- (a) *Egyszer meglátogatom.*
Einmal will ich ihn (gerne) besuchen.
I will go to see her *at one occasion*.
Pour une fois j'irai le voir.
- (b) *Egyszer meglátogatom.*
Einmal werde ich ihn besuchen.
Some day I will go to see her.
Un jour j'irai le voir.
- (a) *Egyszerre csengettek.*
Sie lauteten *zu gleicher Zeit*.
They rang the bell *simultaneously*.
Ils ont sonné *en même temps*.
- (b) *Egyszerre csengettek.*
Plötzlich hörten sie läuten.
All at once the bell rang.
Tout à coup on sonnait.
- (a) *Egyszerűen írt.*
Er hat *einfach (schlicht)* geschrieben.
He wrote *in a simple style*.
Il a écrit *très simplement*.
- (b) *Egyszerűen írt.*
Er hat *einfach* geschrieben.
He *simply* wrote.
Il a *simplement* écrit.
- (a) *Elég ostoba (ahhoz).*
Er ist schon *so dumm* (um...)
Stupid *enough...*
Tu es *assez bête* (pour le faire).
- (b) *Elég ostoba (így mondta?)*
Dann ist er *hald* ein Dummkopf.
Rather stupid.
Faut-il être bête!
- (a) *Előbb felderítem a dolgot.*
Ich werde die Sache *als erster* klären.
I shall *sooner* clear up the matter (than you).
Je l'aurai découvert *avant lui*.
- (b) *Előbb felderítem a dolgot.*
Zuerst werde ich die Sache klären.
First I will clear up the matter.
D'abord je vais le découvrir.

- (a) Először evett.
Er aß zum ersten mal.
He ate for the first time.
C'était la première fois qu'il mangeait.
- (b) Először evett...
Zuerst aß er...
First he ate...
D'abord il a mangé...
- (a) Előtte pihent.
Davor pflegte er zu ruhen.
He rested in front of it.
Il se reposait devant (cet arbre).
- (b) Előtte pihent.
Vorher ruhte er sich aus.
First he rested.
Avant il s'est reposé.
- (a) Első sorban ült.
Er saß in der ersten Reihe.
He was sitting in the first row.
Il était assis au premier rang.
- (b) Elsősorban ült.
Er saß vor allem (vagy: in erster Linie).
First of all he was sitting.
Tout d'abord il était assis.
- (a) Emellett evezett.
Daneben ruderte er.
He rowed alongside it.
Il ramait à côté de (file).
- (b) Emellett evezett.
Dabei ruderte er.
And besides he rowed.
En outre, il ramait.
- (a) Ennél fogva húzta.
Er hat es dabei gezogen.
He drew it by this.
Il le trainait par (la manche).
- (b) Ennélfogva húzta.
Er hat es daher gezogen.
And consequently he drew it.
Par conséquent il le trainait.
- (a) Erre tüsszentett.
Darauf hat er geniest.
He sneezed upon this.
Il a éternué par-là.
- (b) Erre tüsszentett.
Hierauf hat er geniest.
And then he sneezed.
Là-dessus il a éternué.
- (a) Érthetően megmondta.
Er hat es verständlich gesagt.
He told us understandably.
Il l'a raconté très clairement.
- (b) Érthetően megmondta.
Es ist verständlich, daß er
Understandably enough he told us.
Il l'a raconté, et c'est bien normal.
- (a) Ezenkívül játszott.
Er spielte außerhalb (des Gartens).
He played outside of it.
Il jouait ailleurs.
- (b) Ezenkívül játszott.
Außerdem spielte er.
And what's more he played.
En outre, il jouait.
- (a) Ezen túl dolgozik.
Dahinter wird er arbeiten.
He works further out than that.
Il travaille au-delà de tel endroit.
- (b) Ezentúl dolgozik.
Von nun an wird er arbeiten.
From now on he works.
A partir de maintenant il travaillera.

- (a) *Ezzel lépett egyet.*
Mit dieser (Figur) schritt er aus.
 He made a move *with that.*
 Il a fait un pas *avec cela.*
- (b) *Ezzel lépett egyet.*
Damit tat er einen Schritt vorwärts.
And after that he made a move.
Là-dessus il a fait un pas.
- (a) *Ezzel szemben építkeztek.*
Dem gegenüber wurde gebaut.
They were building in front of this (garden).
Ils construisaient en face de (ce lieu).
- (b) *Ezzel szemben építkeztek.*
Im Gegenteil, es wurde gebaut.
On the other hand they were building.
En revanche (vagy: Par contre) ils faisaient des constructions.
- (a) *Felőlem jöhetett.*
Er kam wahrscheinlich aus der Richtung, wo ich stand.
He could have come from my direction.
Il venait probablement du lieu où j'étais.
- (b) *Felőlem jöhetett.*
Von mir aus konnte er kommen.
For all of me he could have come.
Quant à moi il pouvait venir tout à son aise.
- (a) *Gyorsan írok.*
Ich schreibe schnell.
I write rapidly.
Je l'écris à la hâte.
- (b) *Gyorsan írok...*
Ich schreibe schnell ein Paar Zeilen...
I am going to write soon...
Je vais vite l'écrire...
- (a) *Hamar megjöttek.*
Sie kamen rasch.
They came quickly.
Ils sont venus rapidement.
- (b) *Hamar megjöttek...*
Plötzlich kamen sie...
They just came...
Alors ils sont venus...
- (a) *Helyette dolgozott.*
Statt seiner hat er gearbeitet.
He worked on her place.
Il travaillait à sa place.
- (b) *Helyette dolgozott.*
Statt dessen hat er gearbeitet.
He worked instead.
Il travaillait au-lieu de...
- (a) *Hogy fázom!*
Wie mir kalt ist!
How cold I am!
Comme j'ai froid!
- (b) *Hogy fázom.*
Daß mir kalt ist.
That I am cold.
Que j'ai froid.
- (a) *Igazán megtehetnéd.*
Du solltest es wirklich tun.
You could really do it.
Tu pourrais le faire de bon.
- (b) *Igazán megtehetnéd.*
Wirklich (vagy: Im Ernst) du solltest es tun.
Really you could do it.
Tu pourrais vraiment le faire.

- (a) Kivételesen jó.
Es ist *unvergleichbar* gut.
It is *uncommonly* good.
C'est *hors de pair*.
- (b) Kivételesen jó.
Es ist *ausnahmsweise* gut.
It is good, *exceptionally*.
Par exception c'est bon.
- (a) Közben aludt.
Er hat *inzwischen* geschlafen.
He slept *while it was going on*.
Il a dormi *entre temps*.
- (b) Közben aludt.
Dabei hat er geschlafen.
In the meantime he slept.
Cependant il a eu le front de dor-
mir.
- (a) Különben élünk.
Wir leben *besser*.
We live *better*.
Nous vivons *mieux* (ici qu'ail-
leurs).
- (b) Különben élünk.
Sonst leben wir.
After all we live.
D'ailleurs nous vivons bien ici.
- (a) Különös módon felelt.
Er hat *in einer sonderbaren Weise*
geantwortet.
He answered *strangely*.
Il a répondu *singulièrement*.
- (b) Különös módon felelt.
Merkwürdigerweise hat er geant-
wortet.
Strangely enough he answered.
Par extraordinaire il a répondu.
- (a) Lassan ébred.
Es dauert stets eine Weile bis er
erwacht.
He wakes *slowly*.
Il met du temps à s'éveiller.
- (b) Lassan ébred.
Allmählich erwacht er aus seinem
Schlaf.
He is just coming out of his sleep.
Il commence à s'éveiller.
- (a) Láthatóan égett.
Es brannte *sichtbar*.
It burnt *visibly*.
On voyait qu'il brûlait.
- (b) Láthatóan égett.
Sichtlich brannte es.
It seemed to burn.
Il semblait qu'il brûlait.
- (a) Látszólag nyugodt.
Er ist nur *scheinbar* ruhig.
He is quiet *only on the face of it*.
Il n'est tranquille *qu'en apparence*.
- (b) Látszólag nyugodt.
Er *scheint* ruhig zu sein.
He seems to be quiet.
Il est tranquille *à ce qu'il semble*.
- (a) Legalább ketten lesznek.
Es werden *mindestens zwei* sein.
They will be two *at the very least*.
Ils seront *au moins deux*.
- (b) Legalább ketten lesznek.
Wenigstens wird er nicht allein
sein.
So much the better, there will be
two.
Au moins ils ne seront pas seuls.

- (a) Lehetőség szerint kezeli.
Er behandelt ihn *nach Möglichkeit*.
He treats her *whatever way possible*.
Il le traite *comme il peut*.
- (b) Lehetőség szerint kezeli.
Wenn es möglich ist, behandelt er ihn.
If possible he will treat her.
Si c'est possible, il le traitera.
- (a) Másképpen jelenti.
Er meldete es *anders*.
He reports it *differently*.
Il l'annonce *d'une manière différente*.
- (b) Másképpen jelenti.
Ansonsten meldet er es.
Otherwise he will report it.
Sinon, il l'annonce.
- (a) Mellesleg említette.
Er hat es *nur nebenbei* erwähnt.
He mentioned it *among other things*.
Il l'a mentionné *en passant*.
- (b) Mellesleg említette.
Nebenbei, er hat es erwähnt.
By the way he mentioned it.
D'ailleurs il en a parlé.
- (a) Mellette dolgozik.
Er arbeitet *neben ihm*.
He is working *with him*.
Il travaille *auprès de lui*.
- (b) Mellette dolgozik.
Dabei arbeitet er.
Besides this he also works.
En outre, il travaille.
- (a) Miattam késhe.
- Das ist wohl meine Schuld*, wenn er sich verspätet.
He may be late *because of me*.
C'est à cause de moi qu'il a du arriver en retard.
- (b) Miattam késhe.
Meinetwegen kann er sich verspäten.
For all I care he may be late.
* *Pour ce qui est de moi*, il a pu arriver en retard.
- (a) Nagyban vásárolt.
Er kaufte *im großen* (vagy: *en gros*).
He has bought *whole sale*.
Il achetait *en gros*.
- (b) Nagyban vásárolt...
Er war eben mitten im Kaufen...
He was in the thick of shopping...
Il était juste en train de faire ses achats...
- (a) Nekem fizethet.
Mir kann er zahlen.
He can pay *to me*.
Il peut payer *à moi*.
- (b) Nekem fizethet.
Mir kann er zahlen
As to me he can pay.
A ce qui me concerne, il a beau payer.
- (a) Például állította.
Er hat ihn *als Vorbild* (vor Augen) gestellt.
He mentioned it *as an model*.
Il a parlé de lui *comme d'un cas modèle*.
- (b) Például állította.
Er hat zum *Beispiel* behauptet...
For example he declared...
Il prétendait *par exemple*...

4. Az eljárás formális egyöntetűségével sajátos ellentétben áll az ellentétpárok szemantikai sokfélesége.

Néhány esetben a nyomaték az indulatszót különbözteti meg a kötőszótól (*csak, csakhogy, de, hogy*).

Máskor különböző határozófajtákat jelöl. A nyomaték jelzi, hogy az *azalatt, előtte, erre* helyhatározó, a *lassan* módhatározó, az *egyre* célhatározó, az *egyszer* számhatározó — és nem időhatározó. Ugyancsak a nyomaték különbözteti meg a határozott (abszolút vagy relatív) időpontot jelölő *egyor-t*, *először-t* a 'hajdan, valamikor' jelentésű *egyor-tól* és a pusztá előidejűséget jelző *először-től*, a cselekvés végpontját megjelölő *addig-ot* az egyidejűséget jelző *addig-tól*. Az *emellett, ezen kívül, ezen túl* nyomatékos, ha valóságos helyre utal, hangsúlytalan mint képes helyhatározó. Az *azért* nyomatékos, amikor okhatározó, és hangsúlytalan mint megengedő határozó. A *lehetőség szerint* hangsúlytalan mint feltételhatározó, nyomatékos mint módhatározó. Az *egyszerre, az éppen* nyomatékos mint idő-, ill. módhatározó. A cselekvés hirtelen beálltát jelző *egyszerre, éppen* viszont hangsúlytalan. A cselekvés hirtelen beállását jelző *egyből* erős nyomatékot kap, mely az állítmány nyomatékát is abszorbeálja. Amikor az *egyből* állandó határozó, az állítmány is nyomatékos.

A kisebb vagy nagyobb nyomaték alapján ismerjük fel tehát, hogy a kisebb vagy nagyobb szemantikai súllyal (hírértékkel) bíró szófajjal vagy mondatrészszel van-e dolgunk. Bajos lenne azonban ezekből az esetekből kiindulva valamiféle általános szemantikai szabályt felállítani.

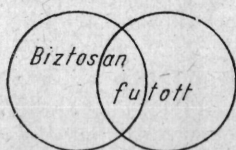
Az „Alig várom” mondat jelentését, sajátos módon, ellentétére fordítja a nyomaték eltolódása. „Alig várom!” azaz: 'Nagyon várom', hiszen: 'Alig győzöm kívánni!' Mintha a háttérben rejlő felkiáltást tükrözné ilyenkor a hanglejtés is (vö. 00. ábra). A két hangsúlytalan szótag a visszafojtott vára-kozást is érzékeltetheti. Belejátszhat az „Egyre (csak) vár” is, mint analóg szerkezet. Lehetséges, hogy részben a német „Ich kann es kaum abwarten”-tól kölcsönözte jelentését a mondat, a németes nyomatékéloszlással együtt. Alighanem megfelelő német mondatok tükröképe az „Egyben kérte” („Zugleich bat er ihn”), az „Egészen tönkrement” („Er ist ganz zu grunde gegangen”), az „Elég ostoba” („Genug dumm”).

5. Kialakíthatók a mondatpárokból ennél homogénebb csoportok is. Az esetek nem kis részében módhatározóval áll szemben egy — első pillantásra — ugyancsak módhatározónak látszó (vö. SIMONYI Zs., Magyar nyelvtan 1879, 168) mondatrész: (a) „Biztosan (= nagy biztonsággal 'steadily') futott.” (b) „Biztosan (= bizonyára, alighanem) futott ('he must have run').”

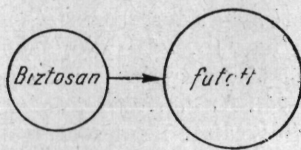
A két szerkezet homonimiája mélyenjáró szintaktikai és logikai különbséget takar. H. MOLNÁR ILONA behatóan elemezte a két szerkezet közötti különbséget (MNY. LV-1959, 357—361; Nyelvtani tanulmányok 1961, 143—154. A továbbiakban erre az utóbbi tanulmányára utalunk.) Határozott különbséget tesz a valóságos határozók és a belük olykor homonim módosító szók között a Mai Magyar Nyelv Rendszerében DEME LÁSZLÓ (II, 480).

Az első (a) mondatban a *biztosan* valóban módhatározó, az állítmány determinánsa és vele szoros egységet képez. Sokkal lazább a szerkezet két tagja közötti kapcsolat a második (b) mondatban. A szintagma második tagja, az állítmány alanyi mellékmondatként rendelhető alá a szerkezet első tagjának kifejtéséből adódó főmondatnak: „Szinte biztosra vehető (vagy valószínű), hogy futott.” (Vö. H. MOLNÁR ILONA Nyt. 147.)

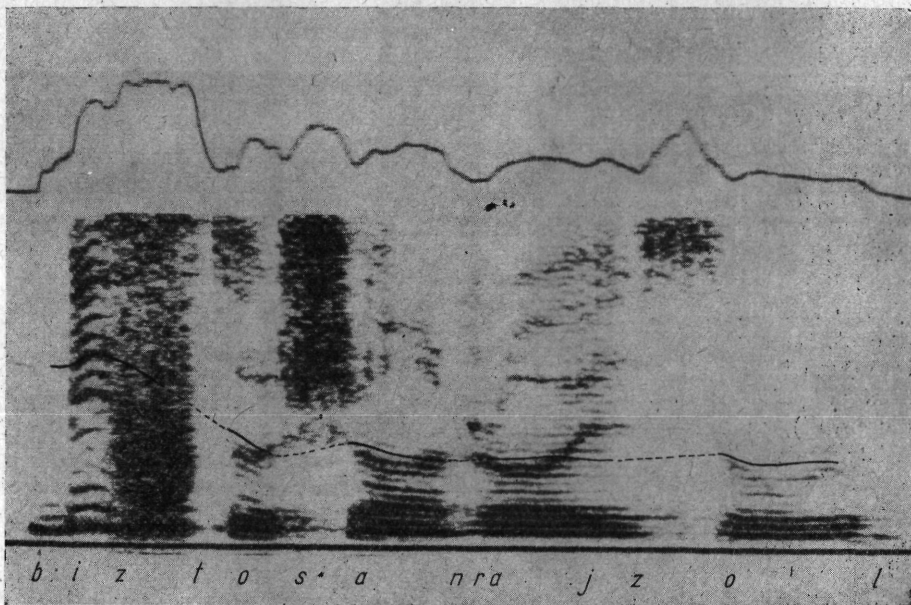
Az első mondatban (a) a *biztosan* leszűkíti a *futott* fogalomkörét, mivel új fogalmi jegyekkel egészíti ki. (Kevesebben futnak *biztosan*, mint ahányan futnak.) A két mondatrész viszonyát két egymást metsző körrel ábrázolhatjuk, ahol az első kör a *biztosan*-nak a második kör *futott*-nak, a két kör közös területe pedig a teljes szerkezet fogalmi területének felel meg (vö. 1a és 2. ábra).

a)

b)

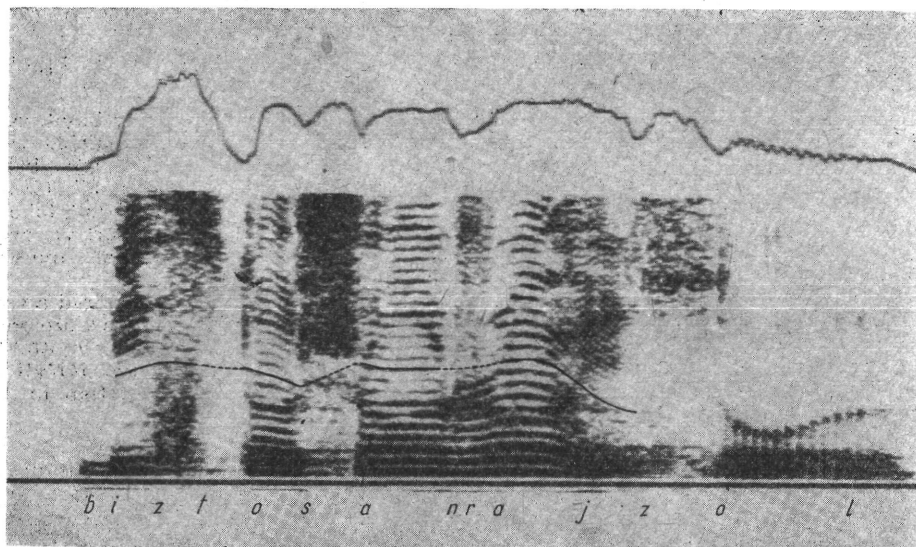

A második mondatban (b) nem ez a helyzet. A *biztosan* ezúttal nem szűkíti le a *futott* fogalomkörét. Nem is érinti egymást a két kör. Nem azt állítjuk, hogy ilyen vagy amolyan módon futott. A *biztosan* nem az állítmány determinánsa. Azt a körülményt fejezi ki, hogy a beszélő valószínűnek tartja, hogy az illető futott. Ez a körülmény nem tartozik hozzá a mondat állítmányának tartalmához, hanem a beszélőnek saját kijelentéséhez való viszonyát határozza meg. Modális, pragmatikus funkciója van. Úgy is mondhatnánk, hogy az (a) mondatban a *biztosan* belső körülményt, a (b) mondatban pedig külső körülményt jelez. „Az állításnak a módját jelzik, nem a cselekvését” írja BALOGH PÉTER (A határozók osztályozása: Nyr. XXVI-1897, 351). H. MOLNÁR ILONA szerint a (b) típusú „határozók”: „nem a cselekvés, történés

módját határozzák meg, hanem a cselekvés, történés tényéről állítanak valamit” (Nytt. 145). Ha az (a) szerkezetet két egymást metsző körrel ábrázoljuk, akkor a (b) szerkezetet két egymással összekötött körrel ábrázolhatjuk (vö. 1b és 3. ábra).

A nyomatékos *biztosan* általában a nyomatékaltan *bizonyosan*-nal áll szemben a köznyelvben. A nyomatékaltan *biztosan* voltaképpen ennek helyére lépett. Másfelől a *bizonyosan* is szerepelhet vagy szerepelhetett még nemrégén, módhatározóként. „Bizonyosan tudja, hogy jó úton vagyunk?” (MIKSZÁTH, ÖM. XXI, 177.) Itt a *bizonyosan* az állítmány determinánsa, leszűkíti az állítmány fogalomkörét. Az a kérdés éppen, hogy az illető bizonyosan tudja-e vagy csak sejtí, hogy jó úton járnak. A „Mai magyar nyelv rendszere”, melyből a példát idézzük, helytelenül jár el, amikor módosítószóként idézi, hiszen saját meghatározása szerint a módosítószó a beszélőnek a mondat tartalmára vonatkozó egyéni állásfoglalása (260). Ez a nyomatékos *bizonyosan* semmiképpen sem állítható a *persze*, a *nyilván* vagy a nyomatékaltan *bizonyosan* módosító szókkal egy sorba.

Az idézett mondatpárok közül jó néhány idesorolható, mivel ugyanaz áll rájuk, amit a *biztosan* (*bizonyosan*) határozószóval kapcsolatban mondtunk, a nyomatékaltan (ál-)határozókra pedig nagyobbára mindaz, amit H. MOLNÁR ILONA a (meg nem nevezett) határozó alakú mondatrészről megállapított. A (b) típusú mondat felbontásakor az ál-határozóból főmondat lesz, az állítmányból többnyire tárgyi vagy alanyi alárendelt mondat.

- (a) Általában beszéltek róla (= Nem mentek bele a részletekbe.)
- (b) Általában *beszéltek* róla (= Többnyire beszéltek róla.)
- (a) Érthetően megmondta (= Mindenki megérthette).
- (b) Érthetően *megmondta*. → Érthető, hogy megmondta.

- (a) *Különös módon felelt* ('in einer sonderbaren Weise').
 (b) *Különös módon felelt.* → *Különös, hogy felelt.* ('Par extraordinaire, il a répondu.')
- (a) *Láthatóan égett* (= Látszott a tűz).
 (b) *Láthatóan égett.* → *Úgy látszott, hogy égett.*
- (a) *Látszólag nyugodt* (= Csak látszatra).
 (b) *Látszólag nyugodt.* → *Úgy látszik, hogy nyugodt.*
- (a) *Mellesleg említette* (= mellékesen).
 (b) *Mellesleg említette.* → *Mellesleg megjegyzem, hogy említette.*
- (a) *Például állította* (= példaképül).
 (b) *Például állította...* → *Például felhozhatjuk, hogy állította...*
- (a) *Röviden* (= néhány szóval) válaszolt.
 (b) *Röviden, válaszolt.* → *Röviden azt mondhatnánk, hogy válaszolt.*
- (a) *Tudtommal távozott* (= engedéllyel, legálisan).
 (b) *Tudtommal távozott.* → *Úgy tudom, hogy távozott.*
- (a) *Természetesen* (= természetes módon) beszél angolul.
 (b) *Természetesen beszél angolul.* → *Természetes dolog, hogy beszél angolul.*

Tudjuk, hogy „a nem egyszerű állítmány a főhangsúlyos alany vagy bővítmény mögött” fordított szórendű (MNYR II 491). Ennek megfelelően az (a) csoportban szereplő nyomatékos határozók után fordított szórend áll az esetek többségében, így a helyhatározó *azalatt, előtte, erre, a célhatározó egyre, a számhatározó egyszer, a módhatározó általában, biztosan, különös módon* stb. után. Egyenes a szórend az „összefoglaló”, fokozó jellegű *egészen, igazán* [= nagyon] után (vö. MNYR II 492 és k.). A (b) csoport viszonylag nyomatéktalan határozó-féléi után viszont egyenes szórend következik minden esetben. Pl. „*Tudtommal utazott el*”, de: „*Tudtommal elutazott*”.

Az (a) csoportban szereplő nyomatékos indulatszavak után egyenes marad a szórend („*Csakhoggy elfelejtette!*”). Az (a) csoportbeli határozók után is egyenes a szórend, ha nyomatékuk nem erősebb az igéénél: „*Egyből elbuktatta*”, „*Egykor összejöttek*”, „*Egyszer meglátogatom*”, „*Érthetően megmonda*”, „*Hamar megjöttek*” (vö. MNYR II 488), de: „*Egyből buktatta el*”, „*Egykor jöttek össze*”, „*Egyszer látogattam meg*”, „*Hamar jöttek meg*”.

Néhányszor a fordítás során is főmondattá és alanyi vagy tárgyi mellékmondattá bomlott fel a (b)-típusú mondat. Az esetek többségében az átalakulási folyamat megrekedt egy közbülső fokon: az ál-határozóból embrionális mondat-féle szerkezet alakul, melyet szünet (vagy szünetet jelző hanglejtés) választ el, az ütemelőzővel jelzett, második tagmondattól. A két mondatot a hanglejtés alapján és a (többnyire realizált) szünetre való tekintettel kettősponttal jelölhetnénk:

En général: on en parlait (*általában*).
 By the way: he mentioned it (*mellesleg*).
 Par extraordinaire: il a répondu (*különös módon*).
 For example: he declared ... (*például*).
 To my knowledge: he has left (*tudtommal*).

Változatában már igei állítmány jelenik meg:

As far as I know, he has left (vö. a francia és német fordítással).

A fordítások jelzik tehát az ál-határozóban rejlő virtuális mondatot, s többnyire az is kifejezésre jut, hogy ez az alakulóban levő mondat nem egyenértékű a kifejtett tagmondattal. Némely esetben különösen nehézkesen hat az implicit (kettősponttal jelezhető) szintaktikus kapcsolat kifejtése, explikálása:

Pontosan jöttek. → Pontosan meghatározva: jöttek. → Ha pontosan meg akarnánk határozni a dolgot, azt kellene mondanunk, hogy jöttek.

Alapjában elhibázott. → Alapjában véve: elhibázott. →
→ Ha alapjában nézzük a dolgot, azt kell mondanunk, hogy elhibázták.

Az utóbbi esetben a minősítést tartalmazó főmondathoz egy feltételes alárendelt mondat is tartozik. Máskor a főmondat egészül ki új tartalmi elemekkel:

Legalább ketten lesznek. → Annyi előnye volt legalább a dolognak, hogy ketten lesznek.

Új elemekről kell ezúttal beszélnünk, mivel a minősítő jellegű mondatrészek átalakítására nem tudnánk olyan általános szabályt adni, melynek alapján a legalább-ból a fenti tagmondat keletkeznék.

A kivételesen átalakításakor megengedő mellékmondatot kapunk, az állítmány pedig ellentétes kötőszóval kapcsolódik.

Kivételesen jó. → Bár ez kivételes dolog, ezúttal azonban jó volt.

Az automatikus transzformálás néha szemantikai szempontból többé-kevésbé téves eredményhez vezethet:

Igazán megtehetnéd. → *Igazán úgy gondolom, hogy megtehetnéd. (Ehelyett: „Igazán nem lenne olyan nagy dolog a számodra, ha megtennéd.”)

Vagy akár a prototípusként idézett mondathoz visszatérve:

Biztosan futott. → *Biztosan tudom, hogy futott. (Holott: „Valószínű, hogy futott.”)

Az eredeti modális, bevezető jellegű határozó néha nyomtalanul feloldódik a belőle kialakult mondatban:

Egészen tönkrement. → Szinte azt mondhatjuk, hogy tönkrement.

Egyenesen rohant. → Szinte azt mondhatjuk, hogy rohant.

Elég ostoba. → Ez bizony szerintem ostobaság. → Nekem az a véleményem, hogy ostoba (, ha ezt tette).

Véletlenül várt rá. → Most az egyszer tévedsz: várt rá.

A minősítést tartalmazó egyszerű mondat átalakítására tehát bajos lenne gépiesen alkalmazható szabályt adni. Az általános szabály talán ez lehetne: „(1) Keresd meg a minősítőnek megfelelő melléknevet vagy igét

a szótárban (pl. érthetően → érthető; állítólag → állít); (2) alakítsál belőle névszói, ill. megfelelő számú és személyű igei állítmányt (Érthető, . . .; [Azt] állítják, . . .); (3) Az egyszerű mondat állítmánya elé tedd ki a *hogy* kötőszót (Érthető, hogy megmondta. [Azt] állítják, hogy beteg.).” A szabály alkalmazása azonban ritkán vezetne kielégítő eredményre. Ez annyit jelent, hogy a bevezető jellegű modális határozó jelentése többnyire nem vezethető le a szó alapjelentéséből mondatbeli szerepének ismeretében.

Ha nem is tudunk automatikusan módhatározóból minősítőt előállítani, az utóbinak mondatbeli funkciója világos. Minden esetben modális kijelentést tartalmaz, mely az állítmányban foglalt kijelentést bevezeti, minősíti, azaz előre jelzi, hogyan vélekedik a beszélő erről a kijelentésről.

A minősítő kategóriája szűkebb, mint a módosító szóé, mely a „Mai magyar nyelv rendszere” szerint (I, 260 és kk.) a kérdőszót (*vajon -e*), tagadőszót (*nem, se—se, úgyse*), az *igen-t*, a felkiáltószót (*de, be*) is magában foglalja. Mint a módosító szók általában a minősítő is pragmatikus funkcióval bíró logikai terminus („logical term in a pragmatic capacity”, vö. H. REICHENBACH, *Elements of Symbolic Logic* 336 és kk.).

Egyébként, úgy hisszük, hogy a *módosító szó* elnevezés nem szerencsés. A határozó is módosítja az állítmány jelentését. Sőt: éppen a determináns módosítja közvetlenül a determinált mondatrészt. A modern logikai irodalomban használatos *funkcionális módosító* terminus a nyelvi kategóriák közül éppen a határozóhoz áll legközelebb (REICHENBACH, *Elements* 301 és kk.). A módosító szók pragmatikus jellegét jobban tükrözi a minősítő szó. Mivel nem az állítmányra, hanem az egész mondatra, kijelentés egészére vonatkozik és voltaképpen mondatértékű kifejezés, indokolt lenne a *mondathatározó* terminus is, melyet Elekfi László javasolt lektori véleményében. Az alapjában, bizonyosan, természetesen típusú szokat bevezető minősítőkként tarthatnánk nyilván.

Szűkebb a bevezető jellegű minősítő szó fogalomköre H. MOLNÁR ILONA x-kategóriájánál is, melybe nemcsak modális szerepű mondatrészek tartoznak, — a szerző határozottan kiemeli a vizsgált szófaj (vagy mondatrész?) objektív jellegét („sokkal gyakrabban adják objektív vagy annak szánt értékelését a cselekvés, történés tényének, s e tekintetben közelebb állnak a valóságos határozókhoz” 146) — hanem például a nyomatékos *véletlenül* is a „Véletlenül maradt el” mondatban. A nyomatékos *véletlenül* az „okkal maradt el” ellentéte, az elmaradás okának hiányát jelzi, hozzátartozik a kijelentéshez. A mi kategóriánkba csak a bevezető-minősítő funkciót betöltő nyomatékaltalan *véletlenül* tartozik:

Véletlenül elmaradt. → Nagyon tévedsz: elmaradt.

Más kérdés, hogy a beszélő értékelését objektívnek szánja-e vagy sem. A cselekmény értékelése mindenképpen pragmatikus jellegű: kívül áll magán az értékelt kijelentésen, melyre vonatkozik. A határozóval ellentétben a modalitást jelző minősítő nem módosítja közvetlenül a kijelentést tartalmazó állítmányt. A kijelentés objektív értéke szempontjából természetesen nem közömbös, hogy valakiről azt állítjuk-e, hogy „elkábult” vagy pedig azt, hogy „egészen elkábult”; azt, hogy „rohant” vagy pedig azt, hogy „egyenesen rohant”. Nyilvánvaló, hogy az *egészen*, az *egyenesen* csökkenti a kijelentés értékét. Lényegesen lassabb futásia, kisebb mérvű kábulásra vonatkozik ez a módó-

sított ítélet. A beszélő „egyenesen rohan” helyett azt is mondhatta volna, hogy „futott”, s „egészen elkábult” helyett, hogy „kissé elkábult”. Az ábrázolt tény szempontjából a két kifejezés esetleg egyenértékűnek tekinthető. A nyelvi ábrázolást tekintve azonban gyökeresen eltér a kettő. Az egyik esetben szemantikus síkon, közvetlenül ábrázoltuk az enyhe kábulást (helyesebben talán: a nagyfokú meglepetést, csodálkozást) és a futás tempóját. A másik esetben kerülő úton. Kijelentésünkkel mintegy túllőttünk a célon („elkábult”, „rohan”) és ezért jelezniünk kellett, hogy ezt a kijelentést nem kell egészen szó szerint venni. A két kifejezés ugyanarra a jelenségre („thing meant”) vonatkozik, de más-más lelki folyamatot tükröz.

Ha betűjelekkel ábrázoljuk az (a)-típusú („Péter biztosan futott”) és a (b)-típusú („Péter biztosan futott”) mondatok logikai szerkezetét, az (a)-típusú szerkezeteket talán így jelölhetnénk:

$$f[m(x)]$$

ahol x a cselekvő személyt (vagy tárgyat) jelöli (a jelen esetben Pétert), az f a személy (vagy tárgy) tulajdonságát, cselekvését (példánkban a futás tényét), az m pedig a tulajdonság (a cselekvés) minőségét pontosabban meghatározó, az f körét leszűkíti módosítót.

REICHENBACH az állítmánynak határozóval történő módosítását felsőbb fokú logikai függvények segítségével ábrázolja. A „Péter egyenesen rohan” kijelentést a következőképpen határozná meg:

$$er(x_1) = D_f (A_f) \quad f(x_1) \cdot q(f) \cdot e(f),$$

ahol x_1 a cselekvő személyt (Pétert) jelzi, er az „egyenesen rohan” betűjele, az f az alánynak közelebről meg nem határozott cselekvését jelöli, a $q(f)$ a cselekvést specifikálja (a cselekvés rohanás), az $e(f)$ pedig még szűkebbre vonja a kört (az f egyenes irányban történt). A D_f a definíció, az $\exists$ az egzisztenciális kijelentés jele. Szavakkal elmondva: egy meghatározott x -nek tulajdonsága a biztos futás, ami annyit tesz, hogy van olyan cselekvés, mely ennek a bizonyos x_1 -nek a tulajdonsága és ez a cselekvés rohanás, méghozzá egyenes irányú.

A (b)-típusú szerkezetek képlete talán ez lehetne:

$$M[f(x)],$$

ahol az M a modalitás jele. (A logikai struktúra sematikus ábrája természetesen nem matematikai képlet.)

6. A határozós szó szerkezetben tehát gyakran esik a második tagra a súlyosabb nyomaték: $h + á$. Ennek a képletnek felel meg a:

- (1) Sérthetetlen vagyok.   (2) Sokan úsztak.   (1) Biztosan futott.

mondat. Mégis: különféleképpen ítéljük meg mind a hármat. A (2) mondatot a „semleges” alapváltozattal, a „Sokan úsztak” mintával vetjük egybe, megállapítjuk, hogy az állítmány a vártnál erősebb nyomatékot kapott, és ebből arra következtetünk, hogy a beszélő az adott helyzetben ennek az elemnek tulajdonít nagyobb fontosságot: ezt emeli ki. A (3) mondat esetében a nyomaték hiánya a *biztosan* mondatbeli szerepét határozza meg: jelzi, hogy nem módhatározóval van dolgunk, hanem modalitást jelző, mondatértékű bevezető.

Időtartam és hangosság

1. A hangerő „önvezérlését” tanulmányozva Herman Imrével arra az eredményre jutottunk, hogy a beszélő önkéntelenül a mindenkori zajszinthez illeszti beszédét, s a zajszint hirtelen megemelkedését a hangnyomásszint ugrásszerű növekedése követi. Megnövekedett a kísérletek folyamán egyúttal a magánhangzók időtartama is. Mivel a kísérletek folyamán (részben szklerotikus kísérleti alanyainkra való tekintettel) az első tíz tőszámnév ismételtetésére szorítkoztunk, futólag érinthettük csak a hangnyomás és a beszédhangok időtartamának kapcsolatát (FÓNAGY & HERMANN 1961). BÉKÉSY kísérletei alapján tudjuk, hogy a hangosság-élmény nem független a hallott hang időtartamától. Az időtartam növekedésével növekszik a hang érzékelt hangossága (BÉKÉSY 1960, p. 745). Nem tudjuk azonban, módosul-e az objektív intenzitás (vagy a szubjektív hangosság) növekedésével a fonémák időtartama. Nő-e vagy csökken, azonos arányban, azonos irányban változik-e?

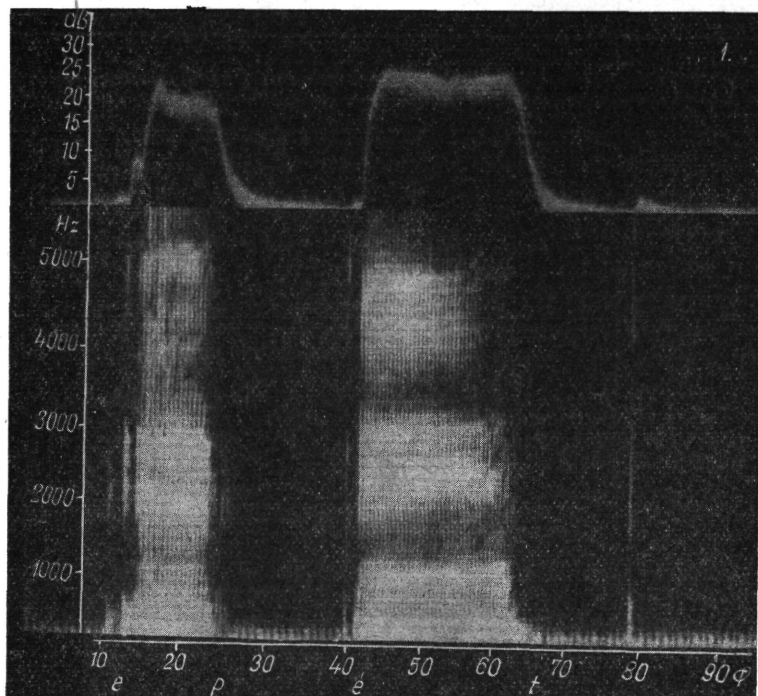
2. Hat különböző korú főiskolát végzett budapesti születésű férfi és nő olvasott fel egy 135 szóból álló szöveget, előbb halkán, azután hangosan. A beszélő és a mikrofon közötti távolság nem változott a felolvasás folyamán, és nem módosítottuk az erősítést sem. A fonémák gyakorisági eloszlása eltért szövegünkben a köznyelvi átlagtól. Szándékosan megnöveltük a legkevesbé hangzós fonémáknak, a zöngétlen zárhangoknak és zöngétlen réshangoknak viszonylagos gyakoriságát.

Minden hangfelvételtől, mondatról hangnyomásszint-mérés és sonagram készült (széles sávú és szükség esetén keskeny sávú szűrővel, amplitúdó-görbével). A mérések együttes felhasználásával az esetek túlnyomó többségében jól (1–2% bizonytalansággal) el lehetett határolni a hangokat. Az intervokális zöngétlen zárhangok elhatárolása nem okoz nehézséget. A hangnyomásszint hirtelen esése és a zöngé kimaradása világosan jelzi a határt. Jelentékenyen esik a hangnyomásszint a zöngés zárhangokban is. A réshangok — többé-kevésbé fehér zajra emlékeztető, „elkenődött” —, spektruma jól felismerhető a sonogramokon (vö. 9–10. ábra). Megkönnyíti az elhatárolást intervokális réshangok esetében a réshang és a vokális között gyakran megjelenő energia-völgy (a hangnyomás hirtelen esése [vö. 9. ábra]). A *magánhangzó-réshang-magánhangzó-réshang* kapcsolat nem egyszer négy szótagúnak tűnik (FÓNAGY 1957). A szóvégi zárhangok határát többnyire a zár felpattanásának zöreje jelzi. Zöngés zárhang esetében pedig a zöngé folytatódása és a hangnyomás csökkenése. A zár felpattanása többnyire jól kivehető két zárhang találkozásakor is, pl. a *-kt-* hangcsoportban. A szóeleji zárhangok időtartama nem határozható meg hangfelvétel alapján. Ezekről a hangoktól el kell tekintenünk. Mint ismeretes, a nazális mássalhangzók igen jól elhatárol-

hatók a sonagramokon. A nazális hangokat a formánsok hirtelen energia-csökkenése, elhalványulása jelzi. A formáns-szerkezet változása határolja el a *j* és *r* hangot. A legtöbb nehézséget az *l* határainak megállapítása okozza. Hangzós magánhangzó szomszédságában a hangnyomásszint enyhe esése könnyíti meg az elhatárolást. A formánsok gyakran fokozatosan módosulnak. A szóeleji *l* hangok esetében a felhangokat tükröző szűk csatornás spektrogram nyújthat segítséget. A magánhangzó kezdetét a felhangok mozgása, emelkedése vagy ereszkedése, jelzi (vö. LEHISTE & PETERSON 1960, p. 15). Nem egyszer le kellett mondanunk a nehezen elhatárolható *l*-ről és szomszédjáról.

A réshangok és magánhangzók közötti „energia-völgy” megkönnyíti, de egyúttal meg is nehezíti az elhatárolást. Tudjuk, hogy két hang találkozik itt. De melyik hanghoz számítsuk (a néha 3–4 századmásodperces) szünetet? A réshanghoz vagy a magánhangzóhoz tartozik a senki-földje? Önkényesen, de következetesen, a két hangot elválasztó szünetet mindig az első hanghoz számítottuk.¹ Nem vettük tekintetbe a szókezdő magánhangzót olykor megelőző glottális zárat.

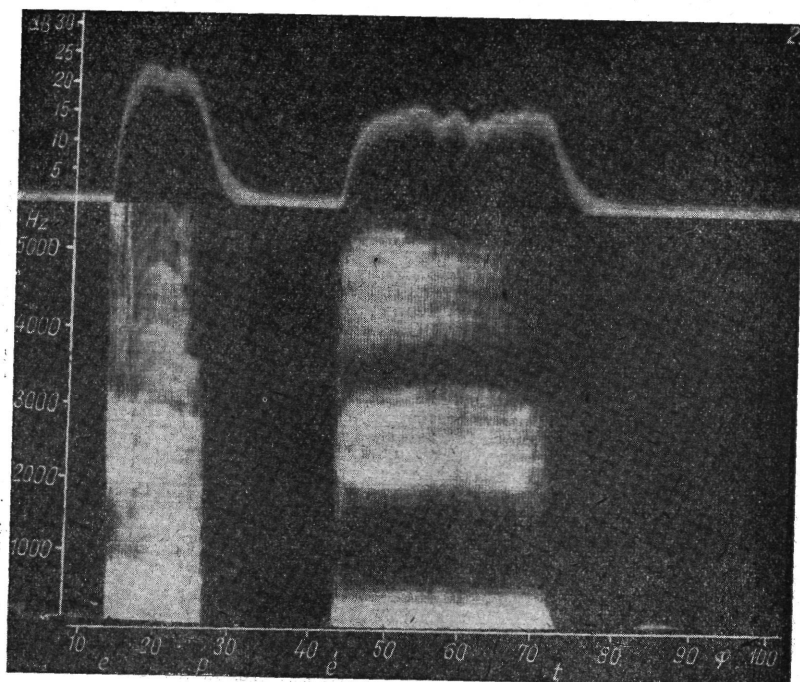
3. A magánhangzók időtartama csaknem minden esetben jelentékeny mértékben megnövekedett a hangos felolvasásban (1–12. ábra).

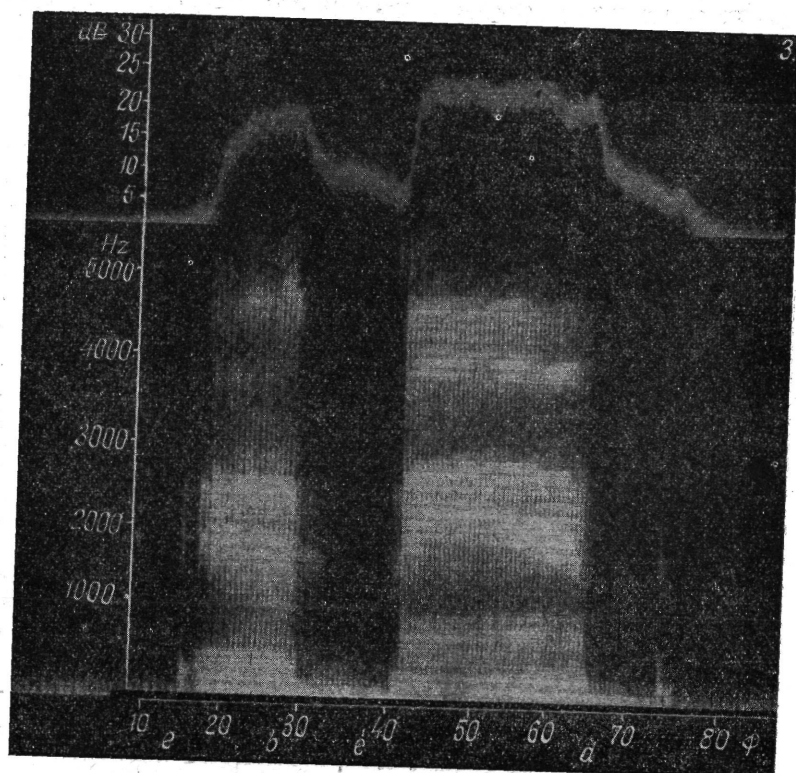
1. ábra. Az *épét* szó (széles savú szűrővel készült) sonagramja és amplitúdó-görbéje (fent).
Halk felolvasásban

¹ Az egyes beszédhangokat elválasztó néma periódusokkal, tudomásunk szerint, eddig nem foglalkoztak a kutatók. Ha az egyes szüneteket nem is érzékeljük, valószínűleg szerepet játszanak a beszéd hangminőségének kialakításában, és alighanem érdemes lenne tekintetbe venni őket a beszéd szintetizálásakor.

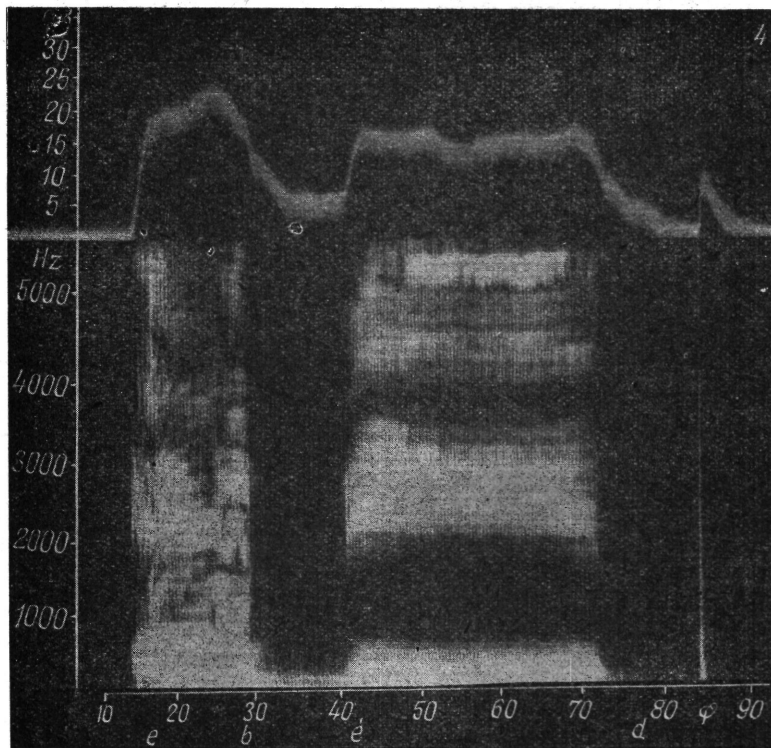

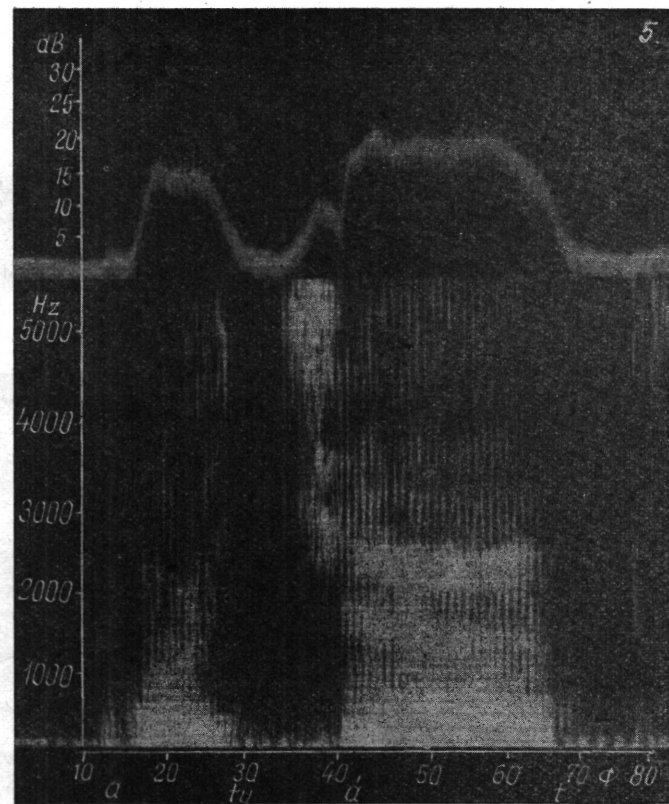
2. ábra. Az *epét* szó hangos felolvasásában

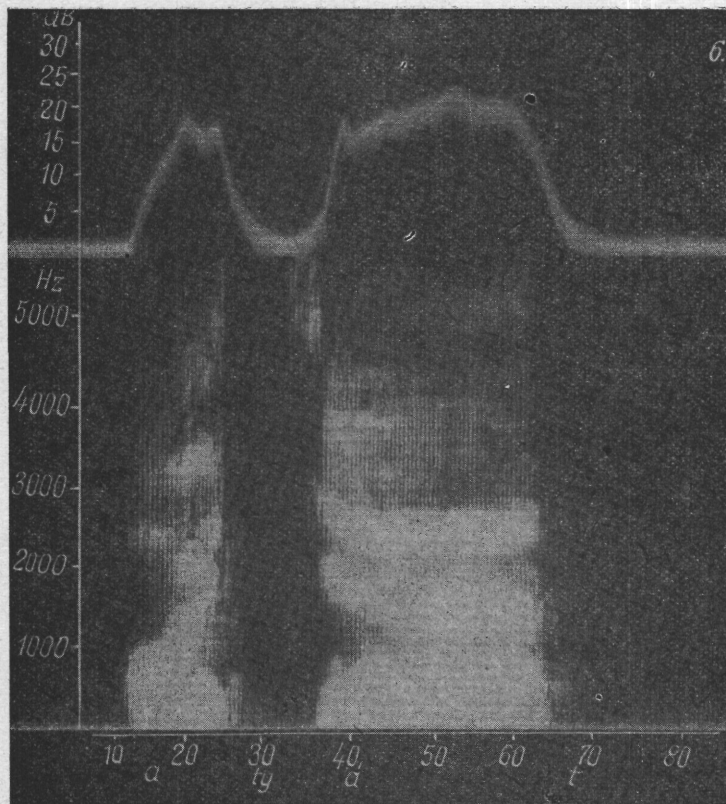
3. ábra. Az *ebéd* szó halk felolvasásában

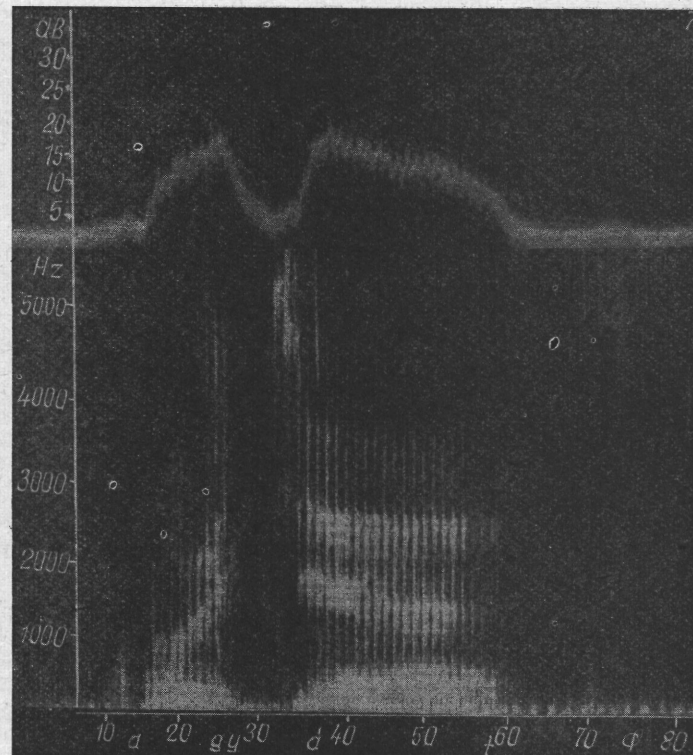
4. ábra. Az *ebéd* szó hangos felolvasásában

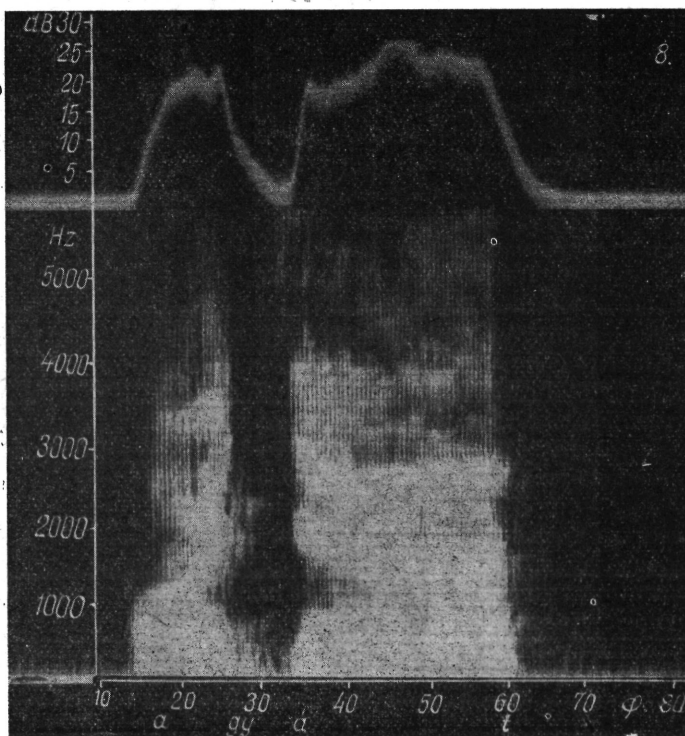
5. ábra. Az *atyát* szó halk felolvasásában

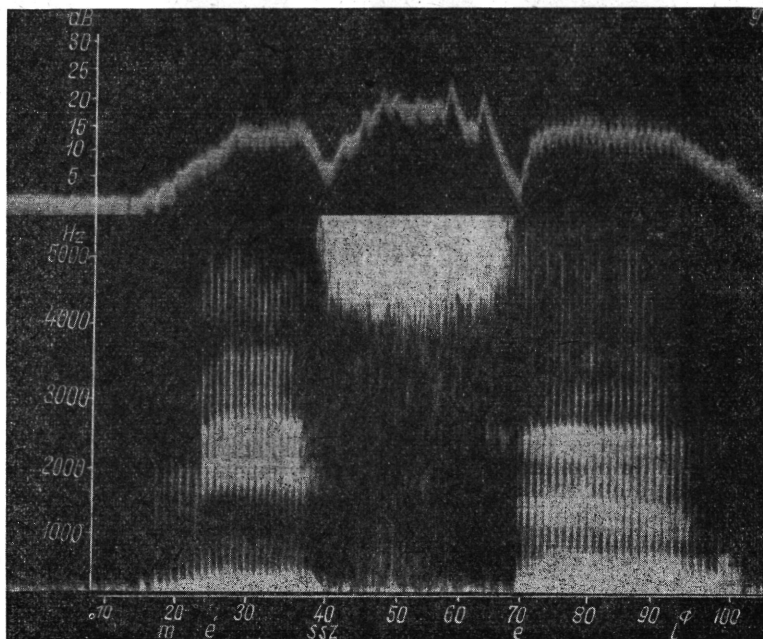
6. ábra. Az *atyát* szó hangos felolvasásában

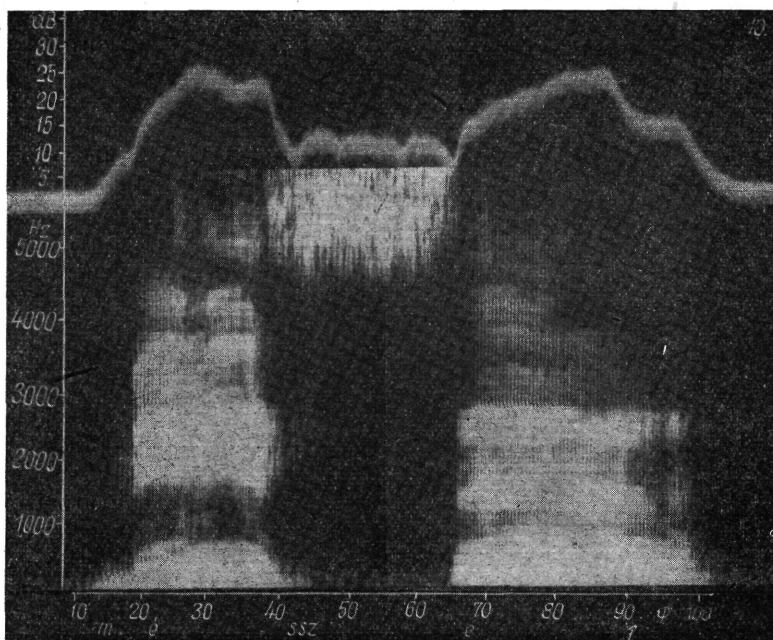
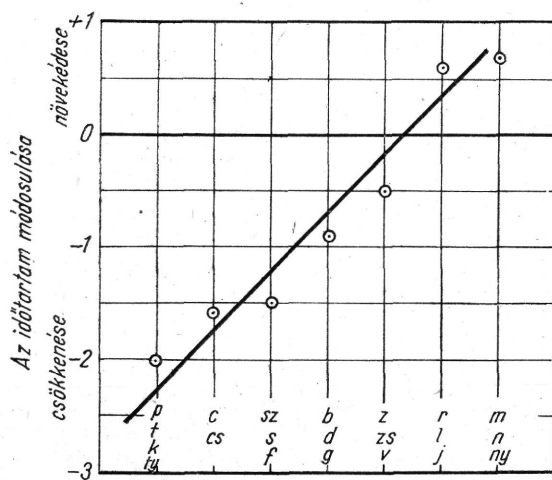
7. ábra. Az *agyát* szó halk felolvasásában

8. ábra. Az *agyát* szó hangos felolvasásában

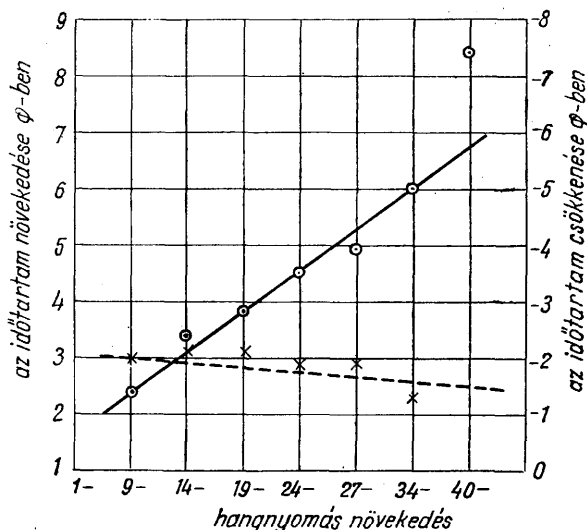

9. ábra. A *mészél* szó halk felolvasásában

10. ábra. A *mész* szó hangos felolvasásában

11. ábra. Az egyes mássalhangzó csoportok időtartamának változása (növekedése vagy csökkenése) a hangos felolvasás folyamán

12. ábra. A magánhangzók és zöngétlen zárhangok időtartamának módosulása a hangnyomás-szint emelkedésének függvényében, az o-k a magánhangzók az x-ek a zárhangok értékeit jelzik. A bal oldali skála a magánhangzókra, a jobb oldali a mássalhangzókra vonatkozik

A hosszú magánhangzók időtartama átlagosan 4,4 századmásodperccel, a rövidké 4,0 századmásodperccel. A hosszú magánhangzók időtartama 29,4%-kal a rövidké 42,9%-kal nőtt. A hangnyomásszint a hangos felolvasásban, 19,7 dB-lel, ill. 19,1 dB-lel növekedett a hosszú, ill. rövid magánhangzók esetében (1. táblázat).

1. táblázat

A magánhangzók hangnyomásának (dB) és időtartamának (φ = századmásodperc) növekedése (Δ) a hangos felolvasás folyamán. Zárójelben a felhasznált adatok száma szerepel

Hosszú		Rövid		Hangsúlyos		Hangsúlytalan	
Δ dB	$\Delta \varphi$	Δ dB	$\Delta \varphi$	Δ dB	$\Delta \varphi$	Δ dB	$\Delta \varphi$
19,7	4,5	19,1	4,0	19,1	4,1	19,2	4,1
(292)	(292)	(888)	(887)	(370)	(372)	(810)	(807)

A mássalhangzó fonémák időtartama különböző mértékben és különböző előjellel módosult. A nazális mássalhangzókat, az *l*, a *j* és az *r* fonémát a hangos felolvasásban hosszabban, a többi mássalhangzót rövidebben ejtették a felolvasók. A 11. ábrára pillantva szembe ötlük, hogy az időtartam módosulása összefügg az egyes mássalhangzó-típusok intenzitásával, hangzóságával. A leghangzósabb mássalhangzók időtartama jelentékeny mértékben megnö-

vekedett, bár lényegesen kevésbé, 0,6 sec-mal, hosszabbodtak meg, mint a még hangzósabb magánhangzók. A legkevésbé hangzós zöngétlen zárhangok erősen 2,0 sec-mal, megrövidültek. Közbülső helyet foglalnak el az affrikáták, a zöngés zárhangok, a zöngétlen és zöngés réshangok (vö. még 2. táblázat).

2. táblázat

Mássalhangzók időtartamának változása ($\Delta\varphi$) a hangos felolvasás folyamán. A pozitív számok a növekedés átlagát, a negatív számok a csökkenés átlagát jelzik

Zárhangok		Affrikáták	Réshangok		r, l, j	m, n, ny
Zöngétlen	Zöngés	Zöngétlen	Zöngétlen	Zöngés		
—2,0 (371)	—0,9 (185)	—1,6 (53)	—1,5 (258)	—0,5 (112)	+0,6 (209)	+0,7 (154)

A magánhangzók időtartama növekszik a hangnyomásszint emelkedésével. A zöngétlen zárhangok és réshangok kevésbé érzékenyen reagáltak a hangnyomásszint emelkedésére. (A zöngétlen zárhangot vagy réshangot megelőző magánhangzó hangnyomását vettük alapul. Szókezdő réshangok esetében az ezt követő magánhangzót.) A réshangok időtartam-módosulása semmiféle tendenciát sem árul el.

A zárhangok időtartama valamivel kevésbé csökken, ha a hangnyomásszint-emelkedés meghaladja a 20 dB-t (3. táblázat, 12. ábra).

3. táblázat

Az időtartam módosulása századmásodpercekben a hangnyomás növekedésének függvényében. A pozitív számok az időtartam növekedésének átlagát, a negatív számok az időtartam csökkenésének átlagát jelzik

A hangnyomás növekedése dB-ben	Időtartam-módosulás	
	Magánhangzók	Zöngétlen zárhangok
0—9	2,4 (61)	—2,0 (25)
10—14	3,3 (201)	—2,1 (76)
15—19	3,8 (333)	—2,1 (115)
20—24	4,5 (359)	—1,9 (100)
25—29	4,9 (164)	—1,9 (35)
30—34	6,0 (48)	—1,3 (20)
35—40	8,4 (13)	

4. Bajos lenne a magánhangzók és mássalhangzók, a hangzós és kevésbé hangzós beszédhangok eltérő viselkedését elemi fizikai, fiziológiai törvényekre visszavezetni. A nyugalmi helyzetéből nagyobb mértékben kitérített húr tovább rezeg. A magánhangzók időtartamának megnövekedése ennek alapján összefüggésbe hozható — gondolhatnánk — a gége alatti légnyomás megnövekedésével. Valójában azonban nem a hangszalag utórezgése, hanem a

hangszalagok zöngéállásban tartása határozza meg a zöngé időtartamát. Még nehezebb lenne a zöngétlen hangok, például a zöngétlen réshangok időtartamának (abszolút) csökkenését mechanikai okokra visszavezetni.

A magyarázatot alighanem magasabb szinten kell keresnünk. A hangunkat — érzelmek hatásától eltekintve most —, akkor emeljük meg, amikor a zajszint emelkedése vagy ami ezzel egyértelmű, a távolság növekedése akadályozza, veszélyezteti a közlést. A magánhangzók ellenállóbbak a zajjal szemben, kevésbé nyeli el őket a nagy távolság. Az első vizsgálatok során méterekben határozták meg a beszédhangok hangzóságát, vö. ROUSSELOT II, 1032). Mindezeket a körülményeket akaratlanul is, öntudatlanul számításba vesszük a beszéd folyamán. Öntudatlan, de célszerű tevékenység határozza meg a beszédhangok időtartamának módosulását a hangos beszédben. A zajból kiemelkedő magánhangzókat nyújtjuk meg elsősorban, amikor hangosan beszélünk. A zajban elvesző, nagyobb távolságból nem hallható hangokat, főként a zöngétlen zárhangok néma szakaszát pedig megrövidítjük. A beszélő önkéntelenül azzal is számot vet, hogy kis távolságban a magas frekvenciák több energiát veszítenek a távolság növekedésével, mint a mélyebbek. Fél méteres távolságban igen jól érvényesülnek a magas frekvenciájú formánsokkal rendelkező réshangok. Amikor suddogunk, az információt magas frekvenciájú zörejek segítségével továbbítjuk. Bajos lenne azonban 50 méteres távolságból suddogni. Ilyenkor hangzós vokálisokból, hangzós mássalhangzókból álló jeleket használnak a hegyilakók. Hasonló, de öntudatlan mérlegelés alapján növeljük a zöngétlen réshangok időtartamát a halk beszédben és megrövidítjük őket, amikor hangosan beszélünk (2. ábra).

Az időtartam-mérések tanúsága szerint a közlés céljai határozzák meg a beszédben a legelemibb mozzanatokat is.

Irodalom

- BÉKÉSY, G. VON, Experiments in Hearing. New York 1960
 FÓNAGY I., Kleiner Beitrag zur Silbenfrage: Z. Phonetik X (1957) 269—278
 FÓNAGY I.—HERMANN I., A hangerő önértékelése: Magyar hangtani dolgozatok. Budapest 1958, 22—30
 LEHISTE, I.—PETERSON, G. E., Studies of syllable nuclei 2. Ann. Arbor 1960
 ROUSSELOT, P. J., Principes de Phonétique expérimentale. Paris—Toulouse 1901—1908

FÓNAGY IVÁN—BARÁTH JUDIT

A magyar beszédhangok időtartama

E. A. MEYER és GOMBOCZ ZOLTÁN közöltek első ízben méréseredményeket a magyar beszédhangok időtartamára vonatkozóan „Zur Phonetik der ungarischen Sprache” (Uppsala 1909) című közös munkájukban. Ezeket az eredményeket foglalta össze és értékelte LAZICZIUS GYULA Fonétikájában (1944. 146—71; 1963. 107—26). FÓNAGY IVÁN (Über den Verlauf des Lautwandels, ALH. VI. 1—3) — a témát érintő részletkérdésként — a magyar köznyelv egyes hangsúlytalan helyzetű magánhangzóinak rövidülésével és a rövidülés életkor szerinti sajátosságaival foglalkozott; ezt a jelenséget MAGDICS KLÁRA (A szóvégi magánhangzók rövidülése a köznyelvben, NyK. 1960. 301—22) nagyobb anyag alapján vizsgálta és közölte a kérdéses magánhangzók időtartam-középértékeit is, a mondatban elfoglalt különböző helyzeteikben (316—22). SALLAI JÁNOS kimogram-anyag alapján vizsgálta magyar beszédhangok időtartamát.

A jelen dolgozat célja az egyes magyar magánhangzók és mássalhangzók átlagos időtartam-értékeinek megállapítása, valamint ezen értékek módosulásának vizsgálata a hangkörnyezet és a mondatban elfoglalt helyzet hatására. A mérések ötször 350 (tehát összesen 1750) rövid mondat szonagramjai alapján történtek. (A mondatanyagot lásd: MAGDICS KLÁRA, A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete, NytudÉrt. 49. sz. függelékében.) A ritka, illetőleg nyelvünkben elő nem forduló hangkapcsolatokat — a teljesség kedvéért — a saját kiejtésében rögzített szalagról pótolta szerző. Az ezekre vonatkozó mérésadatokat csillag (*) jelöli. Egy-egy magánhangzóra általában 450—520, egy-egy mássalhangzóra 150—210 mérés esett. (Az *i* :-re 452, az *i* -re 465, az *e* :-re 470, az *ε* -re 489, az *a* -ra 520, az *a* -ra 518, az *o* -ra 480, az *o* :-ra 475, az *u* -ra 470, az *u* :-ra 450, az *y* :-re 451, az *y* -ra 454, az *ø* -re 452, az *ø* :-re 450; a *b* -re 184, a *d* -re 190, a *g* -re 191, a *p* -re 150, a *t* -re 151, a *k* -ra 152, a *dz* -re 156, a *dž* -re 158, a *j* -re 156, a *ts* -re 156, a *tj* -re 155, a *c* -re 156, a *v* -re 160, a *z* -re 171, a *ž* -re 152, a *j* -re 153, az *f* -re 165, az *s* -re 194, az *ʃ* -re 200, a *h* -ra 158, az *l* -re 208, az *r* -re 204, az *m* -re 210, az *n* -re 203, az *ŋ* -re 150, az *ɲ* -re 153.) Az egy-egy hangra vonatkozó mérésadatok mindegyike, mindenegyres részletmérés tekintetbevétele fontos ahhoz, hogy a hangok reális időtartam-átlagait kapjuk. (vö. H.-W. WODARZ, Satzphonetik der Westlachsichen, Köln 1963. 60). Mivel a hangok abszolút időtartama (a hang képzése kezdetétől a végéig eltelt időtartam) igen sok tényezőnek (így a beszédsebességnek, a beszélő egész vérmérsékletének, az érzelmeknek, a beszédhelyzetnek, a mondat hosszának, a hangsúlyviszonyoknak) a függvénye (vö. LAZICZIUS, i. m. 1944. 147; O. VON ESSEN, Überlange Vokale und gedehnte Konsonanten des Hochdeutschen. ZPhon. 10: 1957. 240; J. C. WELLS, A Study of the Formants of the

Pure Vowels of British English, Manuscript, M. A. thesis, University London 1962; WODARZ, i. m. 60), azért végső soron a hangok relatív időtartamának (az az időmennyiség, amellyel egy megadott hang, a többihez képest bír) megállapítása a főcél.

A szonagramokon a hangok általában elég jól elhatárolhatók. A mondatvégi zárhangok határát a zár felpattanási zöreje jelzi; zöngés zárhangok esetében emellett még a zöngé folytatódása is tájékoztató. A mondateleji zöngés zárhangok időtartama a zöngésáv alapján jól mérhető, a zöngétlen pároké azonban nem határozható meg. A nazálisok színeképét a formánsok hirtelen elhalványulása (energiacsökkenése) határozza el környezetétől. A *j*, *r* és *l* hangok formánsszerkezetének változása hívja fel a figyelmet a hangok határára; a mondateleji *l* esetében mutatkoznak elhatárolási nehézségek (ez nem minden esetben sikerült). A beszédhangokat olykor megszakító néma periódusokat mindig az első hanghoz számítottam. A mondateleji magánhangzó színeképén gyakori glottális zárat nem számítottam a hangok időtartamába.

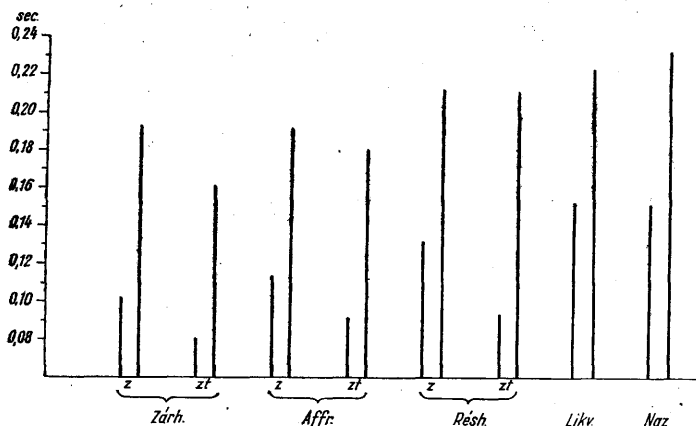
Magánhangzók

Minden magánhangzó a mondat élén (VC), két mássalhangzó között (CVC) és a mondat végén (CV) fordult elő az analízisre szánt anyagban; minden magánhangzó lehetőleg mindhárom helyzetben minden mássalhangzóval kapcsolatban szerepelt. A CVC típusú esetek mind hangsúlyos, mind hangsúlytalan állapotban jelen voltak.

Az 1. táblázat az egyes hangsúlyos helyzetű magánhangzókra vonatkozó időtartam-középértékeket tünteti fel zöngés, illetőleg zöngétlen zárhangok, zöngés, illetőleg zöngétlen affrikáták, zöngés, illetőleg zöngétlen réshangok, likvidák és nazálisok előtt, között és után, és megadja az egyes magánhangzókra vonatkozó mérés adatok átlagát.¹ Az átlagértékeket áttekintve azt látjuk, hogy azok a magánhangzó nyelvválásának emelkedésével csökkennek (vö. E. A. MAYER, *Englische Lautdauer*, Uppsala—Leipzig 1903; LAZICZIUS, i. m. 1944. 156; WODARZ, i. m. 60): leghosszabbnak bizonyult tehát az *a*, illetőleg az *a*: hang, és legrövidebbnek az *i*, *y*, illetőleg az *i*: hang. A rövid magánhangzók átlagos időtartama 0,121 sec., a hosszúaké, 0,205 sec., s ha az utóbbit egységnek tekintjük, akkor a hosszú és rövid magánhangzók időtartamának aránya: 1 : 0,59. [E. BRÜCKE — *Die physiologischen Grundlagen der neuhochdeutschen Verskunst*, Wien 1871. 67 — szerint a német hosszú és rövid magánhangzók időtartamviszonya 5 : 3; S. EINARSSON — *Phonetik der isländischen Sprache*, Oslo 1927. 92 — vizsgálatai alapján az izlandi nyelv hosszú és rövid magánhangzóinak időtartamaránya 1,89 : 1; E. ZWIRNER — *L'opposition phonologique et la variation des phonèmes*, *Archiv f. vergl. Phonetik* II, 1938. 138 — nem lát határt, amely időtartam szempontjából határozott vonalat húzna a rövid és hosszú magánhangzók között. A. MAACK — *Lautdaueranalyse nach den Methoden der Grosszahlforschung*, *ZPhon.* 1948. 138 — mérései szerint a német hosszú magánhangzók időtartamának középértéke

¹ Az átlagértékek itt és a továbbiakban az illető fonémákra vonatkozó mérés adatok összességének középértékét jelentik. (Az átlagolás technikájára vonatkozóan vö. VÉRTES O. ANDRÁS, *A magyar hangok időtartamvizsgálatának néhány adatáról*. *NyK. LIX*: 1957. 170—72.)

0,125 sec., a rövideké 0,055 sec.] Az egyes magánhangzók időtartama függ a vele kapcsolódó mássalhangzó(k) minőségétől. Általában a legrövidebbek a magánhangzók a zárhangok — s a zárhangok közül is a zöngétlenek — szomszédságában: a rövid magánhangzók középértéke 0,08 sec. (VC: 0,07 sec., CVC: 0,08 sec., CV: 0,10 sec.), a hosszú magánhangzóké 0,16 sec. (VC: 0,15 sec., CVC: 0,16 sec., CV: 0,18 sec.); a középértékek a zöngés zárhangok hatására kissé nagyobbak: rövid magánhangzóknál 0,10 sec. (VC: 0,09 sec., CVC: 0,10 sec., CV: 0,11 sec.), hosszú magánhangzóknál 0,19 sec. (CV: 0,18 sec., CVC: 0,19 sec., CV: 0,21 sec.). Zöngétlen affrikátákkal kapcsolódva a rövid magánhangzók középértéke 0,09 sec., (VC: 0,08 sec., CVC: 0,09 sec., CV: 0,10 sec.), a hosszú magánhangzóké 0,18 sec. (VC: 0,17 sec.,

1. ábra. A rövid (balra) és hosszú (jobbra) magánhangzók időtartam-középértékei különféle típusú mássalhangzók (zárhangok, affrikáták, réshangok, likvidák, nazálisok) környezetében (z = zöngés, zt = zöngétlen)

CVC: 0,18 sec., CV: 0,19 sec.); zöngés affrikáták kapcsolatában kissé hosszabbak a magánhangzók: a rövid magánhangzók középértéke 0,11 sec. (VC: 0,10 sec., CVC: 0,12 sec., CV: 0,13 sec.), a hosszú magánhangzóké 0,19 sec. (VC: 0,18 sec., CVC: 0,20 sec., CV: 0,21 sec.). Zöngétlen réshangokkal kapcsolatban a rövid magánhangzók középértéke 0,11 sec. (VC: 0,10 sec., CVC: 0,12 sec., CV: 0,13 sec.), a hosszú magánhangzóké 0,21 sec. (VC: 0,20 sec., CVC: 0,21 sec., CV: 0,22 sec.); zöngés réshangok hatására hosszabb a magánhangzók időtartama: a rövid magánhangzók középértéke 0,13 sec. (VC: 0,12 sec., CVC: 0,14 sec., CV: 0,15 sec.), a hosszú magánhangzóké 0,21 sec. (VC: 0,20 sec., CVC: 0,22 sec., CV: 0,23 sec.). Leghosszabbak a magánhangzók a likvidák és a nazálisok környezetében. Likvidákkal kapcsolódva a rövid magánhangzók középértéke 0,15 sec. (VC: 0,14 sec., CVC: 0,15 sec., CV: 0,16 sec.), a hosszú magánhangzóké 0,22 sec. (VC: 0,21 sec., CVC: 0,23 sec., CV: 0,24 sec.). Nazálisok szomszédságában a rövid magánhangzók középértéke 0,15 sec. VC: 0,13 sec., CVC: 0,15 sec., CV: 0,18 sec.), a hosszú magánhangzóké 0,23 sec. VC: 0,21 sec., CVC: 0,23 sec., CV: 0,25 sec.). Azt látjuk tehát, hogy a magánhangzók időtartama zárhangok kapcsolatában a legkisebb, kissé növekedik affrikáták szomszédságában, további értékelkedés mutatkozik

réshangok környezetében, s a leghosszabbak likvidák, illetőleg nazálisok mellett (vö. 1. ábra). A zöngétlen mássalhangzók mellett általában rövidebb időtartamot mutatnak a magánhangzók, mint zöngés párjuk szomszédságában. Mondat elején általában rövidebbek a magánhangzók, mint mondatközi (interkonszonantális) helyzetben, illetőleg a mondat végén, az utóbbi helyzetben mutatkoznak a leghosszabbnak. (Hasonlóan vélekedik: E. A. MEYER i. m.

1.

Mgh.	Átl. ért.	Magánhangzó-											
		<i>b, d, g</i>			<i>p, t, k</i>			<i>dz, dʒ, ʃ</i>			<i>ts, tʃ, c</i>		
		VC	CVC	CV	VC	CVC	CV	VC	CVC	CV	VC	CVC	CV
i:	0,180	0,15*	0,16*	0,18*	0,14*	0,15*	0,16*	0,15*	0,17*	0,17*	0,14*	0,16*	0,17*
i	0,102	0,07	0,08	0,10	0,06	0,08	0,09	0,09*	0,10*	0,12	0,06*	0,07	0,08*
e:	0,190	0,16	0,18	0,19	0,15	0,17	0,17	0,16*	0,18*	0,19	0,15	0,17	0,18
e	0,117	0,09	0,10	0,12	0,09	0,09	0,11	0,10	0,12*	0,14*	0,08	0,09	0,10
a:	0,231	0,22	0,23	0,24*	0,19	0,20	0,23	0,22*	0,23*	0,25*	0,19*	0,20*	0,21*
a	0,144	0,10	0,10	0,12	0,09	0,10	0,12	0,11*	0,12*	0,13	0,11	0,12*	0,13
o	0,139	0,10	0,12	0,13*	0,09	0,10	0,11*	0,12*	0,14*	0,15*	0,09*	0,10*	0,11*
o:	0,230	0,21	0,24	0,25	0,17	0,18	0,20	0,22	0,25	0,26	0,20	0,20	0,22
u	0,132	0,10	0,11	0,13*	0,08	0,08	0,10	0,12*	0,14*	0,15*	0,09	0,10	0,11
u:	0,220	0,20	0,23	0,24*	0,16	0,17	0,20	0,21*	0,24*	0,25*	0,20*	0,20	0,21
y:	0,182	0,15*	0,16*	0,18*	0,14*	0,14*	0,16	0,16*	0,16*	0,18*	0,15*	0,16*	0,17
y	0,100	0,08	0,08*	0,09*	0,05	0,07	0,09*	0,08*	0,10*	0,11*	0,05	0,06*	0,08
ø:	0,196	0,17	0,18	0,20	0,15	0,17	0,18	0,17*	0,18*	0,20*	0,17*	0,18*	0,20
ø	0,117	0,10	0,10	0,12*	0,09	0,09	0,12*	0,11*	0,13*	0,14*	0,09	0,09*	0,11*

A hangsúlyos helyzetű magánhangzók időtartam-középértékei a különböző típusú mássalhangzócsoporthoz környezetében (VC = mondat elején, CVC = interkonszonantális helyzetben, CV = mondat végén előforduló magánhangzó)

és Zur Vokaldauer im Deutschen, Nordiska studier tillegnade Noreen, 1904. 354; A. GREGOIRE, Influence des consonnes occlusives sur la durée des syllabes précédentes, *Révue de Phonétique* I, 1911. 260–92; F. AIMÄ, *Phonetik und Lautlehre des Inarilappischen*, Helsinki 1914. 201; O. JESPERSEN, *Lehrbuch der Phonetik*, Berlin 1926. 182; D. JONES, *English Phonetics*, Leipzig 1934. 216; M. DURAND, *Étude expérimentale sur la durée des consonnes parisiennes*, Paris 1936. 101; LAZICZIUS i. m. 156; B. MALMBERG, Die Quantität als phonetisch-phonologischer Begriff, Lund 1944; I. MAHNKEN—M. BRAUN, Zur Vokalquantität im Russischen, *ZPhon.* 1951. 269; A. MAACK, Die Beeinflussung der Sonantendauer durch die Nachbarkonsonanten, *ZPhon.* 1955. 104; D. J. SHARF, Duration of Post-Stress Intervocalic Stops and Proceeding Vowels, *Language and Speech* 1962. 26–30; WODARZ i. m. 60.)

A 2. táblázat a CVC helyzetű hangsúlyos és hangsúlytalan magánhangzók időtartam-középértékét tünteti fel különböző minőségű mássalhangzók kapcsolatában, valamint megadja az értékek átlagát. Ha a hangsúlyos helyzetű magánhangzók időtartamát 1-nek tekintjük, akkor a hangsúlyos : hangsúlytalan helyzetű magánhangzók átlagos aránya 1 : 0,8; az arány-határértékek 1 : 0,8 és 1 : 1 voltak. (A. MAACK, i. m. 144 és Die Lautnormen als Grund-

táblázat

középértékek (sec.)											
v, z, ž, j			f, s, š, h			l, r,			m, n, ŋ, ŋ		
VC	CVC	CV	VC	CVC	CV	VC	CVC	CV	VC	CVC	CV
0,18	0,20	0,22*	0,17*	0,19*	0,20*	0,19	0,22	0,23	0,20	0,21	0,21*
0,11	0,13	0,14	0,09	0,10	0,12	0,12	0,13	0,15	0,10	0,12	0,14
0,18	0,21	0,22	0,19	0,20	0,21	0,20	0,22	0,23	0,21	0,22	0,23
0,13	0,14	0,15	0,11	0,11	0,13	0,14	0,14	0,15	0,12	0,13	0,15
0,25	0,26	0,28	0,23	0,25	0,26	0,24	0,26	0,27	0,25	0,26	0,28
0,16	0,17	0,18	0,14	0,15	0,16	0,17	0,19	0,20	0,18	0,20	0,22
0,15	0,16	0,17	0,13	0,14	0,15*	0,16	0,18	0,19*	0,17	0,18	0,20*
0,24	0,25	0,26	0,22*	0,22	0,24	0,23	0,24	0,26	0,22	0,24	0,30
0,14	0,15	0,16	0,12	0,13	0,14*	0,15	0,16	0,18*	0,16	0,17	0,20*
0,23	0,24	0,25*	0,21*	0,21*	0,23	0,22	0,23	0,25	0,21	0,23	0,28
0,17	0,19*	0,21	0,17	0,20*	0,21	0,19*	0,22*	0,24	0,21*	0,22	0,23
0,10	0,14	0,15	0,08	0,11	0,12*	0,12	0,13	0,15*	0,11	0,12	0,13*
0,19	0,20	0,21	0,19	0,20	0,22	0,20	0,22	0,24	0,22*	0,23	0,25
0,11	0,14	0,15*	0,09	0,12	0,13*	0,12	0,13	0,15*	0,12	0,13	0,14*

lage der Sprachvergleichung und ihre Methodik, ZPhon. 1948. 267. — vitathatatlannak tartja a hangsúly időtartamnövelő hatását, a hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetű magánhangzók időtartam-értékeiben azonban olyan ingadozást tapasztal, amely mellett — úgy látja — nem lehetséges a két kategória időtartam-értékeit elhatárolni. O. VON ESSEN — Allgemeine und angewandte Phonetik, Berlin 1953. — vizsgálatai is rámutatnak a hangsúlytól származó időtartam-növekedésre: „Die Ergebnisse zeigen, dass Akzentziehung einen Dauerverlust, Akzenterteilung eine Dauerzunahme zur Folge hat” (111) — írja. L. ZWIRNER—A. MAACK—W. BETHGE — Vergleichende Untersuchungen über konstitutive Faktoren deutscher Mundarten, ZPhon. 1956. 18 — német nyelvjárási hangokon végzett mérései is azt bizonyítják, hogy a hangsúlyos helyzetű magánhangzók időtartam-értékei meghaladják a hangsúlytalan helyzetűekét. A felsőszász — „Obersächsisch” — nyelvjárásban a hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetű magánhangzók aránya 2,13 : 1. MAGDICS, i. m. 1960. 317 — kis anyagon régebben végzett mérései megegyez-

nek a fenti eredménnyel. WODARZnak — i. m. 84 — a cseh nyelv nyugati lach nyelvjárásában végzett mérései szerint a hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetű magánhangzók időtartam-aránya 1,2 : 1 és 1,7 : 1 határok között mozog.)

Mássalhangzók

Minden mássalhangzó a mondat élén (CV), két magánhangzó között (VCV) és a mondat végén (VC) fordult elő az analizált mondatokban, s lehetőleg minden mássalhangzó mindhárom helyzetben minden magánhangzóval kapcsolatban szerepelt. (A mondateleji zöngétlen zárhangokat nem tudtam mérni.)

2.

Mgh.	Átl. ért.		Magánhangzó-					
			b, d, g		p, t, k		$\widehat{dz}$, $\widehat{d_3}$, j	
	Hgs.	Hgst.	Hgs.	Hgst.	Hgs.	Hgst.	Hgs.	Hgst.
i:	0,180	0,163	0,16*	0,14*	0,15*	0,13*	0,17*	0,16*
i	0,102	0,083	0,08	0,07	0,08	0,06	0,10*	0,08*
e:	0,190	0,176	0,18	0,16	0,17	0,15	0,18*	0,17*
e	0,117	0,100	0,10	0,08	0,09	0,07	0,12*	0,10*
a:	0,237	0,211	0,23	0,22	0,20	0,17	0,23*	0,22*
a	0,144	0,125	0,10	0,10	0,10	0,09	0,12*	0,13*
o	0,139	0,130	0,10	0,09	0,10	0,08	0,14*	0,11*
o:	0,230	0,221	0,24	0,21	0,18	0,19	0,25	0,22
u	0,132	0,125	0,11	0,10	0,08	0,07	0,14*	0,12*
u:	0,220	0,205	0,23	0,22	0,17	0,16	0,24*	0,22*
y:	0,182	0,167	0,16*	0,14*	0,14*	0,13*	0,16*	0,15*
y	0,100	0,086	0,08*	0,06*	0,07	0,05	0,10*	0,08*
ø:	0,196	0,182	0,18	0,17	0,17	0,16	0,18*	0,16*
ø	0,117	0,105	0,10	0,09	0,09	0,08	0,13*	0,11*

A CVC (interkonszonantális) helyzetű hangsúlyos (Hgs.) és hangsúlytalan (Hgst.) magánhangzók időtartam-középértékei a különböző típusú mássalhangzócsoportok környezetében

A 3. táblázat a mássalhangzók időtartam-középértékeit tünteti fel az egyes magánhangzók előtt, között és után, és megadja az egyes mássalhangzókra vonatkozó mérésadatok átlagát. Az átlagértékek vallomásai szerint a legrövidebbek a likvidák és a zöngétlen zárhangok (0,088, illetőleg 0,089 sec. átlagértékekkel), ezeket hosszúsági sorrendben a zöngés affrikáták (0,092 sec. átlagértékekkel), a nazálisok (0,093 sec. átlagértékekkel), a zöngétlen zárhangok (0,098 sec. átlagértékekkel), a zöngés réshangok (0,102 sec. átlagértékekkel) és

a zöngétlen affrikáták (0,103 sec. átlagértékkel) követik; a leghosszabbaknak a zöngétlen réshangok bizonyultak (0,110 sec. átlagértékkel). A zöngétlen mássalhangzók rendszerint hosszabbak, mint zöngés párjuk (vö. LAZICZIUS i. m. 1944. 156). Arányuk — a zárhangok, réshangok és affrikáták esetében — 1 : 0,9. A zöngés zárhangok csoportján belül a *g* mutatja a legrövidebb időtartam-értéket (0,083 sec.), hosszabb nála a *d* (0,088 sec.), és a leghosszabb a *b* (0,098 sec.). A zárhangok zöngétlen csoportján belül is hasonlóképpen alakulnak az időtartam-viszonyok: legrövidebb a *k* (0,090 sec.), hosszabb a *t* (0,096 sec.), leghosszabb a *p* (0,110 sec.). A zöngés affrikáták közül a *j* a legrövidebb (0,089 sec.), hosszabb a *dz* (0,092 sec.) és leghosszabb a *dž* (0,095 sec.); a zöngétlen affrikáták közül szintén a *c* mutatkozott a legrövidebbnek (0,097 sec.), a *ts* és *tf* pedig egyforma átlagértékeket mutat (0,106—0,106 sec.).

táblázat

középvértékek (sec.)									
<i>ts, tf, c</i>		<i>v, z, ž, j</i>		<i>f, s</i>		<i>l, r</i>		<i>m, n, ŋ, ɲ</i>	
Hgs.	Hgst.	Hgs.	Hgst.	Hgs.	Hgst.	Hgs.	Hgst.	Hgs.	Hgst.
0,16*	0,14*	0,20	0,18	0,19*	0,17*	0,22	0,20	0,21	0,19
0,07	0,05	0,13	0,11	0,10	0,09	0,13	0,10	0,12	0,11
0,17	0,16	0,21	0,19	0,20	0,18	0,22	0,20	0,22	0,20
0,09	0,08	0,14	0,13	0,11	0,10	0,14	0,12	0,13	0,12
0,20*	0,18*	0,26	0,23	0,25	0,21	0,26	0,23	0,26	0,23
0,12*	0,08*	0,17	0,15	0,15	0,12	0,19	0,16	0,20	0,17
0,10*	0,10*	0,16	0,16	0,14	0,14	0,18	0,17	0,18	0,19
0,20	0,18	0,25	0,24	0,22	0,23	0,24	0,25	0,24	0,25
0,10	0,11	0,15	0,17	0,13	0,16	0,16	0,18	0,17	0,19
0,20	0,20	0,24	0,22	0,21*	0,20*	0,23	0,21	0,23	0,21
0,16*	0,15*	0,19*	0,17*	0,20*	0,19*	0,22*	0,20*	0,22	0,21
0,06*	0,05*	0,14	0,12	0,11	0,10	0,13	0,12	0,12	0,11
0,18*	0,17*	0,20	0,19	0,20	0,19	0,22	0,20	0,23	0,22
0,09*	0,08*	0,14	0,13	0,12	0,11	0,13	0,12	0,13	0,12

A zöngés réshangok közül a *j* bizonyul a legrövidebbnek (0,090 sec.), s ezt hosszúsági sorrendben a *v, z, ž* követi (0,102, 0,106, 0,110 sec. átlagértékekkel) a zöngétlen réshangok közül a *h*² mutatja a legrövidebb időtartam-átlagot (0,088 sec.), utána az *f* (0,116 sec.), *ſ* (0,117 sec.) és *s* (0,119 sec.) következik hosszúsági sorrendben. A likvidák csoportjában az *r* (0,086 sec.) rövidebb, mint az *l* (0,091 sec.). A nazálisok közül a *ɲ* a legrövidebb (0,083 sec.), hosszabbak az *n* és *ŋ*³ (0,094—0,094 sec.), és a leghosszabb az *m* (0,103 sec.).

² A *h* nem egyértelműen zöngétlen, bizonyos esetekben zöngés is lehet.

³ Bár az *ŋ* nem fonéma, csak variáns, gyakori előfordulása miatt foglalkozunk vele a fonémák mellett.

Mgh. körny.		Mássalhangzó-											
		<i>b</i>	<i>d</i>	<i>g</i>	<i>p</i>	<i>t</i>	<i>k</i>	<i>dz</i>	<i>dž</i>	<i>j</i>	<i>ts</i>	<i>tʃ</i>	<i>c</i>
í:	-CV	0,09*	0,08*	0,07*	—	—	—	0,08*	0,09*	0,08*	0,10*	0,09	0,09*
	VCV	0,09*	0,09*	0,08*	0,09*	0,08*	0,08*	0,09*	0,09*	0,09*	0,10*	0,10*	0,09*
	VC-	0,11*	0,10*	0,09*	0,11	0,09	0,09	0,09	0,10*	0,10	0,11*	0,10*	0,10*
i	-CV	0,09	0,07	0,07	—	—	—	0,08*	0,08*	0,07	0,09	0,09	0,08*
	VCV	0,09	0,09	0,08	0,09	0,09	0,08	0,09*	0,09*	0,08	0,10	0,10	0,09*
	VC-	0,10	0,09	0,09	0,11	0,10	0,10	0,10*	0,10*	0,09	0,11	0,12	0,10*
e:	-CV	0,10	0,08	0,08	—	—	—	0,09	0,09	0,08	0,11	0,10	0,09
	VCV	0,10	0,09	0,09	0,11	0,11	0,09	0,09*	0,09*	0,09*	0,11*	0,11*	0,10*
	VC-	0,11	0,10	0,09	0,12	0,12	0,10	0,10*	0,10*	0,10*	0,12	0,12*	0,11*
ε	-CV	0,09	0,08	0,07	—	—	—	0,09*	0,09	0,08	0,10	0,10	0,09*
	VCV	0,10	0,09	0,08	0,11	0,10	0,09	0,09*	0,09*	0,09*	0,11	0,10	0,10*
	VC-	0,11	0,10	0,09	0,12	0,11	0,10	0,10	0,10	0,10	0,12	0,11	0,11
a:	-CV	0,11	0,09	0,08	—	—	—	0,09*	0,10	0,09	0,11	0,11	0,10*
	VCV	0,11	0,09	0,08	0,12	0,10	0,10	0,10*	0,10*	0,09*	0,12*	0,12	0,10*
	VC-	0,12	0,10*	0,09*	0,13	0,11	0,10	0,11*	0,11*	0,10	0,13	0,13	0,11
a	-CV	0,09	0,09	0,08	—	—	—	0,10*	0,09	0,09	0,10	0,10	0,10
	VCV	0,10	0,10	0,09	0,11	0,10	0,10	0,10*	0,10*	0,09	0,11*	0,11	0,10*
	VC-	0,11	0,10	0,10	0,12	0,10	0,11	0,11*	0,11*	0,10	0,12	0,12	0,11
o	-CV	0,10*	0,09*	0,08*	—	—	—	0,09*	0,09	0,08	0,10	0,10	0,09
	VCV	0,10	0,09	0,09	0,10	0,09	0,10	0,09*	0,10*	0,08*	0,10	0,10	0,09*
	VC-	0,11	0,10	0,11	0,11	0,10	0,11	0,10*	0,11*	0,09	0,11*	0,12	0,10*
o:	-CV	0,10	0,09	0,08	—	—	—	0,09*	0,10	0,09	0,10	0,10	0,10*
	VCV	0,11	0,10	0,08	0,12	0,10	0,10	0,10*	0,10*	0,10	0,11*	0,11*	0,10*
	VC-	0,11	0,11	0,09	0,13	0,11	0,11	0,11	0,11*	0,10*	0,12*	0,12*	0,11*
u	-CV	0,09*	0,09*	0,08*	—	—	—	0,08*	0,09	0,08	0,09	0,09	0,08
	VCV	0,10	0,09	0,08	0,10	0,09	0,09	0,09*	0,10*	0,09	0,10	0,10	0,09
	VC-	0,11	0,10	0,09	0,11	0,10	0,10	0,10*	0,11*	0,10	0,10	0,12	0,10
u:	-CV	0,10*	0,09*	0,08*	—	—	—	0,08*	0,09*	0,08	0,10	0,10	0,09
	VCV	0,10	0,09*	0,08*	0,11	0,09*	0,09	0,09*	0,10*	0,09*	0,10*	0,10	0,09*
	VC-	0,11	0,10	0,09	0,12*	0,10	0,10	0,10*	0,10*	0,10	0,11*	0,11*	0,10*
y:	-CV	0,09*	0,08*	0,08*	—	—	—	0,08*	0,09*	0,08*	0,09*	0,10*	0,09
	VCV	0,09*	0,09*	0,08*	0,11*	0,10*	0,09	0,08*	0,09*	0,09*	0,10*	0,10*	0,10*
	VC-	0,10*	0,10*	0,09*	0,12*	0,11*	0,10*	0,09*	0,10*	0,10*	0,10*	0,11*	0,11*
y	-CV	0,09*	0,07*	0,08*	—	—	—	0,08*	0,08*	0,07	0,09*	0,09	0,08*
	VCV	0,10*	0,07*	0,08*	0,10*	0,08	0,10	0,09*	0,09*	0,08	0,10*	0,09	0,09*
	VC-	0,11*	0,08*	0,09	0,11*	0,09	0,11	0,10*	0,10*	0,09	0,10*	0,11*	0,10*
ø:	-CV	0,09	0,08	0,08	—	—	—	0,09	0,09*	0,08	0,10*	0,10	0,10*
	VCV	0,10*	0,08	0,08	0,12*	0,10	0,09	0,10*	0,09*	0,09*	0,11	0,11*	0,10
	VC-	0,11*	0,09	0,09	0,13*	0,11	0,10	0,11*	0,10*	0,10	0,12	0,12	0,11*
ø	-CV	0,09*	0,07*	0,07*	—	—	—	0,08*	0,09*	0,08	0,10	0,10	0,09*
	VCV	0,09	0,07	0,08	0,12*	0,09	0,09	0,09*	0,09*	0,09*	0,11	0,11*	0,10*
	VC-	0,10	0,08	0,08	0,13	0,10*	0,10	0,10*	0,10*	0,10*	0,12*	0,12	0,11*
Átl. ért.		0,098	0,088	0,083	0,110	0,096	0,090	0,092	0,095	0,089	0,106	0,106	0,097
		0,089			0,098			0,092			0,103		

A mássalhangzók időtartam-középtértékei a különböző magánhangzók környezetében

táblázat

középtértékek (sec.)

v	z	g	j	f	s	í	h	l	r	m	n	η	ɳ
0,09*	0,09*	0,09*	0,08*	0,10*	0,10	0,10	0,07	0,08	0,07	0,09*	0,08	0,08*	0,07
0,09*	0,10*	0,10*	0,08*	0,11*	0,11*	0,11*	0,08*	0,09*	0,08	0,10*	0,09*	0,09*	0,08*
0,10	0,10	0,11*	0,09*	0,12*	0,12*	0,12*	0,09*	0,10*	0,09	0,12*	0,11*	0,10*	0,09
0,09	0,09	0,10	0,08*	0,11	0,10	0,10	0,07*	0,08	0,07	0,08	0,08	0,08*	0,07
0,09	0,09	0,10*	0,08*	0,11	0,11	0,11*	0,08*	0,08	0,08	0,09	0,08	0,09*	0,07
0,10*	0,10	0,11	0,09	0,12*	0,12	0,12	0,09*	0,09*	0,09	0,10	0,10	0,11*	0,08*
0,09	0,10	0,10	0,08	0,12	0,11	0,12	0,08	0,09	0,08	0,10	0,09	0,08*	0,08
0,09	0,10	0,11*	0,08*	0,13*	0,12	0,12*	0,09	0,10	0,08	0,11*	0,10	0,09*	0,08
0,11	0,11	0,12*	0,09*	0,14*	0,13	0,13	0,09	0,11	0,09	0,12	0,11	0,10*	0,09
0,09	0,09*	0,10*	0,09	0,11*	0,11	0,11	0,08*	0,08	0,08	0,10	0,08	0,09*	0,09
0,10	0,10	0,10*	0,09	0,11	0,12	0,11	0,09*	0,08	0,09	0,11	0,09	0,10*	0,10
0,11	0,11	0,11*	0,10	0,12	0,13	0,12	0,10	0,10	0,10	0,12	0,11	0,11	0,11
0,10	0,11*	0,12*	0,09*	0,13*	0,14*	0,13	0,10	0,10	0,09	0,11	0,10*	0,10*	0,09*
0,11	0,12	0,13	0,10	0,14*	0,15	0,14	0,10	0,11	0,10	0,12	0,11	0,11*	0,10
0,12	0,13*	0,14*	0,11	0,15*	0,16	0,15	0,11*	0,12	0,11	0,13	0,12	0,12*	0,12
0,10	0,11	0,12	0,09	0,11	0,12	0,12	0,09	0,09	0,09	0,10	0,10	0,10*	0,09
0,11	0,11	0,12*	0,09	0,12*	0,13	0,12	0,10	0,10	0,09	0,11	0,10	0,10*	0,09
0,12	0,12	0,13*	0,10	0,13*	0,14*	0,13	0,11	0,11	0,10	0,12	0,11*	0,11	0,11
0,10	0,10	0,11	0,08	0,10	0,11	0,11	0,08	0,08	0,08	0,10	0,09	0,09*	0,08*
0,10	0,10	0,11*	0,08*	0,11*	0,12	0,11	0,09	0,09	0,08	0,10	0,10	0,10*	0,09*
0,11	0,11	0,12*	0,09	0,12*	0,13	0,12	0,10*	0,10	0,09	0,11	0,11	0,11	0,10
0,10	0,10	0,11	0,09	0,12	0,12	0,12	0,09	0,08	0,08	0,10	0,09	0,09*	0,08*
0,10	0,11	0,11*	0,09	0,13*	0,13*	0,13*	0,09*	0,09	0,08*	0,11*	0,09*	0,10*	0,09*
0,11	0,12*	0,12*	0,10*	0,14*	0,14*	0,14*	0,10*	0,10	0,09*	0,12*	0,10*	0,11*	0,10
0,09	0,10	0,10	0,08	0,09*	0,10	0,10*	0,08	0,08*	0,07*	0,09	0,08*	0,08*	0,08
0,10	0,10	0,10*	0,08	0,10*	0,11	0,10	0,08	0,09	0,08	0,10*	0,09*	0,09*	0,08
0,11*	0,11*	0,11	0,09	0,11*	0,12*	0,12*	0,09*	0,10	0,09	0,11*	0,10*	0,10*	0,09
0,09	0,09*	0,10*	0,08*	0,11	0,12*	0,12	0,08*	0,08	0,08	0,10	0,08*	0,09	0,08
0,10	0,10	0,10	0,08	0,12	0,12	0,12	0,09	0,09	0,08	0,10	0,09	0,09	0,08*
0,10*	0,10	0,11	0,09*	0,13*	0,13*	0,13	0,10*	0,10	0,09	0,11*	0,10*	0,11*	0,09
0,09*	0,09*	0,10*	0,08*	0,10	0,10*	0,10*	0,07	0,09*	0,08*	0,08	0,08*	0,07*	0,08
0,10	0,10*	0,10*	0,09*	0,10*	0,11	0,10	0,08*	0,09*	0,08	0,09*	0,09*	0,08*	0,09*
0,11*	0,11	0,11*	0,10*	0,11*	0,12*	0,11	0,09*	0,10*	0,09	0,10*	0,10*	0,09*	0,09*
0,09*	0,09	0,09*	0,08*	0,10	0,10	0,10	0,07	0,08*	0,07*	0,08*	0,08	0,07*	0,07*
0,10*	0,10	0,10	0,09	0,11*	0,10*	0,10	0,08	0,09	0,08	0,09*	0,08	0,08*	0,07
0,11*	0,11*	0,11*	0,10*	0,12*	0,11*	0,11*	0,09*	0,10	0,09	0,10*	0,09*	0,09*	0,08*
0,11	0,12*	0,12*	0,10	0,10	0,11	0,11	0,08	0,09	0,09	0,09*	0,09	0,09*	0,08
0,11*	0,12	0,13*	0,10	0,11	0,12*	0,12*	0,09*	0,10*	0,10*	0,10*	0,10	0,10*	0,09*
0,12*	0,13	0,14*	0,11*	0,12*	0,13	0,13	0,10*	0,12*	0,11	0,11	0,11	0,11*	0,09
0,10	0,12	0,12	0,10	0,11	0,11	0,12	0,08	0,09*	0,08	0,09*	0,08*	0,08*	0,08
0,11*	0,12	0,12*	0,10	0,12*	0,12	0,12	0,09	0,10	0,09	0,10	0,09	0,09	0,09
0,12	0,13	0,13*	0,11	0,13	0,13*	0,13	0,10*	0,11	0,11	0,11	0,10	0,10	0,09*
0,102	0,106	0,110	0,090	0,116	0,119	0,117	0,088	0,091	0,086	0,103	0,094	0,094	0,083
0,102				0,110				0,088		0,093			

a mondat elején (CV), intervokális helyzetben (VCV) és a mondat végén (VC)

Egyes hangcsoportokon belül a hangok időtartam-átlagai a levegő útjában álló akadálynak a szájüregben való hátrafelé tolódásával növekednek. Ez a tendencia a zárhangok, a nazálisok és a likvidák csoportján belül teljes mértékben, az affrikáták csoportján belül részlegesen érvényesül. A réshangok esetében ez a tendencia nem tapasztalható, sőt — különösen a zöngés réshangoknál — a tendencia fordítottja mutatkozik (vö. 3. táblázat). A mássalhangzók hosszúságát a hozzájuk kapcsolódó magánhangzók is befolyásolják. Rövid magánhangzók környezetében általában rövidebb a mássalhangzók időtartama, mint hosszú magánhangzók társaságában; a hosszú magánhangzók környezetében álló mássalhangzók időtartamának viszonya a rövid magánhangzók környezetében előforduló mássalhangzók időtartamához 1 : 0,89 és 1 : 0,99 között van (vö. 4. táblázat). A mássalhangzók időtartama általában kisebb a magas nyelvállású magánhangzók mellett és valamivel nagyobb az

4. táblázat

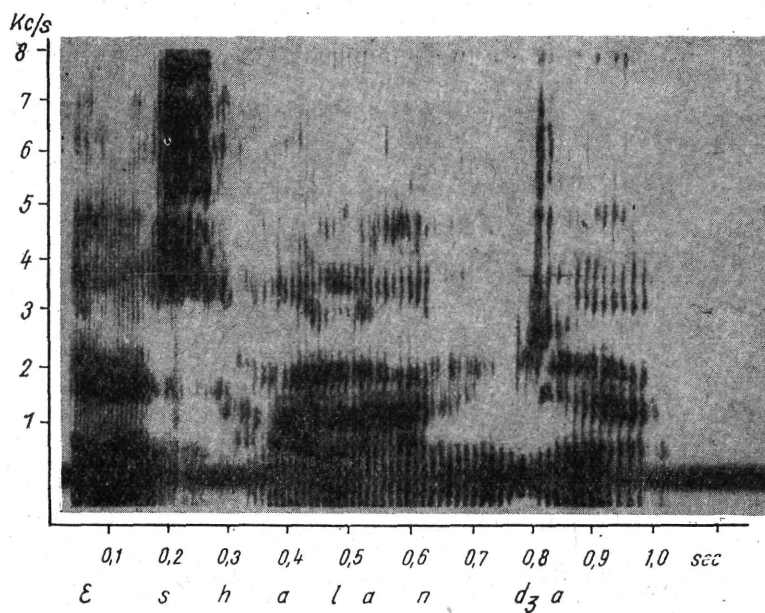
Hangkörny.	Mássalhangzó-középértékek (sec.)							
	<i>b, d, g</i>	<i>p, t, k</i>	$\widehat{dz}, \widehat{d\check{z}}$	$\widehat{ts}, \widehat{t\check{s}}, c$	<i>v, z, \check{z}, j</i>	<i>f, s, \check{s}, h</i>	<i>l, r</i>	<i>m, n, \eta, \rho</i>
Hosszú V	0,091	0,101	0,093	0,105	0,103	0,113	0,092	0,095
Rövid V	0,088	0,098	0,091	0,101	0,102	0,110	0,088	0,093
Hosszú V : Rövid V	1 : 0,96	1 : 0,89	1 : 0,97	1 : 0,96	1 : 0,99	1 : 0,97	1 : 0,95	1 : 0,97

A hosszú és rövid magánhangzók (V) környezetében álló mássalhangzó-típusok időtartam-középértékeit és aránya

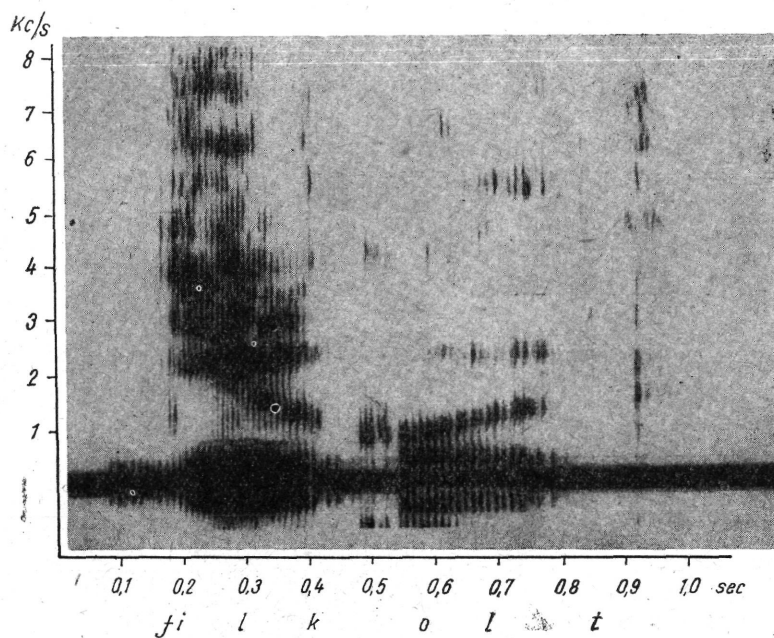
alacsony nyelvállású magánhangzók szomszédságában. A mondatban elfoglalt helyzet szerint is változik a mássalhangzók időtartama: a mondat elején rövidebb, mint mondatközi (intervokális) helyzetben vagy a mondat végén; a mondat végén álló mássalhangzó viszonylag a leghosszabb.

Míg a rövid mássalhangzók átlagos időtartama 0,096 sec., addig a hosszú mássalhangzóké 0,147 sec., a kettő aránya 0,65 : 1 (minimális határ: 0,52 : 1, maximális határ: 0,90 : 1).

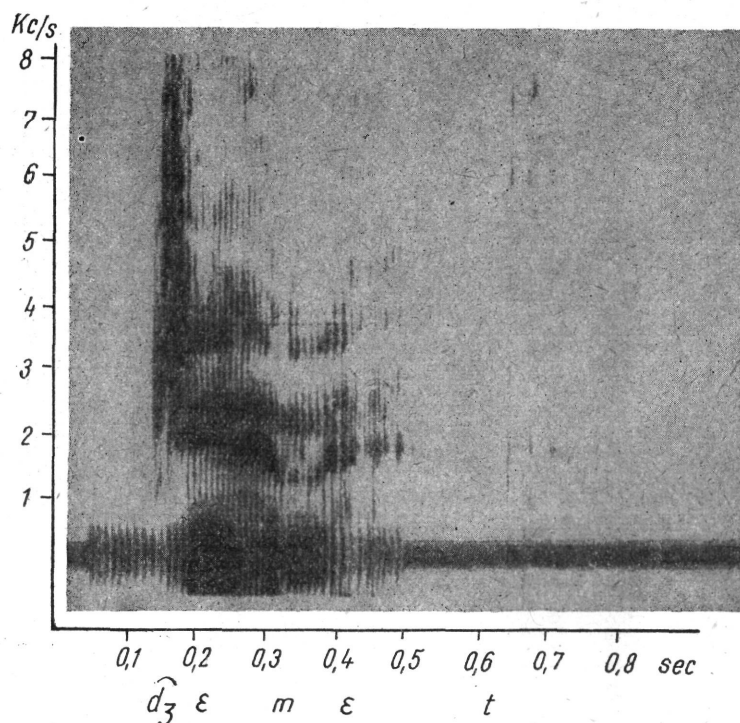
Az affrikáták hangszínképén néha elhatárolódik a zár- és réselem. (Ez a tény természetesen nincs ellentétben az affrikáták egyeshang-jellegével, vö. KÁZMÉR MIKLÓS, A magyar affrikátaszemlélet, NytudÉrt. 27. sz.; MAGDICS, i. m. (1965) 69.) A spektogramok vallomásai szerint a zöngés affrikátáknál a réselem időtartama a zárelem időtartamához viszonyítva általában kisebb, mint a zöngétlen affrikátáknál. Mind a zöngés, mind a zöngétlen affrikáták esetében megfigyelhető, hogy a réselem időtartama annál kisebb, minél hátrább képződik a hang, és megfordítva: annál nagyobb, minél előbbre tolódik a képzés helye. A *j* spektogramjain a zár teszi a hang időtartamának túlnyomó részét és viszonylag rövid időtartamot tölt ki a réselem (vö. 2. ábra). A *j* átlagos időtartama 0,089 sec., ebből a rés átlagidőtartama 0,015 sec. (határértékek: 0,008 és 0,03 sec.). A $\widehat{d\check{z}}$ esetében hosszabbnak mutatkozik a réselem, de még

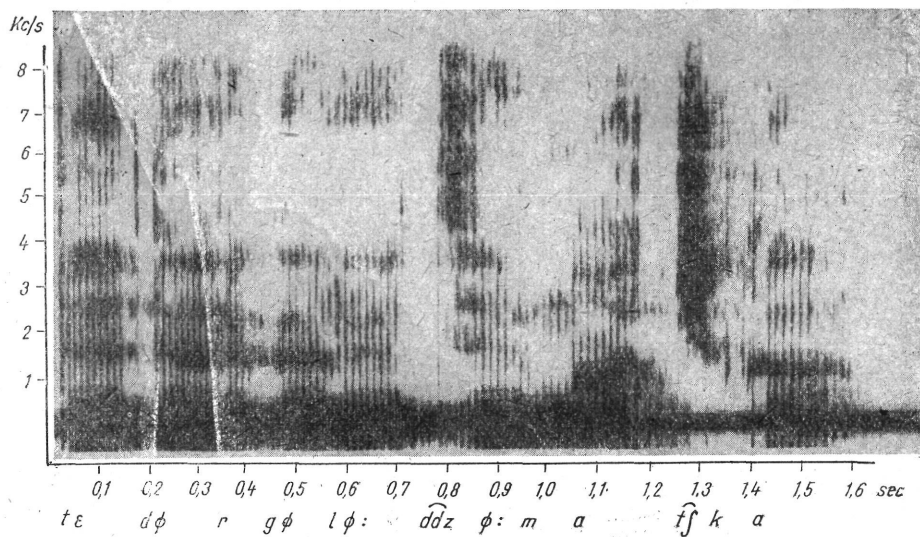
2. ábra. A „Gyilkolt.” mondat szonagramja Bözsöny Ferenc kiejtésében

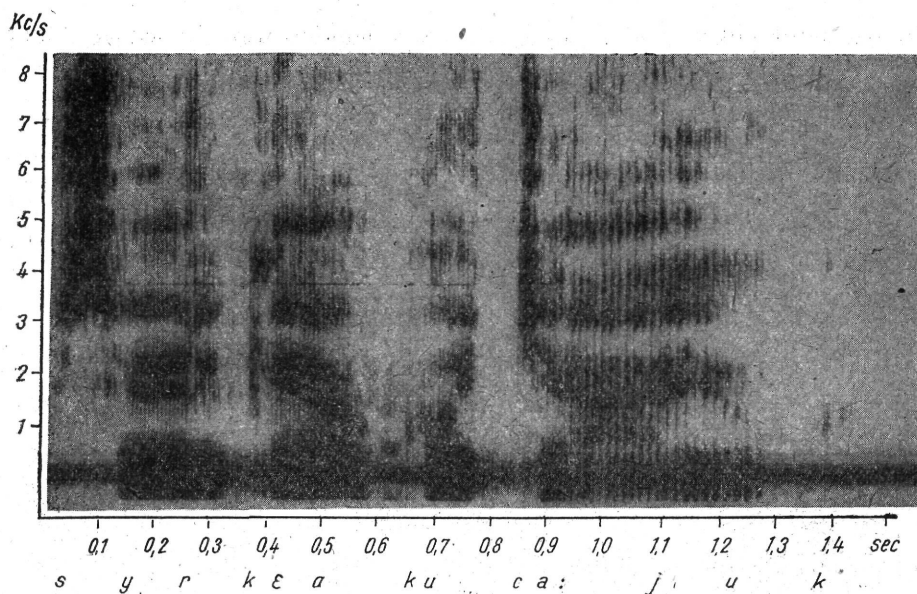
3. ábra. Az „Ez halandzsa.” mondat szonagramja Körmendi László ejtésében

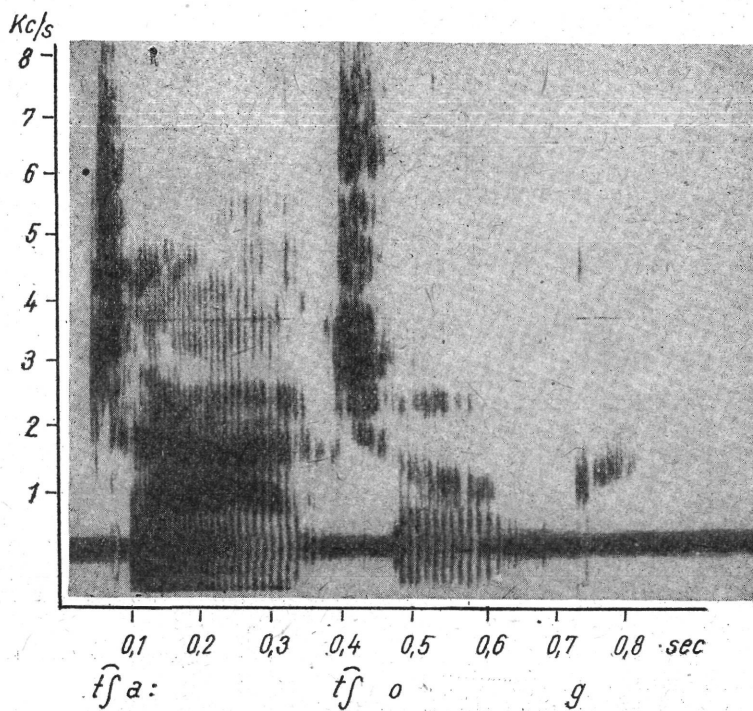
4. ábra. A „Dzsemet.” mondat szonagramja Bözsöny Ferenc ejtésében

5. ábra. A „Te dörgölődő macska.” mondat szonagramja Csók Pál ejtésében

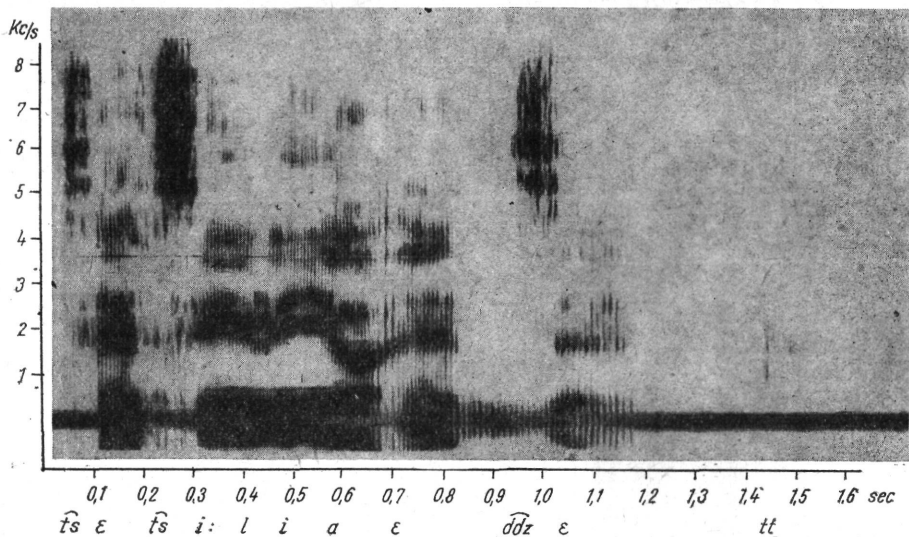

6. ábra. A „Szürke a kutyájuk.” mondat szonagramja Kőrmendi László ejtésében

7. ábra. A „Csásog.” mondat szonagramja Bözsöny Ferenc ejtésében

a zárelem uralkodik (vö. 3., 4. ábra). A hang átlagidőtartama 0,095 sec., ebből a réselemre átlagosan 0,028 sec. esik (határértékek: 0,01 és 0,04 sec.). A $\widehat{dz}$ spektogramjain a zár- és réselem időtartama körülbelül egyforma (vö. 5., 6. ábra). A hang átlagidőtartama 0,092 sec., ebből a réselem átlagosan 0,045 sec.-ot tesz ki (határértékek: 0,03 és 0,05 sec.). A c -nél — 0,097 sec.-os átlagidőtartam mellett — a réselem átlagos időtartama 0,025 sec. (határértékek: 0,01 és 0,04 sec.; vö. 6. ábra). A $\widehat{t}$ hangszínképén a zár- és réselem időtartama körülbelül egyforma (vö. 7. ábra). A $\widehat{t}$ átlagos időtartama 0,105 sec., ebből a réselemre 0,052 sec. átlagérték esik (határértékek: 0,03 és 0,06 sec.). A ts

8. ábra. A „Cecilia edzett.” mondat szonogramja Bözsöny Ferenc ejtésében

affrikátában — színképei alapján — a réselem uralkodik (vö. 6. ábra): a hang átlagos időtartama 0,106 sec., ebből 0,086 sec.-ot tesz ki a réselem (határértékek: 0,04 és 0,10 sec.).

Az eredményeket röviden az alábbiakban összegezzük:

1. A magánhangzók átlagos időtartama 0,163 sec., a mássalhangzóké 0,096 sec.
2. A hosszú és rövid magánhangzók viszonya: 1 : 0,59; a hosszú és rövid mássalhangzóké: 1 : 0,65.
3. A magánhangzók időtartama a nyelvválás emelkedésével csökken.
4. A magánhangzók időtartama zárhangok szomszédságában a legkisebb, növekszik affrikáták és — fokozott mértékben — réshangok mellett, s a leghosszabb likvidák illetőleg nazálisok környezetében.
5. A zöngétlen mássalhangzó-párok szomszédságában rövidebbek a magánhangzók, mint zöngések mellett.
6. A mondat elején rövidebbek a magánhangzók, mint a mondat közepén, illetőleg a végén; az utóbbi helyzetben a leghosszabbak.

7. A hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetű magánhangzók viszonya: 1 : 0,8.

8. A mássalhangzó-csoportok sorrendje az időtartam növekedésének irányában: likvidák, zöngés zárhangok, zöngés affrikáták, nazálisok, zöngétlen zárhangok, zöngés réshangok, zöngétlen affrikáták, zöngétlen réshangok.

9. A zöngétlen mássalhangzók hosszabbak, mint zöngés párjuk.

10. Rövid magánhangzók környezetében rövidebbek a mássalhangzók, mint hosszú magánhangzók mellett.

11. A mássalhangzók időtartama kisebb a magas nyelvállású magánhangzók mellett, mint alacsony nyelvállásúak szomszédságában.

12. A mondat elején rövidebb a mássalhangzók időtartama, mint mondatközi (interkonszonantális, illetőleg intervokális, helyzetben vagy a mondat végén; a mondat végén álló mássalhangzók viszonylag a leghosszabbak. (A mondateleji zöngétlen zárhangokat nem tudtam mérni.)

13. A zöngés affrikátáknál a réselem időtartama, a zárleméhez viszonyítva kisebb, mint a zöngétlen affrikátáknál; a réselem időtartama általában annál kisebb, minél hátrább képződik a hang.

MAGDICS KLÁRA

Megjegyzések a grammatikalitás fokairól

A grammatikaelmélet fontos feladatai közé tartozik a grammatikalitás fokainak megállapításához szükséges módszerek kidolgozása. Közismert tény, hogy a megértett 'mondatok' száma lényegesen nagyobb, mint a grammatikailag (és szemantikailag) helyes mondatok száma. Erre a jelenségre magyarázatot várunk a grammatikaelmélettől. Pontosabban a következő kérdések megválaszolását is megkívánjuk a grammatikaelmélettől:

a) Milyen mértékben térhet el a grammatikailag helytelen mondat grammatikailag helyes párjától?

b) Hogyan lehet az eltérés fokát megállapítani?

c) Hol az a határ, ahol a „mondat” már érthetatlenné válik?

Ezek a kérdések nem újak, hiszen — mint ismeretes — CHOMSKY a grammatikalitás fokaival külön cikkben foglalkozik.¹ Ami azonban az egész generatív grammatika felépítésével kapcsolatban igaz, az különösen szembevetendő a grammatikalitás fokaival kapcsolatban: tudniillik az a tény, hogy CHOMSKY és tanítványai elsősorban az angol és az angolhoz közelálló nyelvek vizsgálatából szűrték le általános tapasztalataikat, de egyetlen agglutináló nyelvet sem vizsgáltak meg részletesen. Ebből a tényből következik, hogy a generatív grammatikát több szempontból módosítani és kiegészíteni kell ahhoz, hogy agglutináló nyelvek esetében is a várt eredményt adja. Ezzel a kérdéssel azonban nem kívánunk most részletesen foglalkozni.² Bennünket most CHOMSKY-nak a grammatikalitás fokaival kapcsolatos elgondolásainak kiegészítése érdekel. Ahhoz, hogy CHOMSKY elméletének kiterjesztésével foglalkozhassunk, röviden össze kell foglalnunk ezen elmélet legfontosabb elgondolásait.

CHOMSKY abból a feltételezésből indul ki, hogy adott a kategóriáknak egy hierarchikus rendszere, úgyhogy az első szinten egyetlen kategóriánk van: C_1^1 (amely például minden szónak lehet kategóriája); a második szinten a következő kategóriáink vannak: $C_1^2, \dots, C_{n_2}^2$; a harmadik szinten: $C_1^3, \dots, C_{n_3}^3$, ahol $n_3 > n_2$ és így tovább, amíg el nem érünk az m -edik szintig, ahol a kategóriáink: $C_1^m, \dots, C_n^m$ ($1 < n_2 < n_3 < \dots < n_m$). Mindegyik szinten a kategóriák az egész szókészletet felölelik, azaz mindegyik szó legalább egy kategóriához tartozik (homonímia esetén többhöz is). A kategóriáknak ilyen rendszere

¹ CHOMSKY, N., Degrees of Grammaticalness, The Structure of Language, Readings in the Philosophy of Language (J. A. FODOR, J. J. KATZ, eds.), Prentice-Hall, Inc. Englewood Cliffs, New Jersey (1964), 384–389. o.

² Ezzel a problémával foglalkozott — többek között — az MTA Nyelvtudományi Intézetében 1965 júniusában megtartott „A magyar nyelv generatív nyelvtana” című munkaértekezlet is.

tulajdonképpen azt jelenti, hogy mindegyik szint finomabb felosztása az előbbinek, a kategóriák alkategóriákra bomlanak, majd utóbbiak ismét alkategóriákra és így tovább.³

Példaképpen tekintsünk egy három szintű hierarchiát. C_1^1 legyen az összes szavak osztálya, továbbá C_1^2 a főnevek, C_2^2 az igék, C_3^2 a melléknevek és C_4^2 a többi szó osztálya. Jelöljük $C_1^3, \dots, C_j^3$ -mal az igék alosztályait (intranszítív igék, tranzitív igék élő tárggyal stb.), a főnevek alosztályait (élő, élettelen stb.) és egyéb alosztályokat. Minden szó-lánc a fentiek alapján első szintű, második szintű és harmadik szintű kategória láncsal jellemezhető. Például a

(1) Péter szereti a magányt

a következőképpen jellemezhető:

Első szinten: $C_1^1 C_1^1 C_1^1 C_1^1$

Második szinten: $C_1^2 C_2^2 C_4^2 C_2^2$ (azaz NVAN)

Harmadik szinten: $N_{\text{élő}} V_{\text{tr, x}} A N_{\text{absztrakt}}$

ahol x azt jelenti, hogy a szóban forgó V_{tr} (= szeret) csak élő alannyal állhat. Hasonlítsuk mármost össze az (1) mondatot a következő szó-láncokkal:

(2) Asztal szereti a magányt.

(3) Piros szereti a magányt.

A (2) szó-lánc az első két szinten ugyanazzal a kategória-láncsal jellemezhető, mint (1). Eltérés csak a harmadik szinten van: „asztal” nem élő alany. (2) esetében viszont már a második szinten sincs egyezés (az átvitt értelmezéstől eltekintünk), hiszen „piros” kategóriája nem N. Ez más szóval azt jelenti, hogy (3) jobban eltér a grammatikailag helyestől, azaz (1)-től, mint (2). (2) csak a harmadik szinten tér el, tehát közelebb áll (1)-hez, mint (3), amely már a második szinten eltér. Ily módon a grammatikailag helytelen mondatok osztályozásához juthatunk és minél finomabb a kategória-rendszerünk (azaz minél több szintből áll a hierarchiánk), annál finomabb különbséget tudunk tenni az eltérések között. A grammatikailag helyestől való eltérés annál nagyobb, minél magasabb szintű kategóriában van eltérés.

CHOMSKY máshelyütt azt a fontos megjegyzést teszi,⁴ hogy azok a grammatikailag helytelen mondatok, amelyek csak a szelekciós szabályok megsértése miatt helytelenek (mint a mi fenti példánkban (2)) általában könnyen értelmezhetők metaforikusan, míg azok, amelyek szófaji kategóriákban térnek el, általában teljesen értelmetlenek. Véleményünk szerint a magyarban nem egészen ez a helyzet, mint ahogyan az a fenti példából is kiviláglik: (3) könnyen értelmezhető. Ahhoz azonban, hogy ezt a problémát világosan lássuk,

³ Az ilyen kategória-rendszer részletesebb jellemzésével másutt foglalkozunk: Similarity, Contrast and Inclusion in Natural Language, Linguistics (megjelenés alatt).

⁴ CHOMSKY, N., Categories and Relations in Syntactic Theory, Kézirat (MIT, Cambridge, Mass.), 1964. Hasonló megjegyzést találunk már BLOOMFIELDnél is: Language, New York, Holt, 1933.

szükségünk lenne a megfelelő hierarchikus kategória-rendszerre. Erről a rendszerről azonban in concreto alig tudunk még valamit.

CHOMSKY módszere kétségtelenül helyes, de csak részben ad feleletet a feltett kérdésekre. Most már látjuk, hogy az eltérés fokát milyen módszerrel lehetne megállapítani, és azt is, hogy milyen módon lehetne megpróbálkozni az érthetetlen és az érthető közti határ megvonásával. Mindezeket a kérdéseket a fent vázolt módszerrel meg lehet válaszolni. Hátra van még az a) kérdés megválaszolása.

a) esetén arról van szó, hogy egy-egy grammatikailag helytelen 'mondat'⁵ csak grammatikailag helyes párja alapján érthető meg. Azaz például

Pali játszik a kertbe

megértése csak a

Pali játszik a kertben

alapján történhet. Ezt nevezhetjük analógia alapján történő megértésnek. Ezzel a kérdéssel Chomsky nem foglalkozik.

A b) és a c) kérdések esetén viszont az értelmezés, amennyiben egyáltalán lehetséges, nem analógia alapján történik, hiszen a jelentés lényegesen megváltozhat, szavak kicserélése esetén az eredeti mondat egyáltalán nem rekonstruálható. (2) eredeti mondata mi lenne? Annyit tudunk, hogy „asztal” helyett élő alanyt kell vennünk. Más szóval, mondatoknak egy osztályát kapjuk. És ez érvényes általánosan is. A CHOMSKY-féle grammatikalitási fokok esetén az eltérés sohasem egy adott mondatról értendő, hanem mondatoknak egy osztályáról. Éspedig minél nagyobb az eltérés (a fenti értelemben), annál tágabb ez az osztály.

Bár a CHOMSKY-féle kategória-hierarchia kiterjeszthető toldalékmorfémák esetére is, azaz olyan jellegű eltérések is megmagyarázhatók, mint

(4)

Péter esz káposzta.
Virág nyílni az udvarba.
Asztalos asztal csinálni.

De ilyen esetekben más megfontolások is érvényesek, amelyek megmutatják, hogy CHOMSKY elgondolásai milyen mértékben és milyen irányban szorulnak kiegészítésre.

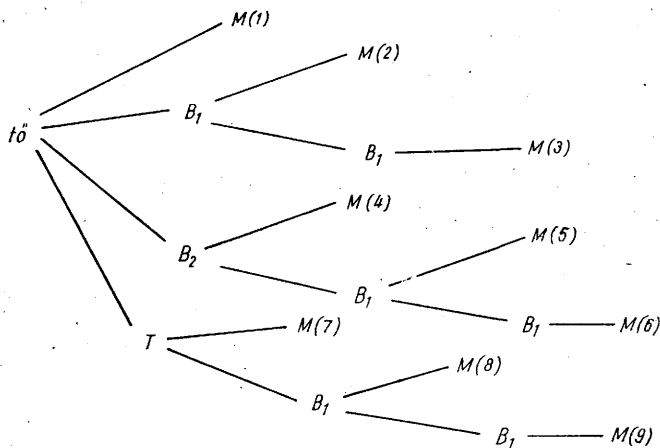
Először is nyilvánvaló, hogy (4) mondataink esetén a megértés analógia alapján történik és könnyű rekonstruálni a megértés alapját képező mondatot (általában egyetlen mondatot).

Mielőtt azonban a felvetett kérdésre válaszolnánk, meg kell vizsgálnunk a magyar szóalakok generálásának kérdését. Az agglutináló nyelvek esetén a szó-generálás lényegesen fontosabb és egyben bonyolultabb probléma, mint az angolhoz hasonló nyelvek esetén. A szóalakok generálására azonban a transzformációs modellnél lényegesen gyengébb modell is elegendő, mégpedig az

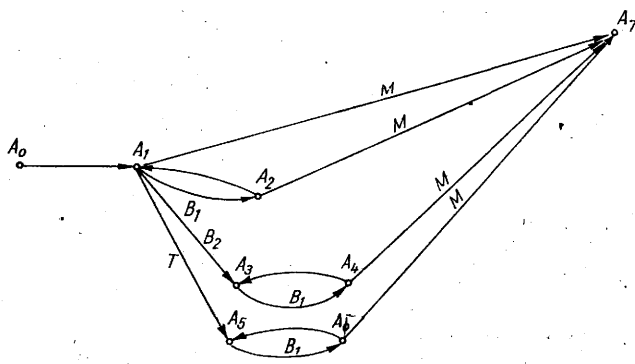
⁵ 'Mondat' helyett itt tulajdonképpen 'szó-láncot' kellene használnunk. A továbbiakban — a pontosabb megfogalmazás kedvéért — szó-láncról beszélünk akkor, amikor vagy nem tudjuk, hogy helyes-e grammatikailag a 'mondat', vagy pedig tudjuk, hogy nem az.

úgynevezett véges állapotú grammatika.⁶ Az a. ábra a generálás diagramját, a b. ábra a véges állapotú grammatikát mutatja.

Jelmagyarázat: B_1 a következő morfémákat tartalmazza: é, éi; T a többes szám végződését, B_2 a birtokos ragokat, M pedig a végződéseknek egy tágabb osztályát (tárgy, határozói, és a $\emptyset$ végződést stb.) tartalmazza.

a.

b.

⁶ A véges állapotú grammatikát részletesen ismertetem Matematikai nyelvészeti tanulmányok (OMKDK, 1964) című könyvemben.

⁷ Néhány megjegyzést kell tennünk az ábrákhoz. Az M mellett zárójelben álló számok az ágak megkülönböztetésére szolgálnak. Legyen most a 'szék' az adott tő. Az (1) ág a következő alakok generálását mutatja: 'szék', 'széket', 'széknek', 'székkel' stb. A (2) ág: 'széké', 'székét', 'székének', 'székével', ..., 'székéi', 'székéit', 'székéinek', 'székéivel', ... A (3) ág: 'székéé', 'székéét', 'székéének', 'székéével', ..., 'székééi', 'székééit', 'székééinek', 'székééivel', ..., 'székééie', 'székééiét', 'székééinek', 'székééivel', ..., 'székééiei', 'székééiét', 'székééiének', 'székééiével', ... A (4) ág: 'székem', 'székemet', 'székemnek', 'székemmel', ..., 'székeim', 'székeimet', 'székeimnek', 'székeimmel', ... Az (5) ág: 'székemé', 'székemét', 'székemének', 'székemével', ..., 'székeimé', 'székeimét', 'székeimének', 'székeimével', ... A (6) ág: 'székeméé', 'székeméét', 'székeméének', 'székeméével', ...

Hasonló modell dolgozható ki a többi szófaj számára is. Mármost agglutináló nyelvek esetén egy-egy morféma megváltozása vagy elhagyása még nem jelenti a grammatikalitás megsértését. Általános érvényű a következő kritérium: Az eredeti mondat csak abban az esetben rekonstruálható, ha valamely morféma megváltozása vagy elhagyása esetén grammatikailag helytelen mondatához jutunk. Ez azonban csak szükséges és nem elegendő feltétel. Világítsuk meg ezt néhány példával.

Nyilvánvaló, hogy olyan szó-láncok esetén, mint (4) a rekonstrukció megvalósítható, de nem valósítható meg a következő esetekben:

Szekrényeimben nincs hely.
 Szekrényemben nincs hely.
 Szekrényben nincs hely.
 Szekrényeiben nincs hely.
 Szekrényében nincs hely.
 ...
 stb.

Ilyen esetekben legfeljebb a beszéd-szituációból következtethetnénk arra, hogy valami nincs rendjén, ami viszont extralingvisztikai vonatkozás és mint ilyen nem tartozhat vizsgálódásaink körébe.

Másrészt a feltétel nem elegendő, mert például

Péter hoz autót.
 Az iskolában nem kapta könyv.
 Öreg ember nem jó veszekedni.

Ezek természetesen egyértelműek lehetnek a beszéd-szituáció ismeretében, formálisan tekintve azonban mindegyiküknek mondatoknak egy osztálya felel meg, amelyek a CHOMSKY-féle kategória-hierarchia esetétől eltérően mind különböző grammatikai struktúrájú mondatból állnak. Azaz például első szó-láncuk esetén arra is gondolhatnánk, hogy „Péter hoz autót”, de arra is, hogy „Péttert autó hozza” stb.

Visszatérve a főnév-alakokat generáló modellünkhöz, általában megállapítható, hogy a B_1 elhagyása vagy a B_2 elemeinek egymás közti felcserélése, illetőleg elhagyása nem rekonstruálható. (Természetesen hangsúlyos eset-

nek', 'székeméével', ..., 'székeiméé', 'székeiméét', 'székeiméének', 'székeiméével', ...
 A (7) ág: 'székek', 'székeket', 'székeknek', 'székekkel', ... A (8) ág: 'székeké', 'székekét', 'székekének', 'székekével', ..., 'székekéi', 'székekéit', 'székekéinek', 'székekéivel', ...
 A (9) ág: 'székekéé', 'székekéét', 'székekéének', 'székekéével', ..., 'székekéié', 'székekéiét', 'székekéiének', 'székekéiével', ...

Megjegyezzük, hogy a B_1 osztály képviseli a rekurzív elemet a generálásban. Az ábrán csak kétszer fordul elő egy ágban, elvileg azonban akárhányszor előfordulhat. Ez kivüláglik a b) ábrából, ahol ez a tulajdonság 'hurok' formájában jut kifejezésre. A b) ábrán megadott véges állapotú grammatika szerint helyes a következő is:

asztaléiéiéi ..., székekéiéi ... nek

Határt tulajdonképpen csak pszichológiai megfontolások alapján szabhatunk. Grammatikailag csak ezért tartjuk helytelennek a fenti alakokat, mert érthetetlenek, azaz kimondottan pszichológiai okokból.

ben ez nem áll. Pl. Az én házban ilyen nem szabad csinálni.) A T osztály esetén mind az elhagyás, mind az egymás közti felcserélés megsérti a grammatikalitást, tehát a rekonstruálhatóság szükséges feltétele teljesül. Ha csak felcserélésről van szó, pl. „székok” „székek” helyett, akkor minden esetben rekonstruálható, elhagyás esetén pedig csak akkor, ha az ige alakja lehetővé teszi. Például:

Az ember sokat dolgoznak.

De ha csak ennyi állna:

Az ember sokat dolgoz.

a rekonstrukció már nem lenne egyértelmű. Ez is azt mutatja, hogy az igenek központi jelentősége van a rekonstrukciónál. Tárgy helyzetben azonban T ismét nem rekonstruálható általában.

Például:

Az író regény ír.
Az emberek ház építenek.

(regényt vagy regényeket? házat vagy házakat?).

Ami az M osztályt illeti, ez az osztály nem egységes. A tárgyrag rekonstruálható az ige helyes alakjának ismeretében, ugyanez vonatkozhat a részes-határozói rag esetére, bár a kettős tárgy már problémát okozhat. Például:

(5) Adok alma Péter.
Építünk magunk ház.

és

(6) Szerzünk csónak ház.
Keresünk egér macska.

(5) esetén a grammatikailag helyes mondat rekonstruálható, (6) esetén nem. Általában igaz, hogy az igealak helyessége mellett a szemantikai összefüggés a másik fontos tényező a rekonstruálásnál. Azonos szintű szemantikai kategóriák esetén a rekonstrukció általában lehetetlen. Ez áll a többi határozói rag esetére is. Vö. például:

Veszek kenyér kolbász

esetét, amely lehet „Veszek kenyérhez kolbászt” vagy „Veszek kenyeret kolbászhoz” stb.

Összefoglalóan tehát azt mondhatjuk, hogy a grammatikailag helytelen mondatot csak akkor tudjuk a beszéd szituációtól függetlenül megérteni, ha egyértelműen rekonstruálható. Utóbbinak grammatikai és szemantikai feltételei vannak. A grammatikai feltételek általában megfogalmazhatók, ha megadjuk a szó-alakok generálásához szükséges modellt. A modell alapján megállapíthatók a különböző morféma-osztályok, amelyek a grammatikalitás fokának megállapításánál is szerepet játszhatnak. A szemantikai összefüggések tulajdonképpen szelekciós szabályok, megadják, hogy az ige milyen alánnyal, milyen tárggyal, milyen kettős tárggyal stb. állhat. Ha valamely szó-

lánc eleget tesz, még hozzá egyértelműen tesz eleget, egy szelekciós szabálynak, akkor a szó-lánc minden esetben egyértelműen rekonstruálható.

Láttuk azt is, hogy a grammatikailag helytelen mondatoknak csak viszonylag kis hányada rekonstruálható. A többi legfeljebb a beszéd-szituáció ismeretében érthető meg.

Szerintünk a grammatikalitás fokait ilyen irányban is meg kellene állapítani. Itt természetesen csak a problémát vázolhattuk és csak részeredményeket közölhattunk.

Az ilyen természetű vizsgálódásoknak több szempontból van jelentősége. Bizonyos szempontból fényt vetne a nyelvtanulás folyamatának néhány eddig még tisztázatlan kérdésére, elsősorban ami a gyermekeknél az anyanyelv elsajátítását illeti. Másrészt jobban megértjük e tények világánál azt a körülményt is, hogy a grammatikailag helytelen mondatoknak tekintélyes részét megértjük. Szerintünk ezek a vizsgálódások azt is el fogják dönteni, hogy mikor milyen esetekben lehet formálisan eldönteni az érthetőséget és mikor következménye a beszéd-szituációnak (az első kérdés eldöntése maga után vonja a második eldöntését is). Végül, de nem utolsósorban a gépi szintézis néhány problémája is kapcsolódik e témakörhöz.⁸

KIEFER FERENC

⁸Itt elsősorban arra gondolunk, hogy azok, akik mondatok generálására írtak programot, különböző módszerekkel kísérleteznek a hibák kijavítására. A hibák kijavításánál a fenti megfontolások is szerepet játszhatnak.

Gépi fordítási munkálatok Bulgáriában

Bármely tudományos eszme keletkezése, gyakorlati megvalósítása a szükséges anyagi és elméleti előfeltételek fokozatos létrejöttének eredménye. Így alakult ki világszerte az ötvenes években a gépi fordítás. Az a körülmény, hogy a gépi fordítási munkálatok több országban, így Bulgáriában is, akkor indultak meg, amikor a gépi fordítás elmélete és gyakorlata jelentőset fejlődött, megkönnyítette több feladat megoldását, bizonyos fázisokon gyorsabban túljuthattunk és fokozatosan áttérhettünk a világszínvonalon folyó munkára.

A bulgáriai gépi fordítás története rövid és még csak a kezdeteknél tart, fejlődésében néhány szakaszt állapíthatunk meg, amelyek rövid vázolása cikkünk feladata.

1. A gépi fordítás gondolatának létrejöttét és gyakorlati megvalósulását korunk tudományos és technikai eredményei, elsősorban a nyelvelmélet, kibernetika és a fordításelmélet fejlődése tette lehetővé.

DE SAUSSURE eszméi Bulgáriában elsősorban IVÁN LEKOV professzor munkásságára voltak hatással, aki a funkcionális strukturalista prágai fonológiai iskola híve volt.¹ IVÁN LEKOV első munkáiban megállapítja, hogy szükség van az újgrammatikus iskola tanainak revíziójára, így például a hangtörvények jellegének megítélésében; hangsúlyozza a kontamináció szerepét stb.² A fonológia kérdésköréből³ foglalkozik a fonológiai oppozíciók stabilitásával és funkciójával, statisztikai módszereket alkalmaz a kutatásaiban és a nyelvi tényeket diachronikus aspektusban elemzi.⁴

A tipológiai kutatások megteremtették a nyelvi tények kvantitatív vizsgálatának előfeltételeit,⁵ és lehetővé vált, hogy nyelvtudásaink fokozatosan azokhoz a modern irányzatokhoz csatlakozzanak, amelyek a nyelvtudományban egzakt módszereket alkalmaznak. E téren is I. LEKOV tette meg az első lépéseket, ennek eredményeképpen lehetővé vált a nyelvészek, kiberneti-

¹ *Ив. Леков*, Нови насоки в съвременното езикознание, Философски преглед, IX (1937), кн. 2.

² *Ив. Леков*, Прояви на фонологична свръхстарателност в развоја на българския, полския и чешкия език. Списание на българската академия на науките, кн. XLIII. 1939.

³ *Ив. Леков*, Фонологичната стойност на удължените и удвоени съгласни звукове в славянските езици. Годишник на С У, Историко-филологически факултет, XXXVI (1940), кн. 4. 1—110.

⁴ *Ив. Леков*, За диалектиката в езиковата система (биномният срещуположен характер на граматическата структура по данните на славянските езици). Годишник на С У, Историко-филологически факултет, XLII (1947—1948), 1—33.

⁵ *Ив. Леков*, За общия характер на количествените промени в българския език. Български език, X (1960), кн. 4. 289—296.

kusok gyümölcsöző együttműködése a nyelvnek mint szemiotikai rendszernek a tanulmányozása terén, elterjednek a matematikai statisztika, a valószínűség-számítás, halmazelmélet módszerei.

Ugyanakkor a bolgár nyelvtudósok egyre határozottabban törekszenek a nyelvészeti alapfogalmak meghatározására, a nyelvstatisztikai módszer segítségével a nyelvi tények következetes vizsgálatára. Meg kell említenünk M. JANAKIEV docens cikkét „Azokról a grammémákról, amelyeket a bolgár nyelvtenban »jelen időnek«, »jövő időnek« szokás nevezni”,⁶ és „Nyelv, kód, stílus, nyelvjárás” című tanulmányát,⁷ amelyben kód fogalmát természetes nyelvekre alkalmazza. C. MLADENOV a bolgár fonetika néhány fogalmát igyekszik meghatározni a matematikai logika terminusaival.⁸ Ezzel párhuzamosan megjelennek olyan cikkek is bolgár szerzők tollából, amelyek strukturális analízissel, generatív grammatikákkal és transzformációs elemzéssel foglalkoznak.⁹

1963-ra a bolgár matematikusok és technikusok elkészítik a B 1 számítógépet. Így létrejön a további kibernetikai kutatások technikai bázisa, bővülnek a Számítástechnikai Központ feladatai, a Matematikai statisztikai és valószínűség-számítási osztály célul tűzi ki az írott nyelv statisztikai paramétereinek, a nyomtatott szöveg entrópiájának vizsgálatát.¹⁰

A fordítás, elsősorban a műfordítás kérdéseivel a bolgár filológusok már elég régóta foglalkoznak. Az ötvenes évek elején a fordítási munkálatok rohamos fejlődése során számos hiányosságra figyelnek föl, és felmerül annak szükségessége, hogy a problémákat elméleti úton kell megoldani.¹¹ A. LJUDSZKANOV cikke „A funkcionális ekvivalensek elve a fordításelmélet alapja” a fordítási folyamatot elemezve megállapítja különböző műfajok azonos vonásait, leszögezi egy külön nyelvészeti diszciplína, a fordításelmélet szükségességét és lehetőségét. Véleménye szerint bármely szakfordítás egységes módon írható le, s a fordításelmélet feladata, hogy megállapítsa a különböző szövegek fordításának közös törvényszerűségeit, és — a nyelvi közlés fogalmából és céljából kiindulva — meg kell határoznia a fordításelmélet tárgyát.¹²

Az elmondottak eredményeként a hatvanas évek elejére létrejönnek a gépi fordítási munkálatok feltételei Bulgáriában. Elsőrendű feladatunknak tekintettük, hogy a bolgár tudományos közvéleményt megismertessük a gépi fordítással, bebizonyítsuk szükségességét, és a gépi fordítás elméleti alapjaként megalkossuk a fordítás általános tudományos elméletét.

⁶ М. Янакиев, За грамемите, наричани в българската граматика «сегашно време» и «бъдеще време». Сборник в чест на проф. К. Мирчев. Известия на института за български език, кн. VIII, С., 1962.

⁷ М. Янакиев, Език, код, стил, диалект. ЕЛ, 1961/4.

⁸ Ц. Младенов, Бележки върху римовото движение в стиховата реч: Славянска филология, т. 4, 1963; Уб. Един генериращ модел на римовото движение в стиховата реч, ЕЛ, 1963/6. Съвременната българска азбука като семиотична система, ЕЛ, 1964/4.

⁹ Ц. Младенов, Традиционният синтактичен анализ като аксиоматична система. ЕЛ, 1964/5.

¹⁰ B. PENKOV, A. OBRETOV, B. GENDOV, T. KIRPINOVA and T. JOULEANOV, Frequencies of Letters in Written Bulgarian. Доклады Болгарской Академии Наук, 15, № 3, 1962.

¹¹ А. Людсканов, Принципът на функционалните еквиваленти — основа на теорията на превода. ЕЛ, 1958/5.

¹² А. Людсканов, Введение в теорию перевода А. В. Федорова. (ismertetés) ЕЛ, 1958/6; За степента на точността на превода. ЕЛ, 1959/1.

2. 1960 nyaratól kezdve jelenik meg A. LJUDSZKANOV cikksorozata „Az algoritmus fogalma és jelentősége a gépi fordítás számára” címmel.¹³ Bennük a szerző vázolja a gépi fordítás történetét, elemzi a fordítás folyamatát, bevezeti az invariáns információ fogalmát, ami minden fordítás célja, levezeti az önálló gépi fordítás meghatározását, és megvilágítja, miért van szükség gépi fordításra Bulgáriában. Ebben az évben jelenik meg I. LEKOV cikke a modern nyelvtudományi irányzatokról,¹⁴ amely hangsúlyozza az alkalmazott nyelvészet, elsősorban a gépi fordítás fontosságát, amely egyszersmind az elméleti nyelvtudomány kísérleti bázisa is. Ettől kezdve az „Ezik i literatura” folyóirat rendszeresen közöl modern nyelvészeti cikkeket, amivel jelentősen elősegíti a gépi fordítás fejlődését.

E sorok írója két fordításelméleti cikkében¹⁵ a kibernetikai szemléletre alapozva, információelméleti és szemiótikai koncepciók segítségével az emberi és gépi fordítás fajtáit egy közös fogalomból származtatja: $L_1^M \rightarrow L_2^M$. Az $L_1^M \rightarrow L_2^M$ a belső szemiótikai fordítás ($L_1^x \rightarrow L_2^x$) egy faja, amely a szemiótikai rendszerek közötti fordítással együtt ($L_1^x \rightarrow L_2^y$) egy közös fogalomhoz: $L_1 \rightarrow L_2$ tartozik, ami bármely kódról bármely más kódra való áttérést szimbolizál.

A gépi fordítás eszméjének népszerűsítése, a fordítás tudományos koncepciójának kialakulása, a nyelvelmélet és gépi fordítás kapcsolata lehetővé tette a tulajdonképpeni gépi fordítási munkálatok megindulását.

3. A bolgár gépi fordítási munkálatokra ösztönzően hatott az a körülmény, hogy a szófiai nemzetközi szlavista kongresszus tematikájában — ezúttal először — helyet kapott az alkalmazott nyelvészet. Így került sor az orosz—bolgár gépi fordítás néhány kérdésének kidolgozására. Az első egy olyan általános sémát tartalmaz, amely megoldja az orosz nyelv szintetikus és a bolgár analitikus szerkezetéből adódó problémákat.¹⁶ A másik az orosz—bolgár gépi fordítási szakszótárak összeállításának elveit állapítja meg.¹⁷

Az orosz—bolgár gépi fordítás konkrét kérdéseinek vizsgálata során kiderült, hogy szükség volna egy olyan munkára, amely tisztázza a bolgár gépi fordítás elveit, és megszabja fejlesztésének útját. Ezt még aláhúzta az a tény, hogy nincs a nemzetközi irodalomban olyan munka, amely a gépi fordítás elméletét összegezné (nem számítva az elavultakat). Ezt a hiányt volt hivatva pótolni e sorok írójának monográfiája „A gépi fordítás elméletének alapjai és az orosz—bolgár gépi fordítás”.¹⁸ A munka kritikai áttekintést nyújt a legfontosabb gépi fordítási irányzatokról, bemutatja az orosz—bolgár gépi fordításhoz szükséges szótári információk paramétereit, a szótárak,

¹³ А. Людсканов, Понятието алгоритъм и неговото значение при машинния превод. ЕЛ, 1960/2, 4, 6 és 1961/1; lásd még: Пренебрегваме ли кибернетиката? Народна култура, № 4, 1, 1962; Кибернетиката и задачите на университета. Софийски университет, 1962/4.

¹⁴ Ив. Левков, За някои съвременни черти на езиковедската теория и практика, Език и литература, 1960/4. (A továbbiakban ЕЛ.)

¹⁵ А. Людсканов, Към въпроса за предмета на общата теория на превода. Год. фф на СУ, 1963; За предмета, мястото, систематиката и методологията на общата теория на превода. т. I/414, т. II/194.

¹⁶ А. Людсканов, Отговори на въпросите от научната анкета по езикознание. т. 3, С. 1963.

¹⁷ А. Людсканов, Някои бележки относно общите принципи за съставяне на речник за руско-български МП. Славистични студии, С. 1963.

¹⁸ А. Людсканов, Основи на теорията на машинния превод с орлед на руско-българския МП. Год. фф на СУ, 1964, 220.

a lexikai, alaktani és mondattani elemző algoritmus szabványosított formáit. Elemzi a többértelműség vizsgálatához szükséges sémát, amely minden szinten használható,¹⁹ és rámutat arra, hogy be kell vezetni a „szükséges fordítási információ”: I(T) fogalmát. Az egyetemes gépi fordítást megelőző lépésként lehetőség van arra, hogy bináris (ez esetben orosz—bolgár) fordításban megállapíthassuk azt a szükséges és elegendő információt, amelynek segítségével a bemenő közlés nyelvi komponenseinek jelentése egyöntetűen meghatározható és gráfok segítségével ábrázolható. Így a gépi elemzés során az adott komponenshez megadjuk az összes elvileg lehetséges és szükséges paramétert, és később töröljük a szükségteleneket. (Ehhez hasonló Lecerfe „konfliktusos módszere”.) A munka végén a szerző vázolja a bolgár gépi fordítási munkálatok programját, hangsúlyozza az értelmi elemzés jelentőségét.²⁰

Ezzel egy időben indul meg a szófiai egyetemen a „Gépi fordítás alapjai” szakkolégium, és az orosz—bolgár gépi fordítás egyes részletkérdéseit szakdolgozatként adják ki.

4. 1964 őszén A. LJUDSZKANOV vezetésével megalakult a Gépi fordítási Csoport a Bolgár Tudományos Akadémia Számítástechnikai Központjának és Matematikai Intézetének a Matematikai Statisztikai osztályán. Az év végéig megvitatásra kerültek a csoport távlati tervei, és megkezdődött a kísérleti munka. A következő alapfeladatok megoldására van szükség: matematikai szövegek szótárának összeállítása (ami eddig kb. 2500 szót tartalmaz, s további bővülése során a fordító rész függetlenné válik a bemenőtől); a szótári információ paramétereinek megállapítása; a leírás szabványosítása (elkészült); a lexikai elemzés általános formájának kialakítása; az orosz tudományos és technikai szövegek szó szerinti fordításának kidolgozása; a szó- és morfémaszerinti fordítás lehetőségeinek megvizsgálása; a független bolgár szintézis első lépéseként elkészítendő a szórend és az artikuluszémái; elvégzendő politikai szöveg kísérleti fordítása (ehhez egy 1000 szavas szótár, alaktani és strukturális mondattani elemző algoritmus készül, amely később teljesen strukturális mondattani, majd szemantikai alapra kerül, hogy megállapíthatók legyenek az egyes módszerek előnyei). Mindezek lehetővé teszik a bolgártól független orosz elemzés, a független bolgár szintézis optimális rendszerének kialakítását, s idővel a más nyelvekről történő fordítást.

Ezzel párhuzamosan kísérleti munka folyik a Minszk-2 gépen, lefordították egy orosz tudományos szöveg néhány mondatát, és előkészítjük hasonló francia szöveg gépi fordítását is. Aránylag nagy anyagon kipróbáltuk a lexikai elemzés egyik lépését, a bemenő szöveg elemzését mondatokra, aminek eredménye a mondatok elhelyezése az operatív memóriában. Ehhez elkészítettük a rövidítések kis szótárát. A második séma, a mondat felosztása szavakra, ezután lép működésbe; ezt két változatban dolgoztuk ki, az elsőben a bemenő szöveg perforálásánál közzel jeleztük azokat az írásjeleket, amelyeket nem választ el köz a környező szövegtől, a másodikonál nem alkalmaztunk jelzést. A kielemezett szavak bekerültek az operatív memóriába. Mindkét séma 106 utasításból áll. A harmadik séma „Tulajdonnevek” a szó-

¹⁹ A. Людсканов, Към въпроса за обща схема «Многозначност» при машинния превод: Сборник в чест на 60 г. на проф. И. Леков. Известия на Института за български език, 1964/XI.

²⁰ A. Людсканов, Смеслов подход при машинния превод. ЕЛ, 1964/2.

tári keresés után lép működésbe. Ha ugyanis van „meg nem talált” elem, a gép formális kritériumok alapján megállapítja, hogy ez formula, meg nem talált szó vagy tulajdonnév. Az első esetben kigépeli, a másodikban a mondatban megmarad az orosz szó száma, és a gép megjegyzi ezt a szótár további kiegészítése végett. A harmadik esetben a gép elkezd a tulajdonnév feldolgozását: az egy vagy több betűs rövidített tulajdonneveket kigépeli a mondat megfelelő helyére, a nem rövidítetteket alaktanilag elemzi. S_g -operációval, tehát jobbról balra haladva, levágja a végződést, összeveti az alaktani szótár adataival és bolgár megfelelőjét hozzáteszi a tőhöz. Ezenkívül szakdolgozatként kidolgozzák a következő sémákat: „A főnévi tő mássalhangzóváltakozásai”, „Állandó szókapcsolatok”, „Összetett szavak” (orosz matematikai szövegekben).

A végzett kísérletek lehetővé tették két elvi kérdés eldöntését. Először: elméleti és gyakorlati követelményeket összevetve milyen mértékben alakít-suk perforálásnál a szöveget (mondatokra, szavakra bontásnál, írásjelek, formulák, idegen idézetek stb. esetén). Másodsor: szabvány programokat kell összeállítani a gépi fordításhoz, s a tudományágak szótárai mellett össze kell gyűjteni a közös szókincset is.

5. A tulajdonképpeni gépi fordításon kívül több vele kapcsolatos nyelvészeti, statisztikai munkát folyik.

A BTA Bolgár Nyelvészeti Intézetének szlavisztikai osztályán a szóhosszúságot elemzik, ezenkívül az osztály vezetője, IVÁN LEKOV megvizsgálta a szláv nyelvek fonémáinak, morfémainak és szavainak kapcsolódását,²¹ s a mondattani struktúra kérdéseit. Szerinte alapvető szintaktikai egység a szintakszéma, amely összevethető a többi szint alapegységeivel. R. MUTAFCSIEV, az Intézet tudományos főmunkatársa a bolgár szövegek szófaji eloszlását vizsgálja a stíluselemzés szemszögéből.²²

A BTA Matematikai Intézetében 1962-ben megindult nyelvészeti szeminárium folytatja munkáját, itt olyan előadások hangzanak el, amelyek mind a nyelvészek, mind a matematikusok érdeklődésére számot tartanak.

M. JANAKIEV vezetésével elkezdődtek a bolgár gyakorisági szótár munkálatai is. Elkészült a bemenő szöveg szegmentálására szolgáló formális utasítás, amelynek segítségével megállapíthatók a fonetikus szavak, és megadhatók bizonyos kiegészítő információk (mondathangsúly, pauza, fonemikus átírás, amely a fonéma helyzeti variánsait is figyelembe veszi). Az így kiválasztott fonetikai szók és kiegészítő információk kerülnek a lyukkártyára. Az osztályozás eredményeképpen megkapjuk a gyakorisági szótár szójegyzékét, amely feltünteti a leggyakoribb fonetikai szavak gyakoriságát és a különböző hosszúságú szók statisztikai eloszlását. A szófiai egyetem filológiai karán több szakdolgozat készül, amely a gyakorisági szótár munkálatait segíti elő. 1965 őszére körülbelül 3 millió grafikai szót tartalmazó szöveg szógyakorisági viszonyairól kapunk képet.

²¹ *Ив. Лекоев, Към въпроса за съчетаемостта (валентността) на частите на речта в българското изречение. Otázké slovanské syntaxe, Sbornik Brnenské syntaktické konference. Praha, 1962. 47—57.*

²² *Р. Мутафчиев, Някои статистически наблюдения върху стила на мемоара в последното десетилетие на миналия век: Славистически сборник. С. 1963; Уб., Статистическо распределение на глаголни форми ЕЛ, 1965/2.*

A Külföldi Hallgatók Intézetében (Szófia) megtörténtek az első lépések a programozó nyelvtanulás kidolgozására.

A gépi fordítás kérdéseit az 1965. évtől felvették a Műszaki és Tudományos Fejlesztési Bizottság tudományos terveibe.

*

A továbbiakban jobban össze kívánjuk hangolni a különböző helyeken folyó gépi fordítással kapcsolatos munkálatokat, amelyek hozzájárulnak marxista nyelvtudományunk további fejlődéséhez.

A. LJUDSZKANOV

A svájci német népnyelv néhány érdekessége

A svájci német népnyelv izgalmas terület a nyelvek iránt érdeklődők számára. WILLIAM G. MOULTON, a Princeton University professzora Zürichben ez év januárjában előadást tartott ezzel a címmel: *Die schweizerdeutschen Mundarten als linguistisches Laboratorium*. Ugyanő már 1941-ben „Swiss German Dialects and Romance Patois” című disszertációjában az ún. *Bergschweizerdeutsch*-t és a közvetlen szomszédságban élő *romand* (svájci francia) sokrétű kapcsolatait igyekezett feltárni és rendszerezni, s így a nyelvek közötti állandó érintkezés (Sprachkontakt) problematikájába nyúlt bele. „Nyelvészeti laboratórium”, különböző nyelvek érintkezési vonala, nem lehet érdektelen nemzetközi viszonylatban sem.

STEFAN SONDEREGGER, a zürichi egyetem professzora a svájci nyelv-művelő társulat (Deutschschweizerischer Sprachverein) 60 éves fennállásának ünnepe alkalmából kiadott füzetben *Ein Jahrtausend Geschichte der deutschen Sprache in der Schweiz* címmel írt összefoglaló tanulmányt,¹ s ebben a svájci német népnyelv három fő jellemző vonását a következőkben jelöli meg:

1. A nyelvjárás és a Schriftsprache állandó egymásmellettségében — ma úgy mondanók: koegzisztenciájában. Ebben a nyelvjárásé a döntő szerep, az elsőség. Kizárólag ez — svájci németek között — a társalgás nyelve, ezt használják az üzleti életben, a legtöbb tárgyalás lebonyolítására, s még a nagyvárosokban sem tapasztalható szociális nyelvhatár nyelvjárás és Hochsprache között, sőt, a legműveltebbek, legválasztékosabban beszélők ügyelnek legjobban a nyelvjárás tisztaságára. OTTO VON GEYERZ, a svájci német népnyelvvvel kapcsolatos nyelv-művelési mozgalom egyik nem régiben meghalt leglelkesebb harcosa adta ki a jelszót: Reines Schriftdeutsch, reine Mundart!

2. A második jellegzetes vonás — SONDEREGGER szerint — a szomszédos román nyelvekkel való állandó kontaktus, amely nemcsak szavak, kifejezések állandó infiltrációjában mutatkozik meg, hanem megérződik a stíluson, képalkotáson, nyelvritmuson is.

3. A harmadik jellemző vonás: a svájci német népnyelv archaikus volta. Tudvalevően a svájci német nyelvjárások egyik legpatinásabb, legrégeiesebb változata a német nyelvnek. Ezek erősen izolált szórványokon vagy nyelv-szigeteken, mint pl. Tessinben vagy az észak-olaszországi Piemontban nemcsak a svájci német népnyelvre általánosságban jellemző középfelnémet jelleget és hangzást őrizték meg (gondoljunk A. W. SCHLEGEL-re, akit Svájcban jár-

¹ Sprache, Sprachgeschichte, Sprachpflege in der deutschen Schweiz. Sechzig Jahre Deutschschweizerischer Sprachverein 1964. Geschäftsstelle des Deutschschweizerischen Sprachvereins Zürich. Idézett cikk a kötetben 7—29. l.

ván a hegyilakók beszéde a Minnesänger-ekre emlékeztet), hanem gyakran a nagyon színes és gazdag vokalizálásban félreismerhetetlenül Althochdeutsch elemeket is rejtenek magukban. Példát hozunk majd a tessini Bosco-Gurin faluból. Ez Locarnótól nem messze, 1500 m magasan fekszik, lakói egy része, kis töredéke alemann, akik a XIII. században Wallisból a Furka-hágón át települtek be, megmaradtak s olaszok között élnek, megőrizve ősi nyelvüket, amelyet az olasz lakótársak szintén védenek, büszkék rá, mint valami múzeumi kincsre. A gurini levéltárban őrzött, pergamenra írt, kehelyszentelésről szóló okmány ősi, mint a svájci, 1253-ból való alkotmánylevél. „Sinnat, no vil altar widar dar Bundesbriaf.”²

RUDOLF HOTZENKÖCHERLE, a neves zürichi nyelvészprofesszor a svájci német jellegzetesség megmaradását a svájciak háromszorosan izolált helyzetére vezeti vissza, amely egész történelmükön végig kísért: a) alpin bezártságukra (ez az ún. Bergschweizerdeutsch-ra még ma is jellemző), — b) periferikus helyzetükre három nagy nyelvközösség peremén, — c) politikai különállásukra, amely adott nyelvi összefüggéseikből már korán kiemelte őket, s századokon keresztül megóvtá a centralizáló és unifikáló törekvésektől. Idézem HOTZENKÖCHERLET: „Randlage im doppelten Sinn: als Reliktlage und als Grenzlage”.³ Tehát a megőrzöttség és a peremhelyzet. Ez utóbbi a germán—román nyelvi érintkezés klasszikus kutatási területévé tette Svájcot, amint RUDOLF HOTZENKÖCHERLE professzor mondja: „Zu einer schier unerschöpflichen Fundgrube für alle große Probleme der Sprachkontaktforschung”.⁴

Az említett három jellemző vonáshoz hozzáfűznék egy negyediket: újabb keletűt. A modern állami élet jogi rendszere szükségessé tette, hogy Svájc a három államnyelv mellett (német—francia—olasz) törvényileg megkülönböztessen nemzeti nyelveket is (Landessprachen), ezek: a német, valójában azonban, ha nem is kimondottan, de gyakorlatilag az alemann (amelyet ebben a vonatkozásban nem nyelvjárásnak, hanem svájci népnyelvnek kell neveznünk), a francia, az olasz és a rétoromán. Ez utóbbi a többi három nemzeti nyelv dédelgetett kedvence: ápolják, féltik, szeretik, büszkék rá.

A négy nemzeti nyelv egyenrangúságát az élet minden területén kifejezésre is juttatják. Így a tavalyi lausanne-i „Expon” az *Art de vivre, Groupe Documents et Traditions* részlegen kiállított és megvásárolható hanglezsorozat mind a négy nemzeti nyelv népköltészetéből, nyelvjárási sajátosságai-ból és dalaiból gyűjtött össze értékes anyagot. Az „Expo” különben hirdetésein Svájcot büszkén a négy nyelv és 1001 dialektus hazájának nevezi.

A négy nemzeti nyelv e jellemző párhuzamossága a nyelvjárási atlaszok, illetőleg a nyelvjárási szótárak szerkesztésénél is érvényesül. Közöttük a Schweizerdeutsches Wörterbuch (Idiotikon) tekint a legrégebbi múltra vissza: több mint 100 évre; megszakításokkal 1862 óta szerkesztik, s mostanig 13 kötet jelent meg, az utolsó a T címszóval. A Patois de la Suisse Romande-t

² Schweizer Schnabelweid, E churzwyligi Heimedkund i Gschichte und Priichte us allne Kantön, Gsammltet von Traugott Vogel, Tessin, 381 l. Verlag H. R. Sauerländer & Co. Aarau.

³ RUDOLF HOTZENKÖCHERLE, Schweizerdeutsches Wörterbuch, Schweizerisches Idiotikon, Bericht über das Jahr 1964. Zürich, Plädoyer für die Wörterbücher, 17. l.

⁴ Uo. 17. l.

1924 óta szerkesztik, és a 3. kötetben bezárólag a C címszóig jutottak el. A Dicziunari Rumantsch Grischun 1939 óta készül, most a 4. kötet jelent meg (C-nél tart), a Vocabolario della Svizzera italiana a legfiatalabb hajtás, 1952 óta dolgoznak rajta, még csak az első kötet jelent meg (A címszó).⁵

Ez a jellegzetesen „négynyelvű” szemlélet, négy nyelvben gondolkodás is megerősíti SONDEREGGER professzor megállapítását az állandó szoros nyelvi kontaktusról mint jellemző jegyről.

Visszatérve az általa felemlített és jellemzett három jellemvonásra, az elsőről, a nyelvjárás és a Schriftdeutsch állandó egymásmellettiségéről (koegzisztenciájáról) itt bővebben nem kívánok szólni, mert erről a témáról a Magyar Nyelvőr 1959. évfolyamának 4. számában jelent meg tanulmányom.⁶ Csak egyetlen pillantást szeretnék vetni az alemann földrajzi elhelyezkedésére, s azt hangsúlyozni, hogy a svájci alemann nagy zömével az ún. Hochalemannisch (kivételesen Basel, amely Elzász, ill. a Sundgau és Baden zömmel Niederalemannisch nyelvcsoportjába tartozik). A magas hegyek között román nyelvi határhelyzetben találjuk az ún. Bergschweizerdeutschot, ez a régiességében legtisztábban megőrzött alemann-változat. Mivel Svájcban nyelvjárás és Hochdeutsch külön életet élnek, a változatokban rendkívül gazdag, városonként és vidékenként külön sajátosságot mutató Hochalemannisch mit sem törődve a kisebb-nagyobb eltérésekkel egységesen az érintkezés nyelve: a svájci német népnyelv, az ún. Schwyzerdütsch, amely ugyan mint ilyen nem létezik, csak változataiban él. A szomszédos Badenben nem népnyelv az alemann, vagy csak részben az, hanem egyszerűen nyelvjárás, mert — különösen a városokban — a sok betelepült egy többé-kevésbé egységes köznyelvet alakított ki (persze ennek is van nyelvjárásos színezete). Wallisban, Tessinben, Piemontban a másnyelvű környezet különösen konzerválja a nyelvjárást, itt tulajdonképpen sokhelyütt kétnyelvűség áll fenn, francia—alemann, olasz—alemann. A kétnyelvűség a maga klasszikus fokán Elzászban él, ahol az alemann mellett a francia a művelt köznyelv. Bizonyos szempontból kétnyelvűségnek kell tekinteni azt a nyelvjárást — Hochdeutsch egymásmellettiséget is, amely az egész német Svájra jellemző, csak hogy itt a művelt köznyelv vitán felül az alemann, a Hochdeutsch viszont a külföldiekkel (köztük a németországiakkal) való érintkezés nyelve, valamint a katedráé és az iskoláé; nem mondhatjuk, hogy a szónoklaté is, mert az nagyon sok esetben alemann. A svájci német számára az alemannhoz való ragaszkodás sok esetben politikai hitvallás, főleg olyan időkben, amikor nagyon nem értettek egyet, vagy nem értenek egyet a németországiak nézeteivel. Az alemann svájci voltuk megvallása, ha valakit állampolgáraik közé fogadnak, elvárják tőle, hogy ne csak értsen, hanem beszéljen is alemannul (Schwyzerdütsch). Ezt a tényt különben már JAKOB GRIMM is felismerte, amikor így ír: „Die schweizerische Volkssprache ist mehr als ein bloßer Dialekt, wie es sich schon aus der Freiheit des Volks begreifen läßt”.⁷

Ami a svájci német népnyelv archaikus voltát illeti, ez lényegében nyelvtörténeti jelenség, s részletkérdéseiben is nagyon tudományos elmélye-

⁵ Uo. 13. 1.

⁶ KRAMMER JENŐ, Irodalmi nyelv és nyelvjárások. (A svájci német nyelvművelés kérdései). Magyar Nyelvőr, 83 (1959), 387—399. 1.

⁷ JAKOB GRIMM, Kleinere Schriften, Bd. 1. Berlin 1879, 115 l., idézi Sonderegger 1. alatt említett cikkében.

dést kíván meg. Ezért mi itt csak némi fogalmat szeretnénk arról adni, miről is van itt szó.

SONDEREGGER professzor említett cikkében a svájci német nyelv régiségének illusztrálására Notker der Deutsche egyik zsoltárrészletét (1000 körül, Sankt Gallen) egyik wallisi tanítványának fordításában közli. Az összehasonlítás meglepő hasonlatosságokat mutat.⁸ Persze fenntartással kell ezt fogadnunk, mert Notker tudós, költő szerzetes, a mai wallisi pedig főleg beszélt nyelv, köznapi idióma, amelyre nehéz az ezer év előtti „könyvnyelvet” autentikusan lefordítani.

Az ófelnémet elemek szembetűnőek azonban pl. az említett Bosco-Gurinból származó ma élő nyelvi anyag tanulmányozásánál. Íme egy kis ízelítő: „D'Ewohna vo Gurin sen frindlachi Lit, schi gsen di Fremdu gara. Ubarüß gara gsen dä, dy Titsch zällan. Schi warchun ds Lan, schi zian ds Vee üff, schi machun Acha un Chasch.” (Die Einwohner von Gurin sind freundliche Leute. Sie sehen die Fremden gern. Überaus gerne gesehen sind jene, die deutsch reden. Sie bebauen das Land, ziehen das Vieh auf, sie machen Butter /a mai svájci nyelvben Anke/ und Käse.) — Az ófelnémet jelleg szembetűnő, a legtöbb helyütt megtalálhatók a sokszínű teljes vokálisok (Vollvokale) a középfelnémet és újfelnémet *e* vagy *sva* helyén. A régies igealakok: *zällan*, ags. *tellian*, ófn. *zellan* (angol *to tell*), *warchun* (ófn. *werken*, *werchun*, *wirken*, *tun*, *to work* értelemben). *Vee* gót *faihu*, ófn. *feho*. Megtaláljuk a ma már a svájci nyelvjárásban is ritka, az angolból jól ismert *sum* határozatlan számnevet: „Hia sen noch seba Familiunama (!), *sum* sen ubersetzt chu. . . . An Teil sen in dar Zentralschwiz gganga un *sum* Familia sen üßgstorba.”⁹

Egészen közelfekvő a svájci német népnyelv hasonlatossága a középfelnémethez. Ezt szembeszökően szemlélteti STEFAN SGNDEREGGER kísérlete: a korai Minnesang idejéből való ismert névtelen szerelmi dalt mai normál-svájci népnyelvre fordíttatta le:

Dû bist mîn, ich bin dîn:
des solt dû gewis sîn,
Du bist beslozen
in mînem herzen:
verlorn ist das slüzzelîn:
dû muost immer drinne sîn.

Du bischt mii, ich bi dii;
das sölscht du gwüß sii.
Du bischt bschlosse
i mim Herze.
Verloore ischt das Schlüsseli:
du muescht immer drin sii.¹⁰

Az összehasonlításhoz fölösleges minden kommentár. Legföljebb a második sorhoz jegyezzük meg, hogy az alemann-változat nyilván a középfelnémet hatására kicsit könyvízü, így a népnyelven inkább ezt hallanók: *da chasch du sicher sii*.

Érdekes példákat kívánunk itt megemlíteni előjáróban a román nyelvi infiltráció, ill. az állandó kontaktus kérdésével kapcsolatban. Ez a legrégibb időktől mindmáig alakító hatással volt a svájci német népnyelvre. Vissza lehetne nyúlni egészen régi romanizálódási folyamatokra, amelyek a mai Svájce területén a rómaiak uralma idején kelta és illír nyelvrétegeket értek. Ez főleg

⁸ 1. alatt említett cikkben, 14–15. l.

⁹ L. 2, 318–319. l.

¹⁰ 1. alatt említett cikkben, 15. l.

a helynevek eredetével volna bizonyítható. Magának az országnak nevét is romanizált kelta névre vélik visszavezetni; *Suédas* alakja (a kelta *Suetas* — *Alpos Suetas* — talán *Schweinsberge*), ezt az alemann települők *Swites*, *Swits* alakban vették át. Maradjunk azonban csak az újabb keletű román nyelvi infiltrációk tárgyalásánál, mégpedig nemcsak a szóállományt illetően, hanem a nyelv ritmikai és stilisztikai sajátosságai tekintetében is.

A svájci német népnyelv ilyen stilisztikai és nyelvritmikai vizsgálatát különösen BRUNO BOESCH (a svájci Siebs szerkesztője), most a badeni Freiburg egyetemének germanista professzora szorgalmazta.¹¹ BOESCH professzor hatalmas anyagot gyűjtött össze, de feldolgozásához még csak az első lépéseket tette meg. Pedig csak az ilyen stilisztikai és nyelvritmikai vizsgálatok deríthetnek igazában fényt a sokszínű és polifon svájci népnyelv sajátosságainak egész területére.

A román nyelvi elemek a szókincs terén a legszembetűnőbbek: itt nemcsak a mindenki által ismert *excusez*, *merci* lépten-nyomon való használatára gondolunk, sem pedig arra a körülményre, hogy internacionalizmusokat következetesen és csak franciás alakjukban használnak a svájciak (pl. *telegraph*, *telephon*, *bagage*, *billett*, *conducteur*, *coiffeur* sohasem */friseur*, mint a németeknél; ellenben *perron quai* helyett *!*, *traiteur*, *dessert*, *boutique*, *change*), hanem a népnyelvbe szinte alakító kedvvel felvett kifejezésekre, ilyenek: az (időt mutató) óra megjelölésére *s Gelereteli* < *Quelle heure est-il?* (Glarus kantonban). Ez az átvétel emlékeztet a franciát tanuló magyar diákok gyakori huncutságára, amikor „Monsieur N'est-ce pas”-nak nevezik el már az első órák után francia tanárukat.

Még egy-két ilyenfajta romanizmus:

- s Küntli — az olasz *conto* mintájára: 'számla; Rechnung' jelentéssel
- s Bremi — olasz *premio*: *Prämie*
- töggele — olasz *toccare*: 'kopácsolni'
- e Biese Brot — *une pièce de pain* (a *Biese* szóban az *ie* diftongus)
- r Gwatsch — pofon, olaszul: 'az orca; la guancia'
- es Budeli — *petite bouteille*; előfordul a *Butelle*-alak is, kicsinyítés nélkül
- s Puntenöri — *point d'honneur*; 'Ehrensache; becsület dolga'.

Ezek az alemannosított francia—olasz betoldások sűrűn fordulnak elő a svájci német népnyelvi beszédben, s annak romános ízt adnak (persze inkább *français fédéral* formájút). Hasonlóak még: *use komplimentire* (kitessékelni) és rejtettebben: *abegrumpelen* < *s'accroupir* 'leguggolni' jelentésben.¹²

Mindezek inkább csak érdekességek annak igazolására, milyen gyakran és milyen örömmel fűz beszédébe a svájci német már régtől francia, olasz, rétoromán beszédelemeket. Ezeket néha közvetíti az általános német köznyelvnek is, így pl. az 1961-es Duden többek között a következő — Svájcban csak így használt — szókat veszi fel: *Camionneur*, *Car* (társasautóbusz), *Cervelat* (szafaládé), *Fendant* 'wallisi fehér bor', *Fondue* 'a svájciak nemzeti sajtétele', *Jupe*, *Ravioli*, *Trottinett* (magyarul: 'roller').

¹¹ BRUNO BOESCH, *Zur Stilistik der schweizerdeutschen Volkssprache*, Schweiz. Archiv für Volkskunde Band 59 (1963).

¹² GEORG THÜRER (Teufen AR) közlései.

A nyelvrítmus és részben a stílus „románosabb” voltáról SONDEGEGGER professzor a következőket írja: „Ja, der singende Akzent der Dialekte und selbst des Schweizerhochdeutschen ist durch die weitgehende Übernahme eines musikalischeren Akzentsystems der romanischen Nachbarsprachen herausgebildet worden. Sprachgeschichtlich liegt hier nichts anderes vor, als die Tatsache, daß die Kraft des stark expiratorischen Druckakzentes des Deutschen, wie er noch im Norddeutschen klar hervortritt, im Lauf der Jahrhunderte in der Nachbarschaft der Romanen gebrochen wurde. Schweizerdeutsch ist bis zu einem gewissen Grade ein Deutsch mit romanischem Akzent.”¹³ Ezt az utóbbi kijelentést a magam részéről nem merném ilyen határozottan megformulálni, igaz, hogy az a „bis zu einem gewissen Grade” enyhít rajta. Mindehhez nagyon körütekintő és mélyreható intonációs, ritmikai vizsgálatok kellenének. Nagyon tanulságos ilyen szempontból Charles Ferdinand Ramuz, a nagy svájci francia író műveinek alemann fordítását tanulmányoznunk. Ezeket kíséreljük meg annak illusztrálását, hogyan jelentkezik bizonyos párhuzamosság. Különösen alkalmas erre Ramuz kitűnő verses elbeszélésének, a *La grande guerre du Sondrebond*-nak a fordítása, mert ebben igazi népi beszéd található, nem annyira szókincsében, mint képalkotásában. A kicsit háryjánoskodó, nyolcvanéves Jean Daniel mondja el baráti körben a nagyon rövid és jelentéktelen „háború”, inkább csetepaté lefolyását.

Ramuz tudvalevően nem nyelvjárásban ír, nagyon is tudatos nyelv-művész, aki szűkebb környezetének, a kissé nehézkes, darabos vaudois szőlőműveseknek, földművelőknek, kertészeknek, halászoknak képeit, mozdulatait, beszédritmusát igyekezett megragadni. „J'ai écrit (j'ai essayé d'écrire) une langue parlée, la langue parlée de ceux dont je suis.” Vagy: „Car toute langue est faite de mots et de phrases, elle est grammaire et syntaxe, mais aussi, en même temps: image, rythme, mouvement.”¹⁴

Ez az „image, rythme, mouvement” elsősorban az, ami megragadta fordítójának és kortársának, Fritz Enderlin-nek „fülhallását”. (Ő thurgauai, tehát a Bodeni tó vidékéről való, Svájc ellenkező pólusáról, de mindkét helyen a tó, a szőlőhegyek, a föld az alapélmény.) „Erdgeruch waadtländischen Bauertums strömt aus dem Werk unseres großen welschschweizerischen Dichters C. F. Ramuz. Bei der Lektüre seiner Verserzählung: *La grande guerre du Sondrebond* geschah mir etwas Seltsames. Ich hörte durch den Tonfall des Erzählers, des achtzigjährigen Weinbauern Jean Daniel, ganz vernehmlich die Stimme eines alten oberthurgauischen Sonderbundveteranen. Der selbe Schritt und Tritt der Sätze, die selbe Art des Ausdrucks, des Sehens und Fühlens. — Mich drängte es, die verhallende Dorfsprache von Alt-Kesswil im Schriftwort festzuhalten für die Freunde einer Mundart, der die Kraft innewohnt, die Dichtung eines Ramuz unverzerrt widerzuspiegeln.”¹⁵

¹³ 1. alatt idézett cikkben, 12–13. l.

¹⁴ Idézi VALÉRIA LUPO, a Derborence olasz fordítónője az olasz nyelvű fordítás előszavában. Ezt a Fondation C. F. Ramuz, Bulletin 1961 — franciául közli. Az idézett sorok a füzet 6. oldalán olvashatók (Ramuz vu d'Italie, Turin, Mars 1941. Valeria Lupo. Traduction de Daniel Simond).

¹⁵ C. F. RAMUZ, *La Grande Guerre du Sondrebond*. FRITZ ENDERLIN. *De Sonderbunds-Chrieg Aus dem Französischen des C. F. Ramuz ins Oberthurgauische übertragen und dem Original gegenübergestellt*, Verlag Huber & Co. Aktiengesellschaft, Trauenfeld. Zweite Auflage 1962. Nachwort 76–77. l.

A verses elbeszélés kétnyelvű kiadása nagyon elősegíti az összehasonlítást. (Az érdekesség kedvéért az alábbiakban a bevezető sorok magyar fordítását is közöljük, ez Örvös Lajos műve.)¹⁶

Le vieux Jean Daniel qui a huitante ans
n'est pas comme les jeunes gens d'à présent
qui sont malades tout le temps;
il est solide comme un chêne.
Il dit: „Je n'ai jamais rien eu,
j'ai bons bras, j'ai bonne tête,
il n'y a que les jambes qui ne vont plus.”
On dit: „Vous avez de la chance.”
„Ah! bien oui”, qu'il dit, „si j'avais mes jambes;
seulement on ne les a plus.”

Der aalt Schäng-Daniel mit sine-n-Achzge
ischt öd wie jungi Lüüt vo hützetags,
wo's ganz Ziit chrangg send wege nünt.
Da ischt en Zääche wie-n-e-n Aach.
Er saat: „Meer het no nie nünt gfäält.
Der Aarm isch guet, de Chopf isch guet;
blos mini Bòd send nünt me wert.”
Ond saat mer em: „Eer hòd nò Gfèll.”
„Jò friili”, meent er, „bis uf d'Bòd.
Blos mini Bòd send nünt me wert.”

A nyolcvanéves vén Jean-Daniel
most is legény a talpán még, ha kell,
nem kényes, mai siheder;
olyan kemény, akár a tölgy.
Mondja is: „Sohse voltam beteg, —
a karom jó, az eszem vág,
csak a járásom egyre nehezebb.”
„Szerencsés vagy” vetik oda.
„Hátha még a régi lábam volna;
igen, de már oda!...”

A Ramuz-féle francia eredeti és annak thurgauai fordítása ritmusukban (nem is annyira verstani, mint inkább intonációs szempontból) meglepően azonos tőről fakadtak. Ez azzal magyarázható, hogy az alemann sokkal koncentráltabb, tömörebb, mint a Hochdeutsch, vokálisai dúsak, színesek. A hiátusokat mindenütt liaison tölti ki, így ugyanolyan a nyelv folyása, mint a franciáé. Azáltal, hogy az infinitívusok nem -n-re, hanem -e-re végződnek, a befejezett participiumok is magánhangzóval csengenek ki, s a ge-partikula csak egyszerűen g, amely gyakran beleolvad az utána következő mássalhangzóba, kitűnően idomul ez a német nyelvi változat a franciához.

¹⁶ RAMUZ, A nagy-nagy sondrebondi háború, Magyar Helikon 1960. Fordította és az utószót írta Örvös Lajos.

Figyeljünk meg néhány részletet: Le vieux Jean Daniel — Der aalt Schäng-Danieel: a két szókapcsolat azonos ütemű; ezt az teszi lehetővé, hogy a thurgauiban az „alt”-ban hosszú az *a*, a *Schäng* alak a *Jean* nazálisát viszi át az alemannba, a *Daniel*-ben pedig a thurgauai ejtésben is a név végén a hangsúly. Nagyon sikerült megoldás a jelzői mellékmondat (qui a huitante ans) utójelzős szerkezettel való fordítása s ritmikailag remekül összecseng a *sine-n Achzge* és *huitante ans* (az erősen gutturálisan ejtett *ach*-hang hasonló effektusú, mint a nazálissal egybekötött *-te* (tə). Az *Achzge*-ben az *e-t* az előtte levő hangzótörlődés miatt erősebben ejtik (nem svá-nak), miáltal ekvivalensévé lesz az *ans* (ã)-nak.

Ritmikailag kitűnően összecseng *comme un chéne* — *wie-n-e-n Aach*, az *Aach*-ban a hosszú *a* jól megfelel a francia *ê*-nek, s a *ch*-re való kicsengés, amely az alemannban nagyon erőteljes, jól egybevág a versben hangzó francia *e-caduc*-kel. Ilyen szerencsés megfelelések *jambes* és *Boo* (Beine); „Vous avez de la chance” — „Eer hòdd nò Gfell” („Ihr habt noch Glück.”).

A francia—alemann összecsengés és a képalkotás azonossága szembeötlő:

n'est pas comme les jeunes gens d'à présent
qui sont malades tout le temps;
ischt öd wie jungi Lüüt vo hützetags
wo's ganz Ziit chrangg send wege nünt.

n'est pas — ischt öd (nöd, net helyett a thurgauiban: öd)
jeunes gens — jungi Lüüt
d'à présent — vo hützetags (a *vo* f-fel hangsúlytalan, szinte beleolvad a hützetags-ba, majdnem aposztrofált, mint a franciában a *de*: *hützetags*-ban az *e* alig hangzik)
qui sont — wo's (az alemannban a vonatkozó névmás minden esetben *wo*)
tout le temps — ganz Ziit (azáltal, hogy az újfelnémet diphtongusa: Zeit, az alemannban még hosszú monophthong, hangzásban jobban megfelel a *le temps*-nak)
j'ai bons bras, j'ai bonne tête — der Aarm isch guet, de Chopf isch guet
ritmikailag jól megfelelnek (még a bons—bonne különbség is némi tükröződéshez jut abban az alemann törvényszerűségben, hogy magánhangzóval kezdődő szó előtt *der*, mássalhangzóval kezdődő szó előtt *de* a névelő).

Nézzünk meg négy sort még a második fejezetből, ahol Jean Daniel mesélni kezd élményeiről:

„Cette guerre du Sondrebond”, qu'il dit,
„c'est la faute des catholiques,
ils auraient voulu avoir la Suisse
rien qu'à eux et puis c'est fini.”

„De Sonderbunds-chrieg”, saat er zmòll,
„ò dem send di Kchatolische tschold;

die hòdd d'Schwiiz wele hòdd
elòd fòr ene ond denn Schluß."

(haben wollen haben — mint a franciában)
(allein für sich)

Itt nem is annyira a nyelvritmikai hasonlóság a meglepő, mint a gondolati ritmus azonossága, ez sorról sorra nyomon követhető. Azonos történelem, azonos népi gondok két egymástól eltérő nyelven azonos kifejezési módot teremtenek.

Ismételten hangsúlyozzuk, hogy C. F. Ramuz nagyon tudatos nyelv-művész, aki nem a népi nyelv külső eszközeivel (tájszólási elemekkel), hanem a népi gondolkodás ritmusával, képalkotásaival fejezi ki főhősének eszejárását, jellemét, természetét. A thurgau fordító ugyanazt teszi, noha a nyelvjárást használja fel, mert ez a nyelvjárással sokkal közelebb áll Ramuz nyelvéhez. Ezt igyekeztünk bizonyítani.

Nézzünk most vers helyett prózát, Ramuz egy regényéből: *La grande peur dans la montagne*, amelynek egy részletét Werner Günther, a neuchâtel-i egyetem germanista professzora oberargauisch (landbernisch) nyelvjárársba fordított le annak bizonyítására, mennyivel közelebb jut ez a francia eredetihez, mint a Hochdeutsch-fordítás.¹⁷

Ennek szemléltetésére az alábbiakban néhány sort három nyelven közlünk, s összehasonlítva néhány érdekességet állapíthatunk meg:

(A legény a miatta meghalt szeretőjének holtteste előtt áll.)

— Ah! dit Joseph, c'est à cause de moi... Ah!

Il recommençait, mais à présent c'est vers elle qu'il se tournait:

— Ah! c'est à cause de moi!... Oh! qu'est-ce que tu as fait?

Il s'était avancé un peu, c'est de quoi les deux autres avaient aussitôt profité pour se glisser le long du mur jusqu'à la porte; si bien qu'il n'y a plus eu que lui, et elle, dans la chambre; ils n'ont plus été que les deux.

— Tu n'aurais pas dû, Victorine!

Il s'est avancé encore un peu:

— Tu aurais dû m'attendre. Tu vois bien que je serais venu...

— Jäso! het der Joseph gseit, wäge mir... Jäso!

Er ischt e chli vorwärts gange gsi, und die beide angere hei gschwing profitiert und si der Wang no zur Tür g'schliche; so si ume no är und äs ir Stube gsi:

— Du hättsch nid sölle, Viktorinli!

Er isch no e chli vorwärts gange:

— Du hättsch sölle uf mi warte. Du gsehsch jo, i wär cho...

— Ah! hat Joseph gesagt, um meinetwillen ist dies — um meinetwillen.

Er hub wieder an, aber jetzt wandte er sich ihr zu:

— Ah! es ist um meinetwillen... Was hast du getan?

¹⁷ WERNER GÜNTHER, C. F. RAMUZ, Verlag Paul Haupt, Bern 1948. Ebben a monográfiában, a 320. oldalon közli Werner Günther a 158. oldalon bemutatott Ramuz-szemelvényt (*La Grande Peur dans la Montagne* egy jellemző részlete) Oberaargauisch fordítását.

Er war ein wenig näher zu ihr hingetreten, die andern nutzen sofort diese Gelegenheit, um der Mauer entlang nach der Tür zu schlüpfen; und also war jetzt nur er hier in der Kammer. Er war da und sie. Nur sie beide sind in der Kammer gewesen.

— Das durftest du nicht tun! hat er gesagt. Er ist noch etwas näher zu ihr hingetreten:

— Du siehst ja, daß ich gekommen wäre, Victorine!¹⁸

Mindenekelőtt leszögezhető, hogy Ramuz mesterien érzékelteti a legény félénk, tétova zavarát, amellyel megholt szeretőjéhez közeledik. Nem tudja felfogni, mi történt, beszél hozzá, beszél magában. Szívet elállító, szaggatott tömörség az, amit Ramuz alkalmaz, csak amikor a két jelenlevő felhasználja az alkalmat és kioson, nyúlik meg a mondat. Mindezt mesterien adja vissza az alemann már fentebb jellemzett erős koncentráltsága, amire a Hochdeutschban sokkal nehezebb megtalálni a nyelvi eszközöket (a fordítás persze lehetne jobb). *a dit het gseit; à cause de moi wäge mir* (az *à* rövid) jól érzékelteti a holttest láttára elakadó lélekzetet, az *um meinetwillen* erre nem képes. Sorról sorra könnyen bizonyítható lenne (egyébként mindenki meggyőződhetik róla), hogy az alemann adekvátábban tükrözi az eredetit. De itt csak egy-két különösen meglepő ritmikus közelségre mutatunk rá. Il s'étais *avancé un peu* *Er ischt e chli vorwärts gange gsi* A magánhangzóra való kicsengés (*peu — gsi*), az *un peu — e chli* azonos ütemhossza, a *c'est avancé — vorwärts gange* hasonló ütemhossza, mind hozzásegítenek, hogy a Ramuz kívánta ritmus megmaradjon. Ezt a Hochdeutsch elveszti (*Er war ein wenig näher zu ihr hingetreten*) s ezzel körülményessé válik. Remekül adja vissza az alemann a következőt: *Tu n'aurais pas dû, Victorine! Du hättstch nid sölle, Viktorinli!* (ahol *sölle* ejtése *söue*, ami még kedvezőbb: *dû — söue*), ezzel szemben a Hochdeutsch változat teljesen félresikerült. (Hasonlóan a *Tu vois bien que je serais venu . . . Du gsehsch jo, i wär cho . . .*, ahol a magánhangzóra való kicsengés azonossága megint előnyére van az alemann fordításnak, valamint a rendkívüli, még a francia eredetin is túltéví tömörség: *i wär cho* — daß ich gekommen wäre.)

A két kiragadott fordítási részlet: a verses és a prózai, eléggé szemléltetik azt az állításunkat, hogy nyelvritmikai rokonság van az alemann és Ramuz nyelve között. Hogy ez bizonyos mértékben általánosítható a franciára és SONDEREGGER fent idézett véleményét támasztja alá: Schweizerdeutsch ist zu einem gewissen Grad ein Deutsch mit romanischem Akzent, — az következik a nagyon dús és változatos vokalitásból, a tömörségből és a gyakori magánhangzóra való kicsengésből.¹⁹

Végül említsük meg a svájci német népnyelv még egy jellegzetességét, amelyet SONDEREGGER professzor nem sorolt fel. S ez — ötödik jellegzetes jegyként — az a körülmény, hogy svájci német népnyelven ma is termékeny, virulens irodalomalkotás folyik, tehát élő irodalom nyelve is a svájci német. Nemcsak mint nyelvjárási különlegességek jelennek meg könyvek, költői

¹⁸ A Hochdeutsch fordítás W. J. GUGGENHEIM műve: C. F. RAMUZ, Das große Grauen in den Bergen, Fischer Bücherei.

¹⁹ A svájci német népnyelv ritmusával BRUNO BOESCH, jelenleg freiburgi egyetemi tanár (Freiburg i. Breisgau) foglalkozik. Vö. tanulmányát az 1. alatt idézett kötetben 31—39. l. Zum Sprachrhythmus des Schweizerdeutschen.

alkotások, hanem a svájci olvasók szükségét érzik annak, hogy népnyelvükön is olvassanak, vagy pl. a rádióban hallgassanak írói műveket.

Nevezetesen Johann Peter Hebel „Alemannische Gedichte” kötete óta élénkült fel az alemann népnyelvű irodalom. Így nemcsak beszédben és írásban, hanem az irodalomban is párhuzamosság, egymásmellettség, koegzisztencia tapasztalható Svájcban alemann és Schriftdeutsch között.

Több mint másfél évszázada, hogy Hebel „Alemannische Gedichte” kötete megjelent. Azóta Hebel klasszikusa az alemann költészetnek (bár a német prózairásnak is). Hebel maga a szomszédos Badenben élt, de Baselben született és mindvégig szeretettel emlékezett kisiskolás korára is.²⁰

1960-ban a Reclam kétnyelvű kiadásban hozta ki Hebel költeményeit.²¹ Sokan nehezményezték az irodalmi német fordítást, mondván, hogy a nyelvjárásban éppen a tősgyökeresség, a sajátos zamat, a jellegzetes árnyalatok a fő érték (urchig — ahogy az alemannok mondják), s ez elvész az irodalmi nyelvi változatban. A fordító Richard Gäng azzal indokolja a Hochdeutsch átültetést, hogy nem német ajkúak számára így válik érthetővé az alemann nyelv szépsége. Segítségül véve a Hochdeutsch fordítást, nem kell a megértés nehézségeivel bajlódniuk, egyszeriben elébük tárul az eredeti minden szépsége, gazdag képszerűsége, úgy, hogy hamar eldobják a mankót, s már csak az alemannt olvassák. Richard Gäng igazát bizonyítja, hogy a kétnyelvű kiadás alapján az „Alemannische Gedichte” japán fordítóira is akadt.

Az alemann mint svájci népnyelv tehát ma irodalmi rangú; negyedévenként megjelenő folyóirat,²² gazdag évi könyvtermés, rendszeres rádióadások s mindenekelőtt a svájci német nép tartják meg élő, fejlődő nyelvi valóságuknak.

KRAMMER JENŐ

²⁰ Erinnerung an Basel: Z' Basel an mim Rhi / jo dört möchti si! (Reclam, 154. l.)

²¹ JOH. PETER HEBEL, Alemannische Gedichte mit hochdeutscher Übertragung von Richard Gäng, herausgegeben mit einer Einleitung von Wilhelm Zentner, Philip Reclam jun. Stuttgart 1966.

²² Schwyzerlüt, Zytchrift für üses Schwyzerdütsch Erschynt 4 mal im Jahr. Redaktion: Beat Jäggi, Bärn-Bümplitz, Verlag und Druck „Schwyzerlüt” (1965: 27. Jahrgang).

ISMERTETÉSEK – SZEMLE

II. Nemzetközi Finnugor Kongresszus

Helsinki, 1965. augusztus 23 – 28

A Budapesten 1960-ban megrendezett I. Nemzetközi Finnugor Kongresszus után öt esztendővel került sor a testvéri Finnország fővárosában az uráli népek nyelvét, néprajzát, régészetét, antropológiáját és irodalmát kutató tudományágak második, valóban nagy és nemzetközi seregszemléjére. A II. Nemzetközi Finnugor Kongresszus társadalmi esemény és nemzeti ügy volt a vendéglátó Finnországban; a kongresszus gondos, mindenre kiterjedő figyelemmel történt előkészítése és lebonyolítása, az ünnepi külsőségek, a finn sajtó és sok más tényező egyaránt ezt a szilárd meggyőződést alakította ki, ezt a jóleső érzést keltette bennünk, a nagy seregszemle résztvevőiben és vendégeiben. A tanácskozások nemzetközi tudományos jelentőségét pedig maga az a tény is érzékelteti, hogy összesen tizenkilenc ország küldte el Helsinkibe kutatóit, tudósait (Anglia, Csehszlovákia, Egyesült Államok, Finnország, Franciaország, Hollandia, Írország, Japán, Jugoszlávia, Kanada, Korea, Lengyelország, Magyarország, a Német Demokratikus Köztársaság, a Német Szövetségi Köztársaság, Norvégia, Olaszország, Svédország és a Szovjetunió).

A kongresszus egyik leglényegesebb része a tudományos program volt, amelynek lebonyolítása négy napot vett igénybe (augusztus 23–26.). A napi ülészekok kezdetén hangzott el a négy fő előadás; augusztus 23-án Pertti Virtaranta professzoré: „Über das Sammeln von finnischem und finnisch-ugrischem Sprachgut in Finnland nach dem Zweiter Weltkrieg”; a következő napon Ortutay Gyula akadémikusé: „A finnugor folklór-kutatások lehetősége és feladatai”; harmadnapra Björn Collinder egyetemi tanár tartott előadást „Die Verwandtschaftsverhältnisse der uralischen Sprachen” címmel, s végül augusztus 26-án Harri Moora professzor előadása hangzott el: „Zur älteren Geschichte des Bodenbaues bei den Esten und ihren Nachbarvölkern”.

A négy nap során a kongresszus plenáris ülésein elhangzott fő előadásokat követően került sor az egyes szekciók munkájára, amely a következő tizenegy szakterületet ölelte fel (zárójelben közöljük az egyes szekciókon elhangzott előadások számát): általános finnugrisztika (34), balti-finn nyelvek (22), ugor nyelvek (27), szamojéd nyelvek (6), tárgyi néprajz (17), szellemi néprajz (13), népzene (5), néphagyományok és szokások (2), régészet (4), irodalom (6) és antropológia (7). A plenáris és a szekcióüléseken tehát — tudomásom szerint — összesen 147 előadás és ezeken kívül számos referátum, hozzászólás hangzott el. Ezeknek nyomtatásban is megjelenendő gyűjteménye az uráli népekkel foglalkozó tudományágak fontos dokumentuma lesz.

A kongresszus rendkívül színes és szerteágazó tudományos tevékenységét ragyogóan egészítette ki a példásan szervezett társadalmi program:

a fogadások és egyéb ünnepélyes alkalmak a négy munkanap estéin, majd az augusztus 27—28-án lezajlott, emlékezetes kirándulások Jyväskylä, Tampere, Turku és Porvoo városába.

Meggyőződésünk, hogy kongresszusunk jelentős lépéssel vitte előre tudományunk ügyét. Hálával és jóleső érzéssel emlékezünk finn barátaink feledhetetlen vendégszeretetére, s munkás hétköznapijaink során a helységi élményeket, tanulságokat kamatoztatva készülünk az uralisztika következő nagy találkozójára, amely a tervek szerint öt esztendő múlva a Szovjetunióban rendezendő meg.

VÁSZOLYI ERIK

Általános és alkalmazott nyelvészeti szeminárium Besançonban

A Nemzetközi Alkalmazott Nyelvészeti Szövetség (Association internationale de linguistique appliquée: A. I. L. A.) és annak francia tagozata rendezésében 1965. július 12-e és augusztus 6-a között Besançonban tartották meg az első nemzetközi általános és alkalmazott nyelvészeti szemináriumot, melyre vendégként három magyar résztvevőt is meghívtak. A Szövetség 1964 novemberében Nancyban alakult; ott határozták el, hogy egy-egy nemzet tagozata két, egymást követő éven át rendez egy-egy nyári szemináriumot. Az 1966-ban tartott, második franciaországi szeminárium után valószínűleg Anglia fogja magára vállalni a szervezés gondját.

A szeminárium célját elárulja elnevezése: egy hónapon át előadás-sorozatok és egyes előadások, szemináriumok és gyakorlati foglalkozások keretében aktívan foglalkozni az általános és alkalmazott nyelvtudomány időszerű kérdéseivel. Ez évben az előadás-sorozatot tartók között ott szerepelt Th. A. Sebeok (két sorozata: Fonológia; Taxonómia, vagyis a nyelvek különféle szempontú osztályozásának ismertetése — különös tekintettel a tipológiai osztályozásokra), Malmberg professzor a lúndi egyetemről (Általános fonetika; Idegen nyelvi kiejtés tanítása); Culioli, a Sorbonne tanára (és egyben a francia tagozat elnöke: Az alkalmazott nyelvészet elméleti kérdései; Alkalmazott nyelvészet a nyelvoktatásban); Capelle, a külföldi francia-oktatás-intézet igazgatója, a tagozat titkára (Alkalmazott nyelvészet a franciának mint idegen nyelvnek a tanításában); R. Moreau, az IBM cég tudományos kutatóintézetének vezető munkatársa (Gépi nyelvek, programozás). A sorozatokat élénkítették az egyes külön előadások: a résztvevők így hallhatták Martinet, Quemada, Moreau, Fónagy és mások egy-egy, közérdeklődésre igényt tartó beszámolóját.

Ami a hallgatóságot illeti: több mint 130 ember gyűlt össze a világnak valóban minden tájáról (Dél-Amerikát és Ausztráliát is beleértve): nyelvoktatók, fordítók, kutatóintézeti dolgozók, „gépi” nyelvészeti szakemberek. A számos előadássorozat és gyakorlat jó része természetesen ütközött. A szervezőbizottság fel is kérte a résztvevőket, hogy háromnál több sorozatot ne látogassanak. Ha ehhez hozzávesszük, hogy egy kicsi, de jól megválogatott könyvtár állt állandóan az érdeklődők rendelkezésére, valamint, hogy ugyancsak dolgozni lehetett egy, a besançoni egyetemen most felállított IBM 1620—1622-es gépkomplexuson, valamennyire képet kapunk a szervezők előrelátó gondoskodásáról a programot illetően.

Ragadjunk ki csak néhány pontot e gazdag műsorból. — Sebeok professzor fonológiai előadásai a korszerű, Jakobson-féle felfogással ismertették meg a hallgatóságot, a fonémák akusztikai szempontból történő osztályozása alapján. Sorozatát terv szerint néhány nappal előbb fejezte be, hogy módot adjon a hallottak rendszeres gyakorlati alkalmazására. Ennek keretében például egy kambodzsai résztvevő megkísérelte felvázolni az ó-khmer fonéma-rendszert: az előadó és a résztvevők kollektív munkával igyekeztek a felvázolt rendszert egyszerűbbé, ellentmondás nélkülivé tenni. Hasonló módszerrel bemutatták a mai norvég és a mai román fonéma-rendszert is az egyes résztvevők.

Sokak számára igen nagy élményt nyújtottak Moreau és Peuchot előadásai, valamint a hozzájuk fűződő gyakorlati munka az említett elektronikus gépeken. A gépekkel hoztak kész programokat is (szerzőjük Mlle Stéphant volt, aki segített a kezdő programozóknak a tanfolyam során is). Így egy program szótagokra bontotta a közönséges francia helyesírással írt szövegeket, eredményül megszámlolva azt is, hogy összesen hány szó és hány szótag volt. (A program igen jó megközelítéssel dolgozott: nem csupán az *em-ploie*-féle mássalhangzó-csoporton belül végezte el helyesen a szétválasztást, hanem a *ren-daient*-féle látszólagos magánhangzó-csoportot is egynek vette; enélkül — a mai francia helyesírást figyelembe véve — nem is lehetne természetesen reális eredményeket elérni.) Egy másik program néhány előzetesen bevitt szóból generált nyelvtanilag helyes mondatokat, természetesen figyelmen kívül hagyva az értelmet. Íme, néhány — olykor egyszerűen értelmetlen, olykor költői, olykor egész közönséges — mondata a gépnek: *Le ciel bleu frappe le bateau, Le soleil joue à l'océan, Le soleil brille sur le bateau* stb. A résztvevők készítette programok közül egyet sikerült a géppel is megvalósíttatni (a programot házi feladat formájában, más-más stílusban, mindenki elkészítette; programozásra végül is a Konigová [Prága] által szerkesztett terv javított változata került). E program célja az volt, hogy a gép megszámlálja, hány 1, 2, 3 stb. betűs szót talált egy beadott szövegben, és közölje táblázat formájában, így: „NOMBRE DE MOTS DE 1 LETTRE

2

3

stb.”

Beadtunk egy-egy rövid francia, angol, magyar és orosz szöveget, és az élményt külön-külön táblázatok formájában valóban meg is kaptuk. (A szövegek olyan rövidek voltak — 400–400 betűsek —, hogy az eredmények helyességét még szemmel is könnyű volt ellenőrizni.) E kísérleten felbuzdulva, immár terjedelmesebb szövegeket kívántunk beadni a gépbe. Ennek során természetesen bizonyos módosításokat kellett végrehajtanunk a Konigová-féle programon. Így a „dimenzió”-t 400-ról 9999-re kívántuk felemelni — vagyis ennyi betű átnézést előírni. A gép ekkor a hozzákapcsolt írógépen keresztül közölte velünk, hogy az a mennyiség meghaladja pillanatnyi memória-kapacitását, sőt még 4000-rel sem volt hajlandó dolgozni. Végül a 2000-et elfogadta, úgyszintén a várható szóhosszot is. Ezt mi eredetileg — a ragos magyar alakokra való tekintettel — 25 n-ben állapítottuk meg, az orosz tudományos szövegek miatt azonban 30-ra kellett emelni. A módosítások következtében valahol a program elromlott (önellentmondó volt, vagy nem adott egyértelmű utasítást minden előforduló esetre), így a gép — néhány kártya feldolgozása után — szemmel láthatóan zavarba jött és egy ellenőrizhetetlen helyen és okból bizonyos circulus vitiosus-ban kezdett gondolkodni

(ez a „circulus” a szó szoros értelmében látható volt egy ellenőrző-lámpacsoport periodikus felvillanásaiból), és nem adott ki semmiféle eredményt. Az idő rövidsége miatt a program hibájára már nem tudtunk rájönni (pedig egy ilyen feltárt hiba talán még tanulságosabb lett volna, mint a működő program).

A gépről szólva nem lehet említetlenül hagyni M. Peuchot matematikai-logikai előadásait. Orosz és magyar mestereket hallva az embernek az az érzése támadhatott, hogy ezt a stúdiumot lényegében csak egy módon lehet előadni. M. Peuchot, a Bourbaki-iskola jeles tanítványa, élő példáját adta annak, hogy ez az elképzelés mennyire nem igaz. Könnyedsége, eleganciája valószínűleg nem csupán, illetőleg elsősorban nem személyi adottságaiból, hanem mestereinek egész matematika-nézetéből adódik.

A szorosan vett programon kívüli események közül számunkra természetesen az volt a legemlékezetesebb, hogy Quemada, e fiatal, lelkes tudós előadásban is meg üzemlátogatás során is megismertette velünk egész telepét, ahol lyukkártya-rendszerű gépeken szótárakat, szövegeket dolgoznak fel igen nagy mennyiségben és kiváló minőségben. Quemada nagyüzemére már többen felhívták itthon a figyelmünket. Valóban bámulatos a Quemada-csoport sokoldalúsága, Quemada hallatlan energiája. Több tucat francia szerző szómutatója, Baude laire, Corneille, Racine, Apollinaire egy-egy művének konkordancia-szótára, a Littré és Larousse alapján készített francia szóvégmutató szótár után számos hasonló kiadványuk van készülöben, kiadnak három folyóiratot, vizsgálják a mai spanyol és francia nyelvet, — és mindezt alig hét-nyolc év leforgása alatt, kezdeti megnemértéssel küszködve, egy 110 ezer lakosú kisvárosban tették! Ehhez valóban csak Quemada spanyol (vagy inkább katalán?) temperamentuma ad kulcsot.

A szeminárium és Quemada több hazai gondot is felvet. Vajon nem kellene-e hazánk nyelvtudományát is képviseltetni az említett nemzetközi szervezetben? Vajon nem kellene-e nekünk is ilyen jól — tágasan és mégsem szétfolyón — értelmeznünk az általános és alkalmazott nyelvészetet, ahol az alkalmazások között nemcsak a gépi fordítás kap helyet, ahol a nyelvtanítás mellett nem utolsósorban maga az elméleti nyelvtudomány is élvezője a modern gépi technikának, ahol az „alkalmazás” vissza-alkalmazást is jelent, nem kis hasznára a nyelvtudománynak?

PAPP FERENC

Linguistic Institute of the Linguistic Society of America*

(Ann Arbor, Michigan, 1965. június 24. — augusztus 18.)

A múlt évben a „Wenner-Gren Foundation” jóvoltából hosszabb tanulmányutat tehettem az Amerikai Egyesült Államokban. Céлом egyebek között az volt, hogy tájékozódjam az amerikai nyelvtudományi életben.

New Yorkba június elsején érkeztem. Az egyetemi tanév már véget

* A „Wenner-Gren Foundation”-nak ezúton is köszönetet mondok azért, hogy támogatásával lehetővé tette amerikai tanulmányutamat, s így azt is, hogy az Ann Arbor-i „Linguistic Institute”-on részt vehettem. — F.-K. F.

ért, s eleinte — megvallom — nem hatott át a túlzott optimizmus, hogy a nyarat jól fel tudom használni. Az Ann Arbor-i kurzusról — a címben az „Institute” szó jelentése ’kurzus, tanfolyam’ — már előzetesen tudtam, arról azonban csak igen bizonytalan elképzeléseim voltak, hogy mi is történik egy ilyen tanfolyamon, s érdemes-e részt vennem rajta. Az amerikai életben ekkor még egyébként is eléggé tétován mozogtam, Ann Arborról nagyon keveset tudtam, személyes kapcsolataim ott egyáltalán nem voltak. Szerencsére segítségemre sietett Lotz János, a New York-i Columbia Egyetem professzora. Ő határozottan amellett volt, hogy vegyek részt a tanfolyamon, mivel az programja révén az adott helyzetben a lehető legtöbbet nyújtja az általános tájékozódás szempontjából. Ugyanakkor — mondotta — számos kitűnő amerikai nyelvessel is alkalmam lesz ott személyesen megismerkedni. Lotz professzor azonnal írt is Ann Arborba, bejelentette részvételi szándékomat. Hamarosan megjött a válasz: jelentkezésemet elfogadták.

Mielőtt az Ann Arbor-i tanfolyamról való beszámolóra rátérnék, hadd szóljak néhány szót a „Linguistic Institute”-ok intézményéről.

Az első ilyen nyelvészeti tanfolyamot 1928-ban rendezte az Amerikai Nyelvtudományi Társaság (Linguistic Society of America). Színhelye ennek a Yale Egyetem, szervezője és igazgatója pedig E. H. Sturtevant volt. Azóta rendszeressé váltak az ilyen tanfolyamok az Egyesült Államokban. Színhelyük továbbra is többnyire valamelyik vezető egyetem, céljuk pedig az, hogy lehetőséget adjanak a nyelvtudomány iránt érdeklődőknek — elsősorban természetesen fiataloknak — arra, hogy 6–8 héten keresztül kiváló szakemberek irányításával intenzíven foglalkozhassanak a nyelvtudomány aktuális kérdéseivel. A tanfolyam résztvevőinek rendelkezésére állanak a színhelyül szolgáló egyetem könyvtárai, tudományos gyűjteményei, laboratóriumai, gépi berendezései stb. Az elmélet mellett nagy hangsúly esik a gyakorlatra. Ez érthető is, hiszen egyrészt az amerikai élet egyik jellemzője a praktikum, másrészt az Egyesült Államokban egyre több jól képzett nyelvészre van szükség.

Az Ann Arbor-i kurzus sorrendben a tizennyolcadik volt. Mit ígért résztvevőinek? Programja erre a kérdésre így felel: „The 1965 Institute will offer a full complement of basic courses designed to orient the newcomer to linguistic studies. Particular attention will also be given to applying the principles of structural analysis of individual languages, both ancient and modern. The procedures of the linguist working under field conditions will be demonstrated by the analysis of languages elicited from native informants. A laboratory course will feature the sound spectograph and other instruments used in analyzing speech. — More advanced students and scholars will benefit from a wide variety of advanced course and seminars, and will have available to them the relevant research collections of the University of Michigan, such as the Middle English Dictionary.”

A kurzus résztvevői összesen 57 előadássorozat, szeminárium és nyelvtanfolyam között válogathattak. Nem sok értelme volna mindegyiket felsorolni. Hadd adjak azonban mégis némi ízelítőt abból, hogy a program hogyan tagolódott, hogyan realizálódott.

Kezdő fokon ilyen témakörök voltak: bevezetés a nyelvtudományba (Introduction To Linguistics: H. A. GLEASON, Hartford Seminary Foundation); fonetika (Phonetics: J. SHOUP, University of Michigan); fonológia (Phonological Analysis; W. LEHN, University of Texas); grammatikai elemzés (Grammatical Analysis; S. SAPORTA, University of Washington); terepmunka

(Field Methods In Linguistics; F. LOUNSBURY, Yale University; R. BURLING, University of Michigan; C. HODGE, Indiana University); történeti és összehasonlító nyelvtudomány (Introduction To Comparative and Historical Linguistics; A. R. KEILER, University of Michigan).

Haladó fokon — egyebek között — ilyen témájú előadássorozatot kínált a program: két nyelv egybevető elemzése (Contrastive Analysis; P. SCHACHTER, University of California, Los Angeles); generatív fonológia (Generative Phonology; A. R. KEILER); generatív nyelvtan (Generative Grammar; P. SCHACHTER); logikai gépek felhasználása a nyelvészetben (Linguistics and Computers; S. M. LAMB, Yale University); gépi eszközök és kísérleti módszerek a fonológiában (Experimental Studies In Phonology; G. PETERSON, University of Michigan).

Az alkalmazott nyelvtudomány területéről a következő témakörök kerültek szóba: fordításelmélet (Translation Theory; J. C. CATFORD, University of Michigan); problémák az angol nyelv idegen nyelvként való tanításában (Special Problems In the Teaching Of English As a Foreign Language; P. FODALE, University of Michigan); a nyelvi viselkedés funkcionális és összehasonlító lélektani vizsgálata (Psychology Of Language; J. B. CARROLL, Harvard University); stilisztika; a statisztikai módszerek alkalmazása a stílus vizsgálatában (Stylistics; ST. ULLMANN, University of Leeds, Anglia); a társadalom szervezetének és életének tükröződése a nyelvben (Language and Society; R. BURLING).

Az összehasonlító és történeti nyelvtudomány ilyen témákkal szerepelt: az összehasonlító indoeurópai nyelvtan legfontosabb problémái (Problems Of Indo-European Comparative Linguistics; F. B. J. KUIPER, Leiden, Hollandia); a sémi nyelvek összehasonlító fonológiája és morfológiája (Comparative Semitic Linguistics; G. M. SCHRAMM, University of California, Berkeley); romanisztika (Comparative Romance Linguistics; E. PULGRAM, University of Michigan); germanisztika (Introduction To Comparative Germanic Linguistics; W. BENNETT, University of Michigan); szlavisztika (Introduction To Comparative Slavic Linguistics; G. Y. SHEVELOV, Columbia University); történeti görög dialektológia (Greek Dialects; H. DON CAMERON, University of Michigan); bevezetés a kaukázusi nyelvek kutatásába (Survey Of Caucasian Linguistics; H. VOGT, Oslo, Norvégia); a thai nyelvek összehasonlító vizsgálata (Comparative Thai; W. J. GEDNEY, University of Michigan); történeti angol fonológia (History Of English Phonology; R. P. STOCKWELL, University of California, Los Angeles).

A jelentés tan problematikája három aspektusban került megtárgyalásra: a szókészlet és a nyelvi elemek jelentés tan (Semology; M. JOOS, University of Wisconsin); szemantikai rendszerek vizsgálata (Structural Semantics (F. LOUNSBURY); a jelentés tan problémáinak történeti áttekintése (History of Semantics; ST. ULLMANN).

A strukturalista nyelvtudomány témái a következők voltak: a mai amerikai angol nyelv struktúrája (Modern English Grammar; H. KING, University of Michigan); transzformációs angol mondat tan (English Syntax; R. P. STOCKWELL); a modern spanyol nyelv fonéma rendszerének, morfológiájának és mondat tanának szinkronikus vizsgálata (Structure Of Spanish; S. SAPORTA); az orosz nyelv struktúrájának szinkronikus és diakronikus áttekintése (Structure of Russian; G. Y. SHEVELOV); az óegyiptomi nyelv strukturális elemzése (Structure Of Old Egyptian; C. HODGE); a héber irodalmi

és köznyelv struktúrája (Structure Of Hebrew; G. M. SCHRAMM); strukturális arab fonológia és mondattan (Structure Of Arabic; W. LEHN); a grúz nyelv tipológiai vizsgálata (Structure Of Georgian; H. VOGT); a thai nyelv struktúrája (Structure Of Thai; W. J. GEDNEY).

A „Linguistic Institute” nyelvtanfolyamai — összhangban az elméleti előadásokkal s a szemináriumokban folyó munkával — azt a célt szolgálták, hogy résztvevőik elmélyedhessenek valamelyik nyelv alapos ismeretében. A szanszkrit kurzus tárgya például ez volt: a szanszkrit nyelvtan vázlata; szövegolvasás, összehasonlító szanszkrit hangtan és alaktan indoeurópai alapon (Sanskrit; O. L. CHAVARRIA-AGUILAR, University of Michigan); az orosz tanfolyamon nyelvészeti szövegeket olvastak a résztvevők abból a célból, hogy felkészüljenek az orosz nyelvű szakirodalom önálló olvasására (Russian For Linguists; W. J. CORNYN, Yale University). Hasonló felépítésű kurzusokon még a következő nyelveket lehetett tanulni: páli (O. L. CHAVARRIA-AGUILAR); óperzsa (H. H. PAPER, University of Michigan); az Aveszta nyelve (F. B. J. KUIPER); gót (W. BENNETT); ófrank (R. L. KYES, University of Michigan); óangol (H. ORTON, University of Leeds, Anglia).

Külön kell szólnom a „Forum Lectures” című előadássorozatról. Ebben a sorozatban hetenként három előadás hangzott el. Az előadások az esti órákban voltak, így rajtuk mindenki részt vehetett. Az előadók a legkiválóbb amerikai és külföldi nyelvészek közül kerültek ki, maguk az előadások pedig a nyelvtudomány alapvető elvi kérdéseit tárgyalták. A legfontosabb témakörök a következők voltak: a nyelvlélektan elméleti kérdései a generatív nyelvtanok szemszögéből nézve (Psycholinguistic Theories and Generative Grammars; S. SAPORTA); a fonológia alapvető kategóriái (Underlying Representations In Phonology; N. CHOMSKY, Massachusetts Institute of Technology, Cambridge); a zöngétlen magánhangzók általános problematikája három indián nyelv konkrét tényein vizsgálva (Voiceless Vowels, Their Conditioning Factors and Phonological Status In Cayuga, Comanche and Southern Paiute; F. LOUNSBURY); a nyelvi modellek alkalmazásának lehetőségei a dialektológiában (Three Models Of Dialect Differentiation; U. WEINREINREICH, Columbia University); a nyelvi analízis szintjei (On 'Levels' In Language; J. C. CATFORD); a legújabb jelentéstani elméletek (Recent Issues In Semantic Theory; J. KATZ, Massachusetts Institute of Technology); etimológia és jelentés (Two Semantic Ingredients In Etymological Analysis; Y. MALKIEL, University of California, Berkeley); az ind nyelvek kialakulása s a szubsztrátum szerepe létrejöttükben (The Genesis Of a Linguistic Area; F. B. J. KUIPER); a szókészlet szerkezete (How the Vocabulary Is Built Up; ST. ULLMANN); a kaukázusi nyelvek eredetének problémái (To What Extent Can We Speak Of a Caucasian Family of Languages; H. VOGT); nyelvfilozófia (Philosophies Of Language; A. KAPLAN, University of Michigan); a jelentés tan logika és a filozófia szemszögéből nézve (Semantics — From a Logician's Point Of View; Semantics — From a Linguistic Critic's Point Of View; Y. BAR-HILLEL, Hebrew University, Izrael). Rendkívül érdekes volt ebben a sorozatban K. L. PIKE (University of Michigan) „mono-lingual demonstration”-je. PIKE professzor azt mutatta be, hogy miként lehet egy ismeretlen nyelven — a jelen esetben berberül — beszélő informátorral kontaktust teremteni, s az informátor válaszaiból kifejtetni az illető nyelv fonémarendszerét, alaktanát és mondattanát (csak a bemutató végén derült ki, hogy az informátor berber nyelven beszélt).

Az előadásokkal párhuzamosan kemény munka folyt a szemináriumokban s a könyvtárakban. A hallgatónak vizsgadolgozatot kellett készíteniük mindegyik tárgyukból s jelentős mennyiségű szakirodalmat kellett feldolgozniuk. A vizsgák több mint egy hétig tartottak s igen szigorúak voltak.

Az Ann Arbor-i kurzus nagy élmény volt számomra. Csaknem két hónapon keresztül benne élhettem egy igen nagy intenzitású szellemi munkaközösségben, közelről megismerkedhettem az Egyesült Államok egyik legjobb egyetemének életével, intézményeivel, alapos betekintést kaphattam az előadások, olvasmányaim s személyes kapcsolataim révén az amerikai nyelvtudományi életbe. Különösen hasznosak voltak számomra a LOUNSBURY-val, CARROLL-lel, SHEVELOVVAL folytatott beszélgetések, sokat tanultam előadásaikból, továbbá GLEASON, ŠAPORTA, CHOMSKY, BAR-HILLEL, PIKE, MALKIEL, WEINREICH, ULLMANN, KUIPER és VOGT előadásából is. Ez utóbbi három európai nyelvészszel számos alkalommal együtt lehettem. Beszélgetéseink témája többnyire a tradicionális és a strukturalista nyelvtudomány viszonya volt. VOGT professzorral azonban több ízben beszélünk arról is, hogy milyen fontos lenne Magyarországon több gondot fordítani a kaukázusi nyelvek kutatására. ULLMANN professzornak viszont jelentéstani műveltségem elmélyítésében köszönhetek igen sokat.

Az elmondottakból látható, hogy a tanfolyamon tradicionális és strukturalista témák egyaránt szóba kerültek. A két tábor képviselői jól megfértek egymással, lekicsinylést a másik fél iránt senki részéről sem tapasztaltam. Valójában a „Linguistic Institute” teljes egészében a nyelvtudomány egységét példázta. Ezen az egységen belül a történeti és összehasonlító módszernek továbbra is megvan a maga sajátos szerepe, a strukturalizmusnak is megvan a maga sajátos feladatköre. Ne feledjük egyébként, hogy a strukturalizmus korántsem csupán a mai nyelvállapot szinkron vizsgálatával foglalkozik, hanem különböző korok nyelvi struktúráit is egybeveti, kutatja a nyelvi rendszerek változásának okait, tehát történeti aspektusa is van. A strukturalizmus különben is nem a semmiből jött létre, hanem gyökereit mélyen a tradíciókba eresztí. Új szintézis van születőben a tradicionális módszer téziséből s a strukturalizmus antitéziséből. Ennek az új szintézisnek az ad értelmet, ha így az eddiginél magasabb szinten, sokrétű és tökéletesebb metodológiával jobban megismerjük a nyelvet.

Az amerikai nyelvtudomány túljutott azon a fejlődési szakaszon, amelyet az ún. „modern” irányzatok képviselőinek a türelmetlensége jellemezett. Ma már senki sem vitatja, hogy a nyelv történeti jelenség is, s ezért történeti vizsgálatának — egyebek közt a „tradicionális” komparatista módszer alkalmazásának is — megvan a maga létjogosultsága.

Hadd idézzek mindezzel kapcsolatban a Los Angeles-i egyetem professzorának, J. T. WATERMANNnak „Perspectives in Linguistics” (Chicago & London 1963, Phoenix Books) című munkájából (Preface, VII. p.): „If the student of linguistics or the structural grammarian is to become something more than a well-trained technician, he must sooner or later develop an awareness of his intellectual heritage; he must learn that the ideas which he finds so new and so stimulating are rooted in a long tradition. This is a necessary but frequently neglected part of his education.

As this book goes to press there is no readily available text that adequately provides this perspective. To my knowledge, only one of the recent

linguistics texts published in this country does more than mention in passing the names of those scholars — other than Bloomfield — who first formulated and clarified the principles of structuralism. And because linguistics has come to mean so exclusively »structural linguistics«, the origins and the theoretical basis of comparative linguistics are often treated most cursorily. The fact that the one would have been impossible without the other is scarcely suggested.” (A ritkításokat én végeztem. — F.-K. F.)

A 19. „Linguistic Institute” színhelye ez év nyarán a Los Angeles-i egyetem lesz. Programja igen gazdagnak ígérkezik, s minden bizonnyal előbbre fogja vinni az időszerű nyelvtudományi kérdések tisztázásának az ügyét.

FABRICIUS-KOVÁCS FERENC

Studia Fennica

Revue de Linguistique et d'Ethnologie Finnoises. I—XI. Helsinki 1933—

1933-ban indították meg a helsinki egyetem akkori docensei, a folklorista HAAVIO és a nyelvész PENTTILÄ a finn nyelvtudomány, folklorisztika és tárgyi néprajz nemzetközi orgánumának, a *Studia Fennica*-nak a sorozatát. A folyóiratból eddig 11 kötet jelent meg. Ezek nagymértékben növelték a nemzetközi tudományosság számára a finn kutatásokba való betekintés lehetőségét. Már kezdettől fogva arra törekedtek a szerkesztők, hogy mind szakcikkekkel, mind pedig tájékoztató jellegű összefoglalásokkal világos képet adjanak a finn irányzatok eredményeiről. A második kötettől kezdődően könyvismertetéseket is közölnek, de csak finnül megjelent művekről. A harmadik kötetben találunk először éves nyelvtudományi-néprajzi bibliográfiát. Eddig 7 ízben jelent meg ilyen összefoglalás, minden esetben SULO HALTSONEN tollából (a III. kötet: 1935—36-ról; a IV. kötet 1937—38-ról, az V. kötet: 1939—44-ről, a VI. kötet: 1945—49-ről; a VII. kötet: 1950—54-ről; a IX. kötet: 1955—58-ról; a X. kötet: 1959—61-ről). Más természetű bibliográfiái összefoglalások is olvashatók az egyes kötetekben. (VII.: beszámoló a helsinki egyetem folklor tanszékének tevékenységéről 1947—1954 között; IX.: ugyanilyen beszámoló az 1955—58. évről; X.: 1959—61. évről; a VIII. kötetben HAAVIO akadémikus 1959-ig írott műveinek teljes bibliográfiája, a XI. kötetben KAARLE KROHN bibliográfiája; a IX. kötetben beszámoló a turkui egyetemen 1955—59 között folyt tárgyi néprajzi oktatásról.) Eddig három alkalommal jelent meg különszám. Az 1956-ban kiadott VII. kötet a Finn Irodalmi Társaság (*Suomalaisen Kirjallisuuden Seura*) megalakulásának 125. évfordulójára jelent meg. 1959 januárjában az akkor 60 éves HAAVIO tanulmányaiból válogatott emlékkönyv formájában jelent meg a VIII. kötet (*Essais folkloriques par MARTTI HAAVIO*), a XI. kötet pedig 1964-ben KAARLE KROHN születésének századik évfordulójára látott napvilágot. Ez utóbbiban 5 tanulmány foglalkozik a finn iskola hajdani mesterének életével és működésével. Szinte minden egyes kötetben olvashatunk olyan tanulmányokat, amelyek mind tárgyuknál, mind módszerüknél fogva különleges figyelmet érdemelnek. Ilyenek a szorosabban vett tárgyi néprajz köréből KUSTAA VILKUNA munkái (I.: a meginduló finn nyelvjárási szótár várható néprajzi tanulságai, II.: az igásőrkör finnországi elterjedése, III.: középkori eredetű lófogatolási eszközök, VI.: a finn népi csipkeverés), E. A. VIRTANENnek a karjalai népi vadászat jogszokásairól (IV.), TOIVO VUORELA professzornak a finn húskolbászkészítés kultúrtörténeti háttéréről írott dolgozata (IX.) és más, apróbb tanulmányok. A nem finn anyaggal foglalkozó cikkek közül fontos ILMARI MANNINENnek a szetukéz lakóházakról írott munkája (III.). Ezzel vethetjük össze AIMO TURUNEN cikkét, amelyben a vepsze nép epikus és mitológiai hagyományait mutatja be (III. és VI.). A vezető finn folkloristák közül a legtöbbször HAAVIO nevével találkozunk. Legutóbbi dolgozataiban a lélek megítéléséről szóló verses legenda (IX.), illetve a *locus amoenus*-típusú finn népdalok (X.) eredetének és rokonságának a kérdéseivel foglalkozott. JOUKO HAUTALA

több cikkében a finn néphit, illetve néphitkutatás kérdéseit vizsgálja (V., IX.). MATTI KUUSI professzor itt tette közzé (VI.) a finn epikus költészet, valamint az ezzel párhuzamba állított, más epikus néphagyományok ismétlődő formáinak tipologizálásáról írott tanulmányát. A szorosabban vett nyelvészeti tárgyú dolgozatok majd mindegyikében is sok etnológiai anyag található. (Ezek között is külön figyelmet érdemel NIRVI szótabu cikke az V. kötetből.) ELSA ENÄJÄRVI-HAAVIO a gyermekjátékokról és ünnepi szokásokról (II., V.), SIMONSUURI pedig a finn mitikus mondák osztályozásáról írt cikket (V.). Külön tanulmány foglalkozik a finn 'kantele' szó eredetével. Az eddigi véleményekkel szemben a szerző, EINO JOVEVÄYNEK tartja a szót (X.). A nyelvészeti tárgyú cikkek száma kevesebb. Többnyire dialektológiával, lexikográfiával foglalkoznak (HAKULINEN, LESKINEN, HÄMÄLÄINEN), néhány cikk grammatikai érdekű (ITKONEN tanulmánya a keleti-tengeri finn duálisról a IX. kötetben; az észti SAARESTE dolgozata az észti nyelvben előforduló köszönési formákról (VI.)), valamint több ismertetés és beszámoló).

Külön meg kell jegyeznünk azt, hogy a *Studia Fennica* a legutóbbi számokból kitetszően modernebb folklorisztikai felfogások szócsövévé is válik. A KROHN-centenárium alkalmával többször is szóba került az a gondolat, hogy a hajdani finn iskola módszerét más módszerekkel kell helyettesíteni. A tárgyi néprajzi, illetve a nyelvtudományi dolgozatok a finn kutatás mai állapotát rögzítik. A *Studia Fennica* a Finn Irodalmi Társaság gondozásában jelenik meg, Helsinkiben. Jelenlegi szerkesztői HAAVIO akadémikus, HAKULINEN, HAUTALA és VUORELA professzorok.

VOIGT VILMOS

Björn Collinder: Comparative Grammar of the Uralic Languages*

A Handbook of the Uralic Languages. 3. Stockholm, 1960. Almqvist och Wiksell. 416 l. + 5 térképmelléklet

BJÖRN COLLINDER, az uppsalai egyetem finnugor nyelvészeti tanszékének nyugalmazott tanárát nemcsak szaktudományának művelői ismerik mint a lapp nyelvjárások, a fokváltakozás és a hangrendi illeszkedés kiváló kutatóját, hanem széles körű — többek között indoeurópai-uráli, uráli-altaji, uráli-jugakir — rokonságkutatások úttörőjeként és szellemes általános nyelvészeti munkák szerzőjeként az uralisztikán kívül is nagyra becsülik. Tudományos testamentuma alább bemutatandó művében csúcsosodik ki. Ebben nyelvész kollégái számára kézikönyvszerűen összefoglaló képet ad ismereteink mai állásáról, a más szakterületek nyelvészeinek pedig kiváló lehetőséget nyújt arra, hogy képet alkossanak maguknak egy nyelvcsalád mibenlétéről és felépítéséről. COLLINDER teljesítményét nehéz eléggé értékelnünk; különösen nagyra becsülik azok a kutatók, akik saját tudományszakukban megsokták, hogy a XIX. század nagy tudományos összefoglalásai ott sorakoznak az íróasztalukon. Minthogy a finn finnugrisztika a saját területén sosem számította legsürgetőbb feladatai közé a tudományos ismeretek kézikönyvszerű összefoglalását, és SZINNYEI vékonyka művének, a Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft kötetének megjelenése óta több mint ötven év telt el, amely idő alatt a forrásközlemények száma megsokszorozódott, és kivált az etimológiai kutatás módszerei fölöttébb kifinomultak, a legfontosabb elmunkálatot: az eddigi tudományos munkák kritikai értékelését magának a szerzőnek kellett elvégeznie.

Először az adatokat kellett megfelelő átírással egységesíteni és valóban olvashatóvá tennie, mert az az átírási rendszer, amelyet hatvan évvel ezelőtt E. N. SETÄLÄ és K. B. WIKLUND rögzített le, s amely a legteljesebb fonetikai pontosságnak az elvén, valamiféle fonetikai naturalizmuson alapult, az évek múltával egyre nagyobb gyakorlati és elméleti fogyatékosságokat árult el. Itt először K. NIELSEN (lapp szempontból) és W. STEINITZ (különösen osztják szempontból) ütött rést a falon, majd az ő gondolataikhoz kapcsolódva COLLINDER 1957-ben egy egyszerűsített átírási rendszert ajánlott, amely a fonológiai hangjelölés értelmében egyszerűsít, tehát a fonológiaiilag nem fontos jelenségeket nem jelöli, s így például a palatális magánhangzók előtt álló mordvin mássalhangzóknak a palatalizáltsága (kivétel: š, ž és č [= tš]), valamint a zöngés környezetben

* BJÖRN COLLINDER nagy jelentőségű összehasonlító nyelvtanáról a Nyelvtudományi Közleményekben még nem jelent meg ismertetés. A szerkesztő bizottság e hiányosságot kívánja pótolni akkor, amikor az alábbiakban közlésezi HANS FROMMANN folyóiratunk számára megküldött ismertetését, melyet kissé megrövidítve közlünk.

levő cseremiszi mediáknak a spirantizáltsága jelöletlen marad. Ennek a rendszernek a nehézségei sem csekélyek, hiszen így egy-egy uráli szóegyeztetésnek fonetikailag csak valamennyire is megfelelő olvasásához az embernek sokféle fonológiai rendszert kell fejben tartania! De ma már épp COLLINDER kézikönyvei bizonyítják, hogy ez a rendszer a nem sajátosan fonetika vagy hangtörténeti jellegű dolgozatokban is kitűnően használható. Az is mindenképp helyes, hogy COLLINDER a nyelvcsalád három kultúrnyelvének: a finn, az észti és a magyar nyelvnek az adatait saját helyesírásuk szerint közli, viszont a többi nyelv esetében nem azt a mai irodalmi nyelvi helyesírást alkalmazza, amely a jórészt gyakorlati szükségleteket kielégítő szovjet kiadványokban található.

Második lépésként Fennougric Vocabulary című művében (1955) összegyűjtötte a szakirodalomban szétszórta anyagbúvó, ma is helytálló uráli és finnugor etimológiákat. Ez a feladat egy hatalmas anyagnak kritikai megrostálását követelte tőle, hiszen abban sok volt a hasznavehetetlen. Minthogy COLLINDER a lehető legnagyobb fokú tömörítésre törekedett, és — az egyezéseknek a megfelelő rovatba való besorolását, továbbá az alkalmi zárójeleket és a kérdőjeleket kivéve — minden kommentárról lemondott, de meg azért is, mert — főként a tőszótag vokalizmusában — olykor nem a legszigorúbb mértékű alkalmazta, könyvének korántsem volt könnyű a helyzete a kritika előtt. A kézikönyv következő kötetei azonban jól hasznosíthatták a megindult vitákat, valamint TOIVONEN, E. ITKONEN és JOKI művének, A finn nyelv etimológiai szótárának az előrehaladtát, és már helyesbítéseket és pótlásokat is tartalmaznak (Survey 518—36; CompGr. 375—405). Elvben tehát mindig mind a három kötetet szembesíteni kell egymással.

Az összehasonlító nyelvtan felé vezető következő lépés majd minden uráli nyelv leíró nyelvтанának felvázolása volt a Survey of the Uralic Languages című műben (1957). Hiányzik belőle a kisebb keleti-tengeri finn nyelvek bemutatása; itt persze figyelembe kell vennünk, hogy ezek bizonyos szempontból nem különböznek jobban egymástól, mint például az osztják nyelvjárások. A morfológiához fűzött szűkszavú megjegyzéseket mindig megelőzi a fonológiai áttekintés, amely egyúttal az átirást is igazolni van hivatva. A kötethez szövegmutatványokat csatolt, magyarázattal és fordítással, valamint egy finn szójegyzéket a finn részhez. A mű orosz-lánrészre, az egésznek egy negyede a finn nyelvet tárgyalja; a szerző az a felfogása, hogy a finnugor örökséget sok tekintetben, de főleg hangtani szempontból a finn nyelvcsoporthoz sorozza meg legjobban. Ezt a felfogást — a finn nyelvcsoporthoz tartozó tárgyalva — főleg E. ITKONEN képviselte W. STEINITZSEL szemben, aki a finn nyelvcsoporthoz tartozó tárgyalva elvcsoporthoz akarta konzervatívabb jellegűnek (vö. alább, 177. l.) elismertetni. A szerző — művének címével — most is kinyilvánította azt a véleményét, hogy az uráli nyelvcsaládot önálló egységnek kell tekinteni, és hogy az általános finnugor problémák gyümölcsöző kutatása a szamojéd anyag bevonása nélkül elképzelhetetlen. Épp ezért különösen halásnak kell lenni a szamojéd (jurákszamojéd, szelkup, kamasz) anyag közléséért, annál is inkább, mert egy része (Prokofjevnek 1935-ben és 1936-ban a Szovjetunióban megjelent nyelv-tana) nehezen volt hozzáférhető. A mű, sajnos, részleteiben nem mondható kiegyensúlyozottnak, jobbára az összehasonlító nyelvész érdeklődése hatja át, és a túlságosan szűkszavú előadásmód könnyen tévútra vezeti az olvasót.

Az Összehasonlító nyelvtan, amely három évvel később jelent meg, záróköve és betetőzése az egész épületnek. Akárcsak COLLINDER előző munkáit, ezt is — pontosan 1000 paragrafuson végig — ugyanaz az apodiktikus tömörség jellemzi. Szerzőnk rövidsége törekvő stílusa még szembeötlőbben érvényesül az előrebecsült terminológiai észrevételekben, az anyag tárgyalása során egymás mellé sorakoztatott leíró jellegű állításokban és a jelenségek értékének szűkszavú mérlegelésében, közben pedig kerüli a szakirodalommal való vitázást, a kutatás súlypontjai csak a beavatott számára válnak láthatóvá, és hogy a szerző valamely következtetést igazoltnak vagy csak valószínűnek tart-e, azt csak a kifejezés mód teszi kétségtelenné.

A bevezetés (11–42. l.) áttekintést ad a nyelvcsalád tagjairól, közölve róluk néhány történelmi adatot, saját népnévük etimológiáját (a népnév csaknem minden esetben az 'ember' szóból származik) és a nyelvet beszélők hozzávetőleges számát.

E számokot most a legutóbbi szovjet népszámlálás adatai alapján helyesbíthetjük (vö. Vir. 1960. 32–35). Eszerint a vepszét ma már 30 000 ember helyett csak 8000 beszéli. A szelkupot (vagy osztják-szamojédot) 5000 helyett csak kétezen, a tavgi-szamojédot pedig mindössze kereken hétszázdan beszélik. A lívek, akikről COLLINDER-nak nem voltak adatai, ma már csupán néhány százan vannak (E. von HERTZEN becslése szerint). A vótkokkal kapcsolatosan P. ARISTE tüntette el a kérdőjelet (Vir. 1957: 119–24): ő a vótot még folyékonyan beszélők számát mintegy 25-re becsülte.

A keleti-tengeri finn nyelvek jövevényszórétegeinek adatai továbbra is alaposan okkal keltezhetők az eddigi módon (a balti jövevényszavak: néhány évszázaddal i. e.

a germán jövevényszavak „későbbi” keletűek), jöllehet az észt régészet ezeket a datálásokat újabban meg szeretné változtatni. Hogy a germánok Finnország délnyugati partján időszámításunk kezdete körül fajra nézve alkalmasint skandinávok („probably of Scandinavian breed”), az csak akkor mond ellene a legújabb kutatásoknak (E. ÖHMANN, H. FROMM; vö. A. D. KYLSTRA, *Geschichte der germanisch-finnischen Lehnwortforschung*. Utrecht 1961), ha ezzel ki akarnók rekeszteni közülük a Skandináviából elvándorolt későbbi, keleti germán törzseket (a gótokat, a herulokat, a gepidákat stb.). — A magyar őstörténet bemutatásában sem volt oka COLLINDERnek arra, hogy eltérjen hagyományos felfogásától, noha a magyar őstörténetet, például MOÓR ELEMÉR, a második világháború után új megvilágításba helyezték.

A nyelvcsoporthoz tárgyalásakor COLLINDER lemond a nyelvtörténeti-genetikai elrendezésről, és ezzel mintegy állást foglal a nyelvi elkülönülés problémájában általában, különösképp pedig a népek szétválása dolgában. De hogy volt valaha egy uráli alapnyelv; az szerinte vitathatatlan. Ez a szemlélet uralkodóvá vált; E. ITKONEN és W. SCHLACHTER csak nemrégiben fordultak szembe a legkülönbözőbb jellegű érintkezési elméletekkel. Sajnos, COLLINDER munkájában a különféle finnugor népek közötti nyelvi érintkezések némileg háttérben maradnak. Például a 28. lapon említést érdemeltek volna azok a zürjének és az osztjákok között kerekén 400 évig (IX–XIII. század) tartó, meglehetősen szoros kapcsolatok, amelyekről több mint 370 jövevényszó tesz bizonyosságot (vö. TOIVONEN: FUF. XXXII). Újabban a zürjén nyelv vepsze jövevényszavait is kutatják (V. I. LYTJIN: B. B. Виноградову к его шестидесятилетию. Сборник статей. Москва 1956, 179–189).

Az uráli ősnép hazáját a szerző a Szovjetunió európai felének azon a területén képzei el, amelyet délkeleten a Káma, délen Szaratov vonaláig a Volga és északnyugaton a Vetluga–Nyizsnyij Novgorod vonal határol (35. l.). A lappok, akiknek a faji eredetét még nem tisztázták, és akiknek a nyelvet ma általában a korai keleti-tengeri finn kiágazásnak tartják (E. ITKONEN), COLLINDER szerint valószínűleg a Vologda–Kotlasz vidékről vándoroltak későbbi lakóhelyükre, az Onyega-tó köré.

Növényföldrajzi okok miatt Nyugat- és Dél-Európa területe nem lehetett az uráli őshaza. Indoiráni (árja) jövevényszavak az urálban nincsenek, de COLLINDER határozottan elismeri egy indoeurópai-uráli nyelvrokonságnak a lehetőségét, néhány uráli-indoeurópai szömegfelelés alapján (37. l.). Ebben nem mindenki követi őt. E. ITKONEN kénytelen a szamojéd megfelelőket finnugorból való kölcsönzéseknek tekinteni (Suomalais-ugrilaisen kielen- ja historiantutkimuksen alalta. Helsinki 1961. [Tietoli-pas, 20; a továbbiakban: TL]), azaz a szamojédok és a finnugorok már széjjel váltak, amikor az indoeurópai jövevényszavak a finnugorba bekerültek. Az indoeurópai őshaza kérdésének szempontjából jelentős, hogy COLLINDER határozottan úgy véli: a Szovjetunió dél-európai térségein volt az érintkezési terület.

Az esetleges urál-altaji nyelvrokonság védelmében COLLINDERnek — saját iskoláján kívül — még M. RÄSÄNEN és FOKOS-FUCHS DÁVID személyében is vannak küzdőtársai. De mások, például A. J. JOKI, elutasítóan nyilatkoznak (FUF. XXXII, 54).

Az uráli-jukagir rokonságot COLLINDER valószínűnek tartja. Ez a feltevés valóban a lehető legjobban megkönnyíti azt, hogy azokat a finnugor szavakat, amelyeknek yukagir megfelelőjük van, de szamojéd (egyelőre) nincsen (pl. finn *üä* 'fakad', osztj. *et-* 'megjelenik' ~ yuk. *jed-* 'látható lesz'), meg azokat az uráli szavakat, amelyeknek az indoeurópaiban is, meg a yukagirban is van megfelelőjük (ezeket FROMM állította össze: IF. LXIV, 287), elfogadhatóan megmagyarázzuk.

Az átírási rendszer magyarázatát (37–42. l.) csekély változtatással és pótlással a Surveyből vette át a szerző. Némi egyenetlenség azonban még akad benne.

A magánhangzó fölé írt, fölfelé nyitott félkör nincs megmagyarázva. A 273. § azt mondja, hogy a keleti cseremiszből a redukált magánhangzót jelölik vele, ámde a 299. §-ban (osztj. *käjä* 'hagy') és a 401. lapon (osztj. *hötä* 'reggel') — úgy látszik — kérdéses jel eredeti úgynevezett enyhén redukált osztják magánhangzó jelölésére szolgál, amely mint rövid hang a serkáli nyelvjárásban fonológiai korrelációban van a hosszúval. COLLINDER tehát itt STEINITZ (vö. OstjGr.² 1950, 7. § kk.) kvantitásjelölését vette alapul. — Nem magyarázza meg például a 642. §-ban a lapp nyitott *o* hang jelölésére használt *q* jelet, a 348. §-ban az őspéri **ø* jelet sem.

A következők fejezet Etymological Phonology címet (43–193. l.) így kell értenünk: COLLINDER itt kísérletet tesz arra, hogy egy-egy nyelv fonológiai struktúrájának, illetőleg pusztán strukturális szempontból érdekes szóegyeztéseknek a segítségével nyelvtörténeti eredményekre jusson. Célja az, hogy földerítse az uráli ősnyelv fonéma-állományát, valamint azt, hogy e fonemák közül melyek maradtak meg a különféle nyelvekben.

Ennek következményeként itt — akárcsak a mű alaktani részében — azokas jelenségeket, amelyek egyik-másik nyelvben másodlagosak (pl. az intervokális finn mediák, a különféle magyar esetragok) figyelmen kívül hagyja. Ellenben a fonematikai szemléletmód következtében olyan mássalhangzó-kapcsolatoknak („clusters”) a jelleményei, amelyekkel egyébként nemigen szoktunk törődni, előkelő helyet kapnak a műben. Az alábbiakban ezekkel már nem foglalkozunk, mert inkább COLLINDER-nak az uráli hangállományról vallott nézetét kívánjuk összevetni más véleményekkel.

A kakuminális hangok kérdésében COLLINDER álláspontja STEINITZÉHEZ áll közel. Az ősnyelvben megvolt szerinte a *č*, *l* és *ŋ*. Ezt a sort STEINITZ csak az *š*-sel egészítette ki, hangsúlyozva, hogy *š* *č* többnyire valószínűleg csak kombinatórikus hangok voltak (Fgr. Kons. § 1,2,27). Az ősnyelv kakuminális fonémáit — pl. SETÄLÄ feltevéséhez viszonyítva — az újabb kutatás egyre inkább korlátozza. LAKÓ, a kérdés legújabb feldolgozója, már csak *č* kakuminális fonémát ismeri el. (A magyar hangállomány finnugor előzményei. Budapest 1965. 26 sk.); érdekes ebben az összefüggésben a fonematikai szembéállítás: COLLINDER szerint (§ 28) *č*, *š*: *é*, LAKÓ szerint *č*: *é*, *é*. COLLINDER arra sem hajlandó, hogy STEINITZ-nek a hosszú zöngétlen zárhangok hiányáról vallott felfogását eretneknek bélyegezze, mint ahogy a finn kutatók teszik. A **kk*-ra és a **tt*-re vonatkozó etimológiák bizonytalanok, a **pp* uráli volta pedig legalábbis a szamojéd megfelelések hiánya miatt nem igazolható.

A szerző szerint az alapnyelvben megvolt a három zöngés réshang is: *γ*, **δ*, **δ'*. Ez a hagyományos felfogás, és COLLINDER sem itt, sem másutt nem látja szükségét annak, hogy MOOR ELEMÉR elméletét kövesse. MOOR szerint az alapnyelvben réshangok helyett dentális zárhangok voltak, s nem alternatíve *é* vagy *č* volt, hanem inkább mind a kettő (lásd: 28. §), sőt volt az alapnyelvben szőkezdő *ŋ* is (lásd: 94. és 97. §); ugyanakkor vitatja, hogy a **δ* és a **δ'* egymás mellett létezett.

Az első szótag vokalizmusának kérdésében a szerző expressis verbis E. ITKONEN oldalára áll, aki szerint a keleti-tengeri finn nyelvek — a lappot is ide értve — őrizték meg legjobban a régi hangállapotot (nem pedig — mint STEINITZ véli — az ugor nyelvek és a cseremisiz; lásd fentebb). Eszerint tehát az uráli magánhangzórendszer a hosszúság-rövidség oppozícióján, nem pedig a teljes és a redukált magánhangzókén alapult.

Ez az oppozíció szigorúan csak az ősspermi nyelvig visszamenőleg bizonyítható be, épp ezért A. JOKI (Vir. 1950: 157. kk) szamojéd párhuzamai különösen nagy súllyal esnek a latba.

Azokat — a permiben és az ugorban meglevő — paradigmikus váltakozásokat, amelyeket SETÄLÄ és STEINITZ „ablaut”-nak fogott fel, COLLINDER másodlagos umlaut-szerű jelenségeknek tekinti, anélkül, hogy kitérne keletkezésük lehetséges okaira, esetleg például az intenzitás hatására (vö. SCHLACHTER: Kratylos 2. 1957: 80 kk.), és anélkül, hogy elvileg megkülönböztetné a kvantitásbeli és a kvalitásbeli váltakozásokat.

Egy fontos kérdésben azonban nem követi ITKONENT: azt a nézetet vallja, hogy az alapnyelvben voltak ún. középső hangrendű magánhangzók: *e*, *i* és *ee*, *ii* is (a kettőzött betű hosszú magánhangzót jelöl); ITKONEN ellenben úgy véli, hogy a sok nyelvben előforduló középhangokat másodlagosaknak tekinthetjük (TL 62. k.). Hogy e két felfogás közül melyik a helyes, arról csak kevés szakember hivatott nyilatkozni.

A középhangok felvételéből adódóan COLLINDER (427. §) következetesen két különböző *e* és *i* hangot különböztet meg a finnben is kombinatorikus változatokként. Mivel a hangrendi illeszkedést már azelőtt is uráli jelenségeként mutatta ki (lásd fentebb) — ismeretes, hogy ez az altaji nyelvesoportban is megvan —, a második szótagban szintén két különböző hangot (*e*—*ee*) tesz föl (573. §, de másképp: 548. §, jegyzet). ITKONEN ennek a helyességét kétségbe vonta (Vir. 1948: 124 kk.). Sőt COLLINDER még egy uráli tövégi **u*/*ü* hangot sem tart lehetetlennek, ahogyan azt már T. LEHTISALO (Über die primären uralischen Ableitungssuffixe. 1936. 11. 1.) is lehetségesnek vélte.

A szerző az *u* ~ *uu* oppozíciót látja a legkétségesebbnek (381—83. §); ezt mindössze két szó támogatja. Az előcseremisiz *u* ~ *uu* oppozíciót, amelyet E. ITKONEN tett föl (FUF XXXI, 259), nem tartja bizonyítottnak (513. §). Ugyanez érvényes egy obi-ugor, illetőleg szamojéd *o* ~ *oo* oppozícióra is (332. §).

COLLINDER tehát E. ITKONEN táblázatán nem jelentéktelen módosításokat hajtott végre. Egészben véve — úgy látszik — még szigorúbban korlátozódik az adatok nyújtotta lehetőségekre. Az 528. §-ban áttekintést ad az egyes uráli nyelvek főszótagbeli magánhangzóinak változásairól, miközben — és itt rámutat a jövőre kutatás

¹ Ez a fontos dolgozat, amelynek ismeretét a szerző szívességének köszönhetem, az ismertetés írásakor (1962) még nem állott rendelkezésemre.

útjára — többször is meggyőződen sikerül neki egységes tendenciákat láttatnia a különféle nyelvekben végbemenő hangváltozási folyamatokban.

A nem első szótag vokalizmusának tárgyalása viszonylag rövid, összhangban az ilyen irányú kutatás állásával. A könyv „stílusa” miatt azonban itt sem tárgyal rendszeresen olyan tendenciákat, mint például az apokopé (vö. finn *orpo* 'árva' ~ ész *orb*), amely a legtöbb nyelvben kétségtelenül megvan, és a finnugor szóeleji hangsúllyal minden további nélkül megmagyarázható. Nem szól arról sem, hogy a magánhangzók a helyzettől függően maradnak meg (pl. cser. *kúðä*, de *jal*; vö. KÁLMÁN: ALH VIII, 99 kk.).

A fonémákat tárgyaló rész érvénye egészében végső soron a szóegyeztetések megbízhatóságától függ. Itt különösen az a bírálat volt hasznos, amely a Fénno-Ugric Vocabulary-t érte. A szerzőnek alkalma nyílt rá, hogy számos egyeztetést újra átgondoljon. Az én vizsgálódásaim szerint az olyan egyeztetéseket, amelyeket a kritika nem tartott kielégítőnek, a CompGr.-ban általában már nem szerepelteti. Változtatni csak ott változtatott, ahol az egybevetéseket saját véleménye szerint is módosítani kellett.

A fonémarekonstrukciók éppen az adatokból kiindulva jól megalapozottaknak látszanak. Nem érdektelen megfigyelnünk, hogy ITKONEN kikövetkeztetéseit ellen többnyire akkor hangoztat kételyt, amikor az ő rendszerszemléletéből adódó következtetéseket az adatok nem teljesen igazolják.

Művének azt a részét, amely a morféimákkal foglalkozik, a szerző kettéosztotta: Structure címmel (197—251. l.) a morfológiai jelenségeket a rendszer szempontjából vizsgálja, az Etymological Morphology című fejezet pedig (255—310. l.) uráli suffixumtantal tartalmaz, és ebben a szemantikai funkciók kérdései is némi figyelemben részesülnek. A diakronikus összefüggések feltárása egybe van hangolva a fonémákat tárgyaló résszel. A kettősségnek tehát van értelme és az olvasó szívesen belenyugszik némely átfedésbe.

COLLINDER nehézségei a morfológiai részben még nagyobbak, mint a fonémák-ról szóló fejezetben. Az uráli nyelvekben ugyanis egymáshoz hangzásbelileg nagyon hasonló vagy éppen homofón elemeknek egy-egy — viszonylag kicsi — csoportjához általában sokféle funkció kapcsolódik. A finn és a magyar nyelvnek viszonylagos egyértelműségétől a legtöbb nyelv távol áll, és a sokfunkciójúság mind a diakronikus, mind a szinkronikus kutatást nagyon megnehezítette. Hiszen épp a morfológiaiilag rontos végződésekben érvényesül a hangsúlytalanság vagy a gyenge hangsúly, és az egyes uráli nyelvekben az etimológiailag azonos képzők tömege mellett aránylag csekély az egyező morfológiai kategóriák (esetek stb.) száma.

A nem szakember számára azok a megjegyzések a legérdekesebbek, amelyek az uráli nyelvekbeli jelentéshordozók különféle fajaira vonatkoznak (558—618. §). Ezek a nyelvtipológiai kategóriák felől nézve a nyelvcsalád legjellemzőbb sajátosságait mutatják meg.

Fontos annak a kimutatása, hogy több finnugor nyelv agglutináló és flektáló keveréktípus.

Ennek bemutatása a birtokviszonnyal kapcsolatos kérdések vonatkozásában (605. § kk.) a könyv tömörsége miatt csak utalásokra szorítkozhatik. Újabbban erről lásd: W. SCHLACHTER, Studien zum Poss.-Suffix im Syrjänischen. 1959. (részletesen ismertetés tőlem: IF 67, 3. füzet).

A 617. §-ban, ahol COLLINDER arra mutat rá, hogy a species-kategória csak a keleti-tengeri finn nyelvekben — a lapot is beleértve — hiányzik, hiányoljuk a finnben meglevő mondattani pótfunkciókra való utalást.

A hangrendi illeszkedésről szóló fejezetben — egy kissé nehezen áttekinthetően — fontos tótani megjegyzéseket találunk az uráli nyelvekkel kapcsolatosan. Rendszeresebb tárgyalást érdemelt volna. Itt COLLINDERnek a nem első szótagbeli labiális mássalhangzók koráról vallott nézeteiből kiindulva még egyszer át kellene gondolnunk ITKONENnek a tőtípusokról szóló fontos dolgozatát (Vir. 1948). Nem vitás, hogy a szavak különféle szótagjaiban levő magánhangzónak voltak bizonyos csoportosulási tendenciái; éppúgy az az állítás is szélesebb alapokon nyugszik, hogy bizonyos tőtípusok egy ideig divatban vannak. Ugyanez ismeretes az indoeurópai alapnyelv legkésőbbi szakaszában is (vö. HANS KUHN, Ablaut, a und Altertumskunde. KZ. 71. 1954. 129—61, különösen 143 kk.).

Ellenben ITKONENnek azt az elméletét, mely szerint az uráli hangrendi illeszkedés az első és a második szótag magánhangzóinak bizonyos csoportosulási tendenciájából keletkezett, enyhíteni kellene. COLLINDER következetesen kitart a communis opinio mellett (638. §), hogy tudniillik a hangrendi illeszkedés oka az előreható hasonulás. Leíró szempontból a szerző palatális és veláris illeszkedést különböztet meg. A labiális

(veláris) azonban, miként a bizonyítékokból kiderül, részben, de nem mindenütt vezető török hatásra vissza. (például a lappban, a votjában és a szamojédban nem).

Bizonyosan urálinak csak az *-a ~ -ä* mondható; valószínű még — COLLINDER-nek a közép *-e* koráról vallott nézete alapján — az *g (ǵ) ~ e* váltakozás.

A fokváltkozás vitatott kérdéseinek, vagyis az első és a második szótag közötti — néhány keleti-tengeri finn nyelvben, a lappban és a szamojéd nyelvekben meglevő — paradigmatiszus mássalhangzó-váltakozásnak a megítélésében a szerző hangsúlyozottan óvatoss. L. Postival szemben (FUF. XXXI) joggal ragaszkodik ahhoz, hogy a germán Verner-féle törvény esetében párhuzamos jelenségről, nem pedig a fokváltkozás okáról van szó (vö. H. FROMM: ZfdA. 88), és azt is látja, hogy a szamojéd váltakozás nem okvetlenül az uráli korból ered. Végül meggyőző fonetikai magyarázatokat ad a mássalhangzóknak a hangsúly áthelyeződése miatt bekövetkező lágyulására és spirantizálódására. Sok nyelvben — nemcsak a korai germánban és az örményben — találunk erre analóg példát.

Történeti szempontból még a keleti-tengeri finn és a lapp váltakozás is független lehet egymástól (így RAVILA is, TOIVONENNA szemben), mégpedig akkor, ha a keleti-tengeri finnben (ahol a váltakozás csak a zárhangokra terjedt ki) eredetileg a réshangok, a lappban (ahol a váltakozás az egész mássalhangzórendszerre kiterjedt) eredetileg a zárhangok képviselték az úgynevezett gyenge fokot. Az is lehetséges, hogy komplementer folyamatok azonos értelmű eredményekre vezetnek; a keleti-tengeri finnben nyilván a második szótag záródása a mássalhangzó, illetőleg a mássalhangzók redukcióját idézte elő, az őslappban viszont rövid tömagánhangzó után a mássalhangzó nyúlása következett be, ha a második szótag nyílt volt; ez más szóval annyit jelent, hogy a keleti-tengeri finnben elsősorban kvalitatív, az őslappban kvantitatív váltakozással kell számolnunk (667. §). — COLLINDER efféle elgondolásainak erősen hipotetikus jellegét nem szabad figyelmen kívül hagynunk.

A flexióról szóló fejezet (706—66. §) megemlíti, hogy az uráli nyelveket a szófajok határainak elmosódottsága jellemzi, és hogy ez a történetileg régi többfunkcióságon alapszik. Különös, hogy nem hivatkozik itt a mordvin (lásd alább 99) és a szamojéd főnevek figyelmet érdemlő ragozására. Tekintettel az említett uráli sajátságra, az is meglepő, hogy diakronikus szempontból egy olyan szótó előzményeként, amely mind nominális, mind verbális végződésekkel ellátható (például a finn *toivo-: toivoisin* 'remélnék', *toivossa* 'reményben'), két homofón tőt tesz föl (710. §).

A többes számnak két különböző jellel való képzését (mint ez ma is megvan a finnben) COLLINDER már az uráli alapnyelvben is elképzelhetőnek tartja (730. §). Úgy látszik, csatlakozik (732. §) RAVILÁHOZ (FUF. XXVII, 89), aki a többes szám *-i (-j-)* formansát egy eredetileg melléknévi funkciójú végződésből fejlődöttnek véli (vö. még 931. §), de látszólag mégis elhatárolja magát — ismét csak az anyag kényszerítő ereje miatt — attól a felfogástól, hogy a többes szám megjelölése eredetileg csak az alany—állítmány kapcsolat állítmányi részét illette meg (tehát például: madár + [repül + a többes szám jele] = madarak repülnek). Szerkezeti szempontból RAVILA nézete mellett alapos okok szólnának, és a magától COLLINDER-től felsorolt (747—50. §) magyar, osztják és észt jelenségek támogathatnák RAVILÁ-t, de itt csak arról van szó, hogy valamilyen esetrag egy szintagmatikus kapcsolatnak mindenkori utolsó tagjához járul.

Ezen a helyen egyébként nem említi azt a finn sajátságot, hogy hosszabb számneves kapcsolatokban csak az utolsó tagot kell ragozni.

A szerző a finnugor alapnyelv hat esetének „klasszikus” rendszeréhez kérdőjellel még egy dativusi-lativust vagy lativusi-terminativust kapcsol (736. §). Szerinte az uráli rendszernek öt esete volt (nom., gen., acc., loc., separativus, esetleg még egy lativus-prolativus és egy dativus-terminativus, 854. §). Minthogy még fontosabb esetkategóriák is hiányzanak az egyes nyelvekben a legújabb korban, az a föltevés, hogy már az uráli alapnyelvben volt egy kifejelett esetrendszer, nagyon is vitatható. Némely kutató az alapnyelvet a deiktikus partikulák fókán levőnek tartja. Midőn COLLINDER egy kifejelett esetrendszert tesz föl, alapjában vét az eilen a másik elve ellen, amelynek értelmében néha csaknem mechanikusan a nyelvek adattömegeire támaszkodik. Itt, úgy látom, a tévedés áldásosnak bizonyult, mert nem egykönnyen képzelhető el, hogy a mindenütt jól adatolt három végződés: **-k*, **-na* és **-ta* (lativus, lokativus és separativus) a lokális deixis morfológiai rendszerét alkotta — ha a használatnak csak szűkebb körére korlátozva is —, míg más vonatkozások, amelyek a beszéd számára éppoly alapvetően fontosak, megmaradtak az elszigetelt deiktikus partikulák archaikus állapotában.

A 'nominativus' elnevezés az ősuráli vonatkozásában nekem anakronisztikusnak látszik. Az állítmányi mondattag mineműségére gondolva — akárcsak E. LEWY teszi — nyilván tőalakról kell beszelnünk. Hogy a tárgy megjelölésére több uráli nyelvben a tőalak használatos, az persze arra vall: az accusativusnak az uráliban korlátozott volt a használata. COLLINDER azt vallja, hogy az accusativus a határozott tárgy esete volt. Arra is gondolhatnánk, hogy használata — mint ma a permiben — a névmásokra és néhány élőlényt jelölő főnévre szorítkozott.

Azt, hogy a genitivus és az accusativus kipusztult némely nyelvben, kevésbé megnyugtatóan — egyoldalú fonetikai érveléssel: az orrhang szóvégi bizonytalanságával — magyarázza a szerző.

A genitivusnak a kérdését, amelyről újabban oly sokat vitatkoztak, nem tárgyalja részletesen. Az összefüggésekből azonban mintha az derülne ki, hogy nem fogadja el BUDENZ föltevését, amely szerint az *-n végződésű genitivus a *-na/-nä végződésű lokativusból keletkezett. Az *-n ragos instruktívussal való azonossága mellett ő maga régebben (SSUF 1946/48, 13) már nyilatkozott, valamint amellett is, hogy ez az eset egy poszszesszív értelmű melléknévből keletkezett (UUA. 1940, 8, 49 kk.). Az uráli genitivus támogatására a 856. §-t úgy kellene kiegészíteni, hogy a zürjén -en, illetőleg -en végű instrumentalisban formai szempontból a genitivus folytatását láthatjuk.

A mordvin (863. §) genitivus materiahoz kellene sorolni még a cseremisz (pl. *pun* 'fából való') és a rørosi lappot (*javvan* 'lisztes'; vö. K. BERGSLAND, Røros-lappisk grammatikk. 1946. 141. l.).

A főnév-, valamint az igeragozás morfológiájáról szóló fejezetek sokat nyertek volna avval, ha COLLINDER erősebben és rendszeresebben utánajárt volna a funkciók kérdésének. Többnyire csak egy-egy rövid megjegyzést fűz az ábécé szerint rendezett morféimákhoz. A morfológiai rendszer felépítése szempontjából nagyon is fontos funkcióknak a tekintetbe vétele még nem jelenti a nyelv jel- és funkcióiskjainak összekeverését. COLLINDERnek az analógiák és a kölcsönzések aggálytalan kihasználásától, valamint a legkésőbbi nyelvjárási formák henye genealogizálásától való tartózkodásában a kutatási módszereknek egy pozitív válfaja nyilvánul meg, ugyanakkor azonban elszigetelő és a funkciók problematikáját háttérbe szorító eljárásában nagy veszély is rejlik. Semmit sem hallunk például az akciófajokról, amelyek — úgy látszik — a legkorábbi rendszert alkották (vö. az iteratív akciónak -iv, -l̥ jellel való jelölését a zürjénben), sem az időalakok rendszeréről, amely a keleti-tengeri finnben csak a germán nyelvek hatására fejlődött ki.

Hogy a duális és a plurális az ősnelvben teljes paradigmaticus rendszerré alakult volna, arról a szerző nem nyilatkozik. Adatai és következtetései módja azonban azt sugalmazza, hogy szerinte az egyes számhoz képest mindkettő csak csökevényesen volt meg.

A 733. §-ban fontosnak találom azt az észrevételt, hogy a finn nyelvjárásokban (vö. IRKONEN: Vir. 1955, 161 kk.) megvannak a duális nyomai, mert ezzel megszűnik a lapp duális elszigetelt volta.

A képzőknek betűrendbe szedett terjedelmes áttekintésével (773—853. §) most nem foglalkozom részletesen. Az eredeti azonosságokra, rokonságokra és fejleményekre vonatkozólag V. TAULI dolgozott ki különféle elméleteket (FUF XXXII, 170—223). Az egybevetésből kitűnik, hogy COLLINDER hangsúlyozottan tartózkodik a végzések egyeztetésétől.

Igy a többes szám *-j- jelét javarészt az uráli denominális *-j-vel szokás azonosítani (vö. finn nyelvjárási *enoi* 'az anya fivére'). COLLINDER ebbe nem bocsátkozik bele (774. §), és kijelenti, hogy a *-j- jel jelentése nem határozható meg világosan.

A 781. §-ban feltűnő, hogy a szerző elfogadja RAMSTEDT elméletét, amely szerint a középfok (?) *-mp- jele a -me-képzős denominatív igék folyamatos melléknévi ige-névével függ össze, s nem veszi figyelembe RAVILÁT (FUF XXVII, 41 kk.), aki az első komponenset az *-m- deverbális névszóképzővel tekintette azonosnak (799. § kk.).

Alább még néhány apróbb megjegyzést sorolok fel.

942. §. W. SCHLACHTER arról tájékoztatót, hogy noha Genetz a birtokos személyragozás egysz. accusativusában -m-et jegyzett föl a kóla lappban, ma már általában -n az accusativus ragja.

981., 987. §. Itt hasznos lett volna egy utalás a 992. §-ra, ahol a cseremisz egysz. 3. sz. preteritumjel eredete implicite közölve van: $\delta < \acute{\delta}$. Egyébként ez nemcsak az e-tövekben, hanem a (cser.) a/ä-tövekben is megvan (vö. cser. *kolâš* 'meghalt', md. *kuloš* 'ua.').

767—69. §. Az uráli mondat szerkezetével kapcsolatos megjegyzések P. RAVILÁ-tól, a mondatnani kérdések kiváló ismerőjétől erednek. Sajnálatos, hogy fejtegetései

oly szűkszavúak, kivált, ha figyelembe vesszük, hogy COLLINDER már a Surveyben is nagyon kurtán bánt a mondattannal. RAVILA itt, mint másutt is, COLLINDER-nél határozottabban vallja az egymástól független párhuzamos fejlődés lehetőségét, és ez módszertanilag tartózkodóvá teszi őt az uráli mondatról elhangzott nyilatkozatok dolgában.

A tárgyalási részt egy pontos, hasznos bibliográfia, valamint az uráli népek, illetőleg törzsek lakóhelyeit feltüntető öt térkép követi.

COLLINDER Handbook of the Uralic Languages című könyvének három része közül az Összehasonlító nyelvtan a legsikerültebb. Az összehasonlító szemlélet, amely a Surveyben még kiegyensúlyozatlan volt, itt megfelelően érvényesült. A széleskörűség gyakran itt is elhomályosítja a részleteket. A legsúlyosabb baj szerintem az, hogy elvből figyelmen kívül hagyja a nem uráli korú jelenségeket. Így hiányzik — hogy csak egy példát mondjak — mindennemű tájékoztatás az *-i- lativusragról (vö. finn *halki, auki*), amelyet TOIVONEN (FUF. XXVIII, 9 kk.) finnugornak bizonyított, amely azonban nem uráli, mert a számojed lativusok mind egy nazális vagy dentális elemet tartalmaznak.

Az anyagot paragrafusokba sorolja a szerző. Mivel így nem sok lehetőség van az alá- és a mellérendelésre meg a kiemelő összefoglalásra, eljárása a szétforgácsolódásnak és a rendszertelenségnek a benyomását kelti, s ezt a terminológiai megfontolások sem tudják megszüntetni. Amde a jelenségeknek elszigeteltségükből való kiemelése, együttlítása, a csoportos előrehaladások és rendszertendenciák felismerése — éppen ez az, amiben egyre inkább az uralisztikai kutatások legközelebbi feladatát látjuk. Ehhez COLLINDER-nak kiváló és egy hosszú kutatóélet érettségéről tanúskodó összefoglalása lesz a legjobb kiindulási pontunk. Az illusztris szerzőt osztatlan hálánk illeti meg.

HANS FROMM

Wolfgang Steinitz: Geschichte des finnisch-ugrischen Vokalismus

2., mit einem Anhang und Wortregistern erweiterte Auflage. Berlin, 1964. Akademie-Verlag. (Finnisch-Ugrische Studien IV.) VIII + 176 l.

1937-ben az Észttudós Társaság évkönyvének I. kötetében (Öpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat I. 244–77. l.) „Der Vokalismus des Sosva-Wogulischen” címen egy kis értekezés jelent meg. Az értekezés sem címével, sem pedig terjedelmével nem keltett nagyobb figyelmet. Tartalmával is valószínűleg csak kevesen ismerkedtek meg, hiszen az értekezés egy kis országban s annak is egy nem éppen könnyen megszerezhető publikációjában jelent meg. Mindennek ellenére az említett értekezés a finnugor összehasonlító hangtanban új korszak kezdetét jelezte: a funkcionális nyelvsemlélet vele vonult be a finnugor összehasonlító nyelvészeti kutatásokba. Szerzője WOLFGANG STEINITZ volt.

STEINITZ vogul nyelvjárástanulmányát több kisebb-nagyobb dolgozat meg osztják szövegeinek két terjedelmes kötete követte, mígnem 1944-ben — kissé meglepetés-szerűen — megjelent „Geschichte des finnisch-ugrischen Vokalismus” című összefoglalása a finnugor alapnyelv magánhangzóállományáról és az egyes finnugor nyelvek vokalizmusának a kialakulásáról. Ez a bátor és sok tekintetben egészen újszerű vállalkozás már nagy visszhangot váltott ki. Főbb tanításaival egész tanulmányban szállt szembe ERKKI ITKONEN (Zur Frage nach der Entwicklung des Vokalismus der ersten Silbe in den finnisch-ugrischen Sprachen ...: FUF. XXIX, 222–337), ketten is ismertették a hazai folyóiratokban (BEKE: Nyr. LXXII, 40–2; LAKÓ: NyK. LII, 148–57) és sokan mások különféle külföldi publikációkban. De a megjelenésével keltett gyors visszhangnál jelentősebb az az állandó hatás, amelyet ez a mű azóta is gyakorol a finnugor magánhangzókatutásokra. Alig van olyan összehasonlító hangtani tanulmány vagy összefoglalás, amely ne foglalkoznék megállapításaival, ne foglalna állást velük szemben, s ne igyekeznék igazolni vagy cáfolni többet vagy kevesebbet a benne foglalt tanítások közül. Egyike azoknak, akik az utóbbi munkát a legnagyobb eredménnyel végezték, maga a szerző volt. Hol új érvekkel igyekezett megvédeni kétségeibe vont tanításait, hol pedig bővebben kifejtette, továbbfejlesztette, illetőleg valamelyest módosította őket. A finnugrisztikában nem túlságosan nagy azoknak a műveknek a száma, amelyekre akkora hatást gyakoroltak volna, s évtizedeken keresztül annyira a közérdeklődés középpontjában maradtak volna, mint WOLFGANG STEINITZ könyve.

Minek köszönheti a Geschichte des finnisch-ugrischen Vokalismus azt a nagy és tartós érdeklődést, amelyet kiváltott? Részben kétségtelenül tárgya fontosságának, valamint annak a körülménynek, hogy korábban a finnugor nyelvtudomány a feladat

fontossága ellenére sem tudott a vokalizmuskutatások terén elegendő, maradandó értékű eredményt elérni. Az újgrammatikus szemléletű finnugor összehasonlító nyelvészet természetesen mindig elsőrendű feladatának tekintette a finnugor alapnyelv rekonstruálását, beleértve a magánhangzóállományt is, ennek ellenére a vokalizmuskutatások STEINITZ előtt alig jutottak tovább néhány bizonytalan és bizonyítatlan hipotézisnél. A sikertelenségnek több oka volt: hiányzott a kellő mennyiségű, minőségi szempontból megbízható anyag az egyes finnugor nyelvek köréből, hiányoztak a szintézisalkotáshoz elengedhetetlen részlettanulmányok, és — amint az eltelt két évtized megmutatta — hiányzott a feladat megoldásához nélkülözhetetlen helyes nyelvi szemlélet és nyelvészeti módszer is. Hogy STEINITZ elődeitől lényegesen eltérő, új eredményre jutott, s hogy egyáltalában képes volt szintézist alkotni, annak a magyarázata az, hogy éppen az utóbbi hiányosságokat ki tudta küszöbölni: helyes szemléletmóddal közelített a nyelvekhez, s megtalálta azt a módszert, amellyel a különnyelvi fejlemények rengetegében a lényegest a lényegtelenről meg lehetett különböztetni. Az a szemlélet, amellyel eredményeit elérte, a funkcionális nyelv szemlélet volt, az a módszer pedig, amellyel operált, a fonológia tanításainak alkalmazása. S ebben rejlik STEINITZ munkájának az a jelentősége, amelyre bevezető soraimban céloztam! Ezzel szemben kisebb jelentőségű körülmény az, hogy némely tételét nem látják, illetőleg nem látjuk igazoltnak, s hogy könyvében számos olyan részletmegállapítás van, amely kijavításra szorult, illetőleg szorul.

STEINITZnek a finnugor vokalizmus történetét tárgyaló műve már régen azon könyvek közé tartozott, amelyekre semmi áron sem lehetett szert tenni, s minthogy munkánkban folytonosan szükségünk lett volna rá, hiányát állandóan éreztük. Ezen a bajon segített most a szerző azáltal, hogy kiadta művét második kiadásban.

Az előszóban STEINITZ elismeri, hogy a helyzet a finnugor vokalizmuskutatás terén műve első kiadásának a megjelenése óta lényegesen megváltozott: ma már több finnugor nyelv vokalizmusát monográfiák, illetőleg alapos részlettanulmányok világítják meg, s további monográfiák készülnek, illetőleg vannak megjelenőben, különféle részletkérdéseket pedig kisebb értekezések tisztáztak. Mindezek folyamánaképpen — amint a szerző írja — művének első kiadása ma már számos részletében elavult (ilyen elavult részletként a permi nyelvek vokalizmusát tárgyaló részt emeli ki) s alapos átdolgozásra szorul. Egyéb sürgős és fontos nyelvészeti munkája miatt azonban erre nem tudott vállalkozni, s ezért magánhangzótörténetét lényegében változatlanul adta ki a második kiadásban. De könyve használhatóságát jelentősen növelte azzal, hogy hozzá több függelékkel csatolt. Az első a „Zur finnisch-ugrischen Vokalgeschichte” címet viseli, s azonos a szerző azon dolgozatával, amely a „Congressus Internationalis Finno-ugristarum Budapestini habitus” című kiadványban 1963-ban Budapesten jelent meg. A második függelék a szerző egy észet nyelven megjelent dolgozatának a német fordítását tartalmazza: *Est. koolma 'sterben' und kalm 'Grabstätte'* (az eredeti egy emlékkönyvből látott napvilágot: Nonaginta. J. V. Veski 90. sünnipäevaks. Tallinn. 1963. 256—259. l.). Az új kiadás használhatóságát legnagyobb mértékben a harmadik függelék növeli. Ez nem egyéb, mint egy szövegmutató a műben előforduló finnugor, illetőleg szamojéd szavakról. Ezt már az első kiadásban is sajnálattal nélkülöztük.

Új kiadása révén STEINITZ finnugor vokalizmustörténete továbbra is a finnugor magánhangzó kutatások egyik kiindulópontja lesz. Az új kiadás módot ad a kutatóknak arra, hogy némely, eddig még nem eléggé tisztázott megállapítást új bizonyító anyag bevonása útján megerősítsék, illetőleg hogy másokat — STEINITZ kutatásaiból kiindulva — új, helyesebb megvilágításba helyezzenek. A fiatal kutatónemzedék hálás lehet WOLFGANG STEINITZnek, hogy a finnugor vokalizmustörténet kutatásának eredményes végzését olyannyira értékes és nélkülözhetetlen művének új kiadása révén elősegítette.

LAKÓ GYÖRGY

Н. И. Терешкин: Очерки диалектов хантыйского языка.

Часть первая. Ваховский диалект.

Москва—Ленинград, 1961. 204 l.

A vahi osztják nyelvjárást egészen a legutóbbi időkig csak K. F. KARJALAINEN dolgozataiból, szótári hagyatékából (KARJALAINEN—TOIVONEN, Ostjakisches Wörterbuch I—II. Helsinki, 1948), néhány kisebb cikkből meg egy ugyancsak TERJOSKINTÓL származó tankönyv szűkös anyagából ismertük. Az eddig közölt anyag nagyjából csak hangtani és etimológiai vizsgálatra volt alkalmas, s KARJALAINENNAK a szótárban közölt példamondatait is csak igen korlátozott mértékben tettek lehetővé alakítani s még kevésbé mondattani kutatást.

TYERJOSKIN műve ily módon már pusztán megjelenésével is nagy várakozást keltett. Nemrégiben, 1964-ben látott napvilágot K. F. KARJALAINEN osztják nyelvtani hagyatéka VÉRTES EDIT gondozásában (Grammatikalische Aufzeichnungen aus ostjarkischen Mundarten. MSFOu. 128. Helsinki, 1964). E kiadványban (102—148. l.) viszonylag nagy terjedelemben vahi nyelvjárásból származó nyelvtani anyag is kiadásra került.

Munkája bevezetőjében TYERJOSKIN a nyelvjárást beszélők életkörülményeiről szóló rövid, de annál érdekesebb megjegyzések (3—4. l.) után könyve feladatáért a vahi nyelvjárás rövid leírását tűzi ki.

Bevezetőben mindjárt elmondhatjuk, hogy a szerző kitűzött feladatának teljes mértékben megfelelt. Munkája legnagyobb értékét — különösen KARJALAINEN vahi hagyatékának a megjelenése után — abban látjuk, hogy benne a szerző a nyelvjárás lehetőleg teljes keresztmetszetét adja, s ami a legfontosabb, belőle megismerjük a nyelvjárás nyelvi rendszerét.

A könyv szerkezete már rövid tájékozódás után is könnyen áttekinthető. Ezért számunkra is az látszik a legcélszerűbb megoldásnak, hogy ismertetésünk során a könyv egyes főbb részeinek a sorrendjében haladjunk.

A szerző meglehetősen nagy figyelmet fordít a hangtani kérdések tárgyalására. Az „Очерк фонетики” [Fonetikai vázlat] c. (5—28. l.) résznek szenteli a nyelvtan egész terjedelmének mintegy negyedét. Részletesen elemzi az egyes magánhangzók egymás közötti korrelációs viszonyait, jellemzi őket, s ennek során többek között nem feledekezik meg előfordulásuk feltételének a figyelembevételéről sem.

Nézete szerint a nyelvjárásban a következő magánhangzók vannak (9. l.):

	Magas hangszínűek		Mély hangszínűek	
	illabiálisok	labiálisok	illabiálisok	labiálisok
teljesek:	u [i] ə [e] ä [ä]	y [ü] ö [ö]	u [ɤ] a [a]	y [u] o [o]
redukáltak:	ə [ə]	ö [õ]	ə [ɛ]	o [õ]

E részben szívesen olvastunk volna az irodalomból (I. KARJALAINEN, OL.; STEINITZ, OstjVok. stb.) ismert (nyílt) ö és o magánhangzók kérdéséről, s hogy miért használja a szerző az ə [ɛ] jelet az első szótagban is, ahol a KT. (és az OL.) o jelölést alkalmaz. (L. még KARJ. — VÉRTES [i. h.], ahol e helyzetben szintén csak ə van: pl. *ĕsĕ*, i. m. 102.)

Hasonló alapossgal tárgyalja a szerző a mássalhangzó-állományt, mely szerint a következő (12. l.):

n [p]	ɲ [t]	m' [ɕ]	κ [k]	κ [k]
ə [w]	c [s]	j [j]	γ [ɣ]	κ [k]
		ɕ [ç]		
м [m]	н [n]	н' [ɲ]	η [η]	
	л [l]	л' [ɭ]		
		p [r]		

Talán még az előbbi fejezetnél is fontosabbnak látszik a hangok beszéd folyamatban előálló változásainak bemutatása (17—28. l.). Itt több olyan jelenség éles szemre valló leírását is megtaláljuk (pl. a p, t, ɕ, k [k], ç mássalhangzók kieséséről stb.), melynek többek között az összehasonlító (etimológiai stb.) kutatások is hasznát látják. E rész tartalmazza a nyelvjárásban ismert magánhangzó-váltakozást is (20—3. l.). Itt szintén több számon tartandó megfigyelés van.

A könyv gerincét az „Очерк морфологии” [Morfológiai vázlat] c. fejezet (29—98. l.) alkotja. E részben vázolja a szerző az alaktant, de az egyes alaktani elemek bemutatása kapcsán s a példamondatokon keresztül számos mondattani vonatkozásra is fényt derít. Ha e részben nem is értünk mindenütt teljesen egyet a szerzővel (pl. az egyes múlt idők funkciójának a megállapításában stb.), mégis e fejezetet olvasva érezzük legjobban, hogy a szerző a nyelvi jelenségeket „belülről” szemléli.

Osztják nyelvtörténeti szempontból is figyelmet érdemel a birtokos személyragozási típusok taglalása (34—42. l.), az egyes névszóragozási esetek („падеж”) funkciójának elemzése (42—55. l.) s, még egyelőre a névszók körében maradvá, az általános

nyelvészetiileg is számon tartandó gazdag, sokárnyalatú, sajátos névmási rendszer (63—74. l.). Ennek csak egy vonását kiragadva, a szerző nyomán megemlítjük, hogy például a mutató névmások nemcsak az általuk megnevezett dolog közelségére vagy viszonylag távolabbi voltára mutatnak rá, hanem arra is, hogy az „látható” (konkrét, tárgyi valóságában a beszéléskor jelen van), illetőleg „nem látható” (azaz elvont, létezése a beszélők számára csak a beszédanyagban ismeretes) (67. l.). Az igeről szóló fejezetben (76—95. l.) tárgyalja a szerző a nyelvjárás egyik jellemző sajátosságát, a négyfajta „múlt időt”. A szerző szerint a múlt idők különböző formái aszerint oszlanak meg, hogy a cselekvés vagy történes a) „meghatározott”, b) „határozatlan”, illetőleg c) „nem régen” vagy d) „régén”: játszódtott-e le. A négy múlt idő jel e kritériumok alapján a következő: 1. -c [-s] (kritériumai: a és c), 2. -yác, -yac [-yās, -yas] (b és c), 3. zéró morféma (a és d) és 4. -yāl, -yal [-yāl, -yal] (b és d). A magunk részéről a funkciók megoszlása tekintetében nem osztjuk a szerző nézetét. Erről l. NyK. LXVII, 203. TYERJOSKIN (86. l.) szerint a tárgyas ragozás személyragja többes szám első személyben kettős számú birtok esetén -aylay, -aylay [-aylay, -aylāy]. Ez az alak szerintünk helyesen: -aylōy, -aylōy.

A nyelvtani részt „Тексты” [Szövegmutatványok] követik (99—125. l.).

A szerző a bevezetésben említést tesz arról, hogy a vahi nyelvjárásnak két, egymástól csak kismértékben eltérő változata van: 1. a tulajdonképpeni vahi nyelvjárás (lényegében a Vah folyó középső és felső folyásánál beszélék), 2. az Ob mentén beszélt vahi nyelvjárás (részletesen l. i. m. 3—4). A szövegek mindegyike (szám szerint tizenhét) a tulajdonképpeni vahi nyelvjárásból származik. A szövegek nagyobb része köznapit eset elbeszélése, öröndetes módon sok párbeszéddel, mely lehetővé teszi a beszélt nyelv jelenségeinek a vizsgálatát. Közülük több — néha megrázó módon (pl. a 3. számú) — bepillantást enged a helyi szokásokba, életmódba. Természetesen nagyon hasznosak a folklór jellegű szövegek is, például a találós kérdések, néhány kis mese, köztük — az osztjából tudtommal csak innen ismert — Pygmalion motívum (a 13. szöveg stb.). Értéküket növeli az a körülmény, hogy a világnak egy olyan, etnikailag viszonylag elzárt (archaikus) tájáról származnak, mint a Vah folyó vidéke.

A könyv jelentős részét alkotja az osztják (vahi)—orosz szótár (126—201. l.), melyet egy lapnyi (202. l.) kiegészítés tesz teljesebbé. A kiegészítés a férfi és a női személynéveket tartalmazza. A szótár körültekintő szerkesztéssel készült: kellő számban adja meg a főbb alakváltozatokat (pl. magánhangzó-váltakozásos töveket stb.), szóállománya gazdag.

Zavaróak a viszonylag gyakori sajtóhibák. Például (18. l.) көрл-ыг, helyesen: көр-лөг; (81. l.) -yām, helyesen: -yāc; (116. l.) äcar, helyesen: äcār stb.; a szótári részben: л'эжлэ, лэжлэ helyett; төкөмтэ, төкөмтэ helyett stb. A hibák jellege arról árulkodik, hogy a szerzőnek nem állt módjában korrektúrát végezni. A hibák tipikus „szedési” hibák.

A könyv külső kiállítása különben szép, ízléses. A tipográfiai megoldás is jó, ami mellékjeles cirill szedés esetén egyáltalán nem lehetett könnyű.

A hangtani és a morfológiai rész szilárd általános nyelvészeti ismereteket tükröz. A szótári rész pedig kitűnő tárgyi ismeretekről tanúskodik. De mindez talán mégis kevés lett volna e bonyolult és alig ismert nyelvjárás, a vahi osztják nyelv nyelvtanának vázlatos, de arányos és átfogó bemutatásához, ha nem járult volna hozzá a szerzőnek az az adottsága, hogy maga is osztják származású kutató (bár anyanyelve más nyelvjárás).

A kötet címlapján ez áll: „часть первая” [első rész]. Azt hiszem, általános kívánságnak adok kifejezést, amikor azt mondom: az első rész után mielőbb következék a második, a harmadik és a többi „rész”.

GULYA JÁNOS

Историко-филологический сборник Коми филиала АН СССР

Сыктывкар, 1948—1963. Коми книжное издательство.

Folyóiratunknak immár hagyománnyá lett gyakorlata, hogy időről időre áttekintést nyújt egy-egy, olvasóinkat, munkatársainkat közelebből érdeklő külföldi, esetleg magyar tudományos folyóiratról. Így ismertettük például az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya Közleményeit (NyK. LIX, 217—22; LX, 502—7; LXII, 182—4), az Ural-Altaische Jahrbüchert (NyK. LXI, 125—31), a vogul és osztják kiadvá-

nyokat 1946–56-ig (NyK. LIX, 226–33), zürjén és votják kiadványokat 1946–56-ig (NyK. LX, 253–61), a mordvin kiadványokat 1920–61-ig (NyK. LXV, 219–26). Ezeknek nyomán mutatjuk be most a Szovjet Tudományos Akadémia zürjén kutató-intézetének főntebb jelzett című történettudományi és filológiai közlönyét.

A zürjén autonóm köztársaság fővárosában, Sziktivkarban működő akadémiai kutató csoport 1948-ban indított új kiadványsorozatot *szerija lingviszticeszkaja* címmel (korábban egyetlen közlönyük a *Trudi Komi filiala AN SZSZSZR* volt, s ebben jelent meg hébe-hóba egy-egy nyelvészeti dolgozat). Az orosz nyelven megjelenő sorozatból eddig hozzánk az 1–8. kötet jutott el (1948–63).

I. kötet (1948)

A zürjén *lingviszticeszkaja szerija* első kötete még nem folyóirat volt, hanem egy zürjén–orosz szótár. A mintegy tízezer szócikket tartalmazó mű 1942–47-ig készült, függetlenül D. V. BUBRIH akadémikus írt hozzá rövidke zürjén nyelvtani vázlatot. A négyezres példányszám már röviddel a kibocsátás után könyvészeti ritkasággá tette a kis szótárt, ma pedig, elsősorban az 1961-ben megjelent pompás LITKIN–KOLEGOVA–TYIMUSEV szerkesztette nagy zürjén–orosz szótár után (ism.: NyK. LXIV, 238 kk.) immáron az idő is túlhaladott rajta, s hovatovább csak a tudománytörténet fogja számontartani.

II. kötet (1952)

A sorozat második kötete tartalmilag is, címében is módosult. A cikkgyűjteménnyé változott füzetke a *Lingviszticeszkij szbornyik* feliratot viselte, és ehhez a megjelöléshez híven az alábbi nyelvészeti, illetve folklorisztikai dolgozatokat közölte:

1. A. C. Сидоров, Синтаксические и лексико-семантические формы выражения глагольного вида в коми языке

[Az igei aspektus kifejezésének szintaktikai és lexikoszemantikai formái a zürjén nyelvben]

A témát később részletesen, átfogóbban kifejtette egyrészt a zürjén akadémiai nyelvtan¹ (221 kk.), másrészt B. A. SZEREBRENNYIKOV igemonomográfiája² (86–107). Vö. még A. KÖVESI MAGDA, A permi nyelvek ősi képzői. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965. 191 kk.

2. E. Г. Жижеева, О значении суффикса -дсь [Az -дсь toldalék jelentése]

A cikkel részletesen foglalkozik KÖVESI i. m. 326 kk.

3. B. A. Сорвачёва, Некоторые фонетические и морфологические особенности верхне-вашского говора удорского диалекта

[Az udorai tájnyelvterület felső-vaskai nyelvjárásának néhány hangtani és alaktani jellegzetessége]

A kitűnő zürjén nyelvjáráskutató 1948-ban és 1949-ben a Felső-Vaska mentének öt falvában (*Vendinga, Myka, Georgijevo, Ostrovo* és *Loptjuga*) két alkalommal végzett gyűjtést. Az udorai nyelvjárásról eladdig FOKOS-FUCHS, WICHMANN és LITKIN professzorok jóvoltából voltak ismereteink. SZORVACSOVA szerény című dolgozata remek áttekintést nyújt az udorai nyelvjárásról egy kevésbé ismert, korábban nem kutatott, jellegzetes részéről, amelyet alapvető ismérvei az udoraihoz kapcsolnak, egyes fonetikai és morfológiai jellemzői azonban elkülönítenek a nyelvjárásról egészen belül.

4. Т. И. Фролова, Именные категории верхне-вымских говоров северного диалекта коми языка

[A zürjén nyelv északi nyelvjárásához tartozó felső-vimi nyelvjárások névszókatégoriái]

A cikk valójában nem a címében jelzett témáról értekezik, hanem a (felső-)vimi nyelvjárás(ok) meglehetősen általánosságban mozgó, kurta jellemzését nyújtja, amelyet

¹ Современный коми язык. Сыктывкар, 1955. Rövidítése a továbbiakban: Szovr.

² Категории времени и вида в финно-угорских языках пермской и волжской групп. Москва, 1960.

azonban FOKOS-FUCHS DÁVID (Volksd.³ 351; FWb.⁴ 19) és LITKIN (DialChrest.⁵ 34) kutatásai révén már ismerünk. A szerző terminológiája is helyel-közzel vitatható, így például a címben használt *északi nyelvjárás* (terület) megjelölés a szabatoság rovására elegyít (pontosabban nem körvonalazott) földrajzi tájölést (a szakirodalomban korábban sem, később sem használt) dialektológiai—nyelv földrajzi rögzítéssel.

5. A. C. Сидоров, Терминология родства у коми

[Zürjén rokonsági terminológia]

A szerző összegyűjti dolgozatában a zürjén rokonsági terminológia jelentős hányadát. Felsorolja egy-egy ide tartozó szó számos nyelvjárási jelentésváltozatát is. Azt várhatnók, hogy gondos nyelvtörténeti elemzéssel megkísérelje rekonstruálni egy-egy rokonsági fokot jelölő szó feltehető alapjelentését, s ilyen módszerrel jusson el a nyelvi anyagból következő végső tanulságokhoz. Ehelyett azonban, úgy tűnik, önkényesen állítja kronológiai sorrendbe a szóanyagot, egy-egy rokonsági terminus mai — olykor alaposan differenciálódott — jelentésárnyalatait. Ötletszerűnek ítelhető így végkövetkeztetése is: a matriarchális nagycsalád és nemzetség elsődleges volta, s a patriarchális rend ezt követő, későbbi kialakulása (holott ezt a tételt mai történeti szemléletünk és ismereteink szerint mind kevesebben vitatják).

A matriarchális társadalom szerkezetének kutatása alighanem a zürjéniség önálló életénél régebbi időkbe vezetne vissza bennünket, az őpermi, esetleg éppen az előpermi társadalom idejébe vagy annál is korábbi történelmi szakaszba. Ezért viszont — ha a kérdést nyelvészetiileg próbáljuk megközelíteni — legalább a votják nyelv, még inkább azonban a többi finn-permi vagy éppen az összes finnugor (esetleg uráli) nyelv rokonsági terminológiájának összegyűjtése, megrostálása és gondos tanulmányozása nélkül a zürjén rokonsági terminológia eredetét sem tartom megnyugtatóan tisztázhatónak.

6. A. C. Сидоров, Бытовые лирико-эпические ижемские песни

[Izsmai lírai és epikus dalok]

Néhány — korábban ismeretlen — izsmai lírai, illetve epikus dalt közöl a szerző saját gyűjtéséből. A szövegek inkább csak folkloristáink érdeklődésére tarthatnak számot, nyelvészeti használhatóságukat a lejegyzés problematikus volta megnehezíti.

III. kötet (1956)

A sorozat harmadik kötete az időközben akadémiai tudományos kutatóintézeté nőtt korábbi zürjén kutatócsoport nyelv-, történet- és néprajztudományi osztályának közlönyévé alakult, fölvéve máig is használt újabb címét (*Istortiko-filologiceszkij szbornyik Komí jüjala AN SZSZSZR*). Elsősorban helyi érdekességi, főleg történet-tudományi, közgazdasági és társadalomtudományi—politikai közleményeinek részletezését mellőzve az alábbiakban azon cikkeinek ismertetésére szorítkozunk, amelyek számot tarthatnak a zürjén nyelv, történelem, néprajz és irodalom magyar kutatóinak érdeklődésére.

1. Л. Н. Жеребцов, Опыт изучения крестьянского жилища народа коми

[A zürjén paraszti építkezés tanulmányozásának tanulságai]

A hagyományos zürjén paraszti építkezés történeti fejlődésével és tipologizálásával foglalkozó dolgozat etnográfus kutatóink körében kelthet érdeklődést.

2. Н. А. Колегова, О некоторых вопросах истории коми письменности

[A zürjén írásbeliség történetének néhány kérdése]

A tanulmányt folyóiratunk korábban már ismertette (I. NyK. LXII, 368—71).

3. Б. А. Серебrenников, Из истории образования глагольных времён в коми языке

[A zürjén igeidők kialakulásának történetéről]

A cikk előzetes közlemény a szerző két később megjelent művéből, részben a fentebb említett igemonográfiájából, részben a permi nyelvek történeti alakтанával foglalkozó könyvéből.⁶ Mivel egyrészt a témát a két mű megfelelő részei alaposabban

³ D. R. FOKOS-FUCHS, Volksdichtung der Komi (Syrjänen). Budapest, 1951.

⁴ D. R. FOKOS-FUCHS, Syrjänisches Wörterbuch I—II. Budapest, 1959.

⁵ В. И. Лыткин, Дialeктологическая хрестоматия по пермским языкам. Москва, 1955.

⁶ Историческая морфология пермских языков. Москва, 1963.

kifejtik, másrészt SZEREBRENNYIKOV professzor két monográfiáját különben is szeretném ismertetni folyóiratunk valamely következő számában, e cikk taglalását itt mellőzhetőnek tartom.

4. М. А. Сахарова, К вопросу о субстантивизации имён прилагательных и адъективизации имён существительных

[A melléknevek főnevesülése és a főnevek átértékelődése határozószóvá]

A szerző az általános és a finnugor összehasonlító nyelvészeti kutatásokból eladdig is ismeretes kérdést fejteget leíró szempontból, anélkül, hogy korábbi ismereteinket érdemlegesen gyarapítaná (vö. például Szovr. 158, 176—8, 250—3).

5. Т. И. Жулина, О говоре села Слудка

[Szludka község nyelvjárása]

Szludka falu tájnyelve nyelvföldrajzilag a luzai—letkai nyelvjárásterülethez tartozik; a Letka község, járási székhelytől harminckettől kilométerre fekvő település lakossága azonban permjáknak vallja magát. A szerző által közölt hangtani és alaktani adatok alapján a szludkai nyelvjárás hamisítatlanul letkai típusú, fonológiai és morfológiai jellemzői egyáltalán nem kötik a permják dialektusok csoportjához. Egyetlen vonása van, amely viszont világosan permjámos: a hangsúlyviszonyai. Erről a lényeges kérdésről a szerző talányos rövidséggel csupán annyit mond, hogy „a szludkai nyelvjárás hangsúlya nagyon közeli a komi-permják nyelv hangsúlyához”.⁷ Csakhogy a permják nyelvjárások hangsúlyviszonyai meglehetősen különböznek, permják hangsúlyról mint olyanról általánosságban beszélni egyáltalán nem célszerű; a főbb permják nyelvjárástípusok (a koszai—felső-kámai, az inyvai, az alsó-inyvai, az onyi vagy éppen a keleti permják jazvai tájnyelv) számos kisebb-nagyobb különbözőségük mellett többek között éppen hangsúlyozásuk tekintetében ütnek el egymástól. A szerző felsorolta adatokból arra következtethetünk, hogy a szludkai hangsúlyviszonyok az inyvai permjákhoz hasonlóak (vö. Szovr. 61). Érdekes rejtély, hogy miképpen ötvöződhetnek jellegzetesen letkai és ugyancsak jellegzetesen inyvai vonások egy falu nyelvjárásában, annyival is inkább, mert a letkai zürjén és az inyvai permják nyelvjárás területe korántsem határos, a kettő között jókora távolság van. Ennek a kérdésnek a felderítésével azonban a dolgozat — sajnálatunkra — nem foglalkozik. A választ nyilván szovjet (zürijén) nyelvjáráskutató vagy településtörténettel foglalkozó kollégáinktól kell várnunk.

6. А. К. Мукучев, Творческий путь С. Попова

[Sz. Popov alkotói útja]

A jeles zürjén irodalomtörténész és folklorista Szerafim Popov, a ma is élő tehetséges zürjén lírikus költői fejlődését elemzi a pályakezdéstől (1938) a cikk megjelenéséig idejéig.

7. А. И. Подорова, Частицы в коми языке

[A zürjén nyelv partikulái]

Lásd ugyanazt a kérdést részletesebben kifejtve ugyanezen szerzőtől: Szovr. 276—91.

IV. kötet (1958)

1. Л. Н. Жеребцов—Л. П. Лашук: Старая Вишера

[A régi Visera]

A két kiváló sziktiivkari történész és etnográfus tanulmánya alaposan kidolgozott képet nyújt a Visera völgyének betelepítéséről és lakosainak történetéről a legutóbbi időkig. A Visera a Vicsegda felső szakaszának jobb oldali mellékfolyója. Partjain viszonylag kevés település húzódik meg a rengeteg erdők védelmében, a vidék közlekedési viszonyai maig rosszak, a falvaknak korábban igen csekély kapcsolatuk volt a nagyobb népsűrűségű, gazdasági tekintetben fontosabb szerepet játszó zürjén vagy orosz területekkel. Elszigeteltsége folytán a viserai zürjénség anyagi és szellemi kultúrájában csak

⁷ A fordítás itt és a továbbiakban tőlem származik. — Részletkérdés ugyan, de vitathatónak, félrevezetőnek és tudományosan megalapozatlannak tartom azt az álláspontot, amely komi-permják nyelvről beszél, a zürjén nyelv permják nyelvjárásai helyett. Ugyanilyen alapon akár komi-izsmai nyelvet is kikiálthatnánk a jelenlegi szerényebb nyelvjárás megjelölés helyett.

úgy, mint nyelvjárásában számos archaikus vonást őrzött meg, a tudományos kutatás nem csekély hasznára. A viserai tájnyelv az izsmaival együtt a Vim folyó menti őzürjén nyelvjárásokból alakult ki (vö. NyK. LXVII, 9–17) számos régies nyelvi vonást konzerválva (sokban többet, úgy lehet, mint a mai vimi és izsmái típusú nyelvjárások). Az orosz történeti források 1485-ben veszik először számba a Vim mellékéről a Visera környékének vadon erdeibe húzódott zürjéneket, akik részben a jobb megélhetés reményében, részben a Vim mentén igen erőteljes és erősszakos keresztény térítés elől elbujdosva vernek tanyát a Visera völgyében (szórványos bujdosókról azonban lényegesen korábban is szó esik: a vicsegdai—vimi krónika már 1380-ból tudósít arról, hogy „hitetlenek” menekültek oda; ezek azonban nyilván kevesen lehettek ahhoz, hogy falvak alapjait vessék meg, mint utódaik száz esztendővel utóbb). A kitelepülők még jó ideig szorosabb-lazább kapcsolatot tartanak eleik szülő- és lakóhelyével. Egy 1608-i orosz kútfő változatlanul a vimi határhoz sorolja a Visera mentén jelzett két falvat: Bogorodszk és Bolsoj Lug településeket (az előbbiben 11 lakott és 12 elhagyott, az utóbbiban 3 lakott és 5 elhagyott portát vett számba az összeírás). 1634-ben cári rendelet szünteti meg ezt az államigazgatási kapcsolatot, önálló adófizető egységnek nyilvánítva a Visera mentét. Ugyanakkor tudomásunk van arról, hogy a XVII. század folyamán — amikor a sziszolai, alsó-vicsegdai, udorai és vimi zürjenség nem jelentéktelen hányada kerekedik föl és húzódik a Felső-Vicsegda, a Felső-Káma, az Izma és Pecsora folyók vidékére vagy éppen Szibériába — a zürjén népesség kirajzásában a viseraiak is részt vesznek. A sanyarú életkörülmények, a gyakori éhínség kergetik őket, a maradékat pedig tovább ritkítja a korai és igen nagymérvű halandóság. Mintegy másfél évszázaddal későbbi időből van csupán újabb adatunk falvaik gyarapodásáról. Az 1784–86-i összeírás a két, főttebb említett őstelepülés mellett újabb hatot vesz lajstromra, nyolcukban összesen 125 portát számlálván. Adatok a vidék népességének gyarapodásáról: a viserai falvakban 1710-ben 351, 1787-ben 934, 1816-ban 1078 lelket jelez a népszámlálás. A lakosság növekedése a természetes szaporulatnál kívül azzal is magyarázható, hogy a XVII–XIX. században a Visera vidéke erőteljes szálakkal kapcsolódik a Felső-Vicsegda mentén alaposan elszaporodott és megnövekedett, élénk gazdasági vérkeringésű zürjén falvakkal. Figyelemre méltó, hogy ennek ellenére a XIX. század során ismét az elvándorlás és nem a betelepedés jellemző a Visera vidékére, a század derekán pedig éppen tömeges elvándorlás indul meg, ezúttal Szibériába. Annál fontosabb ez a közlés, mert az Alsó-Ob zürjén kivándorlóiról, a ma is létező transzuráli zürjén falvakról van tudomásunk (zömmel izsmái jövevények kerestek ott új hazát), ám a viserai nincstelen zürjének felkerekedéséről a távoli szibériai vidékekre (Cseljabszsk, Orenburg, Barnaul környékére!) eddig mit sem tudtunk, valamint arról sem, hogy maradt-e nyomuk a vadidegen etnikai környezetben. Vajon létezik-e *Sluskañava* és *Jag-vyl* település (Bijzsk környékén), valamint a *Zaselki zyrjan* nevű falu (Barnaul körzetében), ezek a részben vagy egészben (viserai) zürjén helységek az Altáj hegység tövében?! Esetleges mai zürjén lakosságuk felderítése csupán dialektológiai, nyelvtörténeti szempontból is hasznos tanulságokkal járhatna!

2. Ф. В. Плесовский: О взаимоотношениях между коми и русскими по историческим и фольклорным памятникам

[A zürjén — orosz kölcsönhatásokról, történelmi és népköltészeti emlékek alapján]
A szerző a zürjén — orosz kapcsolatok alakulásáról értekezik, az egykori novgorodi kolonizáció megindulásától Permi Szent István püspök tevékenységéig, s a zürjén népköltészetben jelentkező orosz hatásokat értékeli. Általánosságokban mozgó cikke azonban csupán a felületét súrolja ennek a nagyon is fontos és érdekes problémának. Nem újabb kutatások eredményeit teszi közzé, mindössze régebbi megállapításokat publikál legjobb esetben népszerűsítő — ismeretterjesztő jellegű írásában, amely ebben a formájában legfeljebb napilapba, de nem tudományos közlönybe kívánczik. A címben jelzett téma sokkal alaposabb elemzését találjuk például az *Ocserki po istorii Komi ASZSZR* című történeti monográfia első kötetében (megjelent Sziktivkarban, 1955).

3. Ф. В. Плесовский: Устно-поэтическое творчество коми народа

[A zürjén nép szájhagyományos költészete]
Az előző cikkhez hasonló jellegű és mélységű közlemény nem tudományos értekezés, hanem a nagyközönségnek szóló tájékoztatás a zürjén folklór főbb műfajairól. Az 1956-ban kiadott zürjén népköltészeti gyűjtemény⁸ elé ugyanezen szerző írt előszót (zürijén nyelven); a jelen cikk ennek alig átdolgozott orosz nyelvű változata.

⁸ Коми мойдъяс, сьыланкывъяс да пословицяс. Сыктывкар, 1956.

4. A. K. Микушев: В. А. Савин и народная поэзия

[V. A. Szavin és a népköltészet]

A közlemény Viktor Szavin (Nyobdinsza Vittor, 1888—1943), az egyik legjelentősebb zürjén költő és drámaíró lírájának és a zürjén népköltészetnek összefüggéseit, kölcsönhatását elemzi.

5. Б. А. Серебrenников: Заметки по истории коми языка

[Zürjén nyelvtörténeti adalékok]

Előzetes közlemény a szerző 1963-ban megjelent, a permi nyelvek történeti alakтанát tárgyaló és folyóiratunkban — mint főntebb jeleztük — a jövőben ismertetendő művéből.

6. Е. С. Гуляев: Функции исходного падежа в коми языке

[A zürjén elativus funkciói]

A kitűnő nyelvészeti dolgozat előzetes közlemény a szerző (azóta már megvédett, ám sajnálatunkra nyomtatásban meg nem jelent) kandidátusi értekezéséből (*A zürjén nyelv és elemű határozóragjai*). Igen tekintélyes mennyiségű zürjén és votják nyelvi anyag alapján, adatait átgondoltan megrostálva és elrendezve elemzi leíró módszerrel az elativus funkcióit a zürjén nyelvben. Megállapítja, hogy az elativusraggal ellátott névszó leggyakrabban hely- és időhatározó szerepét játssza a zürjén mondatban (elativus, ablativus, delativus, temporalis), ritkábban fordul elő okhatározói, partitivusi és comparativusi funkcióban. A szerző elemzése példásan gondos; mindenütt tekintetbe veszi a mondat egészének összefüggéseit, az alapszó szemantikai szerepét, a különféle zürjén nyelvjárások és a közeli rokon votják nyelv hasznosítható tanulságait is. Közleményét mind kitűnő példaanyaga, mind megállapításai alapján haszonnal forgathatjuk nyelvészeti kutatásainkban.

7. З. И. Кузнецова: Обзор памятников коми письменности XVIII в.

[A XVIII. századi zürjén nyelvmélekek áttekintése]

A kitűnő dolgozatot 1960-ban már ismertettük folyóiratunkban (NyK. LXII, 371—3).

8. Приложение: Документы по истории коми

[Melléklet: zürjén történelmi dokumentumok]

A kötet végén függelék formájában ritka, becses zürjén történelmi okmányokat publikál a kiváló zürjén történettudós és etnográfus, P. Doronyin, értékes jegyzetekkel megtöltve.

Doronyin 1927-ben az uszty-vimi Angyali Üdvözet templomban talált és másolt le egy kézzel írott könyvet, amely a következő feliratot viselte: „Az uszty-vimi Ark-angyal templom és az Angyali Üdvözet templom régi évkönyve és cári oklevelek”. A könyvről a benne talált bejegyzések alapján kiderült, hogy elejétől a végéig másolat: egy A. Sergin nevű teológus írta le az (uszty-vimi egyházközséghez tartozó) okvadi plébánián 1813-ban, amely évben a dokumentumok eredeti példányait Vologdába kellett küldeni (a vologdai püspök azon esztendőben utasította az egyházmegyéjéhez tartozó plébániákat és kolostorokat, hogy a birtokukban levő régi, értékes okmányokat összegyűjtés és további megőrzés végett küldjék el a püspöki székhely illetékes hivatalához. A szóban forgó zürjénföldi, okvadi dokumentumok eredeti, Vologdába került példányairól ma mit sem tudunk). A teológus másolta kéziratos könyv százegy esztendeig magántulajdonban volt; 1914-ben vásárolta meg akkori tulajdonosától, egy Sz. Djakonov nevű uszty-vimi gazdától Kirillov pópa, az uszty-vimi Angyali Üdvözet templom lelkesze, hogy a továbbiakban plébániáján őrizze a becses művet. Itt bukkant rá s másolta le Doronyin 1927-ben, és szerencsére, mert 1929-ben a plébániát megszüntették, a templomot bezárták, majd azt követően Sergin kéziratos könyvének is nyoma veszett.

Az okvadi—uszty-vimi manuscriptum őt különböző írásművet foglalt magában. Ezek az alábbiak:

a) III. Iván nagyherceg 1485-i adománylevele Perm Vicsegodszkaja lakosainak

Az okiratban III. Iván moszkvai fejedelem megerősíti tulajdonjogukban a permi püspökök jogtalan, önkényes terjeszkedése, földfoglalása miatt panaszt tevő zürjén parasztokat, pontosan kijelölve birtokaikat (Ivan Gavrilov nótárius 1482-i összeírása alapján). Különös értéke számunkra az oklevélnek, hogy pontos részletezéssel tünteti fel az egykorú zürjének lakta területeket: a vicsegdai, vimi, udorai, sziszolai, felső-kámai, luzai zürjénység szállásterületeit, falvait, a hozzájuk tartozó erdőket, folyókat, tavakat

stb. Az adománylevél nemcsak értékes történeti okmány, hanem becses nyelvemlék is, a több száz benne foglalt földrajzi (és kisebb mértékben személy-) név révén.

b) III. Iván nagyherceg 1490-i adománylevele Filofej permi püspöknek

Tartalmilag az előzővel szorosan összefüggő okirat, amelyben a fejedelem pontosan kijelöli az uszty-vimi püspök birtokait. Valójában nem adománylevél ez, inkább erőteljes hangú figyelmeztetés: semmiféle újabb birtokot nem juttat ugyanis a püspöknek, csupán a korábbi (1483-i) adománylevelet erősíti meg, ezen túlmenően pedig azokat a földeket, amelyeket a püspök önkényesen sajátított ki a zürjén parasztok rovására, visszaadhatja jogos tulajdonosainak. Az oklevél pontosan felsorolja a püspökséghez tartozó földeket, vizeket, helységeket, bennük a porták számát és az ott lakó püspöki jobbágyságot. Történetileg is, nyelvi szórványemlékként is becses okirat.

c) III. Iván nagyherceg 1483-i adománylevele Filofej permi püspöknek

Ez az az adománylevél, amely megszabja a permi püspök javadalmaikat, s amelyet a fentebbi, 1490-i okmány megerősít. A birtokviszonyokon kívül a püspök bíraskodási jogát állapítja meg az uradalmához tartozó jobbágyság fölött.

d) Vánstatutum a vimi járás számára 1608. április 4-éről

Az okirat a jelzett vidék vám- és adóilletékeit szabályozza. 1653-ig volt érvényben. Elsősorban történeti szempontból érdekes okmány, zürjén nyelvi adatot igen keveset tartalmaz.

e) A vicsegdai-vimi krónika

A krónika írását 1586–88 körül kezdhette el Miszail szerzetes, az uszty-vimi Arkangyal templom lelkésze. Ennek halála után Jevtyihij, az uszty-vimi Angyali Üdvözlé templom papja folytatta 1619-ig, amikor a metropolita rendelete megtiltotta a kispapságnak a krónikaírást. Doronyin forráskritikai elemzése megállapítja, hogy a mű vegyes forrásokra mehet vissza: helyi krónikákból és okiratokból csakúgy merített, mint népmondákból és legendákból. Írói a XIV. századtól 1619-ig követik a zürjének földjén lezajlott avagy a zürjéneket is érintő oroszországi eseményeket. A krónika alkalmasint egyike a legbecsesebb zürjén történeti kútforrásoknak, bőszeges hely- és személynévanyaga pedig értékes szórványemlékké is avatja.

V. kötet (1959)

1. Л. Н. Жеребцов—Л. П. Лашук: Этнографический уклад населения Верхней Вычегды

[A Felső-Vicsegda lakosságának néprajza]

A Vicsegda medencéjében az i. sz. I. évezred végén jelennek meg a zürjének, de ennek az 1109 kilométer hosszúságú folyónak kezdetben csak az alsó, majd később, a XVI. század végéig bezárólag is csupán a középső folyása mentén települnek meg, a Sziszola folyó torkolatáig, a későbbi Uszty-sziszolszk (ma: Sziktivkar) helyéig. Ettől a vonaltól keletebbre, a Felső-Vicsegda mentén eladdig vogul településeket találhatunk. A zürjének fölhúzódása erre a vidékre a XVII. században indul meg, amikor alsó-vicsegdai, sziszolai, letkai, luzai, udorai és vimi parasztok áradata indul meg új otthon, jobb megélhetést, zavartalanabb életkörülményeket keresve. A Vicsegda felső folyása mentén falvakat alapító zürjének különböző vidékei menekültjei, akik sokszor egy falun belül is keverednek. Egy példa: 1678-ban a mai Gyerevjanszsk és Rucs falu alapját nyolc sziszolai, két luzai, két udorai és egy viserei jövevény gazda veti meg. Ez a magyarázata annak, hogy nyelvöldrajzilag máiglan a sziszolai, vicsegdai és izsmai típusú nyelvjárászigetektől tarkállik ez a vidék.

Zserebcov és Lasuk értékes tanulmánya figyelemmel kíséri e vidék történelmének alakulását a legutóbbi időkig. A település- és gazdaságtörténeti elemzés után kiváló képet rajzol a Felső-Vicsegda zürjénjeinek településnéprajzi viszonyairól, népi öltözködéséről, étkezéséről, hiedelemvilágáról, műveltségi és oktatásiügyi helyzetéről, végül külön részt szentelve a vidéken 1917 után bekövetkezett jelentős fejlődés ismertetésének. Nyelvész, néprajzkutató és történész egyaránt haszonnal tanulmányozhatja ezt a cikket.

2. Г. М. Буров: Из результатов археологической разведки 1957 г. на Верхней Вычегде

[Az 1957-i felső-vicsegdai régészeti kutatás eredményeiből]

A szerző Pomozdin és Kercsomja falvak körzetében végzett ásásokat a Vicsegda partján; cikke voltaképpen az ásatási jegyzőkönyvek ismertetése. A feltárt anyagból különösen jelentősnek ítéli agyagedények és kovaköveszközök maradványait. A leleteket az i. e. VIII—II. századra datálja.

3. Б. А. Серебренников: О некоторых вопросах исторической грамматики коми языка

[A zürjén történeti nyelvtan néhány kérdése]

A cikk újabb előzetes közlemény a szerző 1963-ban megjelent permi történeti nyelvtanából, amelyet később egészében szándékozom ismertetni.

4. Е. С. Гуляев: Происхождение падежей с элементом *сь* в коми языке

[A zürjén *сь* elemű határozóragok kialakulása]

A cikk újabb közlemény a szerző főntebb említett kandidátusi értekezéséből. Gondos és kiterjedt anyaggyűjtést végezvén, a hasznosítható nyelvészeti szakirodalom alapos ismeretében és kritikai értékelésével négy permi határozórag eredetét elemzi alaktani és mondattani megközelítéssel. Az elativus zürj. — votj. *-ś*, *-yś*, *-is*, vtj. *-yśt* ragjának kialakulásáról végső soron WICHMANN (FUF. XVI, 162—3) és FUCHS (SUSA. XXX/14, 6—7) korábbi álláspontjára helyezkedik. Az egressivus zürj. *-śań*, *-śeń*, *-yśań*, *-yśōž*, *-isōž*, vtj. *-yśen*, *-śen*, *-śań* ragjáról FUCHS (i. m.) véleményét fogadja el s egészíti ki újabb adatokkal és következtetésekkel. Az ablativusi zürj. *-lyś*, *-lś*, *-viś*, votj. *-leś*, *-lś*, *-leśt*, *-leśt* származtatását I. SZINNYEI FgrSprw. 67—8, UOTILA Kons. 198—9. Végül a comparativus *-ša* ragjának eredetét boncolgatja a szerző. A formáns lokálisan igen elszigetelt, csupán a zürjén nyelv luzai, felső- és középső-sziszolai és permjék nyelvjárásaiból van rá adatunk, tehát a rag mindössze a déli zürjén nyelvjárasterületen létezik. Gulajev elfogadhatónak tartja SZINNYEI, WICHMANN és UOTILA (vö. Kons. 314) véleményét, amely szerint a comparativus az elativusból alakult másodlagos rag. Ugyanakkor lehetségesnek tartja azt is, hogy valamilyen névutóból agglutinálódott raggá (közelebbről a votják *šana* 'außer' névutót veszi gyanúba), ám ötlete részletesebb kifejtésére, bizonyítására itt nem vállalkozik. A kérdéshez lásd viszont RÉDEI, Postp. 175, 213.

5. А. Н. Фёдорова: Последние годы жизни И. А. Куратова

[I. A. Kuratov életének utolsó esztendei]

A jeles zürjén irodalomtörténész Ivan Kuratov (1839—75), a nagy tehetségű, mostoha sorsú zürjén költő megtört pályájának végéről tudósít. A katonai szolgálatban álló Kuratovot a közép-ázsiai orosz gyarmatosítás Turkesztánba vetette, ahol 1871—75-ig tevékenykedett. A költő demokrata és humanista maradt a szerencsétlen, elnyomott kirgizek között is, akiknek bírói minőségében katonai előjáróival szemben is partját fogta.

VI. kötet (1960)

1. Я. Н. Безносиков: Первые шаги культурной революции в коми крае (1918—1920 гг.)

[A zürjénföldi művelődésügyi forradalom első lépései 1918—20-ban]

A szerző azt a valóban forradalmi mozgalmat vázolja, amely 1918-ban indult meg a Zürjénföldön az iskolahálózat kiépítése, az írástudatlanság megszüntetése, a népművelés, a helyi sajtó és irodalom megteremtése érdekében.

2. Л. Н. Жеребцов: К истории народного жилища коми

[A zürjén népi építkezés történetéhez]

A tanulmány előjáróban a legrégibb zürjén településformákat és épülettípusokat vázolja, a zürjénföldi régészeti leletek kamatoztatásával. Ezt követően egykorú írásos emlékek vallomása alapján a XVI—XVIII. századi lakó- és gazdasági építményeket ismerteti. Végül — bővebb szakirodalom felhasználásával — a XIX. századi népi építkezést mutatja be. A cikket számos rajz és fénykép kíséri. Előzménye volt a szerző egy korábbi dolgozata a Szbornyik harmadik számában (ismertetését is lásd ott!), valamint Lev Lasukkal közösen publikált tanulmánya a főntebb ismertetett ötödik kötetben.

3. Ф. В. Плесовский: К вопросу о развитии семьи у коми и удмуртов (по терминам родства)

[A család fejlődése a zürjéneknél és votjákoknál a rokonsági terminológia alapján]

A cikk a zürjén és votják családi viszonylatok történeti alakulásának elemzését tűzi ki vizsgálatá céljául. Mint láttuk, a Szbornyik második kötetében Szidorov ugyancsak ezt a kérdést boncolgatta. Pleszovszkij tanulmánya sem módszerében, sem eredményei-

ben nem hozott — sajnos — újat. A hasznosítható korábbi szakirodalom megállapításával nem ért egyet, ám kritikai feldolgozására nem vállalkozik, csupán hiányosságaira óhajt rámutatni (Castréntól máig). A kérdéssel korábban foglalkozó kutatókat sommásan az elfoglaltság és a burzsoá szemlélet metelyéből következő egyoldalús vésztésében marasztalja el. Nem kivétel ez alól a legújabb szakirodalom sem, például E. VÄÄRI ide vonható tanulmánya (Soome-ugriline sõnavara eesti sugulasnimides. Emakeele seltsi aastaraamat II. Tallinn, 1956). Pleszovszkij a finnugor komparativisztikával szemben etnográfiai alapon tagadja a patriarchátus finnugor kori lehetőségét, későbbi alakulatnak tartván azt. Ámde nem etnográfiai, hanem nyelvi anyagot próbál vallatóra fogni, módszertanilag önmagával kerülve feloldhatatlan ellentmondásba. Cikkéből úgy veszem ki, hogy anyaggyűjtése számos kívánnivalót hagy maga után, nyelvészeti felkészültsége pedig olykor ugyancsak vitatható. Egy példával szemléltetném ezt. A szerző szerint a patriarchátus és a monogám család eddigi (burzsoá) nyelvi bizonyítékainak például a *férj, feleség, házastárs, apa, anyja, vő* stb. fogalom és az ezeket jelölő szavak meglétét tekintették a finnugor nyelvekben. Pleszovszkij úgy ítéli, hogy az *anya* fogalom és az ezt jelentő szavak eleve kihullajtandók a kritika rostáján. Miért? Mert hiszen a magyar *eme* szó soha nem tartozott ebbe a fogalomkörbe és etimológiacsaládba, lévén jelentése nem 'Mutter', hanem 'dieses'. Ezért a magyar szó nem tartozhat össze a finn *ema* (sic!) szóval, következésképpen az utóbbi sem finnugor szó! Ellenben a magyar *atá* (sic!) szó jelentése általában 'hím, kan'.

Ismereteim szerint ilyen módszerek alkalmazása a mai nyelv- vagy néprajztudományban nem minősíttetnek elfogadhatónak.

4. M. A. Сахарова—Н. Н. Сельков: Некоторые особенности говора кольских коми [A kolai zürjének nyelvjárásának némely jellegzetessége]

A két jeles zürjén dialektológus 1959-ben járt a Kola-félszigeten, népük messzire szakadt részét s annak nyelvét tanulmányozandó. A kolai zürjének zöme három faluban összpontosul (Lovozero, Krasznoscseleje és Čalmny-Väre); lélekszámuk 1959-ben itt 904 volt, 95 jurák-szamojéd, 754 lapp és jelentős számú orosz lakos között. Kisebb zürjén csoportokat találhatunk még Kanyevka, Harlovka, Teriberka falvában és másutt. Gyűjtőink az első két faluban működtek. Lovozerót 1608-ban lapp telepesek alapították, zürjének — izsmái rénszarvastenyésztők — az 1880-as években érkeztek ide először, majd számukat a következő évtizedek során újabb izsmái jövevények gyarapították. Krasznoscseleje falvának alapjait 1922-ben lovozerói kitelepülők vetették meg. Fő foglalkozási águk a rénszarvastenyésztés, ezt egészíti ki a halászat és vadászat. Érdekes a keveredett lakosság nyelvi képe. A zürjének izsmái anyanyelvjárásukon kívül oroszul beszélnek (s néhányan lappul); a lappok anyanyelvükön kívül oroszul és zürjénül; ellenben a jurákok anyanyelvükön már nem beszélnek, hanem helyette oroszul, zürjénül vagy lappul!

A tanulmány ismerteti a kolai zürjén nyelvjárás legfontosabb hangtani és alaktani jellegzetességeit, s végül néhány sorból álló kis szövegmutatványt is közöl. Az izsmái eredetű kolai tájnyelv csaknem maradéktalanul olyan, mint a hasonló eredetű kanyini zürjén tájszólás (l. NyK. LXVI, 17—34); hozzáteendő, hogy szókinésében némi lapp hatás mutatkozik.

5. Т. И. Жилина—Н. А. Колегова: Некоторые особенности говора обских коми (сс. Мужи и Шурышкеры)

[Az obi zürjének tájnyelvének néhány jellemzője Muzsi és Šuryškary faluban] Ugyanezen zürjén nyelvjárást ismertette VÁSZOLYI: NyK. LXVII, 24—30.

6. В. Сопвачёва: Ненецкие и хантыйские заимствования в говоре зауральских коми [Az Urálon túli zürjén nyelvjárások jurák-szamojéd és osztják jövevényszavai]

Ugyanezt a témát nagyobb apparátussal feldolgozta RÉDEI KÁROLY (NyK. LXIV, 71—96 és NyK. LXVI, 3—16), érdemben foglalkozván SZORVACSOVA eredményeivel is.

7. Б. А. Серебренников: Из истории образования формы отрицательного глагола в языке коми

[A zürjén tagadó ige kialakulásának történetéből]

A szerző főntebb említett permi történeti alakatanának megfelelő fejezetében bővebben kifejti a kérdéssel kapcsolatos véleményét.

VII. kötet (1961)

1. B. A. Серебренников: Историко-лингвистические заметки

[Nyelvtörténeti adalékok]

A cikk az alábbi kérdésekkel foglalkozik:

a) A *-luk* utótagú helynevek Jarenszk környékén

Az alsó-vicsegdai Jarenszk környékének toponimikája különféle (orosz, zürjén, karjalai, vepsze stb.) eredetű. Talányosak a folyóparti vagy menti helyek, helységek megjelölésére szolgáló, *-luk* vagy *-lug* végű helynevek, pl. *Matlug*, *Bazluk*, *Morgotlug*, *Kazluk* stb. A szerző szerint a kérdéses végződés nem azonosítható az orosz *lug* 'Wiese' szóval, zürjén eredeztetése ugyancsak kizárt. Ellenben az oszjtj. *lux* [vö. KT. 473–4], vö. *lox* 'öböl, lefolyás nélküli holtág' szó a magyarázat nyitja, annnyival inkább, mert a kérdéses helynevek előtagja is érthető az oszjtjából.

b) A zürj. *gort* szó eredetéről szólván a szerző megállapítja, hogy eredeti jelentése nem 'otthon', hanem 'falu'.

c) A zürj. *šam* szóról értekezve a 'Verstand, Sinn' jelentést másodlagosnak ítéli, eredetinek pedig 'Kraft, Fähigkeit' jelentést tesz föl.

d) Az *-a* elem eredete a zürj. *munōma* típusú múlt idejű ige(névi) alakokban

A kérdéses toldalék a szerző szerint nem azonos az ellátottsági *-a* képzővel, hanem „különleges erősítő partikula”.

e) Miért szerepel néha a zürjén népmesékben a múlt idő helyett jövő idő?

Szerebrennyikov a következő népmesei szöveget veszi bonckés alá: „*olisō-vōlisō starik da staruka. nylōn vōli nyl. ōtpyr nyls mūnas vōrō.*”, azaz 'élt-éldegelt egy öregember meg egy öregasszony. Volt nekik egy lányuk. Egyszer a leány elmegy az erdőbe'.

A *mūnas* típusú Sg3 igealakokat a mai (szovjet) zürjén nyelvianok jövő idejűnek tartják. Szerebrennyikov — helyesen — megállapítja, hogy valójában nem jövő, hanem jelen idejű igealakok ezek, funkciójuk pedig az efféle (vagy akár másfajta) szövegekben stilisztikai: a beszéd élénkítése.

2. P. M. Баталова: Фонетические особенности оньковского диалекта коми-пермязского языка

[A komi-permják nyelv onyi nyelvjárásának hangtani jellemzői]

A dolgozat előzetes közlemény a szerző azóta már megvédett, kitűnő kandidátusi értekezéséből. A téma azért különösen fontos, mert a permják nyelvjárások rendszerén belül egyedülálló és sajátos onyi tájnyelv ma mindössze két falucskára zsugorodott, ott is csupán az idős emberek beszélnek, kipusztulása a szemünk előtt játszódik le. Korábban pedig e fontos nyelvjárásról érebben alig volt tudomásunk (vö. DialChrest. 26–7). R. БАТАЛОВА alapos helyszíni anyaggyűjtése alapján mutatja be a nyelvjárás hangtani arculatát. Számos kisebb-nagyobb fontosságú fonetikai jellegzetesség közül kiemelkedően érdekes és sajátos az ózürijén *l* fonéma sorsa ebben a nyelvjárásban. A sziszolai, koszai — kámai dialektusokhoz hasonlóan a (szótagvégi) *l* fonémát az onyi tájnyelv is megőrizte: *nyl* 'Mädchen' ~ *nylys* 'das Mädchen'. Ennél azonban sokkal figyelemre méltóbbak az alábbi megfelelések: zürj. *važōn* ~ onyi *lāžyn* 'régén'; zürj. *voštis* stb. ~ onyi *loštis* 'elvesztett'; zürj. *šin-va* ~ onyi *šin-la* 'könny' stb. stb. Tehát az onyi nyelvjárásra nemcsak a szótagvégi *l* megőrzése jellemző, miként az ún. sziszolai típusú dialektusokra (szemben a vicsegdai típusú *nyl* > *nyv*, illetve az izsmai típusú *nyl* > *n̄y* hangfejlődési tendenciával), hanem az inyvai — juszvai nyelvjárásban lejártszódottnál általános *l* > *v* tendenciának, hogy úgy mondjam, reciprokjaként az onyiban általános *v* > *l* hangfejlődést figyelhetünk meg. Az inyvai — juszvai permjákban ugyanis az ózürijén *l*-ből nemcsak szótagvégi, hanem egyáltalában, minden fonetikai helyzetben *v* fejlődött. Ezzel ellentétesen az onyi nyelvjárásban nemcsak megőrződött az ózürij. *l* (m i n d e n fonetikai helyzetben), hanem egy általános *v* > *l* tendenciát is megfigyelhetünk: az etimologikus őspermi, sőt éppen finnugor eredetű *v* fonémából is *l* alakul. Amíg tehát az inyvai — juszvai tájnyelvterületen az *l*—*v* korreláció megbillenése az utóbbi fonéma teljes általánosulását eredményezte, az előbbi pedig egyszerűen kipusztult a fonémarendszerből, a szomszédos onyi nyelvjárásban ennek éppen fordítottja következett be. Eredeti zürjén szavakon kívül orosz jövevényszavak is ezt igazolják: or. *torgo-uka* > onyi *torgo-lka* 'kofa'; or. *koro-ynik* > onyi *koro-lnik* 'tehenistálló'; or. *kana-va* > onyi *kana-la* 'árok'. Tehát orosz *v* (~ kámai nyelvjárási *u*) > onyi *l*.

Végére pedig: ha eddig az ózürij. *l* viselkedése alapján négy fő zürjén nyelvjárás-típust különböztettünk meg (sziszolai, vicsegdai, izsmai és inyvai), az onyi *l* = *l*, *v* > *l*

jelenség alapján számolhatunk egy ötödik típussal is, amelyet — jelenlegi ismereteink szerint — ez az összezsugorodott és végnapjait élő kis maradvány-nyelvjárás képvisel.

3. М. А. Сахарова—Н. Н. Сельков: Краткая характеристика говора сс. Мордино и Лопыдино (по р. Локчим)

[A Loksim folyó menti Mordino és Lopydino falu nyelvjárásának rövid jellemzése]

A két szerző helyszíni anyaggyűjtés alapján megállapítja, hogy a jelzett két falu és általában a Loksim folyó mentének nyelvjárása nagy vonásokban azonos a *nyv ~ nylys* típusú felső-vicsegdai dialektussal, alig jelentős helyi eltérésekkel.

4. Е. С. Гуляев: Редкие случаи употребления исходного падежа в коми языке [Az elativus használatának ritka esetei a zürjénben]

Újabb előzetes közlemény a szerző kandidátusi értekezéséből. Az elativus funkciója közismerten igen kiterjedt a zürjénben: lehet elativus, ablativus, temporális, causativus, comparativus stb. stb. A cikk néhány ritkább mód-, eredet-, tekintet-, ok-, cél- és állandó határozói szerkezetet mutat be, amelyben az elativus funkciója eltér a szokásostól.

5. Д. А. Тимушев: Транскрипция коми топонимии средствами русской графики [A zürjén toponimika átírása az orosz írás nyújtotta lehetőségekkel]

A tanulmány a címben jelzett probléma zürjén, illetve orosz helyesírási vonatkozásait tárgyalja. Mind a témának, mind megoldásának nagy gyakorlati jelentősége van, zürjén és orosz szempontból egyaránt.

6. А. Ванев: Особенности коми стихосложения

[A zürjén verselés sajátosságai]

Az ígéretes tehetségű költő és irodalomtörténész kandidátusi értekezéséből közöl részletet, úttörő módon vállalkozva egy eddig igen elhanyagolt kérdés komplexum fejtegetésére. A zürjén népköltészet verselési sajátosságainak elemzése mellett főleg I. Kuratov és V. Csisztaljov, a két kiváló zürjén költő poétikai kísérleteit és eredményeit boncolgatja. A probléma iránt magyar részről is megnyilvánult már érdeklődés, illetve kifejtéséhez is történt már szerény, de ígéretes hozzájárulás (vö. DOMOKOS PÉTER: CUFU. 471—79).

7. Ф. В. Плесовский: К вопросу о развитии песен коми и удмуртов

[A zürjén és votják ének fejlődésének kérdéséhez]

A permi népek szájhagyományos költészetének legrégibb rétegét a szerző megállapítása szerint a mai gyermekdalok képviselik (ilyenek például a közismert zürjén *bobő-bobő, duda-duda, ruj-ruj* és sok más egyéb). Ennek az ősi permi rétegnek finn és karjalai párhuzamai is vannak. A sajátos izmai zürjén és a votják munkadal-improvizációkban ugyanolyan parallelizmust mutat ki, mint a Kalevalában. Ezeket a tipológiai jegyeket Pleszovszkij az ősspermi korra vezeti vissza.

8. Л. Н. Жеребцов: К изучению культуры и быта горнозаводского населения Коми края (II половина XIX — начало XX вв.)

[A Zürjénföld bányaüzemi lakosságának életkörülményei és művelődési viszonyai a XIX. század második felében és a XX. század elején]

A címben foglalt témát fejti ki a szerző történeti, szociográfiai és néprajzi vonatkozásaiban.

9. Г. М. Буров: Новые стоянки в долине р. Вычегды

[Új ásatások a Vicsegda folyó medencéjében]

A dolgozatot ismertette ERDÉLYI: NYK. LXVI, 204 kk.

VIII. kötet (1963)

1. Л. Н. Жеребцов: Занятия крестьян локчимских селений в конце XIX — начале XX вв.

[A Loksim menti települések parasztságának foglalkozási ágai a XIX. század végén és a XX. század elején]

A szerző ismerteti a Loksim folyó völgyének a XVII. század végén meginduló betelepítését, a folyó menti falvak kialakulását, majd az ottani lakosság foglalkozási ágait, a csekély hozamú földművelést és állattenyésztést, az ősi eredetű halászatot és vadászatot, végül az idénymunkákat: a fuvarozást, erdőkitermelést, kubikusmunkákat

a zürjén parasztok elszegődését Szibériába, Perm környékére, Bogoszlovcszkoje gyáraiba. Tájékoztató a múlt századi háziiparról, a lakosság egykori siralmas művelődés- és egészségügyi helyzetéről.

2. Ю. В. Гагарин: Секта «Свидетелей Иеговы» в Коми АССР и её реакционная сущность

[A „Jehova tanúi” szektája a zürjén autonóm köztársaságban és reakciós lényege]

A cikk szociológiai szempontból igen érdekes képet nyújt a jehovisták szektájának terjeszkedéséről a Zürjénföldön a háború után, valamint a velük szemben folytatott felvilágosító tevékenységről.

3. В. И. Канивец: Археологические находки путешественника В. Русанова

[V. Ruszanov utazó régészeti leletei]

Ruszanov, a jeles sarkvidék-kutató az 1900-as évek elején száműzetésben sýnlódott Uszty-sziszolszk (a mai Sziktivkar) városában. Innen utazott 1902—3-ban a Pecsora vidékére, ahol a folyó középső szakasza mentén régészeti gyűjtést is végzett. A cikk szerzője ismerteti a kő- és fémtárgyakból álló leleteket, amelyek megállapítása szerint XII—XIV. századi balti-finn kapcsolatokra utalnak.

Ha ez valóban megfelel a történeti valóságnak, rögvest fölmerül az a fontos kérdés, hogy milyen etnikummal számolhatunk a jelzett időben és helyen? Ismereteink szerint a zürjénség (és az oroszok) a Közép-Pecsora tájain csak a XV. században létesít településeket. Korábban az orosz források (például a Nesztor-krónika) egy *pecsera* névvel jelölt etnikumot rögzítenek itt, amelyet azonban a legújabb kutatások nem tartanak azonosíthatónak a zürjénekkel sem, az obi-ugorokkal sem, ugyanakkor képtelenek mibenlétét tisztázni, s erre Kanyivec sem vállalkozik. Vö. VÁSZOLYI: NyK. LXIII, 239; LXVII, 10—13.

4. Г. М. Буров: Новые данные о могильниках XII—XIV вв. у с. Гам на Нижней Вычегде

[Újabb adatok az alsó-vicsegdai Gam falu környéki XII—XIV. századi temetkezési helyekről]

Az 1959-ben végzett ásátások újfent egykori pogány zürjén lakosság jelenlétét tanúsítják a címben jelzett időben és helyen.

5. Э. А. Савельева: Первый везлянский могильник

[Az első vészljanei temető]

A kitűnő sziktivkari régész 1961—62-ben a Vim folyó bal partján, a Veszljana torkolatától egy kilométerre ásátott ki egy temetkező helyet. A halottiégetés rítusáról tanúskodó sírok az V—VI., esetleg a VII. századból valók.

6. В. Е. Лузгин: Археологические находки на побережье Чёшской губы и полуострова Канин

[Régészeti leletek a Csosai öböl és a Kanyin félsziget partvidékén]

A cikkíró az általa vezetett 1959—61-i ásátások eredményeit ismerteti.

7. В. А. Латышева: Пьеса «Шонділань» как этап в творчестве Савина

[„A nap felé!” című színmű mint mérföldkő Szavin művészetében]

A fiatal zürjén irodalomtörténész Viktor Szavin drámájának irodalomtörténeti és dramaturgiai elemzését nyújtja cikkében.

8. П. И. Чисталёв: Из истории развития музыкальной культуры Коми АССР (1918—1932 гг.)

[A zürjén autonóm köztársaság zenekultúrájának fejlődése 1918—32-ig]

A cikk az 1918-ban megindult zürjénföldi kulturális forradalom zenei vonatkozásait tárgyalja.

9. Ф. В. Плесовский: Коми-пермяцкие песни

[Permjak dalok]

A cikk permjak lírai dalokat és műfajokat mutat be, utalással a Perja-mondakörre és annak irodalmára.

10. Е. С. Гуляев: Этимологические заметки

[Etimológiai megjegyzések]

A szerző ötvenhét zürjén szó votják megfeleléseit gyűjti össze, és gondos hangtani meg szemantikai elemzéssel állapítja meg ősspermi eredetüket.

11. A. E. Ванев: Ритмико-интонационная структура коми стиха
[A zürjén vers ritmikai és intonációs szerkezete]

Albert Vanyeev az újabb zürjén műköltészet egyes verstani és ritmikai problémáit fejtegeti.

12. Т. И. Орнатская: Русская песня на Вашке
[Az orosz dal a Vaska mentén]

A cikkíró orosz folklorista, aki 1961 őszén a Vaska folyó mentén kutatta a zürjének körében élő orosz népköltészetet. Az oroszul gyengén tudó, ám orosz dalokat jól éneklő udorai zürjén asszonyokról és művésztükről értekezik, összehasonlító módszerrel elemezve az udorai vidéket ért mezenyi, arhangelszki, peesorai és pinyegai orosz folklór-hatásokat.

13. Г. Г. Бариксанов: Формирование графических и орфографических норм коми литературного языка

[A zürjén irodalmi nyelv betűvetési és helyesírási szabályainak kialakítása]

A cikk a zürjén írásbeliség útját mutatja be Permi Szent István írásrendszerétől a múlt századi úttörő ABC-alakító kísérleteken át máiglan. Összegezi Permi Szent István ilyen irányú tevékenységét, majd Szavvaitov, Kuratov és G. Sz. Litkin munkásságát a XIX. században, Cemberét századunk elején. Elemzi Molodcov 1918–30-ig elfogadott orosz betűs írásrendszerét, az ezt követő rövid életű (1930–35) latin betűs grafikát, majd az 1936–38-as írásreformot és annak eredményét, a ma is használatos orosz betűs zürjén ábécét.

*

Végezetül: rendkívül sajnálatos tény, hogy nem egy szovjet (vagy egyéb külföldi) tudományos intézménnyel van ugyan kapcsolatunk, ám ez korántsem szoros és főleg nem rendszeres. Így például nem egy helyre küldünk s nem egy helyről kapunk könyvtári anyagot, dokumentációt stb. — ötletszerűen, hébe-hóba. A magyar finnugristikát különösen érdeklik egy-két szovjet „vidéki” város kutatóintézetében, főiskoláján folyó munkálatok, különös tekintettel nyelvrokonaink tudományos intézményeire. Példának okáért: Perm, Szverdlovszk, Sziktivkar, Kudimkar, Petrozavodszk, Izsevszk, Szaranszk, Joskar-Ola, Hanti-Manszijszk nyelvészeti, néprajzi, régészeti, antropológiai és egyéb publikációit ugyancsak célszerű volna ismernünk (mint megfordítva: nekik is a mieinket!). Az ismertetett zürjén filológiai közlöny számaihoz is többnyire magánúton ha hozzájutunk; a teljes sorozatot (amely eddig mindössze nyole füzetből áll!) az akadémiai könyvtárban sem találjuk meg. Nem akadna végre gazdája ennek az ügynek, aki segíteni tudna ezen a lehetetlen és tudományos kutatómunkánk számára igen csak hátrányos helyzeten?

VÁSZOLYI ERIK

A. Kövesi Magda: A permi nyelvek ősi képzői

Budapest, 1965. Akadémiai Kiadó. 432 l.

1. Harminc esztendő hűséges, kitartó, többször előről kezdett s végül befejezett munkájával egy egészében, rendszerszerűségében, összefüggéseiben fel nem térképezett fontos területet kutatott végig monográfiájában A. KÖVESI MAGDA kandidátus, a debreceni tudományegyetem docense. Az eddigi összefoglaló kísérletek és a részletkérdésekkel foglalkozó munkák példás ismerete, valamint tetemes mennyiségű maga gyűjtötte nyelvi anyag elemzése alapján vállalkozott benne a permi nyelvek képzőrendszerének leíró alak- és mondattani bemutatására, továbbá nyelvtörténeti analízisére. A Zsirai Miklós — néhai professzora — emlékének szülő lírai hangú ajánlás után a mű az alábbi részekre oszlik.

Az előszóban (7–8) monográfiája előzményeiről, 1932-ben elkezdett anyaggyűjtéséről szól a szerző, majd munkája folytatásáról, a monográfia első változatául szolgáló, 1958-ban megvédett kandidátusi értekezéséről. Ezt követik az átírási- és rövidítésmagyarázatok (9–10), majd a forrásmunkák tekintélyes jegyzéke (11–16). A bevezetés (17–27) a mű elvi alapvetését tárgyalja. Ismerteti az uráli nyelvek szóképzésánál korábban foglalkozó összefoglalásokat (Szinyei, Györke, Lehtisalo és mások kutatásait), majd munkája célját; a permi nyelvek szó-

képzési rendszerének fölmérését. Jelzi a téma határvonalait is: mint a könyv címe is mutatja, csak az ősi (uráli, finnugor, finn—permi) eredetű zürjén és votják képzőelemek problematikájával foglalkozik; a permi nyelvek külön életében keletkezett, illetve idegen eredetű képzőkkel nem vagy csak kivételesen. Anyagát a következőképpen elrendezve tárgyalja: 1. a képző hangalakja és alakváltozatai, 2. a képző funkciói, 3. a képző eredete és rokon nyelvi megfelelői.

A következő fejezet címe: A permi (közelebbről zürjén) képző-rendszeréről általában (29—38). Ebben először az anyag rendszerezési lehetőségeit, a választható csoportosítási szempontokat értékeli a szerző: a képzők alakja, szerkezete, funkciója, produktivitása vagy improduktivitása s végül eredete szerinti kategorizálást, a legutóbbit ítélvén a leginkább megfelelőnek. A könyv témájától elhatárolt képző-problematikát is e fejezetben érinti KÖVESI: a permi nyelvek külön életében önálló szavakból keletkezett, valamint a jövevény (bolgár-török, tatár, orosz) elemeket. E két kérdés futólagos áttekintése után tér rá monográfiája tulajdonképpeni témájára: uráli, illetve finnugor eredetű képzők a permi nyelvekben (39—407).

A munka gerincét követi az összefoglalás (409—26), amely a tárgyalta képzők újabb áttekintését nyújtja eredet, hangalak és a funkciók fejlődése szerint, megkísérelve az anyag kronológiai elrendezését. A kötet végén egy zürjén nyelvjárási térképet találunk (427) és a következő lapon egy ehhez fűzött magyarázatot, a zürjén nyelvjárássok megoszlásáról az *l ~ v* hangviszony alapján.

2. A következőkben néhány megjegyzést szeretnék hozzáfűzni a mű egyes részletei kérdéseihöz.

140. 1.: Az *-(δ)z* deverbális képző azonosítása a vicsegdai és peccorai zürjén plur. 1. *munamōz* stb., *ogō munōz* stb., plur. 2. *munō*, *munōz* stb. imperativusi alakok toldalékával elvileg megkísérélhető, UOTILÁnak (Kons. 273) a szerző által idézett habozásától függetlenül. Kővesi ezzel kapcsolatban így foglal állást: „Véleményem szerint azonosítható”. Ezek után várni, hogy mire alapozza sommásan megfogalmazott véleményét, a megokolás, kifejtés azonban elmarad. Ezt az eljárás először módszertanilag kárhoytathatónak tartom, másodszor a magam részéről vitás kérdésekben mindössze *ex cathedra* közölt „véleményt” nem tudok elfogadni (s talán nem állók egyedül effajta kétkedő magatartással).

Kővesi két helyen is foglalkozik a zürj. *ōksy ~ votj. eksej* 'Herr, Fürst, Kaiser' szóval. Először (138—9) a zürjén szót a deverbális névszók nomen actoris (agentis) csoportjába sorolja, láthatólag az *ōksyny* 'herrschen' igéből származtatva. Tudomásom szerint a zürjén főnévben semmiféle képzőt nem kell keresnünk, ebből következően nem is tarthatjuk deverbális nomen actorisnak, annyival inkább, mert nyilván nem ez a főnév származik az említett igéből, hanem éppen megfordítva: az iráni eredetű (a votjékban is meglevő) főnévből keletkezett a zürjén ige. Ugyanide, a deverbális nomen actorisok közé sorolja Kővesi a votj. *eksej* szót is. Ennek deverbális származtatását ugyancsak a fenti alapon szintén lehetetlennek tartom. Az igaz, hogy UOTILA (Kons. 271, 293) a votják szó végén esetlegesen képzőt lát, ám az is, akkor is kicsinyítő képző lenne. A zürj. *ōksy* főnévnek van *ōksyr* alakváltozata is. Az utóbbi variáns *-r* végkonsonánása másodlagos, analogikus képződmény, amint ezt UOTILA (Kons. 271) megnyugtatóan kifejtette. Véleményét tulajdon helyszíni anyaggyűjtésem alapján maradéktalanul osztom. Kővesi (281—2) az *-r* denominális nomen képzők csoportjában tárgyalva az *ōksy* szót, így ír: „Ez a magyarázat lehetséges ugyan, de az is elképzelhető, hogy más *-r* végű zürjén képzések analógiájára vette fel az iráni jövevény-szó... az *-r* végződést”. UOTILA okfejtést nyújt, világosan megnyugtató eredményre jutva — Kővesi „elképzeltetnek” tart egy másik lehetőséget, okfejtés nélkül. Azután: végső soron Kővesi is a n a l ó g i a eshetőségére gondol (bár nyelvi anyaggal nem tudja ezt bizonyítani) — akkor viszont a szót megint csak nem merném a megfelelő derivátumok közé sorolni, valódi (és nem analógias úton előállt) derivátumokkal egy sorba. És végezetül: műve 138. lapján ugyanezen zürjén szóról nyilatkozva, Kővesi láthatólag elfogadta UOTILA jelzett véleményét, így tehát újabb vélekedése egy korábbi-val kerül ellentmondásba, amelyet a szerző nem oldott fel.

138. 1.: A zürjén V. *tun* 'Wahrseger, Weissager, Seher', Ud. *tunjur* 'Schimpfwort' szó a *-z* képzős deverbális nomen actorisok közé soroltatott, hivatkozással WICHMANN (FUF. XIV, 112) egy feltételezés megjegyzésére. Se az utóbbi alapján, se másként nem értem, hogy miért. A *tun* főnevet világosan képtelenség ide vonni, az Ud. *tunjur* pedig ugyanilyen világosan nem származékszó, hanem összetétel: *tun* 'Zauberer' + *jur* 'Kopf'.

144. 1.: A zürj. *-jan* többesi toldalék funkciójának kialakulásában Kővesi többek között finnségi (karél-vepsze) hatást lát. A finnségi—zürijén kapcsolatok eddigi kutatása

ismeretében ezt az ötletet nem tartom valószínűnek. A karjalaiak és vepszék révén vagy két tucatnyi jövevényszó került a zürjén nyelvbe, pontosabban: néhány, a karjalai—vepsze hatásnak kitett nyelvjárással. Ez a nyelvi besugárzás azonban nemcsak hogy messzemenően nem terjedt ki a zürjénség egészére, de — éppen ezzel összefüggésben — nem lehetett olyan intenzitású, hogy nyelvtani elemeket, toldalék-morfémákat is juttatott volna a zürjénbe. Ennek pillanatnyilag mind zürjén, mind általános nyelvészeti ismereteink ellentmondanak. — Lásd legújabbban RÉDEI KÁROLY felfogását erről a kérdésről: Zweiter internationaler Finnougristenkongress, Helsinki, 23—28. 8. 1965, Esitelmien ja tiedonantojen tiivistelmä 105.

148—9.: A permi *-jas*, *-jos* stb. főnévi többesjelről szólván a szerző alaposan ismerteti e bonyolult kérdés eddigi bőséges irodalmát, maga is számos kitűnő kritikai megjegyzést téven. A problémát azonban még így sem tekinthetjük lezártnak vagy maradéktalanul tisztázottnak. Újabbban, 1963-ban RÉDEI nyilvánított véleményét e tárgyban: NyK. LXV, 374—5.

182. l.: A szerzővel ellentétben a zürj. *kužala* 'in der Längsrichtung' szót s a hozzá hasonlókat nem tekintem helyet vagy irányt jelölő főnévnek, hanem határozószónak.

213. l.: A zürj. *pī* (< *pīl) 'Wolke' szó esetében szabatosabb lett volna a pontosabb adatolás, annak feltüntetése, hogy a szó melyik zürjén nyelvjárásban fordul elő, s a szerző melyikből idézi. Hiszen a szó nem közzürjén, hanem — szótáraink bizonyossága szerint — csupán az alsó-vicegdai, udorai, vimi és izsmi nyelvjárásban maradt meg.

263—4. l.: KÖVESI az alábbi megállapítást teszi: „... azon törzseknek, amelyek a XIV. században a Vicegda menti, ópermi nyelvet beszélő őslakosságra rátelepedtek, egyike az udorai nyelvjárást beszélte”. Először: ami „a XIV. században a Vicegda menti, ópermi nyelvet beszélő őslakosságot” illeti, kétszeres, félreérthető vagy félrevezető engedményt tesz a szerző a szabatosság rovására. Nem tudom ugyanis, történetileg pontosan fogalmazunk-e, ha a szóban forgó „ópermi nyelvet beszélő” — tehát, szabatosabban: ózürjén — etnikumot őslakosságnak nevezzük. Továbbá: ez az ózürjén népesség az ezer kilométernél hosszabb Vicegda mentét az idő tájt korántsem népesítette be végig; csupán az alsó folyása mentén telepedett meg, legfőkébb a Szizola folyó torkolatáig (ennél keletebbre csak a XVI. század végétől kezd fölfelé húzódni a Vicegda mentén). Másodszor: nincs tudomásunk arról, hogy az alsó-vicegdai ózürjén nemzeti csoportokra, törzsekre rátelepedett-e más — törzsi rendben élő — népesség, legyen az akár zürjén, akár nem zürjén. Kétkedhetünk tehát abban is, hogy ezeknek egyike lett volna az udorai nyelvjárás hordozója. KÖVESI eme utóbbi megállapítását végképp nem értem, de annyi biztos, hogy mai zürjén történelmi ismereteink ellentmondanak neki. A szerző alaptalanul hivatkozik V. LITKIN-re (Drevn. 121), akinél szó sincs ilyesmiről. Ellenkezőleg, LITKIN — a zürjén történeti forrásokban egybehangzóan¹ — világosan leszögezi, hogy a XIV. században zürjén nemzetségek népesítik be az Alsó-Vicegda mentét, s ezeknek tulajdonítja ő az „ópermi” (azaz ózürjén) nyelvemlékek túlkörzte nyelvjárástípust. Ezekből északra helyezkedik el az udorai zürjénség (a Felső-Mezeny és Felső-Vaska mentén), akikben történetileg más — ugyancsak nemzeti vagy törzsi szervezetben élő — zürjén népcsoportot, nyelviileg pedig más ózürjén nyelvjárástípus képviselőit kell látnunk. Semmi tudomásunk nincs arról, hogy az utóbbiak rátelepedtek volna az előbbiekre, következőképpen semmiféle nyelvészeti következtetést nem írhatunk erre a — nem létező — számlára.

265—7. l.: Elvileg, módszertanilag vitathatónak tartom, hogy lehet-e az ózürjén nyelvemlékeket (XIV—XVII. század) általában, általános érvennyel az ózürjén nyelvállapot emlékeinek tartanunk s belőlük az egész ózürjén nyelvre vonatkozó tanulságokat levonnunk, ahogyan KÖVESI teszi, ez alkalommal a főnévi igenév képzőjének tárgyalásakor. Kételyem szülője az a tény, hogy a szóban forgó nyelvemlékek végtére is egy (vagy egy-két) ózürjén nyelvjárás írásos emlékei csupán (nevezetesen a fentebb említett alsó-vicegdai zürjénség nyelvjárásáé). Ugyanakkor a XIV—XVII. századi zürjén nyelv a különféle nyelvjárások együttese, amelyek viszont ekkor már időben is, térben is régen s olykor ugyancsak messze eltávolodtak egymástól, következőképpen nyelvi differenciációjuk is jelentősen előrehaladt lehetett.

333—4. l.: Újszerű megvilágításba helyezi a szerző az *-(y)š* elativusrag eredetét boncolgató — s többnyire, végső soron eredménytelen — eddigi kutatásokat. A probléma illetően megközelítését azonban még további, tüzetesebb vizsgálatok hivatottak igazolni,

¹ Вб. Очерки по истории Коми АССР. Сыктывкар, 1953. 46—7. lap.

esetleg cáfolni. — A permi *-št-*, *-yšt-* elativusrag-változatnak KÖVESI szerint csupán egyetlen zürjén megfelelése van (a *myšt*, *myštōn* névutóban), a votjában pedig a rag elszigetelve létezik a birtokos személyragos és visszaható névmási paradigmában. Következésképpen: „... úgy vélem, a votj. *-št-* rag *-t-* elemet vagy külföldi rágalemnnek, vagy pedig egyszerűen olyan anorganikus járulékhagnak tekinthetjük, ami *-k-*-val váltakozva *-š-* után szokott jelentkezni”. A helyzet — nekem úgy tűnik — mégsem intézhető el ilyen egyszerűen. Először azért sem, mert a kérdéses *-t-* elemről elődeink már nyilatkoztak, méghozzá másként: a fgr. **t* ablativusraggal tartják azonosíthatónak (UOTILA: KONS. 314; WICHMANN: FUF. XVI, 162; FUCHS: FUF. XVIII, 198). Másodszor pedig a zürjénben is több olyan, e tekintetben gyanúba fogható határozóragos alak létezik, amely kérdésessé teszi, hogy az *-št-* alternáns (leíró szempontból; történeti szempontból alkalmasint: összetett rag) a zürjénben csupán egyetlen névutó végén élne (amelyet viszont FUCHS i. h. meg éppen másként magyaráz). Ilyen például (SzrSzlKomi):² *vōlīkti* stb. 'csupán, éppencsak; azután'; Ud. *asulīštōm* 'reggeltől' (*asul-īšt-ōm*), *ōnīštōm* 'mostantól' (*ōni-īšt-ōm*), *pervejištōm* 'első alkalomtól kezdve, az elejétől' (*pervej-īšt-ōm*), *poŋištōm* 'kicsi kortól kezdve' (*poŋi-īšt-ōm*) stb. A láthatólag bonyolultabb kérdésben újabban elgondolkodtató állásfoglalás is történt: SZ. GULJAJEV az *-št-* > *-yšt-*, *-īšt-* ragkombinációt ősspermi eredetűnek tartja, amely azután hangtani és alakítási okok miatt elszigetelődött a permi nyelvekben (a zürjénben csaknem a kipusztulásig) az elativus *-š-* > *-yš* ragja, illetve az elativusi *-š-* részvételével alakult szekunder ablativus, egressivus és praeclusivus ragok mellett (Isztoriko-filologiceszkij szbornyik Komi filiala AN SZSZSZR 5. füzet, 1959: 137–41. l.).

358. l.: A zürj. *-yšt-*, *-yšt-* deverbális igeképzőről szólván a szerző a következőket jegyzi meg: „Egyes nyelvjárásokban (izsmai, sziszolai, permjék) nem *-št-* alakban jelentkezik a képző, hanem egyszerűen *-š* formában. Pl.: I. Sz. *malīšnī*, P. *mavīšnī* 'streicheln'. Nem valószínű, hogy itt *-št* ~ *-š* váltakozással kell számolnunk, inkább arra gondolhatunk, hogy az említett nyelvjárásokban az *-š* mint igeképző is önállóan jelentkezik, más nyelvjárásokban ismét (udorai, luzai, vicsegdai) a *-t* mom.-int. képzővel képzőbokrót alkotva.” Való igaz, hogy egyes nyelvjárásokban olykor *-št-*, máskor *-š-* alakban fordul elő a fenti igeképző, ám szó sincs arról, hogy önálló *-š-* igeképzővel kellene számolnunk ugyanilyen funkcióban. Egyszerűen *-št* ~ *-š* váltakozásról van szó (ahogy KÖVESI mondja), vagy hogy szabatosabbak legyünk: adott fonetikai helyzetben az *-yšt-*, *-št-* igeképző *-t-*-je mássalhangzótörölődés következtében kiesik. Ilyen fonetikai helyzet van például a főnévi igenévben: *matyštīšny* 'odalopózni, közeledni egy keveset' < *matyšt-t-yšt-ny*. A képző végén a zürjén számára eleve idegen, kellemetlen mássalhangzókapsolat van, ehhez járul még egy harmadik konszonáns az infinitívus képzőjének elején, s így áll elő a konszonánsok torlódása, melynek következményeként az *-yšt-ny* > *-yšny* mássalhangzókieés történik meg. Két bizonyítékomban van erre. Először: több zürjén nyelvmesterem (izsmai, inyvai permjék és vicsegdai közlők) beszédében a hasonló infinitívusokat rendszeresen *-yšny*-alakban figyeltem meg, normális, különösen gyorsabb beszédtempó esetén (például a főntebbi ige főnévi igeneve: *matyštīšny*). Amikor ismételtlen megkérdeztem egy-egy efféle infinitívust, s ék lassú beszédtempóval, taglaltan, esetleg éppen szótagolva ejtették a szót, a képző hangalakja is nyomban *-yštīny* volt (például *matyštīšny*). Másodszor: az igei paradigma olyan tagjaiban, ahol a fenti mássalhangzótörölődés nem áll elő, képzőnk ugyancsak *-yšt-* hangalakban szerepel. Például: Praes1Sg *matyštīšta*, Praes2Sg *matyštīštan* stb. Az utóbbi alakokban a morfofonetikai helyzet éppen feloldja a mássalhangzókapsolatot, amely különben a zürjén számára oly idegen lehet, hogy az *-yšt-* képzőből például abszolút szóvégi helyzetből is hajlandó kidobni a második konszonánst. Ilyen fonetikai helyzet adódik például az Imperat2Sg-ban: *matyštīš sećce!* 'húzdódjál csak arra egy keveset, lopakodj arra egy kicsit!' — hallottam egyszer egyik izsmai nyelvmesteremtől; amikor aztán faggattam, hogy hogyan is mondta ezt, szépen tagolta, ekképpen: *matyštīš sećce!* — Megjegyzendő: a *-t-* egyéb mássalhangzókapsolat végéről is szívesen elmarad, például *bošny* ~ (<) *boštīny* 'nehmen', *bošt* ~ (>) *boš* 'nimmi!' stb.

414. l.: A zürj. *-jas* ~ votj. *-jos* főnévi többesjel kialakulását KÖVESI a finn-permi egység korára teszi. Magam — RÉDEI KÁROLY (NyK. LXV, 374) számomra meggyőző véleményéhez csatlakozván — ezt lehetetlennek tartom, s csupán a permi nyelvtörténet következő korszakában, az ősspermiiben tartom elképzelhetőnek.

414. l.: KÖVESI szerint „más rokon népekkel való huzamosabb kapcsolat (földrajzi közelség) is nyomot hagyott az ősi képzőrendszeren, mennyiségi és minőségi válto-

² Сравнительный словарь коми-зырянских диалектов. Сыктывкар, 1961.

zást eredményezve”. Az infinitívus *-ny* képzőjét például a szerző az ugor–permi kapcsolatok számlájára írja, más képzőket a zürjén–finnségi érintkezések nyelvi eredményének tart. Az ugor–permi kapcsolatok illetén intenzitását az újabb kutatások kétségbe vonják (vö. ITKONEN: FUFU. XXXII, 67–76; RÉDEI: NyK. LXVI, 260). Ugyanígy alapon kételkedem én abban, hogy a karjalaiak és a vepszék egykori érintkezése a zürjénség egyes törzseivel, tehát egyes ózürjén nyelvjárásokkal, mélyebb nyelvi kölcsönhatást eredményezett volna, mint jó két tucat finnségi szó átvételét az adott zürjén nyelvjárásokban.

KÖVESI permi nyelvtörténeti korszakolása (415–17) olykor nem világos számomra. Először beszél „őpermi, ill. ópermi korszakról”. Mint kitűnik, az utóbbi megjelölést az ózürjén nyelvemlékek korára (XIV–XVII. század) alkalmazza. Ezt követően veszi föl „a népköltészet kora” periódust, amelyet azonban kronológiailag nem határoz meg. Vitathatónak tartom, hogy szerencsés-e maga az elnevezés is, de ennél sokkal nagyobb bökkenő, hogy e nyelvtörténeti korszak keretében beszél KÖVESI zürjén–magyar és finnségi–zürjén érintkezés nyomairól a permi képzőrendszerben. Ha jól értettem, a „népköltészet kora” a megelőző „ópermi kor” után következne, tehát minden körülmények között legalább a XIV. század után. Akkor viszont ilyen kapcsolatok kissé bajosan képzelhetők el.

425. l.: „Arra a kérdésre, hogy a zürjénben miért maradtak fenn viszonylag nagyobb számban az ősi elemek, mint a votjakban, nehéz választ adni. Lehet, hogy a sok évszázados különélés és a finnségi (vepsze, karjalai, lapp) népek földrajzi közelsége következtében sokkal jobban megőrizték ősi sajátosságait, mint a votják, amely a XI. századtól kezdve állandóan idegen (bolgár–török, tatár, orosz) környezetben élt” — írja a szerző. Félek, ismét sokkal nagyobb jelentőségűnek véli a finnségi–zürjén kapcsolatokat, mint szabad volna. Azután: a finnségi (karjalai és vepsze) érintkezésekből a lapp szigorúan kizárandó; tudomásom szerint lapp–zürjén kapcsolat csak az 1880-as évektől kezdve jött létre és csak a Kola-félszigeten, az oda kirajzott néhány száz izsmai zürjén és a lapp óslakosság között. Egyébként lapp–zürjén viszonylatban „földrajzi közelségről” beszélni alaptalan. De ha már a votjakban számolunk az „állandó” idegen hatással, akkor bizony a zürjénben is számolnunk kellene a XIV. századtól (ha nem éppen előbb) fokozatosan növekvő orosz nyelvi hatásokkal.

A mű 427. lapján található zürjén nyelvjárási térképen három hiba van: Perm városának neve a térképen még Molotov, holott a kézirat leadásakor, 1964 februárjában ez már anakronizmus volt. Továbbá: az alsó-vicsegdai nyelvjárást tévesen a felső-vicsegdai helyén van föltüntetve csakúgy, mint az alsó-sziszolai valahol a felső-sziszolai helyén.

3. Megjegyzendőnek tartom, hogy a könyv szedése lehetne olykor szerencsésebb, könnyebben áttekinthető. Olykor például egy fejezetben belül a tárgyalt képző egyes alakváltozatait külön bekezdésben tárgyalja a szerző, ám a bekezdés elén a tárgyalt morfema egyáltalán nincs nyomdailag megfelelően kiemelve, szedése rossz, az adatok belemosódnak az értekezés szövegébe, olykor helyesírási is kifogásolhatóan, olykor félrevezetően: nem tudom neha, hogy az adat a megelőző bekezdéshez tartozik-e még vagy fordítva, a következő élére kívánczik-e már. Ilyen kifogásolható szedést találunk például a 183, 184, 185, 187, 188, 189, 190, 191, 229, 231, 232, 245, 252, 256, 259, 300, 303, 309, 310, 314, 321, 329. lapon.

Javítatlan sajtóhibát találunk például az 58, 125, 181–2, 184, 191–2, 195, 222, 224, 304, 318, 332, 401, 404–5. lapon. Ezeket kijavítva jegyzékbe lehetett volna foglalni a kötet végén. Egy szómutató ugyancsak lényegesen megkönnyítette volna a fontos monográfia forgatását.

A zürjén nyelvjárási térkép hasznos függelék. Épp ennyire hasznos lett volna viszont egy votják nyelvjárási térkép is.

Kérdés, nem lett volna-e célszerű a fontos monográfiát idegen nyelven kiadni. Alig vitatható, hogy magyar nyelvű volta csökkentheti használatosságát külföldi szakmai körökben.

Végezetül: KÖVESI műve feltétlenül nyeresége szakirodalmunknak. Azt sem hallgathatjuk azonban el, hogy az értekezés felvet bizonyos alapvető módszertani, szemleleti problémákat. Ezeknek megítélésére magamat nem tartom hivatottnak, annyiival kevésbé, mert ilyen észrevételek elhangzottak már KÖVESI MAGDA kandidátusi értekezésének vitáján FOKOS DÁVID, LAKÓ GYÖRGY, KÁLMÁN BÉLA, DEME LÁSZLÓ és SZ. KISPÁL MAGDOLNA részéről (vö. I. OK. XVII, 347–9). Azt hiszem, ezeket a kritikái megjegyzéseket lehetett volna gyümölcsözőbben kamatoztatni az értekezés nyomtatásban megjelent változatában.

VÁSZOLYI ERIK

Eesti murded I—II

Tallinn, 1961. 383 l.; 1965. 423 l. Eesti Riiklik Kirjastus

Egy finnugor szempontból is nagy jelentőségű kiadványsorozat megindulásáról szeretnénk folyóiratunk hasábjain megköszöni. 1965 őszén jelent meg az Eesti murded (Észt nyelvjárások) második kötete. Mielőtt rátérnék a kötetek ismertetésére, vessünk egy rövid pillantást az előzményekre.

Köztudomású, hogy a múlt század folyamán Finnországhoz hasonlóan Észtországban is hatalmas méretű népköltészeti és nyelvjárásgyűjtés folyt. Századunk 30-as éveire az összegyűjtött anyag terjedelme már meghaladta a 250 000 lapot (l. ZSIRAI, FgrRok. 467). A második világháború végéig azonban ebből csak egy-két kötetnyi nyelvjárás szövegkiadvány látott napvilágot. A gyűjtőmunka a háború után is tovább folytatódott. A tartui Kreutzwald Irodalmi Múzeum népköltészeti osztályának anyaga 1960 elején 787 908 lapra terjedt.¹ Ennek az irdatlan mennyiségű anyagnak a megosztása műfaj és lapterjedelem szerint kerek számokban a következő volt: népdal 350 000; mese, monda, tréfa stb. 95 000; találozókérdés 100 000; közmondás, szólás 170 000; játékok, táncok 38 000; dallam 20 000; népszokások, hiedelmek 285 000.

Az 50-es évek közepén az Észt Tudományos Akadémia Anyanyelvi Társaságának gondozásában megjelent egy kétkötetes válogatás az önkéntes gyűjtők által lejegyzett szövegekből (Valimik murdetekste I. Tallinn, 1955; Pajatusi Põhjarannikult. Valimik korrespondentide murdetekste II. Tallinn, 1957). Ezek részben tudományos, részben népszerű kiadványok voltak.

Említést érdemel, hogy az önkéntes gyűjtők hálózatát, amelynek már a múlt században komoly előzményei voltak, 1940-ben szervezték újjá. A gyűjtők száma az Anyanyelvi Társaság irányítása mellett 1955-ben 250-re emelkedett. Az irányítás és szakmai tanácsadás munkáját segítette a Kodumurre c. kiadvány, amelynek 1960–65 között hét száma jelent meg gyűjtési útmutatásokkal, szövegmutatványokkal és a gyűjtőutakról szóló beszámolókkal.

Az Észt Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Intézete 1947-ben vette tervbe egy észt nyelvjárás, tudományos kiadványsorozat megindítását. Mindenekelőtt azt kellett tisztázni, mely nyelvjárásokból hiányosak az előző gyűjtések, s ezt követően megindulhatott az intenzív munka.

A kiadandó sorozatot nyolc kötetre tervezik. A hazai kutatások előmozdítása mellett ez a sorozat arra is hivatott, hogy anyagot szolgáltatson a finnugor kutatók számára az észt nyelv sokoldalú vizsgálatához.

Az Eesti murded sorozatban csak fonetikai átírással lejegyzett szövegek kapnak helyet. Ezek részben hallás után lejegyzettek, másrészt magnetofonszalagról írják át őket. Ez utóbbi szövegekben a beszédszüneteket és a mondathangsúlyt is jelölik. A lejegyzés alapjául a Setälä-féle átírás szolgál. Az eddig megjelent kötetek átírása a finn kutatók által lejegyzett karjalai, lüdi, vepsze stb. szövegekéhez hasonlítható. Az átírás pontossága ellenére is kerüli a bonyolultabb jelek alkalmazását. Ez többek közt azért is van, hogy ne nehezítsék meg a rokon tudományágak művelői számára a szövegek használatát.

A kötetek mindegyike egy-egy nyelvjárás bemutatását tűzi ki célul. Arra is nagy gondot fordítanak, hogy ezen belül lehetőleg minden alnyelvjárás kellőképpen képviselve legyen.

Az a cél, hogy a közreadott szövegek minél sokoldalúbban tükrözzék a népnyelv gazdagságát, annak sajátos stílusát, szólásfordulatait, de úgyszintén a helyi szellemi és anyagi kultúrát, valamint a nép hajdani és mai életét.

Az Eesti murded I. kötete, melyet SALME TANNING állított össze, a dél-észt dialektus ún. mulgi nyelvjárását mutatja be. Az öt alnyelvjárás csaknem egyenlő arányban kap helyet a kötetben.

A bevezetés (1–53. l.) a nyelvjárás hang- és alaktani sajátágaival foglalkozik. A szövegekhez lapalji jegyzetek formájában sok száz rövid nyelvi és tárgyi magyarázat járul. Sok adatközlőnek a fényképét is megtaláljuk a tőle lejegyzett vagy magnetofonra vett szövegek mellett. A kötet egy kb. 350 szavas nyelvjárás szójegyzékkel zárul.

A II. kötet MARI MUST munkája. Ez az elsőnél lényegesen testesebb kötet az észt nyelv ún. középső nyelvjárásából közöl mutatványokat.

Ezt az észt nyelvjárást beszélik a legnagyobb területen. Területi elterjedtsége mellett még az is emeli jelentőségét, hogy ez a nyelvjárás vált az irodalmi- és a köz-

¹ F. R. Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuseum, Teatmik. Tartu, 1960. 28 l.

nyelv alapjává. Így érthető, miért halad olyan rohamosan ennek a nyelvjárásnak az észti köznyelvvél való egybeolvadása. Az irodalmi nyelvhez fűződő szoros kapcsolata miatt régebben ezt a nyelvjárást a gyűjtők eléggé elhanyagolták. Ezért szenteltek neki különös figyelmet az utóbbi évek során a tallinni Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet nyelvjáráskutatói.

A kötet lehetőleg teljes képet igyekszik nyújtani az egyes alnyelvjárás-csoportokról. Legbősegebb a harjui, járvoi és virui alnyelvjárásokat bemutató anyag, mivel ezek alkotják a középső nyelvjárás legtipikusabb csoportjait.

A nyelvmutatványok 109 faluból származnak. 1921 és 1961 között jegyezték le őket. A magnetofonról átírt szövegek a kötet anyagának 45%-át teszik ki. Mivel a nyelvjárás mind hangtani, mind alaktani tekintetben közel áll a köznyelvi normához, így elmaradhatott a részletes hangtani és alaktani leírás, de itt is van a kötet végén egy tízegyhány oldalnyi szótári rész.

Mindkét kötet végén találunk egy rövid orosz és német nyelvű rezümét. Itt van a felhasználó anyag részletes jegyzéke a gyűjtő nevével és a feljegyzés idejével együtt.

Összinté elismerés illeti meg mindkét kötet közreadóját az alapos, minden tekintetben követendő példaként szolgálható munkájukért. Kétségtelen, hogy az Észti Tudományos Akadémiának ez az impozáns vállalkozása nemcsak az észti, hanem az egész finnugor nyelvtudomány komoly nyeresége.

A finnugor nyelvtudomány azon művelői számára, akik nem a finnségi nyelvekkel foglalkoznak, nagyon hasznos lenne, ha a sorozat egy- vagy kétkötetes rövidített változata német vagy orosz nyelvű kísérelő fordítással is megjelenne. Ez azért is párhuzamos vállalkozás lenne, mert ez volna az első olyan szöveggyűjtemény, amely egy finnugor nyelvterület egészének rendszeres áttekintését adja. Egy ilyen kiadvány az észti nyelvet illetően minden bizonnyal a finnugor kutatók kézikönyvévé válnék.

BERECZKI GÁBOR

Г. М. Керт: Образцы саамской речи. Материалы по языку и фольклору саамов Кольского полуострова (Кильдинский и Иоканьгский диалекты)

Moszkva—Leningrád, 1961. Академия Наук СССР, Карелский филиал. 216 l.

A kolai-lapp nyelvjárások kutatása jelentős múltra tekint vissza, mégis igen sok a tennivaló ezen a területen. Az anyaggyűjtés már a múlt században megindult, és megjelent GENETZ ARVID „Oroszlapp nyelvmutatványok” c. gyűjteménye (NyK. XV. Budapest. 1879). GENETZ szövegeiből állította össze HALÁSZ IGNÁC az akkori viszonyokhoz mérten részletes és még ma is forrásértékű Oroszlapp nyelvjárás vázlatát (NyK. XVII. Budapest. 1883). A munka továbbvitelének legközelebbi állomása GENETZ szótára volt nyelvmutatványokkal: Kuolen lapin murteiden sanakirja ynnä kielennäyhteitä (Helsinki. 1891). T. I. ITKONEN tollából jelent meg a mai napig legnagyobb terjedelmű orosz-lapp szöveggyűjtemény: Koltan — ja kuolen-lappalaisia satuja. Julkaissut T. I. Itkonen. I—II. Koltalaisia ja kildiniläisiä satuja. Koennut T. I. Itkonen. — III. Jokongalaisia satuja. Koennut D. E. D. Europaeus (MSFOu. LX. Helsinki. 1931). Fontos helyet foglalnak el a keleti, köztük a kolai-lapp nyelvjárások kutatásának történetében ERKKI ITKONEN munkái, melyek közül itt csak egyre hivatkozunk: Der ostlappische Vokalismus vom qualitativen Standpunkt aus (MSFOu. LXXIX. Helsinki. 1938). Meg kell említenünk még egy szótárt: T. I. ITKONEN, Koltan — ja kuolen-lapin sanakirja (Lexica Societatis Fennougricae XV. Helsinki. 1958). A forradalom előtti orosz, majd a szovjet tudományt is foglalkoztatta a rejtélyes lapp nép és nyelv. Tanulmányozták folklorisztikai, etnográfiai, történeti és nyelvészeti szempontból. 1933-tól kezdve lapp ábécéskönyvek, tankönyvek, fordítások és eredeti lapp nyelvű szépirodalmi művek jelentek meg. A nyelvtudományi tárgyú munkák közül egyet emelünk ki: Эндоюковский, А. Саамский (лопарский) язык. (Сб. «Языки и письменность народов Севера» ч. 1. Москва—Ленинград, 1937).¹

Amint a fenti, korántsem teljes felsorolásból kitűnik, KERT munkájának megjelenése előtt a mai nyelvészeti igényeket kielégítő nagyobb szöveggyűjteményben

¹ KERT megjegyzéséből tudjuk, hogy a kolai-lappoknak ma már nincs írásbeliségük, vö. 9. l.

hiány volt, illetőleg KERT munkája előtt egyedül T. I. ITKONEN fentebb említett mesegyűjteményét tarthatjuk ilyennek, melynek csak kisebb része tartalmaz kolai-, nagyobb része pedig koltta-lapp szövegeket.

1955-től 1960-ig a Szovjet Tudományos Akadémia Karjalai Fililájának Nyelv- és Irodalomtudományi Intézete expedíciót szervezett kolai-lapp nyelvi anyag gyűjtése céljából. Az expedíció vezetője GEORGIJ MARTINOVICS KERT volt, tagjai pedig V. V. GUDKOVA-SZENKIJEVICS és a Leningrádi Herzen Intézet három lapp hallgatója: A. A. ANTONOVA, O. V. MATRECHINA és V. ZSELEZNYAKOVA. A szövegeket KERT és az expedíció tagjai jegyezték fel, és egymás feljegyzését kölcsönösen ellenőrizték.

KERT könyve kolai-lapp nyelvmutatványokat tartalmaz orosz fordítással és rövid nyelvtani megjegyzésekkel.

A szerző nem műfaj, hanem nyelvjárások szerint csoportosítja a szövegeket. Két kolai-lapp nyelvjárásból: a kildini és a jokongai nyelvjárásból közöl anyagot. Az anyag túlnyomó többsége a kildini nyelvjárást (azaz Lovozero, Umbozero, Voronyje és Teriberka falvak nyelvjárását) szövegezteti meg, míg a jokongai nyelvjárás anyag csak a könyv egyötödét foglalja el. (Ide sorolja a szerző a Csalmé-Varréban és Jokongában feljegyzett szövegeket.) A felsorolt falvakon kívül lappul beszélnek még két kolai településen: Notozeróban (= Nuortijärvi) és Babinszkban (= Akkala). E falvakból nem közöl a szerző szövegeket.

Mint előszavában írja, elsősorban a nyelvészeti kutatás céljait akarja szolgálni, de szövegei történeti és etnográfiai szempontból is érdekesek. A szövegeket műfaj szempontjából így lehetne csoportosítani: 1. népköltészeti anyag, mesék, dalok, 2. etnográfiai érdekességű szövegek, képek a kolai-lappok életéből (megjegyzendő, hogy népköltészeti anyagának nagyobb része ide is sorolható), 3. néhány személyes élmény, eletrajzrészlet.

A szövegeket a hagyományos finnugor hangjelöléssel jegyezték fel a gyűjtők, de azt bizonyos mértékig kiegészítették és egyszerűsítették. Pl. a palatalizált *n*, *l*, *d* mellett e hangok enyhén palatalizált változatait így jelölik: *n'*, *t'*, *d'*. A zöngés *n*, *l*, *r* zöngétlen megfelelőinek jele KERT könyvében: *ṇ*, *ḷ*, *ṛ*. Így jelöli a félzöngés geminátákat: *gg*, *dd*, *bb*. Szerintem nincs összhangban a hagyományos finnugor hangjelöléssel az *y*, amely KERT könyvében az *u*-nál előbb képzett hangot, az *u*-nál alacsonyabb nyelvvállású és kevésbé aktív ajakműködéssel ejtett, szókezdeten és szó belsejében előforduló velaris magánhangzót jelöl. Inkább előremutató nyíllal kellett volna jelölni (*y*).

KERT hangjelölése egyszerűbb, mint ITKONENÉ. ITKONENTÓL eltérően KERT nem jelöli a fonémák pozicionális variánsait; fonematikus jelölésre törekszik. Nem jelöli például az *e* és *i* előtti mássalhangzók palatalizáltságát. Azoknak a szövegeknek a hangjelölése viszont, melyeket GUDKOVA-SZENKIJEVICS jegyzett fel (194–214. l.), fonetikus, tehát a pozicionális hangkülönbségeket is feltünteti.

A kildini nyelvjárás hangjait kísérleti fonetikai eszközökkel is megvizsgálták a leningrádi egyetem kísérleti fonetikai laboratóriumában M. I. MATUSZEVICS professzor vezetésével.

Az egyes szövegegyeségek után álló orosz fordításban a szerző a pontos, majdnem szószorinti fordításra törekszik mind szórendi, mind lexikális szempontból. Ezt a célt tartja szem előtt még azon az áron is, ha az orosz irodalmi nyelv normái itt-ott esorbát szenvednek. A lapp szöveg és az orosz fordítás párhuzamos olvasását kissé nehézkessé teszi, hogy a fordítást néha 4–5 lap választja el a megfelelő lapp szövegtől.

KERT könyve jól sikerült eszköz a kolai-lapp nyelvjárások kutatásához. Emellett a könyv nagy része a lapp mesék csodás világát élénk varázsoló, lenyűgözően érdekes olvasmány.

SZABÓ LÁSZLÓ

Egriné Abaffy Erzsébet: Sopron megye nyelve a XVI. században

Budapest, 1965. Nyelvészeti Tanulmányok 7. kötet. 222 l.

A magyar történeti nyelvjáráskutatás első szárnybontogatásaitól kezdve megkülönböztetett érdeklődést tanúsított XVI. századi nyelvünk írásos emlékei iránt. Az érdeklődés újabb bizonyítéká EGRINÉ ABAFFY ERZSÉBET tanulmánya, amely Sopron megye XVI. századi nyelvjárását mutatja be.

1. EGRINÉ könyvének első részében a „nyelvjárástörténeti kutatások legfontosabb problémái”-t tárgyalja (9–18). Megállapítja, hogy a XVI. században „a könyvnyomtatás elterjedése, az írni, olvasni tudás általánosabbá válása következtében...

kialakulóban van egy nyelvjárástól független, afölé rétegeződő normatív nyelvtípus” (10). Ennek megjelenése sokszor zavarja a kutatót a helyi nyelvjárás alapszíneinek felismerésében, a jelenségek lokalizálását pedig nehezíti a különböző forrástípusok (kódexek, nyomtatványok, hivatalos iratok, missilisek, irodalmi jellegű kéziratok) keletkezésének, megbízhatóságának bizonytalansága. — Az anyagbemutató kérdései (19–23) között nyelvtörténeti alapon számbaveszi azokat a lényegesebb jelenségeket, amelyek XVI. századi nyelvjárásaink jellemzésére szolgálhatnak: magánhangzóknál a nyíltabbá válást, a labializációt, a nyúlás bekövetkezését vagy hiányát, a kettőshangzók különböző irányú fejlődését; a mássalhangzók köréből pedig a *d, t, l, n* hangok palatalizációját, a geminálódást, az *l* kiesést, a hiátustöltés különböző megoldásait, stb. (Később e felvázolt jelenségek állapotát, megletét vagy hiányát minden számottevőbb forráson külön-külön is vizsgálja.) — Röviden foglalkozik Sopron megye XVI. századi település- és művelődéstörténeti viszonyaival (25–8). Utal arra, hogy a török időkben elég sokan menekültek ide délebbi országrészekből (nemcsak magyarok, hanem horvátok is). Az iskolázottság elég magas fokú, magyar nyelvű iskolák működnek a megye területén, ezekben lelkeszek is tanítanak.

Tanulmányának következő fejezeteiben bemutatja a mintegy hétszáz iratot tartalmazó forráanyagot (35–139) — közülük sok csak a kandidátusi disszertációban található meg, mert többet terjedelmi okok miatt a kiadványból elhagyott —, majd kísérletet tesz Sopron megye XVI. századi nyelvjárásának felvázolására (139–63). (E két fejezetről, ill. ezeknek egy-egy kiemelt problémájáról lásd később.) — Másfél lapon kitekint a szomszédos Vas megye korabeli nyelvjárására és összehasonlítja azt a Sopron megyével (164–5). — Diakrón metszetet is készít, amelyben a XVI. századi nyelvi állapot előzményeit, illetve a további fejlődés irányait kutatja (166–99). Ehhez legrégibb adatai a XII. századból valók, legújabbak pedig a Magyar Nyelvjárás Atlaszából. — A nyelvjárás alapszíneinek felvázolása után a „normára” gyanús, főleg diákok által írt levelekre támaszkodva megjegyzéseket fűz a XVI. századi dunántúli regionális nyelvi norma kérdéséhez. Egyes diákokra jellemző például az *i*-zéstől való általános tartózkodás. Mások egy idegen nyelvjárás sajátosságait igyekeznek meghonosítani írásaikban. Kimutatja EGRINÉ a megye alapnyelvjárásától idegen, *ö-ző* norma terjedését is. Ezt az *ö-zést* szerinte a törökök elől menekültek hozták fel, valószínűleg Baranya megyéből. (IMRE SAMU szóbeli megjegyzésében felveti annak gondolatát, vajon nem inkább a közelebbi, Pozsony környéki *ö-zés* hatásáról van-e szó.)

2. A levéltárakban felkutatott missiliseket EGRINÉ a lokalizálás körülményeitől, lehetőségétől függően két csoportba osztja: a biztos és a bizonytalan források csoportjába. A teljes bizottsággal lokalizálható források száma elég kevés, mintegy kétszáz kézirat közül mindössze hat családnak összesen 33 levele sorolható ide. Ez a hat család a következő: a Kisfaludyak családja Kisfaludról, a Cziráki család Dénesfalváról, a Csernel család Csernelházáról, a Völcese család Völcesejről, a Vághyak és a Viczayak Lósról. (Itt jegyzem meg, nem tudom, miért tesz kivételt a szerző Nagylózs nevének írásában, mindenütt Lós-nak írja, holott a többi község esetében a mai ortográfiát követi.)

A biztos források nyelvi képe — annak ellenére, hogy a községek nincsenek nagyon messze egymástól — nem egységes. A magánhangzókkal kapcsolatos jelenségek közül pl. az *i ~ ü* megfelelés tekintetében Kisfaludon, Dénesfalván és Lóson mutatkozik a mai köznyelvi mértéket túllépő illabialitás a *kylgye, kylgijük, kylldenenk, kylthethyk, kylloben, pjnkess, izenetit, igjeket* és *annelkyl* adatokban. Ugyanaz a tőszó az egyik községben labiális, a másikban illabiális magánhangzóval jelentkezik: Dénesfalva *kylldgye* [11-szer]; Lós *kylldenenk* [2-szer] (35). — Vagy nézzük az *i-zést*. Csernelházi és lósi levelekben jelentkezik a következő szavakban: *eghnijhan, pjnteken, nyjsthewnk, teórwjw, szeódljjes* 'szedés is', *fzemjlyjekel*. A többi négy községből származó adatok nem *i-zők*, s még e kettőben is számos ellenpélda van: a mai *i-ző* alakokkal szembeállítva nem *i-ző* például Lóson a *kerem, penszth, nepekel, ernem* stb. (39–40).

A bizonytalan források anyaga jóval gazdagabb az előzőnél, 27 helységről 159 levelet tartalmaz. Ezeket is alaposan feldolgozza EGRINÉ, az egy helyről datáltakat községenként elemzi. A részletes elemzés lehetőséget ad az egyes források nyelvjárásai értékeinek összehasonlítására. Nincs róla szó ilyen megvilágításban, de azt hiszem, nem tévedek, ha megállapítom, hogy azok a levelek szintelenebbek, kevésbé nyelvnyelvjárások — a forrás írójának családtörténetétől függetlenül —, amelyeknek szerzője nagyobb műveltségű ember; részt vesz a megyei vagy országos közéletben, ennél fogva sokat utazik, érintkezik más nyelvjárást beszélőkkel. Én e csoportba sorolom többek között Ebergényi Péter Bükrről kelt leveleit. Ebergényi mint ügyvéd, tanult ember, „fontos szerepet játszott Sopron megye életében” (67), nem is nagyon nyelvjárások a levelei. Ugyanígy Karoknay Péter soproni dicator Babótról kelt levele sem.

Nagyjából ezt mondhatjuk a nem saját kezűleg írt levelekről is, pl. Csernel Ambrusné Csernelházáról írt leveléről. — A fentiekkel szemben azok, akik csak a helyi, községi ügyeket intézik, lakóhelyüktől távol kevesebbet tartózkodnak, esetleg népi származásúak, jobbágyságok, írásaikban is sokkal nyelvjárásosabbak. Ilyen forrás például a csepregi polgármester, bíró és az egész tanács levele, a kövesdi bíró és tanács levele, a Hegykőn lakozó Szabó János jobbágy levele. Miben mutatkozik meg az erősebb nyelvjárásosság? Elsősorban az *i*-zésben, zártabb határozóragok használatában: *wramtul*, *errul*, sőt még a diftongusok jelölésében is Szabó János jobbágnál.

„A soproni nyelvjárás képe a biztos és bizonytalan források tükrében” c. fejezetből csupán két kérdésről szólok a magánhangzók kapcsolatos jelenségek köréből. Az *i* ~ *ü* viszonylatában elég nagy az ingadozás: *küld* ~ *küld*, *bíntet* ~ *biúntet*, *külemb* ~ *külem* stb., de megállapítja EGRINÉ, hogy a labializáló tendencia a XVI. század folyamán erősödött (143). Pl. Bük község nevét illabiális magánhangzót jelölő betűvel írják: *Byk* (Bik), az 1570-es évektől tűnnek fel *Bük* alakok is még gyakran váltakozva a *Bik* formákkal, a 90-es években viszont már 10 *ü* áll szemben egyetlen *i*-vel (167). — Számbeveszi a változást elősegítő legfontosabb tényezőket is, és keresi a labializáció okait. (A környező labialis mássalhangzók hatása, a szó végén levő *ö*, *ü* asszimiláló hatása, az *l* labializáló hatása, az elég erős hangsúlyos *ü*-zés analógiájára kialakult spontán hangsúlyos labializáció: *ügyekszik*, *szüúntén*, *künyergék* stb.)

Az *i*-zés kérdése eléggé problematikus. A levelekben mutatkozó tarkaság, a sok ellentmondás alapján nem látja világosan az olvasó, vajon standard jelenség-e ez Sopron megyében, vagy pedig éppen e területen a XVI. században térhódító nyelvjárás jelenséggel állunk szemben. Előbbi esetben a levelekben mutatkozó sok ellenpélda az írásos norma térhódítását, a nyelvjárás elemek visszaszorítását jelenti, az utóbbiban viszont a források bizonytalanságát a beszélt nyelv bizonytalanságával magyarázhatjuk.

Mai nyelvjárás ismereteink alapján úgy vélem, hogy az *i*-zés egyike a legszilárdabb és legkövetkezetesebb nyelvjárás jelenségeknek, egy-egy falu nyelvjárásában vagy megvan, vagy nincs meg. Határterülete a nyelvjárás térképeken eléggé élesen megrajzolható, nincs olyan szélessávú, ingadozó átmenet az *i*-zés és *é*-zés vagy *ie*-zés között — legalábbis az egyes morfémaikon belül —, mint más nyelvjárás jelenségek esetében. A mai *i* ~ *é* ingadozás tehát inkább a nyelvjárás és a köznyelv küzdelme, nem pedig a nyelvjárás belüli bizonytalanság. Szerintem a tömorfémákban és meghatározott toldalékmorfémákban következetes, rendszerszerű *i*-zés meglehetett már a XVI. századi Sopron megye nyelvében is, ennél fogva EGRINÉ anyagában található nagymértékű *i* ~ *é* ingadozás akkor is a nyelvjárás és az írott nyelvi norma küzdelme volt. Lehetséges, hogy egyes toldalékmorfémák — a kijelentőmód tárgyas ragozás többes szám harmadik személyének múlt ideje: *vigetzék*, *keresztették*, a feltételes mód jele: *tetszenék* (151) nem volt *i*-zó még abban az időben, elképzelhető, hogy később terjedt ki a jelenség ezekre is. A beszélt nyelv rendszerszerű *i*-zése mellett szól az a már említett tény is, hogy az egy helyben lakók, népi származásúak írásban is *i*-zők, a műveltebb, iskolázottabb, sok felé járt emberek pedig általában nem. EGRINÉ is írja: „Egyetlen levelemnek következetes és erős az *i*-zése, a Hegykőn lakozó Szabó János jobbágy levele 1550-ből.”

Meglehetősen aránytalan a kép, amelyet ismertetésemben EGRINÉ ABAFFY ERZSÉBET könyvéről megrajzoltam. Szándékosan inkább egy-két vitatható kérdést emeltem ki, és nem szóltam számos pozitív eredményéről, amellyel nagyban hozzájárult a történeti nyelvjáráskutatás előrehaladásához.

BALOGH LAJOS

Zala megye földrajzi nevei

Zalaegerszeg, 1964. Kiadja Zala megye tanácsának végrehajtó bizottsága. Végh József irányításával és Ördög Ferenc vezetésével gyűjtötték a Zala megyei pedagógusok és más önkéntes munkatársak. Közzétette Markó Imre Lehel, Ördög Ferenc, Kerecsényi Edit. Szerkesztette Papp László és Végh József. 737 l.

Ha a kezünkbe vesszük ezt a csupán egy megye földrajzi neveit tartalmazó terjedelmes kötetet, önkéntelenül is felvetődhet bennünk az a kérdés, mekkora is lehet a teljes magyar földrajzinév-kincs, ha egyetlen megyében több mint 22 ezer hely nevét, mintegy 30 ezer nevet és névváltozatot gyűjtöttek össze e kötet lelkes munkásai, pedagó-

gusok, tanulók és más foglalkozásúak. De Zala megye a maga 3281 km² területével a kisebbek közé tartozik, Hajdú-Bihar 6212 km²-rel, Borsod-Abaúj-Zemplén megye 7023 km²-rel, Bács-Kiskun megye 8363 km² területével jóval megelőzi. Azonban a terület nagyságával nincsen okvetlenül egyenes arányban a névanyag nagysága, mert a nevek száma a terület nagyságán kívül tagoltságától, földrajzi és gazdasági változatosságától és a lakosság sűrűségétől is függ. Ezért nem gondolhatunk arra, hogy egyszerű számtani művelettel állapítsuk meg a magyar földrajzi nevek számát. Tekintsünk tehát egy kissé távolabbra is. Más országok neveinek számáról ismerünk becsléseket, és ezekből a magyar nevek számára következtethetünk. LOGNON Franciaország neveinek számát 5–6 millióra, MODÉER a svéd nevekét 10 millióra, SEUFFER csak Felső-Németországot több mint egy millióra tartotta (A. BACH, Deutsche Namenkunde II/1, 21 §). Talán nem tévedünk nagyot, ha mindezeket figyelembe véve a magyar nyelvterület neveinek számát legalább 800 ezerre becsüljük. Ebből a hatalmas nyelvi kincsből Zala megye elsőnek mentette meg a maga területének neveit az utókor számára, és tette a tudomány asztalára ezt a kivitelében és méretében is impozáns kötetet.

A munka bevezetője létrejöttének külső körülményein kívül megismertet azokat az elvi elgondolásokkal, amelyeken a gyűjtés alapult. Ezek korszerűek, a reális lehetőségekhez igazodók. A munka jó elvi alapjainak biztosítása elsősorban PAPP LÁSZLÓ, VÉGH JÓZSEF és ÖRDÖG FERENC érdeme. Már a gyűjtés megkezdésekor megállapították, hogy teljességre kell törekedni, a neveket a kiejtés szerint kell feljegyezni, de csak szerény kíváncsalmakat tűztek e tekintetben a tapasztalatlan gyűjtők elé. A nevek lokalizálását kérőképpen elvégezték, és a határ bejárását nem mellőzték. A gyűjtés egyöntetűvé tétele érdekében két kérdőív készült, az egyik a belterület, a másik a külterület neveinek feljegyzésére. A kérdőívek a legfőbb adatok feljegyzésére alkalmasak, de az adatközlők foglalkozására vonatkozó feljegyzés sem lett volna szükségtelen, hiszen belőle az egyes rétegek névismeretére lehetne következtetni. Az sem lett volna fölösleges, ha a dűlők hozzávetőleges kiterjedését a szokásos nyíllal jelölték volna a gyűjtők, ahogyan SZABÓ T. ATTILA munkáiban (pl. a kolozsmegyei Borsavölgy helynevei című tanulmányában) láthatjuk. Ennek jelölését az a településtörténeti megfigyelés is indokolná, hogy az egykori faluk nevéből származó dűlőnevek jelölte föld kiterjedéséből a régi település határát meg lehet állapítani (vö. INCZEFI: MNy. LXI, 79).

A gyűjtött anyag ellenőrzéséről azt olvashatjuk a bevezetőben (14), hogy „Az egész vállalkozásnak ez a helyszíni ellenőrzés volt a legnehezebb, legfárasztóbb részletmunkája”. A gyűjtés irányítóinak nagy érdeme, hogy ezt a fáradságot vállalták, mert vele az adatok megbízhatóbbá váltak, és az egyes gyűjtők munkáját összehangolhatták. A munka bevezető része (15–16) fontos elvi kérdésekkel is foglalkozik. Ilyen például annak kifejtése, hogy a névanyag nagyságát milyen tényezők határozzák meg. Ezek a terület nagysága, jellege, birtokviszonyai, a település kora, a gyűjtés módszere, a jó adatközlők. Nem érthetünk egyet azzal, hogy a lakosság „névadó öletét”-nek gazdagsága vidékenként különbözne. A nevek száma a reális szükségleten alapul, és azt a tájékozódás lehetősége (ez a tájtól függő) és szüksége (ez a tájékozódó ember igényétől függő) határozza meg.

Nagy értéke a gyűjteménynek, hogy a nemzetiségi lakosságú községekben a más nyelvi neveket és az esetleges párhuzamos magyar neveket is tartalmazza. Ezek közelebbi vizsgálata útján megismerhető az együtt élő népek névadásának egymáshoz való viszonya; például az, hogy azonos szemlélet-e a névadás alapja, és ez tükröneveket vagy más nyelvi megformáltságú neveket eredményez, illetőleg más-más szemléleten alapuló neveket alkottak az együtt élő nemzetek ugyanarról a helyről.

A szerkesztők a népi nevekről nem alkottak köznyelvi alakokat, ezt csak a mutatóban teszik. Erre nagy szükség volt azért, hogy más tudományág kutatója is eligazodhasson a gyűjteményben. Különösen a mássalhangzó-hasonulások jelölése nehezítette volna a gyűjtemény használatát (pl. *Nah-hid*, *Nar-rét*, 211) mutató nélkül.

A nevek helyesírásával túlzottan is hosszan foglalkozik a bevezetés (18–19), és véleményem szerint a Helyesírási Szabályzatnak a nem tudományos munkákra érvényes szabályainak merev alkalmazása bonyolult írást eredményezett. A Magyar Helyesírási Szabályainak 260. §-a módot ad arra, hogy a földrajzi nevek írásában tudományos használatra szánt művekben eltérjünk a szabályzattól. Ennek az adott lehetőségnek a kihasználása megkönnyítette volna a szerkesztés munkáját. A szabályzatból adódóan olyan kérdések vetődtek fel, amelyekre e szinkron adattár nem adhatott eligazítást. Ilyen például az, hogy falunév volt-e valaha a mai határrésznév, vagy még inkább az, hogy személynévi eredetű-e a földrajzi név egyik tagja. A kihalt személynevek nagy számban fordulnak elő a földrajzi neveken, ezek személynévi eredetét azonban gyakran csak levéltári névjegyzékek alapján lehet megállapítani. Érdekes példaként felhozom,

hogy Csongrád megyében személynévi eredetűnek bizonyult ilyen módon a következő nevek előtagja: *Kalapácsdűlő, Meszesdűlő, Sűrűtanya, Tézslaér*. Ezért helyesebbnek tartom azt, hogy néhány különleges esettől eltekintve, egybeírjuk a gyűjtemények neveit. Különleges esetnek tartom (tehát külön írom) az efféléket: 1. könnyen felismerhető család- és keresztnév van együtt (*Tóth Mari horhos, az Alföldön: Szabó András szügetje*), 2. a képzős előtag nem állandó a névben (*Pusztai Nagyret, Makai Felsősziget*), 3. túlzottan hosszú a szerkezet (*Ütelágazási földkunyhó, Mészárszékkárendások kaszálója*), 4. laza megformáltságúak a nevek (*Pölöskejő aljai dűlő, Szárazér melletti rész*). Az utcák neveit természetesen a szabályzat szerint kell írunk, mert alakjuk egyöntetű.

A gyűjteményről részleteiben sok jót mondhatunk. Az egyes részek beosztása nagyon célszerű: először a járás térképét találjuk, amelyen a község elhelyezkedését ismerjük meg, utána az egyes települések térképe és névanyaga következik. A gyűjtemény után részletes névmutató van, amelyben a nevek köznyelvi (fiktív) alakjukban találhatók, ha elemei a mai nyelvérzék számára felismerhetők. A mutató a nevek egyes elemeit külön is tartalmazza, ezzel valóságos kész tipológia is, hiszen az egyes elemek megterhelése belőle leolvasható.

Az utóbbi harminc év alatt a magyar nyelvterület különböző részeiről korszerű és megbízható gyűjtemények jelentek meg, legtöbbje közülük történeti anyagot is tartalmaz. A Romániában élő magyarság névkincséből hatalmas gyűjteményeket közölt SZABÓ T. ATTILA (I. LŐRINCZÉ, Földrajzinév-gyűjtésünk 18 és KÁZMÉR: MNy. LII, 4—5, kny.) és BENKŐ LORÁND (MNy. VI, 144—160). Az ország északnyugati részéből KÁZMÉR MIKLÓS (Alsó-Szigetköz földrajzi nevei, MNyTK. 95), északkeletről H. FEKETE PÉTER (Hajdúböszörmény helyneveinek adattára, MNyTK. 102) és KISS LAJOS (Régi Retköz) munkája örökölt meg gazdag anyagot. A Dunántúl déli részéről REUTER CAMILLO egy település neveinek adattárát jelentette meg (Magyaregregy helynevei. Dunántúli Tudományos Gyűjtemény 32. Budapest, 1961; de tudomásom szerint ezenkívül a szerzőnek nagy kéziratos gyűjteménye van). A Dél-Alföldről alulírottunk jelentek meg gyűjteményei (Szeged környékének földrajzi nevei. NytudÉrt. 22; Sövényháza és vidékének földrajzi nevei. A Szegedi Pedagógiai Főiskola Évkönyve 1958, 83—153; megjelenésre vár Makó vidéke földrajzi neveinek névtudományi vizsgálata). A Zala megyei gyűjtemény a magyar nyelvterület nyugati, eddig fehér foltjáról közöl gazdag anyagot. Most már tehát a nyelvterület különböző, egymástól távolos tájairól vannak újabb, részletes és szakszerű gyűjteményeink, és a teljes magyar névtár elkészülte előtt az említett területek mindegyikén megfigyelt jelenségek általános érvényére gondolhatunk. Éppen az eddig hiányzó nyugati vidékről származó Zala megyei gyűjtemény kiadásával válik lehetővé megbízható névgyűjteményekre alapozva általános érvényű összefüggések, szabályszerűségek felderítése, tehát a magyar „dűlőnévtan” fellendülése.

INCZEFI GÉZA

Hans-Walter Wodarz: Satzphonetik des Westlachischen

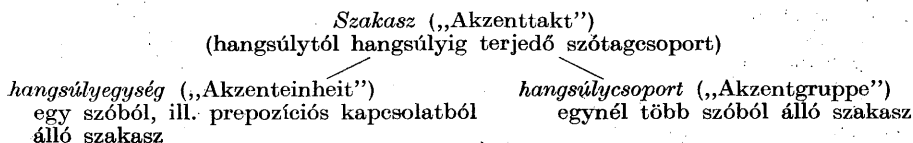
Köln—Graz, 1963. Böhlau Verlag. 224 l. + XXIII táblázat

A szerző könyvében a csehszlovákiai lach nyelvjárásterület troppau (opavai) csoportjának — a nyugati lachnak — mondatfonetikáját dolgozza fel. A feldolgozásra kiválasztott nyelvjárásterület a cseh—lengyel nyelvi határon fekszik, és mintegy száz helységet ölel fel Troppau (Opava) és Hultschin (Hlučín) városok közelében. Maga a témaválasztás két szempontból is érdekes: egyrészt azért, mert két nyelv határterülete mindig komplexebben sűríti és kifejezettebben veti fel a problémákat, másrészt azért, mert a kutatás tárgya, a mondat fonetikai struktúrája, a modern fonetika egyik legizgalmasabb és a nemzetközi érdeklődés középpontjában álló — régóta megoldásra váró — probléma. A szerző — EDUARD SIEVERSSSEL — a mondatot mint a legkisebb, önálló értelemmel bíró nyelvi megnyilatkozást tekinti a kommunikáció egységének. A mondatban foglalt tartalom egészének tökéletes felfogása, megértése („Ganzheitsfassung”) nem kis mértékben függ a mondat hangtani tényezőitől: a hangerőtől, az időtartamtól és a hangmagasságtól, amelyek egy-egy konkrét mondat hangsúlyviszonyaiban, időbeli tagoltságában és hanglejtésében nyilatkoznak meg. Hogy ezek a fonetikai tényezők milyen módon és mértékben működnek közre a mondatnak mint fonetikai egységnek az összefogásában, megformálásában, hogy milyen funkciót töltenek be és miféle kölcsönhatásban állnak egymással — mindezekre a kérdésekre a mondatfonetika hivatott válaszolni.

A mű e felvetett kérdéseknek megfelelően tagolódik. A vizsgált nyelvjárás általános sajátosságait, hangállományát, a munka módszerét és folyamatát ismertető bevezetés (1–30. l.) után a hangsúly (31–57. l.), a magánhangzókquantitás (58–85. l.) és a hanglejtés (86–199. l.) tárgyalása következik. E három tényezőnek a kommunikáció folyamatában fennálló funkcionális megterheléséből adódó hierarchiája (hanglejtés, hangsúly, magánhangzókquantitás) tükröződik tárgyalásuk terjedelmén. A záró megjegyzésekben (200–204. l., „Abschliessende Betrachtungen”) a szerző a nyugati lach nyelvjárásban a mondat fonetikai struktúrájára irányuló kutatási eredményeit összegezi, valamint kitér a három részletesen tárgyalt fonetikai tényezővel szemben lényegesen gyengébb funkcionális megterhelésű beszédtempóra és beszédsszünetre is. A könyv a témát kimerítő, terjedelmes bibliográfiával zárul, amely szinte önmagában is értékes nyereség a szakemberek számára.

I. Nem haszontalan szólnunk az anyag gyűjtésének és feldolgozásának módjáról, mivel – mondhatjuk – itt dől el a munka sikeressége. A feldolgozásra szánt anyag gyűjtése a helyszínen (minden faluban) igen természetes körülmények között – valamelyik alany lakásán, vagy éppen vendéglőben kedélyes társaságban beszélgetve – rejtett mikrofonnal történt. 199 alany (41,7%-a férfi, 58,3%-a nő) megnyilatkozása alapján (átlagos életkoruk 63 év volt) születtek az eredmények. Az anyag kiértékelése elsősorban auditív módon történt, egy bizonyos mondatanyagon azonban kimografikus méréseket végzett a szerző. Alkalmazta továbbá a szalagvágó eljárást („Bandschnittverfahren”), amely abban áll, hogy az eredeti felvétel másolatát a kísérlet céljának megfelelően szétvágják és a mondatot új szórendben állítják ismét össze. Helyesen világítja meg a mű az auditív (szubjektív) és a gépi analízis viszonyát: a hangszignál fizikai-akusztikai jelenség, amelynek elemei az alapfrekvencia, az intenzitás, az időtartam és a frekvenciaspektrum. Eszközfonetikai úton ez utóbbi elemekre bontható. A hallgatónál a hangszignál nyelvi alakot ölt, amelynek (auditív) tulajdonságai a hangerő, a hanghosszúság, a hangmagasság és a hangszín. A négy fizikai-akusztikai „dimenzió” tehát látszólag négy auditív „dimenzióval” állítható szembe. A kétféle „dimenzió” azonban igen komplex viszonyban áll egymással. Nem szabad feltennünk, hogy a hangerő az intenzitásnak, a hanghosszúság az időtartamnak, az alapfrekvencia a hangmagasságnak, a hangszín a frekvenciaspektrumnak felel mindig meg. Egybeeshetnek, de erősen divergensnek is lehetnek. Mintegy „helyére teszi” ezzel a szubjektív és a gépi analízis egymáshoz viszonyulásáról alkotott – igen sok esetben fonák – fogalmat: helytelen a gépi analízist pontosabb és megbízhatóbb halláseredményként felfogni. Az eszközfonetikai méréseredmények és a szubjektív lehallgatás eredményei két különböző síkot képviselnek. Az anyag auditív feldolgozása alapos és szisztematikus folyamat volt: a teljes anyagot – 10–20 perces részenként – háromszor analizálta: 1. fonetikailag lejegyezte a szöveget és jelölte a hangsúlyt, 2. sematikus (négy vonalon) ábrázolta a mondatok hanglejtését, 3. az egész lejegyzést ellenőrizte.

II. A hangsúly tárgyalása három szempont köré csoportosul. Először is a nyelvjárás dinamikus hangsúlyjellegének megállapításával mintegy „térbelileg helyére kerül” a probléma: megtudjuk, hogy a vizsgált nyelvjárás a nyelvnek hangsúlyviszonylatában melyik szinten áll, továbbá azt is, hogy ezen a szinten melyek a legközelebbi ismertetőjegyei. Szabályszerű az utolsó előtti szótag hangsúlyossága; háromnál többszótagú szavak, illetőleg hangsúlyegységek esetében az első szótag rendszerint mellékhangsúlyt kap, amely a mondaton belül érvényre jutó ritmikus kiegyenlítődés tendenciájára vezethető vissza. Az eddigiekből adódik a hangsúlyegység megállapításának szükségessége a vizsgált nyelvjárásban. Nem fogadja el egyszerűen a szakaszt („Akzenttakt”: hangsúlytól hangsúlyig terjedő szótagcsoport) az adott nyelvjárás hangsúlyegységéül, hanem csak a nyelvjárás egyedi sajátosságait mérlegelve az egy szóból, illetőleg prepozíciós kapcsolatból álló szakaszt tekinti egységnek. Ezen belül érvényesül ugyanis tökéletesen az utolsó előtti szótagra eső hangsúly törvénye. Ha ellenben a szakasz egynél több szóból áll (így például ún. töltelékzavakkal kapcsolódó többszótagú szóból), már nem beszélhetünk hangsúlyegységről, csupán hangsúlycsoportról („Akzentgruppe”): itt maga a szó – nem pedig az egész szakasz utolsóelőtti szótagja – kapja a hangsúlyt (pl. *vi'želi ho* és nem *vi'želi ho* 'láttuk őt'). A hangsúlyozás rendszere tehát:

Végül a mondat hangsúly helyéről és mibenlétéről olvasunk: az értelmileg legfontosabb szón („semantisches Zentrum”) van, a mondat végén. A mondat fölött érzett uralkodó jellege — experimentális és auditív kísérletek tanúságai szerint — nem a nyomaték nagyobb erejéből származik, hanem elsődlegesen pszichológiai eredetű: több tényező (pl. kvantitás, hanglejtés) együtthatása kelti a kiemelkedő hangsúlyérzetet. Ahol a mondat hangsúly valóban nagyobb hangerővel kapcsolódik, ott kiemelő hangsúlyról beszélünk.

III. A vizsgált nyelvjárásban a magánhangzók kvantitás fonológiai irreleváns. Auditív és experimentális (kimografikus) vizsgálatok alapján a magánhangzók kvantitás változónak bizonyult: hangsúlyos szótagban kissé növekedett a hangsúlytalan szótagok magánhangzóival szemben. A beszédsebesség, a magánhangzónyelvállás és a mondatok hossza ugyancsak befolyásolták a magánhangzók időtartamát. A kiemelő- és érzelmi hangsúly nyomán, valamint a mondatvégi helyzetben létrejött kvantitásváltozásoknak mondatfonetikai funkciót tulajdonít a szerző. A különböző eredetű magánhangzóidőtartam-ingadozások — az ingadozás mértéke szerint — hierarchiát képeznek, amelynek alsó szintjét a hangsúly nyomán létrejött nyúlás (maximuma: 1,7 : 1, minimuma 1,2 : 1), középső szintjét a kiemelőhangsúly hatására történt időtartamnövekedés (maximuma: 2,2 : 1, minimuma: 1,8 : 1), felső szintjét az érzelmi hangsúly miatt bekövetkezett nyúlás (maximuma: 2,8 : 1, minimuma: 2,4 : 1) képezi. Az egyes azonos környezetben és körülmények között előforduló magánhangzók időtartamára („Eigendauer”) vonatkozóan is megtörténtek a mérések, valamint az eredmények összehasonlítása a megfelelő cseh és lengyel köznyelvi hangokra vonatkozóan nyert értékkel.

IV. A kommunikáció szempontjából legfontosabb mondatfonetikai tényezőknek, a hanglejtésnek a tárgyalása olyan általános kérdések tisztázásával indul, mint amilyen a hanglejtés funkciója és funkcionális egysége. Ezután a mondatfajok hanglejtésének bemutatása következik a vizsgált nyelvjárásban. A fejezetet a hanglejtésformák struktúrájának összefoglaló áttekintése zárja.

A hanglejtés funkcióját — MATHESIUSZAL — a) a mondat lezárt, illetőleg továbbmutató jellegének érzékeltetésében (struktúrális funkció), b) az eldöntendő kérdésnek minden egyéb mondatfajtól való elhatárolásában (prímér-modális funkció), c) a beszélő érzelmeinek egyértelmű indikálásában (szekunder-modális funkció) látja a szerző. Anyaga alapján a hanglejtés funkcionális egységét a hanglejtésforma „pozitív”, releváns szakaszát a mondat két utolsó szótagjának dallammenetében látja (és „Intonationsform”-nak nevezi). Mindez a mondat tartalmi felépítésével függ össze: a „szemantikai mag” a mondat végén helyezkedik el és utolsó előtti szótagja főhangsúlyos.

A „funkcióreleváns” szakasz („Intonationsform”) dallama alapján kristályosodott ki a két nagy mondatdallam-csoport: az eldöntendő kérdésre és az egyéb mondatfajtáké, valamint az utóbbi csoporton belül a lezárt és a továbbmutató mondatok dallama.

1. a) A lezárt jellegű mondatok hanglejtését — a továbbmutatókkal szemben — a hangsúlyt követő szótag mély fekvése jellemzi. A továbbmutató funkciójú mondatdallamoknál ez a szótag relatíve magas szintű.

A kijelentő mondat érzelemmentes, neutrális hanglejtésformája az ereszkedő menetű alapforma („Grundform”), amely viszonyítási alapul szolgál az eldöntendő kérdésen kívül minden mondatfajta hanglejtéséhez. Az alapformának van egy ún. augmentált változata, amely akkor jön létre, ha a mondat értelmileg legfontosabb szavára kiemelő hangsúly esik; ilyenkor a hangsúlyos szótag a normatív szintnél jóval magasabbra kerül. A szerző az alapforma két változatát — az egyszerű és az augmentált formát — TRUBETZKOY-i terminológiával kombinatórikus variánsoknak nevezi.

Az érzelmeikkel színezett hanglejtésformák és az alapforma közötti alapvető különbség a hangsúlyos szótag fekvésében van: az előbbinél relatíve mély, az utóbbinál relatíve magas szintű. Az érzelmmel színezett kijelentő mondatok hanglejtésénél négy típus vált külön: a) az utolsó előtti, hangsúlyos szótag mély szintű és vízszintes dallammenetű, az utolsó szótag kissé magasabb fekvésű és szintén vízszintes dallamvezetésű; b) az utolsó előtti, hangsúlyos szótag mély szintű és ereszkedő dallammenetű, az utolsó szótag az előző ereszkedő dallammenet végso szintjét tartja és végig egy szinten marad; c) az utolsó előtti, hangsúlyos szótag emelkedő dallamú, s az utolsó szótagban mélyre ereszkedik a hang; d) az utolsó előtti, hangsúlyos szótag emelkedő tendenciájú, s az utolsó szótag mély szintről emelkedő dallammozgást mutat. — Az a) típuson belül α - és β -variáns különül el a hangsúlyt megelőző szótag dallammozgása szerint: az α -variánsnál ereszkedő; a β -nál emelkedő tendenciát mutat. — A b) és d) dallamtípusokhoz egyértelműen körülhatárolható, definiálható érzelme, illetve attitűdök kapcsolódnak: az előbbihez a szomorú érzelme (szomorúság, fájdalom, aggodalom, részvét), az utóbbihoz a figyel.

meztető, intő gesztusok.¹ Az *a*) és *c*) típusok nem specializálódtak körülhatárolható érzelemárnyalatok kifejezésére.

A felszólító, kiegészítendő kérdő és felkiáltó mondatok hanglejtése az alapformából táplálkozik: a felszólításnál az augmentált, a kiegészítendő kérdésnél az egyszerű alapforma a leggyakoribb; a felkiáltó mondat hanglejtése az alapforma pozitív, illetőleg negatív irányban eltorzított (zsugorított, illetőleg bővített hangközökkel variált) változata.

1. *b*) A neutrális továbbmutató hanglejtésforma középfekvésben egy szintet tartó dallammenet, amelyben az utolsó előtti, hangsúlyos szótag relatíve magas fekvésű és vízszintes dallamvezetésű. Az érzellemmel színezett formáknál a hangsúlyos szótag mély fekvésű, s a hangsúlyt követő szótag emelkedő tendenciát mutat.

A felsorolásnál részben az alapforma, részben a továbbmutató hanglejtésforma szerepel, de van egy speciális dallamformája is: az utolsó előtti, hangsúlyos szótagban az előzőkben érintett szint fölé emelkedik a hang, majd a hangsúlyt követő szótagban ismét az előzőkben érintett szintre eszkeedik vissza.

2. Az *eldöntendő* (és ismételt) *kérdés* hanglejtését minden egyéb mondatával szemben a hangsúlyt követő szótag relatíve magas fekvése és a szótagon belüli dallam-ereszkedés jellemzi. Az érzelmi színezet hatására a hangsúlyos szótag fekvésben megemelkedik, és a szótagdallam emelkedő tendenciát mutat. Erősebb érzelem a hangsúly előtti szótagot mély szintre nyomja, növelve a közte és a hangsúlyos szótag között levő hangközt.

Az eddigiekből világosan kibontakozik a vizsgált nyelvjárás hanglejtésének felépítése, struktúrája: a primér, szintaktikailag releváns jegyeket a hangsúlyt követő szótag („Nachsilbe”) fekvése, illetőleg a fekvésnek egy bizonyos szótagdallammal való kombinációja képviseli (a lezárt jellegű mondatdallamok esetében mély fekvésű és egyenes dallammenettel, a továbbmutató hanglejtésnél magas fekvésű és egyenes, illetőleg emelkedő tendenciájú; az eldöntendő kérdésnél magas fekvésű és ereszkedő lejtésű). A szekundér, érzelmi releváns jegyeket a hangsúlyos szótag („Akzentsilbe”) viseli: ez a lezárt, illetőleg a továbbmutató hanglejtésformák neutrális változatánál relatíve magas, érzelmi színezés esetén relatíve mély fekvésű, a neutrális eldöntendő kérdés dallamában mély, érzelmi színezés mellett magas fekvésű.

A könyv igen nagy érdeme az abszolút lényeglátás, a mindvégig világos, áttekinthető szerkezet, az ugyancsak mindvégig világosan követhető gondolatmenet, a precíz pontos megfogalmazás. Elismerésre méltó erények ezek olyan „ingoványos” és felderítetlen kutatási területen, mint a mondatfonetika és különösképpen a mondat-hanglejtés. Helyes, hogy eredményeit összehasonlító módszerrel prezentálja, tekintetbe véve az illető problémákkal foglalkozó eddig megjelent munkákat. Igen tanulságos munka, örömmel üdvözljük.

MAGDICS KLÁRA

P. M. Фрумкина: Статистические методы изучения лексики

Moszkva, 1964. 114 l.

„A nyelvi egységek funkcionálása rendszerint oly sok tényezőtől függ, hogy gyakorlatilag képtelenség valamennyit számbavenni és kölcsönhatásuk irányát meghatározni” ... „Az is világos, hogy a szabályok nagymérvű halmozása sem a nyelv teoretikus leírása számára, sem praktikus célra nem alkalmas.” Ebből a két megállapításból kiindulva elemzi FRUMKINA — könyve függelékében — statisztikus törvényszerűségek megállapítása létjogosultságának, feltételeinek és érvényességi körének néhány kérdését.

¹ A szomorú érzelmeknek és a figyelmeztető gesztusnak a magyar köznyelvben és a nyelvjárásokban, sőt a német, angol és francia köznyelvben is ez a hanglejtésformája, vö. FÓNAGY IVÁN—MAGDICS KLÁRA, A magyar beszéd dallama (sajtó alatt az Akadémiai Kiadónál), továbbá: Az érzelmek tükröződése a hanglejtésben és a zenében (NyK. LXV. 103—36), MAGDICS KLÁRA, A magyar nyelvjárási hanglejtéskutatás első tanulságai. (MNy. LX, 446—62). A fenti eredmények is alátámasztják azt a feltevést, hogy az érzelmek zenei szignáljai pankronikus, nyelveken és korokon felülálló tendenciák; ezek a tendenciák túlnőnek a nyelvi közlés határain is és a zenében is érvényesülnek.

Részletesebben a mintavétellel és a relatív hiba meghatározásával foglalkozik. (Ismeretes, hogy a nagy sokaságra vonatkozó törvényeket egy abból vett minta alapján állapítjuk meg, de a törvény csak bizonyos hibahatárok között lesz érvényes. A megengedhető hiba nagysága mindig a vizsgált feladattól függ.) Helyesen világít rá ezzel kapcsolatban egy nyelvészek körében gyakran előforduló tévedésre, arra tudniillik, hogy a minta szükséges nagyságát előre szeretnék megállapítani, ami nem lehetséges. Nem lesz talán fölösleges, ha könyvének ezzel a kérdéssel foglalkozó fejezetét bővebben ismertetjük.

A relatív hiba a $\delta = \frac{Z_0}{\sqrt{N \cdot p}}$ képletből határozható meg. (Itt δ a relatív hiba,

N a minta elemeinek a száma, p a vizsgált jelenség gyakorisága, Z_0 konstans, amely a $\rho = 0,95$ szintre vonatkozóan 2-vel egyenlő. A $\rho = 0,95$ -ös szint azt jelenti, hogy a kapott gyakoriság 100 tetszőlegesen választott, N elemű minta közül csak 5-ben lépheti túl a megengedett $p \pm \delta$ hibahatárt.) Ez a képlet minden vizsgálat kezdetén két ismeretlent tartalmaz: a p -t és az N -et. Mivel a minta alapján épp a p nagyságát akarjuk meghatározni, az N nem adható meg előre.

Ki kell tehát indulni egy tetszőlegesen választott N elemű mintából, az egyes vizsgált jelenségek gyakorisága alapján meg kell határozni az azokhoz tartozó relatív hiba nagyságát és amelyik gyakoriság relatív hibája a legjobban eltér a megengedettől, arra a gyakoriságra vonatkozóan kell meghatározni az N értékét. Ez adja meg a minta szükséges nagyságát. Ezt a folyamatot könnyen áttekinthető példán is bemutatja. Könyvének fő erőssége itt is és a többi fejezetben is, hogy a kérdéseket matematikai szigorúsággal vizsgálja. Azért emeljük ki ezt a tényt, mert a nyelvtisztiztikai vizsgálatok eredményeinek jó része főképp ennek hiánya miatt használhatatlan. (Azzal a kérdéssel sajnos nem foglalkozik, hogy a vizsgált módszerek hogy kapcsolódnak az ugyanarra a nyelvi anyagra vonatkozó egyéb elemzésekhez.)

A függelékben összefoglalt elvi alapvetésből kiindulva a különböző gyakorisági szótárakat értékeli, majd az ilyen szótárak és szójegyzékek helyes összeállításának módszereit foglalja össze. Minthogy ebben a kérdéskörben a Zipf-törvény alapvető fontosságú, egy fejezet ennek keletkezésével és módosítási kísérleteivel foglalkozik. J. ESTOUP (Gammes sténographiques, Paris 1916), E. CONDON [Statistics of vocabulary, Science 67 (1928) 1733 kk.] és saját vizsgálatainak eredménye alapján ZIPF kimondotta a

$$p_r = k \cdot r^{-\gamma}$$

törvény általánosan érvényes voltát.¹ (The psycho-biology of language. Boston, 1935). A törvényben p_r egy szó adott szövegre vonatkozó gyakoriságát

$$\left(p_r = \frac{\text{a szó szövegbeli előfordulásainak a száma}}{\text{a vizsgált szöveg összes szavainak a száma}} = \frac{f_r}{N} \right),$$

r a szó listabeli sorsszámát jelöli (a listát úgy állítjuk össze, hogy a szavakat csökkenő gyakoriság szerint sorbaszedjük — az azonos gyakoriságúakat ezen belül esetleg ábécé rendbe is — és sorszámmal látjuk el 1– L -ig), k és γ pedig konstansok (ZIPF szerint $k = 0,1$, $\gamma = 1$). ZIPF könyvének egyik bírálója (M. JOOS, Language, 12, 1963) kimutatta, hogy a konstansok vagy a ZIPF által megadott értékűek, és akkor csak olyan szövegekre vonatkozhatnak, amelyekben az előforduló különböző szavak száma ugyanannyi ($L = 12\,000$), vagy nem konstans mind a kettő, pontosabban γ a szövegtől függ. ZIPF későbbi munkájában (Human behavior and the principle of least effort, Cambridge Mass. 1949)² azonban lényegében megmaradt eredeti állítása mellett. Hiányossága a törvénynek az is, hogy nem tükrözi megfelelően a szöveg azonos gyakoriságú szavakból álló csoportjainak belső és egymáshoz viszonyított arányait. A törvényt B. MANDELROT próbálta egy újabb konstans bevezetésével pontosabbá tenni [$p_r = k(r + \rho)^{-\gamma}$; Structure formelle des textes et communication, Word, 10, 1954. 1–28], de ez nem jelent lényeges változtatást. Mindezeket figyelembe véve a ZIPF-törvény jelentőségét a következőkben foglalja össze:

¹ Vö. ANTAL L.: Megjegyzések a szóállomány statisztikai vizsgálatáról. Nyr. LXXXIII (1959), 307–311.

² ZIPF elveinek egyéb vonatkozásairól lásd FODOR ISTVÁN: A statisztikai módszer alkalmazásának néhány kérdése. Nyr. LXXXIV (1960) 196–203.

Az $50 < r < 1500$ intervallumban általában jól tükrözi a szavak valószínűségének eloszlását (az 1500 leggyakoribb szó a szövegekben előforduló szavak kb. 80%-át jelenti), az $1 < r < 50$ intervallumban azonban módosításra szorul. Ezzel a módosítással a törvényt így írja fel:

$$\sum_{r=1}^B kr^{-\gamma} = k \left(\text{const} + \sum_{r=n+1}^B r^{-\gamma} \right)$$

ahol $\text{const} = \sum_{r=1}^n p_r$ ($n \approx 50$) a vizsgált nyelvre vonatkozó állandónak tekinthető és $n \leq r < B$ -re γ állandó.

A törvényt ábrázoló görbénél nem jelent nagy eltérést, hogy az összeállított gyakorisági szótárban a lexémákat tekintjük-e külön „szavaknak”, vagy minden egy mástól eltérő szóalakot.

Az első gyakorisági szótár megalkotása óta (F. KAEDING: Häufigkeitswörterbuch der Deutschen Sprache, Steiglitz bei Berlin, 1898) mintegy 300 ilyen szótár és szójegyzék készült 16 különböző nyelvre.

Rendeltetésükként FRUMKINA a következőket sorolja fel: a) az idegen nyelvek (és az anyanyelv) tanulmányozásának racionalizálása; b) a különféle kódrendszerek (pl. gyorsírás) tökéletesítése; c) egyes irodalmi emlékek, illetve szerzők szókészletének tanulmányozása.

Kéletkezésük történetét követve röviden jellemzi a fejlődés egyes állomásait az előbb felsorolt célok szerinti csoportosításban. Részletesen csak két szótárral foglalkozik (V. GARCIA HOZ, Vocabulario usual, común y fundamental, Madrid 1953; H. JOSSELSON, The Russian Word Count, Detroit, 1953), mert megállapítása szerint az összes közül csak ennek a kettőnek (!) az adatai használhatók tudományos biztonsággal. A többieknek sem a mintavétel nem tesz eleget a feltételeknek, sem a hibahatárok nincsenek feltüntetve. Ennek következtében e szótárak szavainak csupán igen kis hányada tükrözi helyesen a valóságos viszonyokat.

Gyakorisági szótárak összeállításánál a következő szempontokat kell összehangolni: 1. a szótár a szavak jelentős részét tartalmazza; 2. a szótárba kerülő legritkább szó gyakorisága is nagyobb legyen egy alkalmasan megválasztott alsó korlátnál (jelöljük ezt p_B -vel); 3. a minta — mind elméleti, mind gyakorlati szempontok miatt — ne legyen túl nagy. (Általánosan elfogadott relatív hiba $\delta = 0,3$.)

A gyakorlati munka és a szótárak elemzésénél szerzett tapasztalatok alapján kielégítő, ha a szótár a szavak 70–80%-át tartalmazza. (Ezen a szinten felül a százalékarány igen kis emelése is a minta aránytalan megnövelését kívánja meg.)

Ennek rögzítése alapján a FRUMKINA által részletesen ismertetett összefüggésekből a p_B értéke, p_B és a megadott δ ismeretében pedig — ahogy fentebb láthattuk — a minta elemeinek a száma (N) már könnyen meghatározható.

E fejezet végén röviden elemzi a nemrég megjelent Steinfeld-szótár anyagát (Л. Гейнфельд Э. А. Частотный словарь современного русского литературного языка (2500 наиболее употребительных слов) Tallin, 1963).³

A különböző szótárak elemzését, az ezek alapján összeállított táblázatokat és grafikonokat azért is szükséges figyelmesen tanulmányozni, mert remélhetőleg rövidesen sor kerül egy magyar gyakorisági szótár összeállítására is.

Könyve harmadik és negyedik fejezetében különböző szövegek statisztikai struktúrájának vizsgálatával foglalkozik.

Egy szöveg statisztikai struktúrája akkor ismert, ha tetszőleges szógyakorisághoz meg tudjuk adni az előfordulási valószínűséget, tehát végső soron a valószínűség eloszlását.

Szövegek statisztikai struktúrájának vizsgálatával először G. U. YULE foglalkozott (The statistical study of literary vocabulary, Cambridge, 1944). Célja elsődlegesen egy mű szerzőségének megállapítására alkalmas módszer kidolgozása volt; az adott szövegre jellemző, de ennek hosszától független karakterisztikákat keresett. FRUMKINA megállapítja, hogy bár nem valószínű, hogy ezek sokat adhatnak a lexika számára, érdemes lenne kipróbálni hosszabb orosz szövegen.

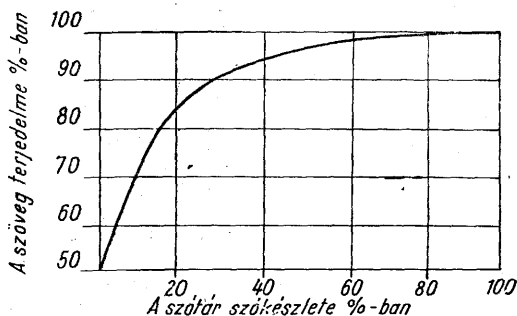
A továbbiakban a Puskin-szótár szóanyagát elemzi.⁴ (A Puskin-szövegek szó-

³ Ismertetését lásd: PAPP FERENC: NyK. LXVII (1965) 166–168.

⁴ Vö.: Материалы к частотному словарю Пушкина Москва, 1963 52 l. (ismertette: PAPP F.: NyK. LXVI [1964], 462–4.

anyaga 544 777 szó, a szótáré 21 197.) Nagyon tanulságos a szavak gyakoriság szerinti megoszlását megfigyelni, amit az alábbi grafikon szemléltet:

A szótár szavainak több mint fele háromszor vagy ennél kevesebbszer fordul elő. (Ezeket minőségileg kell részletesen elemezni.) A 200 leggyakoribb szó viszont a szöveg 52%-át alkotja.

Ez a tény különösen különböző szövegek összehasonlításánál jelentős. (GARCIA Hoz egyik alapelve is helyesen az volt, hogy szótára főleg olyan szavakat tartalmazzon, amelyek a különböző szövegtípusokban hasonló gyakorisággal fordulnak elő.) A matematikai statisztika ilyen jellegű vizsgálatok számára kidolgozott módszere a korreláció-számítás.

A korrelációs együttható olyan szám, amely az adott szavak két különböző szövegben található gyakorisága közötti eltérés jellemzője. Ha a kölcsönös előfordulásokat egy grafikonon, az úgynevezett korrelációs mezőben egymásravezítjük, azt is megállapíthatjuk, hogy mely szavak gyengítik a korrelációt. Sok esetben helyesebb rangkorrelációval számolni. Ez különböző jellegű dolgok (FRUMKINA erre a matematikai és zenei képesség adott csoport tagjaira vonatkozó eloszlását idézi példaként) összehasonlítására szolgál.

Mindkét korrelációtípus alkalmazását bőséges példaanyagon illusztrálja.

A már említett függelékben a Puskin-szövegekben található 1000 leggyakoribb szó gyakoriságának és néhány szófaj leggyakoribb szavai szövegtípusonkénti eloszlásának jegyzékét is megtaláljuk.

Könyvét haszonnal forgathatja mindenki, aki nyelvstatisztikával foglalkozik.

PETŐFI S. JÁNOS

John T. Waterman: Perspectives in Linguistics. An Account of the Background of Modern Linguistics

Chicago—London, 1963. The University of Chicago.
„Phoenix Books” sorozat. IX + 105 l.

JOHN T. WATERMAN a University of Southern California (Los Angeles) nyelvész professzora. Könyvének témaválasztása azért figyelemre méltó, mert — jórészt — tudománytörténeti bevezetés kíván lenni a mai (amerikai) nyelvészethez. Effajta kézikönyvek ritkaságszámba mennek, főleg az Egyesült Államokban.

WATERMAN tudománytörténeti koncepciója evolucionista. Mottóját GUY DE CHAULIAC-tól kölcsönzi: „Scientiae enim per additamenta fiunt, non enim est possibile eundem incepere et finire”. — A szerző egyébként nem sokat törődik a tudománytörténet elméletével, inkább hasznos könyvet akar írni, még bizonyos elnagyolás árán is.

Maga a könyv négy fejezetre oszlik: ókor, középkor, XIX. század és XX. század.
— Az első fejezet címe „A nyelv tanulmányozása az ókorban” arra

utal, hogy itt voltaképpen még nem lehet beszélni nyelvtudományról. S néhány Herodotoszból és a Bibliából vett részlet után a következő megállapítás vezet be a tulajdonképpeni nyelvtudomány történetét: „A szó konvencionális értelmében vett nyelvészeti kutatás... addig nem kezdődhetett meg, míg a filozófia és a nyelv elemző tanulmányozása nem fejlődött ki... Nagyjában szólva: a görögök spekuláltak a nyelvről, míg az indiaiak leírták azt.” (2).

Az indiai grammatikát igen röviden, de világosan mutatja be a szerző. Szemmel láthatólag kevésbé biztosan mozog a görög „spekulációk” között, ami persze nem is csoda, hiszen ez a tevékenység valahol félúton helyezkedett el a tulajdonképpeni nyelvészet és a nyelvfilozófia között. Egyetlen eredeti megfigyelése itt a görögöknek az idegen nyelvek iránti negatív magatartásáról szól; ezzel kapcsolatban megemlíthette volna, hogy az újabb kutatások szerint az idegen anyanyelvű stoikus filozófusok igen sokat tettek épp bizonyos nyelvi alapkérdések felderítésében is. A római rész még szürkébb: jóformán csak listákból áll. Furecsa módon egyedül Szevillai Szent Izidor légváras etimológiai képviselik a konkrét példákat.

A középkor és korai modern korszak is igen-igen vázlatos: Alexander de Villa Dei „Doctrinale puerorum” (1199) és Gesner Mithridates (1555) című műve között nem találunk semmit sem; és a Port Royal grammatikája is épp csak hogy említést nyer. Voltaképpen Leibnitz, Herder és W. Jones az első egyéniségek, akiknek önálló arca kibontakozik. De a szerző szemmel láthatóan nagyon siet, hogy elérjen a XIX. századhoz. Bár alapjában véve — a korszak egészére való általánosítás-ként — nem helytelen az a megállapítása, hogy „körülbéli a XVIII. század végéig a nyelvről szóló információk óriási mértékben [felhalmozódtak]. Azonban lényegében az elemzés és interpretáció módszerei azonosak maradtak az ókoréval”. (13)

A XIX. század nyilvánvalóan a könyv szíve. A szerző a XIX. századot a történeti megközelítéssel jellemzi, szemben a leíró jellegű XX. századdal. Így aztán Humboldt a XX. századba került, a lexikostatisztikusok pedig a XIX. századba. Ha ennek nem pedagógiai okai voltak, akkor — a glottokronológusok esetében — akár ironia is lehetett volna az oka. A XIX. századi rész csak részben tudománytörténeti jellegű; részben (nem történeti jellegű) bevezetés a nyelvtörténetbe, pontosabban a klasszikus indoeurópai történeti és összehasonlító módszer tanulmányozásába. Maga a bevezetés tudományos arcképek sorozata által történik. Rask, Grimm, Bopp, Schleicher, Fick, a fiatal Saussure, Verner és Hermann Paul kapnak benne helyet. (A sorozatot szépen állította össze, kár, hogy a nem-indoeurópai területen működők még említést sem kaptak.)

A legalaposabban Grimmet mutatja be; az előszóban külön is megemlíti a szerző, hogy ezzel a könyvecskével Grimm halálának századik évfordulóját akarta megünnözni. Grimm egyébként is központi helyet foglal el WATERMAN koncepciójában: Grimm → az újgrammatikusok → Bloomfield szerinte (így persze ki nem mondva) a fejlődés fő vonala. Grimmet egyik első strukturalistának tartja (82), ami ennél a szerzőnél maxímális dicséretet jelent.

Kisbő igényű, mégis nagyobb sikerű Schleicher bemutatása, márcsak azért is, mert itt a prezentálás háttére gazdagabb (Hegel és Darwin). Bár mind a rekonstrukció, mind a tipológia értékelésében jóval szigorúbb, mint a legújabb szovjet nyelvészeti munkák.

A múlt század hetvenes éveinek nagy változását igen jól megfogja a szerző. A fiatal Saussure hozzájárulásának, a hangtörvények kérdésének leírása igen tömören és meggyőzően sikerült. — A történelmi összkép azonban több ponton csonka maradt: sem az újgrammatikusok bírálói, sem a szemantika és fonetika kialakulása nem kapott benne helyet. S a fonológiai és morfológiai fejtegetések mellett jóformán szó sem esik a szintaxisról.

Az (1963-ban frott) könyv utolsó fejezete a XX. század 1950-ig címet viseli. Ezen belül hat téma kerül bemutatásra: de Saussure; Humboldt és a neohumboldtiánusok (Weisgerberék és Whorf); a prágai fonológusok; a diakrón fonológiai francia iskola (Fourquet és Martinet); Hjelmslev és a glosszematika; végül Bloomfield és az amerikai deskriptivisták. Fourquet-ék és Bloomfield bemutatása a legpozitívabb; s egyedül a glosszematikusoké nem túl lelkes. A fejezet azért záródik le 1950-nel, mert a szerző szerint az amerikai nyelvészet 1933 és 1950 között bloomfieldi éra névvel jelölhető meg. (Az 1950-es határvonalat csak a legutolsó bekezdésben hágya át: Z. S. Harris „Methods in Structural Linguistics” című, 1951-ben kiadott könyvének említésével zárul a mű.) Ez a fejezet minimalisan történeti — neha legfőljebb az „histoire contemporaine” értelmében. Legfőljebb arra szolgálhat segédletül, hogy igen röviden adjon képet erről — az egyébként jól összeválogatott — hat irányzatról.

Konklúzió gyanánt csak néhány megjegyzést szeretnék tenni. A szerző jól ismeri a nyelvtudomány történetének főbb pontjait. A könyv jó olvasmány; kedvet ébreszt a csupán vázlatosan felvetett témák alaposabb megismerésére.

A mű azonban több fogyatékoságban szenved. Szinte külön meg sem kell említeni az indoeurópai nyelvcsaládon kívüli nyelvészet eredményeinek, művelőinek elfeledését, — ez szinte általános bizonyos amerikai művekben. S azt is csak a regisztrálás miatt hozzuk fel, hogy WATERMANNak nincs különösen világos történet- és tudománytörténet-felfogása. Feltűnőbb hibája szűk tematikai kerete: csupán az újgrammatikus kérdéseket tartja igazi kérdéseknek időben vissza és előre tekintve. S nemcsak könyvének tárgyát zárja le 1950-nel, hanem — úgy látszik — jórészt saját lingvisztikai tájékozódását kikristályosítja az ekkor lezáruló korszak végén.

Végeredményben WATERMAN könyve jóval több, mint a történelmi adatok puszta felhalmozása, de valamivel kevesebb, mint a nyelvtudomány története. Egészen szigorúan nézve: talán az lesz a fő érdeme, hogy jobb nyelvtudomány-történeti kézikönyvek írására ösztönzi amerikai honfitársait és európai kollégáit.

SZÉPE GYÖRGY

Psycholinguistics: A Survey of Theory and Research Problems

Edited by Charles E. Osgood and Thomas A. Sebeok, with A Survey of Psycholinguistic Research, 1954—1964 by A. Richard Diebold, JR.
Bloomington, 1965. Indiana University Press. XII. + 307 l.

Ez a kötet a második, szó szerinti kiadása az 1954-ben megjelent, azonos főcímű munkának. Tartalmazza pedig az 1951 nyarán a Cornell egyetemen és két évvel később, 1953 nyarán a bloomingtoni Indiana egyetemen megtartott tudományos tanácskozás eredményeinek összefoglalását (ahogy az egyik szerkesztő, THOMAS A. SEBEOK a második kötet előszavában a mű történetét elmondja). A munka nem az előadások és viták szövegét közli, hanem kollektíven megírt tanulmányoknak tekinthető, amelyben önálló eredmények is vannak. Ez a két szimpózium indította el az Egyesült Államokban azt az azóta egyre nagyobb kutatói mozgalmat, amelyet ott pszicholingvisztikának neveznek, bár nyugodtan fordíthatjuk nyelvlélektannak (a két elnevezés viszonyára vonatkozóan lásd egy korábbi ismertetésemet: NyK. LXVI, 230). Ez az irányzat azóta egyre terebélyesedik, úgyhogy 1961-ben SOL SAPORTA szerkesztésében kiadtak egy részben korábban megjelent, részben friss munkákból álló szemelvénygyűjteményt Psycholinguistics: A Book of Readings címmel (ismertettem a NyK. LXVI. kötetében a 230—234. lapon). A mozgalom azóta is tovább fejlődött, s ezért a szerkesztők DIEBOLD-nak az alcímben feltüntetett tanulmányával (205—291. l.) egészítették ki az első kötet anyagát. Ennek a magja az az ismertetés, amelyet a szerző az említett SAPORTA-féle olvasókönyvről jelentetett meg 1964-ben a Language 40. kötetében (197—260. l.). DIEBOLD a SAPORTA-fele kötet beosztását követve ad áttekintést az elmúlt 10 év pszicholingvisztikai anyagáról, tehát az általa ismertetett munka megjelenése óta kiadott fontosabb művekről is, és igen bő bibliográfiát közöl. Mindezek a tanulmányok lényegében az amerikai kutatás eredményeiről és problémáiról számolnak be, ha van is bennük olykor némi kitekintés európai és nem angol nyelvű forrásmunkákra (így HUMBERTA és KAINZra, bár pl. BÜHLER nevét hiába keressük a kötetben). Az amerikai nyelvlélektani kutatások az elmúlt évtizedben igen jelentősekké váltak: az első szervezés hatása ma sem szűnt meg, tehát a kutatási témaválasztásban is tapasztalható az irányítás nyoma és a rendszeresség, az eredmények tekintélyes része pedig a legkorszerűbbnek és legfontosabbnak mondható világviszonylatban is. Így semmiképpen sem lehetünk meg a kötet alapos ismerete nélkül, sőt ellenkezőleg: ez a munka minden amerikanizmusa ellenére is sokáig a nyelvlélektan legfontosabb kézikönyvei közé fog tartozni.

A kötet egy függelékét is tartalmaz: GEORGE A. MILLERnek az Encounter című folyóiratban, 1964-ben (29—37) megjelent tanulmányát, amelynek címe: The Psycholinguists: On the New Scientists of Language.

A több mint tíz évvel ezelőtt megjelent Psycholinguistics részletes ismertetése nem időszerű. Ezt a munkát azóta ismernie kellene minden nyelvésznek és nyelvpszichológusnak. De röviden vázolom a kötet beosztását és néhány főbb gondolatát.

A Psycholinguistics az információ-elmélet első, diadalmas éveiben született. Nem csoda tehát, ha ennek jegyében, az információ-elméleti modell alapjaira épül az

anyag tárgyalása. Nem kétséges, hogy a kibernetika elmélete igen szoros kapcsolatba kerül a lélektannal, tehát a nyelvleléktannal is. Vannak azonban a műnek olyan részei, ahol nem ennek a kapcsolatnak az elemzési feladatai vannak megjelölve, hanem az információ-elmélet egyes tételeinek leírását kapjuk (35–44). Magának a kötetnek a beosztása a szerint a modell szerint halad, amelyet a bevezetés (Introduction, 1–7) fejt ki. Ennek egyik jellegzetessége az említett információ-elméleti alapon kívül az, hogy a szinkronikus és a diakronikus nyelvészet analógiájára szinkronikus és diakronikus pszichológiát és pszicholingvisztikát különböztet meg, a másik pedig az, hogy a pszicholingvisztika kereteit — igen helyesen — sokkal szélesebbre vonja, mint ahogyan ez a hagyományos nyelvtudományi vizsgálatok szemléletéből következne. Így a tulajdonképpeni nyelvi (linguistic) információ (message) kívül mozgási (kinesic), helyzeti (situational), sőt egyéb jelenségek vizsgálatát is ide számítja.

A második fejezetben (Three Approaches to Language Behavior, 8–49) a nyelvtudomány tárgyának rövid leírása található, majd a tanulás pszichológiai elméleteiről esik szó. Harmadiknak az információ-elméletnek a nyelvre vonatkozó tételeiről, főleg az entrópiáról olvashatunk.

A nyelvi egységek (fonéma, morféma) lélektani percepciójával és azonosításával foglalkozik a következő rész (Psycholinguistic Units, 51–73). Több kísérleti javaslat közt szerepel egy részben már kipróbált módszer is, amely abban áll, hogy a kísérleti személyeknek különféle szavakat kell fordítva kiejteniük.

A szinkronikus pszicholingvisztika (Synchronic Psycholinguistics I: Microstructure, 74–92) a beszéd lélektani sajátosságaival foglalkozik (a hangmagasság funkciói, beszédtempó, kísérő gesztusok, nyelvileg releváns hangkülönbségek tudatos megkülönböztetése stb.).

Az ötödik fejezet (Sequential Psycholinguistics, 93–125) a sorrend nyelvi és lélektani összefüggéseivel foglalkozik. Egy mesterséges nyelven történt entrópia-vizsgálatot mutat be ez a rész (105–107). Az eredményből többek közt arra lehet következtetni, hogy egy nyelv entrópiája a message-re vonatkoztatva állandó, függetlenül a vizsgált nyelvi egységek típusától (mert az csak a kódban alkalmazott jelektől függ). Ebben a fejezetben olvasunk a szóasszociációs vizsgálatokról.

A hatodik rész (Diachronic Psycholinguistics, 126–163) tárgyalja a nyelvtanulás lélektani kérdéseit (anyanyelvi és idegen nyelvi fokon). Az idegen nyelv tanulásának ismeretének elmélete főképpen EINAR HAUGEN *The Norwegian language in America* (1953) és URIEL WEINREICH *Languages in Contact* (1954) című műveinek alapelveire épül. Ez a rész foglalkozik — a címnek megfelelően, bár igen röviden — a nyelvi változásokkal és azok okaival. Számos kísérleti és vizsgálati javaslat adhat ösztönzést további kutatásokra. Nem ártana az eddig gyűjtött nyelvtörténeti adatokat felülvizsgálni abból a szempontból, hogy pl. a változás inkább szó eleji helyzetben áll-e be, vagy inkább a szó közepén és végén. Mesterségesen előidézett nyelvi hibákból is lehetne következtetni a nyelvi változások okaira.

Az utolsó fejezet (Synchronic Psycholinguistics II: Macrostructure, 164–203) főleg a jelentést, továbbá a nyelv és a gondolkodás összefüggéseit kutatja. A Whorf-féle elméletre, tehát a nyelv világnézetalakító hatására vonatkozó nézetek ellenőrzésére több vizsgálatot javasol a munka, illetőleg számot ad a már megjelent vizsgálatokról.

A Psycholinguistics érdeme három jellemvonásában határozható meg: 1. a tárgyalat témák körül kialakult addigi felfogásokról áttekintést ad, 2. forrásnak tekinthető néhány kutatásra vonatkozóan, amelyeket a szimpózium résztvevői a vita, illetőleg a kötet számára dolgoztak ki, s amelyeknek eredményét a mű tartalmazza, 3. hipotézisek felállításával megjelölték a további kutatások irányát (ezek a javaslatok még ma is érvényesek, noha azóta már számos javasolt vizsgálatot elvégeztek). A nyelvleléktan a jövőben akkor fog fejlődni, ha a korábbi feltevéseket és szubjektív véleményeket egzakt vizsgálatokkal ellenőrzi. Igen hasznos lenne pl. megvizsgálni, vajon mennyire igaz E. SAPIRNEK (*Language*, New York, 1921, 34–35) az a kísérleti megfigyelése, hogy az írástudatlan nutka indián tökéletesen tudta tagolni nyelvének szavait, míg a nem önálló morféma-ként mint értelmetlen töredékeknek a tagolását megtagadta. Ez a tény a szónak mint lélektani és nyelvi egységnek a fontosságát emeli ki a morfémaival szemben.

DIEBOLD összefoglalása a tárgykört tekintve sokkal áttekinthetőbb, mint a Psycholinguistics. Ő ti. a SAPORTA-féle olvasókönyv világosabb beosztását követte, s ami nem ért bele ebbe a csoportosításba, azt a végén külön fejezetbe sorolta.

DIEBOLD már a transzformáció és a generatív nyelvtan elmélete által felvetett képesség (competence) és teljesítmény (performance) fogalmával is foglalkozik (212). Összefoglalja az új stúdiumot, tudniillik a neurolingvisztikát érintő néhány fontosabb munka eredményét (220–221). A neurolingvisztika a neurofiziológiának az az ága,

amely a beszédtevékenység neurofiziológiájával foglalkozik. Az új témakörök közül DIEBOLD már a zooszemiotikát is megemlíti (268, 273–274), amelyet e folyóirat hasábjain SEBŐK TAMÁS (THOMAS A. SEBEOK) tanulmányából ismerhetett meg a közönség (NyK. LXVI, 285–302). A Psycholinguistics negyedik fejezete összefoglalt néhány, a beszédet kísérő jelenséget (hanglejtés, hangmagasság, beszédtempó, gesztikuláció stb.). Erről a kutatási témáról, amely a paralingvisztika nevet kapta az újabb nyelvlélektani irodalomban, röviden DIEBOLD is megemlékezik (270–273).

A DIEBOLD ismertetéséhez tartozó bibliográfia rendkívül hasznos, mert megtaláljuk benne az amerikai pszicholingvisztika fontosabb munkáit.

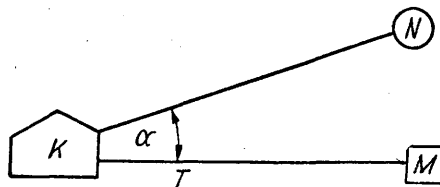
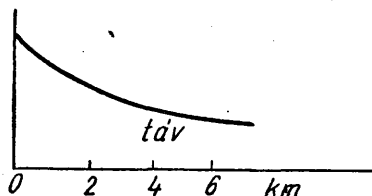
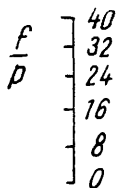
MILLER rövid tanulmánya szerkesztés szempontjából aligha tartozik hozzá a kötethez, de önmagában véve igen érdekes és gondolatébresztő tanulmány. Az anyanyelv tanulásának módjából, a nyelvi képesség (competence) és teljesítmény (performance) különbségének kérdéséből kiindulva mutat rá a beszédtevékenység és általában a nyelv néhány olyan fontosabb problémájára, amely mind ez ideig megoldatlan. Többek között azt a következtetést vonja le (299), hogy a gyermek nem speciális mondatokat tanul, azaz nem ezeknek egyenkénti percepciója és megértése útján tanul meg beszélni, hanem szabályokat tanul, amelyeknek a segítségével a szükséges szókapcsolatokat, mondatokat megalkotni (generálni) képes. Kétségtelen, hogy a transzformáció és a generatív nyelvtan rámutatott arra a korábban sem ismeretlen módszerre, amellyel a gyermek és általában az ember közlési modellekből (pl. mondat típusokból, szó szerkezeti típusokból) másfajta közlési modelleket állít elő, s ez a nyelv formáinak kimeríthetetlen és megújuló tárházát alkotja. Amde a nyelvben, habár az egyes nyelvekben különböző mértékben, igen nagy a száma és a fontossága a kötöttebb formáknak, az állandó igevonzatoknak, az állandósult szókapcsolatoknak, szólásoknak és egyéb nyelvi kliséknek. Ezek a szabad nyelvi formákkal, valamint a szokásos és lehetséges képes kifejezésekkel együtt rendszert alkotnak, köztük szinonimikus, stilisztikai összefüggések vannak, továbbá átmeneti formák, kötöttebb és kötetlenebb lehetőségekkel váltakozva. Az eddigi pszicholingvisztikai vizsgálatok erre a tárgykörre még nem terjedtek ki, márpedig nyilvánvaló, hogy a gyermek egyidejűleg tanulja meg a szabadabb és kötöttebb nyelvi típusokat. Ha pedig ez igaz, akkor MILLER állítása csak féligazságot tartalmaz. A további, a kötött nyelvi formák tanulásával foglalkozó vizsgálatok feladata lesz, hogy fényt derítsen arra a „csodára”, hogy a gyermek 1 1/2–2 év alatt (de tíz éves koráig teljesen) el tudja sajátítani anyanyelvét, holott annak leírására ugyanolyan fokon a tudomány szinte képtelen.

FODOR ISTVÁN

Pótlások Thomas A. Sebeok „Hogyan érintkeznek az állatok?” c. cikkéhez

THOMAS A. SEBEOK „Hogyan érintkeznek az állatok?” c. cikkéből sajnálatos módon kimaradt két ábra és a hozzájuk tartozó szövegrészek (292, 299. l.). Ezeket alább pótlólag közöljük.

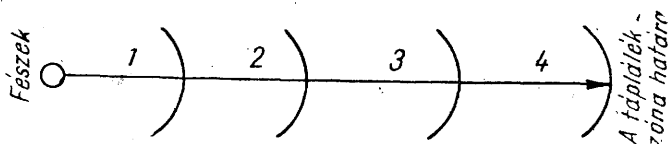
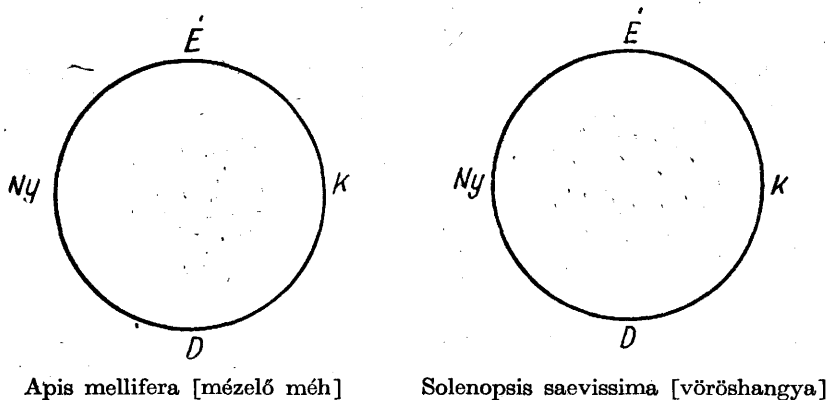
Szignál		Utalás
Tánc	Körtánc	Gazdag lelet távolsága 100 méternél nem messzebb
	Riszáló tánc	
Illat		

I_a
 I_b
...

Virágon levő virágpör vagy nektár
bősége, $I_a \dots I_b \dots$

1. ábra. A méhek közlésének szerkezete [1950]. K a kas; M a mező; N a nap; T a távolság a kaptár és a lelet között; α az ugrálásnak a függőleges vonaltól való eltérése, a kaptártól a nap felé és a lelet felé tartó irányok eltérése szöge; f/p a percenkénti fordulatok száma; I_a, I_b a küönféle illatok.

2. ábra. A mézelő méh (*carnea* fajtájának) csóváló tánca, valamint a vöröshangya szag-nyoma által továbbított hír mennyiségének ábrázolásai.

Balra fent: A „méh iránytűje”; ez azt jelöli, hogy a dolgozó méh maximum 4 bit [kétértékű hír-egység] hírt kap a távolságra vonatkozóan, vagy ugyanennyi információ megszerzése lehetővé teszi számára, hogy pontoszerűen azonosítson egy célt, amely a 16 egyenlő valószínűséggel rendelkező szeletben található. A körvonalakat önkényesen ábrázoljuk úgy, hogy kettévágjuk a körszeleteket. Az irányra vonatkozó információ mennyisége független marad a — méterekben megadott — távolságtól.

Jobbra fent: A vöröshangya „iránytűje”; ez azt mutatja, hogyan növekszik a — milliméterekben megadott — távolsággal. Mindkét körvonalban a potenciális távolságzónáknak csak részeit mutatjuk be.

Lent: Mind a méhek, mind a vöröshangyák közlésének „távolsági skálája”. Körülbelül 2 bit átvitele szolgáltat elegendő információt a dolgozónak ahhoz, hogy pontoszerűen azonosítson egy célt a fészek és az egyes üzenet rendes alkalmazásának maximális távolsága közötti négy egyenlő koncentrikus osztályvonal egyikén belül.

A SZERKESZTŐSÉG

Hibaigazítás

A NyK. LXVII. kötetének 352. lapján J. Soltész Katalin „Nyelvtisztítási vizsgálatok a Petőfi-szótár anyaga alapján” című cikkében a táblázat nem megfelelően került közlésre. A helyesbített táblázatot itt adom a közre:

címszó	Petőfi	Nemes	címszó	Petőfi	Nemes
1 hogy ksz	6068	7066	hajnal	81	34
ha ksz	3046	864	halott fn	79	83*
hol hsz	690	55	hóhér	79	—
Hugó	663	—	hónap	79	193
5 hanem	588	382	55 haj	77	14
hall	587	64	halad	75	47
hozzá	473	134	hét fn	74	464*
hisz ige	457	150	haszon	74	30
haza fn	421	109*	harcol	72	22
10 hely	399	388	60 hála	71	21
hang	394	102	hát fn	71	?
halál	390	188	hány névm	70	23*
hölgy	352	52	hisz hsz	69	?
ház	324	336	hull	67	23
15 hír	323	256	65 hat szn	66	232*
hát hsz	322	?	hord	66	8
hagy	318	117	hatalmas	65	156
hát ksz.	296	?	hangos	64	26
hogy hsz	280	?	határ	64	150
20 hosszú mn	278	193*	70 hadsereg	62	38
hoz	278	243	honnan	61	8
herceg	229	170	hiszen hsz	60	?
hallgat	227	91	hosszan	60	?
három	213	458	hó 'Schnee'	59	84*
25 hadd	194	6	75 hab	58	—
hova	185	12	hal ige	58	52
hogyha	155	4	háború	57	135
holnap hsz	148	51*	hirtelen	57	61
homlok	147	13	hogyan	56	82
30 halk	142	18	80 hűg	56	8
hejh	139	—	heves	55	39
hah	136	—	hős fn	55	48*
hideg mn	136	51*	hátha	53	9
hív	129	160	hercegnő	53	13
35 használ	126	93	85 hiba	53	72
hegy 'Berg'	126	34*	Harland	52	—
hiába hsz	119	66	házasság	52	56
harc	115	94	hahaha	50	—
hatalom	112	74	hivatal	48	113
40 harmadik	109	166	90 hm	48	—
hon	108	—	húz	47	20
halvány	108	—	haragos	45	5
harag	107	6	hazugság	44	13
hisz ksz	103	?	húség	44	12
45 hozzátesz	102	11	95 Hardy	43	—
hű	99	22	hív mn 'hű'	43	—
helyett	92	88	hamar	42	7
hiszen ksz	98	113*	hazudik	42	—
hold 'Mond'	89	26*	hideg fn	41	?
50 Hood	84	—	100 holt mn	41	32*

J. SOLTÉSZ KATALIN

Helyeshítés

A Nyelvtudományi Közlemények LXVII. kötetében megjelent „O.C. Ахманова—Г.Б. Микаелян: Современные синтаксические теории” című ismertetésben a „részletesen taglalja...” kezdetű mondatból (429. l.) a / J. Firbas, B. Trnka, V. Skalička, E. Pauliny...” nevek után tévedésből kimaradt a „csehszlovák” szó.

NÁDOR GABRIELLA

TARTALOM

GULYA JÁNOS: Vahi osztják nyelvtanulmányok. II.	3
NÉMETH GYULA: Magyar törzsnevek a baskíroknál	35
KAKUK ZSUZSA: A szláv közvetítés kérdése a magyar nyelv oszmán-török elemeiben	51

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

FOKOS DÁVID: Az Osztják Hősénekek III. kötete és két osztják rokonsági elnevezés	67
VÁSZOLYI ERIK: Felső-vicsegdai nyelvjárás vagy nyelvjárások?	75
N. SEBESTYÉN IRÉN: Hangváltozások számojéd igetövekben	78
LABÁDI GIZELLA—RÉVÉSZ MIHÁLY: A nyenyec szókészlet szerkezeti típusai	83
BERECZKI GÁBOR: Etimológiai megjegyzések	89
RÉDEI KÁROLY: Szófejtések	94
FÓNAGY IVÁN—MAGDICS KLÁRA: A nyomaték jelentésmeghatározó szerepe határozós szerkezetekben	97
FÓNAGY IVÁN—BARÁTH JUDIT: Időtartam és hangosság	115
MAGDICS KLÁRA: A magyar beszédhangok időtartama	125
KIEFER FERENC: Megjegyzések a grammatikalitás fokairól	140
LJUDSZKANOV, A.: Gépi fordítási munkálatok Bulgáriában	147
KRAMMER JENŐ: A svájci német népnyelv néhány érdekessége	153

ISMERTETÉSEK — SZEMLE

VÁSZOLYI ERIK: A II. Nemzetközi Finnugor Kongresszus	165
PAPP FERENC: Általános és alkalmazott nyelvészeti szeminárium Besançonban ..	166
F. KOVÁCS FERENC: Linguistic Institute of the Linguistic Society of America ..	168
VOIGT VILMOS: Studia Fennica	173
FROMM, HANS: <i>Björn Collinder, Comparative Grammar of the Uralic Languages</i> ..	174
LAKÓ GYÖRGY: <i>Wolfgang Steinitz, Geschichte des finnisch-ugrischen Vokalismus</i> ..	181
GULYA JÁNOS: <i>Н. И. Терешкин, Очерки диалектов хантыйского языка</i>	182
VÁSZOLYI ERIK: Историко-филологический сборник Коми филиала АН. СССР.	184
VÁSZOLYI ERIK: <i>A. Kövesi Magda, A permii nyelvek ősi képzői</i>	196
BERECZKI GÁBOR: <i>Eesti murded I—II.</i>	201
SZABÓ LÁSZLÓ: <i>Г. М. Кепт, Образцы саамской речи</i>	202
BALOGH LAJOS: <i>Egriné Abaffy Erzsébet, Sopron megye nyelve a XVI. században</i> ..	203
INCZEFI GÉZA: Zala megye földrajzi nevei	205
MAGDICS KLÁRA: <i>Hans-Walter Wodarz, Satzphonetik des Westlachsichen</i>	207
PETŐFI S. JÁNOS: <i>Р. М. Фрумкина, Статистические методы изучения лексики</i>	210
SZÉPE GYÖRGY: <i>John T. Waterman, Perspectives in Linguistics</i>	213
FODOR ISTVÁN: <i>Psycholinguistics: A Survey of Theory and Research Problems</i> ..	215
Pótlások THOMAS A. SEBEOK „Hogyan érintkeznek az állatok?” c. cikkéhez	218
Hibajavítás	220
Helyesbítés	221

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója.

Műszaki szerkesztő: Merkly László

A kézirat a nyomdába érkezett: 1966. II. 22. — Terjedelem: 19,6 (A/5) ív.

---

68. 62010 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

MUNKATÁRSAINKHOZ

Kérjük munkatársainkat, hogy a szerkesztőség és a nyomda munkájának megkönnyítése érdekében vegyék figyelembe a következőket:

- 1. A kéziratokat szabványos papírlap egyik oldalára gépeljük.*
- 2. Egy lapra legfeljebb 30 sort, soronként legfeljebb 60 betűt írjanak.*
- 3. A kézirat szövegében a következő jelzéseket használják: —— (nyelvi adatok jelölésére), ... ritkított (értelmi kiemelésre), == félkövér (alcímek betűtípusaként), == kapitälchen (a szerzők nevének kiemelésére).*
- 4. A kézirat géppel írott szövegében az utólagos javításokat, a fonetikai jeleket tintával írják.*
- 5. A folyóiratok és sorozatok kötetszámát római számmal írják. A kötet-szám és lapszám közé vesszőt tegyenek.*

Ára: 16,— Ft

Előfizetési ára egy évre: 28,— Ft

INDEX: 25.666

AKADÉMIAI KIADÓ BUDAPEST

Nyelvtudományi Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA NYELVTUDOMÁNYI
BIZOTTSÁGÁNAK
MEGBÍZÁSÁBÓL
SZERKESZTI:

LAKÓ GYÖRGY

LXVIII. kötet 2. szám

Budapest, 1966

Nyelvtudományi Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓÍRATA

Szerkesztő bizottság:

BERECZKI GÁBOR
HAJDÚ PÉTER
JUHÁSZ JÓZSEF
KÁROLY SÁNDOR
LAKÓ GYÖRGY
MAGDICS KLÁRA
RÉDEI KÁROLY
TAMÁS LAJOS

Felelős szerkesztő:

LAKÓ GYÖRGY

Technikai szerkesztő:

RÉDEI KÁROLY

A szerkesztőség címe:

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETE
BUDAPEST, V., SZALAY U. 10-14. V. EMELET

A kiadvány előfizethető
vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL,
Budapest V., Alkotmány utca 21.
Telefon: 111—010.

MNB egyszámlaszám: 46.
Csekkbefizetési számla: 05.915.111—46,

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban,
Budapest V., Váci utca 22.
Telefon: 185—612.

a POSTA KÖZPONTI HIRLAP IRODA
1. számú Hírlapboltjában,
Budapest V., József nádor tér 1.

és bármely postahivatalban.

Csekk számlaszám: egyéni 61.257.,
közületi: 61.066. MNB egyszámlaszám: 8.

Előfizetési díj egy évre 28,— Ft.

Külföldön a „Kultúra” Könyv és Hírlap
Külkereskedelmi Vállalat bizományosai
veszik át az előfizetést.

A folyóirat egyes régi példányai korlá-
tozott számban beszerezhetők az
Akadémiai Kiadó Terjesztési Osztályán
(Budapest, V., Alkotmány utca 21.).

Ősi határozóragjaink történetéhez

E tanulmányban egy olyan témához nyúltam, amelyet magyar és finnugor vonatkozásban egyaránt alapvetően fontosnak, de ugyanakkor még számos vonatkozásban problematikusnak tarthatunk. Magyar nyelvészeti vonatkozásban azért kell foglalkoznunk vele, mert BÁRCZI szavaival élve egyike az ősmagyar kori nyelvtörténet „számos sötét folt”-jainak (MNY. LXI, 281). A finnugor nyelvészeti szemszögéből pedig azon alapvető problémák közé tartozik, amelyek az utóbbi időkben kutatási területeink nagy mértékben és sok irányban való kiszélesítése következtében (őshaza probléma, preuráli érintkezések kérdése) kissé háttérbe szorultak.¹ Nem nagy jelentőséget tulajdonítottak a határozók körében mutatkozó szintaktikai egyezéseknek összehasonlító uráli vagy finnugor tanulmányokban, még kevésbé urál-altaji vonatkozásban (l. erről FOKOS: NYK. LXIV, 42). Enélkül pedig elképzelhetetlen egy minden igényt kielégítő finnugor vagy uráli összehasonlító mondatban megszületése és az ezen nyugvó összehasonlító morfológiai és szemantikai kutatások elmélyítése és kiszélesítése.

A témát nemcsak tárgyi szempontból és kutatási perspektívánk tágításának lehetősége miatt tekinthetjük ún. „Kernproblem”-nak (l. DÉCSY: i. h.), hanem módszertani tekintetben is. A magyar határozói viszonyok eredetének és történetének kutatásakor egyetlen lépést sem tehetünk a magyar és finnugor nyelvtudomány sajátos módszereinek és eredményeinek komplex alkalmazása, a magyarhoz legközelebb álló rokon nyelvek tanúvallomása nélkül. Ez különösen az ősmagyar kori nyelvi állapot (vagy fejlődés) vizsgálatában nélkülözhetetlen eljárás. E kor pedig egy igen fontos és gyümölcsöző kutatási határterület a magyar és finnugor nyelvtudomány kutatói számára.

Joggal vetődhetik fel sokakban a kérdés, vajon mi újat mondhat még valaki a magyar és más finnugor nyelvek határozói viszonyairól a századforduló, a harmincas, negyvenes évek, valamint korunk jó néhány kitűnő monográfiája, kézikönyve, tanulmánya után.² Annyi bizonyos, hogy az említett tanul-

¹ „Durch Heranziehung der samojedischen Sprachen erweiterte sich zwar im allgemeinen der Rahmen der Studien, — teilweise wurde das aber erkauft auf Kosten des Arbeitseinsatzes hinsichtlich der fiugr. Kernprobleme; d. h. es lässt sich womöglich . . . in der heutigen Finnougristik generell eine gewisse Vernachlässigung der Untersuchungen über wichtige innere Probleme des eigenen Gebiets beobachten” — jellemzi találgóan a mai finnugor kutatások helyzetét DÉCSY (Einführung in die fiugr. Sprw. 223).

² Csak a legfontosabbakat említem. Magyar vonatkozásúak: SIMONYI Zs., A magyar határozók 1888; KERTÉSZ, A magyar mondat ősi sajátosságairól. MNY. X, 57; KLEMM, A magyar mondat ősi elemei. MNY. XVIII, 14; Magyar történeti mondat. Bp. 1928. 177 kk. A finnugor nyelvekre vonatkozó irod.: BEKE Ö., Finnugor határozós szerkezetek. NYK. XLIII, 162; A vogul határozók. NYK. XXXV, 71 — 100, 165 — 93. KARA, Északi-

mányok és könyvek megjelenése óta jelentékeny mértékben bővültek az 1914-ben KERTÉSZ MANÓTÓL (MNY. X, 57) hiányolt összehasonlító mondattani ismereteink, különösen ami a finnugor (sőt urál-altaji) nyelvek lativusi és ablativusi szerkezeteiben mutatkozó egyezéseket illeti. Gondolok itt a 'hagy, marad, odavész, belefúl, elveszt' stb. féle igékkel álló lativusi és a 'keres, gyűjt, fog, talál' féle igékkel kapcsolatos ablativusi szerkezetekre (l. ezekről legutóbb FOKOS: NYK. LXII, 41–55 irodalommal). Ugyanakkor azonban kevés szó esett, és nem teljesen egyöntetű álláspont alakult ki az olyan kérdésekben, milyen határozóragokat tekinthetünk finnugor koriaknak, mi volt ezek eredete, mik voltak primer funkcióik, mi okozta funkcióváltozásait. Nem sokat tudunk az ún. nyugvó helyzetet v. helyet jelölő *locativusi* szerkezetek használatában mutatkozó egyezésekről, ill. eltérésekről sem.

Az említett kérdések vizsgálata sok vitás problémának, így a határozói tárgy még ma is homályos eredetének és mondatbeli helyzetének (l. erről legutóbb H. MOLNÁR I.: MNY. LIV, 245 kk), valamint a *-t* tárgyrag ősi funkciójának új megvilágításba helyezéséhez vezethet el bennünket.

1. Általánosan elfogadott megállapítás a magyar és a finnugor nyelvészetben, hogy rokon nyelveink határozórendszerének jellemzője az irányhármasság (DÉCSY: „Relationstriadit”; i. m. 160), és ezt minden nyelv, így természetszerűleg már az alapnyelv is külön viszonyjelekkel fejezte ki. De mint-hogy az ősi ragok rokon nyelvi használatában nemcsak egyezések, hanem igen nagy tarkaság és az alapnyelvi állapottól való nagymértékű eltérések is tapasztalhatók, ezek magyarázatakor különböző analógiás vagy idegen hatásokkal, szemléleti és észjárásbeli különbségekkel kell számolnunk (l. KLEMM: MNY. XVIII, 14; Tört.Mtdt. 158; BEKE: NYK. XLIII, 162; GOMBOCZ—PAIS: Syntaxis 145; FOKOS: NYK. LXIV, 42).

Egyetlen fontos és szerintem egyáltalán nem elhanyagolható lehetőség-ről hallgatnak kutatóink és ez az, vajon az ősi ragoknak a finnugor alapnyelvben volt-e kikristályosodott *locativusi*, *lativusi* vagy *ablativusi* szerepük, vagy pedig csak valamilyen *indifferens* lokális viszonyításra szolgáltak, és főleg az állítmányi szerepben használt cselekvés- vagy történés-szó tolta el őket ilyen vagy olyan irányba. Azután a nyelvszokás rögzítette őket alakváltozás nélkül vagy alakváltozással egy bizonyos funkcióban az alapnyelvből kiváló rokon nyelvi csoportokban, egyes nyelvekben vagy éppen nyelvjárásokban — a finnugor nyelvek szemléletmódjában jelentkező azonos vagy rokon vonások esetleg idegen hatások alapján (l. erről GOMBOCZ—PAIS: i. m. 145; FOKOS: NYK. LXIV, 43). Az alapnyelvi rágélemek *indifferens* voltának a gondolata, amely bennem is felvetődött már, itt-ott hangot kapott a finnugor nyelvészeti irodalomban [l. pl. WINKLER, Ural-Altaische Völker und Sprachen. Berlin 1884; Zur Sprachgeschichte. Berlin 1887 (e felfogás kritikáját l. BEKE: NYK. XLIII, 162); az újabb irodalomban l. RAVILA: Vir. 1945 : 320; és még határozottabb formában V. TAULI: UAJb. XXIV, 30]. Újabb kézikönyveink (COLLINDER, HAJDÚ) nem említik e lehetőséget. Egyedül DÉCSY az, aki csak

osztják határozók (I–II) NYK. XLI, 1, 145; SZENDREY, Zürjén határozók. NYK. XLVI, 66. Újabbak: COLLINDER, Comparativ Grammar of the Uralic Languages 286–97; FOKOS D., Uráli és altaji összehasonlító szintaktikai tanulmányok. NYK. LXIV, 41 kk.; N. DENISON, The Partitiv in Finnish. Helsinki 1957; M. LIIMOLA, Zur historischen Formenlehre des Wogulischen. SUST. CXXVII, 24–199.

annyt mond „eine Form bezeichnet die Ruhelage (Lokativ), eine zweite die Bewegung auf etwas zu (Allativ) und eine dritte die Bewegung von etwas weg (Ablativ)” (i. m. 160). Pedig ennek a lehetőségnek megvannak a maga konkrét tudománytörténeti és nyelvi bizonyítékai: 1. Feltétlenül fel kell figyelniünk tudományos kézikönyveinknek a finnugor alapnyelv ragállományáról és ezek funkciójáról vallott meglehetősen tarka, néha egymásnak ellentmondó felfogására. 2. Sokkal jobban és körültekintőbben kellene az egyes rokon nyelvek határozórag-állományát és a határozói viszonyokat vallatóra fogni, és az alapnyelvvél, valamint a környező nyelvekével egybevetni.³

A legfontosabb és legismertebb kézikönyvek tanúvallomását a következő táblázat⁴ szemlélteti:

A fgr. *-n loc.-rag meglétét illetően — amint látjuk — egységes a kutatók álláspontja. Amióta pedig az eredetileg ugor korinak tartott *-t loc.-ragot

	Ragok	Budenz UA.	Színnyei		Collinder CompGr.	Itkonen Tietolipas 20.	Hajdú MFgrA.	Décsy EFgrSprw
			Sprw ²	NyH ⁷				
finnugor	loc.	-ns	*-n	*-n	I. -na/-nä II. (?) -tta ~ ttä	*-na/*-nä	I. *-na II. *-t	I. *-na/-nä II. *-t
	abl.	-ds	*-t ~ *-ð	*-t ~ *-ð	*-ta ~ *-tä	*-ta/*-tä	*-ta	*-l (l. lat.)
	lat.	I. -gs II. -ks _g	I. *-k ~ -γ II. -s ~ -z	*-s ~ *-z	(?) *-k	?I. *-n (SETÄLÄ) II. *-k	I. *-n (lat.-dat.) II. *-k (lat.-prol.) III. *-j	I. *-k II. *-l (l. abl.)
ugor	loc.		*-j					
	abl.						*-l	
permi	lat.		*-n					

³ Igen megszívlelendő BUDENZ megállapítása „Az egyes ugor nyelvek nem ritkán ugyanazon különösebb viszonyokat különböző értékű ragokkal vagy ragos szókkal teszik ki. E tekintetben tehát az egyes nyelvek külön fejlődésében történt meg a megállapodás, amiért is a viszonyragok mindenféle használatának fejtegetése csakis az egyes nyelvek külön előadásába tartozik”. (UA. 374.)

⁴ BUDENZ J.: UA. = Az ugor nyelvek összehasonlító alaktana Bp., 1884–94. 377;

SZINNYEI J.: Sprw². = Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft. Berlin–Leipzig, 1922. 55 kk.; NyH⁷ = Magyar Nyelvhasználat 129 kk.;

COLLINDER B.: CompGr. = Comparative Grammar of the Uralic Languages. Uppsala, 1960; 282 kk.;

ITKONEN E.: Tietolipas 20; Suomalais-ugrilaisen kielen ja historian tutkimuksen alalta. 1961, 69; ua. ném. nyelven UAJb. XXXIV, 1962. 201–2.

HAJDÚ PÉTER: MFgrA. = A magyar nyelv fgr. alapjai (egy. jegyz.) Bp. 1965. 153 kk.;

DÉCSY GY.: EFgrSprw. = Einführung in die finnisch-ugrische Sprachwissenschaft. Wiesbaden, 1965. 157 kk.

sikerült kimutatni a finn-permi nyelvekből is (ZSIRAI, FgrRok. 69. jegyz; HAKULINEN, Suomen kielen rakenne ja kehitys I, 65; LAKÓ; I. OK. I, 211; NyK. LIII, 21 kk; SUST. XCVIII, 239), az újabb irodalomban már számolnak finnugor, sőt uráli eredetével is. Legfeljebb alapnyelvi hangalakjával kapcsolatban oszlik meg a vélemény. HAKULINEN (i. h.) és COLLINDER (CompGr. 296) gemináta *-tt-ből indulnak ki. HAJDÚ (i. m. 155) és DÉCSY (i. m. 157) — helyesen — *-t-ből. [Az ugor és permi nyelvek locativus és transitivus ragjai ugyan *-tt-re vagy *-t-re utalnak, de az ősi *-t ezen alakváltozatai ugor, illetve ősspermi fejlemények (l. KÖVESI: Perm. Képz. 389 irodalommal).] E vitás kérdéssel kapcsolatban utalnék STEINITZnek a II. Finnugor Kongresszuson elhangzott előadására (Die Konsonantenquantität im Finno-ugrischen; tézisek), amely szerint a finnugor alapnyelvben csak rövid zárhangok lehettek, a finnségi nyelvek hosszú zárhangjai pedig a balti érintkezések III. és a germán kapcsolatok II. periódusában alakultak ki. A kérdésről l. még KÁLMÁN B., aki szerint az alapnyelvben voltak geminált zárhangok (MNY. LXI, 385—9).

A fokváltakozás híveitől feltett fgr.*-t ~ *-δ ablativusrag (ennek folytatása lett volna a finn part.-ta /-tä ~ -a/ -ä és a m. -l abl.-rag) hosszú idők óta szilárd helyet foglal el a finnugornak tartott ragrendszerben. A m. -l-t azonban már nem tekintik az alapnyelvi *-t ~ *-δ folytatójának, hanem egy ősi *-l megfelelésének,⁵ és a rokon nyelvek (fi., lp., md.) -d v. -ø megfeleléseit sem magyarázzák alapnyelvi fokváltakozás gyenge fokaként, hanem külön nyelvi fejleményként. Meggondolkoztató az is, hogy a feltett alapnyelvi *-t abl.-rag csak az említett három nyelvben jelentkezik. Feltehetően ezért nem vette fel DÉCSY a fgr. ragok közé, hanem egy -l lat.-abl. ragot (i. h.).

A feltett lativusragok közül csupán a *-k-ra vannak adataink mind az ugor, mind a finn-permi csoportban, az *-s ~ *-z, amellyel SZINNYEI a m. -á, -é-t egyeztetí (Sprw.² 59; NyH.⁷ 134; ugyanígy RAVILA: FUF. XXIII, 45), csupán a finn-volgai nyelvekben jelentkezik. A SZINNYEITŐL (Sprw.², 62) finn-permi korinak, HAJDÚTÓL (MFgrA. 74, 157) fgr. korinak tartott lat.-dat. *-n-re kevés és bizonytalan adatunk van a finn-permiből.⁶ Hasonló a helyzet a feltett *-j lat. raggal kapcsolatban is, amelyet TOIVONEN nyomán (i. m. 9—19) HAJDÚ P. finnugor eredetűnek tart (160)⁷

A Décsytől felvett finnugor *-l abl.-lat. rag eredetének és rokon nyelvi funkciójának kérdésében is jócskán vannak még tisztázni valók. Ugor eredetű -l-ről beszél MOÓR E.: Nyr. LXX, 127; finn-permi eredetéről WICHMANN (FUF. XVI, 161) és ZSIRAI (FgrRok. 203). Nemrég RAVILA azon véleményének adott kifejezést, hogy a finnben, cseremiszen és a permiben jelentkező -l-es esetragok az említett nyelvekben párhuzamos nyelvi fejlődés eredményei, s nem tekinthetők a finn-permi kori örökségnek, mert sem a lappban, sem a mordvinban nincsenek nyomaik (SUSA. LX/6, 13). Ha az -l produktív esetragként nem is jelentkezik a kérdéses nyelvekben, de -l (md.-ban -l) végű adverbiumokban igen. (l. KÖVESI: NyK. LV, 100 kk; Perm. Képz. 208 irodalom-

⁵ L. UOTILA: Vir. 1945: 334—5; MOÓR E.: Nyr. LXX, 127; KÖVESI: NyK. LV, 99 kk; A permi nyelvek ősi képzői 180—210 (Perm. Képz.).

⁶ L. SZINNYEI: Sprw.² 62; TOIVONEN: FUF. XXVIII, 13—4; TAULI: UAJb. XXIV, 30; KÖVESI: MNYj. V, 132—3; SUSA. LXII/2, 14—6 irodalommal; Perm. Képz. 249—50.

⁷ Az -i lat. adj. képző eredetéről l. RAVILA: FUF. XXVII, 87—8; TOIVONEN: XXVIII, 19; UOTILA: Vir. 1945: 331; KÖVESI, Perm. Képz. 135, 158 irodalommal.

mal). Ha ehhez hozzávesszük azt, amit az *-l képző eredetéről tudunk és valunk (l. erről WICHMANN: SUSA. XXX/6, 13—5; RAVILA: Vir. 1928 : 257; UOTILA: Vir. 1945 : 335; LEHTISALO: SUST. LXXII, 149—50; KÖVESI: i. m.), akkor fel kell tennünk, hogy egy -l lokális elem valóban megvolt már az alapnyelvben és helynévjelölő funkciója alkalmassá tette arra, hogy a rokon nyelvek egy részében casus-rag szerepét töltsse be önállóan vagy más ragelemekkel kapcsolatban.

2. Így — úgy látjuk —, hogy az irányhármasságnak megfelelő ősi loc. *-n, abl. *-t és lat. *-k képviselőivel (RAVILA: Vir. 1945 : 318; ITKONEN: i. m. 69) szemben inkább DÉCSY álláspontját kell reálisnak tartanunk az *-n, *-t, *-k és *-l (i. m. 157 és 159) elemből álló határozórag-állomány feltevésével. De egyúttal fel kell vetnünk azt a gondolatot is, hogy az említett viszonyjelölők a finnugor kor elején még nem voltak meghatározott hely — vagy irány — jelölésére lefoglalva. Legfeljebb kezdeteiben vagy csiráiban mutatkoztak azok az esetragfunkciók, amelyekben később a finnugor kor vége felé — egyes rokon nyelvekben — megszilárdultak (hasonlóan, de az említett elemeknek produktív rag voltát tagadva l. TAULI: FUF. XXIV, 29—30). DÉCSY óvatosan bár, de felveti: „Vielleicht war diese Relationstrialität der lokalen Adverbien in Rudimenten schon in der Grundsprache vorhanden” (i. m. 160).

1. Ha ez valóban fennállt, akkor hogyan magyarázzuk az olyan eseteket, amikor ugyanazon határozórag több funkció hordozója a finnugor nyelvekben.

Pl. a m. *alól* határozószó nemcsak ablativusi, hanem locativusi értelemben is előfordul: (a b l.) *eennen a lo o l . . . ffel emelnek emberth* (ÉrdyK. 141 b); (l o c.) *. . . adot kettws ruhat, A lo l testeken valo tallat, f w l w l zarniat* (VirgK. 51). Ugyanez figyelhető meg más -l végű adverbium használatában is (pl. *elül, belül, kívül, körül, távol, messzöl, közel*; l. SIMONYI: MHat. I, 323; GOMBOCZ—PAIS: Syntaxis 117). Sőt a népnyelvben találunk lativusi jelentésű -l végű adverbiumokat is: *Kerülj belü* (Nyr. VI, 370); *Kerülj hátul, a szögön van* (Népk. II. 300); *keresztül-kasul jár*. Példákat l. SIMONYI: i. h.; BEKE: NyK. XXXV, 183.

A *vogulban* pl. a *juil* 'hátul' jelentésű határozószó is előfordul mindhárom jelentésben: (a b l.) MUNK. *akw'-mat-ért ju il náwèlnatä ti sujtä* 'egyszer csak ím hallik, hogy hátulról üldözik' (VNGy. II. 96); (l o c.) *ju il ti joxtwèssi* 'ím utólérték (uo. 66); (l a t.) *särp-äsänl ju il ti patxatès* 'jávoratyjuk pedig hátra került' (uo. IV, 307). Példákat l. még BEKE: NyK. XXXV, 181; LIMOLA: SUST. CXXVII, 163 kk. 171.

A *lappban* és a *mordvinban* is megtaláljuk az -l végű határozószókat locativusi és lativusi jelentésben. Pl. lpK. (FRIS) *mañnel* 'post' (*mañna* 'qui post est'); md. (PAAS) *E ikeł-* 'vor (wo?)', früher, zuerst'; E. *vasolo* 'weit, in die Ferne' (LEHTISALO: SUST. LXXII, 149).⁸

De nemcsak az *-l, hanem a *-k, az *-n és *-t megfelelőivel is találkozunk ilyen funkciókettősségben, illetve hármasságban.

⁸ Azt, hogy itt az -l abl. funkcióját tekinthetjük elsődlegesnek és a többit erre vezethetjük vissza (l. SIMONYI: i. m. 322; KLEMM: i. m. 206; BEKE: i. m. 181; LIMOLA: i. m. 171), nem tartom valószínűnek. Hasonlóan: UOTILA: „Tuntuu oudolta, että kaikki merkitykset palautuisivat nimenomaan ablatiiviin” (Vir. 1935: 335; l. még TAULI: UAJb. XXIV, 30—1).

*-k: m. alá: (l a t.) *feietől fogva labayg a l a* (VirgK. 104), (l o c.) *Ez may a l a* a mondando *Epistolaat mondaa és yraa meg Judas Makabeus* (ÉrdyK. 607/b).

*-n: osztj. -n: *uànnà* 'közel'; *χουαν* 'messze'; (l o c.) *tàdà u à n n a* *sèbàn-nènχoi andàm* 'Itt a közelben sámánember nincsen' (NyK. XXXVI, 369); (l a t.) *χ o u α n manəs, mola u à n n a manes* 'Messzire ment, vagy közelre ment' (NyK. XXXVII, 265). Példákat l. még KARA: NyK. XLI, 5, 145.

votj. *šorin* 'középen'; (a b l.) *t o n-š o r è n veraškām kël* 'felőled (rólad) mondott beszéd' (Fokos: NyK. XXXVI, 399).

2. És nemcsak határozószókban és névutókban jelentkezik a ragoknak ez a bizonyos h a t á r o z o t t funkció nélkülisége, amelyet esetleg az ősi funkciók elhomályosodásával is lehetne magyarázni, hanem a névszóragozásban is, mégpedig olyan nyelvekben, amelyekben az ősinek tekinthető ragok az esetrendszer p r o d u k t í v elemeiként élnek tovább. Itt elsősorban az ugor nyelvek jöhetnek számításba, már a ragozási rendszerükben mutatkozó régies vonások miatt is.

Ezekben az ősi esetragok használatát illetően nemcsak a feltett alapnyelvi állapothoz, hanem még egymáshoz viszonyítva is nagy eltérések mutatkoznak. Nem azokra a funkciókra gondolunk, amelyek egy elsődlegesnek tartható lokális jelentésből alakultak ki (pl. locativusból → essivus, superessivus, modalis, temporalis; ablativusból → partitivus; lativusból → dativus, prolativus stb.), hanem azokra, amelyekben az ősi elem két primer funkcióban (locativus, ablativus vagy locativus, lativus) esetleg mindháromban jelentkezik.

Fgr. *-t

a) A magyarban a -t (-tt) nem produktív esetrag, csupán locativusi jelentésű adverbiumokban (*itt, ott, amott, alatt, előtt* stb.) és néhány, főképpen -hely-, -vár végű helynevekben, (*Pécsett, Győrött, Kolozsvárt, Vásárhelyt*), és néhány helyet, időt, mértéket jelentő szóban találkozunk vele (*helyt, oldalt, vízszint; egyenest, tájt, sokat, kicsit* stb.). A nyelvemlékek és nyelvjárások tanúsága szerint régen sokkal szélesebb körű volt a használata mind a helynevekben, mind pedig köznevekben. Pl. *Ez zentfejes vz. ez diſciplinának gengereveſeget megtanola meeg mykoron bez pri met lakneek* (MargitL. 66); *Vala nemely penitencia tarto azzonyallat ez t e r g a m o t* (uo. 172); *Es ki menuen harmad idő koron lata egebeket hyaba aluan a v a f a r t* (MünchK. 50) *A gyermekek, kik a vásárt ülnek* (HELT.: UT. C. 5); *orrott esett* (KRESZN.). Példákat a rag locativusi, valamint erre visszavezethető temporalisi, essivus-modalisi használatára l. SIMONYI: MHat. I, 346—54; KLEMM: Tört. Mdtan 181.

Ez a tény, valamint az obi-ugor (különösen a vogul) nyelvek tanúsága arra mutat, hogy az ősmagyarban a -t ragrendszerünk produktív tagja lehetett. Idők folyamán pedig nem azért ment ki a használatból, mert — min-SIMONYI véli (i. m. 347) — „a kiejtésben többnyire egybeesett az accusativussal”, hanem mert — a későbbiekben vázolandók alapján — az accusativus jelölőjévé vált, és eme funkcióváltással párhuzamosan az *-n terjedt el egyre inkább a locativusi és ezzel kapcsolatos másodlagos funkciókban.

b) Nem produktív esetrag az osztjákban sem, ahol ma már szintén csak névmási határozószókban jelentkezik.

Pl. V. Vj. *təť*, Trj. *təť*, Ni. *təťä* stb. 'hier; (V auch), dort (nahe)' stb. (l. VÉRTES: ALH. XII, 167—186). Kivételesen főnevekben is előfordul, mégpedig locativusi és lativusi funkcióban egyaránt. Pl. (l o c.) Ser. *ſjkaſat ſ ē m a t*

gntəm 'ihr Mann ist nirgends zu sehen' (STEINITZ: OVE I. 292); (1 a t.) *Ni. tērtʃ*: *t. pītā* 'sichtbar werden, hervorkommen (die Sonne, der Mond)' (KT. 1087; l. még LIIMOLA: SUST. CXXVII, 54).

Ha az archaikus vonásokat megőrző keleti nyelvjárások *-ta*, *-tā* végű accusativus ragját (l. VÉRTES: NyK. LXI, 430–33, UAJb. XXXI, 486–90; KARJALAINEN—VÉRTES: SUST. CXXVIII, 104, 153) is ezen elemmel hozzuk kapcsolatba, akkor ősi ablativusi funkciójának feltevésére is van fogódzónk (ablativus → partitivus → accusativus).

c) A *vogulban* produktív esetrag és mindhárom irányt jelölő szerepére van példánk: (l o c.) *Ē. māñ kwoltē vit-sa'ip sa' iñ nē ūñli* 'a kis házban egy vízfűrtű fűrtös nő ül' (MUNK.: VNGy. I. 22); TJ. *ōšta: anāntəm* 'ich wohne in der Stadt' (KANN. kézír.); (1 a t.) *Ē. am ti apyēm . . . tā il kēmpli-kiwērmē* *xujēptilem* 'ezt az én öcsikémet . . . ruhám szárnyába fektetem' (VNGy. II, 21); TJ. *pēñtā: šēŭrāpūsam* 'schlug mich an den Kopf', 'ich wurde am Kopf geschlagen' (WV. III, 193); (abl.) *mēmēm mōtēt ākwēps, pāri at jiw* 'menő útjából egyhamar nem tér vissza' (VNGy. I. 166). (Példákat l. BUDENZ: UA. 383; BEKE: NyK. XXXV, 71–7; LIIMOLA: SUST. CXXVII, 45–60.)

Fgr. *-n

a) A magyarban az ősi *-n nemcsak határozószókban maradt fenn (*lenn*, *fenn*, *künn* stb.) locativusi funkcióban, hanem mint superessivus, temporalis, essivus-modalis, fok- és mértékhatározó-rag, adverbális számnév-képző régen is megvolt, de ma is megvan nyelvünkben (l. SIMONYI: MHat. I, 111 kk., 201–24; KLEMM: Tört. Mdtan. 186 kk; MMNyR. I. 508). Pl. *ki nopun, ež nopun* (HB); *oz kerezťan figeu kepeben* (GyulGI.); *my modon* (JordK. 605). *Mert valahol kettén avag harman egbe gőlekezendneč* (MünchK. 48). Megtaláljuk a régiségben és a népnyelvben lativusi, ill. prolativusi funkcióban is. Pl. *es nemynemew kalomarov azon el menween ragadaak el az zamarth* (ÉrdyK. 562); *mař wtō meenenek hw orzagokban* (JordK. 359); *Egy oláh lefeküdvén a mezőben, a kígyó bebűjt a száján a gyomrában* (CSEREI: Hist. 164). (Példákat l. SIMONYI: MHat. I. 113 kk; KLEMM: Tört. Mdtan. I, 187; LAKÓ: SUST. XCVIII, 228.) Sőt ha idevesszük a ragnak a régiségben jelentkező -ni változatát, a későbbi -nyi mértékképző előzményét (l. MÉSZÖLY: NyK. XL, 305 kk.), akkor feltehetően az ősi *-n elem véghangzós (vagy a hagyományos álláspont szerint -γ lat. raggal bővült) alakja a magyarban lativusi funkcióban is élt. Pl. *z . . . raka o kō falit hētrūn kō nō kl è n è* *mařaffagban z zeleffēgēt harmič kō nō kl è t n è . . . o oldatit kēdēg nēg zēgouēn monno huz lab nō m dē k n è tartatikuala* (BécsiK.).

[?] A blativusi szerepére nincs egyértelmű példánk. De ide vehetjük azokat az adatokat, amelyekben az -n ragos határozónak a finn partitivushoz hasonló szerepe van. *Meñnetec be a' zoros kapun* (MünchK. 25 = intrate per angustam portam); *mynd az haaznak a blakyn, hařfađekyn nağ . . . chodalatos zeep yllat zarmazyk vala* (ÉrdyK. 337). Esetleg ide vehetjük az ilyen szerkezeteket is: *vezet egy kecskét szarván fogva, kötélén fogva* (kötél től fogvást), (vö.: FOKOS: NyK. LXIV, 54 irodalommal).^{8/a}

^{8/a} Ha tulajdonképpen a kiindulási pont van kiemelve: valaki valahonnan kiindulva, valami nél (vagy valami től) fogva van odakötve. „Az ablativusi szerkezet valahonnan kiinduló (esetleg valaminek mentén végbemenő) mozgást, cselekvést jelez” (l. FOKOS: i. m. 54, l. még 51).

b) Az *-*n*-nek MÉSZÖLYTől feltett és igazolt lativusrag funkcióját az obi-ugor nyelvek is támogatják. Az *osztjákban* a magyarhoz hasonló fok- és mértékhatározó szerepére több példánk van PÁPAY szövegeiben. Pl. *səm qantti xo u à t n a ioxtas* 'szemmel látható távolságnyira jött' (NyK. XXXVII, 55, 57; példákat l. MÉSZÖLY: NyK. XLI, 310). De nemcsak mértékhatározóként jelentkezik az északi nyelvjárásokban, hanem egy ősi bb l a t i v u s i jelentést hordozó határozószókbán, névutókban és igekötőkben (l. a REGULY, AHLQVIST és PÁPAY szövegeiből vett példákat KARA J.: NyK. XLI, 145, 150, 153). A lativusi funkcióra visszavezethető sublativus, illativus, allativus, elativus, translativus stb. funkciókban megtaláljuk névszókbán is (példákat l. KARA: i. m. 145; KARJALAINEN—VÉRTES: i. m. 330—1). Sőt megvan a déli nyelvjárásokban is (PATKANOW—FUCHS: Laut und Formenlehre der süd-ostjakischen Dialekte 54 lapalji jegyz.). Pl. É. *kat xoi mantseren or na* 'zwei Männer gingen in den Wald'; (AHLQV. 8) *verde tās, pēgde tās xo d e t n a tanman* 'möge rotes und schwarzes Pelzwerk in sein Haus Eintritt finden' (l. PATKANOW—FUCHS: i. h.).

A lativusi funkciójú *-na* végződéssel kapcsolatban nem egységes a kutatók álláspontja. KARA szerint a rag „locativusi és lativusi jelentésben egyaránt és egyenlő mértékben fordul elő”, akárcsak a vogulban. A véghangzóban (l. osztj. *-a*, vog. *-ē*) lat.-rag maradványát látja (i. m. 5) ⁹ Másképpen BEKE, aki az említett ragokat egy ősi *-*n*₃ lativusrag folytatónak tartja, a véghangzót pedig funkció nélküli elemnek, amely az osztj. *-a* másikat. *-a* rag (a *-*j > -a*) hatására lett *-a*-vá (Nyr. XXXIX, 124, 225). KARJALAINEN—VÉRTES (i. m. 330) — és ehhez csatlakozom és is — az ősi **-na* rag locativusi és lativusi szerepben való használatát látja az említett példákban. Ő az *-a* eredetéről nem nyilatkozik. Nézetem szerint az *-a* lehet lat.-rag, de esetleg északi vogul nyelvjárási hatást is kereshetünk a véghangzós alakban (*-e* hatásról l. LIIMOLA: i. m. 97). Legújabbban LIIMOLA elválasztja az osztj. *locativusi* és *lativusi* *-na* ragot. Az utóbbit névutóból eredő casusragnak tartja (l. alább), amely az északi vogul nyelvjárás hatására került bele az obdorszki (északi) osztj. *-a* (i. m. 97).

A *-na* locativusi (és az erre visszavezethető adessivusi, inessivusi, superessivusi, temporalisi stb.) funkcióban ugyanolyan produktív esetrag az osztj. *-a*ban is, mint a magyarban. Pl. *mo u n a xo i i l* 'a földön pihen' (NyK. XXXVIII, 149); *xopna* 'im Kahn' (Példákat l. KARA: NyK. XLI, 5; STEINITZ: OChr. 51—2; KARJALAINEN—VÉRTES: i. m. 1—2, 31—2, 44—5, 65—7, 102—3, 148—52, 207 kk., 308 kk., 330—1).

A b l a t i v u s i funkciója feltehetően másodlagosan alakult ki a locativus ragos névszónak szenvedő igealakokkal kapcsolatos agensi szerepéből. Pl. *ašetna o n t ə p n a wersa* 'sein Vater machte eine Wiege für ihn (von seinem V. wurde er mit einer Wiege gemacht)' (STEINITZ: OChr. 52); FD: *ām x ə d ā m n ε yədāi* 'er wurde von meinen beiden Hunden genommen' (KARJALAINEN—VÉRTES: i. m. 7). (Példákat l. még uo. 22, 27, valamint KARA: NyK. XLI, 184; STEINITZ: OChr. 51—2.) A locativus rag *e* szerepére van példánk a vogulból is (BEKE: NyK. XXXV, 172).

c) A vogulban is megtaláljuk az **-n* rag megfelelőit mindhárom szerepben. Az ősi nek tartott l o c a t i v u s i funkcióban ma már csak adverbiumok-

⁹ Hasonlóan már előbb SZINNYEI: NyH.⁷ 137; Sprw.² 66; SIMONYI: Ung. Sprache 372—3; MÉSZÖLY: NyK. XLI, 5; FUF. XXI, 58; ÓMSz. 142; később BERRÁR: MTM. 33—4; KÖVESI: SUSA. LXIII/2, 20—2.

ban és névutókban jelentkezik, „de a *-t* elterjedtségét ezek sem közelítik meg” mondja BEKE (NyK. XXXV, 165). Pl. (MUNK.) *n u m é n j ä l i m ä t n ä m s i* 'amint a magasban repül (jár), így gondolkozik' (VNGy. II, 74); (KANN. kézirat). VN. *lün*, VS., LÜ. *lün* stb. 'am unteren Laufe eines Flusses' (Példákat l. BEKE: i. m. 165–70; LIIMOLA: SUST. CXXVII, 131–52.) BEKE szerint a rag főnévi ragozásban is előfordul a másodlagos superessivusi, inessivusi, temporális és essivus-modalisi funkciókban (i. m. 165–8).¹⁰ Példáinak egy részét később lativusnak magyarázza (NyK. XLIII, 183, 185, 200 stb.), LIIMOLA pedig valamennyit (i. m. 136 kk.). Bár egy részüket *t r a n s i t i v u s i* jelentésüknél, más részüket *a g e n s i* (> *a b l a t i v u s*) jelentésük alapján a *l o c a t i v u s i* funkcióból is magyarázhatjuk (l. a 8. jegyz.). Példa az előbbire: (MUNK.) *ser vör s ä m ä n j ä m e ' i m* 'a sötét erdő zugában járdalok' (VNGy. III, 173); *k ä t ä y ä t ä l x a s i t - u r ä n*, *p a r i - u r ä n s ä h w ä - k ä r ä l ä s t n ä t ä - m o s x a r t i l i t ä* 'kezevel hossza irányában és szélessége irányában kaszavassal húzogatja mindaddig, míg el nem készül' (uo. IV 419). (Példákat a *-n*, *-n e* trans. funkciójára a középlozvai nyelvjárásból l. még LIIMOLA: SUSA. LVII/1, 38.) Adat az utóbbira: (MUNK.) *Ē. j e l p i n v i t ä n x u l i l ä l i m t ä s i m e i* 'A szent vizen lebegvén [most] szárazra jutottak' (VNGy. I, 47). Ez LIIMOLA értelmezése szerint így hangzik: „Von dem heiligen Wasser (auf der Oberfläche des Wassers) geschaukelt kamen sie an das trockene Land” (i. m. 141 kk.). De ha fel is tesszük, hogy az említett BEKE-féle példák valóban lativusok és a locativusi **-n*-től teljesen független *-n* lativusrag jelentkezik bennük, amely egy **n ä* 'Nähe' szóból keletkezett agglutináció útján a *-n ä t*, *-n ä l* ragokkal együtt (l. LIIMOLA: i. m. 65, 95, 120)¹¹, akkor sem kételkedhetünk abban, hogy valamikor az **-n l o c a t i v u s i* szerepben is produktív volt a vogulban. Erre mutat — a fentiekén kívül — a raguelem előfordulás temporalis, essivus, modalis, comitativus jelentésű határozókban, adverbialis számnevekben (példákat l. LIIMOLA: i. m. 145 kk.). És erre utal a főnévi esetrendszerben még ma is igen széleskörű használata a két másik ugor nyelvben: a magyarban és osztjákban.

Azt, hogy — BEKE szavaival élve — a locativusi szerep „megszűkölt” a vogulban (NyK. XXXV, 156) — nem a loc. ragnak a lativusival való *a l a k i* egybeeséssel magyaráznom, hanem azzal, hogy a *-t* ragnak a locativusi szerepben való megszilárdulása és elterjedése után az *a l k a l m i l a g* lativusi szerepben is előforduló *-n* rag lassan-lassan átvette, a „hová” irány jelölőjének a szerepét.

Ugyanilyen módon állandósult a *-n a* locativus ragnak alkalmi *e l a t i v u s - a b l a t i v ú s i* (vagy esetleg *p r o l a t i v u s - t r a n s.* szerepe) és ebből az *a c c u s a t i v u s i* funkció az archaikus nyugati vogul nyelvjárásokban is (l. a REGULY középlozvai szövegeiből vett példákat BEKE: NyK. XXXV, 170 kk. és LIIMOLA: SUSA. LVII/1, 37–45, SUST. CXXVII, 43, 73–8). Pl. (*e l a t.*) (REG.) *t u t t u s p e k u o s k ä l n ä j ä i t k o s e n k ä l l t i* ~ (MUNK.) KL. *t u t t u s p ä k h w q s ä k h ö l n e j ä i t - k h q s n e k h ö l t i* 'ottan álló hosszú nyírfából íjjához hajlós fát hasít' (VNGy. III, 482, 483) (példákat l. LIIMOLA: SUST. CXXVII, 73 kk.); (*p r o l a t - t r a n s.*) (REG) *s a r n s a t s u r r m ä m ä k w ä n k u a l ä m* ~

¹⁰ E funkcióról l. még SZINNYEI, Sprw.² 56; NyH.⁷ 129; ZSIRAI, FgrRok. 63; BERRÁR: MTMt. 27; COLLINDER, CompGr. 286.

¹¹ E felfogásával LIIMOLA a FOKOS-féle (Ny. XXXVI, 22–3, XXXIX, 158–62, 226–8, KSz. VIII, 324–8, XII, 186–7) véleményhez csatlakozik; hasonlóan N. SEBESTYÉN I.: ALH. VII, 333–6, újabban KÁLMÁN B.: FUF. XXXV, 137; HAJDÚ P., MFgrA. 157–8.

(MUNK.) KL. *sgrni sogt sŭrmēmñē kwän-kwoqlēm* 'aranyos hét tető nyílásán kikelek' (VNGy. III, 344, 345).

A nyugati nyelvjárások — különösen a pelimi és északi-vagilszki *-na* elat.-abl. (acc.) ragját a kutatók egy része a *-nal* rövidült alakjának tartja (l. MUNKÁCSI: NyK. XXII, 6; BEKE: NyK. XXXV, 87, 170; FOKOS: KSz. VIII, 325; LIIMOLA: SUST. LVII/1, 42–3). — BEKE később adatainak egy részét *locativusnak* minősíti (Nyr. XXXIX, 325, NyK. XLIV, 6). — LIIMOLA látja ugyan e magyarázat nehézségét [u. i. miért csak a nyugati nyelvjárásban kopott le az *l*; SUST. CXXXVII, 77–8], de az abl. > acc. *-na* rag eredetét nem fejti ki, a *locativusi* előzmény feltevésével kapcsolatban azonban tagadó álláspontot foglal el.¹² Pedig a *klalmi* használatban mind a magyarban, mind az osztjákban kialakult az **-n* elem megfelelőinek abl.-elat. szerepe, így nemcsak ősvogul, hanem ugor fejleménynek is tekinthetjük. A *-na* ezen használata azután megmaradt és állandósult az archaikus nyugati nyelvjárásokban, míg a többiben kiszorította az újabb eredetű *-nal* elat.-abl.-rag.

Ha tehát az ősi **-n locativusi* használatából mind a *lativusit* mind az *ablativusit* megmagyarázhatjuk az ugor nyelvekben, akkor talán felesleges egy önálló szóból keletkezett **-n₃ lativus* ragot feltennünk (l. LIIMOLA: i. h. és II. jegyz.), annál kevésbé, mert e hipotézisnek vannak vitatható pontjai.

1. Az *-n lativus* ragnak az *-n loc.-ragtól* való elkülönítését LIIMOLA (i. h. 95) azzal indokolja, hogy az előbbi nem jelentkezik defektív szavakban. A tőle szótárszerűen felsorolt *locativusi* alakokból (i. m. 131 kk.) azonban nem is lehet megállapítani a határozószó valódi jelentését [csak a mondatösszefüggés alapján]. Már az *-n* ragos időhatározókat tárgyalva ő maga mutat rá, hogy sokszor nehéz eldönteni, lativusi vagy locativusi jelentéssel állunk-e szemben. Egy MUNKÁCSITÓL lativusnak értelmezett adat magyarázatakor a következőképpen érvel „aber trotzdem ist die Form *wahrscheinlich* *der Lokativ”. (i. m. 147). — Véleményem szerint azonban több közülük lativusi jelentésre vezethető vissza.

2. Sok a bizonytalanság az északi osztják *-na* lat. rag magyarázata körül is (i. m. 96–7). LIIMOLA nem fejti ki, miért nem tartja helyesnek a KARJALAINEN—VÉRTES féle magyarázatot [ti., hogy az ősi *-n loc.-* rag lativusi funkcióban is használatos volt], csak annyit mond, hihetőbbnek („glaubwürdiger”) tartja a FOKOS-féle névutós eredeztetést — és mint említettem — az északi vogullal való érintkezés nyelvi hatását látja a kérdéses alakban. Ugyanakkor azonban az irtisi osztjákban fellelhető *-na* lat. ragos alakokkal kapcsolatban — ahol vogul hatást nem kereshet —, nem tud kielégítő magyarázatot találni („die wenigen Beispiele . . . vermag ich nicht näher zu erklären”; i. m. 97).

3. A feltett **nā* 'Nähe' szó, amelyből a *-na* lativus rag (valamint a vog. *-nat*, *-nol*, osztj. *nät*, m. *-nott*, *-nól*) keletkezett volna, nem mutatható ki egyik ugor nyelvből sem. Holott az agglutinációs eredetű ragoknál (m. *-ban*, *-ben*, *-tól*, *-től*, *-val*, *-vel*; észt. *-ga* ~ fi. *kanssa*, zürj. P. *-vin* 'auf', *vīs* 'von'; *-ve* < *viv* 'oben' stb.)¹³ önálló szóként is megvan a kérdéses alapszó.

¹² Die Entwicklung des Lokativs zum Elativ-Ablativ hätte also schon früh im Urvogulischen stattfinden müssen, ein Umstand, der die lokativische Herkunft das nur in W. vorkommenden Trennungskasus auf *-nā*, *-nē*, *-n* ausschliesst (i. m. 78).

* Én ritkítottam — K. M.

¹³ További példákat a permi nyelvekből l. RÉDEI, Die Postpositionen im Syrjänschen unter Berücksichtigung des Wotjakischen, 1962, 200.

4. Végül magyarázatlan marad a vogul és osztják lat. ragoknak a *m. ni* (-nyi) < *-nē és -nak, -nek lat. ragokkal való összefüggése.¹⁴

A további két fgr. eredetűnek tekinthető rag eredete és ugor nyelvi funkciói körül nincsenek különösebb problémák.

Fgr. *-k.

a) A magyarban -é, -á és hiátustöltővel -vá, -vé alakban — a mai irodalmi és köznyelvben eléggé ritkán — leginkább *latívusi* jelentésű helyhatározószókban, névutókban fordul elő: *belé, felé, alá, össze, vissza, haza, messze; hová, másuvá; világgá*. A népnyelvben még ma is gyakori s nemcsak határozószókban, hanem hely- és köznevekben is *Győrré, Fejérvárrá; Annyi hélé küő mennyi* (Pápa vidék: NyF. 17: 16).

A régiségben azonban szélesebb körű volt a használata a névszóragozásban is, nemcsak *latívusi* és az ebből levezethető *translatívusi* (*mutatívus*), *temporalisi* (meddig) szerepben, hanem a *locatívusi* használatból is magyarázható *essivus-modalisi*, *fok-* és *mértékhatózó* funkcióban is.

(*lat.*) *ónmaga el tauozeek eegh haytasne földé* (WinklK. 155); (*transl.*) *az o veroc változoc zurocca, es az o neduessegoc kenkoue* (NádK. 95); (*essivus*) *anyath ezes fyaal ege mbelu ullyetuk* (ÓMS), *vendege hyva zent ferencet* (JókK. 3.), *barattiaia vallani* (BécsiK. 88). A *locatívusi* funkcióból magyarázható a ragnak időtartamot kifejező szerepe is. Pl. *negyween e e nappa a yarwan yutanak eegy... zeep mezőre* (ÉrdyK. 311) Vö. a -t hasonló funkciójával: *Beyteule... negyuen e nappot* 'jejunavit quadriginta diebus et noctibus' (JókK. 27). Példákat l. KLEMM: Tört. Mdtan. 136; BEKE: NyK. XXXV, 174. 178; KARA: NyK. XLI, 161 lapalji jegyz.

b) A *vogul*ban ősi *latívusi* szerepében csak helyhatározószókban fordul elő mégpedig a legváltozatosabb alakokban. Pl. *Ti' ul nqmēmatēn, tū ul n.* 'ide ne gondolj, oda ne gondolj' (VNGy. I, 15); KANN. (Vok. 196) TJ TČ. *pā, KU. pā* 'in den Hinterteil (der Stube); ans Ufer; dem oberen Laufe des Flusses zu'. (Példákat l. BEKE: i. m. 174—6, LIIMOLA: i. m. 176—94.) Egykori produktív esetrag szerepére vallanak a *latívusi* használatra visszavezethető *translatívusi* és *praedictatívusi* szerep. Régi *locatívusi* funkciójára *essivus-modalisi* és *temporalisi* használatából következtethetünk. Pl. (*transl.*) *tārēm tūjt'i ti jāñxēs* 'az időjárás im havazásra (óra) fordult' (VNGy. IV, 305); (*praed.*) *nañen jāγi nqmsitū* 'téged atyjának becsül vala' (uo. 343); (*loc. > essivus*) *am māñ ērti ruś mēt-xum'i jānimāsēm* 'én kis koromban orosz bérszolgakép nevedtem föl' (uo. 62); (*modalis*) *rott'i ālen* 'csöndben légy' (VNGy. II, 306) stb.; (*temporalis*) *Khatēl il-vōntnē pālū jōum* 'nap leszállta táján jövök' (VNYj. I, 282). BEKE a *latívusi* szerepére is hoz néhány példát (NyK. XXXV, 175 lapalji jegyz.). Pl. *Numi-Tārēm āsēm ūl tū rēyñ vōt-rēyñ jāsēntawēm* 'Fenséges Ég, az én atyám felől (által) meleg szél melege (réület) szálldogál, hozzám' (VNGy. III, 20) [E szerep előzménye a *locatívus* ragos névszó agensi használata szenvedő ragozású igék mellett.]

c) Az *osztják*ban igen produktív esetrag az -ā (-a), -i, -ja stb. *latívus* rag, mégpedig nemcsak ősinek tartott „hová” irányt jelölő szerepben, hanem másodlagosan *datívusi*, *translatívusi*, *temporalisi* (meddig) és *finalis* funkció-

¹⁴ Az utóbbiak összetett rag voltáról l. MÉSZÖLY: NyK. XL, 298; Nyelvtud. Fejt. Szeged. 1942, 21—2; ÓMSz. 164—5; KÖVESI: MNYj. V, 126; SUST, LXII/2, 13 kk.

ban is (l. e szerepekről KARA: NyK. XLI, 156 kk.; STEINITZ: OChr. 52; KARJALAINEN—VÉRTES: i. m. 3, 46, 68, 103, 220 kk, 310, 332, bőséges példaanyaggal.). Pl. (l a t.-i l l a t. stb.) *o w a xuxtas* 'er lief zur Tür'; *o n t a p a uttasə* 'er wurde in die Wiege gelegt' (STEINITZ: i. h.); *i ə η g à mənòt* 'er ertrank (eig.: er ging ins Wasser)'; *pə t ā ʔ ə i a mən* 'er ging an eine andere Stelle' (KARJALAINEN—VÉRTES: 3, 220); (t r a n s l a t i v u s-m u t a t i v u s) *sóras x u j a jüwmat* 'er war ein Kaufmann geworden', *u n a jütən* 'du wirst gross werden' (STEINITZ: i. h.); (t e m p o r a l i s) K. *xə'ttā tərmat* 'es genügt für einen Tag' (KARJALAINEN—VÉRTES: i. m. 69); (f i n a l i s): *j i η k a mənəs* 'er ging nach Wasser' (W. zu holen)' (STEINITZ: i. h.).

Régi l o c a t i v u s i használatának is megvannak a nyomai, pl. a mikor? kérdésre felelő temporális, essivus-modalis, instr.-comit. funkciókban: (t e m p o r a l i s) *a t ə η a nəx kitəs* 'am Morgen stand er auf' (STEINITZ: i. h.); (e s s i v u s-m o d a l i s) K. *təy p ə p a ut* 'er lebt als Geistlicher'; *təy i ə m ə uttat* 'sie leben gut' (KARJ.—VÉRTES: i. m. 69); (i n s t r.-c o m i t.) *mə u è l l i n ə mənšəm* 'ich bin mit dem Renntier (weg)-gegangen' (uo. 103). Egykori a b l a t i v u s i használatát csak kevés példa igazolja. Ilyennek tekinthetjük — esetleg — a *xoəa* névutó partitivusi szerepben való jelentkezését. Pl. (PÁPAY) *si mur x o z a nəž i nəηxoi an' xəzəs* 'ebből a népből csak egy ember sem maradt meg' (NyK. XXXVII, 226).¹⁵

Fgr. *-l¹⁶

a) A magyarban az ősi a b l a t i v u s ragnak tartott -l-lel igen sok funkcióban találkozunk, olyanokban is, amelyek az -l-nek ablativusi használatából nem magyarázhatók. A b l a t i v u s i szerepben csak helyhatározószókban és névutókban jelentkezik -ul, -ül és a régiesebb -ól, -öl alakban: *alól, elől, felől, fölül, közül, mögül*. A régiségben helynevekben és köznevekben is találkozunk a rag ezen szerepével. Pl. *be z p r i m m e v l . . . hozattatek az clastromban* (MargL. 4); *mykor E p p e r y e s s w l megh jutottam wolna* (LevT. I; 83); *Onnan h a z u l kaptam* (CzF). A mai népnyelvben is megőrződött a rag ezen szerepe. *Lelődultunk a széna hegyül*; *A szél délül fúj* (MNy. IV, 99). E szerepre vezethető vissza az -l eredethatározói funkciója. *E d g y ü l edgyik az apostolok mind azt vallották* Zvon: Pir. 308. (Példákat l. LEHR.: MNy. IV, 97 kk.; SIMONYI, MHat. I, 321—2. 324; KLEMM: Tört. Mdtan, 205—6, 207.).

Gyakran jelentkezik az -l l o c a t i v u s rag értékben is. Pl. *nemlec taucl es mezzül alnak vala* (NagyszK. 88); *Kik közzülök rabságban esnek, soknak marad h a z ó l szegény árvájok* (Tin. 308; e. h. otthon). SIMONYI a rag locativusi funkciójára vezeti vissza azokat a példákat, amelyekben a -l testrésznevekhez járulva fejezi ki az alany hollétét vagy a cselekvés helyzetét. SIMONYI ezekre a „testrész-határozó” elnevezést használja (i. m. I, 323). Pl. *Te archwl tettes zep pyros valal* (PeerK. 318); *Mind középbbe, mind szárnyul diadalmasak valának* (Helt: Kr. 88). Példákat a régiségből és népnyelvből a rag locativusi és ebből magyarázható mikor kérdésre felelő időhatározói, számhatározói, állapot- és módhatározói funkciójára l. SIMONYI: MHat. I, 322—37; LEHR.: MNy. IV. 99—108; KLEMM: Tört. Mdtan I, 206—8.

¹⁵ Példákat l. KARA, aki ezt a szerepét a névutó inessivusi funkciójából magyarázza a m. -ban, -ben ezen szerepe alapján (i. m. 172).

¹⁶ E rag ősi fgr. abl.-rag voltáról legutóbb kétkedve LAKÓ: NyK. LXVII, 402.

Lativusi funkciójára is szép számmal van példánk a régiségből és népnyelvből egyaránt. Pl. *ky myndden yo yzew venereekókkal zynewl tellyes* (ÉrdyK. 432 b); *Ar cz ú l borulának az földre előtte* (RMK. IV. 16); *Világúl ment* 'elköválygott' (Háromszék. Nyr. X, 39). Példákat az *-l* lativusi és ebből másodlagosan kialakult factitivusi-praedicativusi és célhatározói szerepére l. SIMONYI: i. m. 324 kk.; KLEMM: i. m. 207—8.

Az *-ul*, *-ül* ragnak ez a hármas funkciója igen foglalkoztatta kutatóinkat, és a legkülönbözőbb módon próbálták a lativusi és locativusi szerepeket az ablativusiból lélektani és logikai magyarázatokkal — bőséges rokon nyelvi analógiát segítségül hívva — levezetni (l. SIMONYI: MHat. I. 322—5; BEKE: NyK. XXXV, 181; KLEMM: Tört. Mdtan, I. 160, 260; legutóbb FOKOS: NyK. LXIV, 52 irodalommal).¹⁷ Pedig — ahogy erre már fenn rámutattam, és ebben UOTILA véleményéhez csatlakozom (Vir. 1945 : 335) — a különböző funkciók nem az ablativusi használatból magyarázhatók, hanem — mint alább látni fogjuk — egy ősből *localis* (locativus) szerepből.

b) A *vogulban* nem produktív az *-l*, *-al* elativusi-ablativusi használatban. Általában határozószókban és névutókban jelentkezik. Míg BEKE (NyK. XXXV, 181) világosan rámutat azokra a példákra, amelyekben az *-l* ragos határozószónak az ablativusi mellett locativusi és lativusi funkciója is van (NyK. XXXV, 181), LIIMOLA a defektív szavakat ismét csak szótárszerűen sorolja fel, így mondatbeli szerepüket nem tudjuk megállapítani. Imitt-amott említi csak meg, hogy a nyugati nyelvjárásokban a *-l* prolativusi funkcióban is használatos. Pl. (KANN.) So. *nyml*, KM. *n o'm a l* 'von oben', P. *numa at öpi* 'darüber her kommt er nicht' (i. m. 165—6).

Előfordul — bár ritkán — névszók esetragjaként is, mégpedig elativus-ablativusi és prolativusi funkcióban. Pl. (elat.-abl.) É. *ah As-tép, tür-tép sumja xél ta'ntettal sqwtém túl ti vätülilem* 'amaz obi táplálék, tavi táplálék éléskamrájából, — telhetetlen bődönyömet onnan szedem im meg' (VNGy. III/1, 22); (prolat.) É. *jamtewanä tujtél xartaxteit* 'gyeplőszára a hóban vonszódik' (VNGy. IV, 13). Példákat l. LIIMOLA: i. m. 173.

Az *-l* elativus funkciójából könnyen megmagyarázható partitivusi (BEKE szerint accusativusi) szerepe. K. *tépél tép manš oqtém* 'táplálékot evő vogul nép' (VNGy. I, 170, 245, 289) [a táplálékból evő vogul nép]. Példákat l. BEKE: i. m. 186—7; LIIMOLA: i. m. 173—4.

Határozószavakban locativusi szerepére is van példánk: *ilél-ilél tüjt-loqmtét* 'imitt-amott] hófoltok vannak' (VNGy. III, 345). A névszóragozásában azonban nem jelentkezik ezen funkcióban, csupán az erre visszavezethető comitativusi, instrumentalisi, essivus-modalisi és temporalisi használatban. Példákat l. BEKE: NyK. XXXV, 183—93; UOTILA: Vir. 1945: 335; LIIMOLA: SUST. CXXVII, 99—101.

c) Az osztjákban az *-l* rag megfelelői már csak megkövesedett határozószókban és névutókban jelentkeznek *-l¹⁸* vagy pedig *-lla* alakban. Pl. osztj. K.

¹⁷ L. fent az *arcul* loc. és lat. szerepét, valamint az *arcul* üt szerkezetnek az ablativusi vagy locativusi használatból való magyarázatát FOKOS: NyK. LXIV, 52; az egyes határozói viszonyokkal (essivus, factativus stb.) kapcsolatos ígétet l. SIMONYI: MHat. I, 326 kk.

¹⁸ Az osztj. *-at* instrum. rag, amelyet a kutatók egy része (PATK.—FUCHS: Laut und Formenlehre 98; MÉSZÖLY: FUF. XXI, 71; RADANOVICS: FOKOS: NyK. LXV, 150) a vog. és m. *-l*-el egyeztetett, nem tartozik ide, hanem *-t* locativus rag (vö. LAKÓ: NyK. LVII, 37; ALH. VI, 377—8). Másként — de kevésbé meggyőzően LIIMOLA (i. m. 144—8).

kol ~ *kol'* 'honnan', *ta-l'* 'innen'; *ewi-li* 'mellől'; D. *tätta*, E. *tätta* 'innen' (a *-ta* nyomatékosító partikula (HAJDÚ P. MFgrA. 156).

A rendelkezésünkre álló példaanyag alapján a *-l* (*-lta*) elemű határozószók nemcsak a *blativusi*, hanem *locativusi* és *lativusi* jelentésben is használatosak voltak. Pl.

(a b l.) *tām imi taltā tūi!* 'ezt az asszonyt vidd el' (NyK. XXXVI, 373);

(l o c.) *nō melta-gi manlən, mpxti uelläien* 'ha fönt még, mindjárt megöletel' (uo. 391).

(l a t.) *sāuər xol vūəl, sē vūəl* 'a nyúl arra üvölt, erre üvölt' (NyK. XXXVII, 54). Példákat a *-l(t)* *locativusi*, *modalisi*, *temporalisi*, *lativusi* használatára l. KARA J.: NyK. XLI, 176–81.

Lehetséges, hogy az *-l*-nek éppen az ugor nyelvekben jelentkező *lativusi* (*prolativusi*) funkciója alapján kerül a rag Décsy rendszerében a *lativus*ragok közé „*Lativ: II'*”, zárójelben („*Ablativ'*”) megjelöléssel (i. m. 157).

3. Ha a négy finnugor eredetűnek tartott rag mindegyike a névragozás szempontjából konzervatívnak tekinthető ugor (főleg obi-ugor) nyelvekben a mondatbeli helyzettől és az ún. *vezérige* jelentésétől vagy ragozásától függően mindhárom irányt jelölhette, és csupán a nyelvhasználat döntötte el, melyik szerepben vált az esetrendszer produktív ragjává, és melyikben szűkült le használata csak defektív szavakra korlátozva, nem képzelhető-e el ugyanez a jelenség egy még sokkal korábbi időben? Az uráli kornak arra a szakaszára gondolok, amikor az esetragok különböző funkciói — ha nem is kialakulóban, de *megszilárdulóban* voltak.

Tudvalevőleg a fgr. alapnyelv esetragjai hosszú, több ezer évig tartó fejlődési folyamat eredményeképpen alakultak ki, egyrészt névmási elemekből (pl. a **-t*, **-n* és **-k*),¹⁹ másrészt képzőkből (pl. az **-l*),²⁰ vagy éppen szövégek meg-elevenedésével (l. erről PAIS: MNy. LII, 401 irodalommal).

A névmási eredetűek — mivel előzményeiknek nem volt más szerepük, mint a közelebbi, illetve távolabbi személyre v. tárgyra való utalás, eredetileg az irányjelölés szempontjából *közömbös* lokális elemek voltak. Legfeljebb azt jelölhették, hogy valami a beszélőhöz áll-e közelebb, illetve távolabb, vagy a megszólítottához (itt-ott).²¹ Később minthogy a szóelem, amelyhez hozzákapcsolódtak a valóságos helyzettől vagy szövegkörnyezettől függően többértelmű és különböző szerepű lehetett, a névmásokból lett suffixumok jelölési értéke is változott és alkalmilag mindhárom helyviszonyt jelölhette. [L. erről hasonlóan SPECHT: Der Ursprung der idg. Deklination 1947, 354;] Ez volt az a korszak, amikor SCHLACHTER szavaival élve a *casus rectus* és *obliquus* *megelőző grammatikai és helyviszonyeset* („*Raumkasus*”) közötti különbségek kezdtek jelentkezni (SUST. CXXV: 494).

¹⁹ RAVILA: Vir. 1945: 26; BUBRICH: Nyr. 1948: 5; ÖEST. XXX, 103–10; LAKÓ: I. OK. I, 212 kk. irodalommal; V. TAULI: UAJb. XXIV, 27–41; FUF. XXXII, 170–325; FOKOS: NyK. LVIII, 61–95; HAJDÚ P., A kultúra világa VII, 29; BALÁZS, A névmások szerepe a suffixumok kialakulásában (tézisek 7).

²⁰ MOÓR: Nyr. LXX, 127; UOTILA: Vir. 1945: 333–5; KÖVESI: Perm.Képz. 206 irodalommal.

²¹ BALÁZS J. szerint „a mutatószók designatumaikat mint a beszélőtől kialakított nyelvi mutatómezőben levő tárgyakat jelölik meg, vagyis *s z i t u á l j á k*” (tézisek 3.). L. még a *d*-kezdetű lapp mutatónévmások különböző távolságot jelölő szerepeiről mondottakat (LAKÓ: i. m. 219).

A fejlődés későbbi szakaszában, amikor a nyelv egyértelműsége törekvése szükségessé tette azt, hogy mozgást jelentő állítmány határozói vonzatán a *hol* mellett [ezt ugyanis valamennyi ősi elem jelölhette] a *honnan* és *hova* irányt is különálló viszonyjellel jelöljék, akkor a nyelvhasználat ezen elemek egyikét adaptálta a másik két irány jelölésére is. Ezt annál inkább megtehetette, mert a két irány között szemléleti rokonság van.²² De hogy egyes ősi elemek ablativusi és lativusi funkcióra való következetes lefoglalása már megtörtént volna az ún. uráli alapnyelvben, azt erősen kétlem. Még a finnugor egység idején sem rögzödtek meg véglegesen egyes ragok a három irány egyikének jelölésére (l. a keleti és nyugati finnugor népek nyelvében jelentkező nagy eltéréseket az ősinek tartott ragok primer funkcióit illetően). Elvileg elképzelhető DÉCSY feltevése, hogy az irányhármasság jelölésének csirái már meglehettek az alapnyelv helyhatározószóiban, de ezt a konkrét nyelvi anyag (éppen a rokon nyelvek helyhatározószói — meg az egész ragozási rendszerük) alapján nem tudjuk bizonyítani,²³ mert:

a) Az ősi ragok vagy megkövesedett határozószókban és névmásokban, vagy pedig összetett rag egyik elemeként vannak meg (pl. az *-l* a finn-permi csoport külső helyhatározó ragjaiban). Amint láttuk, a mondatbeli helyzet (főige) alapján mindhárom irányt jelölhették,²⁴ így eredeti funkciójukat nem is lehet megállapítani.

b) Ha pedig a rokon nyelvekben meg is találjuk őket a névszóragozásban, használatuk nem mindig felel meg a hagyományos felfogásnak (l. az **-n* lat. v. abl. szerepét az ugorban). Ha meg a primernek tartott funkcióban jelentkeznek az ősi elemek, akkor sem tudjuk megmagyarázni, hogy miért szilárdult meg a keleti csoport nyelvében inkább a **-t*, a nyugatiban az **-n* locativusi funkcióban, és miért találjuk meg az ősinek tekintett elemeket mindhárom irány jelölőjeként az ugor nyelvekben. Nem az alkalmi funkcióváltásokra gondolok, mint pl. a loc. ragos határozó *agensi* használatából kialakult *elativus-a blativus* szerepre szenvedő ragozású igék mellett, hanem az egyes *archaikus* nyelvjárásokban megőrződött ősi funkciókra, vagy egy eredetibb locativusi vagy elativusi szereppel magyarázható *essivus-modalis*, *temporalis*, *partitivus*, *accusativus* ragfunkciókra.

De talán éppen az ugor nyelvek vizsgálata alapján megkísérelünk egy olyan magyarázatot, amely nemcsak a fenti problémák megoldásához hoz közelebb, hanem a magyar *-t* tárgyrag máig is vitatott eredetéhez is. Ezen utóbbinak megfejtése pedig nemcsak nyelvtörténeti, hanem leíró szempontból is fontos.²⁵

²² SIMONYI ezt úgy határozza meg, hogy mindkettő mozgást fejez ki („voltaképp iránynak csak ezt a kettőt mondhatnók, mert az egyik el irányulást, a másik oda irányulást jelent”; MHat. I, 27).

²³ L. ezzel kapcsolatosan TAULI megszívlelendő megállapítását: Wir können also beim Erforschen der Entwicklung der Deklinationssysteme der uralischen Sprachen kein vermutetes auf fünf, sechs oder sieben Kasus bestehendes System als Ausgangspunkt nehmen. Wir haben keinen Grund anzunehmen. Wir müssen von dokumentierten Kasus der existierenden Sprachen ausgehen” (UAJb. XXIV, 31).

²⁴ Ilyenformán magyarázza RAVILA a helyviszonyokat jelentő szavak szerepét az esetek kialakulásában (Vir. 1944: 321).

²⁵ A határozói értékű tárgy mondatrész funkciójának meghatározását, mint H. MOLNÁR I. mondja (MNY. LIV, 245) „bizonyos fokig megnehezíti a *-t* tárgyrag eredetének tisztázatlansága” ... és „e kérdés tisztázása sok bizonytalanság eloszlátásában segítségünkre lenne” (uo. 246).

LAKÓ (i. m. 220) nyelvjárási különbséget lát abban, hogy a keleti (ugor) és központi (permi) csoport a *-t-t használja locativus ragnak, viszont a nyugati szárnyon igen ritkán alkalmazták. De akkor ugyanilyen nyelvjárási különbségnek kellene jelentkeznie az *-n használatában. Ez pedig az összes finnugor nyelvben nemcsak ismert, de produktív esetrag is.

1. Véleményünk szerint a nyugati (főleg a finnségi) csoport nyelvében azért nem találkozzunk a -t-vel mint produktív locativus raggal, mert az ősi *-t lokális elemet (locativust) az ugor ágtól elszakadó finn-permiek — bizonyos alkalmi használatban kialakuló és a nyelvszokásban megrögződő — prosecutivus-transitivusrag szerepre adaptálták. A valaminát, valaminek a mentén stb. történő mozgás, cselekvés helyének a jelölőjévé vált (l. permi)²⁶

2. A finnségiek azután az ezzel a használattal bizonyos vonatkozásban érintkező, sőt össze is fonódó elativus-ablativus szerepet alkalmazták később partitivusira. A permi prosecutivus-transitivus használatára — ez LAKÓ kitűnő tanulmányából (SUST. XCVIII, 219 kk) világosan látható —, az ősi locativus ragnak egy közbülső funkciója a locativus és prolativus között. Ahogy LAKÓ jellemzi, eredetileg locativus, amely gyakran prolativusi színezetet ölt (i. m. 228, 243). Ezt az esetet igen változatos jelentésű, főleg mozgást vagy érintést jelentő igék mellett használták. Ilyenkor vagy a prolativusi vagy locativusi jelleg vált uralkodóvá. De ha a meghatározott pontra vagy szűk területre korlátozott cselekvés lefolyásának jelölésekor a mozgás, cselekvés (pl. járás) kiinduló pontjára is ráirányul a figyelem (l. LAKÓ példáit i. m. 226, 236), akkor a transitivus elativus-ablativusi árnyalatot kap.²⁷ Az alkalmi elativus-abl. szerepből időköznyán kialakulhatott a -t elat.-abl. funkciója a finnségi nyelvekben. Nagyjából hasonló álláspontot képvisel DÉCSY is: „Der Partitiv auf -ta/-tä ist formell mit dem alten finnisch-ugrischen Lokativ [én ritk.-KM.] identisch, der im Laufe der späteren Entwicklung auch in lativischer (ablativischer) Funktion gebraucht wurde” (i. m. 204).²⁸ Az átmeneti funkciónak tartható prosec.-trans. használatot nem említi.

3. Ezt a funkciófejlődést megtaláljuk a törökben is, ahol a -ta végű locativus egy meglehetősen indifferens, ablativusi és lativusi jelentésben egyaránt használt függő eset volt, amely később differenciálódott ablativusszá és dativusszá (l. GABAIN: Alttürk Gr. 168).²⁹

²⁶ Az eredeti locativus szerep néhány finn, mordvin és cseremiszi idő- és módhatározószóban őrződött meg, pl. fi. *nyt* 'most', *aamut* 'reggel'; md. M. *ilät* 'Abend', *veät* 'sehr'; cser. KB. J. *kəzət* 'jetzt'; 'gleich, sofort' (példákat l. LAKÓ: I. OK. I, 218; NyK. LIII, 21–2). A fi. part. ragnak a lp. plur. accusativus és md. abl. raggal való kapcsolatot nem érintem, mert itt még sok a tisztázni való (vö. WIKLUND: FUF. II, 67; KETTUNEN: LVHA. I, 62; RAVILA: FUF. XXIII, 54; Vir. 1932: 376; SUSA. XLV/6, 9).

²⁷ Ezért a prosec.-trans. funkciókat pl. a déli osztják locativussal és ablativussal is kifejezheti (l. VÉRTES: SUST. CXCVIII, 2) és az *arcul út, kötélén vezet* féle prosec.-trans. szerkezeteket az egyik fgr. nyelv ablativusszal, a másik locativusszal, a harmadik (pl. mordvin) pedig prolativusszal (l. BEKE: NyK. XLI, 264–5; FOKOS: NyK. LXIV, 51–2.)

²⁸ Példái közül a *täältä* 'vor hier' adatot kihagynám. Ebben az abl. funkció hordozója az *-tta/-ttä*, összetett rag.

²⁹ „Der Lokativ war ursprünglich ein ziemlich indifferenter Obliquus mit den Bedeutungen ‚an einem Ort, zu einer Zeit‘; seltener ‚an einen Ort, von einem Ort her‘, ‚bis zu einem Ort . . . ‘. Erst allmählich differenzierte sich der Lokativ vom Ablativ (‚von . . . her‘) und vom Dativ (‚nach . . . hin‘).” Példákat a -ta különböző funkcióira az altaji nyelvekből l. még COLLINDER „Hat das Uralische Verwandte?” (ÄU. I: 4, 137).

4. A tőlünk vázolt fejlődésnek [locativus → tranzitívus → (prolat.)latívus] számos nyomát találtuk az ősi ragok ugor nyelvi funkcióiban is. Valamennyit megtaláltuk a 'valami mentén, valamin át' haladó mozgás helyének jelölőjeként (l. fent).

5. Feltehetően ugyanezen funkciófejlődéssel adaptálták különböző rokon nyelvi szerepeiket az alapnyelv többi esetragjai is (a *-k és *-n a h o v á irányt, az *-l a h o n n a n irányt jelölő funkcióikat).

A tranzitívus irányúsítító szerepét igen jó zürjén példával illusztrálhatjuk: *vasilei berege* [illat.] *tsetl'sis. medis beregeti* [tr] *munni* 'Vaszilyij kiugrott a partra. Kezdt a part mentén menni' (Fokos, ZSz. 73). Itt a *beregeti* 'a part mentén' (menni) nemcsak a folyamatos mozgás helyét jelöli (h o l), hanem — ahogy erre LAKÓ is rámutat (i. m. 226) — a part azon részét is, a h o n n a n a mozgás (a vízből kiugrás után) elkezdődött. De a további szövegkörnyezet utal arra is, hogy h o v á, m e r r e (sőt m e d d i g) irányul a mozgás (egy tölgyfáig), tehát a térbeli korlátozottság is kifejezésre jut a tranzitívus konstrukcióban.

4. Most már csak egyetlen kérdés van hátra, amellyel az eddig igen részletesen tárgyalt rokon nyelvi funkciók alapján röviden végezhetünk. Ez pedig az ősi határozóragok partitívus, ill. accusatívus raggá való átértékelődésének, egyben a magyar -t tárgyrag e r e d e t é n e k problémája.

a) Arra, hogy elatívus-ablatívus funkcióban használt ősi elemből (*t) funkcióeltolódással a partitívus, illetve t á r g y jelölője lett, példa a finn partitívus és a lapp accusatívus.³⁰ De analógiául megemlíthetjük a jakutot is, ahol a török -ta /-da loc.- rag az accusatívus indefinitívus ragja lett s eredeti helyi jelentését csak néhány névmásban és helyhatározószóiban őrizte meg (vö. BÖTHLINGK: Über die Sprache der Jakuten II, 252).

b) De nem is kell ilyen messze mennünk analógiáért, mert az obi-ugor nyelvekben is találunk példákat az ősi elemeknek bizonyos igék melletti elatívus-ablatívus és ebből másodlagosan kialakult partitívus, ill. accusatívus rag funkciójára.

a) A nyugati, főleg pelimi és északvagilszki vogul nyelvjárásokban a már fent tárgyalt ősi *-na localis elem az ablatívus [esetleg prosecutívus-transitívus] használatban adaptálódott az accusatívus ragjának szerepére. Általában a 'félni, kérdezni, kérni; választani, válogatni; a venni, adni, enni, inni; valaminél megfogni, húzni' stb. jelentésű igék mellett történt az ablatívusként vagy prolatívusként használt határozónak (részleges vagy teljes) tárgygyá átértékelődése, a -na-nak accusatívus rag szerepben való megszilárdulása. Pl. (e l a t.) (KANN.) LU. *am pilēm ra'tnā* 'ich fürchte mich vor dem Kirchhof'; *nei kiñln tēβēn* 'frage du ihn'; LM. *nāu šoqu khum-khalnē pērjēn* 'te sok férfi közül válogatsz'; P. *tši polβuñnā βüstā* 'er nahm diesen Dompfaff'; (p r o l a t.) (MUNK.) KL. *nānmē paljāxtit šimätān* 'a kenyeret közepén kettévágja' (példákat l. LIIMOLA: SUSA. LVII/7, 38, 43—5; SUST. CXXVII, 41—4);

β) Alkalmi használatban az -l ragos határozók is jelentkezhettek tárgyi szerepben, mégpedig a már fent említett igék vonzataként. Pl. *Am manēr nqmēl pinilēm* 'én micsoda nevet adjak neki' (VNGy. I, 4.); K. *tēpēl*

³⁰ E kérdésről l. legújabban B. WICKMANN: The Form of the Object in the Uralic Languages. Uppsala, 1955. 12, 27, 64.; N. DENISON, The Partitive in Finnish. Helsinki, 1957. 43—6.; LIIMOLA: SUST. CXXVII, 43—4; DÉCSY: i. m. 204.

tēp mānš oqtēm 'táplálékot evő vogul nép' (I, 170, 245). Példákat l. BEKE: NyK. XXXV, 186–7; LIIMOLA: SUST. CXXVII. 173–4.³¹

γ) A legkeletibb osztják nyelvjárásokban, a vachiban és vaszjuganiban szintén találunk egy -a, -ā, -tā, -tā-re végződő tárgyesetet (l. VÉRTES: NyK. LXI, 430–33; UAJb. XXXI, 486–9; KARJALAINEN–VÉRTES: i. m. 104, 153). Ezt VÉRTES az instrumentalisból származtatja, amelynek a többes szám nominativussal is van bizonyos kapcsolata (UAJb. XXXI, 490).³² Véleményem szerint azonban ebben az archaikus peremnyelvjárásban éppen úgy fennmaradhatott a ma már kihaltnak tekinthető *-t locativus rag ablativusi funkciójának nyoma ebben a szerepben, mint a finn partitivusban. Még a vezérigék jelentése is megegyezik a finn partitivist vonzókkal.³³ Pl. V. *mān ioylā (lāima)maĩlas* 'er hat mir einen Bogen (eine Axt) geschenkt' (VÉRTES: UAJb. XXXI, 487); Vj. *lōy pā mā mas* 'er hat dem Pferd Heu gegeben' (KARJALAINEN–VÉRTES: i. m. 153). Példákat l. még a fent idézett irodalomban.

c) Mind a finn partitivus, mind pedig az obi-ugor nyelvjárások accusativusragjának kialakulása — két úton történhetett. α) Bizonyos igék mellett (*adni, venni, kérni, kérdezni, félni, enni és inni* stb.) a már említett agensi használatú locativus elativusi jelentésárnyalata került a szemlélet középpontjába és segítette elő a ragnak elativus majd partitivus raggá átértékelődését (*adni valamiből ~ valamit; kérni valamiből ~ valamit; félni valakitől ~ valakit; enni valamiből ~ valamit* stb.). Ugyancsak elativussá értékelődtek át a nyíláson, szűk területen történő mozgás helyét jelölő transitivus-prosecutivusok is — elősegítve a -t elativusi szerepben való megszilárdulását. β) Ha viszont a *megy, halad, fut, jár, vezet* stb. igék mellett álló transitivusok egy tágabb területet jelöltek (melyen át v. mentén a mozgás történik), prolativusi értékük lépett előtérbe, és ebből is kialakulhatott a partitivusi tárgy funkció. Példák a finn régiségből: (AGRICOLA) *Ja menit toista tietä omalle maallens* (Mikael Agricolan teokset II, 25) 'és más úton mentek hazájukba'; *Huomenna palaitca ja matcustaca corpeen, punaisen meren tietä* (Pyhä Ramattu Suomexi. Stockholm 1642, 83/b) 'holnap térjeteك vissza és menjeteك a pusztaságba a Vörös tengeren keresztül'. (Példákat a mai és régi finn nyelvből valamint balti-finnből l. DENISON: i. m. 42 kk).³⁴ Ezekben az adatokban nem a partitivus rags elsődleges ablativusi jelentésének közfinn szemantikai kiszélesedését ('semantic extension of the primary ablative meaning of the suffix') kell keresnünk, mint DENISON (i. m. 46), aki meglehetősen bonyolult módon próbálja a partitivus ezen használatát az ablativusból levezetni, hanem a prosecutivusi-trans. szerepnek áttolódását accusativusszá.³⁵ Ennek

³¹ Ha ezek az igék szenvedő ragozásúak, akkor az -l ragos határozó BEKE szerint (i. h.) inkább instrumentalisnak érződik, mint accusativusnak: *valamivel megajándékozta to m ~ valamit adok, ajándékozok valakinek*.

³² LIIMOLA a példák egy részét nem accusativusnak, hanem instrumentalisnak tartja (i. m. 116; l. jegyz.).

³³ *pelätä* 'félni', *kysyä* 'kérdezni', *pyytää* 'kérni'; *antaa* 'adni', *ottaa* 'venni'; *juoda* 'inni'; *syödä* 'enni' stb. (l. PENTTILÄ, Suomen kielioppi 589–93; N. DENISON: i. m. 143 kk.).

³⁴ Sem a mordvinban, sem a lappban nem találjuk a finn partitivusszal egybevetett elat-abl. ragoknak ezen funkcióját (l. DENISON: i. m. 44–5).

³⁵ Hasonló felfogást képvisel BERONKA, aki a partitivus elsődleges funkciójáról így nyilatkozik: „So ist der Partitiv gewiss Kasus des Weges gewesen” (Lappische Kasusstudien II, 215).

a lehetőségére különben DENISON is utal.³⁶ És valóban számos példánk van arra, hogy ilyen esetben a finn nemcsak határozói értelmű partitívust („an adverbial specification of route”-nak nevezi DENISON: i. m. 42) használ, hanem accusatívist *Pl. olen kulkenut tämään tien moneen kertaan* ’sokszor haladtam ezen az úton keresztül’; a régiségből: ... *joka ymbärins kierten käy caicki paicat* ’aki körbe keringve bejár minden helyet’ (Laurentius Petri prédikációjából 1644).

d) A rokon nyelvből leszűrhető tanulságok még jobban megerősítettek abban a hitemben, hogy a magyar -t tárgyagnak az eredetét — a HORGER—MÉSZÖLY féle felfogásnak megfelelően — a locatívi -t-ben kell keresnünk,³⁷ nem egy determinatív elembe,³⁸ — bár a kettőnek genetikus kapcsolatát magam is vallom. Mert:

1. Igaz, hogy a *finnugor, szamojéd*, sőt *altaji* nyelvek egy részében valóban nagy szerepet játszik a 2. vagy 3. a birt. személyraggal való determináció (l. erről legutóbb FOKOS: NyK. LXII, 234 kk. irodalommal), de ez többnyire az alany határozottságát jelöli, a vogulban és permiben a tárgyt is, a votjakban néha az adessivusét is, vagy — mint a mordvinban — egy egész határozott ragozási rendszert alakít ki.

a) A magyarban azonban nincsen nyelvi nyoma annak, hogy meglett volna, éppenúgy, mint a finnben vagy lapppban sincs. Lehetséges, hogy úgy mint a finnben (l. erről HAKULINEN: SKRK. II, 195—6, 2, 3, 5 jegyz.) mutató névmással, erősebb hangsúlyozással, esetleg szórenddel jelezték a kérdéses mondatrész határozottságát (a finn terminológia szerint „species”-t).

b) Ha meglett volna, akkor miért fejlődött vissza éppen az alanyesetben, és miért vált éppen a tárgy jelölőjévé?³⁹ A permiben, amelyre hivatkozni szoktak, a tárgy határozottsága mellett továbbra is megmaradt az alany határozottságának jelölője.

c) Ha nemcsak a tárgy határozottságát jelölte, hanem — mint MIKOLA gondolja —, egy, a mai határozott névelő szerepét betöltő végartikulus lett volna az ősmagyarban (i. m. 62), miért kellett eltűnnie, azaz tárgyraggá átértékelődni egy olyan korban, amelytől a végartikulus helyébe lépő névelő kialakulásáig jó néhány évszázad telt el.⁴⁰ Ezen idő alatt nem volt szükség a species jelölésére?

³⁶ „Later, when the object function of the partitive became fully established, what was originally a prolative adverbial function no doubt came in many contexts to be considered as a quasi-object, which was to some extent able to enter into the part./acc. opposition” (i. m. 46).

³⁷ L. erről MELICH, akadémiai felolvasás 1928; EtSz. I, 1506; HORGER: MNy. IX, 348 jegyz.; MÉSZÖLY, A HB. tárgyas elb. múlt alakjai 139 kk., MNy. XXIII, 152; NyK. LI, 3; FUF. XXI 58; JUHÁSZ: Mn. VII, 105; e magyarázattal bizonyos mértékben rokon-szenvezve GOMBOCZ—PAIS, Syntaxis 91—2; FARKAS: UAJb. XXVIII, 16; DEME: NyK. LVIII, 118.

³⁸ L. SZINNYEI: NyH. 7 137; KLEMM: MNy. XVIII, 11; Tört. Mdtan. 270; BERRÁR: MTMt. 25; legutóbb MIKOLA: NyelvtÉrt. 46: 57 kk.; BÁCZI: MNy. LXI, 276 kk.; HAJDÚ P.: MFgrA. 153.

³⁹ MIKOLA, aki különben a determinatív elemből való származtatás híve, szintén így nyilatkozik: „Nem gondolnám, hogy nyelvünkben valaha is fontosabb lett volna a tárgy határozottságának a jelölése, más mondatrészek határozottságának jelölésénél” (i. m. 57).

⁴⁰ A tárgyrág már legrégebbi nyelvméleinkben jelentkezik, a határozott névelő csak a XIV. sz.-tól (l. BÁCZI: MNy. LXI, 278—9).

d) S miért alakult ki a tárgyas igeragozás, ha MIKOLA szerint (i. m. 57) a magyarban nem volt a tárgy határozottságának vagy határozatlanságának semmi különleges szerepe?

e) Ha a tárgyas ragozás 3. szem. végződésében *accusativus* értékű névmást kell keresnünk (l. i. m. 58), akkor az igei állítmány már jelezte, hogy a cselekvés 3. szem. tárgyra irányul, miért kellett az addig ragtalan tárgyon is jelezni a tárgyfunkciót a *-t* raggal? [A tárgy *-t*-vel jelölése ugyanis később alakult ki, mint az alanyi és tárgyas igeragozás, amelynek kezdetei már talán a fgr. korra tehetők, hiszen nyomai megvannak több fgr. nyelvben (l. MIKOLA: i. m. 58 kk.), a mordvinban és ugor nyelvekben pedig teljes rendszerszerűségében kibontakozik (az utóbbiaknál — talán az ugor korban). A *-t* tárgyrag viszont a magyar nyelv külön életében alakult ki — még az ósmagyarban (l. HORGER, MÉSZÖLY, JUHÁSZ i. m.), de mellette még megmaradt sokáig a ragtalan tárgy is (az összetételekben vagy a sg. 1. és 2. szem.-névmás használatában mutatózó ingadozások okairól a névelőtlen korban l. BÁRCZI: MNy. LIV, 259—67).

Mindezek a miértek felvetődnek akkor, ha a *-t* tárgyragban determinatív elemet keresünk és a tárgy határozottságának jelölését látjuk benne.

2. Ha viszont a *locativusi* eredetet fogadjuk el, akkor talán kevesebb kérdőjellel sikerül a tárgyrag kialakulását és funkcióit megmagyaráznunk. Ennek a felfogásnak ugyanis sem az elmélet, sem a gyakorlat nem mond ellent.

a) Jól tudjuk, hogy a tárgy és határozó mondatrészek kategóriája mind eredetére (l. KLEMM: NyK. LXI, 47), mind mondatbeli szerepére nézve nagyon közel áll egymáshoz. Ezért jelentett annyi problémát a régebbi irodalomban a két kategória elhelyezése a mondatrészek között (l. BALOGH PÉTER: Nyr. XXVI, 385—92 irodalommal; KALMÁR, A mondatrészek 57; KLEMM, A mondattan elmélete 74, irodalommal).

b) Ezért okoz még ma is nehézséget az ún. határozói értékű tárgynak — ennek az átmeneti kategóriának — a mondatrészek közé való besorolása (l. legutóbb H. MOLNÁR J.: MNy. LIV, 245).⁴¹

c) Ezért jelent problémát az igei vonzatként álló ún. állandó határozó kutatóinak az a jelenség, hogy vannak igék, amelyek tárgy vonzatát határozóval is lehet helyettesíteni: *segít* valakit ~ valakin; *fél* valakit v. valakitól; *gondol* valamit v. valamire; *beszél* valamit v. valamiről. Az ige és a vonzat közötti viszony logikailag azonos mindkét használatban (a cselekvésnek valamilyen logikai értelemben vett tárgyra irányulása). De van közöttük különbség. A *-t* ragos tárgynak a cselekvéshez való viszonya szorosabb, közvetlenebb, mint a határozós vonzaté.

d) Ezek az alakpárok, amelyeket igen szép számmal lehet még növelni, későbbi alakulatok, abból a korból származnak, amikor a *-t* tárgyrag szerepe megszilárdult. De a bennük rejlő szemléleti különbség vizsgálata megrajzolja nekünk a *-t* ragos locativus tárggyá átvértékelődésének és a *-t* tárgyrag szerepben való megszilárdulásának útját.

⁴¹ Ezen nem is csodálkozhatunk, ha megfigyeljük, milyen nagy eltérés mutatkozott a múltban egyes *-t* ragos határozó értékelésében. A JókK. 27 *Beyteve negyuen e nappot* alakot időhatározónak tartja BUDENZ, UA. 387, és efelé hajlik GOMBOCZ, Syntaxis 91; tárgynak MELICH, ETSz. I, 1506; SIMONYI: MHat. I, 350; BEKE: Nyr. XLIII, 37; KLEMM: Tört. Mdtan 284. (l. erről még: GOMBOCZ: i. h.; H. MOLNÁR: i. m: 246 irodalommal).

Ez pedig nem a határozottság és határozatlanság megkülönböztetésére való törekvésre mutat. Az alapnyelv eme egyik legfontosabb princípiumát (így nevezi DÉCSY: i. m. 170) a rokon nyelvek különböző módon juttatták kifejezésre (determinatív elemmel, birtokos személyraggal, tárgyas ragozással később ezek kombinációjával; l. mordvin). A magyarban a tárgy jelöletlenségének a korában a tárgy-as ragozás jelölte a tárgy határozottságát. Ennek emléke MÉSZÖLY szerint a nyelvemlékek *bennünk*, *bennetek* alakjának határozóként és tárgyként való használata: *kiválasztok benneték* (azaz közületek = ex vobis) és *kiválasztalak benneteket* (benneteket = vos) (l. HB. tárgy-as elb. múlt alakjai 140 kk.), valamint a 3. szem. -ik személyrag kialakulása (uő. NyK. LI, 3).

Az, hogy a másik fgr. szintaktikai alapelv (az egésznek a rész-szel való szembeállítás; l. erről DÉCSY: i. m. 160) jutott volna így nyelvi kifejezésre a magyarban a -t ragos tárgynak partitívusi majd accusatívusi használatában (l. MÉSZÖLY: MNy. XXIII, 152; NyK. LI, 3), az a finn és obi-ugor nyelvjárások hasonló fejlődése alapján elképzelhető, de nyelvi adatokkal nem igazolható.

3. Ellenben a fejlődés vonala megrajzolható másként is. A -t loc. rag tárgyraggá átértékelődése

a) egyrészt a már fent említett helyneveknek, helyet, időt, mértéket jelentő -t ragos közneveknek (*helyt*, *oldalt*, *vásárt*, *egyenest*, *tájt*, *sokat*) intenzív, folyamatos cselekvést kifejező igékkel való kapcsolatában indulhatott meg. Ennek nyelvi nyomai: (*hely*) *mykoron meeg bezprimet lakneek* (Marg L. 66); *hyaba aluan a vafart* (MüncHK. 50); *Ally helt csak iobban adgya Isten* (DÉCSI: Adag. 206); (*idő*) *Beytewle neguen e nappot* (JókK. 27); *ét-nap* (Győrszentmárton), *ít-nap* (Rábaköz, Bősárány) 'egész napon át'; *ét-világ*: 'Az ember csak szöginnek van terente, étvilág dógóznya kő' (Zala m. MTSz). (Példákat l. BEKE: Nyr. XLIII, 37); (*mérték*) *Bolond balgatagsageert fokak sokat mwkalkodnak, yarnak, faradnak* (ÉrdyK. 517); *Ilyen a világ dütsősége, és birodalma; keve-set tart, hamar földre esik, és elenyészik* (PÁZM: Préd. 309; Példákat l. még SIMONYI: MHat. I, 346—54; KLEMM: Tört. Mdtan 284 kk.).

Ezeket a kutatók egy része is locativusoknak tartja (l. KÖNNYE: Nyr. XIV, 354; SIMONYI: MHat. I, 347; GOMBOCZ, Syntaxis 91; JUHÁSZ: Mn. VII, 105), vagy legalábbis olyan határozói tárgynak, amely a határozói kategóriához közelebb áll mint a tárgyhoz (l. H. MOLNÁR J.: NyK. LIV, 245). Mások viszont (pl. BEKE: Nyr. LIV, 78—82; KLEMM: Tört. Mdtan 284) tárgynak tekintik.

Határozó (loc.) voltukat viszont az igazolja, hogy általában olyan tárgyatlan igékkel kapcsolatban jelentkeznek, amelyeknek cselekvése nem követelt tárgyi bővítést, bár ezeket is használhatják tárggyal (példákat l. BEKE: Nyr. LIV, 78; KLEMM: Tört. Mdtan 271—2). Valamennyi szerkezetet használhatjuk ma -n vagy más ragos határozóval, lényeges jelentéskülönbség nélkül.

b) Másrészt pedig a *jár* és *fut*, valamint ezek szinonímáinak vannak mondanivalói az átértékelődésre vonatkozóan.

Ha az ilyen — általában mozgást kifejező — igék olyan mondatokban fordulnak elő, amelyek egy úton, utcán, ösvényen való folyamatos mozgást fejeznek ki, akkor azt a helyet, területet, amelyen át, keresztül, mentén stb. a mozgás történik, a magyar a permihez hason-

lóan *prosecutivus-transitivus*i jelentésű *-t* ragos locativussal fejezte ki (ezen használatnak a tárgy szereppel való kapcsolatról l. fent a finn partitivus tárgyalásakor). Ennek nyomait őrzik a mai nyelvben a *háborút jár*, *búcsút jár*, *csatát jár*, *vásárt jár*, *határt jár*; *valamilyen utat fut*, *pályát fut* féle frazeológiai egységek (példákat l. H. MOLNÁR I.: i. m. 247). Ezek előzményei, illetve megfelelői megtalálhatók a régiségben, sőt a rokon nyelvekben is.⁴² Pl. *jár*: *Eš ezec zarraz labbal a tengërnec fenekët iaruan altal mënec* (BécsiK. 18); *Ezönkepen mies processiot iarunk es kezönkebe egđ zeuendőköt uisselönk* (TihK. 182); *En labaymal tillalmas, es hiualkodo tanczolo vigasag teuew heliekre mentem, fasa ngot iartam* (VirgK. 5); *fut*: *palliat futtak* (Mel.: SzJán. 217). Természetesen ezek az adatok — bár igyekeztem intranszitiván használt igealakok mellett állókat választani — határesetek, amelyeket mai szemléletünkkel határozóként, tárgyként egyaránt felfoghatunk. De — mint ahogy erre H. MOLNÁR I. is helyesen rámutat — „tipikus bővítményüknek mégis a határozót érezzük” (i. m. 247). Ehhez hozzátehetném, hogy a *prosecutivus-transitivus* használatú locativus bővítményt. Ugyanebben a használatban jelentkezik a *-ti* ragos transitivus a permiben pl. votj. *ogpol subbota nunalä so ortsikyz ju ludti* 'als er einst an einem Sabbattage durch ein Kornfeld ging' (WIED.: Wotj. Gr. 32); *wetlyz karjosti-no gurtjosti-no* 'er wandelte durch Städte und Dörfer' (uo.); zürj. *voť etik mort munę tu i vıvti* 'lám egy ember megy az úton' (Fokos: ZNpk. 100).

A zürjében a *-t(i)* ezen szerepe már csak határozószókban és névutókban jelentkezik.⁴³

4. A *-t* ragos határozónak mind a locativusi, mind a *prosecutivus-transitivus*i használatából azután könnyen kialakulhatott a tárgyi szerep. Ha az említett igék olyan cselekvést (mozgást) fejeztek ki, amely ugyan folyamatosan megy végbe, de térben és időben körülhatárolt, korlátozott módon, azaz a mondatösszefüggés alapján terminatív aspektus tapad hozzá (l. LAKÓ: i. m. 243), akkor ennek a meghatározott irányban haladó mozgásnak az útját, területét, egy pontját jelölő határozót iránytárgynak tekinthetjük. A körülhatárolás történhetett mutatónévmással, határozószóval, később ige-kötővel. Pl. *Mend az vtatewrewmuel yara az frater Bernald* (JókK. 19); *lakozeek bez primet harmyc het eztende vt* (MargL. 197). Az utóbbiak azonban a mozgást jelentő igéket rendszerint tárgyassá teszik. *Mynd eliara az frater öket* (DebrK. 120); *Sok földeket es orzagokat elyartanak* (ÉrдыK. 512); *Mynden bwłchwś helyeket el yarnaa* (uo. 617). [Példákat a permiből az átértékelődés lehetőségére l. LAKÓ: i. m.]. A tárgyas ragozású igealak pedig, amely a ragtalan tárgy korában a mondatbeli tárgy határozott voltára utalt, most a locativusi *-t*-nek a határozott tárgy ragjává való átértékelődését segíthette elő. A *-t* azután a ragtalan hatá-

⁴² Pl. a m. *csatát jár* (Rákóczy György: Lev. 337); *Határt járok* 'metor'; *oskolát jár* stb. (NySz. I, 8) kifejezéseknek megvan a pontos megfelelőjük a finn *käydä sotaa* 'háborút visel', *käydä rajaa* 'határt von'; *käydä koulua* 'iskolába jár' stb. féle frazeológiai egységekben.

⁴³ Példákat l. még LAKÓ: SUST. XCVIII, 222, 227, 230; az obi-ugor és más fgr. nyelvek ragtalan határozóinak hasonló szerepéről l. BEKE: Nyr. LIV, 80 (BEKE ragtalan tárgyat lát benne); Fokos: NyK. LVIII, 67 kk; NyK. LXV, 42–3.

rozatlan tárgy és ragos határozott tárgy közötti alaki ellentétet kiegyenlítendő a határozatlan tárgyra is átvonódott. De az ősi mondattani princípiumot, a határozottságnak és határozatlanságnak jelölését a nyelv továbbra is megvalósítja egyrészt a tárgyon (névelők, birtokos személyragok, különböző névmások által), másrészt a kétféle *igera gozás* segítségével.⁴⁴ Az elhatárolás még sokáig nem teljesen következetes (l. KLEMM: Tört. Mdtan 271—3; BÁRCZI: MNy. LIV, 266 kk.).

Mindaz, amit a fentiekben a rokon nyelvek (*finn, obi-ugor, magyar, permi*) határozórag rendszerében, vagy a határozói viszonyok fejlődésében jelentkező azonos vonásokról mondtunk, alátámasztja RAVILA (SUSA. LX/6, 9) és FOKOS (NyK. LXV, 43) azon megállapítását, hogy a rokon nyelvekben még különválásuk után is fejlődtek az ősi szemléleti mód és szemlélet közössége alapján párhuzamos jelenségek.

Fejtegetéseimet a következőkben foglalhatom össze:

1. A rokon nyelvek tanúsága szerint a finnugor alapnyelv négy határozóragot (*-n, *-t, *-k, *-l) ismert.

2. Ezek kezdetben az irányjelölés szempontjából közömbös lokális elemek voltak és a beszédhelyzettől — főleg a vezérige jelentésétől — függően mindhárom irányt jelölhették.

3. Bizonyos meghatározott funkciókban való megszilárdulásukat az alkalmi használatból kialakult nyelv szokás rögzítette (így lett az *-n lat. rag a vogulban, a *-t a trans. ragja a permiben és az ablativusé a finnben).

4. Egyes ősi elemek (*-n, *-t, *-l) procec.-trans., illetve ablativusi használatban másodlagosan tárgyraggá is átértékelődhettek.

5. A nyelvi nyomok alapján ugyanez a fejlődés figyelhető meg a magyarban, ahol bizonyos igék függvényeként megtörtént a -t ragos locativusok (ill. transitivusok) tárgyá váló átértékelődése.

6. A m. -t tárgyrag eredetileg a locativus (transitivus) ragja volt, nem pedig egy feltett ősi -t determinatív elem.

A. KÖVESI MAGDA

⁴⁴ A tárgyas ragozás szerepét a határozó tárgyraggá átértékelődésében jól megfigyelhetjük BEKE példáin. Pl. *ti inŋ -jŋ sät sēŋam nan manŋŋ jāmŋlŋn* 'ezen csipkerózsafa hét bozótot te minek járdalod' (Nyr. LIV, 80).

Szelkup szövegek szójegyzékkel*

(Tymi nyelvjárás)

Bevezetés

A szelkupok (v. osztják-szamojédok) a déli szamojédság egyetlen ma élő ága (I. HAJDÚ PÉTER, Finnugor népek és nyelvek. Budapest, 1962, 335. l. és The Samoyed Peoples and Languages. Indiana University Publications. Uralic and Altaic Series, Vol. 14. Bloomington, 1963, 3—4 l.).

A szelkup a kevésbé kutatott szamojéd nyelvek közé tartozik, a tymi nyelvjárás pedig alig tanulmányozott szelkup nyelvjárás.

Az itt közölt szelkup szövegeket és a szójegyzék anyagát 1964 őszén jegyeztem fel Leningrádban. A Herzen Pedagógiai Főiskolán sikerült megismerkednem egy szelkup falusi tanítónővel, Tatyjana Dmitrijevna Taginával, aki a tymi nyelvjárást beszéli, és nem felejtette el anyanyelvét. Tagina az 1964/65-ös tanévben egyéves továbbképzésen volt Leningrádban. Az alább közölt szelkup anyagot teljes egészében tőle jegyeztem fel.

T. D. Tagina 1921-ben született Napasz faluban (a Tym folyó középső folyásának jobb partján). Otthon, a családban Tagináék ma is szelkupul beszélnek. Nyelvmeisterem elemi ismereteket tanít az alsó osztályokban oroszul és részben szelkup nyelven. Mindkét nyelvet jól tudja, de szelkup beszédébe orosz szavakat kever.

G. N. PROKOFEJEV azt írja a tymi nemzetiségi körletről, (Селькупская грамматика 3. l.), hogy ott csak szelkupok élnek. Számukat ebben a körletben 1930 előtt 500-ra becsülték, de 1930 után ez a szám körülbelül a kétszeresére nőtt, mert a délebbi szelkup területekről és a Vaszjugán környékéről a szelkup lakosság egy része áttelepült ide.

PROKOFEJEVnek e megjegyzése alapján a tymi nyelvjárásnak más szelkup nyelvjárásokkal való keveredésével számolhatunk. Bizonyos, hogy a hajdani tymi körzet¹ régi lakosságának nyelvjárása egységesebb volt, mint a sok helyről odateleptült lakosságé, és elméletileg feltehető, hogy az őslakók nyelve nagyobb hatást gyakorolt a jövevényekére, mint fordítva. Így Tagina nyelvében is számolhatunk bizonyos nyelvjáráskeveredéssel, de alapvető sajátosságait tekintve a tymi nyelvjárást beszéli.

A gyűjtés kezdetén nem rendelkeztem a munkához szükséges szelkup nyelvismerettel. Ezt a hiányt igyekeztem menet közben gyorsan pótolni. Mivel — mint ismeretes — nyomtatott munkák itt csak nagyon korlátozott

* Amint a bevezetésben olvashatjuk, a szerző viszonylag rövid ideig foglalkozott a szelkup nyelvvel. Ezért feltehető, hogy feljegyzései például fonetikai, illetőleg fonológiai szempontból nem mentesek minden hibától. A szerkesztő bizottság ennek ellenére a közlemény közzététele mellett döntött, arra való tekintettel, hogy szelkup szöveg csak igen kis mennyiségben áll a kutatók rendelkezésére. — A szerkesztő bizottság.

¹ 1950 óta Kargaszok-i körzetnek hívják, ehhez tartozik a tymi „szel'szovjet”

segítséget nyúthattak, az irodalom tanulmányozásán kívül az volt a feladatomban, hogy a közlővel való találkozásaim között a már feljegyzett anyagot alaposan tanulmányozzam. A feljegyzés módszerét is az szabta meg, hogy a tymi szelkup nyelvjárás előzetes tanulmányozására nem lehetett módomban. Ezért minden szöveget háromszor rögzítettem:

1. Először leírtam a szöveget Taginával cirill betűkkel. Tagina fonetikai és általában nyelvészeti tájékozottsággal nem rendelkezett. Orosz nyelvtani ismeretei voltak, de anyanyelvét csak ösztönösen tudta. Ezért cirillbetűs feljegyzései nem árultak el sokat a lejegyzett hangok valóságos hangértékéről. A szelkupoknak írásbeliségük, irodalmi nyelvük nincs, így helyesírás nem befolyásolta nyelvmesteremet. Ez megnehezítette a munkáját, de talán növelte a szöveg lejegyzésének hűségét. Ennek ellenére a cirillbetűs lejegyzés vagy ennek mechanikus átültetése latinbetűsre nem volna alkalmas nyelvészeti igények kielégítésére.

2. Ezért volt szükségem a lejegyzés második, gyakorlatilag a legfontosabb fázisára. Tagina lediktálta az egész anyagot, maga előtt tartva saját cirillbetűs feljegyzését.

3. A többszörös ellenőrzés és csiszolás érdekében magnetofonra is felvettem az anyagot. Ez úgy történt, hogy Tagina felolvasta saját cirillbetűs feljegyzését. A „felolvasást” úgy végezte, hogy a szövegét félig olvasta, félig könyv nélkül mondta. A feljegyzett szöveg és a magnetofonra felvett anyag majdnem teljesen megegyezik, csak néhány mondatban végzett a közlő kisebb változtatásokat, amikor a szöveget másodszor (magnetofonra) mondta.

Az anyag elsősorban nyelvészeti szempontból érdekes, tartalmi szempontból kevésbé. A nyolc szövegegység között van ugyan egy szelkup dal (1.), van két szelkup mese és egy elbeszélés (2., 3., 6.). A többi mesét (4., 5., 7., 8.) oroszul hallotta vagy olvasta Tagina, és itt-ott szelkup mesei elemekkel keverve szelkupul mesélte el.

A szelkup szövegek magyar fordításában kerek zárójelben adom meg a magyar szempontból odakíváncozó szövegrészt, és szögletes zárójelben a szó szerinti fordítást.

Hangtani megjegyzések

A hangjelölésben a fonematikus írásmódot nem lehetett megvalósítani, mert ehhez nem volt elegendő az anyag. Mivel a fonémarendszer nem áll világosan előttünk, a szövegeket úgy közlöm, ahogyan hallottam, számolva azzal a veszéllyel, hogy esetleg több jelet alkalmazok bizonyos fonémák jelölésére. Így az átírás nem fonematikus, de egyszerűsített.

Köszönetet mondok HAJDÚ PÉTER professzornak a hangjelölésre és az irodalom tanulmányozására vonatkozó tanácsaiért.

Rövid magánhangzók

	veláris		palatális	
	labiális	illabialis	labiális	illabialis
Alsó nyelvállás	—	a	—	ä
Középső nyelvállás	o	ε	ö	e
Felső nyelvállás	u	y	ü	i

Hosszú magánhangzók

A tíz rövid magánhangzóval szemben csak kilenc hosszú magánhangzó van feljegyzésben. A magánhangzók hosszúságát betűkettőzéssel jelöljük. A kilenc hosszú magánhangzó: *oo, uu, aa, ee, yy, öö, üü, ee, ii*.

Megjegyzések a rövid és a hosszú magánhangzókkal kapcsolatban

Tagina kiejtésében a magánhangzók hosszúságát illetően volt egy kis ingadozás (pl. *amdegu* vagy *aamdegu* 'ülni'). A magánhangzó hosszúsága mégis lehet a két szó közötti különbség hordozója: *adelžgu* 'várni' ~ *aadelžgu* 'mutatni'; *üd* 'este' ~ *üüd* 'víz, pálinka' *aw* 'néni, anya' ~ *aaw* 'bal'.

Egyes igéknek, főneveknek és névmásoknak a ragozási paradigmájában is van különbség a hosszú és rövid magánhangzók között. Nem célunk az alaktani vizsgálódás, csupán néhány példát idézünk.

Rövid magánhangzó van az ige infinitívusában, az igének más alakjaiban viszont hosszú magánhangzó jelentkezik: *kungu* 'futni' ~ *kuuna* 'futott'; *amdgu*, *amdegu* 'ülni' ~ *aamdy* 'ült'; *keškegu* 'menni' ~ *kešklaj* 'megyünk, el fogunk menni'; *čenəgu*, *čenəgu* 'beszélni, társalogni' ~ *čeənčənd* 'beszélés'; *omdgu*, *omdegu* 'leülni' ~ *homa* *oomdi* 'a nyúl leül'.

Más igéknél fordítva: hosszú magánhangzót hallottam az infinitívusban, rövidet más alakokban: *meegu* 'csinálni' ~ *mexed* 'csinálta'; *moorelgu* 'eltörni (vmit)' ~ *more'nnyd* 'eltörte'; *töögu* 'jönni, megérkezni' ~ *töxay* '(ők ketten) jöttek, megérkeztek'.

A főnevek nominatívusában levő rövid magánhangzó ugyanannak a főnévnek más eseteiben hosszú: *maž* 'erdő' ~ *maažond* 'az erdőbe'; *šoyor* 'kályha' ~ *šoyoo'ryp* 'kályhát'; *nuž* 'fű' ~ *nuužənd* 'a fűre'.

Fordítva (anyagunkban csak egy példa van rá): *čaamže* 'béka' ~ *čəməžep* 'békát'. (Így is mondta Tagina: *čaamžep*.)

Redukált magánhangzók

A hosszúakon és a rövideken kívül vannak redukált magánhangzók is. Tagina ejtésében a két - és többtagú szavak utolsó (vagy utolsó előtti) szótagjának rövid magánhangzója hangsúlytalan helyzetben redukált (a redukáltságot nem jelölöm): *künde* 'ló'; *kwere* 'varjú'.

Megjegyzendő, hogy az infinitívus *-gu* morfológiájában sohasem redukált az *u*, akkor sem, ha a szótag hangsúlytalan: *manžeežgu* 'nézni'; *meešpugu* 'tenni, csinálni'. De a *-gu* morféma előtti rövid magánhangzó mindig redukált: *omtegu* 'kérni, könyörögni'. Néha egyáltalában nem hallottam a *-gu* előtt magánhangzót, máskor igen. Ezért van a szójegyzékben több ige infinitívusának két változata: *omdgu*, *omdegu* 'leülni'; *tərbgu*, *tərbugu* 'gondolni'.

Hosszú mássalhangzók

Míg a rövid mássalhangzók száma 23, addig a hosszúaké 6. Ezek: *mm*, *nn*, *ss*, *šš*, *ll*, *tt*. Mind a hat a beszélő szervek elülső részén képzett hang: egy bilabiális (*mm*), kettő dentális (*tt*- és *nn*); kettő alveoláris (*ss* és *ll*); egy alveo-

palatális (ʃʃ). Nincsenek a tymi szelkup nyelvjárásban (nyelvmasterem ejtésében), palatális, palatoveláris és veláris hosszú mássalhangzók.

Rövid mássalhangzók

	explozívák		mazáli- sok (zöngés)	affrikáták		spiránsok		likví- dák (zöngés)	tremu- lánsok (zöngés)
	zöngét- len	zöngés		zöngét- len	zöngés	zöngét- len	zöngés		
bilabiális	<i>p</i>	<i>b</i>	<i>m</i>				<i>w</i>		
dentilabiális						<i>f</i>			
dentális	<i>t</i>	<i>d</i>	<i>n</i>						
alveoláris				<i>č</i>	<i>č̣</i>	<i>s</i>		<i>l</i>	<i>r</i>
alveo-pala- tális			<i>ň</i>			<i>ʃ</i>			
palatális							<i>j</i>	<i>ʎ</i>	
palato-velá- láris	<i>k</i>	<i>g</i>	<i>ŋ</i>			<i>x</i>			
veláris	<i>q</i>						<i>ɣ</i>		

Megjegyzések a mássalhangzókkal kapcsolatban

Nyelvmasterem ejtésében nem volt mindig tisztán érzékelhető a zöngés és a zöngétlen explozívák közötti különbség. Néha így mondta pl. *kučar* 'hová, merre', máskor: *kučar*.

A két magánhangzó közötti *d*-nek egy kicsit spirantikus jellege volt: *qwandar* 'öt' (öt) elvitték'.

Az anyagfeljegyzés első napjától kezdve határozottan hallottam a különbséget a *g* és a *ɣ* között: *pöönege* 'boszorkány'; *naayor* 'három'.

Néhány szóban ingadozott nyelvmasterem ejtése a szókezdő *k*, ill. *q* tekintetében: *konžergu* vagy *qonžergu* 'látni'.

A *ž* affrikáta helyett nyelvmasterem néha *ʒ* alveopalatális zöngés spiránst mondott, főleg két magánhangzó között: *yša'lguk* vagy *yža'lguk* '(ő) mondja'; *meža'lby* vagy *meža'lby* 'táncolt'; *qaažyq* vagy *qaažyq* 'hanyatthomlok'.

A *c* affrikáta (orosz *č*) csak a szelkup szövegbe kevert orosz szavakban fordul elő: *caree'wič* 'a cár fia'. A régebbi orosz jövevényszavakban *s* felel meg az orosz *č*-nek: *svetki* 'virágkoszorú'.

Az *š* helyett néha *ž*-t hallottam (*mašy'k* vagy *mažy'k* 'engem'). A *ž* az orosz jövevényszavakban többször előfordul, pl. *abižaa'jembugu* 'megbántani', de az orosz *ž* helyén találunk a szelkupban *š*-t is, pl. *-še* 'de, és'.

Eredeti szelkup szóban nincs *z*, de a szelkup szövegbe kevert orosz szavakban megtaláljuk: *zašurši't* 'elkezd zörögni'. Más orosz jövevényszavakban az orosz *z*-nek a szelkupban *s* felel meg: *sadaŋje* 'feladat'.

A *w* a német dentilabialis *w* (*Wasser*) és az angol bilabiális *w* között áll (*water*), de amint én hallom, közelebb áll a dentilabiálishoz. Pl. *wat* 'út'.

Hangsúly

A hangsúly lehet az első szótagban, ebben az esetben nem jelöljük: *meešpugu* 'csinálni', *poone* 'utca'. Lehet a második, harmadik, negyedik stb. szótagon, ebben az esetben a hagyományos módon jelöljük: *mažo'l* 'erdei'; *meša'lgu* 'megmenteni, kiszakítani'; *omdalžgu* 'ültetni'; *medrešpugu* 'utolérni'.

Néhány esetben ugyanazt a szót eltérő hangsúllyal ejtette ki nyelvmestere, pl. *yžalguk* vagy *yža'lguk* 'mondja'; *myga* vagy *myga'* 'tű'; *čewlika* vagy *čewli'ka* 'fagyalbokor' stb. Az ellenőrző kérdések útján nyert változatokat feltüntettem a szójegyzékben.

Az ingadozások ellenére — amint más szavakból kiderül — a hangsúlynak van differenciáló szerepe a tymi szelkupban: *šergu* 'felvenni' ~ *šergu'* 'bemenni, belépni'; *megu* ~ *meegu* 'csinálni'. Ismeretes, hogy az oroszban a hangsúlyos szótag magánhangzója valamivel hosszabb a hangsúlytalan szótag magánhangzójánál. Lehet, hogy orosz hatással magyarázhatjuk a hosszú magánhangzót az ilyen változatokban: *nade'lika* vagy *nadee'lika* 'leány', *niž'i* vagy *nižii* 'ilyen'.

A *nači'd* vagy *naačid* 'oda, arra' szóban akkor hosszú az *aa*, ha hangsúlyos. De ez nem tipikus eset, és ugyanebben a szóban rövid az *i*, akár hangsúlyos, akár nem. Bizonyára inkább emocionális okai lehetnek a hangsúly ingadozásának Tagina kiejtésében.

Szövegek

1.

tabe'k

mat one'k tülde'p tawee'žap,
one'k tabe'p čažee'čap,
one'k mooyne' čačle, leerak,
one'k tabe't qooby'mde niinglee'be.

1.

A mókus

Én magam vásároltam a puskát [a puskát vettem],
Magam lőttem le a mókust [a mókust lelőttem],
Magam menvén hazafelé, daloltam,
Magam nyúzzom meg a mókust [magam a mókus bőrét lenyúzzom].

2.

kuča't mat wargak...

kuča't mat wargak, nača't wargaa'det čuumel quula. tabla' oogo't qweelep
(qweelp) qwaadešpyydet, qoryep čaažešpyydet, čooberp wadešpyydet. oogo't
quula aa ooylalžespyydet, t'ipe'r kybama'rla ooylažešpaudet. škola mina'n wary,

fa. mat ooylalžes̄pap kybamaa'rlap čuumel šeexe i ruužel šeexe. tapo't mat töömbak wary qwač'o'nd leñingra'd ooylalžes̄pugu.

2.

Ahol én élek . . .

Ahol én élek, ott szelkupok élnek [ott élnek szelkup emberek]. Ők régen halásztak [halat fogtak], medvére vadásztak [medvét lőttek], bogyót szedtek. Régen nem tanultak ez emberek, most iskolába járnak a gyerekek [a gyerekek tanulnak]. A mi iskolánk [az iskola nálunk] nagy, szép. Én szelkup nyelven meg orosz nyelven tanítom a gyerekeket. Ebben az évben (azért) jöttem (ebbe) a nagy városba, Leningrádba, (hogy) tanuljak [tanulni].

3.

čaptee' iže kaža

elkykumba, warkykumba iže kaža. kaažna čelt kwaja'mba sōōt awarmuu'tqo. ookr bar pōōnege'(t)saj iže kažap karauu'limbad, ora'lbád i onž mat qwannym-ba'd. nača't iže kažap qygy' wary čaanond čaačegu, podgu i amgu'. iže kaža čurle maaderlella. yyža'lguk pōōnege'sajo'n :

— *mat teeka tōna't čup mela'x, nača't pale'x wary qweelep, üüdlend mašyk kyba' qweelep tadgu. pōōnegesaj üüdyt iže kažap. tab imbad kooč šiwep tüünd, pōoneget xajo'nd čaačymbad. pōōnege xajgaalyk, nabiiliš xajd šyywe. pōōnegetsaj čuurelba, čut puužond patkylbaa. iže kaža moyne' kurax.*

3.

Mese iže komáról

Volt egyszer [volt, élt] *iže koma* (Itje, ismert mesehős). Minden nap elment az erdőbe vadászni [a zsákmányért]. Egyszer az erdei ördög (boszorkány-szem)² megleste *iže komát*, megfogta, és hazavitte a saját házába. Ott (bele) akarta dobni *iže komát* egy nagy kádba, meg (akarta) főzni és megenni. *iže koma* sírvafakadt és könnyörögni kezdett. (Azt) mondja az erdei ördögnek:

— Én csinállok neked (egy) agyagfazekat, teszek bele [odateszek] (egy) nagy halat, (ha) elengedsz engem egy kicsit halászni [kis halat hozni]. Az erdei ördög elengedte *iže komát*. Ez [ő] kivett [fogott] egy csomó [sok] hamut a tűzből, az ördögnek a szemébe vágta. Az erdei ördög vak lett, tele lett a szeme hamuval. Sírvafakadt az erdei ördög és lement [befúródott] a föld alá. *iže koma* hazafutott.

4.

čaptee' aaždečad i kanačad

aaždee (aaždee) i kana'k zaspoo'riči, kuude'p mii-žaut waryla'γ naadryd xaža'jn. aaždee yža'lguk :

— *mašyk keekla'γ naadra, mat tabyp mažo'ut taaderkwa'm, wažee' aab-dykwa'm.*

² Mitológiai lény, emberevő óriás.

a kana'k yža'lguk:

— *mažyk (sic!) keeklay naadra, mat pełžo'mb muudak, maady p karauu-limbap.*

ündelčemad xaza'jn na ežžyp i kadeku'd:

— *šynnee' taašendii' (taažendii') naadrak. tii meeka šynnee' nužny'.*

4.

Mese a rénszarvasról meg a kutyáról

A rénszarvas meg a kutya (azon) vitatkoztak, (hogy) melyiküket [kit közülünk] (sic) szereti jobban a gazda. A rénszarvas (azt) mondja:

— Engem nagyon szeret, én viszem őt a tajgán keresztül, hússal táplálom.

A kutya pedig (azt) mondja:

— Engem nagyon szeret, én egész éjjel ugatok, a házat őrzöm.

Hallotta a gazda ezt a vitát [beszédet], és azt mondta:

— Mindkettőtöket szeretlek. Mindkettőtökre szükségem van [ti nekem mindketten kelletek].

5.

kwere i kaaža

čeeγ kaaža paktyrx poot moolaut(e) i koočik čenčekuk, a kwere aamyd aaryo'γyt i xoyynže'spa:

— *qajko' tat, kaaža koočik čeenčand?*

a kaaža yža'lguk:

— *tat tárband, mat šeeptešpak?*

kwere yža'lguk:

— *kud koočik čenča, kak tat, naa koočik šeeptešpa.*

5.

A varjú meg a szarka

(Egy) fehér szarka ugrált a fa ágain, és sokat beszélt. A varjú meg (ott) ült nem messze és (ezt) kérdezte:

— Miért beszélsz olyan sokat, te szarka [miért te, szarka, sokat beszélsz]?

A szarka meg (azt) mondta:

— Te (azt) hiszed, hogy én hazudok?

A varjú (azt) mondta:

— Aki (olyan) sokat beszél, mint te, az sokat hazudik.

6.

čelenga i noma'

ooker bar kyba čelenga galy' xyrlanandko moyert paaret. tab čaažy, kuruča't xaj mannembyy'd i qolži'd noma'p. noma' xoowanžet čele'ngap:

— *tat qaj onenž tynd qwajaa'nd?*

čel'enga yža'lguk:

— mat awešpap nuužep moye'rt paaroyet i aa gonžeryap, kak xyrla kwašaa'det. mat a tenu'xap qajp mee'ka meešpugu. mat tārbak, što mašy'k (mažy'k) ablaa'de čumbne'la (sic).

— yy čurešyk ranše! —, yža'lguk noma. — dava'j mase' elešpugu.

čel'enga yža'lguk:

— dava'j wargešpelaj!

čaažay, čaažay mooyert paaroute i qolčaa'de: epa' koowrik. noma taby'p iyyd i yža'lguk:

— naadymnaŋee'la.

pato'm taby'štja čaaža't dałše.

qolžaa'di pomaa'gap, a načaa'bet nary naagerla', naagerla' ołčaa'd qošqaa-lyk adaa'det. imbad noma pomaa'gap i yžal'guk:

— naadymnaŋee'la.

čaažet taby'štja dałše. qolžaa'de čumbyne'p. čumbyne' (čumbne, čumpne') manžee'žikuk čel'engan i yža'lguk:

— tapče'l meeka pawizlo. fak mat abee'dačlax.

larymbe'lla čel'enga i čure'lla. a noma tabyn čenča:

— naa faa čenč čuumel-quulanen:

„.....”³ tat yy larymbe'nd kudymna'ja! meešed qajp mat tejka kadlax! pato'm parčle'nde čumbene'n:

— tat tenu'al mat kud endak? mašy'k üüdömba mažo'l aamdeyo tyka rasslee'dovat tii bezzako'nijap. taw kyba'jče čel'enga mat pamo'snijok.

— töölend tiila, pamo'sn'ijok, i mele'l meeka na koowrip.

čel'enga mexy'd noma'n koowrip. noma oomdi kawjort paarynd, iyyed odo'nd nary pomaa'gap naageerlaa'xe i toorešpyde:

— mii wary mažo'l aamdeyo, qory üüdesšpad tabt prika's weš cumbenee'lan. mat qooyen töömba, što šaannal (žaannal) čumbene'lla abižaa'jembaadet kybaa' noma'lap. awešpaadet, poolšpaadet. naaxe weeri'č(u)gu aa qygaut.

qory mexed sprawedlii'val suudep. onž kak keek zašurši't pomaa'gaxe, što čumbenee'nan xajow'nd nary tü wašqwannaayt. čumbene' larymble', mažo'nd kuuna.

čel'enga i noma' elešpugu qala'xi.

6.

A borjú meg a nyúl

Egyszer egy kis borjú elmaradt a tehenektől a réten. [Ő] ment, amerre a szeme [szem] látott, és (egyszer csak) meglátta a nyulat. A nyúl megkérdezte a borjút:

— (Hát) te mit járkálsz itt egyedül?

A borjú (azt) mondta:

— Én szénát ettem a réten, és nem vettem észre [nem láttam meg], hogy [amint] a tehenek elmentek. Én nem tudtam, (hogy) mit tegyek [mit nekem tenni]? Attól féltem [én gondoltam], hogy [engem] megesznek a farkasok.

— Ne sirj idő előtt [korábban] —, mondta a nyúl. — Rajta, éljünk együtt [velem élni]!

³ Nyelvmesterem nem tudta elmondani szelkupul.

A borjú [azt] mondta:

— Rajta, éljünk [élni fogunk] (együtt)!

Mentek, mentek a réten és (egyszer csak) látták: (ott) fekszik (egy) szőnyeg. A nyúl [azt] megfogta és mondta:

— Megfelel.

Azután [ők] mentek tovább.

Megláttak (egy darab) papírt, amelyen [és ott] piros betűk (voltak). A betűk elmosódtak [a víztől rosszul látszanak]. Fogta a nyúl a papírt és (azt) mondta:

— Megfelel.

Mentek [ők] tovább. Meglátták a farkast. A farkas ránézett a borjúra (dat.) és (azt) mondta:

— Ma [nekem] szerencsém van. Jól [én] megebédelek.

Megijedt a borjú és sírvafakadt. De a nyúl (azt) mondja neki [neki mondja]:

— Úgy mondják a szelkupok [ez a szelkupok jó mondása]: „A bajban légy türelmes, ha szerencséd van, légy óvatos.”⁴ Te ne félj senkitől! Tedd (azt), amit én mondok neked [neked mondok]!

Azután kiáltsd oda a farkasnak:

— Tudod te, hogy ki vagyok én [te tudod, én ki vagyok]? Engem az erdei cár küldött ide; (hogy) kivizsgáljam [inf.] a ti törvénytelenégeiteket. Ez a kis borjú az én segédem.

— Gyere közelebb, segédem [segéd], és add [fut. pro imperat.] (ide) nekem ezt a szőnyeget!

A borjú odaadta a nyúlnak a szőnyeget. A nyúl ráült a szőnyegre, a kezébe vette [vette a kezébe] a pirosbetűs papírt [a piros papírt a betűkkel], és olvasta:

— A mi nagy erdei cárunk, a medve megparancsolja [küldi az ő parancsát] minden farkasnak [plur.]. Úgy hallottam [az én fülembe jött], hogy a falánk farkasok bántják a kis nyulakat. Megeszik (őket), [elnyelik (őket)]. (Ez olyan szörnyűség), hogy alig lehet elhinni [ebben hinni nem akarunk].

A medve igazságos ítéletet hozott [csinált]. Ő [maga] (ti. a nyúl) olyan erősen zörögni kezdett a papírral, hogy a farkasnak szikrázott a szeme [a farkas szeméből piros tűz szóródott]. A farkas megijedve elfutott az erdőbe [az erdőbe futott].

A borjú meg a nyúl pedig még most is élnek, (ha meg nem haltak) [élni maradtak].

7.

ñaabla

elkykumbay — warkykumbay ära i paja. tabyštja'nan eexay neelikady maašeñka, iitlikadi waanũška. ooker — bar taabyštjaye qwačo'nd quangu qyge'layy. awd yža'lguk:

— faa neelikam, tat kuči'dnaj yy qwaja'k! beregii. čemñalika'md! mi paza'rt keeškłaj, teeka fa kawpip tawłaj.

⁴ A „szelkupok jó mondását” csak oroszul tudta a közlő.

taabyštijaaye qwanna'γ, a maašeńka kyba' čemńa'md omdylž'i'd paade'l
ńuužend agaroo'dyd paaron'd, onž kura'nna nade'laxe xanžergu. wdrug kuča'uta
waše'mble tööadet ńabla. ooker ńab ora'nyd kyba'jčep, omdoliži'd tut paaron'd,
wači'd pyrgyk i qwande'd maažo'nd. tēlće maašeńka, mannemba'd, čemńalik'a'd
ńeetua kučayanna'j. maaša čure'ńne i qaažyq kura'nna ńaablaštjatko.

kund maaša kuralešpy ńaablaštjatko, medergu' ńe možet. wdrug tab
qolč'i'd šoyo'rp, yža'lguk:

— šoyo'r, šoyo'r! tat aa tenua'l (tenwa'l), kuča'd ńaabla wašembaa'det,
mat čemńalikam ku qwandaad'et?

šoyo'r yža'lguk:

— paneežet pop šoyorond, tagdaa kadee'be.

maašeńka čeeylay panee'čed pop šoyorond, a šoyo'r tabyn kadeku'd, kuča'd
ńaabla qwannymbaa'det čemńalikap.

kuraa'lyšpa maaša qaažyk (qaažyk), qonžerny'd čew orwešpynd. tab
xoyynžyguk:

— čewli'ka, čewli'ka, kade't meeka, ku qwandaad'et mat čemńa'm ńaabla?
čew yža'lguk:

— εεptelel mat čoobarlam čund, mat kadlex teeka wate'p, kuča't qwannem-
baa'det ńaabla tat čemńa'likamd.

maašeńka čeeylay more'nnyd moolallap čooberna'n, panny'd wato't
paaro'nd, a čew (čiw) aadalžid nadee'likan waty'p, ku qwannymbaa'det ńaabla
taby't čemńalikap.

kura'nna čeyla'γ nadee'lika wato'ut i qonžerny'd: kyba' ky šorwa'tpa.
maašeńka kyn a'p xoyynža' čurle:

— kade't meeka, kylika', kuči'd ńaabla qwannymbaadyt mat kyba' čemńali-
kam.

ky nadee'likan kadykud:

— al'imba meeka wary (waryγ) pōō, mešaa'jimbada meeka, aaryo'nd
qwande'd pōöp!

maašeńka kuša'k orpt eexa,čayyžli'd pōp (pōöp) aaryo'nd, tagdaa' kyy
nadee'likan wate'p aadelžii.

kura'lešpy maašeńka wato'ute ii (i) qonžerny'd kyba' tabe'likap. tabee'lika
paktyrna'. maašeńka xoyanži'd tabep:

kade't, tabee'lika, ku mat čemńa'likam ńabla qwandaadet?

tabe'k yža'lguk:

— kuu mat paktyrla'x moolaute, naači'd tat čaažle'nd.

tabe'k pakterku'k, a nade'k čaažekuk, kuralešpykuk.

čaažy, čaažy nadeeka i tööa kyba mat. na matkyt waryγ pōönege'.

wańuu'sa aamda maadyt qwajaa'γet ii čooberpawreεšpyndet i xaanžε'rna.
podkrala's' maašeńka syba'k, ora'nnyd čemńalikap i moyne' kura'nna qaažyq.

pōönege' kolž'i'd nadeekap, üüded čeylay pagoo'ńu ńaablap. tabla' waše-
jaadet i medrešpaa'det nadee'likap. mančee'ža moyne' maašeńka i qolč'i'd ńaab-
lap. wot, wot, tabla' ora'nnenžaa'det nadee'likap. qolč'i'd maašeńka kyp i paktaa'
qet puužend. ńaabla miimak waše'mble qwannaadet. maašeńka wašeēča, čemń-
amd omdylžii't qwaqet paarynd i kuraleel'a moyne' čeylay.

ńaabla taabyγ qolč'aa'dyt, qyge'laadet ora'lgu. maašeńka qolž'i'd čewyp i
omteža'γ moolat puučend. ńaabla waše'mble kapčidaadet.

maašeńka čažle moyne' čagee'tymba. ńabla čweese paralečadet. kolč'aa'det
nadee'likap i qygaa'det ora'lgu. maašeńka qolč'id šoyo'ryγ, paktyča' šoyo'rd
puužo'nd, a ńaabla waše'mble qwannaadet.

*niľ'čik maaša wyručijnbad čemńalikamd. imja'l paja kalymba kajnaj-
jaa'xe. űűdet eed i awd moyne' tőxay. maašan fa kawpip tawymbaadet i űűil
prjaanik mexady.*

čapten veš.

7.

A vadkacsák

Élt egyszer egy [voltak, éltek ketten] (egy) öregember meg (egy) öregasszony. Volt nekik (egy) leányuk, *maašeńka* (és egy) fiuk, *waanuşka*. Egyszer (az öregeknek) kedvük kerekedett bemenni a városba [ők ketten a városba menni akartak]. Az anya [anyja] (azt) mondta:

— Jó leányom, te sehová ne menj el! Vigyázz a testvérkédre! Mi a vásárra megyünk, veszünk neked egy szép kendőt [neked jó kendőt veszünk mi ketten].

Ők ketten elmentek, *maašeńka* pedig leültette a kis testvérét a zöld fűre a veteményeskertbe [tetejére], maga (pedig) elfutott a kislányokkal játszani. Hirtelen odarepültek [repülve odaértek] valahonnan a vadkacsák. Egy kacsa megragadta a (kis) gyereket, felültette a szárnyára, felvitte a magasba, és elvitte a tajgába. Odafutott *maašeńka*, meglátta, hogy a kis testvére nincs sehol. *maaša* sírvafakadt, és hanyatthomlok futott a vadkacsák után.

Sokáig futott *maaša* [*maaša* futott] a vadkacsák után, (de) nem tudja (őket) utolérni. Hirtelen [ő] meglátta a kemencét. (Azt) mondta (neki):

— Kemence, kemence! Te nem tudod, hová repültek a vadkacsák [hová a vadkacsák repültek], az én testvérkémet hová vitték?

A kemence (azt) mondta:

— Tegyel fát a kemencébe, akkor megmondom.

maašeńka gyorsan rakott fát a kemencébe, és a kemence megmonda neki, hová vitték a vadkacsák [a vadkacsák vitték] a testvérkéjét.

Fut *maaša* hanyatthomlok, (egyszer csak) látja, (hogy ott) van egy fagyalbokor [fagyalbokor nő]. Ő megkérdezte (tőle):

— Fagyalbokor, fagyalbokor, mondd meg nekem, hová vitték az én fivéremet a vadkacsák?

A fagyalbokor (azt) mondta:

(Ha) leszeded az én bogyóimat [a földre],; (akkor) én megmondom neked az utat, (megmondom, hogy) hová vitték a vadkacsák a te testvérkédet.

maašeńka gyorsan letördelte a bogyóval (terhelt) ágakat [ágakat bogyóval], letette (azokat) az útra, és a fagyalbokor megmutatta a kislánynak az utat, (megmutatta, hogy) hová vitték el a vadkacsák az ő testvérkéjét.

Futott a kislány gyorsan az úton és látja: (ott) folyik (egy) kis folyó [kis folyó folyik]. *maašeńka* a folyó torkolatát kérdezte sírva:

— Mondd meg nekem, folyócska, hová vitték el a vadkacsák az én kis testvérkémet?

A folyó (azt) mondta a kislánynak [a kislánynak mondta]:

— Belém esett [esett nekem] (egy) nagy kő, zavar engem [nekem], vidd odébb [félre vidd] a követ!

maašeńka összeszedte minden erejét [amennyi ereje volt], (és) elmozdította a követ [mozdította a követ félre], ekkor a folyó megmutatta a kislánynak az utat [... az utat megmutatta].

Futott *maašeńka* az úton, és meglátott (egy) kis mókust. A mókuska ugrál. *maašeńka* megkérdezte a mókust:

— Mondd mókuska, hová vitték a vadkacsák az én testvérkémet?

A mókus (azt) mondta:

— Amerre én ugrálok az ágakon, te (is) menj arra [oda te menj]!

A mókus ugrált, a leány ment, futott.

Ment, ment a leányka, és megérkezett egy kis házhoz [házba]. Ebben a házban lakott a boszorkány.

wańuu'sa ült a ház mellett, [és] bogyót evett, és játszott. Odalopódzott *maašeńka* csöndben, fogta a kis testvérkéjét, és hazafutott lélekszakadva.

A boszorkány meglátta a leányt, küldte gyorsan üldözőbe a kacsákat. Ezek [ők] repülnek és utolérik a leánykát. Hátranézett [nézett vissza] *maašeńka*, és meglátta a kacsákat. Nézd, csak, nézd csak, [ők] (mindjárt) megragadják a leánykát. Meglátta *maašeńka* a folyót és bebújt a (meredek folyóparton előreugró) szikla [hegy] alá. A vadkacsák elrepültek mellette [mellette repülve elmentek]. *maašeńka* előugrott, a fivérét felültette a vállára, és gyorsan hazafutott [elfutott haza gyorsan].

A vadkacsák [őt] meglátták, meg akarták fogni. *maašeńka* megpillantotta a fagyalt és leült a (fagyal)bokor alá. A vadkacsák elrepültek mellette [repülve eltűntek (a szeme elől), tkp. elrejtőztek].

maašeńka ment hazafelé, sietett. A vadkacsák (is) hazafelé repültek [visszatértek]. Meglátták a leánykát, és meg akarták fogni. *maašeńka* meglátta a kemencét, beleugrott a kemencébe, a vadkacsák pedig elrepültek [repülve elmentek].

Így *maaša* megmentette a testvérkéjét. A boszorkánynak nem maradt semmi [a boszorkány maradt semmivel]. Este az apa és az anya (is) hazajött [jöttek ketten]. *maaša*-nak szép [jó] kendőt vettek és édes (fűszeres) kalácsot ajándékoztak (neki).

A mesének vége.

8.

Čaamže

kučar'a arpo't mažo't paaroutte, gosudar'stve elkykumba'γ, warkeku'mbay aamde'yo paja'nde. tabyštja'nnan naayor jüdi eezayi, qweečdi i fa ülad. nači' fa, što čapte'n aa kadle, ežot aa čenžle.

ooker — *ba'r aamde'yo yža'lguk iilan:*

— *illi lada'p, samastre'lp, nažkynnad'y faalla'k ii üüdani w raaznye stoorony. kuudet mat alčela samastre'l, nača't i tii paja'ti eela.*

wary čem'na'd üüdet samastre'lp i alča tab baja'rski (paja'rski) maadyt paarond. nača't warka' qweečdi paja'rski (baja'rski) ne.

sredn'il čem'na'd üüdet samastre'lp. tab ača kupee'česki krysa't paarond. nača't tabyt n'ewee'stad warke'spa.

kyba' üd, wačnuška, üüdet samastre'lymd. tab alča ponžet seredi'nand. nači't wargee'spy wary čaamže. čure'na wańuu'ska i yža'lguk:

— *qandur'k mat čamžep (čaamžep) naadarlebe? qandur'k paja'tko jiišplebe?*

wot ülad nadela'q. wary jiid jüxyd paja'rski (baja'rski) nep. sredn'il jüxyd kupee'set nep, a iwaa'nuška tady'd čaamžep. aamde'yo üla'n yža'lguk:

— *ülam, ülam! kadlii' pajaštjanandi, štoby tabla' čey fa nažp meexeamdi.*

čuree'la iwaa'nuška i tärbeku'k, qajinduk čaamže čeeγ najp meela?
oolymd üüdyd hiisko, zapečaa'liša.

— kwa, kwa, — xoyynža čaamže ära'nd. — qajko čuurand, qajko mase aa
čenčand?

iwaa'nuška yža'lguk:

— em meeka sadañje mexaa', štoby teeka čeeγ najp meegu i tabyp aabydgu.

— ne tuži, caree'wič qondee špyk. qart mudreñee'je üüdenan.

kuža't (kuža't) iwaa'nuška konda'x, čaamže niñgy'd qobymd, jii eeži
qweečdi i fa nade'tko, wasilii'soj primuudroj. čanžyy poone krasa't paarond ii
parčaa'.

— aawnekee' (awnekee'), enekee', tōōadi meeka', meexadi čeeγ najp aam-
deyotko, niłčii' najp, kuža't (kuža't) mat warya'k eenan awenan, awe špap
ñujil fa najp.

qart kel'a iwaa'nuška, ji qonžernyy'd: ostolt paarout epa' faa čey naj.

amny'd aamdeyo na najp, i poxwari'l čaamžep, i yža'lguk jiilan:

— mat iilami, tii pajaa'li ooker pet satkaali by wandmuči'p faa qweečdi.

iwaa'nuška čure'lla, zapečaa'liša. čaamže čenča:

— qajko tat čuurand, iwaa'nuška? ne tuži', caree'wič! qondle'nd! tjaa-
wylče'l mele'x qajp meeka naade meegu.

gondy' iwaa'nuška, a čaamže niñgy'd qoby'md tee, i kuraa'ne poone, i
qweeryd aawneke', eneke'.

— tōxadi, meexadi meeka qweečdi wandmuči'p aamdeyo'tko.

tabla' tōlčat čeeyla'γ, meaa'det taabyn wandmuči'p, a qaryt (qart) iid
qwande't amtekon (sic!), tab poxwa'li'l čaamžep i snoowa qweere'd jilamdi:

— niłži' eežō'p kadgu qweeraq, naayor mat iilami! nade'čayyt tōōadi
meeka pajala'dynse na smotr. meeka manembugu' tablap naade.

tōōa iwaa'nuška čamžen i yža'lguk:

— em apja't mešpa'd wary sadaa'ñep.

— qajil sadaa'ñep? — xoyynža čaamže.

iwaa'nuška pajadny (paja'deny) yža'lguk:

— naade tōōgu aamdeyon meeka tasse. tab manne'mbla taššend.

čaamže kadeku'd iwaa'nuškan:

— tapče'l qondee'čik, a tjaa'wlečel qwallaj.

qart čaamže üüdet eendene taabep ookert, a onž močau'nd qwalla'.

— ünte'lčle nunee'žep, na mat, čaamže, tōōšpendak aamdle' paaža'nd.

čemhalaa'det tōōa'det pajaa'nandese, tabla' šeerbaadet qweečdy fa plaat-
ilaadep, kawpilaadep, oolu'nd panbaa'det qweečdy swetki'llap. aamdeyo lakwa'ča, i
xwaal'it warye (wary) jiilamd paja'ndese.

wdruk keek zagramyxaa'lo. aamdeyo kywna'k qōt a alčukwa. larambe'lla
aamdeyo, yža'lguk:

— qajp meesplu tıpee'r'?

a iwaa'nuška kadeku'd:

— yy laarymbaa'di. naa mat paja'm tōōšpynda.

waše'mble tōōa soolo'tel kalaa'skaqyt mukty't kündela' (kündla') xare'lb-
endal. čanža' wasilii'sa. kudna'j aa gošty'd taabep. niłči'k qweečdi eežymba.
ñii čapte't aa kadle', ñii (ñi) xajo'nd aa qonžardle'.

iwaa'nuška iyd taabep oodo'und, i qwandet ostoo'lund tuboo'wal, qweečdi
stuulond omdažyd.

aamdeyo wary piirp meaxy, koči üüdep öde špüüdet, fa qwelp aweš-
pyydet. wasilii'sa üüdep a ödešpüd, aaw odo'nd qamže špyyd. qwelt lyp nači'tše

ooč'e'nyd. qonžerxüü'det pajaa'la, i nił'zi'pše meexüdet. tárbaa'det, nił'zi'krasaa'wicam ee'laayi. wašili'i'sa meža'lby (meža'lby), lerp leerešpy.

taabet moopyo'yet čee'y náabla pańšetpaadet etked. pajaa'ladi nił'zi'kše meegu qygelladi, aamdeyot waandep üüde zabryy'zgałi. aamdeyo qweeda i kańii'xyd pajaa'lamdi poone.

iwaa'nuška kuraa'naa maatkond. oraa'nad čaamžet qoobep i tünd čažyd. tü amny'd qoobyp.

töda mat wašili'i'sa, a taabe't qoob neetua. čure'naa tab i yža'lguk iwaa'nuškan:

— qaji tat meendal? adelžgu' naade eexa mašy'k, mat weešna'k tase' elni'k, a tipee'r prašša'j. golee mašy'k naayurköt čut puužoyy't, naayurköt aamdeyot maatkyt, qut aweešpedal keše'jnan.

poone waše'e qwannaa' wašili'i'sa.

iwaa'nuška čurle čure'naa. nomn omtee'ča, poklańii'lsa, ii qwannaa', ku xajd ade!.

kunde čaazy iwaa'nuška, popadaa'jetša taaben mukša'lbəl ära'.

— daroo'wa (taroo'wa), yža'lguk taby'n iwaa'nuška.

— qaj tat peendal? kuu čaaž'e'nd?

iwaa'nuška kadee'xyd, qajko' i kuu čaaža. ära' yža'lguk:

— tat qajko' čamžet qoobyp tünd apta'lžal? a tat šä'ča'lžymbal, i aa (a) teeka nińgegu' taabe't qoobyp. taabe'n eed nił'či'k meembad, štoby need naayor pod čaamžetko eečle warkni'. naa teeka qwapt, kuča'd tab pakaa'tiša, nači'd kuralee'špek.

iwaa'nuška niüdyt ära'p i qwannaa' wato'ute. čaažekuk wary wato'ut, a nafstree'ču qory. iwaa'nuška tárba':

— čačle'w qoryep.

qory y'a'lguk:

— yy qwadeečik mašy'k, mat teeka kužaa'nem (kužaa'nem) prigažuu's.

čaaža iwaa'nuška, čagee'tymba i qolžeed: waše'mba náab, tab qygy čačgu (čačegu) náabep, a náab (náab) paržaa' quttaree'.

— yy qwadee'šyk mašy'k. mat teeka prigažuu's'.

čaaža iwaa'nuška, qolčid n'omap. qygy' nap qwadgu', a noma' taby'n quttaree' yža'lguk:

— yy qwadeešyk mašy'k, mat teeka prigažuu's.

iwaa'nuška požalee'l noma'p i üüdid. čaaža iwaa'nuška koldet tommut ji qonžerny'd wary qwel-pičaa' (-piččaa'). qwel-pičaa' (-piččaa') epandaa ett oopket, pičaa' quttaree' yža'lguk:

— čačč'e'd mašy'k ett, mat teeka prigažuu's. iwaa'nuška čačč'e'd peča'p öt i čaažeguk dalše. wdruk qolčid kyba' maa'dep. kurisal tobo't amda. iwaa'nuška šer-na na mat i parča'.

— kuud tend warkjeešpenda?

imja'l pajaa' yža'lguk:

— mat imja'l pajaa' tend warkjeešpendak. kud meeka töömanda?

iwaa'nuška kadekud:

— mat iwaa'nuška, meeka naade konžergu' wašili'i'sap.

imja'l paja' yža'lguk:

— tat wašili'i'sal warga wary teewe'l kaše'jnan, i karauu'lymbaadet taabep koč quula.

iwaa'nuška maaderna imja'l paja'p:

— kadle'l qajindu'k wašili'i'sap meša'lgu kaše'jnan?

imja'l paja yža'lguk:

— *watot paaroyet orweešpyd wary tööw, na tööwt moolaa'yet yda' kădi a kădi'yet năb amda, a năbnan etta năbi', aa năabit puužooyet čweeka myga' etta. na myga'p xăbarle' jî kaše'j quule al'la (al'ela), i wašili'i'sa tat eela.*

iwaa'nuška üübča. üüdet meda' iwaa'nuška wary qeet paarynd. qol'či'd tööwp, aa medgu' (medugu') taaben ne moožet, quula aa üüdenžat.

wdruk kučauta töölča qory, quulap kañingnyd, a tööwet pop eeptyd. al'ča kădi, wašeja năb. noma', üüded page'p medergu' năabep. pagee' mederne'd năabep, qeettyd možound, năbi' al'ča ött, a pičaa' ora'nnyd năabep, meexy'd iwaa'nuškan. iwaa'nuška xăbarna'd myga'p, kaše'j quule al'ča. iwaa'nuška iiyed wašili'i'sap, i waryešpayi naadernaadi nemdi.

8.

A béka

Valahol messze a tajgában, (egy idegen) országban élt (egyszer) [voltak-éltek ketten] egy cár a feleségével. Három fiuk volt nekik, szép és jó fiúk (voltak). Olyan jók (voltak), hogy a mesében nem (lehet) elmesélni, szóval nem (lehet) elmondani [tkp. . . . elmesélve . . . elmondva].

Egyszer a cár (azt) mondta a fiainak:

— Fogjátok az íjat (meg) a nyilat, feszítsétek meg jól (az íjat), és lőjetek [engedjétek] különböző irányba. Akinek a házába beletalál a nyílvevő, annak a házában [ott] van a ti feleségetek.

A legidősebb [nagy] fivér [fivére] kilőtte [elengedte] a nyílvevőt, és az belecsapódott [leesett az] egy földbirtokos (or. bojár) házába [házára]. Ott él a bojár szép leánya [a szép bojár-leány].

A középső fivér[e] kilőtte [elengedte] a nyílvevőt. Ez [ő] a kereskedő tornácára esett. Ott él az ő menyasszonya.

A legkisebb [kis] fiú [fia], *waanuşka*, kilőtte [elengedte] a nyílvevőjét. Az leesett a mocsár közepén. Ott élt (egy) nagy béka. Sírva fakadt *waanuşka* és (azt) mondta:

— Hogy fogom én szeretni a békát? Hogyan vegyem feleségül [hogyan feleségül veszem]?

No, a fiúk [fiaik] megnősültek. A legidősebb fiú [a nagy fia] elvette a bojár leányát. A középső elvette a kereskedő leányát, *iwaa'nuška* pedig (haza-)hozta a békát. A cár (azt) mondta a fiainak:

Fiaim, fiaim! Mondjátok meg a feleségeteknek, hogy süssenek egy-egy szép fehér kenyeret [hogy ők fehér szép kenyeret csináljanak].

Sírva fakadt *iwaa'nuška* és (azon) gondolkozott, (hogy) milyen fehér kenyeret süt a béka. Mélyen lehajtotta a fejét, elszomorodott.

— Kvá-kvá, — kérdezte a béka a férjét. — Miért sírsz, miért nem beszélgetsz velem?

iwaa'nuška (azt) mondta:

— Az apám [nekem] (azt) a feladatot adta, hogy neked fehér kenyeret (kell) sütnöd [csinálni] és őt meg-(kell) kínálnod (vele) [etetni].

— Ne búsulj, cár fia, feküdj le! Aludj rá egyet! [A reggel bölcsebb az esténél.]

Amikor *iwaa'nuška* elaludt, a béka levette a bőrét, és gyönyörű [szép és jó] leánnyá változott, böcs *wašili'i'sa*-va. (Azután) kiment a ház elé [az utcára a tornácra] és (így) kiáltott:

— Nénikék, dajkák! Gyertek (ide) hozzám, süssetek [csináljatok] fehér kenyeret a cár részére, olyan kenyeret, (amilyet otthon ettem), amikor az apámnál (meg) az anyámnál éltem [amikor én éltem apámnál, anyámnál], (akkor) ettem (olyan) édes, jó kenyeret.

— Reggel felébredt *iwaa'nuška*, és látja: az asztalon van (egy) szép [jó] fehér kenyér.

Megette a cár ezt a kenyeret, és megdicsérte a békát, és (azt) mondta a fiainak:

— (Én) fiaim, a ti feleségeitek egy éjszaka szőjjenek törölközőket [sing.], jókat, szépeket.

iwaa'nuška sírva fakadt, elszomorodott. A béka (azt) mondta:

— Miért [te] sírsz, *iwaa'nuška*? Ne búsulj, cár fia! Feküdj le! Holnap megcsinálom, amit [nekem] meg kell csinálnom [csinálni].

Lefeküdt *iwaa'nuška*, a béka pedig levette a bőrét, és kiszaladt a házból [az utcára], és hívta a nénikéket, dajkákat.

— Gyertek, csináljatok nekem szép törölközőt a cár részére.

Ők odafutottak gyorsan, megcsinálták neki a törölközőt, és reggel a fiú elvitte a cárnak. Ő (ti. a cár) megdicsérte a békát, és ismét hívta a fiait:

— Azért hívattalak benneteket [ilyen beszédet mondani hívtalak (titeket)], három [én] fiam!; (E) héten gyertek el hozzám bemutatni a feleségeiteket [a feleségekkel szemlére]. Meg kell nézнем őket [nekem megnézni őket kell].

(Haza)jött *iwaa'nuška* a békához és (azt) mondta:

— Apám ismét adott [csinált] (egy) nehéz [nagy] feladatot

— Milyen feladatot? — kérdezte a béka.

iwaa'nuška (azt) mondta a feleségének:

— El kell mennem veled együtt a cárhoz [kell menni a cárhoz nekem veled]. [Ő] látni akar [megnéz] téged.

A béka [azt] mondta *iwaa'nuška*-nak:

— Ma feküdj le, és holnap elmegyünk.

Reggel a béka csak őt küldte el az apjához [elengedte az apjához őt egyedül], maga pedig (majd) utána megy.

— (Ha) mennydörgést hallasz [hallva], (akkor) az én (leszek), a béka, megérkezem ülve a hintó ülésén [kosáron].

A fivérek megérkeztek a feleségeikkel, [ők] (ti. az asszonyok) szép, finom [jó] ruhákat, kendőket vettek fel, szép virágfüzéseket tettek a fejükre. A cár nevetett, és dicsérte [dicséri] az idősebb [nagy] fiait a feleségükkel (együtt).

Hirtelen erős mennydörgés kezdődött. A cár majdnem elesett [majd félre nem esett]. Megijedt a cár, és (azt) mondta:

— Mit fogunk most csinálni?

De *iwaa'nuška* (azt) mondja:

— Ne féljetek! Ez (a mennydörgés azt jelenti, hogy) az én feleségem jön.

Odarepült [repülve megjött] hatlovas aranyos hintóban [aranyos hintóban, hat ló befogva]. Kiszállt [kijött] (a hintóból) *wasil'i'sa*. Senki nem ismerte fel őt. Olyan szép lett. Sem a mesében nem (lehet) elmondani, sem szemmel nem (lehet) látni.

iwaa'nuška kézenfogta [fogta őt kézen], és odavezette a tölgyfa-asztalhoz, leültette egy szép székre [szép székre leültette].

A cár nagy lakomát csapott [csinált], sok votkát ittak, jó halat ettek. (De) *wasil'i'sa* votkát nem ivott, a bal ruhaujjába [kezébe] öntötte. A halszál-

kát [a hal csontját] ugyanoda rejtette. Meglátták az asszonyok (ti. az idősebb fivérek feleségei), és ugyanúgy tettek. (Azt) gondolták, (hogy) ugyanolyan szépségekké változnak. *wasilii'sa* táncolt, dalolt [dalt (dalokat) dalolt].

Az ő háta mögött fehér vadkacsák úsztak a vízen. Az asszonyok (az idősebb fivérek feleségei) ugyanazt akarták [ugyanúgy tenni akartak], (nagy igyekezetükben) a cár arcát votkával lefröcskölték. A cár megharagudott, és kikergette az asszonyokat (az idősebb fivérek feleségeit a palotából) az utcára.

iwaa'nuška hazafutott [futott haza]. Fogta a béka bőrét, és a tűzbe vetette. A tűzben elégett a bőr [a tűz megette a bőrt.]

Hazajött [jött haza] *wasilii'sa*, és (látja ám, hogy) az ő bőre nincs (többé). Sírva fakadt [ő], és (azt) mondta *iwaa'nuška*-nak:

— Mit [te] tettél? Meg kellett volna várnod [várni] engem, (akkor) én örökre veled éltem volna, de most (már) ég veled! Megtalálsz engem hetedhét-országon [harminc, tkp. három-tíz földön] túl, a harmincadik birodalomban [harminc(adik) cár házában], az emberevő *kešee'-j*-nél.

És ezzel eltűnt [az utcára repülve elment] *wasilii'sa*.

iwaa'nuška keservesen [sírva] sírt. Az istenhez könyörgött, meghajolt, és elindult, amerre a szeme látott.

Sokáig ment *iwaa'nuška*. (Egyszer csak) szembejön vele egy púpos öregember.

— Üdvözöllek [egészséget], mondta neki *iwaa'nuška*.

— Mit [te] keresel? Hová még?

iwaa'nuška elmondta, hogy miért és hová megy. Az öregember (azt) mondta:

— Miért égetted el a békabőrt [te miért a béka bőrét a tűzben elégetted]? Nem te adtad rá (a leányra), és nem neked (kellett volna) levetned az ő (béka-) bőrét. [Neki] az apja úgy rendelkezett [tett], hogy a leánya három évig békává változva éljen. Fogd ezt a gombolyagot [nesze neked gombolyag], ahova ez [ő] gurul, oda fuss.

iwaa'nuška megcsókolta az öregembert, és ment (tovább) az úton. Megy az országúton [nagy úton], és szembe (jön vele egy) medve. *iwaa'nuška* (ezt) gondolta (magában):

— Lelövöm a medvét.

A medve (azt) mondta:

— Ne öl meg engem, meghálálom valamikor [én neked valamikor hasznos leszek].

Megy *iwaa'nuška*, siet, és (egyszer csak) látja (ám): (ott) repül egy vadkacsa. [Ő] le akarta lőni a vadkacsát, de a vadkacsa (így) kiáltott ember módjára:

— Ne öl meg engem! Meghálálom [én neked hasznos leszek].

Ment *iwaa'nuška*, (és egyszer csak) meglátta a nyulat. Meg akarta [ezt] ölni, de a nyúl úgy szólt hozzá ember módjára [neki ember módjára mondta]:

— Ne öl meg engem, meghálálom [én neked hasznos leszek].

iwaa'nuška megsajnálta a nyulat és elengedte. Ment *iwaa'nuška* az Ob folyó mentén, és meglátott (egy) nagy csukát [hal-csukát]. A csuka [hal-csuka] fekszik a víz mellett (a parton), a csuka ember módjára (így) szólt:

— Dobjál be engem a vízbe, meghálálom [én neked hasznos leszek]. *iwaa'nuška* bedobta a csukát a vízbe és ment tovább. Hirtelen meglátott egy kis házat. Kacsalábon forgó [házikó volt] [tyúklábon ült]. *iwaa'nuška* bement ebbe a házba és (így) kiáltott:

- Ki lakik itt [ki itt lakik]?
 A boszorkány (azt) mondta:
 — Én lakom itt, a boszorkány [én, a boszorkány itt lakom]. Ki jött hozzám [hozzám jött]?
iwaa'nuška (így) szólt:
 — Én *iwaa'nuška* (vagyok), nekem látnom kell [kell látni] *wasilii'sa-t*.
 A boszorkány (azt) mondta:
 — A te *wasilii'sa-d* a nagyfogú *kašee'-j*-nél él, és sok ember őrzi őt [őrzi őt sok ember].
iwaa'nuška kérdezi [kéri] a boszorkányt:
 — Mondd meg, hogyan (lehet) *wasilii'sa-t* megmenteni [elragadni] *kašee'-j*-től?
 A boszorkány (azt) mondta:
 — Az országút mellett [a nagy úton] áll [nő] (egy) nagy vörösfenyő, annak a vörösfenyőnek az ágain függ (egy bogyószedő) edény, és a (bogyószedő) edényben ül (egy) vadkacsa [vadkacsa ül], a vadkacsában pedig van (egy) tojás, a tojás belsejében pedig (egy) vékony tű van. Ezt a tűt kell eltörni, és *kašee'-j* szörnyethal [ezt a tűt eltörve, és *k.* halva elesik], és *wasilii'sa* a tiéd lesz.
iwaa'nuška elindult. Estére felért [jött] *iwaa'nuška* (egy) nagy hegyre. Meglátta a vörösfenyőt, de nem tud odajutni (a közelébe) [elérni azt nem tudja], az emberek nem engedik.
 Hirtelen valahonnan odafutott a medve, az embereket szétkergette, a vörösfenyőfát pedig kidöntötte. Leesett a (bogyószedő) edény, felrepült a vadkacsa. A nyúl elküldte a gácsért, hogy érje utol [utolérni] a vadkacsát. A gácsér utólérte a vadkacsát, megütötte a (vadkacsa) farkát, a tojás beleesett a vízbe, a csuka pedig megfogta a tojást, odaadta *iwaa'nuška*-nak. *iwaa'nuška* eltörte a tűt, *kašee'-j* (pedig) szörnyethalt, [halva elesett]. *iwaa'nuška* fogta *wasilii'sa-t*, és élnek (ketten), szeretik egymást.

Szelkup—magyar szójegyzék

A tyimi szelkup hangoknak megfelelő betűk sorrendje:

a, ä, b, č, d, e, ε, f, g, γ, i, y, j, k, l, l', m, n, n', η, o, ö, p, q, r, s, š, t, u, ü, w, x, ž.

(Ezekon kívül az orosz szavakban van: *c, r', s', t', z, ž.*)

<i>a</i>	de, és
<i>abee'dačgu</i>	ebédelni
<i>abižaajembugu'</i> (< or.)	bántani, megsérteni
<i>adelžgu'</i>	várni
<i>agaroo'd</i> (< or.)	veteményeskert
<i>ak</i>	száj
<i>alčegu', alčgu'</i>	esni, leesni
<i>amdgu, amdegu,</i>	ülni
<i>amgu'</i>	megenni, felfalni
<i>apja't</i> (< or.)	ismét
<i>aptalžgu'</i>	meggyújtani
<i>aryo't</i>	messze; oldalt

<i>awarmo</i>	zsákmány
<i>aw</i>	anya, anyácska; néni
<i>awe·špugu, arwe·špugu</i>	enni, felfalni
<i>awergu</i>	enni
<i>awre·špugu</i>	enni
aa	
<i>aa (a)</i>	nem
<i>aabydgu</i> , <i>aabydgu</i>	etetni, táplálni
<i>aadelžgu</i>	mutatni, megmutatni
<i>aadgu, aadegu</i>	látni
<i>aamdeyo, aamdeyo (~ amteko)</i>	cár
<i>aamdegu</i>	ülni
<i>aaryo·nd</i>	félre, távolabb
<i>aaryo·nyt</i>	közel, nem messze
<i>aaw</i>	bal
<i>aawneke</i> — <i>eneke</i> (<i>awnekee</i> — <i>enekee</i>)	nénikék — dajkák
<i>aaždee</i>	rénszarvas
ā	
<i>āra</i> , <i>āra</i>	öregember, nagypapa; férj
b	
<i>baja·rski (paja·rski) (< or.)</i>	úri, úré, földbirtokosé
<i>-bar</i>	-szor, -szer, -ször (pl. ötször)
<i>beregii</i> (< or.)	őrizz, vigyázz (rá)!
<i>bezzakoññija</i> (< or.)	törvénytelenység
č	
<i>čačgu, čažgu, čačegu,</i> <i>— čad, čadst</i>	dobni; löni; agyonlőni
<i>čan</i> (< or.)	miatt (névutó)
<i>čanžgu</i>	hordó, kád, vödör
<i>čagee·tembugu</i>	kimenni
<i>čayylžygu</i>	sietni
<i>čaptee</i>	eltávolítani, elmozdítani
<i>čaačgu</i>	mese
<i>čaamže</i>	menni
<i>čey, čeeγ</i>	béka
<i>čeylay, čeyla·γ, čeeqlay</i>	fehér
<i>čel</i>	gyorsan
<i>čelenga</i> , <i>cele·nga</i>	nap
<i>čemña</i>	borjú
<i>čemña·lika</i>	fivér, fiútestvér
<i>čenč</i>	vkinek az öccse
<i>čenčgu</i> , <i>čenčegu</i>	beszéd, mondás
<i>čew</i>	beszélni, beszélgetni
<i>čewlika, čewli·ka</i>	fagyal, fagyalbokor
<i>— čomb</i>	fagyalbokrocska
	alatt (időt jelölő névutó)

<i>čoober</i>	bogyó
<i>ču</i>	talaj; agyag; föld
<i>čum</i>	szelkup (főnév)
<i>cumbnε, čumpnε, čumbynε</i>	farkas
<i>čurelgu</i>	sírvafakadni
<i>čurgu</i>	sírni
<i>čurle</i>	keservesen [sírva]
<i>čuumel</i>	szelkup (melléknév)
<i>čuumel qu·p</i> (plur.: <i>čuumel quu·la</i>)	szelkup, szelkup ember
<i>čweeka</i>	vékony
<i>čweese</i>	haza, hazafelé
d	
<i>dalše</i> (< or.)	tovább
<i>doroo·wa</i> (<i>toroo·wa</i>) (< or.)	jó napot, adjon isten
e	
<i>ele·špugu</i>	élni
<i>elgu·, elkεgu·</i>	élni
<i>epgu·, epugu·</i>	feküdni
ee	
<i>eegu</i>	lenni
<i>eežgu</i>	válni vmivé, átváltozni
ε	
<i>edgu·</i>	függni, lógni
<i>elkygu—warkygu</i>	élni (mesékben: élt egyszer egy...)
<i>ett</i> (vö.: <i>öt, üüd</i>)	víz; pálinka, votka
<i>ež</i>	beszéd; szó
εε	
<i>εed*</i>	apa, az ő apja
<i>εeptgu, εeptygu·</i>	leejteni
f	
<i>fa, faa</i>	jó
<i>fak, faalla·k</i>	jól
i	
<i>i, ji</i>	és
<i>imja·l pajaa·</i> (<i>paja·</i>)	boszorkány, vasorrú bába
ii	
<i>iid, jiid</i>	vkinek a fia
<i>igu, iigu·, jiigu·</i>	venni, fogni
<i>iilikadi</i> (<i>iilikady</i>)	vkinek a fiacskája
<i>iize kaža</i>	iize koma (mitológiai hős)

y

yda· (vö. *edgu·*)
 yy
 yžalgu·

lóg, függ
 ne (tiltásban)
 mondani

j

jügu· vö. *iigu·*
 jiid vö. *iid*

k

kak (< or.)
 kadgu·
 kajil
 kajnaja·
 kalgu·
 kałia'ska (< or.)
 kana·k
 kañingu, *kañingu·*
 kaptyčgu·
 karauw'lymbugu
 karauw'lingu
 kawjo'r (< or.)
 kawpi·
 kaaža
 kaažna (*kaažna*)
 kädi
 keek
 keekla·γ
 ke
 ked-par
 kełōgu, *kełēgu*
 keškegu·
 ky, *kyy*
 kyba·, *kybaa·*
 kyba·jče
 kybama·rla
 kylika·
 kyn a·k
 kywna·k
 köt
 künde
 kold
 kondalgu
 kondee'čgu
 kondygu·

hogyan
 mondani
 milyen, miféle
 semmi
 maradni
 kocs, hintó
 kutya
 elhajtani, elüzni; szétzavarni
 rejtőzni, bújni
 őrizni, őrködni
 őrködni, várni, meglesni
 szőnyeg
 sál, kendő
 szarka
 minden, mindegyik, minden egyes
 fazék, edény (bogyó gyűjtésére)
 erősen
 nagyon
 domb, hegy
 domb, a dom teteje
 felébredni
 menni, elmenni (vhová)
 folyó
 kis, kicsi
 kicsi; gyerek; kisebb testvér
 gyerekek
 patak
 folyó torkolata
 majdnem, alig
 tíz
 ló
 Ob
 elaludni
 lefeküdni
 lefeküdni

*Nyelvemsterem csak birtokos személyraggal tudta mondani ezt a főnevet:

em,	mat em	'apám'
el·	tat el	'apád'
eed,	tabe't eed	'apja'

konžergu (vö. *gonžergu*)
koč, koči, kočik (*kooč, koočik*)
koowrik (< or.)
krasaa-wica (< or.)
krysa (< or.)
ku, kuu
kučayannaj
kuča't, kuuča't, kuča'd
kuča'ta
kuča'uta
kuči'd
kuči'dnaj
kud, kuud
kudna'j, kudnaja', kudymna'ja
kungu
kund, kunde
kupee'česki (< or.)
kupee's (< or.)
kuralgu
kuralešpugu
kurisal (< or.)
kuša'k
kužaa'nem (*kužaa'nem*)
kuža't (*kuža't*)
kuudet (< *kud*)
kwa jagu
kwere

l

lada
lakwa'čegu
larymbugu
ler
lergu
ly

m

mad
manembugu', mannembugu'
manžee'žgu
mase', masse (< *mat*)
mašyk, mašy'k (< *mat*)
mat
mat
maž
mažo'l
maadergu
maatkonđ
medergu', medergu'
medgu', medugu'

látni; megpillantani
 sok
 szőnyeg
 szépség, szép nő
 tornác, veranda
 hová, merre
 sehol, semerre
 hol, hová, merre
 valahol
 valahonnan
 hová, merre
 sehová
 ki, kicsoda
 senki
 elfutni
 sokáig
 kereskedői, kereskedőé
 kereskedő
 futni, elfutni; elindulni
 futni
 tyúk-, tyúké
 hány, mennyi
 egyszer, valamikor
 amikor
 kié, kinek a...
 menni
 varjú

íj, íjas csapda
 nevetni
 félni, megijedni
 dal
 énekelni
 csont

ház
 nézni
 nézni, rápillantani
 velem
 engem
 én
 haza; házba
 tajga, erdő
 erdei
 kérni, könyörögni
 haza, hazafelé
 utolérni
 odaérni, elérni

medrešpugu
 megu
 meša'a'jembugu (< or.)
 meša'lgu
 mešpugu
 meža'lbugu
 meegu
 meeka (< mat)
 meešpugu
 mi, mii
 miimak (< or.)
 mina'n (< mi)
 myga, myga
 moča'und
 moy
 moyer (mooyer)
 mooyne' (moyme', mooyne')
 moola (plur.)
 moorelgu
 mož
 muudgu
 mudrehee'je (< or.)
 mukša'lbəl
 muktyt

n

na, naa
 nafstee'ču (< or.)
 na smotr (< or.)
 nabii'liš (< or.)
 nača't
 nača'a'bet
 nači't (naači't)
 nači'tše (še < or.)
 nade'k, nadeeka [dem.]
 nade't (< or.)
 nade'lika (nadeelika)
 nadgu
 naa
 naadergu
 naade (< or.)
 naadymnaŋee'la
 naager
 naayo'r, naayor, naayur
 naayurköt
 naaxe (< na)
 ne, nee
 neelika, neelikady [dem.]
 nıl'i-k
 nıl'i-kše, nıl'ži-pše (še < or.)

utolérni
 adni, ajándékozni; feladni (leckét)
 zavarni
 megmenteni, kiragadni vhonnan
 adni, feladni (leckét, feladatot)
 táncolni
 tenni, csinálni
 nekem
 tenni, csinálni
 mi; mienk
 mellett, közelében
 nálunk
 tú
 később, vki után
 hát, vkinek a háta
 rét, mező, legelő
 vissza; haza
 ágak
 törni, letörni
 farok
 ugatni
 bölcsőbb, okosabb
 púpos
 hat (számnév)

ez, az
 vkivel szemben, szembe
 szemlére
 megteltek, tele lettek
 ott, oda
 ott
 oda, ugyanoda
 ugyanoda
 leány
 hét (hét nap)
 leány
 házasodni, megnősülni
 lám, no
 szeretni
 kell
 megfelel
 levél
 három
 harminc (három-tíz)
 ennek, ehhez
 leány, vkinek a leánya
 kislány, vkinek a kislánya
 így, úgy
 ugyanúgy

<i>niłži·, niłži·, niłči·</i>	ilyen, olyan; ugyanolyan
<i>nunež</i>	mennydörgés; vihar
<i>nup</i>	isten
<i>nužny· (< or.)</i>	kellenek, szükségesek
n	
<i>ńab (plur. n'aabla)</i>	kacsa, vadkacsa
<i>ńaj</i>	kenyér
<i>ńary</i>	piros
<i>ńaxkelgu·</i>	kinyújtani
<i>ńaabi·</i>	tojás
<i>ńemdi (< ńe)</i>	egymást
<i>ńe moožet (< or.)</i>	nem tud, nem képes
<i>ńe tužii· (< or.)</i>	ne búsulj
<i>ńewee·sta (< or.)</i>	menyasszony
<i>ńeetua (< or.)</i>	nincs
<i>ńidgu</i>	megcsókolni
<i>ńingegu·</i>	levetni, lehúzni
<i>ńiisko (< or.)</i>	alacsonyán, mélyen
<i>ńoma·</i>	nyúl
<i>ńuul (~ ńujil)</i>	édes
<i>ńuž</i>	fű; széna
o	
<i>od, ood</i>	kéz; ruhaujj
<i>ogo·t (oogo·t)</i>	régen, valamikor
<i>oɣlažəšpugu· (ooɣlalžəšpugu·)</i>	tanulni
<i>ol, ool</i>	fej
<i>omdgu·, omdəgu·</i>	leülni, ülni
<i>omdalžgu·</i>	ültetni, leületni
<i>omtegu</i>	imádkozni, könyörögni
<i>one·k</i>	magam, magad, maga
<i>onž, onε·nž</i>	egyedül, maga
<i>or</i>	erő
<i>oralgu·</i>	megfogni, elkapni
<i>orwešpugu, orweešpugu</i>	nőni
<i>ostol, osto·l (< or.)</i>	asztal
<i>ooker, ookr</i>	egy
<i>ookert</i>	csak (őt), egyedül (őt)
<i>ooker — bar (ookr — ba·r)</i>	egyszer
<i>oopket</i>	-nál, -nél (névutó)
<i>oožemgu·</i>	elrejtteni, eltitkolni
ö	
<i>öde·špugu</i>	inni
<i>öt (vö. ett)</i>	víz
p	
<i>pagee·</i>	gácsér
<i>pagoo·nu (< or.)</i>	utána, üldözőbe
<i>paja·</i>	feleség; öregasszony, nagymama

<i>pajarko</i> (j)igu	feleségül venni
<i>pakaa'tiša</i> (< or.)	gurul
<i>paktegu</i>	ugrani
<i>paktjrgu</i>	ugrálni
<i>paktyčgu</i>	ugrani
<i>pamo'snijok</i> (< or.)	asszisztens, segéd
<i>pangu</i>	tenni, helyezni
<i>pańšetgu</i>	úszni
<i>paralečygu</i>	visszamenni, visszatérni
<i>paroute</i> (vö. paarout)	-on, -en, -ön (névutó)
<i>paržegu</i> (parčegu)	felkiáltani
<i>patkylgu</i> (paktylgu?)	lemenni, lemerülni, lebukni
<i>parvizlo</i> (+dat.) (< or.)	jól járt, cserencéje volt
<i>paza'r</i> (< or.)	piac
<i>paaro'yet, paaret</i>	-ra, -re (névutó)
<i>paarond, paaro'nd, paarynd</i>	-ra, -re (névutó)
<i>paarout, paaroute, paaroutte</i>	-on, en, -ön; vmin végig (névutó)
<i>paadel, paade'l</i>	zöld
<i>paaža</i>	(fonott) szán, szánkó
<i>pelžo'mb</i>	az éjszaka folyamán, egész éjjel
<i>pendgu</i>	keresni
<i>pet</i>	éj, éjszaka
<i>pičaa</i> (piččaa)	csuka
<i>piir</i> (< or.)	lakoma
<i>pyrgyk</i>	magasan, fent
<i>plaat'i</i> (< or.)	ruha
<i>po, poo</i>	fa
<i>pod</i> (pot)	év
<i>podgu</i>	főzni
<i>poklañi'lsa</i> (< or.)	meghajolt
<i>pomaa'ga</i> (< or.)	papír
<i>ponž</i>	mocsár
<i>popadaa'jetša</i> (< or.)	szembe jön, találkozik, arra téved
<i>poxvali'i'l</i> (< or.)	megdicsérte
<i>požal'ee'l</i> (< or.)	megsajnálta(a)
<i>poolēšpugu</i>	elnyelni, lenyelni
<i>poone</i> (poone)	utca
<i>pöō</i>	kő
<i>pöōnege</i>	boszorkány
<i>pöōnege'saj</i>	erdei manó, erdei ördög [boszorkány szem]*
<i>prašša'j</i> (< or.)	isten veled, viszontlátásra
<i>prigažu'u's'</i> (< or.)	megfelelek, hasznos leszek
<i>prika's</i> (< or.)	parancs
<i>primuu'droj</i> (< or.)	böles
<i>prjaan'ik</i> (< or.)	(fűszeres) kalács
<i>puužond, puužend, puučend</i>	-ban, -ben, vmin belül; alatt (névutó)

* Mitológiai alak, emberevő óriás.

puužooyet, puužooyt

q

qaj
qajil
qajinduk, qajindu'k
qajko, qajko'
qalgu'
qandu'k
qamžugu'
qart
qaažyq (qaažyq, qaažyk)
qe
qettygu'
qygygu'
qo
qob
qolžgu'
qondalgu (kondalgu)
qondee'čgu (kondee'čgu)
qondygu' (kondygu')
qonžergu'
qory
qošqaa'lyk
qošti'
qoštygu'
qöt
qup (plur. quula)
quttaree
quule
qwač
qwadee'čgu
qwadee'špugu
qwadgu'
qwaajaayet
qwaaja'gu
qwaq
qwandgu', qwandegu'
qwangu', qwangu
qwapt
qwatgu'
qweečdi
qwel
qwel — pičaa' (-piččaa')
qwerqu'
qweedgu

r

rassledowať (< or.)
ruužel adj. (subst. ruuž)

vmin túl; -ban, -ben, vmin belül
 (névutó)

mi, micsoda
 milyen, miféle
 hogyan; milyen
 miért
 maradni, lemaradni
 hogyan
 önteni, tölteni
 reggel
 hanyatthomlok
 domb
 megütni, eltalálni
 akarni
 fül
 bőr, irha
 meglátni, megpillantani
 elaludni
 lefeküdni
 lefeküdni
 látni, megpillantani
 medve
 rosszul
 rossz; rosszul
 felismerni
 félre, oldalt
 ember, emberi lény
 emberi módon, ember módjára
 holt, holtan [halva]
 város
 megölni
 kapni, szerezni
 megölni
 mellett (névutó)
 menni
 váll
 elvinni
 elmenni, elindulni
 gombolyag
 megölni
 szép
 hal
 csuka [hal-csuka]
 hívni, felhívni, felszólítani
 feldühödni, megharagudni

kivizsgálni
 orosz

8

sadaa'ni, sada'nje (< or.)
saj (vö. *xaj*)
samastre'l (< or.)
satkaali by (< or.)
seredi'nan (< or.)
smotr (< or.)
snoowa (< or.)
soo'lotel (< or.)
sprawl'i'wal (< or.)
sred'nil (< or.)
stuul (< or.)
sud, swud (< or.)
swetki (< or.)
syba'k

feladat, munka
 szem
 íj
 szónének, szőjjenek
 között, közepette (névutó)
 szemle
 ismét, újból
 arany-, aranyból való
 igazságos
 középső
 szék
 ítélet
 virág, virágfüzér, koszorú
 halkán

8

šaannal (žannal) (< or.)
šarča'łžegu
še
šergu
šergu'
šeptegu'
šiw (*šyw*)
šynnee'
škola (< or.)
šoyo'r
šorombugu'
šöt
štoby (< or.)

kapzsi, mohó, falánk
 felvenni (ruhát)
 nyelv
 felvenni (ruhát)
 bemenni, belépni
 hazudni
 hamu
 mindkettő
 iskola
 kályha, kemence
 folyni
 erdő
 hogy

tab
tabee'lika, tabe'lika [dem.]
tabe'k
tabyn, taabyn taaben (< *tab*)
taby'p, taabep (< *tab*)
tabyštja (tabyyštja) taabyštjaγe,
taabytijaayε
tabyštja'nan tabyštja'nnan (< *ta-*
byštja)
tabla' (< *tab*)
tabt, tabyt, taabet (< *tab*)
tadgu'
tagdaa' (< or.)
tapo't
tapče'l
tase', tasse (< *tat*)
taššend (< *tat*)
tat

ő
 mókus
 mókus
 neki
 őt
 ők (ketten)
 nekik kettőjüknek (van); ővék (ket-
 tőjüké)
 ők
 övé
 hozni
 akkor
 az idén, ez évben
 ma
 veled
 téged
 te

<i>taw</i>	ez
<i>tawgu</i>	venni, vásárolni
<i>taadergu</i>	vinni, szállítani
<i>taašendii</i> (< <i>tat</i>)	téged
<i>tärbgu</i> , <i>tärbgu</i>	gondolni
<i>tew</i>	fog (főnév)
<i>tee</i>	el, tova-
<i>teeka</i> , <i>tejka</i> (< <i>tat</i>)	neked
<i>tend</i>	itt
<i>tengu</i> , <i>tenugu</i> (<i>tenugu</i>)	tudni
<i>tii</i>	ti; tietek
<i>tiila</i>	közelebb
<i>tyka</i>	ide
<i>tynd</i>	itt
<i>tjaawylčel</i> (<i>tjaawlečel</i> , <i>tjaawlčel</i>)	holnap
<i>tob</i>	láb, lábszár
<i>tommüt</i>	a (folyó) part mentén; vminek a szélén (< <i>tob</i> , <i>prosecut.</i>)
<i>torgu</i>	olvasni
<i>tölčgu</i> (<i>tölčgu</i>)	odafutni
<i>töna:k</i>	fazék
<i>töögu</i> , <i>töögu</i>	megérkezni
<i>tööšpugu</i>	sietni
<i>töow</i> , <i>töow-po</i>	vörösfenyő
<i>tu</i>	szárny
<i>tuboo:wal</i> ; (< <i>or.</i>)	tölgy, tölgyfából való
<i>tü</i>	tűz
<i>tülde</i>	puska
<i>u</i>	
<i>ustuu:l</i> (< <i>or.</i>)	szék
<i>ü</i>	
<i>üd</i>	est, este (főnév)
<i>üntelčgu</i> , <i>üntelčgu</i> (<i>ündelčgu</i>)	meghallani
<i>üübžgu</i>	elindulni
<i>üüd</i> (vö. <i>ett</i>)	víz; pálinka, votka
<i>üüdet</i>	este (mikor?)
<i>üüdgu</i> , <i>üüdgu</i>	küldeni, elindítani, elengedni
<i>w</i>	
<i>wačgu</i> (<i>wačigu</i>)	felvenni, felemelni
<i>wadešpugu</i>	gyújtani
<i>wand</i>	arc
<i>wandmuči</i>	törülköző
<i>wargešpugu</i>	élni
<i>wary</i>	nagy
<i>wary teewe:l</i>	nagyfogú
<i>waryla:γ</i>	erősebben
<i>warkegu</i>	élni

<i>waše'žgu, waše'e'žgu</i>	elrepülni, felrepülni
<i>waše'mbgu, waše'mbugu</i>	repülni
<i>waše'mble tōōgu</i>	odarepülni [repülve jönni]
<i>wašqwatgu</i>	hullani, szétszóródni; szóródni
<i>wat (watt)</i>	út
<i>waž</i>	hús
<i>wdrug (< or.)</i>	híretelen, egyszer csak
<i>weś (< or.)</i>	minden, mindegyik
<i>weeri'čgu, weeri'čugu (< or.)</i>	hinni, elhinni
<i>weešna'k (< or.)</i>	mindig
<i>wyru'čingū (< or.)</i>	megmenteni, kisegíteni
<i>w raaznye stoorony (< or.)</i>	különböző irányba (plur.)
x	
<i>xaj (vö. saj)</i>	szem
<i>xanžergu, xanžergu</i>	játszani
<i>xare'lgū</i>	felszerszámozni, befogni (lovat)
<i>xaza'jn (< or.)</i>	gazda
<i>xābargu</i>	eltörni, összetörni
<i>xyr</i>	tehén
<i>xoyynžgu, xoyynžygu</i>	kérdezni
<i>xwaalit (< or.)</i>	dicsér(i)
ž	
<i>žaut</i>	-ból, -ból, -tól, -től (névutó)
z	
<i>zabryy'zgalī (< or.)</i>	lefröcskölték
<i>zagramyxaa'lo (< or.)</i>	mennydörgés kezdődött
<i>zapečaa'līsa (< or.)</i>	elszomorodott
<i>zaspoo'rili (< or.)</i>	vitatkoztak
<i>zašurši't (< or.)</i>	elkezd zörögni

SZABÓ LÁSZLÓ

A jelentés kérdései

I. A pszichologizmustól a strukturalizmushoz¹

1. Ma már aligha vonható komolyan kétségbe, hogy a nyelvtudomány klasszikus korszaka részben SAUSSURE, főleg pedig BLOOMFIELD munkásságának hatására századunk első évtizedeiben véget ért, és egy új korszak vette kezdetét tudományunk történetében.

A strukturalizmus megjelenése legalább olyan minőségi változást jelent a nyelvről szóló klasszikus felfogáshoz képest, mint amilyen fordulatot az Einstein nevéhez fűződő relativitás elmélete hozott a fizikában a klasszikus mechanikához képest.

A nyelvtudomány klasszikus korszakának egyik sajátossága az volt, hogy sok mindennel foglalkozott, ami többé vagy kevésbé összefügg a nyelvvel, kapcsolatban van vele, de viszonylag kevés figyelmet fordított magára a nyelvre. A klasszikus korszak például egyik fő feladatának tekintette a nyelvek összehasonlítását. Sokan ma is ezt tartják a nyelvtudomány tulajdonképpeni feladatának. Pedig a nyelvek közötti rokonság kérdése — már ami e jelenség okát és a belőle levonható következtetések természetét illeti — valójában kívül esik a nyelvtudomány legbensőbb feladatkörén.

Mindannyian jól tudjuk, hogy rokon nyelvek általában miként jönnek létre. Oly módon, hogy egy viszonylag egységes ősn nyelv beszélői — történelmi-társadalmi okok hatására — szétválnak, s a szétválás eredményeként nyelvük hajdani egysége is felbomlik. A lényeg tehát az, hogy a rokon nyelvek létrejöttének nem nyelvi okai vannak.

S miként állunk a nyelvi rokonságból levonható következtetésekkel? Említsünk erre néhány példát az indoeurópai összehasonlító nyelvészet köréből. Tudjuk pl., hogy a régi indoeurópai nyelvekből összeállítható egy szóhasznítás, amelynek 'érc, fém' a jelentése. Ebből pedig levonható az a következtetés, hogy az indoeurópai ősn nyelv beszélői még szétválásuk előtt megismerték a fémmegmunkálást. Egy másik közismert példa. A keletre szakadt indoeurópai nyelvek mezőgazdasági terminológiája nem eredeti. Ebből viszont az a következtetés vonható le, hogy az indoeurópai népek a földműveléssel csak a szétválásuk után ismerkedtek meg. Az ilyen példák számát tetszőlegesen szaporíthatnánk. Valamennyi arról tanúskodik, hogy a nyelvi rokonságból nyerhető adatok jórészt nyelven kívül eső körülményekre vetnek világot, legfeljebb csak technikájukban tartoznak a nyelvtudományra, végcéljukban nem.

¹ Jelen írásom „Questions of Meaning” című kis monográfiám (Mouton & Co., The Hague, „Janua Linguarum” XXVII) kisebb mértékben módosított magyar nyelvű változata.

Vessünk most egy pillantást a nyelvek közötti érintkezésnek arra a formájára, amelynek eredményeként jövevényszavak kerülnek át az egyik nyelvből a másikba! A magyar nyelvben pl. mintegy ezer szláv jövevényszó van. Mit tudunk meg, ha ezeket a szláv jövevényszavakat vizsgáljuk? Mindenekelőtt azt, hogy a magyarok, miután a Kárpát-medencében megtelepedtek, szláv nyelvű népekkel kerültek tartós érintkezésbe. Ez történelmi tény. Ha a szláv jövevényszavakat abból a szempontból vizsgáljuk, hogy az élet milyen területére tartozó fogalmakkal kapcsolatosak, akkor viszont az tűnik ki, hogy a mezőgazdaságot és a kereszténységet a magyarság csak a honfoglalás után, jórészt szláv közvetítéssel ismerte meg. Ez viszont művelődéstörténeti tény. A magyar nyelv szláv jövevényszavainak a vizsgálata tehát felbecsülhetetlen értékű adalékokkal szolgálhat a történész meg a kultúrtörténész számára, de viszonylag keveset árulnak el a szavak magáról a magyar nyelvről. Egyetlen nyelvre sem jellemző az, hogy melyik nyelvből és milyen jövevényszavak kerültek bele — ez csak az illető nyelvet beszélő népre jellemző. S így a nyelvtudomány, ha jövevényszavakat vizsgál, semmi több, mint *ancilla historiae*.

Fentebb azt mondtuk, hogy a nyelvi rokonság adatai nyelven kívüli körülményekre derítenek fényt. Természetesen nemcsak azokra. Voltak a nyelvhasznításnak nyelvi következtetései is. Csakhogy ezek a következtetések mindig az egyes nyelvekben fellelhető alakok, jelenségek stb. *történetére* vonatkoztak. Korunk nyelvtudományát viszont nem a jelek története, hanem a jelnek egy adott rendszerben elfoglalt helye érdekli. (Lásd I. 4.) Ennek meghatározása viszont csak a vizsgált nyelv — mint önmagában zárt rendszer — anyaga alapján történhet. Ezzel magyarázható, hogy az összehasonlítás századunkban háttérbe szorult, mert sok mindenre feleletet ad, csak éppen arra nem, ami századunk nyelvtudományát elsődlegesen érdekli. Helyesen írja WARTBURG: „Jede Sprache ist auf einer jeden ihrer Stufen ein System, das seine innere Beziehungen in sich selber trägt, das seinen eigenen Gesetzen folgt, und streng genommen zu seiner Erklärung keines Vergleiches bedarf.”²

2. A szerzők többsége — valahányszor a nyelvtudomány századunkban bekövetkezett nagy változásának a méltatására kerül sor — azt emeli ki, hogy a strukturalizmus, mint neve is mutatja, a XIX. század atomisztikus nyelvfelfogásával szemben a nyelvet zárt rendszernek tekinti. Ennek a megállapításnak sem igaz voltát, sem fontosságát nem akarjuk elvitatni. Úgy gondoljuk azonban, hogy a legszembeűnőbb különbség a múlt század felfogása és a mi korunk meggyőződése között nem ebben van, s még csak abban sem, hogy a szinkronia kérdéseinek ma jóval nagyobb jelentőséget tulajdonítunk, mint elődeink.

A XIX. század nyelvtudományának — a végső elméleti-világnézeti alapokat illetően — az a legszembeűnőbb vonása, hogy a nyelv valóságát az egyéni tudatba helyezi, tehát elsődlegesnek és valóságosnak azt tartja a nyelvből, ami abból az egyén tudatában él. Ezzel szemben a strukturalizmust az a felismerés hatja át, hogy a nyelv természetére nézve nem pszichikai, elsődleges formában nem az egyén tudatában él, s éppen ezért vizsgálatára a pszichológiai

² „Betrachtungen über das Verhältnis von historischer und deskriptiver Sprachwissenschaft”, *Mélanges linguistiques offerts à CHARLES BALLY* (Genève, 1939), 9. 1.

kategóriái és módszerei nemcsak hogy elégtelenek, hanem egyszerűen inkompetensek és indifferensek.

Tudjuk, hogy az újgrammatikusoknak a nyelvre vonatkozó általános nézeteit PAUL kodifikálta. Ő adott hangot a legvilágosabban annak a nézetnek is, hogy egyén felett álló, egyénen kívüli nyelv voltaképpen nincsen, csak individuális nyelvek vannak, s az „angol nyelv”, „német nyelv” stb. terminusok merő fikciókat takarnak, fikciókat, amelyek mögött nincs valóság.

Azt a primitív nézetet, hogy e nyelv székhelye az egyéni tudat, támogatni látszott az a körülmény, hogy egy nép kihalása, tehát az egyéni tudatok megszűnése esetén a nyelv is kihal. Ez a tény azonban egyáltalán nem bizonyítja a nyelv pszichikai természetét. Hisz egy nép kihalása esetén annak nemcsak a nyelve megy veszendőbe, hanem megsemmisül egész társadalmi léte, megsemmisülnek az intézményei, a termelő erői és a társadalmi viszonyai is. Márpedig ez utóbbiakról senki sem állíthatja komolyan, hogy csak az egyéni tudatban léteznek, hisz ha ez igaz lenne, akkor néhány felvilágosító rádióbeszéddel meg lehetne változtatni egy ország társadalmi rendjét.

A nyelv székhelye nem lehet az egyén tudata. Ha egy adott nyelvi közösség minden beszélője esetében feltennénk a kérdést: vajon az illető nyelv léte függ-e az illető beszélő lététől (halálától, a nyelvközösségből való kiválásától stb.), akkor e kérdésre határozott nemmel kellene felelnünk. Azt tapasztalánk tehát, hogy a nyelv külön-külön minden egyes beszélőtől független, külön-külön minden egyes beszélő a nyelven kívül áll, vele szemben áll. A nyelv létezett az egyén születése előtt és létezni fog az egyén halála után, mégpedig minden egyes individuum születése előtt és minden egyes individuum halála után.

Eltérően PAULTól és irányzatától WUNDT is felismerte annak a nézetnek a tarthatatlanságát, mely szerint a nyelv az egyén tudatában él. WUNDT úgy próbálta megoldani a kérdést, hogy a nyelv valóságát az egyén tudatából a kollektív tudatba helyezte át. Csakhogy ez a kollektív tudat WUNDTnál még lényegében nem más, mint az egyéni tudatok összege, átlaga, hasonlósága. Viszont ma már tudjuk, hogy az egyéni tudatok mechanikus összeadása nem eredményez kollektív tudatot. Az egyéni tudatok együttesen sok egyéni tudatot adnak. Ellenkező esetben azt kellene feltételeznünk, hogy az egyéni tudatok valamilyen misztikus metamorfózison mennek keresztül és összeadódnak.

A kérdést kielégítően csak az oldja meg, ha feltételezzük a nyelv objektívítását.³ Mit jelent az, hogy a nyelv objektív? Azt, hogy elsődlegesen, valóságosan nem az egyén tudatában létezik, hanem azon kívül. Ami az egyén tudatában van, az nem a létező nyelv, hanem annak csak szubjektív lenyomata, szükségképpen hiányos és egyénenként eltérő tükröződése. A nyelvtudomány tárgya a valóságos egyéntől független nyelv lehet csak, azok az elképzelések, amelyek az egyénben a tőle független, objektív nyelvről élnek (pl. a hírhedt Sprachgefühl stb.) a nyelvtudomány szempontjából teljesen közömbösek. E tekintetben éles különbség van strukturalista és pszichologista nyelvfelfogás között. A pszichologisták a nyelvtudomány igazi tárgyának az egyénben élő nyelvi elképzeléseket tartották. Ebből következett, hogy valójában tagadták a nyelvtudomány önállóságát; a pszichologista nyelvész számára a nyelvtudomány lényegében a lélektan egyik alkalmazott ága. E tekintetben még

³ Lásd hozzá SZMIRNYICKIJ, A. I., Objektivnoszty szusesesztovonyija jazika. Moszkva, 1954.

SAUSSURE sem lépett tovább. Amikor egyfelől zseniálisan megjövendőlte az általános jeltan eljövetelet, másfelől az egészet a társadalmi lélektan egy új fejezetének nyilvánította.

A nyelv objektivitásának megértését, e nézet elterjedését nagymértékben gátolja az a körülmény, hogy a nyelv nem mutatkozik meg olyan „kézzelfogható” módon, mint a fizikai világ tárgyai. Egy ház esetében pl. könnyen külön tudom választani a házról készült fényképet és a kép tárgyát, a valóságos házat. A nyelvi leírás esetében a leírás tárgyát, a nyelvet nem tudom a házhoz hasonló módon megmutatni. Ám ez nem szól a nyelv objektivitása ellen. Csak arról nem szabad megfeledkeznünk, hogy az objektivitásnak két formája van. Egyszerűbb formája az, amelyet az úton heverő kódarab képvisel, s általában a tárgyi világ. Kevésbé szembetűnő, bonyolultabb, s éppen ezért nehezebben felismerhető az a forma, amelyet a nyelv képvisel. Ez a társadalmi objektivitás. De ez az utóbbi is objektivitás, mert eleget tesz az objektivitás alapvető definíciójának: nem az egyén tudatában él, hanem azon kívül, attól függetlenül. A társadalmi objektivitás fogalmának feltárása és kidolgozása MARX KÁROLY érdeme. De meg kell mondanunk, hogy a nyelv objektivitásának gondolatához a strukturalizmus legjobb képviselői is eljutottak. Ennek bizonyosságául álljon itt egy HJELMSLEV idézet: „... le grammairien n'a pas besoin d'avoir recours au phénomène subjectif constitué par le sentiment linguistique des sujets parlants; au contraire la considération de ce facteur variable et fuyant ne servirait qu'à troubler le résultat. Le système linguistique et les valeurs dont il consiste ne sont pas des faits psychologiques. Le système et les valeurs sont indépendants de l'individu ...”⁴

3. Mint láttuk, századunk nyelvtudományának legfontosabb felismerése a nyelv létezési módjára, székhelyére vontkozik. Ám annak a megállapításnak, amely szerint a nyelv objektív, tehát a beszélőtől független, nem pszichikai természetű jelenség, fontos következményei vannak az emberi nyelv és más társadalmi jelenségek viszonyát illetően is. Tudjuk jól, hogy PAUL híres könyve előszavában azokat a tudományokat tekinti szellemtudományoknak, amelyek tárgyában szerepe van a pszichikai tényezőknek, szemben a természettudományokkal, amelyek tárgyában pszichikai tényezők nem játszanak szerepet.⁵ Az I. 2.-ben mondottakból viszont az következik, hogy a nyelvtudomány egészen sajátos helyet foglal el a társadalomtudományok körében. Miként az orvostudomány az általános biológiához, úgy viszonylik a nyelvtudomány az általános jeltanhoz. Csak míg az orvostudomány és a biológia egyformán természettudomány, addig a nyelvtudomány társadalomtudomány, az általános jeltan viszont nem az. Ez olyan dilemma, ami még megoldásra vár.

Egyébként tudjuk, hogy eddig még senkinek sem sikerült törvényszerű összefüggést feltárnia egyfelől nyelvi szerkezet, másfelől meghatározott társadalmi forma (feudalizmus, kapitalizmus stb.), kultúra, faj, vallás stb. között. A múlt század a nyelvet a kultúra egyik fejezetének, részének tekintette. A strukturalista nyelvészet másik fontos felismerése viszont — a nyelv objektivitása

⁴ HJELMSLEV, L.: „La catégorie des cas. Étude de grammaire générale.”: *Acta Jutlandica*, VII (1935), 86. l.

⁵ „Das psychische Element ist der wesentliche Faktor in aller Kulturbewegung, um den sich alles dreht, und die Psychologie ist daher die vornehmste Basis aller in einem höherem Sinne gefassten Kulturwissenschaft” (PAUL, H., *Prinzipien der Sprachgeschichte*, Halle, 1920, 6. l.).

mellett, ill. abból következően — az, hogy a nyelv a kultúrának nem része, hanem csak hordozója, eszköze. Egy sajátos kultúra vagy kultúrkör rajta-hagyhatja nyomait a nyelven, de nem szabhatja meg szerkezetét. Az irodalom, vallás, jog stb. tehát gyökeresen más természetű jelenség, mint a nyelv. Mindezek meghatározott társadalmi alaphoz vannak kötve. Mások a feudalizmus jogviszonyai, ismét mások a kapitalizmuséi. Mindezek a nyelven keresztül, pontosabban a nyelven keresztül is kifejezésre jutnak, de a nyelv nem azonosul velük, hisz alapvető vonása, hogy csak jelöli őket, mégpedig önkényesen jelöli valamennyit. Ezért tekinti századunk nyelvtudománya a nyelvet *sui generis* rendszernek, nem pedig különböző természetű összetevők konglomerátumának.⁶

4. Fentebb már emlékeztettünk arra a közismert tényre, hogy századunk nyelvtudománya jóval nagyobb súlyt fektet a szinkrón vizsgálatokra, mint tette azt a nyelvtudomány előző, klasszikus korszaka. Sokan ebben a múlt század egyoldalú történeti érdeklődésének a reakcióját látják, s arról beszélnek, hogy szinkrónia és diakrónia egyensúlyának, sőt valamely szintézisének kell idővel bekövetkeznie. Ezzel kapcsolatban a következőket jegyezném meg:

A mai gyakorlat kétségtelenül az, hogy a szinkrón vizsgálatok egyre inkább a strukturalizmus szellemében készülnek, ugyanakkor a nyelvtörténeti munkák zöme a hagyományos szemlélet alapján folyik. Ebből sokan azt a hamis következtetést vonták le, hogy a strukturalizmus voltaképpen csak a szinkrónia területén jogosult, s a történeti nyelvészet régi módszerei éppen olyan érvényesek a maguk területén, mint amilyenek a strukturalizmus megjelenése előtt voltak. Ez nyilvánvalóan nem igaz. Ha csakugyan helytállók a strukturalizmus megállapításai, akkor minden nyelvészeti munka, amely nem a strukturalista szemlélet alapján készült, szükségképpen idejét múlta lehet csak, akár a szinkrónia, akár a diakrónia területéről legyen szó.⁷ A nyelvtudomány egysége akkor áll majd tehát helyre, ha a történeti nyelvészetben is uralkodóvá válik a strukturalista szemlélet. A strukturalizmus nem a nyelvtudomány egyik területének módszere, nem is egy a lehetséges módszerek közül, hanem — ha a nyelv valóban rendszer — a nyelvi vizsgálat egyetlen korszerű metodológiája.⁸

Ám a nyelvtudomány oly kíváncsi egységéből korántsem következik szinkrónia és diakrónia egyenlő fontossága. Úgy gondoljuk, hogy a szinkrónia, amely egy adott időpont nyelvéllapotával foglalkozik, mindig fontosabb

⁶ „Linguistics must attempt to grasp language, not as a conglomerate of non linguistic (e.g. physical, psychological, logical, sociological) phenomena, but as a self-sufficient totality, a structure *sui generis*” (HJELMSLEV, L., *Prolegomena to a Theory of Language*, 2. 1.).

⁷ SZ. K. SAUMJAN egyik előadásában igen világosan mutatott rá arra a tényre, hogy minden nyelvészeti munka, amely nem a strukturalizmus szellemében készült, szükségképpen metafizikus, mert összefüggéseiből kiragadva vizsgálja a nyelvi jelenségeket. Ezzel szemben a strukturalista írók — még akkor is, ha nem marxista szerzők tollából jelentek meg — az ösztönös dialektika bizonyos vonásait mutatták. Lásd O szootnosenyii szinkronnogo analiza i isztoriceszszkogo izucszenyija jazikov. Moszkva, 1960, 71. 1.

⁸ V. V. IVANOV helyesen emelte ki, hogy sok tudós — ahelyett, hogy szinkrónia és diakrónia között tenne különbséget — hamis ellentétet posztulál strukturalizmus és historizmus között. Lásd O szootnosenyii ... 78. 1.

marad, mint a diakrónia. Miért? Nos erre a kérdésre olyan választ kell adnunk, amely az első pillanatban meglepheti az olvasót. Azért fontosabb a szinkrónia, mert a nyelv jelek rendszere. Ezt ugyan ma már deklaratívén mindenki elfogadja, de sokan itt megállnak és nem vonják le e döntő felismerés következményeit. A jelviszony specialitása tudvalevőleg éppen az, hogy külsőleges viszony. Nem tartalom és forma viszonya. A jel nem tartalmazza a jelentéseket — ha tartalmazná azokat, akkor már nem lenne jel. Mármint éppen azért, mert a jelviszony külsőleges, nem okozati viszony, a jel funkcionálása szempontjából teljesen közömbös, hogy a jel használati köre milyen megfontolások, tényezők stb. hatására alakult ki, illetve hogy a jel alkalmazási módjában milyen változások mentek végbe. Továbbá: Mivel a jelviszony nem okozati viszony, mindazokat a változásokat, amelyek a jelek alkalmazási módjában végbemennek, magából a jelviszonyból nem vezethetjük le. Ez viszont azt jelenti, hogy a jelviszonyban beálló változásokat vagy a jelek használatára vezethetjük vissza, vagy pedig azokra a körülményekre (az azokban beálló változásokra), amelyek közepette használják e jeleket.

Hogy egy adott időpontban fungáló jelrendszer — s így nyelv is — milyen nagymértékben független saját történetétől, azt kitűnően mutatja az eszperantó nyelv esete. Közvetlenül megalkotása után az eszperantó nyelvnek nem volt története, s ennek ellenére vígan betöltötte feladatát. (Annak esetleges felsorolását, hogy az eszperantó nyelv egyes szavai milyen nyelvekből lettek összeválogatva, természetesen nem tekinthetjük az eszperantó nyelv történetének.) Általában a jövőben a nyelvtudomány egyik fontos feladata lesz, hogy tisztázza, egyáltalán lehet-e egy jelrendszernek története. Van-e értelme az ilyen kérdésfeltevésnek? Azt is tisztázni kell, hogy meddig tekinthető egy jelrendszer még ugyanannak, s mikortól másnak — ha nem másiknak?

5. A fentebb összefoglalt alapelveknek megfelelően századunk nyelvtudománya komoly erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy levetkőzzön a pszichologista nyelvszemlélet maradványait, más szóval azért, hogy a humanisztikus-romantikus nyelvszemlélet helyét az egzakt vizsgálódás foglalja el. Ami az előző korszak romanticizmusát illeti, e téren mindenekelőtt a jelentés megítélését kell említenünk, valamint azt a módot, ahogy a jelentés kérdéseit a nyelvi elemzésben felhasználták. Mivel elődeink általában visszaéltek a jelentés alkalmazásával, a strukturalizmus meglehetősen szkeptikus álláspontot foglalt el ezzel a kérdéskörrel szemben. Közben élt és ma is él egy irányzat, amely a szemantikát önálló és fontos stúdiumnak tekinti. Elég, ha ULLMANN vagy KRONASSER nevét említjük, s máris tudjuk, hogy melyik irányzatra gondolunk. Ez az irányzat — éppen a strukturalizmus említett, s mint majd látni fogjuk, lényegében jogos aggályaiból eredően — a nyelvtudomány periferiájára került. Mégpedig periferiára abban az értelemben, hogy nincs különösebb hatással a nyelvtudomány fejlődésére, és több tekintetben elmaradt attól, nem tudott lépést tartani annak elméleti haladásával. Így ez az irányzat — amelyet tradicionális szemantikának nevezünk a továbbiakban — lényegében megrekedt a pszichologizmus alapjainál. Ezt mindjárt a II. fejezetben mutatjuk ki, ahol a nyelvi jel pszichologista koncepcióját vesszük szemügyre.

II. A nyelvi jel pszichológista koncepciója

1. Ókori felismerés, hogy a nyelv jelek rendszere. Ám a nyelvtudomány különböző korszakaiban ezt az alapvető igazságot nem hangsúlyozták mindig egyforma nyomatékkal. Például egészen elhalkult ez a tétel a múlt század második felében, a pszichologizmus uralmának idején. Ezért hatottak SAUSSURE idevágó megállapításai az újdonság erejével.

Mármost nyilvánvaló, hogy ha a nyelv jelek rendszere, márpedig legjobb tudásunk szerint az, akkor a nyelvi jel természetének és alkotórészeinek tisztázása nemcsak a szemantika feladata (ha egyáltalán a szemantika önálló tudomány), hanem általában alapvető és elsőrendű feladata a nyelvtudománynak. Nos, kétségtelen, hogy a nyelvi jelről sokan és sokat írtak. Az utóbbi években azonban standardizálódott a nyelvi jelnek egy olyan elképzelése, amelyet, ha nem lenne túlságosan hosszú név, SAUSSURE—OGDEN—GOMBOSZ—ULLMANN-féle jeleképzelésnek is nevezhetnénk, valójában pedig inkább SAUSSURE—WEISGERBER elgondolásról van szó.

A szóban forgó jeleképzelés alapja az a SAUSSURE-i megállapítás, miszerint „Le signe linguistique unit non une chose et un nom, mais un concept et une image acoustique”.¹ Tehát SAUSSURE a nyelvi jelet voltaképpen két pszichikai természetű alkotórész egységeként képzelte el. ULLMANN a két alkotórészről expressis verbis meg is mondja: „Le signe linguistique se trouvera donc restreint à deux termes, tous deux d'ordre psychique: le nom et le sens, ainsi qu'au lien qui les unit l'un à l'autre.”² Mármost a nemzetközi szakirodalomban tudomásom szerint WEISGERBER volt az első, aki felvetette azt a gondolatot, hogy a jelentés nem azonos egyszerűen a fogalommal, hanem viszonyfogalom, mégpedig név és fogalom viszonya.³ Tehát lényegében WEISGERBER nézetét képviseli ULLMANN is, amikor a jelentést így definiálja: „Meaning is a reciprocal relation between name and sense, which enables them to call up one another.”⁴ Ezek után nézzük meg, hogy a korszerű, tehát strukturalista nyelvfelfogás talajáról miként vélekedhetünk a nyelvi jelnek, ill. jelentésnek imént vázolt felfogásáról.

2. Nyilvánvaló, hogy már a SAUSSURE-i kiinduló tétel alapvetően elhibázott. Mégpedig két súlyos tévedés rejlik benne. Először is abszurdum, hogy a jel a nevet is meg a képzetet is magába foglalja. Hisz jel és jelölt dolog viszonya önkényes, míg a képzet és annak valóságban levő megfelelője nem ilyen viszonyban van egymással. Az asztal jele akármilyen hangsor lehet, de az asztal képzete nem lehet akármilyen. Az asztal képzetének hasonlítani kell az asztalra. Ha nem hasonlít hozzá, akkor vagy nem az asztal képzete, vagy egyáltalán nem is képzet.

A másik tényező az, amely szerint a nyelvi jel esetében nem a név, hanem annak csak akusztikai-pszichikai képe, tehát megint csak egy mentális tényező jön számításba. Vizsgáljuk meg ezt a gondolatot!

A nyelvnek az a feladata, hogy a bennünk támadó szubjektív tartalmakat mások számára is megfoghatóvá tegye. Mivel nincs módunk arra, hogy

¹ SAUSSURE, F. de, Cours de Linguistique générale. Paris, 1949, 100. l.

² ULLMANN, S., Précis de sémantique française. Berne, 1952, 22. l.

³ Lásd „Die Bedeutungslehre — ein Irrweg der Sprachwissenschaft?": Germanisch-romanische Monatsschrift XV (1927), 161—83. l.

⁴ ULLMANN, S., The Principles of Semantics. New York, 1957, 70. l.

e szubjektív tartalmakat közvetlenül cseréljük ki, kénytelenek vagyunk azokat objektívvá tenni. Ennek az objektívvé tételnek, átváltoztatásnak az eszközei a jelek. A jel tehát hivatásából eredően per definicionem csak objektív, fizikai lehet. Mivel agyunkhoz az érzékeinken keresztül vezet az út, a jelek az érzékeinkre hatnak, azokon keresztül tudósítják az agyat. Érzékelni viszont csak azt lehet, ami materiális. Már Szent Ágoston is világosan látta ezt, jeldefiniciója erről tanúskodik.⁵ Anyagtalan jel, olyan jel tehát, amelyet sem hallani, sem látni, sem tapintani stb. nem lehet, semmiről sem tudósíthat, semmire sem figyelmestethet.

3. Nézzük most ennek a jeleképzelésnek a továbbfejlesztett formáját, amely — mint említettük — voltaképpen WEISGERBER nevéhez fűződik, s ULLMANN a legharcosabb propagálója. Eszerint tehát a jelentés a SAUSSURE-i *image acoustique* és a *concept* viszonya lenne.

a) Ha a jelentés a tárgy képzetének és a név képzetének a viszonya lenne, akkor — mivel két képzet viszonyáról van szó, két olyan alkotórészről, amely „*d'ordre psychique*” — nos akkor a jelentés nem nyelvi, hanem pszichikai jelenség lenne. Hisz nyilvánvaló, hogy két pszichikai alkotórész viszonya csak pszichikai kapcsolatot eredményezhet, nyelvit nem. Ez esetben viszont a jelentés valóban nem tartozna a nyelvhez, s a jelentéstan nem a nyelvtudománynak, legfeljebb csak a pszichológiának lehetne egy fejezete.

b) Ha a jelentés a tárgy képzetének és a név képzetének a viszonya lenne, akkor a jelentés egyformán függene mind a tárgy, mind a név képzetétől. Ez viszont azt jelentené, hogy minden esetben, amikor a név alakja megváltozik, változna a jelentés is, függetlenül attól, hogy a tárgy, ill. annak képzeke változatlan marad. Az ómagyar korban pl. az *út* szó hangalakja *utu* volt. A XIII. század folyamán a magyar nyelv rövid szóvégi magánhangzói lekoptak, s azóta e szó *út* alakban él tovább. Mármint, ha a jelentés a név és a tárgy-képzet viszonya lenne, akkor fel kellene tételeznünk, hogy az *út* mást jelentett a XIV. században, mint az *utu* a XII.-ben, függetlenül attól, hogy az *út* képzeke nem változott, mivel maguk az utak sem javultak. Más szóval ez azt jelentené, hogy a jel és a jelentés viszonya nem önkényes, mert a jel legkisebb változása maga után vonja a jelentés változását is. ULLMANN tehát nem vette észre, hogy amikor a jelentés meghatározását illetően WEISGERBERhez csatlakozott, voltaképp a nyelvi jel önkényességének egyébként általa is hangoztatott helyes tételét tagadta meg.

A nyelvi jel SAUSSURE-i koncepciója tehát teljes egészében pszichologista felfogást tükröz. Természetesen a pszichologista jel-koncepció nem áll elszígeztelen SAUSSURE nézetei között, hanem szükségszerű következménye annak a módnak, ahogyan SAUSSURE a *langue-parole* kettősséget kezeli.

SAUSSURE, mint tudjuk, a nyelvet határozottan különválasztotta a beszédétől. Úgy képzelte, hogy mindannyiunk fejében él egy ideális jelrendszer, amely anyagtalan, s ennek az ideális rendszernek alkalmi valóraváltása, realizációja a beszéd.

Az természetesen nyilvánvaló, hogy minden beszélőben él a nyelvrendszernek egy nagyjából-egészéből azonos képe. Ám a nyelv objektivitásának I.2.-ben kifejtett tételéből következik, hogy az egyén tudatában élő nyelvi

⁵ „Signum est quod et se ipsum sensui et praeter se aliquid animo ostendit.” *Patrologiae Cursus Completus. Tomus XXXII, 1410. l.*

rendszer nem a valóságos nyelv, hanem annak csak szubjektív lenyomata. Ez a másodlagos nyelv lehet független a beszédétől. Akkor is a fejekben van, ha hallgatok vagy alszom. De az objektív, az elsődleges, az egyéntől független nyelv csak a beszédben lehet jelen. SAUSSURE „langue”-ja tehát lényegében megegyezik a pszichologista PAUL „egyéni nyelvével.”

c) ULLMANN komoly erőfeszítést szentel a jelentés „funkcionális” fogalmának meghatározására. Ám e funkcionális jelentés életképtelenségét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy ULLMANN is minduntalan hűtlenné válik hozzá. Ennek bizonyítására most csak egyetlen példát idézünk: A poliszémiáról szólva ULLMANN azt írja, hogy „one word can have more than one sense”.⁶ Mármost felvetődik a kérdés, hogy ULLMANN koncepciójában mi a szó. Előzetes okfejtéséből úgy tűnne, hogy a szó három tényezőből áll: névből, értelem-ből s a kettő viszonyából, azaz jelentésből. Az a megállapítása viszont, hogy „one word can have more than one sense”, azt mutatja, hogy ez esetben csak a hangsort tekinti szónak, az értelmet már nem. Végül nem hallgathatjuk el, hogy a jelentés „funkcionális” fogalma a történeti nyelvészetben egyszerűen használhatatlan. Ezt ULLMANN is beismeri: „Meaning’, ‘semantic relationship’ are purely synchronistic terms, virtual moulds and patterns in the minds of members of the speech-community; they become meaningless in a diachronistic context.”⁷ S valóban, a diakrónikus jelentés tárgyalása közben ULLMANN-nál eltűnik a jelentés „funkcionális” fogalma, s mindvégig a névvel meg az értelemmel operál, mégpedig külön-külön. Helyesen állapította meg ezt APRESZJÁN is, ULLMANN-ról írott recenziójában: „Ennek ellenére — írja — S. ULLMANN munkáiban sok minden az olvasó ellenkezését váltja ki. A jelentésnek, mint a hangkomplexum és a fogalom viszonyának »funkcionális« meghatározása, amit a szó fejezne ki, nem tekinthető meggyőzőnek. Ez az elképzelés belső ellentmondásokra vezet S. ULLMANN sémáján belül. A nyelv egyik alapvető egységének ULLMANN a szót tartja, de a szó kritériuma csak addig játszik szerepet nála, amíg annak autonóm voltáról beszél. A továbbiakban a szó fogalmát a »név« és az »értelem« kategóriáiban oldja fel, és a szinkrón szemantika minden alapfogalmát úgy határozza meg, mint bizonyos nevek és bizonyos értelmek viszonyát. Ám realiztikus nyelvszemlélete arra készteti ULLMANN-t, hogy következetlen legyen és később ismét szerepelteti gondolatmenetében a szó kritériumát... [Bekezdés.] Éppen azzal, hogy S. ULLMANN maga is érzi alaptételeinek ingatagságát, nos ezzel magyarázható az az első pillanatra paradoxként ható tény, hogy a jelentés meghatározására fordított oly nagy erőfeszítése ellenére a későbbiek során nem használja ezt a terminust, s továbbra is a név és az értelem kategóriáival operál.”⁸

4. Figyelemre méltó, hogy WEISGERBER és ULLMANN jelegondolását pszichologista oldalról is érte kritika. KRONASSER azt vetette WEISGERBER szemére, hogy a jelentéstant voltaképpen fogalmak tanával akarja pótolni, s a szemasziológia elleni támadása nem egyéb terminológiai hadakozásnál. Éppen ezért vizsgáljuk meg, hogy az a jelegondolás, amelyet KRONASSER képvisel, különb-e a WEISGERBERÉNél!

⁶ The Principles, 117. l.

⁷ The Principles, 171. l.

⁸ APRESZJÁN, JU. D., Voproszi Jazikoznanyija: 1959/2. 140. l.

KRONASSER mélységesen pszichológista. Míg WEISGERBERRE és ULLMANNRA hatott SAUSSURE (aki pszichológista volt, de nem csak az), addig KRONASSER teljes egészében a SAUSSURE előtti szemlélet talaján áll. Ezért nem véletlen, hanem nagyon is jellemző, hogy a jel terminus nála nem fordul elő. A jelentésről azt tanítja, hogy az „mehr oder minder komplexives seelisches Phänomen, das an ein sinnlich wahrnehmbares Symbol gebunden ist”, valamilyen, hogy az „Erinnerungsvorstellung”.⁹ Tehát KRONASSER számára a jelentés minden további nélkül azonos a képzetrel. Míg ULLMANN szerint a nyelvi jel két képzetnek: a hangsor képzetének és a tárgy képzetének a viszonya, addig KRONASSER a nyelvi jelet egyfelől a hangsorból, másfelől a képzetből építi fel. (Ez utóbbit Wortinhalt-nak is nevezi, ami természetes következménye annak, hogy a szemlélete nem jelszerű.) A jelentés felfogását tekintve tehát KRONASSER is ott tart, ahol ULLMANN. Mert ha a jelentés egyszerűen azonos a képzetrel, akkor az éppúgy nem nyelvi jelenség, ahogy két képzet viszonya sem az. Ha a jelentés képzet lenne, akkor KRONASSER szemasiológiája volna képp a képzetek tana, s mint ilyennek semmi keresnivalója a nyelvtudományban. Ha a jelentés egyszerűen a képzetrel lenne azonos, akkor a nyelv hangok és képzetek összege lenne. Ez esetben viszont nem tekinthetnénk egynemű jelenségnek, s a nyelvtudományt önálló tudománynak. Ha a nyelv hangokból és képzetekből állna, akkor a nyelvtudományt részint a fizikába, részint a lélektanba olvaszthatnánk be. KRONASSER nemcsak hirdeti, hogy a jelentés azonos a képzetrel, hanem le is vonja ennek következtetéseit. Hogy mire megy velük, azt a IV.4.-ben fogjuk látni.

5. Az előzmények alapján leszögezhetjük, hogy az a pszichológista felfogás, amelynek bírálataival az I.2.-ben foglalkoztunk, ma is virul a tradicionális szemantikában, a SAUSSURE-i jeleképzelés formájában. E tekintetben tehát a tradicionális szemantika az első világháború előtti évek szemléletét tükrözi.

Említettük, hogy visszatérünk még GOMBOCZ ZOLTÁN szerepére. Úgy látjuk ugyanis, hogy ULLMANN ISTVÁN nagymértékben eltúlozza a szemantikus GOMBOCZ jelentőségét. Ennek következtében — főként a magyarul nem olvasó szakemberek előtt — GOMBOCZ hovatovább SAUSSUREREL vetekedő fantomává női ki magát.

Az a munka, amelyre ULLMANN minduntalan hivatkozik, 1926-ban jelent meg egy dél-magyarországi városban, Pécsen. Nem önálló mű, hanem egy több kötetes magyar történeti nyelvtan negyedik, jelentéstani kötete.¹¹ E kötet második fejezete „A szó lélektani alkata”, harmadik fejezete pedig „A szó logikai alkata” címet viseli. (GOMBOCZ mint pszichológista láthatólag mindenre gondolt, csak arra nem, hogy a szónak nyelvi alkata is lehet.) Egyébként azt, hogy GOMBOCZ milyen mélyen át volt itatva a pszichológista szemlélettel, nos azt éppen ennek a munkájának a bevezetéséből láthatjuk. Többek között ezt olvashatjuk itt: „Az emberi lélek nagyjában mindenütt egyforma; a képzetársulás törvényei Németországban sem lényegesen mások, mint Finnországban vagy Indiában.”¹² Ennek alapján leszögezi, hogy a jelentéstani törvényei

⁹ KRONASSER, H., Handbuch der Semasiologie. Heidelberg, 1952, 56. l.

¹⁰ KRONASSER: uo. 83. l.

¹¹ Jelentéstan.

¹² I. m. 6. l.

általános emberi, panchronisztikus törvények. De ha a jelentéstan törvényei panchronisztikus törvények — veti fel a kérdést GOMBOCZ —, akkor egyáltalán van-e jogosultsága a nemzeti szemantikának? A szerző igennel felel erre a kérdésre. A nemzeti szemantikának — mondja — az a feladata, hogy az általános lélektani törvényszerűségeken felül az egyes népek képzeletére, érzésvilágára, szellemére jellemző mozzanatokat keresse. Tehát mindig és mindenütt a lélek.

Ez után a bevezető után nem meglepő, hogy a harmadik fejezetben, ahol GOMBOCZ a nyelvi jelről beszél, a következő megállapításból indul ki: „A szó-jel, mint az értelmes beszéd legkisebb egysége, kétarcú lelki entitás. Az egyik oldalról nézve hangkép, a másik oldalról nézve képzet, ill. képzetkomplexum. Szándékosan használok a hangkép és nem a hangsor szót a lélektani jelleg kidomborítására.”¹³ Tehát GOMBOCZ pontosan követi SAUSSURET abban is, hogy a nyelvi jelhez tartozónak tekinti a hangsor mellett a tárgy képzetét is. Mármost ULLMANN dicsérőleg említi, hogy GOMBOCZ SAUSSURENél is világosabban elhatárolta magát a tárgytól és a hangsúlyt még inkább a képzetre helyezte. Mindez csupán azt jelenti, hogy GOMBOCZ SAUSSURENél is mélyebben járt a pszichologizmusban.

III. Jel, jelentés, jelölés

1. Nyilvánvaló, hogy ha a nyelv egyéntől független, tehát nem pszichikai természetű jelenség, akkor viszont legfontosabb kategóriája, a jel sem lehet pszichikai természetű. Az előző fejezetben ismertettük a jel széles elterjedtségnek örvendő SAUSSURE-i koncepcióját, amely számunkra elfogadhatatlan, mert nem nyelvi, hanem pszichikai terminusokból áll. Ezért most nézzük meg, hogy a jelviszony, a nyelvi jelölés aktusa milyen tényezőket tételez fel.

Valahányszor lejátszódik a nyelvi jelölés aktusa, az mindenekelőtt legalább két személyt tételez fel: egy beszélőt vagy adót és egy hallgatót vagy vevőt. (A „beszélőnek” természetesen nem feltétlenül szükséges jelen lennie. Így pl. nincs jelen a beszélő, ha egy könyvet olvasunk, vagy ha az utcán a feliratokat nézegetjük.) E két személy között a kommunikáció közvetlenül nem valósulhat meg, hanem csak közvetve, jelen keresztül. Ez a jel csak akkor teremthet kapcsolatot a két partner között, ha objektív és fizikai. Tehát legalább két személy és egy objektív jel — ez a jelviszony megvalósulásának első feltétele. Ugyanakkor tudjuk, hogy a jelölés aktusa mindig meghatározott célra irányul. A valóságnak az a része, darabja, aspektusa, amire a jel vonatkozik, lesz a jel tárgya vagy röviden jelöltje. Például abban az esetben, ha a beszélő egy konkrét asztalra kívánja felhívni a figyelmet, az *asztal* hangsor lesz a jel, a valóságos asztal pedig ennek a jelnek a tárgya, jelöltje. Ám a jelölés folyamata az eddig ismertett négy tényező (beszélő, hallgató, jel, a jel tárgya) alapján nem érthető meg s pusztán e négy tényező segítségével nem is valósítható meg. Mert a jel (pl. az *asztal* hangsor) és a jel tárgya (tehát a valóságos asztal) között semmiféle kapcsolat vagy összefüggés nincsen. Kell tehát még jelen lennie valaminek a jel-viszonyban, aminek alapján a jelet használjuk, aminek közvetítésével a jel és a jel tárgya között kapcsolatot teremthetünk.

¹³ I. m. 31. l.

Azt a szabályt, amely előírja a jelek használati módját, megszabja alkalmazásuk lehetőségét, jelentésnek nevezzük.

Mielőtt tovább mennénk, meg kell jegyeznünk, hogy a jelviszony megvalósításához szükséges öt tényező (beszélő, hallgató, jel, jel tárgya és jelentés) közül három, nevezetesen a beszélő, a hallgató és a tárgy nem tartozik a nyelvhez. A beszélő, ill. hallgató használja a jelrendszert, de nem része a jelrendszernek. Ami a tárgyakat illeti, azokra vonatkoznak a jelek, de a tárgyak nem azonosak sem a jelekkel, sem a jelentésekkel. A nyelvhez csak a jel és a jelentés tartozik. A jelentés viszont nem része a nyelvi jelnek, hanem feltétele.

Azt a felismerést, hogy a jelentés lényegében szabály, mégpedig a jel használati utasítása, MORRIS fogalmazta meg a legvilágosabban.¹ Valóban, ha nem akarunk pszichologista vagy misztikus magyarázatokhoz fordulni, akkor ennél kell megállapodnunk. Ez a jelentés valóban funkcionális meghatározása. Nyilvánvaló, hogy ULLMANN jogtalanul tartja a saját definícióját funkcionálisnak. Egy definíció akkor funkcionális, ha annak alapján definiálja tárgyat, amire e tárgyat használjuk. Abból a meghatározásból viszont, hogy, a jelentés a név és az értelem viszonya, még nem következik, hogy mire jó, mire használható a jelentés.

2. Jelentés és jelölt tárgy megkülönböztetése alapvető fontosságú. Ez a két jelenség alapvetően más természetű. A jelentés nyelvi, a jelölt tárgy nyelven kívüli. Rengeteg zavart okozott e két „wesensfremd” jelenségnek az összekeverése. Deklaratív ma már a legtöbb szerző különbséget tesz, főképp az úgynevezett lexikális jelentések esetében. Elvégre a *kutya* szót és a valószínűs kutyát meglehetősen nehéz összekeverni. „Le mot *chien* ne mordre pas” — mondta egy szellemes szerző. Ám az ún. grammatikai jelentések esetében, ahol jelentés és denotatum különbsége nem ilyen banális, nos azok területén mindmáig nagy a zavar. ULLMANN-nak igaza van abban, hogy a terminológiai zűrzavar is sok félreértést okozott.² Éppen ezért, mielőtt tovább mennénk, nézzük meg, hogy a fontosabb szerzők milyen terminusokat alkalmaztak:

OGDEN:	symbol,	thought or reference,	referent ³
GARDINER:	sign,	meaning,	thing-meant ⁴
MORRIS:	sign,	designatum,	denotatum ⁵

Mi a továbbiak folyamán a nevet, vagyis a hangsort jel-nek, a jel használati szabályát jelentés-nek, a nyelven kívüli valóságot pedig, amire a jel vonatkozik, denotatum-nak fogjuk nevezni.

3. Felvetődik a kérdés, hogy századunk nyelvtudományának legnagyobb jelentőségű képviselője, BLOOMFIELD hogyan viszonyult a jelviszony fentebb ismertetett hármasságához. Hallgassuk meg egy-két fontos megállapítá-

¹ „A sign has a semantical dimension in so far as there are semantical rules (whether formulated or not is irrelevant) which determine its applicability to certain situations under certain conditions” (MORRIS, CH., Foundations of the Theory of Signs. International Encyclopedia of Unified Science. Volume I, Number 2, 1947, 24. 1.).

² The Principles ... 69. 1.

³ OGDEN, C. K. and RICHARDS, I. A., The Meaning of Meaning. 1953, 11. 1.

⁴ GARDINER, A. H., The Theory of Speech and Language. Oxford, 1932, 67, 29. 1.

⁵ MORRIS: i. m. 4 kk.

sát, s mindjárt megadhatjuk a feleletet erre a kérdésre: „In order to give a scientifically accurate definition of meaning for every form of a language, we should have to have a scientifically accurate knowledge of everything in the speaker's world. The actual extent of human knowledge is very small, compared to this . . . We can define names of minerals, for example, in terms of chemistry and mineralogy, as when we say that the ordinary meaning of the English word *salt* is 'sodium chloride (NaCl)', and we can define the names of plants or animals by means of the technical terms of botany or zoology, but we have no precise way of defining words like *love* or *hate*, which concern situations that have not been accurately classified — and these latter are in the great majority.”⁶

„The signals can be analyzed, but not the things signaled about.”⁷

„. . . the meanings . . . could be analyzed or systematically listed only by a well-nigh omniscient observer.”⁸

Úgy véljük, az iménti idézetek nyilvánvalóvá teszik, hogy BLOOMFIELD szerint a jelviszonynak nem három tagja van, hanem csak kettő. Amikor BLOOMFIELD jelentésről beszél, valójában nem a jelentést érti, hanem a nyelven kívüli valóságot, tehát a denotátumot. Ilyenformán — ha folytatjuk az előző pont végén adott táblázatot — MORRIS és BLOOMFIELD az alábbi módon viszonylik egymáshoz:

MORRIS:	sign,	designatum,	denotatum
BLOOMFIELD:	sign,	—	meaning

BLOOMFIELD tehát valójában kiiktatta a jelentést a nyelvből. Szerinte csak jelei vannak, és tárgyak, amikre e jelek vonatkoznak. Vagy hogy példájánál maradjunk: egyfelől van a *só* jel, másfelől pedig az NaCl. Mármint nyilvánvaló, hogy az NaCl nem a *só* jelentése, hanem maga a valóságos só. Ennek a valóságos sónak tényleg semmi köze a nyelvhez. Ezt csakugyan egyedül a vegyész tudja kimerítően meghatározni. Csakhogy a *só* jelentése nem az NaCl szakszerű ismeretéből, hanem a *só* jel alkalmazásának ismeretéből áll. S ez döntő különbség. Aki tudja, hogy a *só* jelet minek a jelölésére használhatjuk, az ismeri a *só* jelentését — függetlenül attól, hogy mennyit tud magáról a sóról.⁹ Az atomról a fizikus többet tud, mint az operaénekes. De az *atom* szó jelentése mindkettőjük számára ugyanaz — a denotátum ismeretében különböznek, nem a jelentésében. Ha az *atom* szó jelentése is más lenne a fizikus számára, mint a nem-fizikusok számára, akkor a fizikus sohasem tudná megmagyarázni az általa ismert többletet, mert nem lenne meg a közös kiindulási alap.

Térjünk vissza oda, hogy BLOOMFIELD szerint a nyelv csak jelekből áll. E tekintetben nem követhetjük a jeles amerikai szerzőt. Hisz jelentés nélkül a nyelv egy rakás olyan „jel” lenne, amit nem tudnánk használni, nem lévén szabályunk a jelek alkalmazására. Itt szeretnénk még megemlíteni, hogy milyen félreértésekre adhat alkalmat az a körülmény, hogy BLOOMFIELD sűrűn használja a jelentés szót, de voltaképpen a nyelven kívüli valóságot, a denotátumok világát jelöli vele. ULLMANN felpanaszolja: „A well known structuralist made

⁶ BLOOMFIELD, L., *Language*, 139. l.

⁷ BLOOMFIELD: i. m. 162. l.

⁸ BLOOMFIELD: i. m. 162. l.

⁹ Lásd REICHLING: „Meaning and Introspection”: *Lingua* 1962: 334 l.

the astonishing statement that «the linguistic system of a language does not include semantics. The system is abstract, it is a signalling system, and as soon as we study semantics, we are no longer studying language, but the semantic system associated with language.»¹⁰ Mármost valószínű, hogy az ULLMANN által idézett szerző — HOCKETT — itt BLOOMFIELD-i értelemben beszélt a szemantikáról. Ugyanis nyilvánvaló, hogyha valaki — mint BLOOMFIELD — a szemantikán a nyelven kívüli valóságot, a denotátumot érti, akkor az ilyen „szemantika” valóban a nyelven kívüli világ tudománya lesz. Ez a „szemantika” tényleg kívül esik a nyelvtudomány kompetenciáján. Ami ellen HOCKETT állást foglalt, az voltaképpen nem a szemantika, hanem az a „meta-semiologia”, amit HJELMSLEV így határoz meg: „The task of metasemiology is to undertake a self-consistent, exhaustive, and simplest possible analysis of the *things* . . .”¹¹ Megjegyezzük még, hogy egy cikkében FRIES szembeszállt azzal az általunk is képviselt nézettel, hogy BLOOMFIELD tulajdonképpen el-sikkasztotta a jelentést.¹² Ám a meggyőződését csupán olyan BLOOMFIELD idézetekkel támasztja alá, amelyekben szerepel a *jelentés* szó, s nem vizsgálja, hogy ez a szó valójában mit is takar nála.

Ám ha a szemantika BLOOMFIELD-i értelmezésétől eltekintünk, akkor azt a nézetet, hogy a nyelv csak jelrendszer, melyhez a szemantika mintegy „kívülről asszociálódik” hozzá, el kell utasítanunk. Mert önmagában véve semmi sem jel. „The sign vehicle — írja helyesen MORRIS — itself is simply one object, and its denotation of other objects resides solely in the fact that there are rules of usage which correlate the two sets of objects.”¹³

4. A jelen fejezet 1. pontja alapján most még egyszer foglaljuk össze jelentés és denotátum viszonyát:

a) Ha a jelentés a jel használatának szabálya, akkor minden nyelvi jell nek, amely a nyelvben használatos, szükségképpen van jelentése, függetlenül attól, hogy denotátuma is van-e.¹⁴

b) Ha a jelentés a jel használatának szabálya, akkor minden jelentés szükségképpen absztrakt, lévén a „konkrét szabály” abszurdum. (Lásd IV. 1.)

c) Mivel a jelentés nem azonos a jelölt tárggyal, ugyanazt a tárgyat több különböző jelentésű jellel is jelölhetjük.¹⁵ (Pl. az asztalon álló almát jelölhetem az *alma*, *gyümölcs*, *valami*, ez stb. szókkal.)

d) Mivel a jelentés nem azonos a jelölt valósággal, ugyanazzal a jellel több különböző tárgyat is jelölhetünk. (Pl. az ember *lába*, a hegy *lába*, a híd *lába* stb.)

e) Abból, hogy a jelentés a jel használatának szabálya, elkerülhetetlenül következik, hogy a jelentés állandó és határozott, a denotátum pedig változó és ebben az értelemben határozatlan.

¹⁰ The Principles 320. l.

¹¹ Prolegomena . . . 80. l.

¹² FRIES, CH.: „Meaning and Linguistic Analysis”: Language XXX, 57—68. l.

¹³ MORRIS: i. m. 24 l.

¹⁴ „It thus becomes clear that while every sign has a designatum, not every sign has a denotatum” (MORRIS: i. m. 5. l.).

¹⁵ OGDEN and RICHARD correctly state that „It is plain, for instance, that the two symbols 'The King of England' and 'the owner of Buckingham Palace' have the same referent. They do not however symbolize the same reference, quite different psychological contexts being involved in the two cases” (i. m. 92. l.).

IV. A jelentés fajtáiról

1. Az előző fejezetben leszögeztük, hogy ha a jelentés szabálya, a jel alkalmazásának szabálya, akkor a jelentés per definicionem absztrakt lehet csak, lévén a „konkrét szabály” abszurdum. (A szabály absztrakt voltát felesleges bizonygatnunk. Hisz a szabálynak épp az a lényege, hogy nincs tekintettel arra, ami csak az egyes dologra, eseményre stb. jellemző, tehát figyelmen kívül hagyja azt, ami egyedi és konkrét.) Hogy a jelentés bizonyos értelemben mindig absztrakt, azt a tradicionális szemantika művelői is elismerik, hozzátéve, hogy a jelentés absztrakt voltának különböző fokozatai vannak. ULLMANN így ír erről: „Tous les mots de la langue sont donc «abstraits» dans une certaine mesure. Même les termes les plus «concrets» n'échappent pas a cette loi fondamentale. Mais il y a d'importantes differences de degrés. Des mots comme *cheval, encre, rouge, nager* s'opposent nettement a des termes du type *raison, beauté, science, liberté*, etc.”¹ Pontosan így vélekedik BALDINGER is: „Auch der «konkreteste» Begriff ist noch immer eine Abstraktion: unter dem Begriff 'Haus' und unter Bezeichnung *Haus* verstehen wir eine Anzahl von verschiedenen Häusern vom Palast bis zur Hütte.”² A magunk részéről ehhez a következő megjegyzéseket fűzzük:

A fogalom köztudomásúan az emberi megismerés legmagasabb rendű kategóriája. Fogalmaink a világ különböző tárgyainak, jelenségeinek stb. a legfontosabb közös és tipikus vonásait vonják el és tükrözik. Tehát minden fogalom egyformán elvonás és általánosítás eredménye, s ebből következően minden fogalom lényegében egyformán absztrakt. Az a különbség, ami ULLMANN szerint a *cheval* és a *liberté* között áll fenn, voltaképpen nem a két fogalom, hanem a két fogalom alá tartozó tárgyak között figyelhető meg. Ilyenformán a „konkrét fogalom” és az „absztrakt fogalom” rendkívül szerencsétlen elnevezés, mert a fogalmak közötti minőségi különbségre utal, pedig ez a különbség nem a fogalmak minősége, hanem a fogalmak alá tartozó tárgyak minőségében van. Konkrét fogalomról csak akkor beszélhetnénk, ha az illető fogalmat meg lehetne fogni. Ám a ló fogalmát éppúgy nem lehet megsimogatni, mint a szabadság fogalmát. Csak a valóságos lovat lehet megsimogatni.

Ami a „konkrét” és „absztrakt jelentést” illeti, arról ismét csak azt mondhatjuk, hogy lényegében minden jelentés egyformán absztrakt, hisz mindegyik szabály, s az a különbség, ami állítólag „konkrét” jelentés és „absztrakt” jelentés között áll fenn, voltaképpen nem a jelentésekben, hanem a denotátumokban van. A *cheval* jelentése éppen olyan absztrakt, mint a *liberté* jelentése, hisz mindkettő csak szabály, mert azt mondja meg, hogy mire alkalmazhatjuk a *cheval* jelet, és mire a *liberté* jelet. Ellenben a *cheval* denotátuma, tehát a valóságos ló, és a *liberté* denotátuma, tehát a valóságos szabadság különbözik konkrétuság tekintetében.

Ami a konkrét és absztrakt megkülönböztetésének eredetét illeti, arról tudjuk, hogy eredetileg azt tartották konkrétnek, ami önmagában is megjelenhet, s azt absztraktnak, ami csak valami másban manifesztálódhat. Mármost ha ezt az eredeti értelmezést akarnánk érvényesíteni a nyelvi jelekre, akkor

¹ ULLMANN, Précis ... 136. 1.

² BALDINGER, K., Die Semasiologie. Versuch eines Überblicks (Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Vorträge und Schriften, Heft 61: 22. 1.).

³ BALDINGER: i. m. 23. 1.:

egészen sajátos módon kellene a szavakat csoportosítanunk. Például „konkrét jelentéseket” voltaképpen csak a főnevek körében találunk, s a melléknevek és az igék szükségképpen absztraktak lennének, tekintve, hogy olyan tulajdonság, mint *piros*, *nagy* stb. önmagában nincsen, mindig *valami piros*, *valami nagy* stb. Ugyanígy *szaladni* vagy *dolgozni* is mindig csak *valami* vagy *valaki* tud.

Annyit mindenesetre el kell ismernünk, hogy a fogalom és a fogalom alá tartozó tárgyak, valamint a jelentés és a jelentéssel jelölhető tárgyak viszonyában van egy bizonyos fokú párhuzamosság. Pl. az asztal fogalma alá tartozó tárgyakat, tehát a valóságos asztalokat általában egy jellel jelöljük. Ily módon az asztal fogalom terjedelme és az *asztal* jellel jelölhető tárgyak terjedelme egybeesik. Ez azonban csak a jelek egy részénél van így. Az angol *do* jel (pl. *What do you make?*) semmiféle fogalommal nem párhuzamos. Továbbá az asztalokat nemcsak az *asztal* jellel jelölhetjük. Így az alkalmi párhuzamosság ellenére óvakodnunk kell attól, hogy a jelentést összekeverjük a fogalommal.

2. Itt szeretnénk érinteni a jelentés úgynevezett bizonytalanságának, határozatlanságának a kérdését. Számunkra, akik a jelentést a jel használati szabályának tekintjük, egészen nyilvánvaló, hogy a jelentés állandó és határozott, míg a denotátum változó és ebben az értelemben határozatlan. (Persze amikor a jelentés állandóságát hangoztatjuk, korántsem akarjuk azt mondani, hogy a jelentés örök. Egy adott korszakon belül, egy szinkronikus állapotban tekintjük állandónak.) A tradicionális szemantika másként vélekedik: „Je weiter wir uns von den konkreten Dingen entfernen — írja BALDINGER —, desto unschärfer werden die Umrisse der Bedeutung. Wo endet die Jugend und wo beginnt das Alter?” Továbbá: „Die Sprache hat ja auch direkte Wörter geschaffen, deren Inhalt gerade diese Unschärfe zum Ausdruck bringt: *Ding*, *etwas*, *wenig*, *schwärzlich* usw.”⁴ Ezt a gondolatot hangoztatja ULLMANN is: „Qui pourrait indiquer le moment précis où la jeunesse prend fin, où la vieillesse commence? Quelle est la frontière entre *joli* et *beau*, entre *talent* et *génie*?”⁵ Angol nyelvű munkájába pedig ULLMANN egy ilyen fejezetcímet is illesztett: „The Sense: its Vagueness and Complexity”. E fejezet elején a következőket olvashatjuk: „The vagueness of the sense is an inherent but highly variable feature. It is a consequence of the process of *abstraction* by which our 'concepts' are evolved . . . what we think of when we hear the name 'Napoleon' is a telescoping of the artillery officer at Toulon, the victor of Austerlitz, the exile of Saint Helena, and so on.”⁶

Fentebb már említettük, hogy deklaratíve a tradicionális szemantika is elismeri a jelentés és denotátum megkülönböztetésének szükségességét. Annak a megállapításunknak az igazolására viszont, hogy a kifejtés során minduntalan összekeverik a kettőt, nagyon alkalmasak az iménti idézetek. Az előző pontban, ott, ahol absztrakt és konkrét jelentés különbségéről volt szó, láthattuk, hogy a tradicionális szemantika összekeveri a fogalmat a fogalom alá tartozó tárggyal. Ez utóbbi idézetek viszont azt mutatják, hogy nemcsak a fogalmat keveri össze a fogalom alá tartozó tárggyal, hanem a jelentést is a denotátummal. Elképzelhető, hogy a *Ding* és az *etwas* esetében a jelentés bi-

⁴ BALDINGER: i. m. 23. l.

⁵ ULLMANN, *Précis* . . . 139. l.

⁶ ULLMANN, *The Principles* . . . 93. l.

zonytalan? Nem inkább arról van-e szó, hogy ezek olyan sajátos, de határozott jelentések, amelyekkel sok mindent jelölhetünk? Nem a jelentés körvonalai bizonytalanok, hanem a lehetséges denotátumok száma igen nagy ezen szók esetében. Ha a jelentésük lenne bizonytalan, akkor nem tudnánk használni őket, mert nem tudnánk, hogy minek a jelölésére alkalmazhatók és minek a jelölésére nem. ULLMANN Napóleon-példája is világosan mutatja, hogy a szerző összekeveri a jelentést a denotátummal. Hisz a tüzerítiszt, vagy az austerlitz győző, vagy a Szent Ilona-i száműzött nyilvánvalóan nem lehet a *Napoleon* szó jelentése, lévén nyelven kívüli jelenség, nem fonéma, morféma, hanem hús-vér ember. Csak arról lehet szó, hogy a Napóleon névvel mind a három állapot emberét jelölhetjük. Egyébként az, hogy egy szó hallatára mire gondolunk, végképp nem tarthat számot a nyelvtudomány érdeklődésére. Pl. ha én azt hallok, hogy *Sarajevo*, akkor az első világháborúra gondolok. Egy szerb fiatalember pedig ugyanezt a nevet hallva esetleg első szerelmére gondol. Mármost ebből az következne, hogy *Sarajevo* jelentése = 'első világháború'? Megdöbbenő, hogy ezzel kapcsolatban még századunkban is milyen naív elképzelések láttak napvilágot! Pl. RUDSKOGER szerint a *szép asszony* szerkezet jelentése nem határozható meg, mert van, aki a szókét tartja szépnek, s van, aki a barnát.⁷ ZVEGINCEV méltán botránkozik meg a jelentés és jelölés ilyen gyermekes összekeverésén.⁸

3. A jelentés „határozatlanságát” szükségképpen azok a nyelvészek emelik ki a legnagyobb nyomatékkal, akik számára a jelentés egyszerűen azonos a képzettel. Mint még emlékszünk rá, KRONASSER ezt a múlt századi pszichológista felfogást képviseli. Ennek következtében az alábbi módon vélekedik: „So bedeutet *Löwe* für ein Kind, für einen Zoologen und für einen Jäger etwas ganz anderes . . . Dennoch ist trotz aller Wandelbarkeit und Unvollständigkeit der Wortbedeutungen, die beim Hörer Erinnerungsvorstellungen sind, ein gemeinsamer Kern vorhanden, der sich aber gerade bei den gewöhnlichsten Wörtern oft nur schwer oder gar nicht feststellen lässt, weil die Grenzen sehr verschwommen sind. Vom Standpunkt des Mathematikers lässt sich leicht sagen, was ein *Dreieck* oder ein *Kreis* ist. Man versuche aber vom allgemeinen Standpunkt der Sprachgemeinschaft festzustellen, was unter *Stein*, *Berg*, *Zorn* oder *Bitte* zu verstehen sei. Die Grenzen schillern, und selbst gleitend entgleiten die Gegebenheiten ihrer Fixierung.”⁹

Szóltunk már arról, hogy a jelentés nem lehet azonos a képzettel. Ha a jelentés képzet lenne, akkor nem lenne a nyelv része, s a nyelvtudomány nem vállalkozhatna vizsgálatára. Ha a jelentés képzet lenne, akkor — mivel a képzet szubjektív — a jelentés is szubjektív lenne, s mint ilyen, nem tartozhatna az objektív nyelvhez. A képzet gazdagságát, árnyaltságát mindig a tárgyra vonatkozó ismeretek foka szabja meg. S mivel a tárgyakra vonatkozó ismeretek egyénenként eltérők, szükségképpen különbözők a képzetek is. A képzetek tehát a valóság tárgyaira vonatkoznak, vagyis a denotátumokra. Joséphine bizonyára sokkal jobban ismerte Napóleont, mint mi. Ennek ellenére a *Napoleon* név jelentéséről semmivel sem tudott többet nálunk, csak a

⁷ RUDSKOGER, A.: *Fair, Foul, Nice, Proper: A Contribution to the Study of Polysmy*. Stockholm, 1952. 171. l.

⁸ ZVEGINCEV, V. A., Szemasziologija. Moszkva, 1957, 228. l.

⁹ KRONASSER: i. m. 82–83. l.

denotátumáról. Ha a jelentés képzet lenne, akkor — mivel a képzetek egyénenként eltérők — a nyelv nem lehetne a társadalmi érintkezés kollektív eszköze. Továbbá: Ha a jelentés azonos lenne a tárgyra vonatkozó képzetrel, akkor pl. az orvos és a fizikus szakmai ismeretei közötti különbség voltaképpen nyelvi különbség lenne.

Mint láttuk, KRONASSER többek között azt a körülményt is fel akarja használni a jelentés „határozatlanságának, bizonytalanságának” igazolására, hogy nagyon nehéz meghatározni, „was unter *Stein, Berg, Zorn* oder *Bitte* zu verstehen sei.” Nos, itt mindenekelőtt azt jegyeznénk meg, hogy ez utóbbi esetben KRONASSER — anélkül, hogy észrevette volna — a képzetek területéről a fogalmak területére siklott át.

Mármost az a körülmény, hogy az átlagos beszélő nem tudja még az egyszerű fogalmakat sem pontosan definiálni, semmiképp sem bizonyítja a jelentés határozatlanságát. Nagyon sokan vagyunk a földön, akik nem tudjuk pontosan, hogy mi a mellékvese funkciója, de mellékvesénk ettől még pontosan funkcionál. Az a körülmény tehát, hogy sok beszélő nem tudja a fogalmakat pontosan definiálni, még a fogalom határozatlanságát sem bizonyítja, nemhogy a jelentését. Ez csak azt jelenti, hogy a fogalom elsődlegesen nem a tudomány, pontosan a logika tárgya, hanem az emberi megismerés eszköze. S minden ember sajátja, függetlenül attól, tudja-e az illető, hogy vannak fogalmi avagy sem. A fogalom tartalmának pontos meghatározása a logika feladata. A jelentés viszont nem azonos a fogalommal, a fogalom tartalmával. Pl. a *hat* szó tartalma kifejezhető úgy, hogy *három meg három, öt meg egy, tíz mínusz négy* stb. Viszont nyilvánvaló, hogy a *hat* jelentése nem lehet mindezekkel egyenlő. Mert a *hat* tartalmát végtelen sokféle módon kifejezhetjük. Ha a *hat* jelentése azonos lenne a *hat* fogalmi tartalmával, akkor el kellene fogadnunk, hogy a *hat* szónak végtelenül sok jelentése van. BLOOMFIELD, aki — mint láttuk — ha jelentésről beszél, valójában a denotátumra gondol, éppen a számok esetében így foglal állást: „Although the linguist cannot define meanings, but must appeal for this to students of other sciences or to common knowledge, yet, in many case, having obtained definitions for some forms, he can define the meanings of other forms in terms of the first ones. The mathematician, for instance, who is here acting as a linguist, cannot define such terms as *one* and *add*, but if we give him a definition of these, he can define *two* ('one added to one'), *three* ('one added to two'), and so on, without end.”¹⁰ Nos nyilvánvaló, hogy ha a matematikus a *hárm-at* úgy fejezi ki, hogy *egy meg kettő*, akkor éppen nem úgy jár el, mint nyelvész, hanem mint matematikus. Az *egy meg kettő* nem a jelentése a háromnak, hanem a tartalmának egyik lehetséges kifejezése. Az általunk képviselt felfogást alátámasztja egy olyan típusú szó, amilyen pl. a *sok*. Ennek a tartalmát a matematikus már nem tudja a *három-éhoz* vagy a *hat-éhoz* hasonlóan kifejezni. Mármost ez azt jelenti, hogy a *sok-nak* nincs jelentése? Vagy azt jelenti, hogy határozatlan a jelentése? A tartalma határozatlan, a jelentése éppen olyan határozott, mint a *hat-é*. Továbbá: Az *öt* tartalma, pontosabban mennyisége eggyel kevesebb, mint a *hat-é*. Mondhatjuk ennek alapján, hogy a jelentése is kevesebb? Ha ez igaz lenne, akkor a *nulla* szónak egyáltalán semmi jelentése nem lehetne. Mennyiségi tartalma nincs a *nullá-nak*, jelentése van.

¹⁰ BLOOMFIELD, Language, 145. I.

A ló fogalom alárendeltje az állat fogalmának. A logika meghatározott rangbeli viszonyt állapít meg a kettő között, az állat javára. Elmondhatjuk ugyanezt a *ló* s *állat* szók jelentéséről is? A nyelvtudomány nem tud e két szó jelentése között rangbeli különbséget tenni, csak azt tudja megállapítani, hogy a két szó jelentése más. Mindez ismét arra utal, hogy nemcsak a képzet, de a fogalom sem játszható ki a jelentés helyett.¹¹

Persze ismét hangsúlyoznunk kell, hogy ULLMANN és KRONASSER között csupán árnyalati különbségek vannak. Ha a definíciója többet is mond, valóban ULLMANN-nál is megtaláljuk azt a tendenciát, hogy a jelentést egyszerűen a képzetrel azonosítsa. Világosan mutatja ezt következő passzusa: „A simple word like 'wall' will have different aspects according to its material (stone, brick, concrete, timber), its functional role (wall of a house, a fortress), and also according to the background and interests of its users (bricklayer, architect, art historian, etc.).”¹² Marmost nyilvánvaló, hogy a fal jelentésének itt említett állítólagos különbségei nem a jelentésnek, hanem az egyes beszélők falra vonatkozó képzeiteinek a különbségei.

Summa summarum: KRONASSER még a tradicionális szemantikán belül is sajátos helyet foglal el, s változatlanul a PAUL korabeli individualista pszichológia nézőpontját képviseli. Felvetődik a kérdés: Mivel magyarázható ez a félévszázados szemléleti visszamaradottság? Véleményünk szerint a gráci iskola provinciális elzárkózottságával. Elég egy pillantást vetnünk a KRONASSER könyve végén álló „Namenregister”-re, s megállapításunk jogossága menten kiviláglik. Nem szerepel itt egyetlen szovjet vagy amerikai nyelvész neve sem. Még BLOOMFIELD nevét is hiába keressük. Pedig — ha a jelentés problémáját nem is oldotta meg — mégis csak BLOOMFIELD volt az, aki felhívta a figyelmünket arra, hogy a nyelvtudománynak ezen a területen is a saját lábára kell állnia.

4. Láttuk tehát, hogy a jelentés „határozatlansága” helyett helyesen a denotátumok határozatlanságáról kell beszélnünk. Az is nyilvánvaló, hogy a jelentés nem lehet képzet, mert a képzet egyedi és szubjektív. Ha a nyelv objektív jelenség, akkor a jelentésnek, amennyiben a nyelv része, szintén objektívnek kell lennie.¹³ A beszélőnek ismernie kell a jelentéseket, mert azok ismerete nélkül nem tudná a jeleket használni. A jelentések tehát a szubjektumban is élnek, tükröződnek, de elsődlegesen a szubjektumon kívül léteznek. A beszélő kénytelen alkalmazkodni a rajta kívül álló jelentésekhez, és tudatosan nem változtathat rajtuk. Jel és jelentés kapcsolata tehát nem objektív és szubjektív kapcsolata. A jel és a jelentés egyaránt a létnek ugyanarra a síkjára tartozik, az objektív világhoz. Létezési módja tekintetében tehát nincs alapvető, döntő különbség a kettő között. De ez nem jelenti azt, hogy teljesen azonosak. Míg ugyanis a jel mind fizikailag, mind társadalmilag objektív, addig a jelentés csak társadalmilag az. Az objektivitás alapvető követelményének a jelentés is eleget tesz, mert az egyén tudatán kívül, attól függetlenül létezik elsődlegesen. Ám ugyanakkor a jellel ellentétben nem materiális. Hogy ebből

¹¹ Jelentés és fogalom mechanikus azonosítása ma is gyakori. Így pl. SLAMA-CAZACU ezeket írja: „On arrive ainsi, en dernière instance, à des vastes organisations des significations correspondant au système général des notions.” (TATIANA SLAMA-CAZACU, *Langage et contexte*. 1961, 114. l.)

¹² ULLMANN, *The Principles* ... 115. l.

¹³ ZVEGINCEV: i. m. 227. l.

nem következik a jelentés szubjektív volta, azt MORRIS is felismerte: „This formulation also — írja egy helyen — avoids another persistent stumbling block, namely, the belief that meaning is in principle personal, privative or subjective.”¹⁴ Továbbá: „... such a conclusion would not be in opposition to the thesis of the potential intersubjectivity of every meaning.”¹⁵

Végül fel kell vetnünk a kérdést: Ha a nyelvnek a jelei is meg a jelentései is objektívek, akkor mi egyéni és szubjektív a beszédben? A gondolat. A gondolat szubjektív, s úgy vagyunk teremtve, hogy szubjektív gondolatainkat objektív jelentések kormányozta objektív jeleken keresztül fejezzük ki.

5. A szavak jelentéseinek fontosabb típusait illetően hagyományosan három eltérő típust szoktak megemlíteni.

Mindenekelőtt azokat, amelyek jelentése „határozott”, tehát amelyek a tárgyak egy pontosan körülhatárolható osztályát jelölik. Ilyen szavak: *asztal, ház, könyv* stb. Ezek azok a szavak tehát, amelyek jelentését a hagyományos szemantika is biztosnak, pontosan körvonalazottnak tekinti.

Ezekkel szemben állnak a „bizonytalan jelentésű” szavak, olyanok mint *ez, itt, mind, valami*. Ide tartoznak az álszavak is, amelyekről gyakran azt olvashatjuk, hogy „szinte már nincs is jelentésük.” (Az előző csoportot MORRIS karakterizáló jeleknek, az utóbbit univerzális jeleknek nevezi.)¹⁶

Végül a szavak harmadik hagyományosan különválasztott csoportját a tulajdonnevek képezik.

Mármost ami az utóbbiakat, tehát a tulajdonneveket illeti, azokkal csak egész röviden akarunk foglalkozni. Tudjuk, vita folyik arról, vajon ezek esetében lehet-e jelentésről beszélni. Ennek kapcsán gyakran hangot kap az a nézet, hogy a tulajdonnévnek nincs jelentése, a tulajdonnév csak azonosít. Nos, itt meg kell jegyeznünk, hogy azt a problémát, van-e a tulajdonnévnek jelentése, avagy nincsen, csak a pszichologista nyelvszemlélet talajáról lehet felvetni. Mert ha valaki nem pszichologista, hanem valóban funkcionális felfogás alapján áll, és a jelentést a jel alkalmazási szabályának tekinti, annak számára nyilvánvaló, hogy a tulajdonnévnek is van jelentése, tekintve, hogy azt is használjuk. Persze másként, más megfontolások alapján használjuk, mint a szavak egyéb osztályának tagjait. De ez nem azt jelenti, hogy nincs jelentésük, hanem azt, hogy más természetű jelentésük van.¹⁷

Ezek után nézzük a szavak másik két osztályát, tehát egyfelől a karakterizáló, másfelől az univerzális jeleket. Ezekkel kapcsolatos mondanivalónk lényegét abban foglalhatjuk össze, hogy a karakterizáló és az univerzális jelek jelentése közti különbség nem abszolút. Aligha van pl. olyan karakterizáló jel, amellyel csak egyetlen tárgyszót, ill. annak egyedeit jelölhetnénk. Pl. egy olyan „határozott” jelentésű jel, mint a *ló*, noha legtöbbször kétségtelenül egy meghatározott állatfajtát, ill. annak egyedeit jelöli, jelölhet még egy sakkfigurát, sőt a durva stílusban jelölhet embert is. Ebből viszont az következik, hogy a karakterizáló jelek meg a nagyon sokféle tárgy jelölésére alkalmas univerzális jelek között inkább csak mennyiségi különbség van. T. i. mennyiségi különbség a lehetséges denotátumok számát illetően. Persze nincs szó az univerzális jelek esetében sem a jelentés határozatlanságáról. Mint már emlí-

¹⁴ MORRIS: i. m. 45. l.

¹⁵ MORRIS: i. m. 47. l.

¹⁶ MORRIS: i. m. 17. l.

¹⁷ FREI, H., „Désaccords”: Cahiers Ferdinand de Saussure, No. 18., 49. l.

tettük, erről csak akkor lehetne szó, ha a beszélő határozatlanságot mutatna az univerzális jelek használatában. A beszélő azonban kitűnően tudja, hogy mikor lehet az *ez* jelet használni, mikor az *ilyen-t* és mikor a *valaki-t*. Csupán a lehetséges denotátumokat illetően van nagyobb határozatlanság, mint a karakterizáló jelek esetében. De annak alapján, ahogy a szótárban állnak, a karakterizáló jelekről sem mondhatjuk meg a priori, hogy mit és csak mit jelölhetnek, legfeljebb ez utóbbiak esetében nagyobb a valószínűsége annak, hogy mit fognak jelölni.

6. Itt mindjárt rátérünk az ún. álszavak kérdésére. Tudjuk jól, hogy a névmásokat, kötőszavakat, névelőket, prepozíciókat, segédigéket stb. szokták ezzel az elnevezéssel illetni. A kérdésnek ókorig visszanyúló irodalma van, ám ezt az irodalmat nagyobbrészt nem nyelvészeti, hanem filozófiai kérdésfeltevés jellemzi. Még ULLMANN is csatlakozik az álszavakat különválasztókhoz: „The difference between the two types of words becomes quite clear if the line of division between lexicology and syntax is remembered. The main criterion is the contrast between lexical and relational meaning. Viewed against that background, it is evidently a misnomer to call purely syntactic elements 'words.’”¹⁸

Mármost azt kell megnéznünk, hogy milyen feltételek megléte esetén nevezhetünk valamit szónak. (Itt most nem gondolunk a szó definíciójára.) A szónak végső fokon aligha lehetne más feltétele, mint az, hogy meghatározott alakkal és meghatározott jelentéssel bírjon. Tehát egy jel és egy jelentés — ennyi kell a szóhoz. Azok az elemek, amelyek ezzel bírnak — szavak. Azok az elemek, amelyek ilyesmivel nem bírnak, nem szavak, mert nem jelek. A kérdés tehát az, hogy az álszavak esetében beszélhetünk-e meghatározott jelről és jelentésről? Nyilvánvaló, hogy igen. Az egyes számú, harmadik személyű személyes névmásnak — *ő* — vitathatatlanul van állandó jele. S jelentése talán nincsen? Ha jelentése nem lenne, akkor az *ő* hangtest nem lenne jel. Ha nem lenne jel, akkor nem lehetne a nyelv része. Ha nem lenne a nyelv része, akkor a beszédben nem fordulhatna elő. De előfordul.

Éppen a közelmúltban az álszavakkal kapcsolatban KURIŁOWICZ úgy nyilatkozott, hogy pl. az *én, te* stb. szavak esetében a jelentés határozatlan, bizonytalan, s az — tehát a jelentésük — csak a kontextusban tisztázódik.¹⁹ KURIŁOWICZ eme megjegyzése jól példázza, hogy mire való tekintettel különítette el a hagyomány az „álszavakat” a „tisztesleges” szavaktól. Nema jelentésük alapján, hanem tulajdonképp azért, mert *a)* vagy nincs denotátumuk (pl. az angol *do* vagy *and* esetében), vagy *b)* ez a denotátum bizonytalan. Ám már többször említettük, hogy a denotátum nem elengedhetetlen feltétele a jelnek. Ahhoz, hogy valami jel lehessen, jelentésre van okvetlen szükség, nem denotátumra.²⁰ Erről az alapvető tényről sokszor még strukturalista nyelvész is megfélekedzik. Pl. CHOMSKY az angol *do* és *to* kapcsán így ír: „Such morphemes as 'to' in 'I want to go' or the dummy carrier of 'do' in 'did he come?'

¹⁸ ULLMANN, The Principles . . . 58. l.

¹⁹ KURIŁOWICZ, R. E.: „Zamietki o znacseniyi szłowa”: Voproszi Jazikoznanyija, 1955/3. 73–81. l.

²⁰ „... there can be signs which in fact denote nothing or have a nil denotation. It was previously noted that the very notion of sign involves that of designatum but not that there be actually existing objects which are denoted.” (MORRIS: i. m. 25. l.)

can hardly be said to have meaning in any independent sense . . .”²¹ A tradicionális lingvisztika irodalmában is széles elterjedtségnek örvendett az a felfogás, hogy pl. a ragnak nincs jelentése, a rag nem a szó jelentéséhez tartozik, hanem a szónak más szavakhoz való viszonyát tünteti fel. A ragok tehát e szerint a felfogás szerint minden szemantikai tartalmat nélkülöző formális indexek. (Szerencsésebb esetben a ragokat mint „relációs jelentésű” elemeket szokták szembeállítani a „rendes jelentésű” többi szóval.) Mármost nézzük meg, hogy tartható-e az a nézet, hogy a ragoknak nincs jelentése. Állítsunk egymás mellé két egyszerű magyar mondatot: *János beszélt a barátjával*; *János beszélt a barátjáról*. Ez a két mondat teljesen megegyezik, a -val és a -ról szegmentumokat kivéve. Tekintve, hogy a két mondat nem azonos, a jelentésük különbségét nem lokalizálhatjuk máshová, nem magyarázhatjuk meg mással, mint a -val, ill. -ról szegmentumok jelentésének különbségével. Ha a ragnak nem lenne jelentése, akkor két olyan mondat, amelyben csak a ragok különböznek, szükségképpen azonos jelentésű lenne. Így van ez a prepozíciók esetében is. Pl. a német *Ich bin mit meinem Freund gesprochen* und *Ich bin von meinem Freund gesprochen* mondatok összjelentése is különböző. A különbséget a *von* és *mit* prepozíciók jelentésének különbségével okolhatjuk csak meg.

Egyébként is nyilvánvaló, hogy elképzelhetetlen olyan jel, akár viszonyt jelöl, akár egyebet, ami csak jel, jelentés nélkül. Jelentés nélkül semmi sem lehet jel, a jelet a jelentése teszi jellé. Ha valami, annak ellenére, hogy nincs jelentése, mégis tudósít bennünket valamiről, akkor azt közvetlenül a fizikai tulajdonságaival teszi. Ez esetben viszont kívül esik a jelek s így a nyelv világán. Gondoljunk pl. arra a táblára, amely az országúti forgalomban az útkereszteződésre figyelmeztet. Ez tudvalevőleg az útkereszteződés sematikus ábrája: ×. Mármost nyilvánvaló, hogy az × nem jele az útkereszteződésnek, hanem másolata, csak úgy, amint egy fénykép sem jele a fényképen ábrázolt személynek. Mert magából az ábrából következtethetünk az útkereszteződésre, mégpedig közvetlenül, jelentés közbeiktatása nélkül. Ezzel szemben pusztán a rag alakjából, közvetlenül nem következtethetünk semmire. Aki nem tud angolul, az sehogy sem találja ki, hogy mire való az -s fonéma bizonyos hangsorok végén, stb.

Áll ez a *do* típusú szókra is. CHOMSKY nyilvánvalóan arra gondol, hogy a „*did he come*” esetében a *he*-nek meg a *come*-nak valami reális felel meg a kívülvilágban is, míg a *do*-nak nem. A mi terminológiánkban ez azt jelenti, hogy a *he*-nek és a *come*-nak van jelentése is meg denotátuma is, míg a *do*-nak csak jelentése van, denotátuma nincsen. Tehát a denotátum hiánya — mint mondtuk — CHOMSKY-t is megtévesztette a *do* jelentését illetően. Egyébként abban teljesen igaza van, hogy lexikális és strukturális, ill. lexikális és grammatikai jelentés között nincs döntő minőségi különbség. ZVEGINCEV pl. határozottan sikraszáll a lexikális és grammatikai jelentés éles elhatárolása mellett és odáig megy, hogy kijelenti: a nyelvnek nincs egységes szemantikai bázisa.²² Ezzel szemben mi megszívlelendőnek tartjuk LEES véleményét, aki ezeket írja: „Many writers have treated meaning in linguistics as though it could be partitioned into various kinds of meaning. In particular they have attempted to isolate among the parts of total meaning that portion determined solely by the linguistic environment, the so called „grammatical” or „structural” mean-

²¹ CHOMSKY, N., *Syntactic Structures*. 1957. 100. l.

²² ZVEGINCEV: i. m. 93. l.

ing as distinguished from the lexical or connotative meaning. This would seem to be nothing more than a strange and unorthodox use of the word „meaning” to denote linguistic distribution.”²³ Hasonlóképpen értelmetlennek látja az éles különbségtévést lexikális és grammatikai jelentés között HJELMSLEV is. „Thus we must not imagine — írja —, for example, that a substantive is more meaningful than a derivational or inflexional ending. When comparing one entity with another we may speak not merely of a difference in meaning but also of different kinds of meaning, but concerning all such entities we may speak of meaning with precisely the same relative right.”²⁴

7. Itt szeretnénk érinteni a szavak egy egészen sajátos csoportját, az ún. indulatszókat is. Ezek elkülönítése a többi szótól ősi hagyomány. A velük kapcsolatos tradicionális felfogás lényege az alábbiakban foglalható össze: Az indulatszók annyiban különböznek egyéb szavainktól, hogy ezek nincsenek fogalmakkal kapcsolatban. Ezek tehát — olvashatjuk gyakran — nem fogalmi közvetítésű jelek, hanem érzelmeinket közvetlenül fejezik ki, stb. Mármost az indulatszók és a fogalmak kapcsolatát illetően nem kívánunk állást foglalni. De nem hagyhatjuk szó nélkül, hogy éppen abból a körülményből kifolyólag, miszerint az indulatszók nincsenek fogalmakkal kapcsolatban, egyesek annak a nézetüknek adtak kifejezést, hogy az indulatszóknak nincs jelentésük.

A jelentés, mint oly sokszor mondtuk már, semmi más, mint a jel alkalmazásának szabálya. Tekintve, hogy az ún. indulatszókat is világosan nyomon követhető szabályossággal alkalmazzuk, szükségképpen az indulatszóknak is van jelentésük. A jelentés — mint több oldalról is láttuk — nem azonos a fogalommal. Természetesen csak azokat a szavakat tekinthetjük indulatszóknak, s így csak azok esetében beszélhetünk jelentésről, amelyek hangteste az illető nyelv fonológiai veretét mutatja. A fájdalom artikulátlan ordításának nincs jelentése — csak hogy az nem is jel, hanem közvetlen reakció. Az ilyen és csak az ilyen esetekben helytálló BLOOMFIELD $S \rightarrow r$ képlete.

8. Röviden összefoglaljuk a jelen fejezetben kifejtett gondolatok lényegét: Az ókortól kezdve kísért annak a veszélye, hogy a jelentést összekeverjük a jelölt valósággal. Ennek a hamis tendenciának napjainkban is fellelhetjük nyomait. Ha a nyelv szavait „igazi” és „ál”-szavakra választjuk szét, s úgy vélekedünk, hogy az álszavaknak nincs jelentésük, akkor a jelentések helyett a denotátumok világába siklottunk át. Sohasem szabad elfelejtenünk, hogy önmagában véve semmi sem jel; jel csak az lehet, aminek jelentése is van. Ha a ragoknak, prepozícióknak, kötőszóknak stb. nem lenne jelentésük, akkor ezek az elemek jelek sem lehetnének; s ha nem lennének jelek, akkor nem tartozhatnának a nyelvhez, amely jelek rendszere. Gyakran hangot kap az a nézet, hogy az ilyen típusú elemeknek csak szintaktikai funkcióik vannak. ULLMANN ezt így magyarázza: „Leur constitution sémantique et leur rôle dans la phrase sont tout à fait différents. Ils n'ont pas de «sens» proprement dit: ce sont des outils grammaticaux, des particules qui déterminent les rapports syntaxiques à l'intérieur de l'énoncé. Au point de vue sémantique, ce sont des unités syntaxiques et non des signes lexicaux.” Abból, hogy az álszavak szintaktikai

²³ LEES, R. B., Review of CHOMSKY's Syntactic Structures: Language XXXIII, 398 l.

²⁴ HJELMSLEV, Prolegomena . . . 28. l.

funkciót töltenek be, egyáltalán nem következnek, hogy nincs jelentésük. Ez csak akkor lenne igaz, ha a nyelv a szintakszist nem jelszerűen oldaná meg, hanem valami más módon. Ez esetben viszont nem felelne meg a valóságnak az a megállapítás, hogy a nyelv jelrendszer. Ha a szintakszis nem jelekkel operálna, hanem valami más eljárással, akkor a nyelv jelek rendszere lenne + szintakszis. MORRIS is különválasztja azokat a jelket, amelyeknek az a feladatuk, hogy a többi jel között teremtsenek kapcsolatot. De ezt a kapcsolatot nem közvetlenül, tehát fizikai tulajdonságaikkal, vagyis magukkal a hanganyagukkal teremtik meg — az *and* vagy *he* szó használatát magából a fonémaállományból éppúgy nem találhatjuk ki, mint a *table* vagy *horse* szó használatát. Ezért az *and* vagy *he* éppúgy jel, mint a *table* vagy *horse*. S ha jel, akkor szükségképpen jelentése is van.

V. Jelentés és kontextus

1. Ebben a fejezetben a jelentés és a kontextus viszonyát vesszük tüzetes vizsgálat alá. A kérdés, amelyre az alábbiak folyamán válaszolni kívánunk, így hangzik: Függe-e a jelentés a kontextustól, avagy nem? Ha függ tőle, akkor milyen mértékben és hogyan? Ha nem függ, akkor egyáltalán mi a kontextus szerepe a nyelvben? Köztudomású, hogy ezekkel a kérdésekkel már az elődök is sokat foglalkoztak. Sőt, a meglehetősen gazdag irodalmi előzményeken belül két, viszonylag élesen szembenálló irányzatot is megkülönböztethetünk. Egyfelől az autonomistákat, akik azt vallották, hogy a szó jelentése lényegében független a környezettől; másfelől pedig a kontextualistákat, akik azt tanították, hogy a szónak csak a szövegben, a kontextusban van jelentése. A kontextuson kívül — mondták — nincs jelentés, s ha mégis beszélünk róla, úgy az csak fikció.

Hogy jelentés és kontextus viszonyának tisztázása alapvető fontosságú, azt aligha vonhatja valaki kétségbe. Éppen ezért e problémát több oldalról is megközelíthetjük. Bizonyos mértékig mindaz, amit az előzmények során kifejtettünk, a most következő észrevételek előkészítésére szolgált.

2. Noha — mint említettük — két irányzat áll egymással szemben, az autonomisták és a kontextualisták irányzata, napjaink nyelvészeti szakirodalmában láthatólag a kontextualista nézetek vannak többségben. Nem titkoljuk, hogy az alábbiakban ezekkel a nézetekkel élesen szembefordulunk. Éppen ezért, hogy világosan láthassuk, mi ellen foglalunk állást, most röviden összefoglaljuk a széles körben elterjedt kontextualista nézeteket. E tekintetben segítségünkre siet egy szerző, aki éppen a közelmúltban jelentette meg vaskos monográfiáját a jelentés és kontextus viszonyáról.¹ Persze SLAMA-CAZACU nem annyira felfedezője, mint inkább kodifikálója ezeknek a nézeteknek, ezért természetesen nézettársaira is tekintettel leszünk. Ezek után lássuk, hogy mit hirdetnek a kontextualisták.

Mindenekelőtt azt jegyeznénk meg, hogy a kontextualisták általában a szót tekintik a nyelv alapvető jelének, függetlenül attól, hogy a szó szerkezeti-
leg tagolt-e vagy sem. Úgy vélekednek, hogy a szótárban álló szó rendkívül absztrakt séma, amely a beszédben, tehát a kontextusban telik meg

¹ Lásd TATIANA SLAMA-CAZACU, *Language et contexte*.

konkrét tartalommal. ULLMANN így ír erről: „C'est toujours à l'intérieur d'un contexte donné que s'actualisent les éléments virtuels de la langue. Le degré de concrétion ou d'abstraction dépendra uniquement du contexte. Entre l'emploi le plus générique (*l'homme est né libre*) et le plus particulier (*l'homme que je vois*), il y a une vaste échelle d'étapes intermédiaires, et c'est le contexte qui décidera le point précis où l'on se trouve. En somme, la différence entre le motempreinte, unité de la langue, et le mot actualisé, élément de la parole, est en fonction directe du contexte.”² SLAMA-CAZACU pedig így foglal állást: „Il y a dans chaque mot, tel qu'il existe dans la langue, quelque-chose qui lui imprime une certaine constance et qui empêche son emploi arbitraire. C'est LE NOYAU CONVENTIONNEL ou SIGNIFICATIF FONDAMENTAL, acquis dans le cadre de l'expérience sociale, axé sur de nombreuses liaisons associatives antérieures, qui constituent l'expérience de chaque personne: c'est LE NOYAU de chaque mot, qui contient la notion générale à laquelle on peut appliquer le mot.”³ Tehát egyfelől van a szótári vagy alapjelentés, amely absztrakt séma, másfelől pedig az alkalmi vagy kontextuális jelentés. E kettő összefüggése SLAMA-CAZACUNÁL a következő megvilágítást nyeri: A jelek — mondja SLAMA-CAZACU — olyan egységek, amelyekbe nemcsak forma és tartalom tartozik bele, hanem a valóságos tárgy is.⁴ Mármost a valóság szüntelen mozgásban, átalakulásban van, s ennek a szüntelen átalakulásnak hű tükrözői a jelek, amelyek maguk is szüntelenül változnak. A változásnak azonban megvan a határa. Határt a szó alapjelentése képez, annak meglehetősen tág keretei között beszélhetünk a szó variabilitásáról.⁵ A szó jelentése ilyenformán dialektikus egység, mégpedig állandóság és változékonyság dialektikája testesül meg benne. Ez oly módon valósul meg, hogy a kontextus a szó alapjelentését individualizálja, konkretizálja, tehát kiegészíti és gazdagítja.⁶

ULLMANN és SLAMA-CAZACU legalább annyit elismer, hogy van alapjelentés, amely határok közé szorítja, kordában tartja a kontextuális jelentéseket. A kontextualista irányzat szélsőséges képviselői azonban egyenesen tagadják, hogy lenne alapjelentés, azaz lenne a szavak jelentésének olyan magja, aspektusa stb., amely független a környezettől. Egy szemantikai kézikönyvben, amely a negyvenes évek elején jelent meg Amerikában, találunk pl. egy fejezet-címet, amely így hangzik: „A symbol has meaning only in its context.”⁷ Ezután annak bizonyítására, hogy egy szó jelentése minden eltérő környezetben más, a *case* szót említi a szerző, ilyen példamondatokba helyezve: „I thought he was in Mexico; but such was not the case., In this case the detective

² ULLMANN, Précis ... 96. l.

³ SLAMA-CAZACU: i. m. 141. l.

⁴ „Le signe représente une unité qui englobe non seulement le support concret (la forme) et la signification (le contenu), mais aussi l'objet ou la phénomène de la réalité, dont l'image est la signification” (SLAMA-CAZACU: i. m. 138. l.).

⁵ „Les mêmes signes, qui peuvent avoir une valeur variable, gardent cependant une certaine constance; ils sont plastiques et rigides en même temps. En d'autres mots, on peut parler d'une VARIABILITÉ, mais aussi d'une CONSTANCE des signes.” (SLAMA-CAZACU: i. m. 140. l.)

⁶ „D'autre part, la signification est complétée, amplifiée même, justement par son application à un certain moment concret, qui agit sur elle par diverses déterminations particulières: des notes caractéristiques à un seul objet, l'attitude émotionnelle du parleur à l'égard de cet objet (les déterminations dues à la situation générale etc.)” (SLAMA-CAZACU: i. m. 145. l.).

⁷ WALPOLE, H., Semantics. The Nature of Words and Their Meanings. 105. l.

was completely baffled., If this was the case, why didn't you inform the police?" stb.⁸

Lényegében a fentebbi nihilista álláspontot foglalja el KURIŁOWICZ is, amikor a szó alapjelentését csak fikciónak tartja. Hasonlóképpen tagadja, hogy lenne kontextustól független jelentés. HJELMSLEV is: „The so-called lexical meanings in certain signs are nothing but artificially isolated contextual meanings, or artificial paraphrases of them. In absolute isolation no sign has any meaning; any sign-meaning arises in context, by which we mean a situational context or explicit context...”¹⁰

BALDINGER a szó autonómiájának kérdésében láthatólag a kompromisszum híve. „Richtig aber ist — írja e kérdést taglalva —, dass wir nur von einer relativen Autonomie des Wortes sprechen können. *Grün* z. B. ist auf der Ebene der Sprache existent, wir verbinden damit sofort die Vorstellung einer bestimmten Farbe; aber *grün* kann auch ganz spezifische Bedeutungen haben, die erst in der Aktualisierung in der Rede, d. h. auf der Ebene der *parole* deutlich werden; *ein grüner Junge* = unerfahren; *ein grüner Apfel* = unreif, usw.”¹¹

Az eddigiek során kifejtett gondolatmenet kapcsán sokan úgy vélekednek, hogy a szó jelentése tulajdonképpen az alkalmi, tehát kontextuális jelentések összegével azonos. SLAMA-CAZACU pedig végül is arra a megállapításra jut, hogy az általános jelentésből a kontextusban individualizált értelem lesz.

Ezek után nézzük meg, hogy milyen álláspontot foglalhatunk el az eddig kifejtett nézetekkel kapcsolatban, vagyis mit tarthatunk arról a felfogásról, amely szerint a jelentés egészben vagy részben a kontextus függvénye.¹²

Említettük már néhányszor, hogy a jelentés nem más, mint a jel — egyelőre legyen ez a szó — használatának szabálya. Beszédünkben a szavak nem véletlenül, nem találomra sorakoznak egymás mögé, hanem jelentésük alapján. Ebből viszont elkerülhetetlenül következik, hogy ha a szavakat jelentésük alapján használjuk, akkor a jelentés megelőzi a szóhasználatát, csakúgy, amint a nyelv használata feltételezi a nyelvismeretét.¹³ Ha pedig a jelentés megelőzi a szó használatát, akkor nem a környezet szabja meg a jelentést, hanem a jelentés alapján tesszük be a szót a különféle környezetekbe.

Mi lenne a következménye annak, ha a jelentés nem előzné meg a felhasználást, ha nem lenne az alkalmi környezetektől független? Mindenekelőtt az, hogy nem lenne szabályunk, aminek alapján a szavakat használjuk. Hisz nyilvánvaló, hogy ha csak a környezetben derülne ki, hogy mi a jelentése egy szónak, akkor mindaddig, amíg nincs környezetben, nem tudnánk a jelentését, azaz nem tudnánk használni, mert nem tudnánk, hogy milyen környezetbe helyezzük bele. Továbbá: Mivel környezet végtelenül sok van, minden szónak végtelenül sok jelentése lenne, s így a nyelv nem rendszert, hanem káoszt képezne. Mivel a jelentés előbb van, mint a felhasználás, mivel a jelentés

⁸ WALPOLE: i. m. 35. l.

⁹ KURIŁOWICZ, Zametki o znacsennii slova.

¹⁰ HJELMSLEV, Prolegomena... 28. l.

¹¹ BALDINGER: i. m. 22. l.

¹² „Dans le processus de la communication — en tant que phénomène pratique de la vie quotidienne ou en tant qu'expression littéraire d'un écrivain — la SIGNIFICATION, une fois employée par une certaine personne, dans un certain moment concret, devient un SENS, avec tout ce que celui-ci comprend de variable, d'instable, de particulier.” (I. m. 146. l.)

¹³ Lásd „Sign, Meaning, Context” című írásomat (Lingua, X/2: 217. l.).

szükségképpen megelőzi az alkalmi környezeteket, a jelentés független a környezettől, a legkülönbözőbb környezetektől, s egy nyelvi jel, egy szó jelentéséhez ilyenformán csak az tartozhat, ami a szó jelentésében a legkülönbözőbb környezetekben azonos, közös. Az, ami csak egy meghatározott környezetben tűnik a szó jelentéséhez tartozónak, az nem a szó jelentésében, hanem a környezetben van, legfeljebb mi magyarázzuk bele szubjektív módon az illető szó jelentésébe. Ismételjük: Egy meghatározott szó jelentése a legkülönbözőbb környezetekben azonos, mert ha nem azonos, akkor már nem ugyanazzal a szóval állunk szemben.

A tárgyilagosság okaért meg kell jegyeznünk, hogy ULLMANN is határozottan elutasítja azt a nézetet, miszerint egy szónak csak a kontextusban van jelentése. „Ils affirment en effet que le mot n'existe pas en dehors de contextes, qu'il n'a de sens que dans des situations déterminées, à l'intérieur d'un énoncé concret. [Bekezdés.] L'absurdité d'une telle thèse est si évidente qu'il est presque inutile de la réfuter. Qu'on pense seulement à l'existence de dictionnaires, descriptifs ou historiques, ou encore au chaos qui résulterait si les mots, substances protéiques, étaient complètement à la merci des contextes, innombrables et capricieux comme les situations de la vie.”¹⁴ Ám majd később látni fogjuk, hogy e kifogástalan gondolathoz ULLMANN is hűtlenné válik.

Térjünk most vissza oda, hogy a szó jelentése sok szerző szerint minden környezetben más. Említettük pl., hogy WALPOLE szerint a *case* szó jelentése mind a három fentebb idézett mondatban más. Igaz lehet ez? Nem, a következő megfontolások erejénél fogva: Ha a *case*₁, *case*₂ és *case*₃ jelentése nem ugyanaz, akkor e három alak nem ugyanannak a szónak három képviselője, hanem három különböző szó, amelyek csak alakilag esnek egybe. Ha *case*₁, *case*₂ és *case*₃ jelentése nem azonos, akkor három homonimával állunk szemben. Ha csak alakilag egyeznének, akkor semmi jogunk sem lenne egy kalap alá vonni őket. A három *case* alak jelentése szükségképpen azonos azon alapvető körülményből kifolyólag, hogy a *case* szó jelentése előbb megvolt, mint azok a mondatok, amelyeket e szó felhasználásával alkottunk. Ennek ellenére valóban van különbség — bizonyos tekintetben — a három *case* alak között. Csak hogy ez a különbség nem a jelentésük, hanem a denotátumuk között áll fenn. WALPOLENak is, meg SLAMA-CAZACUNak is az a tévedése, hogy összekeveri a jelentést a jelöléssel. Ez jellemzi a kontextuális irányzat híveit általában.

3. Hasonlítsuk össze a következő két mondatot: *Egy kutya megy az úton. Egy fehér kutya megy az úton.* Mindkét mondatban szerepel a *kutya* szó. A két mondat nem egyforma, tehát a *kutya* szó e két mondatban eltérő környezetben áll. Az egyik mondatban *Egy — megy az úton*, a másik mondatban *Egy fehér — megy az úton* a környezet. A kontextualisták szerint — mivel két különböző környezetben áll — a két mondatban szükségképpen különböző lesz a *kutya* szó jelentése. Igaz-e ez?

A hagyományos nyelvtanok mindmáig makacsul azt tanítják, hogy a jelző kiegészíti, közelebből meghatározza a jelzett szó jelentését. Mármost az *Egy fehér kutya megy az úton* mondat esetében mondhatjuk-e azt, hogy a *fehér* szó a *kutya* szó jelentését egészíti ki? Lehet-e a *kutya* jelentése

¹⁴ Précis ... 95. l.

fehér? Nem inkább arról van-e szó, hogy a valóságos kutya fehér, amelyre a mondat vonatkozik? Akár helyesen szabálynak fogjuk fel a jelentést, akár — KRONASSERÉK szerint — képzetnek, nyilvánvaló, hogy sem szabály, sem képzet nem lehet fehér. Az *Egy fehér kutya megy az úton* mondatban tehát a *fehér* szó nem a *kutya* szó jelentését, hanem a denotátumát határozza meg közelebbről. Összefoglalva: Nem a *kutya* szó jelentése fehér, hanem a valóságos kutya az. Más oldalról: Nem a *kutya* szó jelentése lesz különböző a két mondatban, hanem a denotátumot ismerjük meg jobban a második mondatból, mint az elsőből. Továbbá: Ha a *kutya* szó jelentése lenne más, lenne több a második mondatban, mint az elsőben, akkor az *Egy kutya sem megy az úton* mondat esetében a *kutya* szónak egyáltalán nem lehetne jelentése. Pedig jelentése van, csak denotátuma nincsen.

Amikor különféle jelentésű szók egymás társaságába kerülnek, azok nem egymás jelentéseit módosítják, hanem egymás denotátumait írják pontosabban körül. Ellenkező esetben azt kellene feltennünk, hogy az egyik szó jelentése valamilyen misztikus módon „átfolyik” a másik szó jelentésébe.

Igy van ez az ún. grammatikai vagy álszók esetében is. Korábban már hivatkoztunk KURIŁOWICZ egyik megjegyzésére, miszerint az *én, te* stb.¹⁵ típusú szavak jelentése csak a kontextusban tisztázódik. Mármint vizsgáljuk meg a következő két mondatot: *Én voltam a tettes; Én, Kovács János voltam a tettes*. A kérdés az, hogy vajon ebben a két mondatban eltér-e az *én* szó jelentése? Szerintünk nem. Az *én* jelentéséről a második mondatban sem tudunk többet, mint az elsőben. A kontextus, pontosabban a személynév nem az *én* jelentését határozza meg közelebbről, hanem a denotátumát. *Kovács János* nem lehet az *én* szó jelentése, lévén Kovács János élőlény, aki nem része a nyelvnek, s nem tárgya a nyelvtudománynak. *Kovács János* csak a denotátuma lehet az *én* szónak.¹⁶

Különösen gyakori a félreértés — a kontextus szerepét illetően — az olyan grammatikai szók esetében, amilyenek pl. a prepozíciók. Hány német nyelvtanban olvashattuk pl. azt, hogy a *nach* prepozíció, a kontextustól függetlenül időt, helyet vagy egyéb körülményt jelent. Maradjunk az időnél és a helynél, s hasonlítsuk össze a következő két mondatot: *Er hat mich nur nach zehn Uhr geweckt., Er hat mich nur nach dem Tunnel geweckt*. A hagyományos — kontextualista — felfogás szerint az első mondatban a *nach* prepozíció a cselekmény idejét, a második mondatban a cselekmény helyét határozza meg, tehát az első mondatban temporális, a második mondatban lokális jelentése van.

Vizsgáljuk meg tüzetesebben, hogy milyen esetekben van a *nach* prepozíciónak „temporális jelentése”? Akkor és csak akkor, ha van a környezetében olyan szó, amelynek a jelentése idővel kapcsolatos. Ugyanígy „lokális jelentése” is csak akkor van a *nach*-nak, ha találunk a környezetében lokális jelentésű szót. Példánkban a *nach* állítólagos temporalitása az *Uhr*, állítólagos lokalitása pedig a *Tunnel* jelentésében rejlik. Nem a *nach* jelentése temporális tehát

¹⁵ KURIŁOWICZ: i. m. 74. l.

¹⁶ „The distinction between 'meaning' and 'thing-meant' runs through speech in all its manifestations and applies equally to whole sentences and to the separate words which enter into their composition . . . However, we shall soon see that the distinction holds good, not only of spoken nouns but also of spoken verbs and adjectives, and indeed even of those minor elements in our vocabulary which we somewhat contemptuously lump together under the heading of 'particles'.” (GARDINER, *The Theory of Speech and Language*, 30. l.)

az első mondatban, hanem az *Uhr*-é, s nem a *nach* jelentése lokális a második mondatban, hanem a *Tunnel*-é. A *nach* jelentése az, hogy *nach*. S ez nem is lokális, nem is temporális. A *nach* jelentése az, ami közösen jellemzi e szót mind a *nach zehn Uhr*, mind pedig a *nach dem Tunnel* szerkezetekben. Helyesen tehát azt kell mondanunk, hogy a *nach* az első mondatban egy temporális, a második mondatban pedig egy lokális viszonyt jelöl ugyanazon a jelentésen keresztül.

Fentebb azt mondtuk, hogy az a momentum, ami csak egy meghatározott környezetben látszik a szó jelentésének, az nem a szó jelentésében, hanem a környezetében van, s legfeljebb mi magyarázzuk bele — szubjektív-mentalista módon — az illető szó jelentésébe. Pontosan ezt mutatta a *nach* imént vizsgált esete. A *nach* csak az egyik környezetben látszott temporálisnak, s csak a másikon lokálisnak. „Temporalitása” és „lokalitása” nem volt független a környezettől, s nem is bizonyult valóságos tulajdonságának.

Tudjuk, hogy a fonológia csak azokat a hangtulajdonságokat tekinti fonematikus értékűeknek, amely tulajdonságok függetlenek a környezettől, a hangszomszédságtól. Azok a tulajdonságok, amelyek csak egy bizonyos pozícióban jellemeznék egy hangot, nem tartoznak annak fonematikus értékéhez, csupán változati jellegűek. Bizonyos mértékig hasonló a helyzet a jelentések tekintetében is. Az és csak az tartozik a szó jelentéséhez, ami a környezettől független abban, illetve — ebből következően — ami a különböző környezetekben azonos benne. Azok a „jelentésváltozatok”, amelyek csak egy környezetben lépnek fel, tulajdonképp nem a jelentés változatai, hanem a denotátumok kisebb-nagyobb különbségei.

Az elmondottak alapján már világosan láthatjuk, hogy mi tévesztette meg SLAMA-CAZACUT. Mint még emlékszünk rá, a román szerzőnő a szó jelentésében állandóság és változékonyság dialektikáját vélte felfedezni. Pedig csak a jelentést keverte össze a denotátummal. Ti. a jelentés az, ami állandó, s a denotátumok változékonyságok. Különböztet is képtelenség SLAMA-CAZACUNAK az a gondolata, hogy a kontextus „individualizálja” a szó jelentését. Mint már fentebb kifejtettük, ez az „individualizálás” csak egyféleképpen lenne elképzelhető. Fel kellene tételeznünk, hogy az egymás mellett álló szók jelentéseiben — a szomszédság hatására — valami misztikus metamorfózis megy végbe. Hogy SLAMA-CAZACU menthetetlenül összetéveszti a jelentést a denotátummal, azt a legvilágosabban az a megjegyzése mutatja, miszerint az általános *signification*-ból a kontextusban individuális *sens* lesz. Nos, itt meg kell állnunk egy pillanatra.

Van-e köze és mi köze van a nyelvnek az individuális *sens*-hoz? Nyilvánvaló, hogy SLAMA-CAZACU individualizált *sens*-ja nem egyéb, mint az egyén fejében keletkező gondolat. Ez a gondolat egy valóságos szituációra vonatkozik. Ha ezt a valóságos szituációt a nyelv segítségével nevezzük meg, akkor e szituáció denotátummá válik, denotátummá lép elő. Ám a nyelvnek nem része sem a denotátum, sem az arra vonatkozó egyéni gondolat — a nyelv olyan harmadik, amely e kettő között áll, de nem azonos egyikkel sem. A nyelv óriási jelentősége éppen az, hogy általános kategóriáin keresztül jelölhetjük a bennünket környező világ végtelen változatosságát. Tehát a nyelv véges számú általános kategóriáján mint sémán keresztül jelölhetjük a világ végtelen sok konkrét és egyedi eseményét, helyzetét stb., ill. jelölhetjük az ezeknek megfelelő, ezek hatására keletkező egyedi gondolatokat. Az individualizált

sens, mivel nem általános, nem lehet a nyelv része. Az individualizált *sens* már maga a gondolat. A nyelv kifejezi a gondolatot, de maga nem azonos vele. HEGEL, aki valóban értett a dialektikához, világosan látta ezt.¹⁷

Említettük, hogy ULLMANN világosan elhatárolta magát attól a nézettől, hogy a szónak csak a kontextusban van jelentése. Ám e deklaratív állásfoglalás ellenére számos esetben nála is megtaláljuk a kontextualista felfogás nyomait. Ez ULLMANN-nál oly módon jelentkezik, hogy számos esetben beszél a jelentés „aspektusairól”. Ennek kapcsán azt hangoztatja, hogy a jelentés nem homogén, s annak aspektusai a környezettől függenek: „Le sens des mots n'est pas *homogène*: il offre plusieurs aspects dont chacun s'applique à des contextes différents . . . *Un homme sain* est quelqu'un dont l'organisme n'est pas malade; *un air sain* est un air salubre pour la santé. Seul le contexte pourra décider lequel des divers aspects est pertinent.”¹⁸ A fentebbiek alapján nyilvánvaló, hogy az, amit ULLMANN a jelentés aspektusának nevez, voltaképp nem tartozik a jelentésre. Ezek az aspektusok, ezek a finom változatok nem a jelentés változatai, hanem a denotátumok különbségei. Nem a *sain* melléknév jelentése különböző az ULLMANN által idézett két mondatban, hanem a *sain* szó két különböző denotátumra vonatkozik. Másképp *sain* az ember, és másképp *sain* a levegő — de ez a különbség az ember és a levegő közti valóságos különbség, nem a *sain* melléknév jelentésének különbsége. A denotátumok, s így azok különbségei is, mint oly sokszor elmondtuk már, kívül esnek a nyelven, kívül a jelentésen, s így kívül a nyelvtudomány érdeklődési körén is. A jelentések homogének, a denotátumok heterogének. Az a bizonyos vibrálás, oszcillálás, változékonyság stb., amit ULLMANN és SLAMA-CAZACU a jelentésnek tulajdonít, nem a jelentésre, hanem az ugyanazon jelentésen keresztül jelölt denotátumokra vonatkozik. Itt szeretnénk megemlíteni, hogy PAUL sokat emlegetett okkasionális jelentésének, vagy ERDMANN „Nebenbedeutung”-jának sincs semmi köze a jelentéshez. Valójában ezek is a denotátumokra vonatkoznak. A jelentés nem lehet okkasionális, hisz a jelentés éppen az, ami a különböző alkalmazásokban állandó és közös.

Nem hagyhatjuk szó nélkül SLAMA-CAZACU úgynevezett kísérleteit sem. Ezek a kísérletek abban álltak, hogy a szerzőnő részint kitalált, részint jelentésük alapján szokatlannak tűnő szavakat helyezett egyébként értelmes mondatokba, és figyelte, hogy a kísérleti alanyok kitalálják-e az ilyen szavak „jelentését”. „Un mot comme *palici* palitsi — dont la signification n'était pas connue d'avance, puisque c'était un mot créé par nous — recevait facilement par l'ensemble la détermination que nous désirions; bien plus, des mots comme roum. *habauc* „idiot”, *plasture* „emplatre”, *bolturi* „rivets” pouvaient changer leur signification en fonction de la nouvelle ambiance ou ils apparaissaient.”¹⁹ Mármint nyilvánvaló, hogy egy kitalált szónak nem lehet jelentése. Csupán arról lehet szó, hogy egy kitalált szó denotátumára is rájöhetünk a kontextus

¹⁷ HEGEL, *Phänomenologie des Geistes*, 362. CASSIRER is világosan látja ezt a kérdést: „Sie (die Sprache) macht aus der Not der Vieldeutigkeit des Lautzeichens seine eigentliche Tugend. Denn gerade diese Vieldeutigkeit duldet nicht, dass das Zeichen blosses Individualzeichen bleibt; gerade sie ist es, die den Geist zwingt, den entscheidenden Schritt von der konkreten Funktion des 'Bezeichens' zur allgemeinen und allgemeingültigeren Funktion der 'Bedeutung' zu tun.” (*Philosophie der symbolischen Formen*, 145. l.)

¹⁸ *Précis* . . . 97. l.

¹⁹ I. m. 140. l.

segítségével. Viszont nézzük a következő mondatot: *Egy . . . megy az úton és túlköl.* Nem nehéz kitalálnunk, hogy itt egy *autó*-ról van szó. Mármint ez azt jelentené, hogy a . . .-nak *autó* a jelentése? Ami a nem mesterségesen fabrikált szavakat illeti, — pl. azt, hogy a *plaster*, melynek *flastrom* a jelentése, egy bizonyos környezetben a *pénz* helyett áll — nos, ez esetben nyilván megint nem arról van szó, hogy a *plaster* a kontextus hatására *pénz* jelentést vett fel, hanem arról, hogy az adott környezetben a denotátuma a pénz.

A jelentés „aspektusai, finomságai, változatai” stb. képezik olcsó vadászterületét két sajátos tudománynak, nevezetesen a stilsztikának és a lexikológiának. Amit napjaink lexikológusai csinálnak, az túlnyomórészt nem más, mint a denotátumokkal való bűvészkedés — a jelentés ürügye alatt. Amit a szótárakban az alapjelentés után találunk, az rendszerint nem más, mint a szokványostól eltérő jelölés, tehát „kontextuális jelentés”, azaz ismét a denotátum. A hagyományos stilsztika pedig lényegében szintén a denotátumok különbségeit szedegeti össze, s közben nagy fontoskodva j e l e n t é s t a n i vizsgálatnak állítja be magát.

4. Az előző pontban tehát elutasítottuk azt a gondolatot, mintha a jelentésnek aspektusai lennének. Korábban pedig azt mondtuk, hogy a szó jelentése a különböző környezetekben azonos, mert ha nem azonos, akkor már két különböző szóval állunk szemben. Felvetődik a kérdés, hogyan viszonylanak az általunk mondottak a nyelvi jeleknek olyan közismert és általános jelenségéhez, amilyen pl. a poliszémia?

Korábban ott, ahol a jel alapvető tulajdonságait vitattuk, már leszögeztük, hogy a jelet nem fizikai tulajdonságai teszik jellé. A jelet az teszi jellé, hogy van egy rajta kívül álló, belőle le nem vezethető szabálya, azaz jelentése, aminek alapján használjuk. Ebből viszont elkerülhetetlenül következik, hogy ha egy látszólag azonos jelet több szabály szerint használunk, akkor valójában teljesen különböző jelekkel állunk szemben. Ez azt jelenti, hogy — mivel a jelet a jelentése teszi jellé — poliszémia, azaz több jelentésű jel nincsen, nem lehet. Csak homonimia van. Azt állítani ugyanis, hogy pl. a német *Bank* szónak több jelentése van (1. 'ülő alkalmatosság'; 2. 'pénzüintézet'), azt jelentené, hogy a *Bank* a jelentésétől függetlenül is jel. Helyesen azt kell tehát mondanunk, hogy két *Bank* jel van. Még az a megállapítás sem tekinthető szerencsésnek, hogy ez a két jel alakilag egybeesik, ugyanis a jelentéstől függetlenül a *Bank*₁ és a *Bank*₂ nem alak, legalábbis nem jelalak.

5. Az előző pontokban határozottan leszögeztük, hogy a jelentés független a környezettől. Azt mondtuk, hogy a jelentésnek nincsenek „aspektusai, finom változatai, nuance-ai”, ezek az állítólagos aspektusok valójában a denotátumok különbségei. S mindez ismét tipikus példája volt annak, hogy a tradicionális szemantika összekeveri a jelentést és a denotátumot. Azonban maradt még néhány kérdés, amit meg kell válaszolnunk. Itt van pl. egy olyan jelenségnek a problémája, amilyen a metafora. A metaforát ULLMANN így határozza meg: „La métaphore est en dernière analyse une comparaison en raccourci . . . On perçoit p. ex. une ressemblance entre les *dents* humaines et les saillies d'un peigne. Au lieu de préciser que ces saillies sont *comme* des dents, on les appellera simplement les *dents du peigne*.”²⁰ Itt most álljunk meg egy pillanatra, és vessük

²⁰ Précis 277. l.

fel a kérdést, vajon a *dents du peigne* szerkezetben a *dent* jelentésében van-e valami rendellenesség avagy egyéb tekintetben? Mi úgy véljük, hogy amennyiben az idézett szerkezetben a *dent* jelentése lenne más, mint egyebütt, akkor már homonimiával állnánk szemben egy *dent*₁ és egy *dent*₂ között. Viszont a *dents du peigne* szerkezetben éppen azért problematikus a *dent* helyzete, mert a jelentése normális, szokásos, és a denotátuma szokatlan, rendellenes. A metafora tehát nem a jelentés szabálytalansága, rendellenessége, hanem a denotátumé. Ismételjük: Ha a *dent* jelentése lenne más az idézett példában, mint egyebütt, akkor nem lenne vele kapcsolatban semmi említésre méltó: tudomásul vennénk, hogy a francia nyelvben két *dent* jel van; az egyik jelentése: 'rágóeszköz a szájbán'; a másik jelentése: 'a fésű egymás mellett sorakozó szuronyocskái'. Mivel ez nincs így, mivel a *dent* csak alkalmilag, bizonyos környezetekben jelöli a fésű fogait, ezért itt nem a jelentés modifikációjáról, hanem a denotátum rendellenességéről van szó.

Vagy térjünk vissza BALDINGER példájára. BALDINGER szerint az *ein grüner Apfel* szerkezet esetében a *grün* jelentése: 'unreif'. Erre is csak azt mondhatjuk, hogy ha a *grün* jelentése lenne 'unreif', akkor ezt a példát BALDINGER sohasem idézte volna, mert nem lett volna miért idézni. Mert ha az idézett mondatban a *grün* jelentése lenne 'unreif', akkor ez a mondat csak azt a banalitást példázná, hogy a szavakat általában jelentésük szerint használjuk. Viszont használhatjuk jelentésükhöz képest szokatlanul is; előfordulhat, hogy egy-egy denotátum „kiugrik”, eltér a szokásos denotátumoktól, s éppen erre példa az *ein grüner Apfel* szerkezet.

BALDINGER azt mondja, hogy felfogás kérdése, meddig beszélhetünk egy régi jelentés nuanceáról és mikortól kezdve új jelentésről.²¹ Nos, a mi felfogásunk egészében ezt a jelenséget így írhatjuk le: A szavakat általában jelentésüknek megfelelően, tehát a denotátumok egy bizonyos csoportjára alkalmazzuk. Azonban néha egy-egy szokatlanabb denotátum is előfordulhat, az ilyesmi azonban csak bizonyos sajátos környezetben. Ha az eredetileg ritka és szokatlan denotátum jelölése általánossá válik, akkor új jelentéskör kialakulásáról beszélhetünk. Ez esetben a régi jelentés szempontjából ritka denotátum az új jelentés szempontjából szabályos denotátummá válik. Ezzel egyidejűleg és ennek következtében már nemcsak sajátos környezetben fordul elő, mivel a szokatlan jelölésből, amely csak bizonyos környezetben valósítható meg, új jelentés lett, mely már a környezettől független.²²

6. Végezetül röviden érinteni kívánjuk a szinonimia kérdését. A hagyomány köztudomásúan azokat a szavakat tekinti szinonimáknak, amelyek jelentése „azonos” vagy legalábbis nagyon hasonló.

²¹ I. m. 24. l.

²² A lengyel ZAWADOWSKI helyesen hangsúlyozta egy előadásában, hogy a jelentés nagymértékben független a kontextustól: „Ainsi Wegener, par exemple, estime que dans les deux propositions, 'Der Löwe kann die stärksten Knochen zermalmen' et 'Der Löwe ist ein edles, königliches Tier', le mot 'Löwe' a deux sens différents, dans la représentation que nous nous faisons du lion ce sont tantôt les unes, tantôt les autres qualités qui prédominent. Or, il est incontestable que les deux contextes indiquent de bien différentes qualités de l'objet désigné par le mot Löwe; par conséquent, le contexte ne détermine pas le sens de ce mot.” (Influence, vraie et apparente, du contexte sur le sens, 14. l.)

Mármost hogyan döntheti el a nyelvész azt, hogy két szó jelentése azonos-e avagy sem? Ha a jelentés a szó használatának szabálya, amely megmondja, hogy minek a jelölésére alkalmas egy szó és minek a jelölésére alkalmatlan, akkor a jelentés meghatározása úgy történhet, hogy figyeljük a szó, a jel sorozatos alkalmazását, tehát figyeljük, hogy minek a jelölésére szolgálhat. Ez megvalósítható, s így a jelentés megbízhatóan leírható. Ezt a pozitív álláspontot képviseli MORRIS is: „In short, since the meaning of a sign is exhaustively specified by the ascertainment of its rules of usage, the meaning of any sign is in principle exhaustively determinable by objective investigation.”²³

Nyilvánvaló, hogy két szó jelentése akkor azonos, ha a két szó ugyanazon denotátumok jelölésére alkalmas. Vagyis egy adott tárgyat, ill. a tárgyak bizonyos osztályát *m i n d i g* jelölhetjük bármelyik szóval. A nyelvész számára technikailag ez azt jelenti, hogy két szó akkor szinonima, ha mindazokban a környezetekben, ahol az egyik szó felléphet, felléphet a másik is. Ilyen tökéletes szinonima nincsen. Mindenekelőtt — mint ULLMANN helyesen mutat rá — a nyelv gazdaságosságával ellenkezne ez a jelenség, s a felesleges luxus egyik fajtáját képviselné.²⁴ Továbbá elképzelhetetlen, hogy két szó jelentése teljesen azonos legyen, tehát hogy két szó egymást minden nyelvi környezetben helyettesíthesse, azért, mert a nyelvi jelek, a szavak, önmagukat is jelölhetik. Abban a mondatban tehát, hogy *Az oculist szó o hanggal kezdődik* nem léphet fel az *eye-doctor*²⁵ stb. HARRIS a szinonimák viszonyát így határozza meg: „If A and B have almost identical environments except chiefly for sentences which contain both, we say they are synonyms: *oculist* and *eye-doctor*.”²⁶ Ez a meghatározás szakszerű és kielégítő; annyit tehetünk hozzá, hogy a szinonimák azokban a környezetekben sem léphetnek fel egymás helyett, ahol önmagukról van szó. Egyébként két jelentés teljes azonosságának lehetetlenségét legutóbb filozófiai oldalról is megerősítették.²⁷

Fentebb azt mondtuk, hogy két szó jelentése akkor azonos, ha ugyanazon denotátumok jelölésére alkalmas. Ez kétségtelenül így van. Ám ebből nem következik, hogy két szó vagy szerkezet, amelynek denotátuma *a l k a l m i l a g* egybeesik, már szinonima. Hisz ez esetben a *Washington* és az *Egyesült Államok fővárosa* is szinonima lenne. Pedig nyilvánvaló, hogy az *Egyesült Államok fővárosa* szerkezetnek a *Washington* nem jelentése, csak denotátuma. Világosan mutatja ezt a következő mondat: *Ha Washington megsemmisülne, mi lenne az Egyesült Államok fővárosa? A Washington és az Egyesült Államok fővárosa* tehát csak „denotátum-szinonimák”.

Az *ein grüner Apfe* szerkezet esetében sem lehet a *grün* az *unreif* szinonimája, mert a denotátumuk csak alkalmilag esik egybe.

7. Fentebb azt mondtuk, hogy a jelentés független a környezettől. Másfelől viszont megtagadtuk a poliszemiát, s csak a homonimát ismertük el. Felvetődik ezért a kérdés: Nincs itt valami ellentmondás? Hisz tagadhatatlan, hogy a környezet dönti el azt, hogy két vagy több homonimia közül mikor

²³ MORRIS: i. m. 47. l.

²⁴ Principles, 108. l.

²⁵ Nyilvánvaló, hogy ezekben az esetekben nem a jelentés alapján használjuk a jelet, hanem a jeltest fizikai tulajdonságai alapján. Ez a *suppositio materialis* tipikus és közismert esete.

²⁶ HARRIS, Z. S., *Distributional Structures*, 37. l.

²⁷ GOODMAN, N., *On Likeness of Meaning*.

melyikkel állunk szemben. Nos, pontosan ez a helyzet. A kontextus nem m e g s z a b j a a homonimikus alak jelentését — hisz jelentése az aktuális környezet előtt is megvolt. A környezet csupán m e g m u t a t j a, hogy melyik jellel állunk szemben. Paradox módon hangzik, de mégis így kell megfogalmaznunk: A homonimák esetében a kontextus mutatja meg, hogy a kontextustól független jelentések melyikével állunk szemben. Aki ezt nem fogadja el, az veszélyes útra téved. Annak ugyanis — akarva, nem akarva — csak egy lehetősége marad. Az ti., hogy a homonimákat önmagukban üres formáknak fogja fel, amelyek ily módon, előzetes jelentés hiányában, megmagyarázhatatlanul kerülnek bele a kontextusba, s akkor valamilyen misztikus módon átlénygülnék: „jelentés folyik beléjük” a kontextusból. Ez nyilván nem lehet így.

Általában a homonimák esetében bizonyos mértékig különbséget kell tennünk a beszélő és a hallgató helyzete között. A beszélő számára egy homonima esetében sincs nagyobb jelentősége a kontextusnak, mint egyébként. Hisz a beszélő nyilván a jelentése alapján teszi be a homonimikus alakot a kontextusba — nem megfordítva. A hallgatónak már a környezet mutatja meg, hogy az általa ismert, s így a kontextust az ő esetében is megelőző jelentések közül melyikre van szüksége. Ám a környezet az ő számára is csak orientációt adott, nem „teremtette” a jelentést.

VI. A különböző nyelvi elemek és a jelentés kapcsolata

1. Ebben a fejezetben röviden áttekintjük a fontosabb nyelvi elemek (fonéma, morféma, mondat) és a jelentés viszonyát.

A fonéma és a jelentés kapcsolatának megítélésében sajátos helyzet alakult ki. Azt senki sem vonja komolyan kétségbe, hogy a fonémának nincs jelentése olyan formában, ahogyan a morfémának van. Ugyanakkor a modern fonológia, elsősorban a Trubetzkoy-iskola, szüntelenül hangoztatja a fonéma ún. jelentésmegkülönböztető szerepét. Van tehát egy bizonyos fokú felemáság az állásfoglalásokban. Ha tisztázni akarjuk ezt a kérdést, akkor valójában azt kell eldöntenünk, hogy jel-e a fonéma avagy sem.

Lehet-e a fonéma jel? A közelmúltban két szerző ismét amellet foglalt állást, hogy lehet.¹ Az előzmények alapján nyilvánvaló, hogy a fonéma csak akkor lehetne jel, ha a fonéma esetében is ki tudnánk mutatni a jelviszony tagjait, tehát a jelet, a jelentést és a jel tárgyát. Nézzük e három közül a jelentést. Ha a fonémának lenne jelentése, akkor például a német nyelv *k* fonémájának lenne definiálható, konstans jelentése, amely világosan szembeállítaná a német nyelv minden más fonémájával. Ez viszont azt jelentené, hogy mindazok a német szavak, amelyekben a *k* fonéma megjelenik, a jelentésükben is szükségképpen tartalmaznak valami közöset. Ilyenformán a *kalt*, *krank*, *Käse* stb. szók jelentésében kellene egy egyező, azonos mozzanatnak lennie. Ennek azonban nyoma sincsen. Mindennek alapján leszögezhetjük: A fonémának nincs jelentése, sőt semmi köze a jelentéshez. Ha a fonémának lenne jelentése, akkor pl. a nyelvtanulás a világ leggyorsabb dolgát képezné. Csak azt kellene megjegyeznünk, hogy az egyes nyelvek 40–60 fonémájának mi a jelentése, s máris értenénk az illető nyelvet, hisz a morfémák jelentését egyszerűen megkapnánk az alkotó fonémák összeadásából.

¹ SØRENSEN, H. S., The Phoneme and the Phoneme Variant: *Lingua* IX/1: 68–88. 1. — KOLMAR-KULLESCHITZ, Ist das Phonem ein Zeichen?: *Phonetica* V/2: 65–75. 1.

Az imént azt mondtuk, hogy a fonémának semmi köze a jelentéshez.² Mármost nem áll ellentétben eme megállapításunk a fonológia azon fentebb említett régi tételével, mely szerint „fonémának nevezzük egy nyelvnek azokat a hangjait, amelyek jelentésmegkülönböztetésre alkalmasak”. Úgy véljük, hogy ez a fonológiai szabály ebben a formájában nem igaz. Ha a morféma jelentését nem oszthatjuk szét az alkotó fonémák között, akkor a csak egy fonémájukban különböző szavak — pl. a német *Gabel* és *Kabel* — esetében a *g*, ill. *k* fonéma nem jelentéseket különböztet meg, hanem csak hangtesteket. Ellenkező esetben az *-abel* rész mindkét szóban ugyanazt jelentené, a két szó jelentésének tehát nagymértékben egyeznie kellene, s csak egy kis különbség állhatna fenn a kettő jelentése között a *g*, ill. *k* eltéréséből kifolyólag.³

Olyan nézet is elhangzott már, hogy a fonémának csak távolabbról, általánosságban van köze a jelentéshez, annyiban ti., amennyiben cserélhető és a csere eredménye jelentésváltozás.⁴ Úgy véljük, hogy még ez a nézet is tartahatatlan. Ha a német beszélő a villát akarja említeni, azt végtére mégsem úgy teszi, hogy a *Kabel* fonémasorban a *K* helyébe *G*-t illeszt, hanem úgy, hogy a 'villa' jelentés mint szabály alapján a *Gabel* hangsort hozza létre, a *Kabel*-től teljesen függetlenül.

A közelmúltban — spekulatív úton — a dán SØRENSEN is azt próbálta bizonyítani, hogy a fonéma jel, mégpedig a változatok jele. „What is a phoneme? A phoneme is a (linguistic) sign...⁵ To be a variant of the phoneme *k* is to be a denotatum of the sign *k*.”⁶ Vizsgáljuk meg, lehet-e a *k* fonéma a *k* változatok jele? A jel, mondtuk korábban, olyan dolog, amely a jel tárgyával semmi belső kapcsolatban nincsen, tőle függetlenül létezik, s a kettőt csak egy szabály: a jelentés alapján hozzuk kapcsolatba mi, emberek. Ebből viszont elkerülhetetlenül az következik, hogy a *k* fonéma csak akkor lehetne a *k* változatok jele, ha a *k* fonéma a *k* változatoktól függetlenül, objektíve létezne, s a *k* fonémát mint jelet egy szabály, vagyis egy meghatározott jelentés alapján vonatkoztathatnánk bizonyos hangokra mint változatokra.

Am változatoktól függetlenül létező objektív fonémát még senki sem látott, s a fonémáknak, mint fentebb utaltunk rá, jelentése sincsen. Ezért SØRENSEN kísérletét kétszeresen elhibázottnak kell tekintenünk. A fonéma nem jel, hanem — mint HJELMSLEV helyesen mutatott rá — jelrész.⁷

2. A fonéma tehát nem jel, hanem csak alkotórésze a jeleknek. De vajon minek az alkotórésze? Melyik nyelvi elem tesz eleget példászerűen a jel követel-

² „How does the phonemic content of an utterance vary as the social situation in which the utterance occurs varies? If we record, at quarter hour intervals from 9 a.m. to 3 p.m., the greetings exchanged between formal business associates, we find, as the day passes no gradual phonemic change in the greeting but first many occurrences of the sequence 'Good morning', and, later, a complete replacement by the sequence 'Good afternoon'. The change in social situation correlates with the change of a whole sequence of phonemes at once, together... if we wish elements which correlate with meanings, we must seek them in general not among single phonological elements but among combinations and sequences of these.” (HARRIS, *Methods in Structural Linguistics*, 188. l.)

³ SZMIRNYICKIJ: *Voproszi Jazikoznanyija*, 1960/5: 112. l.

⁴ „All phonemes denote nothing but mere otherness.” (JAKOBSON, R. — HALLE, M., *Fundamentals of Language*, 11. l.)

⁵ SØRENSEN: i. m. 79. l.

⁶ SØRENSEN: i. m. 82. l.

⁷ HJELMSLEV, *Prolegomena*... 25. l.

ményének? Úgy véljük, hogy ez az elem a morféma. Természetesen itt rögtön felvetődik a kérdés, hogy miért nem a szó a tipikus, az igaz nyelvi jel? Azért, mert a szó — nem tekintve azt a gyakori esetet, de mégiscsak határesetet, amikor egyetlen morfémből áll — még felbontható olyan alkotórészekre, amelyek szintén jelnek bizonyulnak. Ilyenformán a több morfémájú szó nem jel, hanem jelcsoport, jelkombináció, jelekből álló konstrukció.⁸

Az imént előadottakkal kapcsolatban felvethetné valaki a következő gondolatot: Az igaz, hogy a szavak nagy része több morfémből, tehát, ha úgy tetszik, több jelből áll, ha belső szerkezetét tekintjük. De ha azt nézzük, hogy a valóságban mit jelölnek az ilyen több morfémájú szók, akkor az esetek zömében azt látjuk, hogy az ilyen szók is egységként jelölik a valóság egy meghatározott, sokszor egészen jól körülhatárolt darabját. Tehát — mondhatná valaki — azt kell jelnek tekinteni a nyelvben, ami a valóság egy meghatározott részét, darabját, aspektusát jelöli. Mit mondhatunk mindekre?

Az kétségtelen, hogy pl. a német *Kuh* és *Nilpferd* szó, jöllehet az egyik egy, a másik két morfémből áll, a valóságban egy állatfajtát jelent mind a kettő. Ez és számtalan hasonló eset támogatni látszik azt, hogy a *Kuh* egy állatfajta jele, tehát egy jel, a *Nilpferd* egy másik állatfajta neve, tehát az is egy jel. De ne felejtjük el, ha mindazok a hangszegmentumok, amelyek a valóság egy meghatározott részét jelölik, egyetlen jelet alkotnának, akkor az olyan kifejezések, mint *die ewige Stadt*; *Franz Joseph der Erste*; *der dreissigjährige Krieg* stb. mind egyetlen jel lennének. A nyelvi jelek határait csak magából a nyelvi rendszerből vezethetjük le, nem pedig a külvilágból. Egészen világossá válik ez akkor, ha azt vizsgáljuk, hogyan jelöli a valóságnak ugyanazt a darabját az egyik nyelv és hogyan a másik. Íme néhány példa magyar—német viszonylatban: *Stadt* — *vár-os*; *Major* — *őr-nagy*; *Zug* — *von-at* stb. Ezekben a példákban a német szó egy morfémájú, a magyar kettő. Persze bőven találunk példát a fordítottjára is, íme: *ács* — *Zimmer-mann*; *sás* — *Ried-gras* stb. Sőt, az egyetlen morfémből álló magyar *tenyér* szóval szemben a németben egy három morfémájú szerkezet áll: *flach-e Hand*. Márpedig a *flache Hand* szerkezetre semmiképp sem mondhatjuk, hogy egy jel — függetlenül attól, hogy a valóság egy meghatározott részét, a kézfej belső felületét jelenti —, mivel e szerkezet egy része: a *Hand* más esetekben szintén önállóan jelöli a valóság egy meghatározott részét. De nem is kell okvetlenül különféle nyelveket összehasonlítani annak bizonyítására, hogy a nyelvi elemek határait nem a külvilág, hanem a nyelv belső szerkezete szabja meg. Ugyanazon a nyelven belül is tetszőleges számú példát találhatunk. Gondoljunk a német *Auto* és *Kraftwagen* szóra. A valóságnak ugyanazt a darabját jelöli mind a kettő. Nem vitás, hogy az *Auto* egyetlen jel. Viszont más esetekben szerzett tapasztalataink alapján azt sem vitathatjuk, hogy a *Kraftwagen* fonémasornak mind a *Kraft*, mind pedig a *Wagen* része jel, tehát mivel $1 + 1 = 2$, a *Kraftwagen* két jel. Ennek alapján kimondhatjuk: Ha egy nyelvi konstrukció még kisebb jelekre bontható, akkor maga nem lehet jel, hanem csak jelek együttese. Mivel a morféma az a nyelvi elem, amely jelszerűen viselkedik, s kisebb jelekre már nem bontható, a nyelvben csak a morféma jel, a fonéma jelrész, a szó és a mondat pedig jelkombináció.

⁸ Lásd hozzá HARRIS, *Methods in Structural Linguistics*, 327. 1. Hasonlóképpen LEKOMCEV a szót „összetett jelnek” tekinti: *Voproszi Jazikoznanyija*, 1960/1: 52. 1.

A morféma tehát központi helyet foglal el a nyelvi elemek körében. A legkülönbébb nyelvi konstrukciók végső összetevői a morfémák. Ez az oka annak, hogy amikor közvetlen összetevők szerint elemzünk, az elemzés utolsó síkján mindig morfémákat találunk.

Szemben tehát azzal a sokak által vallott felfogással, hogy a morféma a legkisebb jel, mi azt valljuk, hogy a morféma a tulajdonképpeni jel. Ha egy szó két morfémából áll, akkor az már két jel, s nem egy. Gondoljunk ismét a *Kraftwagen* szóra. Jelenleg — többé vagy kevésbé tudatosan — az a szokás, hogy elismerjük a *Kraft* és *Wagen* részek jel voltát, s ettől függetlenül, ezzel szemben más alkalommal a *Kraftwagen*-t egy jelnek tekintjük. Ez viszont azt jelenti, hogy a *Kraftwagen* tulajdonképpen három jelet képvisel, tartalmaz, nevezetesen azt, hogy *Kraft*, azt, hogy *Wagen*, és azt, hogy *Kraftwagen*.

Azt állítani, hogy a szó (tekintet nélkül belső szerkezetére) jel, s hogy a szóban levő morfémák is jelek, nos ez azt jelentené, hogy a rész egyenlő az egésszel. Ez viszont logikai abszurdum. Itt említhetjük meg, hogy a modern halmazelmélet válságát is egy hasonló természetű elvi kérdés tisztázatlansága okozta. A halmazelmélet annak az elvi tételnek az alapján dolgozott, hogy a halmaz olyan együttes, amely nem azonos a benne foglalt elemekkel. Igen ám, csak hogy a halmazelmélet eljutott a halmazok halmazához, amely a szóban forgó alapkövetelményt már nem elégítette ki. Hisz a halmazok halmaza már azonos a tartalmazott elemekkel, amelyek maguk is halmazok. Hasonló válságba juttathatja a nyelvtudományt is az a következtetésen eljárás, hogy egyfelől minden morfémát külön jelnek tekint, másfelől pedig a két vagy több morfémából álló szavakat is egy jelnek fogja fel.

A szó tehát — ha egynél több morfémából áll — szükségképpen nem egy jel, hanem több jel. Mármost mi a helyzet a több morfémájú szó jelentését illetően? Erre csak egyféleképpen felelhetünk. A több morfémájú szó jelentése az alkotó morfémák jelentéseinek összegével egyenlő. Tehát pl. *Schönheit* jelentése = *schön* + *heit*. Nos mindez rendben is lenne, ha nem ismernénk számos olyan esetet, amikor a szó jelentése láthatólag nem azonos az alkotó morfémák jelentéseinek összegével. Mi a helyzet ilyenkor? Erre elvben a következőket mondhatjuk: Ha a szó jelentése láthatólag nem azonos az alkotó morfémák jelentéseinek az összegével, akkor a) vagy csak egyetlen morfémából áll, b) vagy több morfémából áll ugyan, de nem olyan morfémákból, amelyek jelentéséhez képest a szó jelentése eltérést mutat fel, hanem olyanokból, amelyek jelentéséből a szó jelentése levezethető. Lássunk néhány konkrét példát:

Vegyük az angol *receive*, *deceive* típust. HARRIS — mint tudjuk — ezeket a szavakat két morfémára bontja *re* + *ceive*, ill. *de* + *ceive* módon.⁹ Mármost egy szó egy részét morfémának nyilvánítani annyit tesz, mint jelnek minősíteni. Jelről viszont csak akkor beszélhetünk, ha e jelnek jelentése is van. A *receive* és *deceive* szavak *ceive* része tehát csak akkor lehet morféma, ha mindkettőnek van jelentése, s csak akkor lehet ugyanaz a morféma, ha mindkettőnek ugyanaz a jelentése. Mivel a *receive* és a *deceive* szavak *ceive* részének nincs közös jelentése (ha lenne, akkor annak valami hasonlóságot kellene eredményeznie a két szó összjelentésében), nem tekinthetjük őket ugyanazon morfémának, s mivel a *receive*-nek a *re*-, s a *deceive*-nek a *de*- nélkül egyáltalán nincs jelentése, nem tekinthetjük őket morfémáknak sem. Félő, hogy e tekintetben FRENEK van igaza.¹⁰

⁹ *Methods in Structural Linguistics*, 161. l.

¹⁰ FREI, H., *Critère de délimitation*, 21—22. l.

Mármost mi a helyzet azokban az esetekben, amikor tudjuk biztosan, hogy a szó több morfémából áll, de a szó jelentése láthatólag nem vezethető le az alkotó morfémák jelentéséből? Itt vannak pl. a következő német szavak: *verstärken*, *vergehen*, *verlesen* stb. Hogy a *ver-* mindhárom szóban önálló morféma, az vitathatatlan. (A *ver-*-nek nyilván egészen más a státusza, mint az angol *ceive*-nek a *receive*-ben. A *verlesen* vagy a *vergehen* mellett ugyanis a *lesen*, ill. a *gehen ver-* nélkül is előfordul, miközben jelentése ugyanaz, mint a *ver-* társaságában; a *ceive* is előfordul a *re-* nélkül, de a különböző előfordulásai semmi hasonlóságot nem eredményeznek a szavak jelentésében.)

A *ver-* esetében szintén megoldható a kérdés oly módon, hogy különböző homonim *ver-* morfémákat tételezünk fel. Kb. így:

verstärken, *vergrössen*, *vertiefen* = *ver*₁
verlesen, *verzählen*, *versprechen* = *ver*₂ stb., stb.

Elismerjük, hogy a gyakorlatban nagyon nehéz, sokszor ma még egyenesen lehetetlen objektíve eldönteni, hogy melyik homonim morfémával állunk szemben. De elvileg mégis ragaszkodnunk kell ahhoz a nézetünkhöz, hogy a szó jelentése az alkotó morfémák jelentésének összegével egyenlő. Mert ha elfogadnánk, hogy a szó jelentése lehet olyan is, amit nem vezethetünk le az alkotó morfémák jelentésének összegéből — nos ez azt jelentené, hogy a morfémákat, amelyek jelek, esetenként nem a jelentésük alapján használjuk. Akkor viszont minek a alapján?¹¹

Röviden érinteni kívánjuk a mondat jelentésének kérdését is. Többé vagy kevésbé tudatosan él az a meggyőződés, hogy a mondat jelentése — az alkotó morfémák jelentéséhez képest — valami többletet tartalmaz, nem azonos azok mechanikus összegével. LEES egy helyütt egyenesen kétségbe vonja, hogy a mondatnál alacsonyabb rangú elemeknek egyáltalán lenne jelentése.¹² Mármost amennyiben a mondat jelentésének „többletét” úgy értjük, hogy az alkotó morfémák jelentéseinek összegéhez járul még a mondat szerkezete (gondoljunk a *John hits Bill* és *Bill hits John* típusú különbségre), akkor e többletet el kell fogadnunk. Egyébként azonban úgy gondoljuk, hogy az a bizonyos többlet, amit oly gyakran hangoztatnak, nem a mondat jelentésében, hanem a denotátumában van.¹³ Ahhoz, hogy egy mondat jelentését megértsük, elég annak a nyelvnek az ismerete, amelyik nyelven a mondat szól. Ahhoz azonban, hogy a mondat denotátumát is ismerjük, sokszor még egyebet is kell tudnunk. Szemben tehát LEES nézetével, aki, mint láttuk, hajlik affelé, hogy csak a mondat esetében ismerje el a jelentést, mi affelé hajlunk, hogy valójában csak a morféma saját jelentését ismerjük el, s minden morfémánál nagyobb szerkezet jelentését az alkotó morfémák jelentéseinek összegeként magyarázzuk. A „többlet” a denotátumok síkján áll elő. Ezt bizonyítja talán az a körülmény is, hogy a „többlet”-et sok nyelvész hangoztatta, de precízen megfogni egyik

¹¹ EBELING szerint a *re-*, illetve a *de-* a fenti angol szókban jelentés nélküli formális index. *Linguistics Units*, 112. l.

¹² *Language* XXXIII, 398. l.

¹³ „I venture to propose the following thesis: the links between a language sign and an extra-linguistic object, between a phrase and an extra-linguistic situation, carry much more information than language units *per se*, i.e. the designatum essentially heightens the informational charge of the *designans*.” (ANDREJEV, N. D., „Models as a Tool in the Development of Linguistic Theory”, 189. l.)

sem tudta, mert ehhez már ki kellett volna lépnie a denotátumok világába, azaz el kellett volna hagynia a nyelvet.

Sajátos helyzetben vannak — e tekintetben — az ún. szólásmondások. Íme egy magyar példa: *Csütörtököt mondani*. Szóról szóra: *To say a Thursday*. Átvitt értelemben azt jelenti, hogy 'meghiúsulni, nem sikerülni'. Mármost felvetődik a kérdés, hogy a *csütörtököt mondani* kifejezésnek a jelentése az, hogy 'meghiúsulni'? Nem inkább arról van-e szó, hogy ez sajátos denotátuma? Általában hajlanánk annak feltételezésére, hogy míg egy szólásmondásban az alkotó morféma önállósága nem homályosodott el, addig a „képes értelem” nem a jelentése az illető morféma sornak, hanem a denotátuma. A mondat összjelentése tehát levezethető az alkotó morféma részjelentéseiből. Az, ami nem vezethető le az alkotó morféma saját jelentéséből, az, ami sokszor mint elemezhetetlen egész áll szemben a mondattal, mint egésszel, nos az nem a jelentése a mondatnak, hanem a denotátuma. A denotátum természetesen csak a nyelvtudomány szempontjából elemezhetetlen — más tudományok szempontjából éppen úgy elemezhető, ahogy mi a mondat jelentését tudjuk elemezni.

3. Az előző pontban egyértelműen arra a megállapításra jutottunk, hogy a nyelvben a morféma a jelek; ami több morfémából áll, legyen az szó vagy mondat, nos az nem lehet egy jel, az per definicionem jelek kapcsolata lehet csak. Ennek a felismerésnek a fényében érintenünk kell egy állítólagos különbséget, amely a nyelv és egyéb jelrendszerek között állna fenn, egy olyan különbséget, amelynek bevezetése BÜHLER nevéhez fűződik.¹⁴

BÜHLER, a matrózok zászló-nyelvének meg az emberi nyelvnek az összehasonlítása alapján arra a meggyőződésre jutott, hogy az emberi nyelv kétosztályos jelrendszer, szemben más jelrendszerekkel, amelyek egyosztályosak. Mit értett BÜHLER ezen a különbségen?

Nézzük a matrózok zászló-nyelvét. Ebben a nyelvben ilyen kifejezések vannak:

□ ○ △ = Van távirat számomra?

○ □ △ = Nincsen.¹⁵

Mármost — állította BÜHLER — az imént idézett zászló-mondatra az jellemző, hogy azokban az egyes szavaknak, azaz zászlóknak nincs jelentése, csak az együttesüknek, a kombinációjuknak. Ezzel szemben az emberi nyelv mondataiban a szavaknak is van saját jelentésük, meg a mondatoknak is van összjelentése. Ezért kétosztályos jelrendszer a nyelv, szemben az egyosztályos zászló-nyelvvel.

BÜHLER eme megkülönböztetése alapvetően és egyértelműen téves. Miért? Azért, mert az egyes zászlók, ha már a hasonlatnál maradunk, nem szavak, hanem fonémák. Amiként a *b*, *o* és *y* fonémának nincs saját jelentése, csak az együttesüknek (*boy*), ugyanúgy a □, ○ vagy △ zászlónak sincs saját jelentése, csak a kombinációjuknak van. Ebből viszont egyértelműen következik, hogy az egyes zászlók nem szavai a zászló-nyelvnek, csak fonémái. S a □ ○ △ ill. ○ □ △ stb. kombinációk nem mondatok, hanem szavak.

A BÜHLER által hangoztatott különbséget egyébként a modern információelmélet sem erősítette meg.

¹⁴ BÜHLER, K., Sprachtheorie, 72. l.

¹⁵ BÜHLER: i. m. 71. l.

4. Végezetül röviden foglalkozni kívánunk a nyelvi jelek motiválatlanságának a kérdésével.

Tudjuk, hogy a negyvenes évek elején — elsősorban a koppenhágai *Acta Linguistica*-ban — nagy vita folyt arról a kérdésről, hogy a nyelvi jelek „önkényesek”-e avagy sem. Meg kell mondanunk, hogy általános ismeretelméleti szempontból e vita rendkívül alacsony színvonalon mozgott. Azt vitatta ugyanis, hogy önkényesek-e a nyelvi jelek, holott köztudomású, hogy a jel esetében létfeltétel az önkényesség, az a körülmény tehát, hogy a jel olyasvalamire utaljon, ami nincs benne, hanem rajta kívül áll. Helyesen nem azt kellett volna tehát feszegetni, hogy önkényesek-e a nyelvi jelek, avagy sem, hanem azt, hogy jelek-e a nyelv elemei avagy egyebek. A mi terminológiánkban a jel önkényessége azt jelenti, hogy a jel alakjából annak használati körére nem lehet következtetni. A jel tehát önkényes, teljesen és minden megszorítás nélkül.

Foglalkoznunk kell azonban a jelek ún. motiváltságának a kérdésével. Az alapgondolat SAUSSURE-re megy vissza, az ő „relativement arbitraire” kategóriájára. ULLMANN erről így nyilatkozik: „‘Leader’ is motivated in as much as its morphological structure suggests the idea of ‘leading’ + an agent noun; whether its components ‘lead’ and ‘-er’ are motivated or not is of no direct relevance.”¹⁶ ULLMANN még számos más természetű motívációt sorol fel, de ez az egy példa is jól érzékelteti, hogy mire gondol valójában.

A tradicionális szemantika szerint a ‘leader’ szó tehát egy motivált jel. A motivált jel fogalma szerintem nyilvánvalóan téves, mert ellene mond a jel önkényességének. Ha a ‘leader’ egy motivált jel lenne, akkor egyáltalán nem lenne jel. A nehézséget úgy háríthatjuk el, hogy feltételezzük: a ‘leader’ két jelből áll, nevezetesen ‘lead’ és ‘-er’ jelekből, s így azok, mivel jelek, mindketten önkényesek, tehát nem motiváltak.

A több morféma-jú szó nem motivizált jel, hanem több nem motivizált jel együttese. Helyesen tehát nem motiváltságról, hanem összetett jellegről kell beszélnünk.

Ezzel a kérdéssel kapcsolatban nem hallgathatjuk el H. FREI esetét. FREI azt akarta bizonyítani BUYSENS ellenében, hogy a szintagma is egyetlen jel. Tette ezt pedig a következő megállapítással: „Par conséquent, le signifiant de syntagme et le signifié de syntagme ne résultent pas de la combinaison entre des signifiants, resp. des signifiés, *mais entre des signes*.”¹⁷ Ez viszont éppen azt bizonyítja, amit BUYSENS is állított, hogy tudniillik a szintagma nem lehet egy jel.

VII. Jelentés és metalingviztika

1. Ebben a fejezetben a nyelvtudomány egyik sajátos irányzatával foglalkozunk. Ez az irányzat — a metalingviztika — központi szerepet tulajdonít az emberi megismerésben a jelentésnek, és a jelentések nyelvenként megfigyelhető eltéréseiből messzemenő következtetéseket von le a népek közti megértés lehetőségeit illetően. Az alábbiakban először is összefoglaljuk a metalingviztika legfontosabb megállapításait, majd néhány kritikai megjegyzést fűzünk

¹⁶ The Principles . . . 87. l.

¹⁷ FREI, H., „L’unité linguistique complexe”: *Lingua* XI, 131. l.

hozzájuk. A dolog természetéből következően itt érintjük a jelentés és a fordítás viszonyának néhány kérdését is.

2. A metalingvisztika, mint önálló stúdium, arra tekinti magát hivatottnak, hogy vizsgálja mindazokat az összefüggéseket és érintkezési felületeket, amelyek a nyelv és az illető nyelvet beszélő nép kultúrája között jönnek létre. A metalingvisztika ilyenformán azzal az igénnyel lép fel, hogy szélesebb alapokra helyezze, ill. felváltsa a tradicionális szemantikát. Hogy e stúdium elsősorban Amerikában virágzott ki, abban bizonyára jelentős szerepe van annak a hagyományosan szoros kapcsolatnak, amely Amerikában a nyelvészet és az etnográfia között áll fenn.

A metalingvisztika — mint önálló területre igényt tartó és sajátos módszertani eljárásokkal rendelkező tudományág — WHORF BENJAMIN írásaiban jelent meg. A nemzetközi közvélemény, főleg az európai nyelvészek figyelmébe inkább csak munkáinak gyűjteményes, posztumusz kiadásai után fordult feléje. Ezek közül említésre méltó az 1952-ben napvilágot látó *Collected Papers on Metalinguistics* és az 1956-ban megjelent *Language, Thought and Reality*. Itt közölt általánosításai során WHORF azt állítja, hogy alapvetően elhibázott az a feltevés, miszerint minden ember rendelkezik a megismerés folyamatában egy közös logikai rendszerrel, amely a nyelvtől független. WHORF szerint a nyelv szabja meg, hogy a beszélő miként észleli a külvilágot, és hogyan vélekedik arról. Mivel a nyelvi sémák népenként különbözőek, a különböző népek — nyelvi rendszerük sajátágaiból kifolyólag — más-más világképet nyernek. WHORF tehát azt állítja, hogy a nyelv nemcsak kifejezi gondolatainkat, hanem meg is határozza azokat.

E megállapításokhoz WHORF úgy jutott el, hogy részletes analízisnek vetett alá néhány primitív indián nyelvet meg kultúráját, így főként a hopi nyelvet, és vizsgálatait összehasonlította az indoeurópai nyelvek hasonló síkjaival. Ez utóbbi csoport neve WHORF-nál Standard Average European, azaz SAE.

A tudományos előzményekkel kapcsolatban rá kell mutatnunk arra, hogy WHORF elméletének Amerikában is, és Európában is voltak előzményei. Amerikában főként SAPIR pengetett hasonló gondolatokat. Idézem egy passzusát, melyben a gondolati rokonság elég világosan kifejezésre jut: „The understanding of a simple poem, for instance, involves not merely an understanding of the single words in their average significance, but a full comprehension of the whole life of the community as it is mirrored in the words, or as it is suggested by their overtones . . . We see and hear and otherwise experience very largely as we do because the language habits of our community predispose certain choices of interpretation.”¹ A metalingvisztika európai úttörői közül elsősorban HUMBOLDT, CASSIRER és WEISGERBER jön számításba.

Most pedig foglaljuk össze WHORF főbb téziseit:

WHORF egyik legfontosabb tételét a nemzetközi szakirodalom a nyelvi relativitás elvének nevezte el. Az egyén — mondja ki WHORF e tételében — sohasem ismeri meg szabadon a környező valóságot. Mert még akkor is, amikor a legszabadabbnak érzi magát, anyanyelvi hovatartozása eleve az interpretáció bizonyos módjára utalja. Ennek következtében a relativitás nyelvészeti elvét kell bevezetnünk, amely azt vallja, hogy nem minden beszélő jut ugyanazon

¹ SAPIR, *Selected Writings*, 162. l.

külvilág szemlélete alapján azonos eredményre. A különböző nyelvtanok használati különböző megfigyelésekhez jutnak el, a külvilág azonos aktusait más-keppen értékelik, s ennek megfelelően különböző világkép alakul ki bennük. WHORF — SAPIRHOZ hasonlóan — ezt így foglalja össze: „We cut and organize the spread and flow of events as we do largely because, through our mother tongue, we are parties to an agreement to do so, not because nature itself is segmented in exactly that way for all to see.”²

HOJER a relativitás eme elvét interpretálva rámutat az SAE nyelvek és a navaho indián nyelv között egy, a színfogalmak terén megfigyelhető különbségre. A navaho nyelv és az SAE nyelvek azonos módon osztják fel a spektrumot, két különbségtől eltekintve. Azt a szakaszt, amit mi Európában osztatlanul feketének látunk és hívunk, a navahók két külön fogalmi egységre bontják. Viszont a spektrumnak azt a szakaszát, amit mi kékre és zöldre bontunk, a navaho egy osztatlan fogalmi egységnek fogja fel.³

WHORF hangoztatja a nyelvi rendszer kötelező jellegét. Ez úgy értendő, hogy a nyelvi rendszer, mely meghatározza a gondolkozást, a beszélő tudatán kívül álló, ellenőrizhetetlen, háttér jellegű jelenség. A gondolkozás mindig nyelvi alapon megy végbe, de nemcsak a szavak segítségével, hanem a nyelv kategóriáinak, grammatikai rendjének sokszor egészen absztrakt módon érvényesülő formáiban is.

Annak illusztrálására, hogy miként érvényesülnek a grammatika absztrakt kategóriái a gondolkozásban és a szemléleti módban, WHORF egybeveti az SAE nyelvek és a hopi nyelv igeidő-rendszerét. WHORF szerint az egész európai gondolkozásra rányomja a bélyegét az itt beszélt nyelvek igeidő-rendszere, nevezetesen múlt, jelen és jövő világos különválasztása.

WHORF szerint a nyelv szerkezete és a kultúra egésze között összefüggés áll fenn. A történelem folyamán a nyelv és a kultúra együtt fejlődik, kölcsönösen befolyásolják egymást. De a nyelv az a tényező, amely a fejlődés határait megszabja. A nyelvi forma merevsége akadályozhatja a kultúra fejlődését, pl. új tudományos eredmények elterjedését stb.

3. Az előző pontban megpróbáltuk dióhéjban összefoglalni a metalingvisztika legfontosabb tételeit. Ezek közül kétségtelenül az a legjelentősebb, amelyik szerint a különböző nyelvű emberek ugyanazt a külvilágot nem egyformán ismerik meg, s nem egyformán értékelik. Mindenekelőtt azt kell tehát megnéznünk, hogy ez a megállapítás helyes lehet-e? Úgy véljük, hogy nem. Mégpedig azért nem, mert a bennünket környező külvilágot nemcsak a nyelvi anyag alapján ismerjük meg, hanem közvetlenül is. Az anyanyelv valóban az interpretáció egy bizonyos módját sugallja, de ezt a közvetlen tapasztalat állandóan helyesbíti, kiegészíti és korrigálja. Vagy hogy a saját terminológiánknál maradjunk: Mivel minden nyelv egy sui generis rendszer, minden nyelv másképp tagolja, bontja fel a külvilágot a maga sajátos jelentéskategóriái segítségével. De a külvilág — azaz a denotátumok világa — nemcsak jelentéskategóriákon keresztül közelíthető meg, hanem közvetlenül is. Hogy a tűz meleg, azt nemcsak az anyanyelv sok előző nemzedék tapasztalatát magába sűrítő *meleg, forró* stb. szavain keresztül tudjuk meg, hanem úgy is, hogy kis-korunkban megégetjük a kezünket. Míg tehát a jelentések világa népenként

² WHORF, B. L., Collected Papers on Metalinguistics, 21. 1.

³ The Sapir—Whorf Hypothesis, 96. 1.

más és más, s elvben összehasonlíthatatlan és összemérhetetlen, addig a denotátumok, amelyek között az emberek élnek, voltaképpen ugyanazok az egész emberiség, ill. az emberiség igen nagy csoportja számára.

Érintenünk kell ennek kapcsán egy gyakori félreértést. Sokan — a metalingvisztika hatására — úgy vélekednek, hogy a különböző nyelvek az emberek világnézetét determinálják. Mondanunk sem kell, hogy erről szó sem lehet. Hogy az anyanyelvi hovatartozás a filozófiai értelemben vett világnézetet nem szabja meg, annak nyilvánvaló bizonyítéka, hogy ugyanazon nép körében, tehát az ugyanazon nyelvet beszélő emberek között nagyszámban találunk különféle világnézetűeket. Az ezernyi példa közül hadd hivatkozzunk az idealista HEGEL és a materialista FEUERBACH esetére, akik mindketten németek voltak.

Vagy térjünk vissza az említett spektrum-példához. Hogy a navaho nyelvben nincsen *kék* és *zöld*, mint jelentés, azt tudomásul kell vennünk. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a navahókat környező valóságban sincs kék és zöld szín, azaz — a nyelv szempontjából — nincs kék és zöld mint denotátum. S ha a nyelvükön keresztül a navahók nem is juthatnak el kék és zöld különbségéhez, a közvetlen tapasztalatukon, a szemükön keresztül eljuthatnak hozzá csakúgy, amint hogy mi, európaiak is fel tudjuk még bontani árnyalatokra a spektrumnak azt a szakaszát, amit nyelveink jelentéskincse alapján egyformán feketének kellene látnunk.

Vagy nézzük a hopi nyelv igeidő-rendszerét. Azért, mert a hopiban — a jelentések síkján — nem válik külön a múlt, a jelen és a jövő, azért a hopi ember számára is van előbbi és későbbi a valóságban. Ugyanez figyelhető meg pl. a mai indonézben is. Az igealak idő szempontjából ebben a nyelvben is teljesen irreleváns. Pl. *Saja pergi* azt jelenti, hogy 'én megyek' (*saja* = én; *pergi* = menni), közelebbi időmeghatározás nélkül. Ha mégis szükséges közelebbi időmeghatározás, akkor az indonéz úgy segít magán, hogy betold egy időhatározó szócskát. Pl. *Saja sudah pergi* = 'én mentem'. Kétségtelen, hogy ez nem múlt idő a mi fogalmaink szerint. De a denotátuma ugyanaz, mint a mi múlt időnknek.

Ami WHORF-nak azt a véleményét illeti, hogy a nyelv az a tényező, amely a kultúra fejlődését megszabja, nos ezt a leghatározottabban vissza kell utasítanunk. Nyelv és kultúra viszonyát érintettük már az I. fejezetben. Hangoztattuk, hogy a nyelv nem felépítmény, hanem a társadalmi érintkezés eszköze. Mindez alapvetően megszabja nyelv és kultúra viszonyát is. Ha a nyelv a társadalmi érintkezés eszköze, s nem a felépítmény része, akkor nyelv és kultúra két alapvetően más természetű jelenség. A nyelv ilyenformán nem lehet része a kultúrának; nem lehet annak egy fejezete, hanem csak eszköze. A nyelv sokkal elementárisabb jelensége az emberiség életének, mint a kultúra — tekintve, hogy a nyelv elsőfokú szükséglet kielégítésére hivatott.

4. Röviden érintenünk kell a fordítás kérdését is, mivel annak számos aspektusa összefügg azokkal a problémákkal, amelyek az imént a metalingvisztikával kapcsolatban vetődtek fel.

Kimondva vagy ki nem mondottan a fordítással kapcsolatban állandóan felbukkan az a nézet, hogy kongeniális, tehát maradéktalan és teljes értékű fordítás nincsen. Miből táplálkozik ez a nézet? Abból az — egyébként nyilvánvaló és tagadhatatlan — körülményből, hogy a nyelvek nemcsak jeleikben különböznek, hanem jelentésviláguk tagozódásában is. Ilyenformán — így

folytatódik a szóban forgó gondolatmenet — két különböző nyelv jelentéseit — mivel az egyes jelentések terjedelme nem azonos — sohasem lehet olyan pontosan „összerendezni”, hogy azok fedjék egymást.⁴

Mármost ha a fordítást úgy képzeljük el, mint egy műveletet, amikor „jelentésről jelentésre” haladunk, nos akkor valóban minden pesszimizmusra megvan az okunk. Gyakorlatilag azonban a fordítás sohasem jelentésről jelentésre halad. A fordítás mint művelet nem más, mint olyan tevékenység, amelynek során egy bizonyos nyelv jelentéseinek keresztül leírt denotátumot egy másik nyelv jelentéseinek keresztül írunk le.

Fentebb hivatkoztunk egy magyar szólásmondásra, arra, hogy *csütörtököt mondani*. Mármost ezt a kifejezést angolra kétféleképpen fordíthatjuk. Ha a jelentések síkján maradunk, akkor úgy kell fordítanunk, hogy *to say a Thursday*. A denotátumok síkján azonban úgy kell fordítanunk, hogy *meghiúsulni, nem sikerülni*. Amint tehát a szinonimák esetében különbséget tetünk denotátum-szinonimák és jelentés-szinonimák között, ugyanúgy a jelentések esetében is különbséget kell tennünk denotátum-fordítás és jelentés-fordítás között. A jelentés-fordítás általában tökéletlen eredményre vezet, ha nem, akkor az egyezés véletlen. A denotátum-fordítás az igazi fordítás. Minden fordításnak az a célja, hogy egy másik nyelven kifejezett denotátumot a maga nyelvén fejezzen ki. Szó sincs tehát arról, hogy a fordítás esetében közvetlenül a jelentés érdekelne bennünket.

Tekintettel arra, hogy a fordítás a denotátum érdekében történik, hogy fordítani annyit jelent, mint egy meghatározott nyelven kifejezett denotátumot egy másik nyelven kifejezni, nos ennek alapján leszögezhetjük, hogy a fordítás, a kongeniális fordítás is megvalósítható, mégpedig mind elvileg, mind gyakorlatilag. Mert ha a jelentések nyelvenként nem is esnek egybe, a különböző típusú, terjedelmű, természetű stb. jelentéseken keresztül ugyancsak a denotátumok kifejezhetők. Míg tehát a jelentések síkján a különböző nyelvű népek között áthidalhatatlan különbségek vannak, addig a denotátumok síkján nincs akadály a megértésnek. Ha a népek a jelentések síkján közelednének egymáshoz, akkor az emberiség jövője szükségképpen meg nem értéssel, gyűlölködéssel, háborúskodással lenne tele. De a denotátumok síkján megértés, barátság és béke lehet az emberiség jövődjének jellemzője.

5. A közelmúltban egy kiváló matematikus egzakt módon is megfogalmazta az általunk képviselt nézetet, hogy a fordítás, tehát a különböző nyelvű népek közötti kölcsönös megértés, teljesen lehetséges. Igaz ugyan, hogy nem konkrétan a fordításra mondta ki tételét, de az arra is vonatkozik.

FEINSTEIN általános, információelméleti szempontból fogalmazta meg a mondanivalóját, a következő formában: Ha van egy forrás, amely elég hosszú ideig ad, akkor ehhez a forráshoz mindig tudunk találni egy olyan csatornát, amelyben a zaj elég kicsi ahhoz, hogy a közlések lényegét megbízhatóan megértsük.

Vonatkozik ez a tétel mindenekelőtt a külvilág és az emberi megismerés kapcsolatára. A bennünket környező külvilágot is felfoghatjuk forrásnak, mégpedig olyan forrásnak, amely elég hosszú ideig ad üzeneteket. A FEINSTEIN-tétel szerint ehhez a forráshoz mindig találunk eléggé zajmentes csatornát,

⁴ Így pl. BALDINGER: i. m. 23. l.

⁵ FEINSTEIN, A New Basic Theorem of Information Theory. I. R. E. 1954, 2 — 22. l.

más szóval: a bennünket környező világot lényegét tekintve megismerhetjük. (Egészen nyilván soha — ehhez ugyanis abszolút zajmentes csatorna kellene, amilyen természetesen nincsen.)

FEINSTEIN tétele érvényes két idegen nyelvű ember, ill. nép viszonylatában is. Ugyanis idegen nyelvű beszédtársunkat is felfoghatjuk forrásnak. Ha e forrás elég hosszú ideig ad üzenetet, akkor ehhez is szükségképpen találunk egy olyan csatornát, amely a megértéshez eléggé zajmentes. Tehát a különböző nyelvű népek közötti megértés lehetősége matematikailag, elvileg is lehetséges. Hogy gyakorlatilag is az, azt korábban is tudtuk.

VIII. Összefoglalás

1. Röviden összefoglaljuk tanulmányunk fontosabb megállapításait.

A tradicionális szemantika azon minduntalan hangoztatott nézetével szemben, mely szerint a jelentés lelki jelenség, amely képzet vagy fogalom formájában él a nyelvközösség tagjainak fejében, tudatában, azt az álláspontot képviseltük, hogy a jelentés nem lelki, hanem objektív jelenség, elsődleges formában tehát nem a nyelvközösség tagjainak a fejében él, hanem az egyéni tudatokon kívül, azoktól függetlenül.

Kétségtelen, hogy pillanatnyilag a strukturalista nyelvészet legfontosabb feladata a jelentés fogalmával kapcsolatban az, hogy szembeforduljon a jelentés szubjektív voltának évezredek koncepciójával. Míg a nyelv egyéb aspektusainak vizsgálatában a pszichologizmus már leküzdött álláspontnak tekinthető, addig a jelentéstan területén mindmáig makacsul tartja magát.

A nyelv objektivitásának megértéséhez, s ezzel együtt a jelentés objektivitásának megértéséhez is a filozófia részéről MARX adta a legértékesebb hozzájárulást, amikor felfedte a társadalmi objektivitás fogalmát. De a nyelv, s azon belül a jelentés objektivitásának megértését nagymértékben megközelítette a strukturalista nyelvészet is, amely úgy jött létre, hogy leszámolt a pszichologizmussal.

2. A tradicionális szemantika szüntelenül összekeveri a jelentést és a denotátumot. Ez szükségszerű következménye annak, hogy a jelentést a képzetrel vagy a fogalommal azonosítja. Mivel a képzetek szubjektívak, s egyénenként eltérést mutatnak, a tradicionális szemantika azt tanítja, hogy a jelentések határozatlanok, bizonytalanok.

A jelentés határozatlanságának, bizonytalanságának tétele mellett a tradicionális szemantika a jelentéseket absztrakt és konkrét jelentésekre választja szét, ami egyszerű összekeverése a jelentésnek és a denotátumnak.

A jelentés nem lehet sem képzet, sem fogalom. Ha ezekkel lenne azonos, akkor nem tartozna a nyelvhez, s a nyelvtudomány nem igényelhetné vizsgálatukat. A jelentés nem más, mint a szó használatának szabálya — s mint szabály, szükségképpen absztrakt lehet csak, s mint objektív jelentés szükségképpen határozott lehet csak.

3. A jelentés lényegében és általában független a kontextustól. Mivel a jelentés a szó használatának szabálya, a jelentés megelőzi a felhasználást.

A morfémat a jelentése alapján tesszük be a környezetbe — a morféma jelentés tehát az, ami a különböző környezetekben azonos. Ami csak egy meghatározott környezet esetében látszik a morféma jelentéséhez tartozónak, az nem a morféma jelentésében, hanem a környezetben van.

A jelentések általában sémák. Ha különböző jelentésű morféma egymás mellé kerülnek, akkor az általános jelentések segítségével konkrét és egyedi denotátumokat is kifejezhetünk. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a jelentés a kontextusban átlényegül, gazdagodik, individualizálódik stb. Ha téglákból boltívet készítünk, a téglák változatlanul szögletesek maradnak — csupán az egymással szemben elfoglalt helyzetük eredményez ívben meghajló vonalakat. A kontextusban egymás mellé kerülő morféma nem egymás jelentéseit módosítják, hanem egymás denotátumait írják pontosabban körül a maguk környezettől független általános jelentésén keresztül. A morféma jelentése tehát lényegében teljesen autonóm.

4. Határozottan szembefordultunk azzal az elképzeléssel, mely szerint vannak a nyelvekben olyan szavak is, amelyeknek nincs jelentése. Akik így vélekednek, azok akarva-akaratlan a jelentés helyett a denotátumról beszélnek. Aminek nincs jelentése, az nem lehet jel, s ami nem jel, az nem tartozhat a nyelvhez, azaz nem fordulhat elő a nyelvben. Mivel a jelet nem a fizikai tulajdonságai teszik jellé, hanem valami rajta kívül álló teszi azzá, nos éppen ezért nyelvi jel, azaz morféma csak az lehet, aminek jelentése is van.

5. Ijesztő és megengedhetetlen következtetlenség rejlik abban az eljárásban, amely a nyelv tulajdonképpeni jelét, a morfémat, és a több morfémaiból álló szavakat, ill. mondatokat egyformán jelnek tekinti. Ha ennek a felfogásnak igaza lenne, ez azt jelentené, hogy a rész egyenlő az egészszel. Viszont tudjuk, hogy ez nem igaz. Mivel a nyelvben a morféma a jelek, mindaz, ami több jelből áll, szükségképpen már jelesoport, jelkombináció. Ebből következik, hogy a motivált jel fából vaskarika. Ami motivált, az már nem jel. A motiváltság legfeljebb abban az értelemben fogadható el, hogy egy komplex denotátum esetében az azt kifejező nyelvi szerkezet bizonyos részei, morfémai megfelelnek a komplex denotátum bizonyos részeinek, aspektusainak. Azonban szó sincs arról, mintha a mondat alkotórészei és a mondat denotátumának részei között valami mechanikus megfelelés állna fenn.

6. A jelentések nyelvenként eltérőek, csakúgy, mint a jelek. A jelentések síkján két nyelvet, ill. két különböző nyelvű szerkezetet általában nem lehet összemérni. A nyelvek legközönségesebb „összemérése”, a fordítás nem a jelentések síkján megy végbe. A fordítás esetében nem jelentéseket „keresünk” az egyik nyelvből egy másik nyelv „megfelelő” jelentéseihez — hisz a jelentések síkján nincs megfelelés. A fordítás azt jelenti, hogy egy bizonyos nyelven kifejezett denotátumot egy másik nyelven próbálunk kifejezni — a jelentésektől bizonyos értelemben függetlenül.

Míg a jelentések síkján a nyelvek között áthidalhatatlan különbségek vannak, a denotátumok ismerete és azonossága lehetővé teszi a különböző nyelveket, azaz különböző természetű jelentéseket használó népek teljes megértését.

Utószó

Itt közölt tanulmányom először angolul jelent meg 1963-ban (*Questions of Meaning*. The Hague, 1963. Mouton & Co.). Munkámat 1961 nyarán kezdtem el írni. Akkoriban — legalábbis itt Európában — az általános nyelvészet egészen más képet mutatott, mint ma. Itt Európában ugyanis a strukturalizmus és a tradicionális felfogás szemben állt egymással — vagy legalábbis azt hittük.

Kis könyvemet két „hátsó gondolattal” írtam. Először is valamilyen módon vissza akartam utasítani azt a vádat, hogy a strukturalizmus lebecsüli a jelentést. Azt akartam kimutatni, hogy a hagyományos — pszichologista, tudati jelentéskonceptió tudományos vizsgálatra nem alkalmas. Tehát azt szerettem volna bizonyítani, hogy a strukturalizmus nem lebecsüli a jelentést, hanem sokkal bonyolultabb, nehezebben megfogható jelenségnek tartja, mint a tradicionális nyelvészet. Másik hátsó gondolatom az volt, hogy körvonalazom — bármilyen kezdetleges formában is — egy BLOOMFIELD-i szemantika alapjait. Ugyanolyan egzaktság lebegett előttem a szemantikában, mint amelyet BLOOMFIELD az alaktan terén valósított meg, illetőleg akart megvalósítani.

Miközben én a BLOOMFIELD-i alaktan szemantikai ellenpárján törtem a fejem, Amerikában a BLOOMFIELD-i nyelvészet alapvető kritikát kapott, s a nyelvtudomány először ott, majd nyomában sokfelé számos tekintetben minőségileg új vágányokra siklott át.

Ami könyvem fogadtatását illeti, az túlnyomórészt elutasító volt. A transzformációs elemzéshez közel álló bírálóim nem értették meg azt a hevet, amivel a lingvisztikai pszichologizmust ostoroztam — hisz a transzformációs elemzés számos tekintetben visszatért az újgrammatikusok pszichologizmusához, s ismét az egyéni tudatban lejátszódó nyelvi jelenségeket állította a figyelem középpontjába.

Valamivel több megértést mutattak marxista bírálóim (e tekintetben a legterjedelmesebb bírálatot HERMAN JÓZSEFTŐL kaptam: *Általános nyelvészeti tanulmányok III* (1965), 242—58. lap).

Őszintén szólva a tanulmányomban előadott nézetek ösztönösen sokkal mélyebben vannak még bennem, hogysem HERMAN sok esetben meggyőző bírálatát — ha az racionálisan feltétlenül elfogadandónak látszik is — teljesen a magamévá tudtam volna tenni. S van néhány alapelv, amit soha nem fogok tudni feladni. Ezekből az alapelvekből pedig — jelentéktelen módosításoktól eltekintve — szemantikai nézeteim nagyjából-egészéből úgy következnek, ahogyan 1963-ban megjelent könyvem adja elő azokat. Ezeket a principiumokat így foglalnám össze befejezésképpen:

1. A nyelv jelek rendszere.
2. A jelet az teszi jellé, hogy egy közösség bizonyos szabályok szerint alkalmazza.
3. A jel alkalmazási szabálya a jelentés.
4. A jelentés, mint a nyelv egésze, elsődlegesen nem az egyéni tudat jelensége, hanem objektív, társadalmi jelenség.

ANTAL LÁSZLÓ

Megjegyzések „a jelentés kérdései”-hez

1. A cím kettős értelmű. Utal a nyelvtudomány egyik időszerű problematikájára, ugyanakkor — ahogy erre az idézőjel céloz — ANTAL LÁSZLÓ dolgozatához való hozzászólás is. ANTAL határozott problémafelvetése és „provokatívan” éles fogalmazása valóban „kihívja” a feleletet. Kisarkított tézisei igen alkalmasak arra, hogy a valóságot a másik oldaláról is, az ő téziseivel szembehelyezett ellentézesekkel együtt fogjuk viallatóra. ANTAL jelentéstani munkásságában éppen erre a párbeszédes kifejtésre való előkészítést tartom nagy pozitívumnak. Szélsőségesen egyoldalú felfogását tényleges eredményekben sokkal szegényebbnek látom, mint morfológiai jellegű tevékenységét, de a legfontosabb problémakörökre jól rátapintott, s így téziseinek a nyomon kísérése valóban a jelentés tan legfontosabb kérdése ihez vezet el.¹

Hozzászólásomat formailag úgy építem fel, hogy ANTAL állításaiból indulok ki, és ezekkel szembeál lítom a velük ellentétes vagy őket kiegészítő vélemény t. Csak a fontosabb kérdése kkel foglalkozom.

1. A nyelv jelrendszer.

A nyelv nemcsak jelrendszer, hanem „a gondolat valósága” is. E kettős funkció teszi a nyelv lényegét.

A nyelv lényegének felismeréséhez nagy lépés volt annak a tudatosítása, hogy alapjában véve kommunikációs, híradási célokat szolgál, tehát jelek rendszere. Ugyanakkor azonban nem szabad megfeledkezni a nyelv másik alapvető funkcionális saját ságáról, arról, hogy „a gondolat valósága”. A nyelv igazi sajátossága éppen abban van, hogy ezt a kettős feladatot egyszerre látja el: a gondolkodás megvalósításában mint társadalmi jelrend-

¹ ANTAL e dolgozatában lényegében változtatlanul adja közre „Questions of meaning” című könyvecskéjének a tartalmát (The Hague, 1963. Mouton & Co.). Azóta megjelent még egy munkája ugyanazon kiadónál: Content, meaning and understanding (1964). Jelenlegi dolgozatának én voltam a lektora. Kértem, reflektáljon a külföldön megjelent kemény kritikákra (J. A. FODOR: Language 39 (1963.) 468—73; L. ZGUSTA: Arch. Orientální 31 (1963.), 674—80; 32 (1964.), 647—50; SOL SAPORTA: Word 20 (1964.), 282—3; K. E. ZIMMER: IJAL. 31 (1965.) 3. part, 292—3; R. HOFFMAN: Language 41 (1965.), 647—50) és HERMAN JÓZSEF alapos, jóindulatú bírálatára. (Ált. Nyelv. Tan. Tan. III. (1965.), 242—58.) E kívánság teljesítését a dolgozat közlésének a feltételeként jelöltem meg. ANTAL a szerkesztőséghez intézett levelében elhárította ezt a kívánságot. Ezért, úgyis mint a folyóirat szerkesztőbizottságának tagja, szükségesnek láttam, a felelős szerkesztővel és a szerkesztőbizottsággal egyetértésben, hogy hozzászólásom, amely az angol nyelvű korábbi változatra is vonatkozik, ANTAL dolgozatával egyidejűleg jelenjék meg.

szer működik, s így végeredményben gondolkodásunk is társadalmi meghatározottságú.²

A nyelv kettős funkciójának a felismerése régi. SAUSSURE óta nagyobb hangsúlyt kapott a nyelv jelrendszer volta, tehát elsődlegesen társadalmi szerepe. Ugyancsak SAUSSURE óta azonban hajlandók vagyunk megfedkezni a másik funkcióról. Élesen veti fel azt a kérdést Л. О. Резников „Понятие и слово” (Fogalom és szó) című könyvecskéjében. Szerinte az a két tétel, hogy a nyelv csak jelrendszer, s hogy a nyelv a gondolat közvetlen valósága, ellentmond egymásnak. A szó is jel természetesen, de minden jeltől különböző, sui generis jel. Н. И. Жинкин szerint a belső szubjektív nyelv mint a valóság tükröződése és a természetes, objektív nyelv kölcsönhatásából áll elő a gondolkodás, amely társadalmi és nem individuális jelenség. A nyelven kívüli egyéb jelrendszerek használata, például matematikai nyelv csak a nyelv közvetítésével válik lehetségessé (VJa. 1964/6: 37—8). „A tulajdonképpeni általánosítás, akár az absztrakció, a megismerés folyamatának két pólusán világosan megkülönböztethető formákban jelenik meg: a generalizáció és a voltaképpeni általánosítás — a fogalmi, a szóval mint létének feltételével és formájával szükségképpen összefüggő általánosítás formájában. A generalizáció (első jelzőrendszerbeli) — a fiziológiai, az ingerület irradiációja útján végbemenő általánosítás” (Sz. L. RUBINSTEIN i. m. 36).

2. A nyelv zárt rendszer.

A nyelv nyitott rendszer.

A nyelv rendszervoltának a hangsúlyozása és a belőle való következtetések levonása rendkívül fontos, a történeti nyelvészetben való alkalmazásának a megvalósítása pedig jóformán csak most kezdődik. Mégsem elégedhetünk meg a rendszerjelleg hangsúlyozásával. (Rendszeren természetesen részrendszerek rendszerét értjük.) Pontosabban meg kell határoznunk, miféle rendszer a nyelv. Anélkül, hogy részletes és szakszerű fejtegetésekbe bocsátkoznánk, csak futólag említjük meg, hogy a nyelv nem organikus rendszer (mint az élő test például, amely fejlődésének csíráját magában hordja és önmagától fejlődik), nem automatikus rendszer (mint a gép, amely egyetlen külső beavatkozásra műveletek sorát hajtja végre), nem autonóm rendszer (amely önmagán belül magyarázza magát), és nem zárt rendszer (amelynek az elemei és működési törvényei egyszersmind adottak, változatlanok, hanem állandóan szegényednek és gazdagodnak). A nyelvben a rendszerszerűség folyton kiegészül rendszeretlen mozzanatokkal, eltérésekkel, kivételekkel. A nyelv rendszeréből számtalan csavar hiányozhatik, mert a nyelvhez funkcionálás közben szorosan hozzátartozik a helyzet, a szituáció, ami a hiányt pótolja. A szituáció a legtágabban értelmezve a társadalmi csoport kultúráját jelenti, legszűkebben pedig egy-egy nyelvi jel közvetlen összefüggését és a beszélőtársak helyzetét. A nyelv mindig ebben a tágabb és szűkebb helyzetben tölti be funkcióját, azaz a nyelvhez mindig hozzá kell érteni és hozzá lehet érteni

² „Az ember gondolkodása számára az objektív valóság nem csupán az érzékieg közvetlenül adott valóságból áll, hanem a társadalmilag kialakított ismeretrendszerből is, amely a szóban objektiválódik, és az egyén számára szintén objektív valósággént jelenik meg.” (Sz. L. RUBINSTEIN, Gondolkodáslélektani vizsgálatok. 1960, 26.)

egy sor dolgot, vonatkozást, amely nélkül a nyelvi közlés értelmetlen marad.³

3. A nyelv objektív módon létezik, tudatunktól függetlenül. Vizsgálatára a pszichikai kategóriák és módszerek nemcsak hogy elégtelenek, hanem egyszerűen inkompetensek és indifferensek.

A nyelv tudatunktól függetlenül is létezik, de csak az egyén közreműködésével funkcionál. A nyelv ezért objektív és szubjektív egyszerre. A pszichológiai vizsgálatok nem közömbösek a nyelvre nézve.

ANTAL LÁSZLÓ dolgozatának legnagyobb pozitívuma, hogy a pszichologizmus ellen elszánt harcot folytat. SAUSSURE szerint a jel nem egy dolgot és egy nevet, hanem egy fogalmat és egy hangképet egyesít. GOMBOCZ ezt írja: „A szójel, mint az értelmes beszéd legkisebb egysége, kétarcú lelki entitás. Az egyik oldalról nézve hangkép, a másik oldalról nézve képzet, ill. képzetkomplexum.” (Jelentés, 30.) Mai szemmel nézve már alig érthető, hogy neves elődeink miért hangsúlyozták annyira a jel képzetkapcsolat jellegét, s miért nem a hangsor és a tárgy kapcsolatáról beszéltek. Hogy e felfogást megértsük, két oldalról kell megközelítenünk a kérdést. A szónak mint jelnek a felfedezése és hangsúlyozása különösen kidomborította a jelnek azt a tulajdonságát, hogy önkényes, hogy tehát a hangsor és a tárgy kapcsolata nem szükségszerű, nem szerves, hanem egyszerűen megállapodás eredménye, konvencionális. Ezt a kapcsolatot végeredményben az ember hozza létre, nem természeti adottság. Beillesztve ezt a felismerést (amely, mint látni fogjuk, nem egészen pontos) az asszociációs lélektan tanításába, kézenfekvőnek látszott a jel és a jeltárgy kapcsolatának az önkényességét és esetlegességét a hangsor és a tárgy képzete összekapcsolásának önkényességével és esetlegességével magyarázni. A jel önkényességéről szóló tanítás maga után vonta a jel objektivitásáról szóló tanítás háttérbe szorulását.

A megközelítés másik oldala a nyelvi jel értékváltozásának, a jelentésváltozásnak a magyarázatával függ össze. Az asszociációs lélektan segítségével a jelentésváltozások világosnak látszó magyarázatot kaptak: a változás nem más, mint a hangsor és a tárgy képzete közötti kapcsolat változása, cseréje. Megerősítette e felfogást az a tapasztalat, hogy a változás kiindulópontja mindig az egyén. Az egyén tudatában pedig asszociációk valóban működnek, s a nyelvtörténész tudja, hogy a jelentésváltozásokban sok

³ A zárt és nyitott rendszer pontosabb értelmezésére vö. GEORG KLAUS, Kibernetik in philosophischer Sicht. Berlin. 1961. 107–10. Ugyanerre, valamint a rendszer s a halmaz fogalmára vö. KALMÁR LÁSZLÓ: Alt. Nyelv. Tan. II. Budapest. 1964. 43, 50. FÓNAGY IVÁN szerint a nyelv nem physei (= természettől való) vagy thesei (= megállapodáson alapuló, önkényes), hanem physei és thesei. Ez a kettősség különbözteti meg minden más jelrendszertől, ez teszi dinamikussá. „Artificial communication-systems based on arbitrary signs are necessarily stationary, let us say 'closed'. The Morse-system could not be used if the code shifted against the will of coders and decoders. The linguistic code, however, may shift independently of speaker and hearer, who are even generally unaware of the change. In contrast to any other system of communication, language is 'open', it is a system in the making. It has a programme with built-in rules serving the modification of the programme. The self-programming of language seems to be related to the coexistence and simultaneous functioning of the two codes constituting language.” (Contribution to the Physei-Thesei debate: Hommage à Al. Rosetti. Bukarest, 1965.) Magyar változata: Alt. Nyelv. Tan. IV, 69-76.

a véletlen. Az írói nyelv például tele van egyéni asszociációk okozta jelentésváltozással. Tagadhatatlan, hogy az asszociációs lélektan segítségével sok mindent meg lehetett magyarázni. GOMBOCZ itt elsősorban a francia LÉONCE ROUDET-ra támaszkodott.⁴ HORGER ANTAL „A nyelvtudomány alapelvei” című, hazai nyelvtudományunkban talán a legkövetkezetesebben az asszociációs lélektanra épített munkájában külön fejezetet nyitott „A képzetmechanika tökéletlenségének nyelvi következményei”, számára. Az itt tárgyalt „diszharmonikus” (ROUDET szava) esetek (például haplológia, kontamináció) nehezen is volnának másképpen magyarázhatók, mint asszociációs zavarokkal. A pszichologizmus ellen való harc ezért nem merülhet ki pusztán jelszavak hangoztatásában. Nyilvánvalóan valami olyasmiről van szó, hogy a nyelvi tények és változások individuál-pszichológiai magyarázata nem helyettesítheti a szociálpszichológiai, társaslélektani magyarázatot, s a nyelv elsődlegesen társaslélektani kategória. Ez azonban nem azt jelenti, hogy individuálpszichológiai tényezőknek semmi szerepük nincs a nyelvben. Ennek ellentmondana a kétféle jelzőrendszer összefüggéséről szóló, az előzők folyamán említett tanítás is. GOMBOCZ ZOLTÁN pszichologizmusának az elmarasztalásánál figyelembe kellene venni, hogy messze túljutott az egyéni pszichológián. WUNDT nyomán a társadalmi vagy társaslélektan nagy propagátora volt,⁵ s ezzel elvileg továbbment, mint például ROUDET, aki a jelentéstani rendszerezésben mintája volt. Más kérdés, hogy a gyakorlatban a szociológiai szempont nem lett módszerformáló GOMBOCZ munkásságában olyan mértékben, ahogyan ez elképzelhető volna. De ezen a ponton ANTALnak sincs pozitív mondanivalója.

A nyelvi jel individuálpszichológiai értelmezésének, képzetkapcsolatként való felfogásának egy más természetű hibájára E. SAPIR mutatott rá. Szerinte a jel természetét nem magyarázza meg, hogy egy hangsor és egy tárgykép asszociációja. Egy ilyen asszociáció még nem hoz létre szükségképpen jelet. SAPIR szerint a jel elengedhetetlen sajátága, hogy a hangsor és a tárgykép asszociációja pusztán szimbolikus legyen.⁶

⁴ Nem érdektelen, ha ROUDET cikkének (Sur la classification psychologique des changements sémantiques) a befejezését idézzük: „On voit donc comment il faut considérer les changements sémantiques. Il peuvent avoir des causes initiales extérieures à l'individu et d'ordre social, mais la cause immédiate de chaque changement est toujours un phénomène psychologique qui a son siège dans l'individu, à savoir l'effort du sujet parlant pour exprimer la pensée au moyen de la langue. Cet effort fait apparaître dans la conscience un système d'idées et un système de mots. Si les deux systèmes sont en accord, l'effort aboutit simplement au rappel d'un mot; mais souvent il y a désharmonie entre eux: l'effort d'expression cherche alors à les adapter l'un à l'autre. Pour cela, il fait glisser le système des mots sur le système des idées, ou au contraire, il fait glisser le système des idées sur le système des mots. Dans un cas comme dans l'autre, il en résulte un changement du sens ou de la valeur d'un mot. Ce résultat peut rester isolé, ignoré et stérile, mais il peut aussi se répéter, se propager par imitation, et se généraliser dans une communauté linguistique: il entre alors dans la langue, et c'est un changement sémantique. La langue est un héritage que nous avons reçu des générations précédentes, mais qui n'est pas immuable. Chaque jour, à chaque instant, tout homme qui parle travaille, sans le savoir, à le transformer.” (Journal de Psychologie normale et pathologique. Paris, 1921. 691–2.) GOMBOCZ és ROUDET jelentésváltozási rendszerének az összefüggését egy más alkalommal mutatjuk be.

⁵ Vö. „Nyelvtörténet, lélektan, társadalmi lélektan”, valamint „Változás és törvény a nyelvtudományban” című dolgozatait (Összegyűjtött művei, I. 53–73).

⁶ „Nous pourrions avoir entendu un certain mot prononcé dans une maison déterminée dans des circonstances si frappantes que ni le mot ni l'image de la maison ne

Helyes, hogy ANTAL a pszichologizmus ellen harcol. Ugyanakkor helytelen, hogy e harc jegyében mindent elítél, amit az asszociációs lélektan segítségével magyaráztak. Nyilván arról van szó, hogy a régi eredményeket át kell értékelni. A pszichológia elleni merev állásfoglalás a gyakorlatban nem gyümölcsöző. Különösen nem, ha ezt kiterjesztjük a társadalmi pszichológiára is, ami nem egyszerűen az egyéni tudatok összesítését jelenti, már WUNDTNál sem, ahogy ANTAL ezt beállítani igyekszik. Másrészt viszont egyetértünk ANTALLal abban, hogy a nyelvi tények a nyelvész számára elsődlegesen nyelvi szempontok szerint kategorizálандók. A lélektani szempont másodlagos és elsősorban a nyelvi tények magyarázatát szolgálja. Kíváncsinos, hogy a magyarázat, az okok feltárása a nyelvi szempontok szerint már rendezett anyaghoz kapcsolódjék. Ez a magyarázatnak is hasznára válik, mert világos lesz, *mit* kell magyarázni. A magyarázatnak, az okok kutatásának az elhárítása — a nyelvtudomány tisztasága érdekében! — a strukturális kutatásoknak egy korábbi stádiumában volt jelszó. Ezzel szemben megfontolandó az a nézet is, hogy a tudományok fejlődése elsősorban a határterületeken folyó kutatásoktól várható. ANTAL felfogásában a nyelv objektivitása azért kap különös hangsúlyt, hogy a nyelv és a nyelvtudomány autonómiája biztosítva legyen. Ez a törekvés, ha a nyelvvel foglalkozó tudományágak alaptudományának az érdekében történik, helyeselhető. De az „alaptudományt” én csak úgy tudnám felfogni, mint kiinduló tudományt, amely éppen a ráépülő tudományágak (nyelvlelektan, stilisztika, nyelv művelés, művelődéstörténet stb.) művelése által kapja meg igazi társadalmi jelentőségét. Éppen ezeknek a tudományágaknak a sikeres művelése érdekében elengedhetetlen a tiszta nyelvtudomány mint strukturáskutatás. A „humanisztikus-romantikus nyelv szemlélet” elleni vádemelést csak mint a pontosabb módszerekért folytatott küzdelmet fogadhatnám el, de a nyelvészet végletes dehumanizálása a nyelvtudomány modern célkitűzéseivel nem fér össze, s a nyelvészkedést is sivárrá teszi!

4. A nyelvi jel és a valóság viszonya
külsőleges.

A nyelvi jel és a valóság viszonya a jel fizikai természetét illetően külsőleges, társadalmi természete szerint azonban szerves.

A nyelvnek egyik legsajátosabban ellentmondásos tulajdonságát fogjuk ebben a szakaszban szemügyre venni. Itt valóban érvényesíteni kell a szociológiai, társaslélektani szempontot, és tekintettel kell lenni a nyelv mindkét funkciójára. A jel jelszerűsége — tipikusan — abban nyilvánul meg, hogy a jel anyaga (nyelv esetében a hangsor) és a jeltárgy (a jelölt) között nincs semmiféle szerves, kauzális kapcsolat. Ezért lehet ugyanannak a jeltárgynak nyelvenként más jele (*ló*, *Pferd*, *equus*, *cheval*). Ugyanakkor a jel-jelölt viszony a társadalomba belenőtt egyén számára szükségszerű adottságként jelentkezik, nem mint esetlegesség, hanem a társadalmi együtt-lét és a gondolkodás (amely, mint láttuk, szintén társadalmi) számára szük-

revienne jamais dans notre conscience sans que l'autre soit aussitôt présent au même instant. Ce genre d'association ne constitue pas le langage; l'association qui préside au langage doit être purement symbolique” (Le langage. Paris, 1953. 19).

ségszerű és meg nem változtatható kapcsolat.⁷ Ez a tudat azzal összefüggésben alakul ki, hogy a nyelv a gondolkodás és az ismeretszerzés eszköze is. Az előző nemzedékek tudásanyaga az egyén számára a nyelvi anyagban van felhalmozva. „Nomina si nescis, perit et cognitio rerum.” A magyar ember számára a *ló* hangsornak és a valóságos lónak (pontosabban a lónak) az összetartozása szükségszerűnek „érződik”, ilyenként tudatosul. Az egyén ezt a kapcsolatot nem érzi esetlegesnek, hanem olyanak, amely már születése óta adott és amelyen nem változtathat. Éppen itt nyilvánul meg a nyelv társadalmi jellegének minden más jelrendszerétől eltérő volta. A nyelvi jel a normális, tehát nem tudathasadásos ember számára olyan zseton, amely a valóságos tárgyat képviseli. Ezt igazolják a modern gyermeklélektani vizsgálatok, a primitív népek körében a nyelvi tabu és a szó mágikus ereje, a nyelvhasználathoz fűződő babonás szokások, nyelvlélektani vizsgálatok.⁸

A jel és a jelölt szoros kapcsolata már a nyelv második jelzőrendszer voltából is következik. De a második jelzés lehet pusztán individuális jellegű is, s ilyen szerepet nemcsak jel tölthet be, hanem tárgy is, gondoljunk a fentebbi SAPIR-idézetre, vagy Proust Swann-jában a Madeline-süteményre, amelynek az íze a hős számára feleleveníti egész ifjúkorát. A nyelv annyira áthatja egész életünket és annyira társadalmi jellegű, tehát készen kapott

⁷ Maga SAUSSURE, aki a nyelvi jel „arbitraire”, azaz önkényes jellegét a jel egyik legfontosabb tulajdonságának tartotta, hangsúlyozza, hogy a jel az egyén számára társadalmilag adott, azt önkényesen nem változtathatja meg: „Il ne doit pas donner l'idée que le signifiant dépend du libre choix du sujet parlant (on verra plus bas qu'il n'est pas au pouvoir de l'individu de rien changer à un signe une fois établi dans un groupe linguistique); nous voulons dire qu'il est *immuté*, c'est-à-dire arbitraire par rapport au signifié, avec lequel il n'a aucune attache naturelle dans la réalité” (Cours de linguistique générale. Lausanne—Paris, 1916. 103). Erre való tekintettel ULLMANN nem is használja az önkényes megjelölést, hanem a konvencionálist, s ezt a motivált ellentétéket fogja fel. Tanulmányosak ULLMANN további megállapításai, amelyek kapcsán BENVENISTE nézetét is megemlíti: „Is there any intrinsic reason for the existence in English of a word having the phonetic shape: 'tree'? Quite clearly there is no such reason. There is, on the other hand, a perfectly valid extrinsic reason: since early childhood, we have been accustomed to attach this precise string of phonemes to the mental content which we have abstracted from the various 'trees' we have come across. It has been imposed on us, together with its signification. In this sense, we may endorse Professor Benveniste's contention that name and sense are 'consubstantial' and that the connection between them is 'necessary': 'Ensemble les deux ont été imprimés dans mon esprit; ensemble ils s'évoquent en toute circonstance. Il y a entre eux symbiose si étroite que le concept 'boeuf' est comme l'âme de l'image acoustique *böf*' [E. BENVENISTE: Nature du signe linguistique: Acta Linguistica 1939. 251]” (The Principles of Semantics. Glasgow, 1957. 86).

⁸ MAX JOSEPH HILLEBRAND írja, hogy a hang és a jelölt közt nem egyszerű kapcsolat van, hanem „összeolvadás”. Nyelv nélkül a gyermek az érzéki benyomásoknak volna kiszolgáltatva. A névvel a tárgyakat kiemeljük az érzéki benyomásokból és mintegy birtokba vesszük. A nyelvhasználat a gyermeknél nem tudatos, akár a játék, a járás. A szónak a kisgyermek számára mágikus ereje van: a *labda* szó maga is rendelkezik a labda tulajdonságaival. (Kind und Sprache. München, 1955.) A szónak a tárgyakat meglevenítő szerepe elsősorban a költészetre jellemző még ma is. De a mindennapi élet is számtalan példát szolgáltat a jel és a valóság „összeolvadására”. A szavak életünk szerves részeivé válnak, nemcsak a tárgyak emlékképét, de még az azokhoz fűződő érzelmeket is felidézik. Ha gyász ért valakit, tapintatból nem beszélünk előtte a gyászos eseményről. A rágalmazó szót visszavonatják velünk. Modern pszichofizikai kísérletek nemcsak azt igazolják, hogy a szóhoz is társulnak a tárgyhöz fűződő reflexek, hanem még a jelentésmező összefüggéseit is: rokonértelmű szavakra egyformán reagál az idegrendszer (Проблемы структурной лингвистики. Москва. 1963. 128—31). Az „ominózus eufemizmus” és a megrontás, szóval való megsemmisítés kifejezéskincsére vö. VÉRTES O. ANDRÁS dolgozatát (NyK. LXVI, 407—14).

az egyén számára, hogy a jel és a jeltárgy szoros kapcsolata még fokozottabban érvényesül. Az egynyelvű, naiv beszélő számára nem is egészen természetes dolog, hogy a tárgyoknak más nevük is van, mint amit ő ismer. Ki is figurázza azt, mint ahogy folklórunk tanúsítja. A két vagy többnyelvűség tulajdonképpen nem természetes állapot, s ilyen esetekben is döntő szerepe van az anyanyelvnek, csak ennek analógiájára használjuk az idegen nyelvet. A jel önkényességének a tudata tehát a nyelv társadalmi használatában elhomályosul, illetőleg ki sem fejlődik. Nyelvtudósok, nyelv-művelők, nyelvújítók természetesen jobban tudatosítják a jelfunkciót, de ők is csak nyelvésztevékenység közben. Az iskolai oktatás a műveltség mai színvonalán természetesen fokozza a nyelvhasználat tudatosságát.

A gyakorlatban tehát a nyelv objektív és önkényes jellege ellentmondást rejt magában. A nyelv objektív, tehát az egyén számára társadalmilag adott. De éppen ez az objektivitás megszünteti a jelnek azt a fizikai sajátosságát, hogy nincs belső kapcsolatban a jelölttel. Az egyén számára végzet-szerűen a jel képviseli a jeltárgyat. Társadalmi tények magyarázatában a fizikai világ törvényei elvesztik érvényüket.

A jel önkényessége történeti szempontból sem olyan magától értetődő, mint amilyennek látszik. Szókincsünk egyes elemei hangutánzó és hangfestő szavak, ilyenkor a jel és a jelölt között reális kapcsolat van. Szókincsünk nagy része természetesen nem ilyen. De amely szavaknak ki tudjuk nyomozni az etimológiáját, azoknak tekintélyes része „motivált”, azaz más jelekre vagy jelhasználatokra vezethető vissza (összetett szavak, képzett szavak, jelentésváltozáson átment szavak). A más szavakra vissza nem vezethető szavakról viszont nem tudjuk, hogy motiváltak-e vagy sem. Feltehető, hogy ezek is motiváltak, hiszen szavakat „semmiből” nem szoktunk alkotni, még a nyelvújítók is valamilyen materiából (nyelvjárási anyag, régi anyag, analogikus alkotások meglevő képzőkkel stb.) merítenek.⁹

5. A nyelvérzék a nyelvtudomány számára teljesen közömbös.

A nyelvérzék a legfontosabb beszéd-szabályozó. Nyelvérzékre való támaszkodás nélkül igazi nyelvéírás nem lehetséges.

ANTAL szó szerint ezt írja: „A nyelvtudomány tárgya a valóságos egyéntől független nyelv lehet csak, azok az elképzelések, amelyek az egyénben a tőle független objektív nyelvről élnek (pl. a hírhedt Sprachgefühl stb.) a nyelvtudomány szempontjából teljesen közömbösek.” ANTAL ezzel

⁹ Ezt a nézetet a leghatározottabban képviseli H. B. Крышевский BODUIN DE COURTENET tehetséges tanítványa. Szerinte teljesen új szavak, amelyek ne a már meglevőkre épülnének, a nyelvben nincsenek. Hasonló véleményen van A. A. Потебня is: „Смысл слова становится доступным слушающему благодаря звукам слова, но последние передают значение не сами по себе, а благодаря тому, что раньше имели какое-то другое значение. Звуковой комплекс *верста* начал *меру длины*, потому что прежде означал *борозду*, а это значение он получил потому, что еще раньше означал *поворот плуга*, и т. д., пока мы не дойдем до малодоступных исследованию периодов возникновения языка.” И. В. Арнольд hozzáfűzi, hogy Потебня és Крышевский nézete ma is fontos az „idealista strukturalista tanítással szemben”. (И. В. Арнольд: Трактовка проблемы изменения значения слов в работах русских ученых XX. века. (Из истории лексикографии: Ленинград. учен. записки Т. I. № 1956. 18—24.)

a nézetével a strukturális kutatásoknak egy korábbi stádiumát képviseli. Felfogása kapcsolatos előbbi téziseivel. a) Nem veszi észre, hogy a nyelv használata a nyelv társadalmi-lélektani szerepe következtében nem független attól, hogy az egyén hogyan ítéli meg a nyelvi szabály érvényét, biztosságát, ha tudatosítja. b) ANTAL a nyelvet zárt rendszernek fogja fel, s nyilvánvalóan egységesnek is. ANTAL itt a „hagyományos” grammatikák és szótárak tévesztették meg. A grammatikairó és a szótáriró azonban — feladatának megfelelően — egységesebbnek tünteti fel a nyelvet, mint amilyen a valóság. Ezt maguk a grammatikairók és szótárirók is tudják. Tudjuk azonban, hogy a nyelvhasználat szabályai még egyetlen nyelvtípuson (nyelvjáráson) belül is eltéréseket mutatnak. Különösen fontos ezeknek az ingadozásoknak a figyelembevétele a mondatalkotó (generatív) nyelvtanokban, amelyek nemcsak azt tüntetik fel, amit szövegekben találni lehet, hanem általában a virtuálisan működő nyelvi szabályokat, amelyekkel a nyelv helyes mondatai jönnek létre. A helyes mondat fogalmával szükségképpen előtérbe kerül a nyelvérzék szerepe, amely hivatva van arra, hogy a jó és rossz mondatokat megkülönböztesse. A tapasztalat azt mutatja, hogy számolni kell a nyelvérzék ingadozásával. Ezért a jó és rossz mondat kategóriája között egy átmeneti kategóriát is fel kell vennünk. A nyelv objektivitásának a kérdése ezek szerint a nyelvet (nyelvtípust) beszélő egyedek normaérzékétől függően statisztikai kérdés is. Ha ezt a nyelvleírás számon tartja, való ságmegközelítő értéke nő.

6. A nyelvi jelet állandóság és határozottság jellemzi, a neki megfelelő valóságot a változékonyság és bizonytalanság...

A valóság változékonysága és bizonytalansága a nyelvi jel szerepét is befolyásolja.

Az itt tárgyalandó problematika szempontjából nem közömbös, hogy a nyelvet egyszersmindenkorra adott, változatlan állapotúnak feltételezve fogjuk-e fel, vagy történetileg is nézzük. Éppen a jelentés az, amely leggyorsabban változik a nyelvben. A nyelvi jel használati szabálya nem úgy alakul ki, mint a zászlójelé vagy egyéb másodlagos jelé, hogy tudniillik a használó csoport szándékosan és tudatosan „megegyezik” benne. A nyelvi jel használati szabálya, a jelentés „használat közben” jön létre, s használat közben változik is meg. A gyermek a jel használati szabályát tulajdonképpen kikövetkeztetés útján sajátítja el, a szituáció, s a jelnek egyidejűleg, egy mondatban és szukcesszíve, különböző mondatokban hallott környezete alapján. A gyermeknyelv számtalan példát szolgáltat olyan kikövetkeztetésekre, amelyek a nyelvszokással nem egyeznek meg. Idővel megtanulja a gyermek a közösség jelhasználatát, de a felnőttek nyelvében is állandó — bár jóval kisebb mértékben — egy-egy korrekció a jelentésen. A jel tágabb vagy szűkebb fogalmi körű, ilyen vagy amolyan más jelekkel együtt való használatának nincs abszolút módon értelmes „mérceje”, sok tényező együttes hatásaként kialakult nyelvszokás határozza azt meg. A magyar *bő* szó régen a ház szóval is társult (*bő ház*), ma ezt helytelennek minősítenénk újabb nyelvszokásunk ismeretében (azaz nyelvérzékünk alapján). Régen a *bő ruha* kapcsolatban a *bőnek* olyan jelentését következtették ki, amely szerint az a házra is alkalmazható volt. A *forró víz* eleinte csak forrásban levő vizet

jelentett. De amikor azt mondták: *Hozd ide azt a forró vizet! A forró víz megégette!* — e szövegekből azt a jelentést is ki lehetett következtetni, hogy 'meleg', 'nagyon meleg', mert a *forró víz* ezekben a környezetekben mindig 'meleg' is volt. A jelentésváltozáshoz a kollektívum egységes álláspontjára volt szükség, s azoknak a nagyobb presztízisére, akik gyakrabban használták a melegnek is értelmezhető forró vizet, mint azok, akik többször emlegették a *forró* ('háborgó') *tengert*. De, ami most a mi szempontunkból a lényeg: ugyanaz a szó megengedte a szituáció révén, hogy kétféleképpen is értelmezzék, akár egyetlen mondatban is: másképpen a beszélő és másképpen a hallgató. Mondjuk a beszélő a forrásban, mozgásban levő vízre gondolt, a hallgató meg a melegségére. Tehát nem légből kapottak a „pszichologikus iskolának” az ilyen megállapításai: „Aszerint, hogy a hallgatóban a kimondott szóalakhöz fűződő képzettartalom mily fokig azonos a beszélőével, a megértésnek különböző fokai lehetségesek” (GOMBÓCZ, Jelentéstan, 11); „A szó-tartománynak van tehát m a g v a, s ezt mindjobban elmosódó, szétfolyó h a t á r t e r ü l e t veszi körül.” (Uo. 34.) Hasonló jelentésváltozások a költői nyelvben vagy egy-egy csoport nyelvében nap mint nap végbemennek. Az, ami nyelvtani és szótári kultúránk következtében viszonylag állandó, az a köznyelv centrális része. Ennek a szabályai rögzítetten is megadhatók.¹⁰ Szójelentés-határozottság szempontjából lényeges különbség van a köznyelv szavai és a tudományos terminusok között. Azt a határozottságot, amelyet a terminusoktól megkívánunk, a köznyelv szavai nem nyújtják, mert nem tudományos gondolkodás, hanem az átlag-tapasztalat szülöttei.¹¹

ANTALnak igaza van abban, hogy a jel jelentésének bizonytalanságára való hivatkozással sokan visszaélnek. A *valami* névmás jelentésében semmi bizonytalanság nincs, nagyon határozott ez a jelentés. Az egyéni képzetek szerepét korlátozza az a körülmény is, amire nem szoktak gondolni. Az *oroszlán alszik a ketrecben* mondatban az *oroszlán* jelentése ugyanaz a zoológus, a vadász és a gyermek számára. Mert a jel jelentése a mondatban csak a mondat szempontjából jön számításba, azoknak a kapcsolatoknak a keretében, amelyek a mondatban adóttak. Az *oroszlán* a fenti mondatban abban a kapcsolatban jelent valamit, hogy a *ketrecben alszik*. A mondat a maga számára leszűkíti a szó jelentéstartalmát. Ezt a mondatot az is érti, aki nem tudja, hogy az oroszlán macskaféle-e vagy kutyaféle, emlős-e, vagy tojásokkal szaporodik stb. (Egészen más kérdés az egész mondatnak a jelentése a szituációban. Az állatápoló számára az előbbi mondat jelentheti azt, hogy 'az oroszlán hála isten már egészséges, mert tegnap egész nap nem aludt'. A mondatnak ezt a szituatív jelentését csak az érti, aki be van avatva a szituációba.)

A jel jelentésének és a képzetnek a határozottsága közt mindenesetre van egy fáziseltolódás: a jel absztraháló és általánosító szerepe erősebb fokú, mint a képzeté. Nagyobb mértékű eltávolodás azonban nem lehet

¹⁰ A jelentésváltozás társadalmi érvényét, elterjedtségét a *forró víz* példájához fűződő asszociációk önmagukban nem magyarázzák, ehhez szociálpszichológiai tényezők is szükségesek, amelyek részben egyes egyének vagy társadalmi csoportok szerepével, részben a lexikológiai rendszer értékelésével (szinonimák használata, érzelmkifejező érték stb.) kapcsolatosak.

¹¹ A kétféle szókinés különbségeit elemzi A. A. Реформатский „Что такое термин и терминология” c. munkájában (Moszkva, 1959.).

közöttük. Ez ugyanis azt jelentené, hogy a valóságról alkotott ismereteinkkel a nyelv nem tud lépést tartani.

ANTAL ezt írja: „a szó jelentése nem az NaCl szakszerű ismeretéből, hanem a *só* jel alkalmazásának ismeretéből áll. S ez a döntő különbség.” Látszólag meggyőző, amit mond. De ha egy kicsit utánagondolunk, rögtön kiderül a tarthatatlansága, mégpedig ANTAL saját szavai alapján. Mit jelent ugyanis egy jelet alkalmazni? Nem jelent mást, mint különböző mondatokat formálni vele, különböző környezetekbe tenni. Különböző környezetekbe tenni a *só* jelet azonban csak akkor tudom, ha a sóról különböző ismereteim vannak. Ilyen egyszerű mondatokat: *A só ásvány.* — *A só csípi a számat.* — *A sóval az ételt fűszerezik.* — *A sót szereti az állat nyalni.* — *Vén kecske is megnyalja a só.* — csak akkor mondhatok, ha a sóról e mondatoknak megfelelő ismereteim vannak. Mégpedig: mennél több ismeretem van a sóról, annál több különböző mondatot alkothatok a jellel, annál nagyobb a *só* jel alkalmazási lehetősége. S ha a sóról csak annyit tudok, hogy valami, de semmi mást, akkor a *só* jellel szinte csak ez az egy mondat alkotható: *A só valami.* De még ezt sem mondhatom, ha nem tudom, hogy a *só* élőlény-e vagy nem. Mert akkor csak ezt mondhatom: *A só létező.* *A só létezik.* Az atomfizikus több mondatot tud előállítani az *atom* jellel, mint az operaénekes. S a vadásznak vannak olyan mondatai az oroszlánról, amelyek nincsenek a zoológusnak és fordítva. A szótárírónak természetesen számolnia kell ezzel. Aki a *só* jel alkalmazási szabályait szótározni akarja, annak sok mindent kell tudnia a sóról. Igaz, a *só* jel alkalmazójának nem kell rendelkeznie az NaCl szakszerű ismeretével. Nem, mert a *só* közszó. De ha a *sót* mint tudományos terminust használjuk, akkor a *só* szakszerű ismerete kívánatos.

7. Az eddigi jelentéstanok legnagyobb hibája, hogy a jelentést, amely a jelhez tartozik, összetévesztik a képzettel és a valósággal (denotátummal). A lexikográfusok munkája nagyrészt a denotátumokkal való bűvészkedés.

A jelentés nem azonos a képzettel és a valósággal, de kapcsolatban van velük, utal rájuk. Nem a nyelvészek és lexikográfusok, hanem ANTAL bűvészkedik a denotátummal, amikor szinte az összes jelentéstani probléma megoldását abban látja, hogy „fel kell hagyni a denotátummal való bibelődéssel.”

Az előző pontokban ismertetett hibás praemisszák természetes következménye az a szemléletmód, amellyel ANTAL a jelentés konkrét kérdéseit tárgyalja. A téves a priori feltevések egy mag körül csoportosulnak: ANTAL nem vesz tudomást a nyelv gondolkodási funkciójáról. Megállapításait általában azdal vezetni be, hogy ha igaz az, hogy a nyelv jelrendszer, akkor... Így következtetései közt nem szerepelnek azok a tézisek, amelyek egy ilyen gondolatlánc eredményei lennének: „Ha igaz az, hogy a nyelv a gondolkodás absztraktabb, emberibb formájának az eszközrendszere, akkor...” Sőt, ezek ellen a tézisek ellen hadakozik ANTAL a denotátum varázsvesszejével. Mert szerinte: *a)* poliszémiát tesznek fel ott, ahol csak a denotátumok különbözők; *b)* azt mondják, a mondat jelentésében van valami többlet, pedig ez csak a denotátumban van; *c)* beszélnek konkrét és absztrakt jelentésről, pedig csak a denotátum konkrét vagy absztrakt, a jelentés, mint szabály, csak absztrakt lehet; *d)* a jelző nem a jelzett szó jelentését határozza

meg közelebből, hanem a denotátumét; e) a metafora nem a jelentés rendellenessége, hanem a denotátumé; f) a szinonima nem más, mint állandó denotátum-egybeesés; g) az igazi fordítás nem a jelentések megfeleltetése, hanem a denotátumoké; h) és végül, természetesen, ha már ilyen csodaszor a denotátum, a világbeke megvalósításának a kulcsa is a denotátumban rejlik.

2. Nem akarunk részletesen foglalkozni ezekkel az állításokkal, de futó megjegyzéseinket nem mellőzhetjük. ANTAL fejtegetéseit szemmel láthatóan nem inspirálja az a tény, hogy a valóság megismerésének az útja három állomáson vezet keresztül: az eleven szemlélettől (1) az absztrakt gondolkodásig (2), s attól a gyakorlatig (3). Különösen a harmadik állomást szereti mellőzni: tanulmánya nem operatív jellegű, a gyakorlati szótáríró, a jelentésitaníró nem tud tételeivel mit kezdeni. Egyik jellemző részlete ANTAL praktikumot nélkülöző szemléletének a kontextus szerepéről szóló eszmefuttatása. Fontosnak tartja sokszor és nyomatékosan hangsúlyozni, hogy a jelentést nem a kontextus szabja meg, a szavakat a kész jelentés alapján tesszük be a kontextusba. „A környezet nem megszabja, hanem csupán megmutatja, hogy melyik jelentéssel állunk szemben.” Nos, valószínű, hogy tipikusan és lényegében ANTALnak itt igaza van, bár rögtön hozzá kell tennünk, hogy elsősorban a beszélő szempontjából, mert a hallgató és az olvasó a fordított utat járja: az ő számára valóságosan a szöveg, a környezet szabja meg a szó jelentését, annyira, hogy a nyelvet tanuló a hallott vagy olvasott szövegben a szavaknak legalább a felét úgy érti meg, hogy a szöveg hallása, olvasása előtt nem is ismerte őket. Nos, ezt nem tekintve, vegyük úgy, hogy az „autonomisták” igazát fogadjuk el a „kontextualistákkal” szemben. A gyakorlatban azonban elveszti jelentőségét annak a vitatgatása, hogy mi a különbség a „megszabja” és a „megmutatja” közt. Mert a gyakorlatban a jelentés környezethez kötött. Csak a kötöttség mértékében, fokozatában van különbség. A főnevek általában kevésbé kötöttek, mint az igék és a melléknevek. És ez így van, akár filozófiai-logikai, akár lélektani, akár nyelvi-szemantikai oldalról közelítem meg a problémát. Például a mondatalkotó (generatív) nyelvtan a szemantikai szabályokat mint kapcsolódási szabályokat fogja fel, mert a jó és rossz mondat közti határt a szavak mondatbeli összekapcsolásának lehetősége vagy nem-lehetősége vonja meg. Ha az *ugat* igét használom, csak a *kutya* főnévi alannyal kapcsolhatom össze (stilisztikai 0 érték esetében). A *kutya* főnév csak azokkal az igékkel alkothat jó mondatot, amelyek a *kutya* jelentésével összeférnek: a) mindazokkal, amelyek általában vonatkoznak az állatokra; b) különösen, amelyek csak a kutyára vonatkoznak. Így áll a helyzet azokkal a jelentésekkel, amelyeket B. B. Виноградов szabad jelentéseknek nevezett. A frazeológiai, szintaktikai-lag és szerkezetileg kötött jelentések esetében a kötöttség fokozottabb (VJa. 1953/5.). A szójelentés még a tisztán grammatikai környezetlehetőséggel is elkülöníthető *(vö. Ю. Д. Апресян: Проблемы структурной лингвистики. Moszkva. 1963. 109). Ha pedig mindez így van, akkor mi a „gyakorlati” jelentősége annak, hogy harcolunk a kontextus szerepe ellen? Egy esetben e harcnak lett volna jelentősége, akkor, ha ANTAL bemutatta volna, hogy mi a gyakorlati előnye az „autonomizmusnak”.

ANTAL tagadja a polisziemiát. A *Bank* 'ülő alkalmatosság' és *Bank* 'pénzintézet' két különböző jel szerinte. A *nach* prepozíciónak viszont ebben

a két mondatban azonos jelentése van, csak a denotátumuk különbözik: *Er hat mich nur nach dem Tunnel geweckt; Er hat mich nur nach zehn Uhr geweckt*. A szó jelentése az, ami a legkülönbözőbb környezetekben azonos, közös. Ebből az következne, hogy amíg található közös mozzanat a jelentésekben, addig egyetlen jelentésről van szó. Ez azonban nagyon tág értelmezése a jelentésnek, s végeredményben a probléma megkerülése, mert az ilyen egységes jelentésen belüli, bár erősebb különbségek a denotátumfajták közti különbségként magyaráztatnak, akár az absztrakt és konkrét jelentés. Álmegoldás ez, mert az a kérdés, szükség van-e a hely és az idő, az absztrakt és a konkrét kategóriájára? Van-e ezeknek nyelvi relevánsága? ANTAL szerint „A jelentés »aspektusa, finomságai, változatai« stb. képezik olcsó vadászterületét két sajátos tudománynak, nevezetesen a stilisztikának és a lexikológiának. Amit napjaink lexikológusai csinálnak, az túlnyomórészt nem más, mint a denotátumokkal való bűvészkedés a jelentés ürügye alatt”.

Ebben a kritikában van igazság is. A jelentések elkülönítése, tehát hogy mikor számolhatunk új, más jelentéssel, nem áll szilárd elvi alapokon. Például az ÉrtSz. *akna*¹ címszavánál található 7 különböző főjelentés túlzás. A szótárírók meg is adják az *akna*¹ közös főjelentését. A modern szemantikai munkák azzal a reménnyel kecsegtetnek, akár a strukturális (grammatikai környezet a szubsztitúció alapján, transzformáció), akár a különböző fajtájú fogalmi elemzés segítségével, hogy a jelentés-elhatárolás a mainál mindenestre nagyobb egzaktsággal valósítható meg.¹²

A fejlődést tehát ebben az irányban látom, nem abban, hogy a jelentés-tagolást kiiktatjuk. Az utóbbit az alkalmazott nyelvtudomány sem támogatná, például a nyelvtanítás. Az *egészséges ember* és az *egészséges levegő* közti környezetkülönbség ugyanis nem egy szintű az *egészséges fiú* és az *egészséges leány* köztivel. A németben a *gesunde Luft* például nem járja. Hogy egy nyelv az ilyenfajta különbségeket egy jellel vagy többel fejezi-e ki, arra egyetemes szabály nincs: az illető nyelv jelének és lexikológiai rendszerének történetétől függ. Viszont az *egészséges fiú* és az *egészséges leány* kapcsolatokban az *egészségesnek* az azonossága feltehetően nyelveken felülről egyetemes törvényszerűsége alapszik. A homonímia és a poliszémia elhatárolásában a következő állásfoglalást tarthatjuk helyesnek: amíg a jelentések közötti összefüggés érződik (megint a nyelvérzék!), addig poliszémiáról van szó. A poliszémia pedig egy jelen belüli divergens, vagy két homonimából konvergens jelentésfejlődés eredménye.¹³

Úgy látjuk, ANTAL nem tisztázta, hogy a mondat denotátuma és a szó denotátuma nem azonos. Arról beszél, hogy ugyanazon denotátumról mondható: *gyümölcs, alma, étel, ez, valami*. Nos, itt a mondat denotátuma az, ami azonos. A *gyümölcs* denotátuma azonban nem azonos az *alma* denotátumával, ez az *étel* denotátumával stb. Éppen ANTAL nézetei szerint sem, mert a szó jelentése a mondat használata előtt is megvolt, ahogy vallja, márpedig a *gyümölcs* és az *alma* jel denotátuma nem esik egybe (a *gyümölcs* jel denotátuma lehet körte is, az *alma* jelé nem). Hogy¹⁴ lehet az, hogy különböző

¹² Vö. Ю. Д. Апресян i. h. 102–44, itt irodalom is; И. И. Резин—В. Ю. Розенцвейг, Основы общего и машинного перевода. Москвa. 1964. 103–20.; KATZ, J. J.—FODOR, J. A. „The structure of a Semantic theory”: Language 39. (1964.) 170–210.

¹³ Vö. W. SCHMIDT, Lexikalische und aktuelle Bedeutung. Berlin. 1963. 32; ST. ULLMANN, Language and style. Oxford, 1964. 31–4.

denotátumú jeleknek ugyanazon mondat-denotátumuk lehet? Máshol maga ANTAL adja meg rá a feleletet: a jelentések általános sémák — mondja. Ha különböző jelentésű morfémák egymás mellé kerülnek, akkor az általános jelentések segítségével konkrét és egyedi denotátumokat is kifejezhetünk. Nos, ezért fejezheti ki a *gyümölcs* és az *alma* ugyanazt a denotátumot: az általános sémájuk alapján. Ez a két séma ugyanis meghatározott fogalmi vonatkozása miatt (konkrét — absztrakt) vonatkozhat ugyanazon konkrét denotátumra: de az almára alkalmazott *gyümölcs* jel esetében az alkalmazás más jellegű, mint ugyanezen tárgyra az *alma* jel esetében.

Máshol azt mondja ANTAL: „Két szó jelentése azonos, ha ugyanazon denotátumokat jelölik.” Itt viszont a szó denotátumát értheti csak, mert különben azt mondaná, hogy az *alma* és a *gyümölcs* jelentése azonos, hiszen lehet közös (mondat) denotátumuk.

ANTAL kifogása az eddigi nyelvtanok ellen, hogy a jelzőről azt mondják, hogy a jelzett szó jelentését határozza meg közelebbről, holott a jelzett szó denotátumát — folytatható lenne így: tulajdonképpen nem is a jelző határozza meg a jelzett szó denotátumát, hanem a jelző denotátuma. Majdnem olyan okoskodás ez, mintha valaki azt mondaná: „Ne beszéljünk ezentúl így: *Kovács ezt és ezt tette*, hanem ezenképpen: *Egy Kovács nevű egyén ezt meg ezt tette*, hiszen a *Kovács* egy név, az nem tud tenni semmit.” Tudom, nincs egészen igazam, de a kérdés „súlyát” akartam csak érzékeltetni.

Nem érthetünk egyet azzal a nézettel, hogy a többmorfémás jel vagy egyetlen jel, vagy jelalkotórészek jelentésének pusztá összege. ANTAL szerint a *Kraftwagen* jelentése *Kraft* + *Wagen*, s amit általában ezen összetett szó jelentésén értenek, az nem a jelentése, hanem a denotátuma. Ezt írja tovább ANTAL: „a *csütörtököt mondani* kifejezésnek a jelentése az, hogy 'meghiúsulni'? Nem. Amíg nem homályosodott el az alkotó morfémák önállósága, addig a képes értelem nem a jelentése az illető morfémának, hanem a denotátuma.” Megint csak ANTALLal magával cáfolhatjuk meg ezt az állítást. Ha a *csütörtököt mond* jelentése, azaz használati szabálya egyenlő volna a részek jelentésével, akkor ehhez a kifejezéshez hozzá lehetne tenni egy dativust: *csütörtököt mond valakinek*, sőt ezt is lehetne mondani: *csütörtököt mondok neked*. De nem lehet! A *Tischler* és a *Schreiner* denotátuma ugyanaz. Kérdés, ugyanaz-e a jelentésük is? A kérdés megoldása attól függ, mit értek jelentésen. Az ANTAL által elfogadott jelentés-definíció (a jel használati szabálya) helyes, de nagyon tág. A jel használati szabályán érthetem a hozzá fűződő hangulatot is, mert az is megszabja a jel használatát egy tágabb környezetben, a szituációban (például műfajban). Maga ANTAL is lehetőséget ad ilyen értelmezésre, amikor azt mondja, hogy a jelentésnek nincs egységes bázisa, azaz nemcsak a denotátumhoz való viszonyt fejezi ki. Ha a szóhangulatot is a jelentés egyik tényezőjének fogom fel, akkor a *Tischler* és a *Schreiner* ebből — de csak ebből — a jelentésaspektusból nézve különbözők egymástól, más a belső formájuk, a motiváltságuk. Ez a szemléletmód eredendően nyelvi, mert felteszi, hogy a jel használata szempontjából a hangalak sem közömbös.¹⁴ A motiváltság ilyen esetekben kétarcú-

¹⁴ A belső forma, a motiváltság és a jelentés összefüggéseinek a kérdését, az idevágó rendkívül gazdag orosz szakirodalom figyelembevételével tárgyalja K. A. Лесковская „Теория слова” c. munkájában (Moszkva. 1962. 150—5.). A strukturális nyelvészet egyelőre kevésbé veszi figyelembe a szóhangulatot, mert a vele járó használati különb-

ság: a motivált jel kifelé, a mondat felé szintaktikailag úgy viselkedik, mint-ha egy lenne. Befelé, önmaga felé azonban őrzi az eredetét és az annak megfelelő hangulatot, szemléleti képet. De kifelé is van relevanciája, ez azonban más síkú, mondjuk, hogy stilisztikai. Kétarcú alakulatok vannak még a nyelvben: a segédzó szintaktikai funkciójára nézve nem önálló szó, fonetikai alkatát illetően igen. A mellékmondat kifelé nem önálló mondat, csak része egy másiknak. Befelé önállónak szerkesztett. A lexikológiai egység (összetett szó, képzett szó, frazéma) önmagán belül szerkesztett, de a mondatban egységként viselkedik.¹⁵

Dolgozata végefelé ANTAL a nyelvek egymáshoz való viszonyáról fejti ki nézeteit. A „Jelentés és metalingvisztika” című fejezetben ANTAL teljesen pesszimista a népek nyelvi érintkezését illetően. A fordítást csak abban az esetben tartja sikeresnek, ha nem a jelentéseket fordítjuk, hanem a denotátumokat, ha: „Egy bizonyos nyelv jelentésein keresztül leírt denotátumot egy másik nyelv jelentésein keresztül írunk le”. Ez az úgynevezett denotátumfordítás a tökéletlen jelentésfordítással szemben. A népek közti érintkezésben általában a nyelvi érintkezés csődjét látja. „Míg tehát a jelentések síkján a különböző nyelvű népek között áthidalhatatlan szakadékok tátonganak, addig a denotátumok síkján nincs akadálya a megértésnek. Ha a népek a jelentések síkján közelednének egymáshoz, akkor az emberiség jövője szükségképpen meg nem értéssel, gyűlölködéssel, háborúskodással lenne tele. De a denotátumok síkján megértés, barátság és béke lehet az emberiség jövőjének jellemzője.” A népek közti megértés tehát csak azért lehetséges ANTAL szerint, mert a külvilágot nemcsak nyelvi anyag alapján ismerjük meg, hanem közvetlenül is, érzéki tapasztalat útján.¹⁶ Magyarán szólva: mutogatással jobban megértethetjük magunkat, mint a nyelv segítségével.

Hogy ANTAL erre a lehetetlen konklúzióra jutott, nem véletlen. Mint láttuk, a nyelv gondolkodási funkciójáról elmélete szempontjából teljesen megfelelkezik. Dolgozata végén mintha mégis tudna erről, de ezt is teljesen helytelenül ítéli meg, amikor az érzéki megismerés és a nyelvi gondolkodás között szakadékot húz. Mert ha az érzéki tapasztalat objektív, s a nyelvi gondolkodás az érzéki tapasztalatnak nem mond ellent, hanem a kettő együtt az igazi megismerés, amelyben az individuális és a társadalmi jelleg egyesül, akkor nem lehetnek áthidalhatatlan távolságok a nyelvek között, hiszen a különböző népek nyelveinek absztrahálásai, jelentéssémái ugyanazon érzéki valóságból merítenek. A nyelvi megismerés összhangban van

ségek csak műfaji, szituációs szempontból relevánsak. A strukturális stilisztikának azonban számolnia kell ezekkel a tényezőkkel is. A jel használati szabályaiban — a szituáció, műfaj szempontjából is helyes mondat megalkotása érdekében — stilisztikai, szóhangulati jegyeknek is szerepelniük kell.

¹⁵ A nyelvi jelelem, jel és jelkombináció-típusok meghatározhatók aszerint, hogy a különböző nyelvi funkciók szempontjából hány egységnek számítanak. Érdekes kísérletet tett erre Н. Д. Андреев a Морфологическая структура слова c. tanulmánykötetben (Moszkva, 1903. 229–31).

¹⁶ ANTAL itt megint ellentmondásba keveredik önmagával. Előbb azt mondta: „Ha a jelentés képzet lenne, akkor — mivel a képzetek egyénenként eltérőek — a nyelv nem lehetne a társadalmi érintkezés kollektív eszköze.” A marxista ismeretelmélet szerint azonban a képzetben az objektív valóság tükröződik, tehát az egyes emberek képzei között a lényeges mozzanatok azonosak.

az érzéki megismeréssel, erre épül, ugyanakkor vissza is hat rá, tökéletesíti a jelentés absztraháló és általánosító funkciójánál fogva. ANTAL azért nem láthatja ezt világosan, mert — noha abból a helyes tételtől indul ki, hogy a jelentés nem „azonosítható” a valósággal — a gyakorlatban megfigyelkedik arról, hogy jelentés és valóság, jelentés és képzet között mégis megfelelés van. Erősebb megfelelés, mint bármely más jelrendszer és a valóság között. S ha a nyelv sokkal erősebb összekötő kapocs lehetett ember és ember között — éppen társadalmi lényegénél fogva —, mint a pusztán érzéki tapasztalás, amely az embert „állati” távolságban tartja a másik embertől, akkor a nyelv a népek között is erősebb kapocs kell hogy legyen, mint az individuális megismerés. Maga a strukturális nyelvészkedés is erre az eredményre jutott akkor, amikor felfedezte a nyelvek tulajdonképpeni izomorfizmusát, amit az egymásra való fordítás lehetősége ékesen bizonyít. Nem a nyelv választja el a népeket egymástól, hanem a nacionalizmus. A nyelvi különbségek csak akkor jelentenek akadályt az érintkezésben, amikor alapvető kultúra-különbségekkel párosulnak (más kultúrzóna). Ilyenkor ugyanis hiába fordítjuk a jelentéseket, a gyökerében más kulturális szituáció nem teszi lehetővé a megértést. Ebben az esetben az érzéki tapasztalás sem segít, mert a különbség nem az érzéki világban, hanem a kultúrában van. Valamiféle megoldás persze ilyenkor is akad: el kell sajátítani annak a bizonyos népnek a kultúráját.¹⁷

3. ANTAL olyan általánosabb kérdéseket is érint — elsősorban dolgozata bevezető részében, amelyek csak távolabbról függenek össze a jelentés problémájával. Itt még nagyobb mértékű egyoldalúsággal, sőt egyszerű és közismert tényeknek az önkényes kezelésével találkozunk.¹⁸ Pedig a strukturális kutatásokat világszerte a fokozottabb szellemi fegyelmezettség jellemzi.

ANTAL dolgozatának nem az a hibája, hogy tézisei vitathatók — a tudomány nem mindig nyújt végleges eredményeket —, hanem az, hogy e tézisek nincsenek elég alaposan és módszeresen előkészítve, a felvethető ellenvéleményekkel szembeesítve, és legalább egy kis terjedelmű konkrét nyelvi anyagon kipróbálva. Mihelyt ez megtörténik és a tézisek ANTAL által

¹⁷ A kultúra ismeretének hiányából származó meg nem értésre jó példát említ PAPP FERENC egy nootka-indián mese fordításával kapcsolatban „Esztétika és kibernetika” című dolgozatában (Valóság 1965/7. 34–5).

¹⁸ Hibás például az a beállítás, hogy az összehasonlító nyelvészet csak az okok és következmények kutatásával foglalkozott. A szabályos hangmegfelelések felfedezése és a velük való operáció például a par excellence nyelvi szférán belül mozgott. Egészen téves az a megállapítás, hogy „a mezőgazdaságot és a kereszténységet a magyarság csak a honfoglalás után ismerte meg”. Török jövevényszavaink eddig is ennek az ellenkezőjéről tanúskodtak. Az újabb kutatások pedig — ezeket természetesen nem kérem számon ANTALTól, bár egy részük eddig is ismert volt — még tovább mennek: „A régészeti leletek azt bizonyítják, hogy a volgai bolgár törökök a 7–10. században rendkívül magasfokú földműveléssel rendelkeztek... A magyarság... minden valószínűség szerint egy fejlett eketípus ismeretében szállta meg a Kárpát-medencét.” (BALASSA IVÁN, Az eke és a szántás története. Doktori értekezés tézisei.) ANTAL szerint „egyetlen nyelvre sem jellemző az, hogy melyik nyelvből és milyen jövevényszavak kerültek bele”. Ezzel szemben a mai strukturális kutatások is kimutatják, hogy a jövevényszavak nem egy tekintetben más strukturális sajátosságokkal rendelkeznek, mint az eredeti vagy eredetibb szavak. A jövevényszavak nemcsak egy-egy régebbi kor hangállományára, de még képzőhasználatára nézve is értékes útmutatóul szolgálnak (vö. NYK. LXVII, 281–2). Nem folytatom. Az ilyen bántó tévedések egy kis utánanézéssel megelőzhetőek lettek volna.

igazoltatnak, szívesen elfogadom őket. Ehhez azonban feltétlenül szükséges, hogy ANTAL ne csak a nyelv kommunikációs, hanem a gondolkodási funkcióját és az ebből folyó következményeket is vegye figyelembe. Nem haszon nélküli eddigi munkája sem: valóban lényeges kérdéseket tárgyal, s amikor az „advocatus diaboli” szerepét vállalja, szolgálatot is tesz — nem eredményeivel, hanem mozgósításával — a nyelvtudománynak. Dolgozatának egyes részei így is hasznosak. Szerintem így értékelendő a jel szükségképpeni fizikai természetéről szóló gondolatsor, vagy a GOMBOCZRA vonatkozó — általánosságban egyébként nagyon igazságtalan, de egy ponton találó — kritikai megjegyzése, hogy a szó lélektani és logikai alkatát tárgyalva „lát-hatólag mindenre gondolt, csak arra nem, hogy a szónak nyelvi alkata is lehet”. Helyesen ítéli meg ANTAL a morfémának mint a legjelszerűbb jelnek nyelvbeli státusát is, s az a megállapítása is beválik a gyakorlatban, hogy minden jelnek van jelentése, akkor is, ha nincs denotátuma. A pszichologizmus elleni harca két irányban inspiráló: 1. a nyelvész elsősorban a nyelvi kategóriákat állapítsa meg, s csak ezek után keresse a pszichikai összefüggéseket, a pszichológus segítségével; 2. a nyelv társadalmi indítékú és célzatú, szociálpszichológiai „entitás”, s csak mint ilyen kerül kapcsolatba, bár szükségképpeni kapcsolatba, az individuálpszichológiával.

KÁROLY SÁNDOR

Lyukkártyarendszerű adatgyűjtés és feldolgozás a nyelvtudományban¹

1. *Lyukkártyának* nevezzük azt a meghatározott méretű, vízszintes és függőleges sorokkal tagolt papírkarton-kártyát, amelyet arra alkalmas készülékkel vagy géppel meghatározott helyeken kilyukasztanak, s így olyan számjegyeket, számjegysorokat, betűket, betűsorokat rögzítenek rajta, amelyek révén e kártya alkalmas gépek segítségével sokféleképpen felhasználható. A lyukkártyát számjegy- és betűírásra, ill. leolvasásra, másolatok készítésére, kulcsszámok szerinti vagy betűrendes rendezésre, nyomtatásra egyaránt használják.

1.1. A lyukkártya használata a XIX. század elején kezdődött. Első gyakorlati alkalmazásaként J. M. JACQUARDnak (1752—1834), lyukkártyavezérlésű szövőgépét szokás tekinteni. Ezt 1805-ben mutatták be Párizsban. 1837-ben már vezérlésre, tárolásra és összegezésre alkalmas gépet is szerkesztettek. 1839-ben CH. BABBAGE (1792—1871) angol matematikus a szövőgép vezérlését számológépre alkalmazta.

A mai értelemben vett lyukkártyarendszert az 1880-as amerikai népszámlálás munkájában szerzett tapasztalatok alapján H. HOLLERITH 1885-ben dolgozta ki J. POWERS technikus közreműködésével. Ugyanekkor szerkesztette meg a lyukkártyarendszerhez való statisztikai és rendszerező géppark ösét. Ezt 1890-ben tökéletesítette. A tökéletesített „géppark” az alábbi egységekből állt: 1. kézi lyukasztó; 2. táblázó gép: a) leolvasó résszel, b) számoló résszel, c) osztályozó résszel. Az 1890-i népszámlálásban alkalmazták először a Hollerith-féle lyukkártya-gépeket. Hazánkban 20 évvel később használtak első ízben lyukkártya-gépeket.

A lyukkártya-gépeknek nyelvészeti célú adatgyűjtésre és adatfeldolgozásra való alkalmazása jóformán csak a legutóbbi két évtized folyamán bontakozott ki, főleg az olasz ROBERTO BUSA és a francia BERNARD QUEMADA munkássága nyomán. Az utóbbi Besançonban megszervezte a francia szókins gépi tanulmányozásának első központját (Centre d'Étude du Vocabulaire Français), itt adtak ki első ízben rendszeresen olyan kiadványokat, amelyek a nyelvészeti célú gépi adatfeldolgozás elvi és gyakorlati kérdéseivel foglalkoznak (Cahiers de Lexicologie I—VII. [1959—65]; Bulletin d'Information du Laboratoire d'Analyse Lexicologique I—VII. [1960—64]).

1.2. A lyukkártyáknak többféle típusa van forgalomban. Vannak 21, 27, 40, 80, 90 oszlopú lyukkártyák. Egy-egy oszlopban 0-tól 9-ig terjedő

¹ A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete és a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Matematikai és Alkalmazott Nyelvészeti Csoportja közös munkaértekezletén 1964. október 15-én elhangzott előadás. Néhány részlettel kiegészítve.

10—10 számjegyet, s ezen kívül a 0 felett még 2 sort találunk: A számjegyek részint kulcsszámok alkotására, részint betűk, jelek jelölésében egyik tényező — hármas lyukasztás esetén két tényező — meghatározására, kivételesen egy-egy betű jelölésére szolgálnak. A 0 feletti két sor lyukasztásai részint vezérlésre, részint a betűk vagy jelek másik tényezőjének meghatározására valók.

2. A lyukkártyáknak három típusa terjedt el szélesebb körben: a HOLLERITH, a BULL és POWERS kód szerint szerkesztett lyukkártya. Ezek közül is különösen az első kettő van elterjedve. Mai fejlettebb változatában már mind a HOLLERITH, mind a BULL rendszerű lyukkártyákon hármas lyukasztást is alkalmaznak, s így 39 különféle betűnek, 10 jelnek, 10 számjegynek s néhány tipográfiai jelnek megfelelő lyukasztással dolgoznak.

2.1. Mivel nálunk főleg HOLLERITH-rendszerű lyukkártyák használatosak, az alábbiakban elsősorban ezekre leszek tekintettel.

A HOLLERITH-rendszerű nálunk használt gépeken a betűk többségét két szám lyukasztásával képezzük:

	1	2	3	4	5	6	7	8	9
R (12)	A	Á	B	C	D	E	É	F	H
X (11)	J	K	L	M	N	O	Ö	P	R
O	/	T	U	Ü	V	W	X	Y	Z

Egy lyukasztás szükséges a G (6), az I (1) és az S (8) betűhöz.

E szerint az egyes betűk lyukasztása a lyukkártyán a 345. lapon látható képet mutatja:

3. Ha ebben a rendszerben kell leírnunk, illetőleg lyukkártyára lyukasztanunk a magyar szöveget, akkor a *cs, dz, gy, ly, ny, sz, ty, zs* hangoikat két-két, a *dzs (ž)*-t három betű jelével jelölhetjük éppen úgy, mint irodalmi nyelvünk szokásos helyesírásában. Ezek a betűk kiírásakor (feliratozásakor) a szokásos alakban jelentkeznek.

3.1. Nehezebb a helyzetünk az interpunkció, az idézőjelek, a hosszú *í, ó, ő, ú, ű* kódolásakor, valamint a tipográfiai különbségek érzékeltetésében.

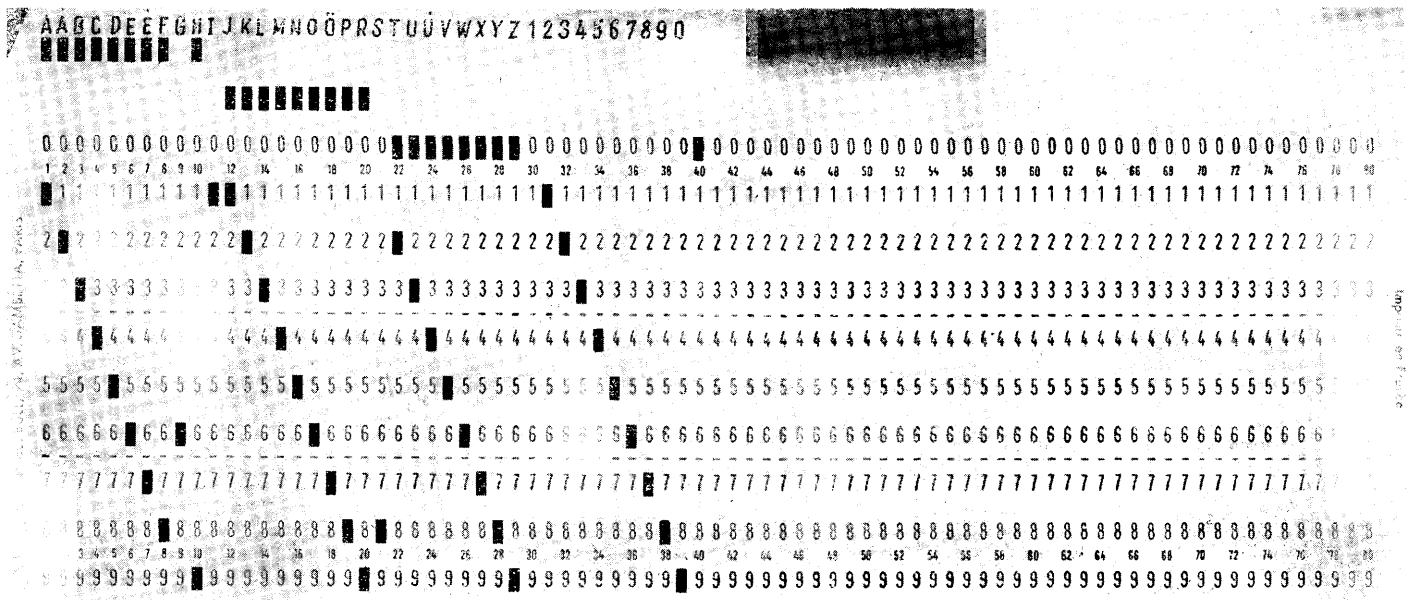
Ezeknek a sajátosságoknak kódolására ebben a tervezetben egyelőre számjegyeket és számjegyek kombinációit használtam annak a megfontolásnak alapján, hogy irodalmi, sajtónyelvi szövegekben, magán- és közéleti írásos érintkezésünkben a betűk és számjegyek általában nem érintkeznek közvetlenül egymással: vagy kötőjel, vagy pont vagy térköz van a betű és a számjegy, illetőleg a számjegy és a betű közt. Ha tehát a lyukkártyának betűlyukasztásra szánt mezején betű és számjegy közvetlenül egymás szomszédságában áll, ez a helyzet arra figyelmeztet, hogy a számjegyet nem számértékben, hanem meghatározott jelértékben kell vennünk. E jelértékben vett számjegyek közt azonban nem szerepelhetnek az 1., 6., 8. számjegyek, mert ezek az I, G, S betűk jeleként is használatosak, jel-értékben való használatuk tehát zavarokat idézhetne elő.

3.2. A továbbiakban abból indultam ki, hogy a 2 számjegy és a kettőspont összekapcsolása könnyen megjegyezhető, tehát a kettőspont jelül a megelőző szó utolsó betűjéhez szorosan csatlakozó 2 számjegyet használtam. Mivel pedig eléggé elterjedt

	A	Á	B	C	D	E	É	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	Ö	P	R	/	S	T	U	Ü	V	W	X	Y	Z
R (12)	I	I	I	I	I	I	I	I		I																				
X (11)												I	I	I	I	I	I	I	I	I										
0																					I		I	I	I	I	I	I	I	I
1	I										I	I									I									
2		I											I										I							
3			I											I										I						
4				I											I										I					
5					I											I										I				
6						I				I							I										I			
7							I											I										I		
8								I											I			I							I	
9										I										I										I

Az egyes betűk lyukasztásának elhelyezése a nálunk használatos lyukkártyagépeken

Egy lyukkártya képe, természetes nagyságban, a nálunk elterjedt betűlyukasztási rendszerrel és a számjegyek lyukasztásával, a lyukkártya felső szélén a lyukasztásnak megfelelő betűvel, illetőleg számjeggyel

átírási rendszer szerint a kettőspont a magánhangzó hosszúságának jele, a hosszú *i, ó, ő, ú, ü* jelül szintén a rövid *i, o, ő, u, ü* betűhöz szorosan csatlakozó 2 számjegyet használ-tam: $i2 = i, o2 = o, ő2 = ő, u2 = ú, ü2 = ü$. Így egyetlen eljárással hat jel hiányát hidalhatjuk át. (Ez az eljárás csak abban az esetben okoz zavart, ha rövid *i, o, u, ü*, vagy hosszú *i, ó, ő, ú, ü* után kettőspont következik, ez azonban rendkívül ritka; ilyenkor rövid magánhangzó után hézag + 2 számjegyet lyukasztunk; hosszú *i, ó, ő, ú, ü* értékben pedig a kettőspontot a szó utolsó betűjéhez (*i, o, ő, u, ü*-höz) tapadó 22 számjeggyel helyettesít-hetjük: ebből az első 2 a magánhangzó hosszúságát, a második a mondat-tagoló kettős-pontot jelöli.

3.3. Hasonló módon jelölhetjük a többi interpunkciós jelet a következő szám-jegyekkel:

.	= 3
...	= 333
,	= 4 (vesszőként a szó utolsó betűje után; fél idézőjelként az idézet első betűje előtt és utolsó betűje után)
;	= 34
?	= 5
!	= 7
?!	= 57
!?	= 75
-	= 23 (kötőjel és elválasztójel); (sorvégi elválasztójel: 2323, ha kiírása szükséges)
-(nagy-kötőjel és gondolatjel)	= 24; bekezdés élén 5924
„ (idézőjel)	= 44 (az idézet első betűje előtt és utolsó betűje után)

3.4. A nagy kezdőbetűt a betű elé tett 9 jelöli, a verzális szedésű szót, szórészt vagy szövegrészt pedig az első betű elé és az utolsó után tett 52–52 kettős számjegy; így a ritkított szedést 53–53, a félkövéret 54–54, a kövéret 55–55.

A bekezdés jele: 59. Ilyenkor a nagy kezdőbetű nem kap külön jelet; a bekezdésé és gondolatjelé, párbeszédben 5924.

3.5. A kerek zárójel ( ) jele: kezdő 27, záró 72, a szögletes [ ]: kezdő 29, záró 92.

3.6. Az írásjeleket és tipográfiai jeleket helyettesítő számjegyek után egy betűnyi hézag hagyandó, — kivéve a kezdő idézőjelet (4,44), a kezdő zárójelet (27, 29), a kezdő gondolatjelet (24), a nagy kezdőbetű jelét (9) és a tipografizálás kezdő jelét.

3.7. A kísérletek idejére megfelelőnek tartom ezt az átírási rendszert, mert a rendelkezésre álló szám-, illetőleg lyukasztás-kombinációs rendszerben egyértelműen átírhat-juk vele modern irodalmi szövegeinket, a helyesírási és a tipográfiai sajátosságokat is pontosan tükrözve. Sőt némi átalakítással és kiegészítéssel a kódexirodalom vagy a nyelv-járási szó- és szövegműközlések feldolgozására is alkalmazható a Hollerith-rendszernek ez a nyelvészeti szempontból kezdetleges változata.

3.8. Kollektív munkák nagyobb létszámú szerkesztőségének egyes tagjai azonban bizonyára mindvégig idegenkedni fognak efféle szükségmeg-oldásoktól. A kísérletek utáni időre, a nagy kollektív munkák cél-gyűjtésé-nek idejére feltétlenül kíváncsi vagyok olyan géppark létesítését, amely legalább 64 jeltől álló betű—írásjel—számjegy jelelemet tartalmaz, és vál-toztatás nélkül alkalmas a magyar helyesírás és a főbb tipográfiai külön-b-ségek hű visszaadására. Ilyen géppark ma már mind a Hollerith-, mind a Bull-rendszerű lyukkártyákhoz beszerezhető.

Ilyen géppark egységei mind bemenetkor, mind kimenetkor a követ-kező betűket, számjegyeket és jeleket (összesen 64 elemet) tartalmazhatnak:

a) betűk: a, á, b, c, d, e, é, ë, f, g, h, i, í, j, k, l, m, n, o, ó, ő, ő, p, q, r, s, t, u, ú, ü, ű, v, w, x, y, z (36); esetleg a régi nyomtatványokra való tekintettel ezeken kívül még: f, ő, ű vagy: f, β, e, ebben az utóbbi esetben diakritikus jelként (összesen 39);

b) számjegyek: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 0 (összesen 10);

c) jelek: . , ; : ? ! ' - / ( ) [ ]

* [a betű előtt, a verzális jeleként]

◇ [a tipografaiilag kiemelt szó, szórész, kifejezés, hosszabb szövegrész első betűje előtt és utolsó betűje után] (összesen 15).

A HOLLERITH-rendszerű lyukkártya egyik korszerűbb változata hármas lyukasztást is tartalmaz

Ilyen modernebb gépparknak megteremtésében kívánatos lesz áttérni a nagybetűs írásról a kisbetűs írásra. Nemcsak azért, mert megszoktuk, hanem azért is, mert a kisbetűk nagyobb mértékben különböznek egymástól, mint a nagybetűk és így könnyebben olvashatók.

3.9. A fényképező eljárások újabb fejlődése lehetőséget ad olyan közvetítő megoldásra is, amely szerint a szövegnek a lyukkártya egyik részére való fényképezése (pl. xerox-másolata) adja a szót vagy a vizsgálat tárgyát képező egyéb nyelvi jelenséget, megfelelő szöveggörnyezettel együtt; a lyukkártya másik részének számoszlopai az anyagrendezést biztosítják.²

4. A lyukkártyák lyukasztása magában is többféle rendezést tesz lehetővé, így pl. a betűrend szerinti anyagrendezést balról jobbra (nyelvünkben és sok más nyelvben ez a szokásos betűrend) és — megfelelő eljárással — jobbról balra („a tergo” betűrend, megfordított betűrend, a szövegről a szó eleje felé haladó betűrend, képes kifejezéssel élve: „rák” betűrend); a szókezdetek, szövegek, szóbelseji hangkapcsolatok szerinti rendezést.

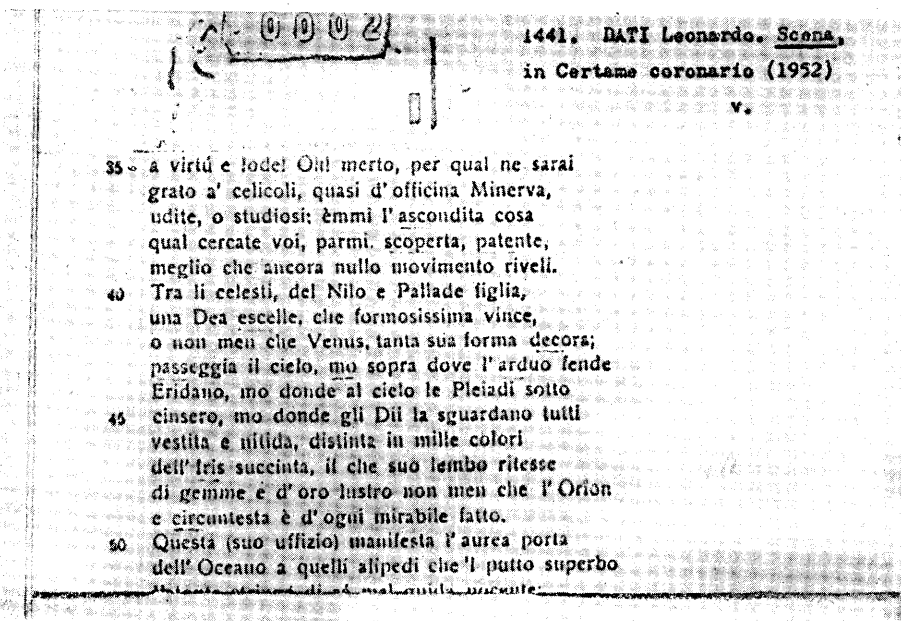
4.1. De a lyukkártya számoszlopai, megfelelő mezőkre osztva rendkívül sokféle egyéb szempontból való rendezhetőséget biztosítanak a tervszerűen előkészített szövegelemzés számára.

4.1.1. Annak érzékeltetésére, hogy fő tárgyunk, a folyamatos szövegből való szó- és morfémagyűjtés és feldolgozás hogyan viszonylik a lyukkártyákon végezhető egyéb gyűjtésekhez és feldolgozásokhoz, bemutatom a lyukkártya-típus kódolásának lehetséges módját az 1. és 2. oszlopon: az 1. oszlopon aszerint, hogy milyen forrásból származó anyagot viszünk lyukkártyára, a 2. oszlopon aszerint, hogy milyen célt szolgál a lyukkártyatípus.

4.1.1.1. Az első oszlop lehetséges kódolása: 1. Beszélt nyelvből (hangszalagról, hanglemezről) származó nyelvi anyag. 2. Szótárból való nyelvi anyag. 3. Nyelvtanból vett anyag. 4. Kézírással szövegből vett adat. 5. Nyomtatott szövegből vett adat. 6. Nyelvtudományi részlettanulmányból származó anyag. 7. Bibliográfiai műből (szó-, név-, tárgymutatókból) származó anyag.

4.1.1.2. A második oszlop lehetséges kódolása: 1. Szövegrészkártya (az alapul vett főszövegről). 2. Szövegváltozat-kártya. 3. Szóalakkártya. 4. Címzőkártya. 5. Címzőváltozat-kártya (szótári utaló kártya). 6. Morféma-kártya. 7. Jelentés-kártya. 8. Mondattani (szintaktikai) kártya. 9. Hangtani (fonetikai, fonológiai) kártya. [0. Bibliográfiába szánt kártya.]

² A nyelvészeti kutatások mechanizálásának és automatizálásának kérdéseiről Prágában 1966. jún. 9-én tartott nemzetközi értekezleten A. DURO, az olasz nyelvtörténeti szótár szerkesztőségnek igazgatója mutatott be ilyen kombinált lyukkártya-tervet: ezen összesen 24 oszlopnyi helyet biztosítanak részint a címszó v. szóalak (lemma) lyukasztására (15 oszlop), részint a legfőbb rendezői szempontokéra (9 oszlop); a lyukkártya fennmaradó részére xerox-eljárással másolják a szövegrészletet a szerző nevével, a mű címével, keletkezésének és kiadásának évszámával, lapszámával, a szövegrész sorszámmal. E DURO-féle kombinált lyukkártya egyik példányának kicsinyített fényképmásolata a 349. lapon látható.

4.1.1.3. Ennek megfelelően tehát a folyamatos szövegből gyűjtött szövegkártya típuszáma 41 (kézírásos szövegből) vagy 51 (nyomtatott szövegből); az ilyen eredetű szóalakkártya típuszáma 43 vagy 53, a címszókárttyáé 44 vagy 54, a szótári célú utalókártyáé 45 vagy 55, a morfémakártyáé 46 vagy 56, a jelentéskártyáé 47 vagy 57, a mondattani kártyáé 48 vagy 58, a hangtani kártyáé 49 vagy 59 (a forrás természete szerint).

4.2. A folyamatos szövegből való szó- és morfémagyűjtés (valamint a szövegelemzéssel kapcsolatos egyéb gyűjtések) alapja az úgynevezett *s z ó v e g k á r t y a*. Ennek első 16 oszlopán azok a lyukasztások szerepelhetnek, amelyek részint a folyamatban levő munka megkülönböztetésére valók (pl.: vállalati szám, a lyukkártyatípus száma), részint a forrásjelzést, az évszámot tartalmazzák. A 17–80 oszlop a szövegrész lyukasztására és a szótári rendezés kódszámaira van fenntartva. A szövegrész egyes kártyái sorszámot kapnak, s annak alapján a szükséges szövegelőzménnyel vagy szövegfolytatással az egyes részletek gépi rendezéssel kiegészíthetők. A szóalakkártyák szótári rendezésének kódszámai (74–80 oszlop) a címszó sorszámát és esetleg a segédkártya sorszámát jelölik.

4.3. Elkészítettem a folyamatos szövegből való szó- és morfémagyűjtés és -rendezés alapjául szolgáló *s z ó a l a k k á r t y a* ideiglenes általános lyukkártya-tervét.

Ez a terv tartalmazza a lyukkártya számoszlopainak olyan elv szerinti mezőkre osztását, hogy a szövegnek a lyukkártyán elemzett szóalakját lehetőleg sokszempontú lexikológiai-morfológiai vizsgálatnak vethessük alá, figyelembe véve a szó vagy a szóalak esetleges stilisztikai kötöttségét, szakmai nyelvi használatát, a mondatbeli meghatározó tényezőkből is annyit, amennyi a szó szófaji értékeléséhez, a szóalak jelentésének pontosabb meghatározásához vagy a morféma szabatosabb meghatározásához támpontul szolgál.

4.3.1. A kísérletek idejére a következő szempontok szerinti lyukkártyamezők megkülönböztetését javaslom:

1— 2 Munkaszám (vállalati v. a lyukkártya-típus száma)	} Esetleg: 3—6 szerző és összegyűjtött műveinek kötettszáma; 7—15 egyéb rövidítés a mondat, a sor sor- számával, az évszámmal.
3— 6 Szerző, mű.	
7 Kötet.	
8—10 Lapszám.	
11— 5 A lyukkártya azonossági száma (a fel- dolgozásra kerülő művön belül).	}
16 Kiejtés: ha a szöveg utal rá; szótagok száma.	
17— 8 Szóalak hossza: betűszám.	
19 Homonimák sorszáma.	
20—39 Szóalak.	
40— 2 Szófaji minősítés (a szófaji alosztály megjelölésével).	
43— 7 Fogalomkörü jelzés; jelentés-elemzés.	
48 Igeköté; előképző, előjel.	
49—50 Szóismétlés; ikerítés, összetétel.	
51— 3 Szótő.	
54 „Kötőhangzó” („tővéghangzó”, „elő- hangzó”) (képzők előtt).	
55— 8 Képző; képzőbokor, képzősor, képző- szerű szöveg.	
59 A kódolásból kihagyott többszörösen képzett származék (külön lyukkártyá- kon kerül elemzésre a képzők szem- pontjából).	
— (Csak névszók, egyes partikulák kártyáján: 60—68) —	— (Csak igék kártyáján: 60—68) —
60 „Kötőhangzó” (a névszói jelek előtt).	60 „Kötőhangzó” (módjel előtt).
61— 2 Névszói jelek (-é, -k, -i, -ik, -b v. -bb) és kapcsola- taik.	61—2 Módjelek.
63 „Kötőhangzó” (személyrag előtt).	63 „Kötőhangzó” (időjel előtt).
64— 5 Személyrag (+ -é; -éi).	64 Időjel.
66 „Kötőhangzó” (esetrag előtt).	65 „Kötőhangzó” (személy- rag előtt).
67— 8 Esetrag.	66—8 Személyrag.
69—70 A műre vonatkozó főbb adatok.	
71— 2 A szöveggörnyezetre vonatkozó főbb adatok.	
73 A szóra vonatkozó főbb adatok.	
74— 5 Stílusrövidítés, földrajzi, társadalmi kötöttség.	
76— 7 Szakmai minősítés, szaknyelvi haszná- latra utalás.	

- 78 Etimológia.
79 Mondatrész-érték; szintagmatag-érték.
80 Mondatjelentéstani mozzanat.

4.3.2. A 60—68. oszlopok párhuzamosítása azon az elven alapul, hogy a rendezésben a szófaji értékek szerinti rendezés megelőzi a jelek és a ragos alakok rendezését, tehát ugyanazok az oszlopok mind névszói, mind igei jelek, ragok és előhangzók (tővéghangzók, kötőhangzók) kódolására felhasználhatók (vö. 4.19.).

4.3.3. Sőt ugyanezen az alapon esetleg a 48—59 oszlop (igekötős, előjeles, ismétléses, ikerített, összetett, képzett szók oszlopa) is párhuzamosítható.

4.4. Pl. ennek a mondatnak: „*Csibe felduzzasztotta a száját...*” (Móricz Zsigmond: *Csibe*. Elb. VI. 1936/55. 508) egyes szavai a következő oszlopokon szerepelnek:

1. *Csibe*: a 16. oszlopon mint két szótagú, a 17—18.-on mint 5 n hosszúságú, a 20—39.-en mint betűlyukasztásos szóalak, a 40—2.-en mint a főnév, illetőleg a tulajdonnév egyik alfaja: személynek nem keresztnévi (személynévi) eredetű neve, a 43—7.-en mint leány (neve), az 51—3.-on mint hangutánzó-állathívogató tő (*csib-*), az 55—8.-on mint mondat-szóból -e képzővel képzett névszó, a 78.-on mint a magyar nyelv külön életében keletkezett hangutánzó tőből képzett származék-szó (név), a 79.-en mint alany, a 80.-on mint érzelmileg színezett mondat szava (neve);
2. *felduzzasztotta* szava szerepel a 16. oszlopon mint 5 szótagú, a 17—18.-on mint 15 n hosszúságú, a 20—39.-en mint betűlyukasztásos szóalak; a 40—2.-en mint ige, megjelölve az alosztályt is (műveltető), a 43—7.-en mint emberi cselekvés, magatartás kifejezője, a 48.-on mint igekötővel alakult származék, az 51—3. oszlopon mint hangfestő szótő (*duzz-*), az 54.-en mint képző előhangzójának v. tő véghangzójának v. kötőhangzó-nak (*a*) példája, az 55—8. oszlopon mint az -sz műveltető képző példája; a 62.-en mint kötőhangzó-nak v. időjel előhangzójának v. toldalék-véghangzó-nak (*o*) példája, a 64.-en mint a -tt múlt idő jel példája, a 66—68. oszlopon mint tárgy-as ragozású egyes sz. 3. személyű -a személyrag példája; a 78.-on mint a magyar nyelv külön életében keletkezett hangulatfestő szó; a 79.-en mint állítmány; a 80.-on mint érzelmileg színezett mondat szava;
3. az *a* névelő a 16. oszlopon mint 1 szótagú, a 17—18.-on mint 1 n hosszúságú szóalak, a 19.-en mint homonima sor egyik tagja, a 20—39. oszlopok közül az elsón mint betűlyukasztásos szóalak szerepel; a 40—2. oszlop megfelelő lyukasztási helyén mint személyragos főnév névelője; a 78.-on mint a magyar nyelv külön életében keletkezett szó; a 80.-on mint érzelmileg színezett mondat szava;
4. a *száját* szóalak a 16. oszlopon mint 2 szótagú, a 17—18.-on mint 6 n hosszúságú, a 20—39.-en mint betűlyukasztásos szóalak szerepel; a 40—2.-en mint főnév egyik alfaja (egyedi köznév), a 43—7.-en mint emberi (és állati) testrész neve, az 50—3.-on mint tőváltozat (*száj-*), a 65.-en mint személyrag változata (*-á-*), a 67—8.-on mint (*-t*) ragos alak, a 78.-on mint finnugor eredetű szó, a 79.-en mint tárgy (mondattárgy), a 80.-on mint érzelmileg színezett mondat szava (szóalakja).

4.5. A bemutatott példán is láthatjuk, hogy a szó- és morfémagyűjtést és rendszerezést érdemes lesz összekapcsolni; a sok szempontú szövegelemzés mind a lexikográfia és lexikológia, mind a morfológia számára rendkívül gazdag

és használható anyagot ígér, s a kettős feldolgozás sok szempontból támogatja egymást.

4.6. A szóalakkártya első 15 oszlopa a lyukkártya azonosítására és erősen rövidített forrásjelzésre való. Ebben a keretben kellene biztosítani a helyet a feldolgozásra kerülő mű évszámának is, esetleg csak 3 jegyű számmal (az ezres elhagyásával), amint a franciák teszik. A nagymérvű rövidítés ugyanis nem ad elég kronológiai fogódzót, s a rövidítésnek minden adatnál való visszakeresése az évszám megállapítása céljából túlságosan megterhelné a gépi adatrendezést vagy az adatok felhasználóját.

4.7. A 16. oszlop kiejtés-rovatának (a 0 számjegynek) beállítására azért gondolok, mert kivételesen irodalmi szövegekben is történik megjegyzés vagy utalás a kiejtésre (főleg idegenszerű, nyelvjárási vagy beszédhibás megnyilatkozások esetén). Azonkívül ezzel az oszloppal egységes keretbe foglalhatjuk a szövegelemzés, a szótári elemzés (l. alább 8.), a nyelvtani elemzés (l. alább 9.) és nyelvtudományi részlettanulmányok (l. alább 11.) eredményeinek idevágó részleteit.

4.7.1. Azokról a lyukkártyákról, amelyek kiejtésjelölésre utalnak, a 39. oszlopig másolat készítendő, s a kiejtés ezeken külön kód szerint elemezhető.

4.7.2. A 16. oszlop 1—8 számjegye a szóalak szótagjainak számát jelöli; „9” a kilenc szótagú és kilencnél több szótagú szavak együttes jelölésére szolgál. Ezek száma nem lesz olyan nagy, hogy elemzésükre egy további oszlopot igénybe kellene vennünk.

4.7.3. Hogy a szótaghosszúság elemzésére elég egy oszlop (1—9 számjegy lyukasztásával), s a „9” lyukasztás a 9 és 9-nél több szótagú szavak jelölésére gyakorlatilag alkalmas, arra meggyőző bizonyítékot találunk NEMES ZOLTÁN Szóstatisztika (1939/41: 328—353) c. művében: a 0—8 (helyesebben 1—8) szótagú szavak százalékos aránya a 9 és 9-nél több szótagú szavakhoz viszonyítva 99,94 : 0,06. Ez más szóval azt jelenti, hogy 10 milliónyi szóból valószínűleg 6000 szót kell külön vizsgálni a szótaghosszúság szempontjából, ha a 9 és a 9-nél több szótagú szavak megoszlási arányát is vizsgálni akarjuk.

4.7.4. A 16. oszlop tehát egyrészt megbízható statisztikai adatokat biztosít a szöveg szóalakjainak szótagokban mért hosszúságáról, a szótagok számáról, másrészt nyersanyagot nyújt a szótagok minőségi elemzéséhez, adalékokat a kiejtés vizsgálatához.

4.8. A 17—18. oszlop (Szóalakhosszúság: n-ekben) részint a szóalak írásképeinek — ezen belül áttételesen — a szóalak egyik fontos jellemzőjének tanulmányozásához kíván elvszerűen megvizsgált anyagot biztosítani, másrészt segédeszközü is szolgál azokra az esetekre, amelyekben a szóalak több mint 20 n-nyi hosszúságú, tehát a gépi anyagrendezésben kiegészítő kártyák alkalmazását teszi szükségessé (pl. *rabszolgakereskedelemmel*: 24 n hosszúságú szóalak).

4.8.1. Célszerűnek látszik a szóhosszúságnak n-ekben való megjelölése. Tehát pl.

1 : 1 n hosszúságú szóalak, pl. *a* (mutató névmás, névelő, indulatszó), *e* (mutató névmás), *ó*, *ő*;

2 : 2 n hosszúságú szóalak, pl. *én*, *őt*, *te*, *-e* [kötőjel és kérdő *e*];

3 : 3 n hosszúságú szóalak, pl. *azt*, *fel*, *haj*, *háj*, *így*, *oly*;

4 : 4 n hosszúságú szóalak, pl. *alma*, *atya*, *bíró*, *gömb*, *öreg*;

5 : 5 n hosszúságú szóalak, pl. *agyar*, *ágyat*, *bátor*, *korom*, *ujjam*;

6 : 6 n hosszúságú szóalak, pl. *asztal, kormot, növény, rántsd*;
 20 : 20 n hosszúságú szóalak, pl. *igazságtalanságairól, műkorcsolyázó-bajnokok*.

4.8.2. Elképzelhető olyan kódolás is, amely az n-ekben mért szóalakhosszúságnak és a hangokban mért szóalakhosszúságnak kombinációján alapul. Pl.

- 1 : 1 n hosszúságú, 1 hangból álló szóalak, pl. *a, e, ó, ő, s*;
- 2 : 2 n hosszúságú, 1 hangból álló szóalak, pl. *sz*;
- 3 : 2 n hosszúságú 2 hangból álló szóalak, pl. *én, őt, te*;
- 4 : 3 n hosszúságú 2 hangból álló szóalak, pl. *ész, így, szó, sző*;
- 5 : 3 n hosszúságú 3 hangból álló szóalak, pl. *azt, fel, haj*;
- 6 : 4 n hosszúságú 3 hangból álló szóalak, pl. *begy, gyár, zsír*;
- 7 : 4 n hosszúságú 4 hangból álló szóalak, pl. *alma, haja, őzek*;

Kérdés azonban, efféle kódolás nem jelent-e annyi idővesztést és munkaerő felhasználást, hogy nem érdemes a kombinációk figyelembevételére, mert az n-ekben mért hosszúság szerint rendezett szóalakok gépi rendezésével rövidebb idő alatt elvégezhető az n-ekben mért azonos hosszúságú szóalakok hangtani elemzése.

4.8.3. Még kevésbé lenne célszerű a szóalakhosszúságnak olyan kódolása, amely a kísérleti időszak alatt bevezetendő szükség-jelölésből adódó hosszúságnövekedést is figyelembe venné. Pl. így:

- 1 : 1 n hosszúságú, 1 hangból álló, 1 pozíciós szóalak, pl. *a, e, s*;
- 2 : 1 n hosszúságú, 1 hangból álló, 2 pozíciós szóalak, pl. *o2, ő2*;
- 3 : 2 n hosszúságú, 1 hangból álló, 2 pozíciós szóalak, pl. *sz*,
- 4 : 2 n hosszúságú, 2 hangból álló, 2 pozíciós szóalak, pl. *az, én*,
- 5 : 2 n hosszúságú, 2 hangból álló, 3 pozíciós szóalak, pl. *ő2t ('őt')*;

4.8.4. Hogy 20 n-nél több helyet nem kell fenntartani a szóalakok elemzésére, arra következtethetünk NEMES (i. m. 328, 353) adatainak közvetett tanulságából. Az átlagos szótaghossz nyelvünkben eddigi eredményeink szerint ugyanis 3 alatt van (kb. 2,5 n), NEMES adatai szerint pedig a hétnél több szótagú szavak száma újságnyelvi szövegben nem több mint 0,28 %, a nyolcnál több szótagúaké pedig csak 0,06% (i. h.), azaz pl. 10 000 000 adatból mindössze 28 000 hétnél több szótagú s csak 6000 nyolcnál több szótagú szóalakot várhatunk, a 99,72%—99,94%-ra (9 972 000, ill. 9 994 000 adatra) elég lesz a 20 n-nyi terjedelem, a 0,28%-nyi, illetőleg 0,06%-nyi vagy ennél is kevesebb mennyiségű szóanyag másodkártyák bevonásával elemezhető.

4.9. A 19. oszlop a homonimáknak sorszám szerinti megkülönböztetésére szolgál. A homonimák jelöléséhez később külön segédletet fogok kidolgozni, amely lehetőség szerint áthidalja a különféle szótárak közti ellentmondásokat, s amely az etimológiai és a szinkronikus összefüggéseken alapuló homonimafelfogást az esetek jelentős részében összeegyezteti.

A homonimák sorrendjének kérdésében főleg gyakorlati szempontból azt javaslom, hogy ne gyakoriság alapján, hanem elsősorban szófaji különbség és szófaji alosztályok alapján foglaljuk sorozatba a homonimákat, természetesen tekintetbe véve a több szófaji értékű szavakat is. Tehát pl.

- 1. *ad* ige, 2. *ad* (latinosan szerkesztett határozó viszonyító szava, a ragtalan szó előtt); 1. *áll* ige, 2. *áll* főnév; 1. *akar* ige, 2. *akar* 'akár' kötőszó; (1.) *az* névmás; (2.) *az* névelő; 1. *bukó* melléknév és főnév, 2. *bukó* melléknév; (1.) *egy* számnév, melléknév, főnév és névmás, (2.) *egy* határozószó, (3.) *egy* névelő; (1.) *fokos* főnév, (2.) *fokos* melléknév; (1.) *föl* főnév, (2.) *föl*

határozószó; 1. *hány* ige, 2. *hány* névmás; 1. *hív* ige, 2. *hív* melléknév és főnév; (1.) *hogy* határozószó; (2.) *hogy* kötőszó; 1. *hők* 'hüvelyk' főnév, 2. *hők* mondatszó; 1. *kenet* ige, 2. *kenet* főnév; 1. *ki* névmás, 2. *ki* határozószó és igekötő; (1.) *mind* névmás, határozószó és főnév, (2.) *mind* kötőszó; (1.) *mint* határozószó, (2.) *mint* kötőszó; 1. *ó* 'óv' ige, 2. *ó* főnév, 3. *ó* melléknév, 4. *ó* indulatszó; (1.) *otthon* főnév, (2.) *otthon* határozószó; 1. *ör* 'öröl' ige, 2. *ör* főnév; (1.) *pulya* 'gyermek' főnév, (2.) *pulya* 'elpuhult' melléknév és főnév; 1. *szív* ige, 2. *szív* főnév; 1. *tejszín* főnév (tejnek gazdag zsírtartalmú része), 2. *tejszín* főnév és melléknév (színnév); 1. *vált* ige, 2. *vált* melléknévi igenév; 1. *zsúpp* 'zsúp' főnév, 2. *zsúpp* mondatszó.

Ezek legnagyobb részében, javaslatomra, az ÉrtSz. is a szófaji érték alapján foglalja sorozatba a homonimákat.

A kódolónak mindenestre könnyebb állást foglalni a sorrend kérdésében a szófajoknak meglehetősen hagyományos sorrendje alapján, mint akár gyakoriság, akár történeti sorrend, akár etimológiai hovatarozás vagy egyéb szempont alapján.

Azonos szófaji értékű homonima lényegesen ritkább nyelvünkben. Ezek sorrendjét a szónak általános nyelvbeli beágyazottsága alapján igyekszem megállapítani és kódba foglalni. Pl. 1. *avar* főnév (lehullott lomb az erdőben), 2. *avar* (nép); 1. *rost* főnév (növényi, állati), 2. *rost* 'rostély'; 1. *szín* 'Farbe', 2. *szín* (épület), 3. *szín* (színpad; színmű része, színpadi előadás).

4.10. A 20–39. oszlop a betűkkel írt, illetőleg betűket jelölő számkombinációval lyukasztott szóalakot tartalmazza úgy, ahogyan a szövegben előfordul.

A szóalak betű- és hangstatisztikai elemzéséhez, a szóalak hosszúságának elemzéséhez, a morfémaelemzéshez erre az alakra van szükség, azért célszerűbb a szöveg áttételekor a szóalakot tekinteni az elemzés egységének, s azokban, az esetekben, amelyekben a szóalak (vagy annak eleje) nem egyezik a szótári címszóval, a lyukkártyáról másolatot lehet készíteni s a másolaton a szótári címszót lyukasztani. Erre különösen akkor van szükség, ha az igekötős ige igekötője az ige mögé kerül vagy előtte áll ugyan, de nem közvetlenül, hanem úgy, hogy közte és igéje közt egy másik szó is van.

4.11. A 40–42. oszlop (Szófaji minősítés) az elemzett szöveg szófaji kategóriáin és azok statisztikai megoszlásán kívül feleletet ad a szófaji alkategóriák (pl. a névmási alosztályok, az igenevek alosztályai) nyelvi és statisztikai megoszlására, valamint az egyes szófajok belső tagozódására vonatkozólag. Pl. az „ige” kategóriáján belül:

101 létige: létezés és hiánya (a *van* ige paradigmatis alakjai a „van” és „vannak” nélkül); *nincs* (~*nincsen*; *nincsenek*), *sincs* (~*sincsen*; *sincsenek*);

102 *van*, *vannak* (jelentő módú jelen időbeli egysz. és tbsz. 3. sz.) (a nominális állítmányú mondatra való tekintettel célszerű külön gyűjteni);

103 állapotban levést, maradást jelentő ige, tn (*alszik*, *áll*, *ül*, *él* stb.; *betegeskedik* stb.);

104 ugyanaz, ts (*átalussza* az éjszakát; *állja* a sarat stb.).

4.11.1. Az állandósult szókapcsolatokról készíthető másolattal esetleg megjelölhetjük az egyes szófajokra jellemző szókapcsolatokat. Pl. 010 igei (értékű) szókapcsolat, mint *mozgásba hoz* 'elindít; megmozgat'; 020 főnévi (értékű) szókapcsolat, mint *vérhulló fecskéfű*.

Az effélék ugyanis sok tekintetben úgy viselkednek, mint a megfelelő szófajba tartozó szók, de másrészt különbség is van köztük, mind a beszélők

nyelvérzékehez való grammatikai viszony szempontjából, mind a szókapcsolat stilisztikai értékét tekintve.

4.11.2. Azonkívül a szófaji rendezés azt a célt is szolgálja, hogy a további elemzés számára a más-más szempontokat kívánó fogalomszókat, formaszókat és mondatyszókat elválassza egymástól, és így teret biztosítson mind-egyik típusú szóanyag sajátos szempontjainak és problematikájának. Így pl. az igék és névszók elválasztásával lehetővé teszi, hogy 9 oszlopon az igeragozást is, a névszóragozást is sajátos paradigmaticus viszonyainak megfelelően elemezzük tovább anélkül, hogy ennek érdekében kétszer 9 oszlopot kellene felhasználnunk. (Vö. 4.3.2. és 4.3.3.)

Ugyanígy a névelőnek a többi szófajtól való elválasztásával lehetővé válik, hogy a névelő teljes grammatikai-stilisztikai problematikáját ugyanazon a lyukkártyán elemezhesük anélkül, hogy ezzel több oszloposort elvonnánk a többi szófaji kategóriába tartozó szó elemzésétől.

4.12. A 43—7. oszlop (fogalomköri jelzés; jelentés-elemzés) azokat a kulcsszámokat foglalja magában, amelyek az elemzett szöveg fontosabb fogalomköri csoportjait olyan rendszerben jelölik, amely nem törekszik ugyan több ezer kategória felsorakoztatására, de a felölelt fogalomkörök a részletes fogalomköri elemzés kereteiben úgy helyezkednek el, hogy nagyobb mennyiségű anyag esetén a fogalomköri hálózat tovább finomítható legyen a gépi elemzés számára.

Ezek a kulcsszámok nemcsak a fogalomköri kategóriákba sorakozó szavak mennyiségi elemzésére, az egyes fogalomkörök, fogalmi csoportok gyakoriságának vizsgálatára alkalmasak, hanem az egy és több fogalomkörbe tartozó szavak arányának tisztázására, valamint az egyes szavak jelentéshálózatában levő fogalomköri csomópontok meghatározására, s a szeména-összefüggések statisztikai elemzésére is.

4.12.1 A 43—7. oszlop adatainak, a szókárttyák szóhasználati adatainak (stílusminősítésnek, szakmai minősítésnek, állandósult szókapcsolatokra utalásnak), valamint a szövegkárttyáknak segítségével gépi úton nagymértékben előkészíthetjük mind az egyes szavak, mind a szókapcsolatok jelentésének elemzését.

4.13. A 48. oszlop (Igeköthő; előképző, előjel) olyan összefüggések adatainak gyűjtésére és statisztikai elemzésére alkalmas, mint az igekötős és igekötő nélküli igék aránya, jelentéstani összefüggése; az elől és hátul álló igekötők aránya; a közvetlen és közvetett sorrendi hely előfordulása és aránya; az ismételt (pl. *be-benéz, el-elmegy, elő-elővesz, meg-megretten*), az összetett igekötős igék (pl. *ki-bejár, össze-visszazagyvál; el-bémegy*) adatai, az igekötős ige és igekötős igenév, főnévi, melléknévi származék aránya, összefüggése (pl. *elad: eladni; eladó, eladott, eladandó; eladva, eladván; eladás, eladatlan, eladható, eladhatatlan*); a felsőfokú és túlzófokú alakok aránya (pl. *legszebb, legeslegszebb; legjobb, legkevesebb; legtovább, legeslegkorábban; legjava, legvége; legelől, leghátul*); a felső- és túlzófokú melléknévi igenevek — igekötő nélküliek és igekötősek — aránya (pl. *legbántóbb, legműveltebb, legállandóbb; legelveteműltebb, legmegrögzöttebb*); igekötős igéből képzett felső- és túlzófokú mellékevegek (pl. *legfeltartóztathatatlanabb, legmegvesztegethetetlenebb*) adatai és gyakorisága; az igekötős és nem igekötős utótagú összetételek adatai és gyakorisága (*napfelkelte — napkelte*).

4.14. A 49—50. oszlop a szóismétlés, az ikerszó és az összetett szók anyagát gyűjti össze.

Ezek az oszlopokon kódoljuk:

4.14.1. egyrészt az *alig-alig*; *egy-egy* (egy-et-egy-et); *kiki* (kinek-kinek), *mármár*, *mennék-mennék*, *néhanéha* típusú szóismétléses szavakat, szóalakokat;

4.14.2. másrészt a *csigabiga*, *tarkabarka*, *ingó-bingó*, *icipici*; *diribdarab*, *gírbegörbe* ~ *gírbegurba*, *mendemonda*, *ireg-forog*, *izeg-mozog* (izgett-mozgott) típusú ikerszókat.

4.14.3. Ugyanitt lyukasztjuk az összetételek különféle típusait:

4.14.3.1. a tapadásos vagy szervetlen összetételeket, összevont szavakat (mint *ábécé*, *ámde*, *azután* ~ *aztán*, *dejszen*, *délelőtt*, *délután*, *egymás*, *egyszer-egy*, *mégsem*, *mintegy*, *nahát*, *sohasem*, *úgyhogy*, *úgymint*);

4.14.3.2. a szűkebb értelemben vett vagy szerves összetételeket: a) a mellérendelő összetételeket, (mint *ágbog*, *ágas-bogas*, *két-három*; *tíz-húsz*; *száz-kétszáz*; *jön-megy*, *jövés-menés*, *kisebb-nagyobb*; *imitt-amott*, *imígy-amígy*; *hetet-havat*, *szórén-szálán*);

b) az alárendelő összetételeket, mint: az alanyos összetételeket (*menny-dörög*, *magvaváló*, *porlepte*, *szárnyaszegett*; *szívszorongva*);

a tárgyas összetételeket (*egyetért*; *jótevő*; *kárvallott*; *szófogadatlan*; *vállvetve*).

a határozós összetételeket (*aláír*; *alattvaló*; *túlerős*; *általút*, *ellenfél*, *tejbe-kása*; *egyedüllet*, *észrevétel*, *szemrehányás*; *tizenegy*; *százszorszép*; *vizbő*);

a jelzős összetételeket (*aprópénz*, *melegágy*; *forgósél*, *hálófülke*, *írótoll*; *ezeremester*, *háromszög*, *sokszög*; *egyhangú*, *féleszű*; *búzaíz*; *gőzfürdő*; *gyöngyvirág*; *aranyárga*; *mozsárágyú*, *jégverem*; *borizú*);

a birtokosjelzős összetételeket (*ablakkeret*; *napsugár*; *vásárfia*); elkülönítve az alanyi birtokosjelzős összetételeket (*égzengés*, *érszűkület*; *napkelte* ~ *napfelkelte*, *napnyugta*) és a tárgyi birtokosjelzős összetételeket (*kézfogas*; *magaviselet*; *tanúságtétel*);

4.14.3.3. a szintaktikailag többféleképpen magyarázható összetételeket, mint *nyúlát* MNy. LV (1959) 80—7; — a más-más értelemben más-más típusba sorolhatókat, mint *ablaküveg* 1. 'ablakkeretbe foglalt üvegtábla' (birtokos összetétel), 2. 'ablaküvegezésre alkalmas üveg' (más célra szolgáló üvegfajtákkal szemben) (minőségjelzős összetétel), 3. 'szemüvegbe tett vagy monoklinak használt sima vagy igen kis dioptriájú üveg' (hasonlító jelzős összetétel);

4.14.3.4. a szintaktikai elemezhetőségüket veszített, de a tagok önállóságát megőrző összetételeket, pl. *másodmagával* 'vele együtt ketten', *sokadmagával*; *harmadfél*, *negyedfél* stb.

Elhelyezhetők a különféle átmeneti típusok is, így:

4.14.4. Az ismétléses előtagú összetételek, pl. *két-kétezer* (vö. a *be-benéz* típusú igekötős származékokkal 4.13.).

4.14.5. Az ismétléses utótagú összetételek, mint *huszonöt-öt* '25-25' a régi nyelvben.

4.14.6. A csonka előtagú kétszeres összetételek vagy „mellérendelő” előtagokból álló „alárendelő” összetételek vagy „alárendelő összetételek”-ből álló olyan „mellérendelő összetételek”, amelyekben az azonos utótag csak egyszer (a mellérendelő összetétel utótagján) van kitéve, pl. *két-háromszáz*, „200-300”, *tíz-húszezer*, „10 000—20 000” (mint a *ki-bejár* típusú igekötős származékok).

4.14.7. Az ikerszók és összetételek közti átmenetek, pl. *cseng-bong*, *csetlik-botlik*; *dúl-fúl*; *immel-ámmal*; *szedett-vedett*; *tipeg-topog*; *tutyi-mutyi*; *cica-*

maca (MNy. LX (1954) 275, némileg más felfogással); *aligon-alig*; *egyes-egyedül*; *körösten-körül*; *végestelen-végig*.

4.14.8. Az ikerszók és egyszerű szók közti átmenetek, pl. *cécó*, *gézenгүй*, *hórihorgas*.

4.14.9. Az összetételek és egyszerű szók közti átmenetek, pl. *felebarát*, *felenyáj*, *harminc*; *tétova*.

4.14.10. Az összetételek és a képzett származékok közti átmenetek, pl. *királyné* 'királynő', *mosóné* 'mosónő'.

4.14.11. Az összetételek és előképzős származékok közti átmenetek, pl. *néha*, *néhol*, *némely(ik)*; *némi* (R. *néki* is); *akárhány*, *akárhol*; *bárki*, *bárhol*.

4.14.12. Az összetételek és szókapcsolatok közti átmenetek, pl. *tűzőn-vízen át*; *cserbenhagy* (de *ránca szed*).

4.15. Az 51—3. oszlopon nemcsak az egyes tőváltakozás-típusokat lehet elemezni, hanem az egyes tőváltozatokat is; mind a változattípushoz tartozó egyes szavak megfelelő tőváltozatainak előfordulása (gyakorisága) szempontjából, mind a változattípusba tartozó összes esetek gyakorisága szempontjából; anyagot nyújt továbbá ez a lyukkártyamező az egyes tőváltozatoknak a tőváltakozásban játszott szerepe tanulmányozásához, a tő és a toldalék kapcsolódása módozatainak elemzéséhez.

A ragos alakokban jelentkező abszolút szótő változatai szófajok szerint (ígetövek, névszótövek, egyéb tövek), azokon belül tőváltakozástípus szerint, majd a nevező alakkal egyező és a függő tőváltozatok sorrendjében kódolva különféle összefüggések egyidejű elemezését teszi lehetővé, pl. változatlan és változó tövek szövegbeli gyakoriságának aránya, a nevező alakú és a függő tőváltozatok aránya szavanként, szócsoportonként.

A képzett származékok töelemzése, jóval bonyolultabb a többszörös továbbképzés, a képzőhöz járuló jelek és ragok különféle kapcsolódási lehetősége miatt.

Az 51—3. oszlopon a képzett származékoknak lehetőleg abszolút tövét, illetőleg abszolút tőváltozatait elemezzük, pl. a *jóságos*-féle származékok *jórészét*, a *javadalmazásbeli*-féle származékok *jav-* részét. A képző után járuló képző, jel, rag tőproblémáit (pl. *szomorká-s*, *könyvecské-k*, *else-je*) az 55—8. oszlopból álló lyukkártyamezőn alkalmasabban lehet elemezni. A két lyukkártyamező tőanyaga gépi úton összerendezhető.

A csak képzett származékban jelentkező abszolút tő változatai, mint a becéző származékok tőváltozatai, szintén beleférnek az 51—3. oszlop mezejébe, és sajátos természetüknek megfelelően elválaszthatók a többi tő-típustól.

4.16. Az 54., 60., 63., 66. „Kötőhangzó” („tővéghangzó”, „előhangzó”) jelzésű oszlopok elválasztása egyrészt azon az elvi megfontoláson alapul, hogy az adatgyűjtés és adatrendezés szempontjából nem kell különbséget tennünk tővéghangzó és előhangzó közt, sem kötőhangzó és a másik kettő közt, mert az elvszerűen rendezett anyag megkönnyíti a szétválasztást, ha elméleti megfontolások azt kívánják; másrészt annak megfontolásán, hogy e vitatott szerepű hangzók nemcsak az előhangzós elmélet szerint nem elemezhetők egy oszlopon, hanem a tővéghangzós-kötőhangzós elmélet szerint sem: a *bot-o-t*: *bot-o-k-a-t*, *bot-o-m-a-t*, a *szomorú-n* — *szomorú-a-n*: *szomorú-bb* — *szomorú-a-bb*: *szomorú-bb-a-n* (~ ? *szomorú-a-bb-a-n*); a *hall-a-na*: *hall-o-tt*: *hall-o-k*, *hall-o-m*-féle alakok alaktani összefüggése világosan mutatja eljárásunk célzerű voltát.

Azonkívül ezeknek a sajátságos hangzóknak külön oszlopokon való lyukasztása azzal az előnnyel is jár, hogy a gépi rendezés során automatikusan egymás közelébe kerülnek a paradigmatisz szempontról szorosabban összetartozó esetek; minden nehézség nélkül lyukaszthatók a más-más kronológiai síkba tartozó változatok (pl. *nézzünk ~ nézzönk*), az esetleges nyelvjárási változatok (pl. *várjanak ~ várjonak*); könnyen összerendezhetők a „kötőhangzó” („tőhangzó”, „előhangzó”) nélküli változatok és ilyen hangzós változatok (pl. *száll-t — száll-o-tt; száll-na — száll-a-na*): egyszerűen a tő és a szóban forgó hangzó nélküli toldalék kulcsszáma szerint rendezhetjük az anyagot, s a gép automatikusan kivetíti a keresett változatok bizonyító és szemléltető anyagát. Végül ezzel a módszerrel olyan változatok lyukasztását is biztosítjuk, amelyekre esetleg az előzetesen elemzett anyag hiányos volta miatt nem is gondoltunk (pl. van-e *mindenütt típusú változat?).

4.17. Az 55—8. oszlop (Képző, képzőbokr, képzősor, képzőszerű szó-vég) kódolásának elveit később fogom véglegesen megkövetkezni; akkor, amikor a nagyrészt együtt levő anyagnak kulcsszámok szerinti rendezését és kódolását befejeztem. Annyit már az eddigi anyag alapján is megállapíthatónak tartok, hogy a képzett származékokban a szinkronikus és a diakronikus szempont elvszerű alkalmazása sok nehézségbe ütközik, de erre az elválasztásra mégis szükség van, ha a szóalakok nyelvbéli életére, stilisztikai különbségeire, nyelvi rendszerbeli szerepére tekintettel akarunk lenni. A szépirodalom művészi archaizmusaira, a népies szereplők nyelvi sajátságaira, valamint irodalmi nyelvünknek a népnyelvből gyakran merítő eljárására való tekintettel cél-szerűnek látszik a képzők és képzőszerű elemek fontosabb népi és régi nyelvi változatait is felvenni a jegyzékbe.

Másképp gondolhatunk a nagyon gyakori képzőegyesütsékeknek egy kulcs-számon való elemzésére, hogy az anyag felesleges szaporítását elkerüljük. Tehát pl. ha *-ítás, -ítés*-féle származékokat több kötetnyi szövegben külön elemezzük az *-ít* képző és külön az *-ás, -és* képző szempontjából, az az anyagot feleslegesen szaporítja. Ha pl. az *-ítás* képzőcsoport anyaga együtt van, a dokumentáció szempontjából szükség szerint gépi úton könnyen berendezhető akár az *-ít*, akár az *-ás* képző anyagába; ha pedig csak a gyakorisági adatokra van szükség, az *-ít* és az *-ás* képző szempontjából nem is kell berendezni az anyag egészét.

A képzők és képzősorok fontosabb alakváltozatai külön kulcsszámot kapnak azért, hogy a képzőváltozatoknak (pl. *-ság ~ -ség ~ -síg; -dül ~ -dül ~ -dul ~ dül; -ít ~ -it ~ -ét; -dogál ~ -dégél ~ -dögél*) egymáshoz való aránya is tanulmányozható legyen. Vannak ugyanis olyan képzőink, amelyeknek alakváltozatai nagyjából egyensúlyban vannak egymással, vannak olyanok, amelyeknek egyik vagy másik változata rendkívül ritka, vagy csak archaizmusként, vagy csak népies stílusrétegben fordul elő mai nyelvünkben.

A képzőnek az alapszó, illetőleg a tő szófaji típusától a származék szó-faji értékétől való függését lehetőleg elvszerűen vizsgáljuk. A deverbális és a denominális típus mellett a departikuláris (határozószó, névutóból, mon-datszóból képzett) származékokat is következetesen megkülönböztetjük, külön megjelölve a gyakoribb képzők esetén a mondatszói vagy mondatszószerű hangutánzó, valamint a hangfestő tövet, mert bizonyos képzők használata jellemzőbb ezekre a tövekre, mint a tisztán igei vagy névszói tövekre. A gyakoribb képzők esetén a denominális képzésen belül is megkülönböztetjük a fő-

névi, a melléknévi, a számnévi, a névmási tövekhez járuló képzőhasználatot ahol ez a megkülönböztetés keresztülvihető. Ahol nem, ott marad az általánosabb „denominális” megjelölés. Tekintettel leszünk a kódolás előkészítésében a szófajilag elemezhetetlen (*bakafántos*), a bizonytalan, vitatott vagy vitatható szófajú (*csúfondáros*), illetőleg többféle szófaji értékű tőhöz járuló képzőhasználatra (az utóbbira példa: *nyugi! nyug- [a „nyugalom!” vagy „nyugodj!” töve] + -i*).

A képzett származék szófaji értékének figyelembevételkor tekintettel leszünk arra, hogy itt messzemenő árnyalásra nincs szükség, mert a származék szófaji értékét a 40—2. oszlop szabatosan meghatározza. Az egyes képzők „szófaj-determináló” tendenciáját tehát a képző kulcsszáma(i) és a szófaji érték kulcsszáma alapján statisztikailag is meghatározhatjuk.

4.18. Az 59. oszlopot arra tartjuk fenn, hogy a különösen bonyolult képzőegyesítéseket, a komplexebb szóalkotásmódokat a többi anyagról leválaszthassuk.

(A szóalkotásnak egyéb módjai, mint népetimológia, szóvegyülés, elvonas, amelyeknek nincsenek alaktanilag az ismétléshez, ikerítéshez, „összetétel”-hez, szóképzéshez hasonló jellemzőik, az etimológiai részben kapnak kódszámot.)

4.19. A 60—68. oszlopon, a jelek és ragok elemzése során külön-külön sorozatban szerepelnek a névszóragozás és az igeragozás jelei és ragjai (4.3.2.). Ebből semmi zavar nem származik, mert a kétféle ragozási rendszer belső összefüggései lényegesen mások, s még ahol a kétféle rendszerhez tartozó alak-tani elemek hang(betű)alakjukban egybeesnek is (*-m* személyrag, *-nk*: *-unk*, *-ünk* személyrag; *-i* többesjel: *-i* személyrag), jelentésük, funkciójuk meghatározása csak a ragozási rendszeren belül történhetik, és gépi elemzésük a szófaji érték figyelembevételével történik, ez pedig minden félreértés lehetőségét kiküszöböli.

4.20. A névszókra a 61—2., 64—5. oszlopon technikai okokból kapcsoljuk az *-é* (*-éi*) birtokos-birtokjelet (és többes *-i* jellel való kapcsolatát) a többi névszói jelhez, illetőleg a személyragokhoz, hogy ne kelljen az *-é* elemzésére külön oszlopokat igénybe venni. A szabatos kódolás és a részletek összefoglalásának megkönnyítésére zárójelben közöljük az utalószámokat. Ugyanezen a két lyukkártyamezőn foglaljuk össze az *-i* birtok-többesjel használatát; az egyszerű *-i*-nek a többi jellel és a személyragokkal való kombinációját utaló számokkal foglaljuk egységbe.

A *-k* többesjel és a névszói jelek kapcsolatát szintén a 61—2. oszlop kulcsszámai alapján elemezzük, az összefüggéseket utaló számokkal foglaljuk egységbe.

4.21. Az igéken a mód- és időjelek kódolásában (61—2., 64. oszlop) a feltételes mód jelének *-na*, *-ne*, *-ná*, *-né*, *-nó*, *-nő* változatai, az elbeszélő múltnak ezzel párhuzamosan *-a*, *-e*, *-á*, *-é*, *-ó*, *-ő* változatai szerepelnek külön kulcsszámmal; így a személyragoknak amúgy is bonyolultabb rendszere könnyebben kódolható.

4.22. A névszói (birtokos) „személyragok” v. „személyjelek” (64—5. oszlop, egyes esetekben 63—5. oszlop) elemzését összekapcsoljuk a személyrag (személyjel) után következő *-é* jel és *-éi* jelkapcsolat elemzésével.

4.23. Az igei személyragok elemzésében tekintettel kívánunk lenni a személyragok változataira s a mód és időbeli alakokban való jelentkezésükre is. A rendszertani összefüggések elemzését utaló számokkal könnyítjük meg.

4.24. A 69—70. oszlopon (a műre vonatkozó adatok) olyan, főleg műfaji szempontokat érdemes rögzíteni, amelyek a nyelvi adatok értékelésében eligazító értékűek. Pl. társadalmi regény v. novella; történeti regény v. novella; társadalmi (középfajú) dráma v. vígjáték vagy bohózat, vagy tragédia; történelmi (középfajú) dráma vagy vígjáték vagy bohózat vagy tragédia; drámai költemény; társadalmi tárgyú elbeszélő költemény; történeti tárgyú elbeszélő költemény; eposz; lírai vers (pl. dal, óda, himnusz, rapszódia, elégia, epigramma), költői leírás; elmélkedő próza; vitairat; szónoki beszéd; tudomány-népszerűsítő mű; tudományos mű (értekezés); hírlapi cikk; napihír; apróhirdetés; levél.

4.25. A 71—2. oszlop (a szöveggörnyezetre vonatkozó főbb adatok) szempontjai között ilyenfélékre gondolok: elbeszélő szövegrészben; elmélkedő szövegrészben; párbeszédes szövegrészben; kérdésre adott feleletben; állandósult szókapcsolatban; viszonyító szókapcsolatban, pl. többtagú kötőszókban, mellékmondatra utaló szókapcsolatban; vezényszóban v. egyéb mondatsozi szókapcsolatban; szitkozódásban v. káromkodásban; köszönesben; nyelvi klisében; szólásmódban; szóláshasonlatban; közmondásban; szállóigében; a beszélő társadalmi helyzete a műben, esetleg — ha jellemző — életkora.

4.25.1. A szereplők közül csak azokat érdemes külön kulcsszámmal jelölni, akiknek szavait, vagy gondolatait — párbeszédbeli helyzettel vagy egyéb módon meghatározott — idézetként tartalmazza a szöveg, s a szóhasználat jellemző rájuk. Ilyenkor a szereplő társadalmi helyzetére utaljon a kulcsszám. Pl. munkás; iparos; paraszt; kereskedő; értelmiségi (bíró, gyógyszerész, mérnök, orvos, tanár, tanító, ügyvéd stb.); katona; (közkatona, altiszt, katonatiszt); arisztokrata; tanuló; gyermek; ifjú; serdülő leány; háziasszony és hasonló.

4.26. A 73. oszlopon (a szóra vonatkozó főbb adatok) olyan szempontokat kódolhatunk, mint tipográfiailag kiemelt szó; (1) dőltbetűs, (2) ritkított szedésű, (3) félkövér, (4) kövér betűs, (5) csupa nagybetűs, (6) idézőjellel kiemelt szó; — vagy: (7) alliteráló szó; (8) rímelő szó; (9) a szöveg más helyén minősített vagy értelmezett szó.

4.27. A 74—5. oszlop (stílusminőség, földrajzi, társadalmi kötöttség) kulcsszámait elsősorban az ÉrtSz. minősítései alapján állíthatjuk be a lyukkártyatervbe, esetleg néhány kiegészítéssel pl. „... szereplő szava”; „az író szava ... szereplője gondolataként”; „képes használatban”; „idézetben”, „indirekt beszédben”; „korábbi szövegváltozatban”, „első szövegváltozatban”, „későbbi szövegváltozatban”.

Csak azt a stílusminősítést kell jelölni a szóalak kartonján, amelyet a közelebbi vagy távolabbi szöveggörnyezet támogat. A kódolónak olyan egyéni stílusminősítése, amelyet a szöveg nem támogat, ne kerüljön a lyukkártyára. (Az esetleg külön, speciális vizsgálatként lyukkártyákon elemezhető, hogy valamely szöveg egyes szavai stilisztikai értékének milyen szórásképe van különböző egyének nyelvérzékében, de ez az általános lyukkártya keretében nem oldható meg.)

4.28. A 76—7. oszlop (Szakmai minőség, szaknyelvi használatra utalás) alapja szintén csak a szöveg lehet. Erre tehát szaknyelvi szövegek feldolgozása-kor kerülhet sor és olyan szépirodalmi és egyéb szövegek egyes részletei esetén, amelyek szaknyelvi szóként használják a lyukkártyán szereplő szót, illetőleg szóalakot. A szaknyelvi hovatartozás meghatározására szolgáló megnevezéseket és kulcsszámokat külön melléklet tartalmazza.

4.29. A 78. oszlop (Etimológia) szókincsünk fontosabb etimológiai rétegeinek gyakorisági elemzésére szolgál. Az etimológia meghatározására egyelőre Bárczi Szófejtő Szótára használható, a vizsgálat későbbi szakaszán esetleg már az előkészületben levő etimológiai szótár. Az etimológiai kódolás keretét és szempontjait külön melléklet tartalmazza.

4.30. A 79. oszlop (Mondatrész-érték, szintagmatag-érték) csak azokat az eseteket tartalmazza, amelyek a szófaji érték meghatározása vagy a jelentés elemzése szempontjából hasznosak lehetnek. Ilyenek pl. (1) állítmány; (2) alany, tárgy; (3) „főnévi” természetű határozó (-*ban*, -*ba*, -*ból* stb.); (4) „melléknévi” természetű határozó (*bátran*, *beteg*); (5) általános természetű határozó (-*nek*, *hisz*, *lát*, *tart*); (6) (tulajdonképpeni) jelző; (7) birtokosjelző; (8) utójelző (hátravetett jelző); (9) értelmező. A nem névszói természetű határozókat nem kell külön kódolni ezen az oszlopon, mert ezek a szófajjelölésben szerepelnek (pl. határozószó, hat. igenév).

4.31. A 80. oszlopon ilyenféle mondatjelentéstani kérdések rögzítése látszik célszerűnek: (1) higgadt közlésben; (2) érzelmileg színezett közlésben; (3) óhajtó mondatban; (4) kérésben; (5) szigorú parancsban; (6) higgadt kérdésben; (7) nyugodt feleletben; (8) érzelmileg színezett kérdésben; (9) érzelmileg színezett feleletben.

Irodalom

BUSA, R., Mechanisierung der philologischen Analyse (Nachr. Dok. 3 [1952], 14–9).
Uő., Entwicklung der Mechanisierung der sprachlichen Analyse. (Nachr. Dok. 4 [1953], 202–4).

Lexicologie et Lexicographie Française et Romanes. Orientations et exigences actuelles. Strassbourg 12–16 Novembre 1957 (Colloques internationaux du Centre National de la Recherche Scientifique). Paris [1960].

QUEMADA, B., Mécanisation dans les recherches lexicologiques (CL. 1 [1959] 7–46).

Uő., La technique des inventaires mécanographiques (Lexicologie et Lexicographie [1960], 53–63).

Uő., L'inventaire lexicographique en vue d'un Thesaurus National (CL. 3 [1962], 119–31).

GREIMAS, A. J., Les problèmes de la description mécanographique (CL. 1 [1959], 47–75).

IMBS, P., Au seuil de la Lexicographie. (CL. 2 [1960], 3–17).

SCHODEL, H. – REIMANN, R., Observations sur l'usage contemporaine du mot „style”. (BILAL V [1961], 43–53)

TOLLENAERE, F. DE, Automatisering in de Lexicologie. Automatisering en Taalkunde [1961], 24–34).

Uő., La documentation lexicographique et ses propres besoins (CL. 3 [1962] 101–15).
Uő., Nieuwe Wegen in de Lexicologie. Amsterdam, 1963.

HUBNER, G., Die Ex[z]erption des dritten Bandes von Goethes Farbenlehre mit Hilfe von Lochkarten und Maschinen (CL. 3 [1962], 99–100).

PHAL, A., Les groupes de mots et les problèmes qu'ils posent dans la préédition de textes scientifiques destinés à l'analyse mécanographique. (CL. 4 [1964], 45–60)

KELEMEN J., Gépi adatgyűjtés és adatfeldolgozás a lexikográfia szolgálatában. (Szótártani Tanulmányok [szerk.: Ország László] Bp. [1966], 29–54); MNyTK. 114. sz.

4.32. Mind a szövegkártyáknak, mind a szó-, illetve szóalakkártyáknak a fentiekben vázoltnál összevontabb típusára lesz szükség lexi k o g r á f i a i célú gyűjtésben. A szóalak ugyanis gyakran nem azonos a szótári címszóval: pl. *fát*, *fák*, *fákat*, *fára* stb. címszáva: *fa*; *álma*, *álmot*, stb. címszáva: *álm*; *szava*, *szavát* stb. címszáva: *szó*. Még fontosabb a külön lexikográfiai kártya („címszó-kártya”) a *menj* be vagy *be sem ment* típusú igekötős igealakok vagy a *legrégibb* (címszó: *régi*), *leghátulsó* (címszó: *hátulsó*), *legtovább* (címszó: *tovább*)-féle felsőfokú melléknevek és határozószók esetén. Ezek lexikográfiai helyének megállapításához célszerű legalább hét oszlopot (pl. a 74–80. osz-

lopot) üresen hagyni, hogy megfelelő sorszám lyukasztása és a címszó alá sorolása számára helyet biztosítsunk: 6 oszlopot a címszó sorszámának, egyet a segédkártyáknak.

4.32.1. Ilyen meggondolás alapján a szóalakkártya fenti tervéből a szótári célú gyűjtésben elhagyható lenne pl. a 74—5 (stílusminősítés), 76—7 (szakmai minősítés), 78 (etimológia), 79 (mondatrész-érték), 80 (mondatjelentéstani mozzanat): összesen 7 oszlop. Ezek helyett egyik oszlopon (pl. az újabb lyukkártyatípus 73. oszlopán ilyen figyelmeztető lyukasztás lehetne: a szövegben stílusminősítés, a stilisztikai érték meghatározására valló mozzanat van; a szövegben szakmai minősítés vagy ilyenre utaló megjegyzés van. Ebben az esetben az efféle megjegyzéssel ellátott szóalakkárttyákról a második kártya készülne a 51—72. oszlopok üresen hagyásával, s az elmaradt szempontok kódolását a második-kártyák tartalmazzák. A mondatrész-értékre és a mondatjelentésre vonatkozó lyukasztást a szótári gyűjtésben a szövegekártyamásolatok pótolják. Az etimológiai kódolás a címszókárttyákra kerül. (vö. 4.32.2.4).

4.32.1.1. A szótári szóalakkártya 1—50., 55—8., 74—80. oszlopa megegyezhet a szóalakkártya eddig részletezett típusával.

4.32.1.2. Az 51—4. oszlop azokat az adatokat tartalmazhatja, amelyek a szóalaknak szótári besorolása szempontjából fontosak: Pl. 51—2. oszlop: [A szóalakkártya és a hozzátartozó idézet helye a szócikkben: a] .. [számú jelentéshez tartozik].

53. oszlop: A szövegbeli szóalak minősítése a címszóhoz viszonyítva I. Pl. (1) ejtésváltozatként értékelhető alakváltozat; (2) írásváltozat;

54. oszlop: A szövegbeli szóalak minősítése a címszóhoz viszonyítva II. Pl. (1) alaktani szerkezete a címszóéval egyezik; (2) esetragos alak; (3) „személyragos” (esetragtalan) alak; (4) „személyragos” — esetragos alak; (5) „személyragos” — jeles alak; (6) jeles (ragtalan) alak; (7) jeles — esetragos alak; (8) jeles — „személyragos” — esetragos alak.

4.32.1.3. Az 59—73. oszlop megegyezhet a címszókártya megfelelő oszlopaival:

59—62. Stílusminősítés [a szóalakra, a szövegrészben való stilisztikai értékre vonatkozólag].

63—5. Szakmai minősítés [a szövegrészben való használatra vonatkozólag.]

66—71. Etimológia (ahol statisztikai elemzés szempontjából fontos).

72—73. Utaló kártyák kódszáma.

4.32.1.4. A 74—80. oszlop a szövegekártyákhoz hasonlóan a címszó kódszámát és a segédkártya számát tartalmazza.

4.32.2. A szóalakkárttyákat összefoglaló címszókártya a szótári gyűjtésben a szótári szó lexikográfiai elemzéséhez nyújt kellő teret a 3—19., 43—80. oszlopokon. (Az 1—2., 20—42. oszlop szempontjai azonosak lehetnek a szóalakkártya szempontjaival, de a 40—42. oszlop a szó összes szófaji értékeit tartalmazza.)

4.32.2.1. A 3—15. oszlop pl. ilyenféle lexikográfiai szempontok lyukasztására használható: első előfordulás (szövegben, szótárban: a címszóval egyező alakban és közszóként; egyéb alakban, tulajdonnévként vagy tulajdonnév részeként); utolsó előfordulás (szövegben, szótárban).

4.32.2.2. A címszókártya 16—17. oszlopa a homonimák árnyaltabb elemzésére használható. Pl. (1) etimológiai értelemben vett homonimák; (2)

végző fokon azonos eredetű de más-más nyelvből átvett szók, mint homonimák; (3) divergens jelentésváltozással keletkezett, szinkronikus összefüggések, ill. különbségek alapján megkülönböztetett homonimák.

4.32.2.3. A 18–19 oszlop a címszónak *n*-ekben meghatározott hosszúságát jelöli.

4.32.2.4. A címszókártya 43–73. oszlopa például a következő szempontok szerint használható fel:

43–52. Fogalomkörü jelzés, jelentéselemzés.

53. A címszó alakja I.: 1. címszóalak 2. ejtésváltozatként értékelhető alakváltozat; 3. írásváltozat.

54. A címszó alakja II.: 1. Ø jel – Ø személyrag Ø esetrag; 2. Ø jel – Ø személyrag – esetrag; 3. Ø jel – személyrag – esetrag; 4. jel – Ø személyrag Ø esetrag; 5. jel – Ø személyrag – esetrag; 6. jel + személyrag + esetrag.

55–8. A címszó (alakváltozat stb.) összes előfordulásának száma.

59–62. Stílusminősítés [a címszóra vonatkozólag].

63–5. Szakmai minősítés [a címszóra vonatkozólag].

66–71. Etimológia.

72–73. Utaló kártyák kódszáma.

4.32.2.5. A 74–80. oszlop a címszó sorszámát tartalmazza, s a szövegkártya és a szótári szóalak-kártya gépi besorolását biztosítja.

4.33. A szóalak- és morféma-kártya, szótári szóalak-kártya és a címszó-kártya fenti általános tervéhez összehasonlításként közlöm a QUEMADA-féle „sz ó k á r t y a” beosztását:

- 1 oszlop: A kártyatípus száma: az egyes kártyák átcsoportosítására és a különféle műveletek utáni ellenőrzésre szolgál.
- 2–16 oszlop: A szerző, a szöveg adatai, forrásjelzés, kötet, oldal verssor v. prózai sor, magyarázó értékű egyéb szöveggörnyezet (lekszisz), a szó sorszáma a versben v. prózai sorban (15 oszlop).
- 17–36 oszlop: A szó a szöveg helyesírásával (20 oszlop).
- 37–40 oszlop: Nyelvtani adatok (pl. nem, szám, tranzitív v. intranszitiv stb. (4 oszlop).
- 41–49 oszlop: A jelentés kódszámait, a fogalomkörök (jelentésmezők) szerint (9 oszlop).
- 50–52 oszlop: A szöveg keletkezése (3 oszlop).
- 53–56 oszlop: Adatok a szerzőről (kor, nemzedék, hivatás, vallás stb.) (4 oszlop).
- 57–61 oszlop: Adatok a műről (próza, költészet, irodalmi (szépprózai) szöveg, technika stb.) (5 oszlop).
- 62–66 oszlop: Adatok a szöveggörnyezetről (idézet, elbeszélés, felelet, a beszélő szociális helyzete, szövegváltozat, javítás stb.) (5 oszlop).
- 66–71 oszlop: Adatok a szóról (dőlőbetűs, nagybetűs; idézőjel; változat, a szó helye a verssorban v. a mondatban, rím) (5 oszlop).
- 72–80 oszlop: Numerikus kódjelek (a szó matrikulaszáma az általános jegyzékben, amely lehetővé teszi a helyesírási változatok, a ragozási alakok szerinti átcsoportosítást).

Irodalom:

QUEMADA, B., CL 1 (1959), 25–7; BILAL I (1960), 13–4.

TOLLENAERE, F. DE, Nieuwe Wegen in de Lexicologie 1963. 22–3.

Uő., BSI 6 (1963), 36–7.

5. A szintaktikai célú szöveggyűjtés egészen más problémákat vet fel, mint a szó- és morfémagyűjtés. Bár az utóbbi a ragok és egyes szófajok (határozószó, névutó, kötőszó, mondatzó) és egyes állandósult szókapcsolattípusok gyűjtésével és elemzésével kétségtelenül támogatja a szintaktikai kutatásokat is, ez az anyag azonban feltétlenül kiegészítendő sajátos mondattani, szószerkezetani lyukkártyaterv alapján végzendő gyűjtéssel. A mondattan és a szószerkezetan tárgyának zömét a szószerkezetek, szószerkezethalmazok, tagmondatok, egymással kapcsolatban levő mondatok alkotják: vizsgálatukra tehát olyan lyukkártyatervre és olyan hosszabb szövegrészekre van szükség, amelyek alkalmasak a szószerkezetek, tagmondatok, mondatok, mondatkapcsolatok bonyolultabb összefüggéseinek elemzésére.

5.1. Természetesen nem alkalmasak a szó- és morfémagyűjtés céljából előállított lyukkártyák a mondatfonetikai sajátságok elemzésére sem; még akkor sem, ha az azonossági számok alapján több lyukkártyát összekapcsolnánk. Ezek sajátos, mondattani — szintaktikai elvű kódolást kívánnak, ezeket tehát az ilyen lyukkártyákon kell elemezni, s ennek az elemzésnek az összefüggő hangsorok és szünetek vizsgálatán, a beszédíramon és változásain, a hangfekvésbeli és hangmenetbeli (hanglejtésbeli), valamint a hangsúlyozásbeli változatokon kell alapulnia.

5.2. A mondat jelentésének elemzése külön kódolást kíván, mert a mondat gyakran bonyolult jelentésviszonyok együtteseként jelentkezik, amelyben a valóság tükröződése, a beszélőnek a valóság jelenségeivel szemben való állásfoglalása és a mondatbeli közléshez való intellektuális-érzelmi-akaratí viszonyulása is kifejeződik.

5.3. A mondat szerkezeti elemzésének lyukkártyatervében a mondat egészének szerkezeti jellemzése mellett is valószínűleg kétirányú kódolást kell elvégeznünk: egyrészt a mondat lineárisan tagolódó kisebb egységeit („tagjait”) és ezek egymásutánját kell megkülönböztetnünk (pl. előkészítő rész — főrész — toldás; közrefogó rész első fele — közrefogott [közbeékelt] rész — közrefogó rész második fele), esetleg e kisebb részek („tagok”) kisebb részeit és ezek egymásutánját is (pl. közvetve és közvetlenül megelőző rész — központi rész — közvetlenül és közvetve követő rész); másrészt az „egymás mellé rendelt”, illetőleg a „föle- és alárendelt” részek („tagok”) egymáshoz való viszonyát kell meghatározni a lineáris elhelyezkedéstől függetlenül és a lineáris elhelyezkedéssel kapcsolatban.

5.4. Külön tisztázandó, a mondatfonetikai, mondatjelentéstani és mondat-alaktani, szerkezetani kérdések elemezhető-e a szövegrészletet kísérő egyetlen lyukkártyán vagy pedig — s ez a valószínűbb — a mondat komplex elemzéséhez több lyukkártyára van szükség.

6.1. Bizonyos hangtani vizsgálatok céljára számos vonatkozásban a szó- és morfémagyűjtés céljára készült lyukkártyák is felhasználhatók, mindig figyelembe véve természetesen helyesírásunk hangjelölésének következtelenségeit. A kiejtésen, az etimológiai összefüggésen és a hagyományon alapuló, egyszerűsítéseket is tartalmazó helyesírás természetesen sokban nem a valóságos hangtani viszonyokat tükrözi, de megfelelő előkészítéssel összeállíthatók olyan hangtani szempontok, amelyeket helyesírásunk is meg lehetőségen következetesen jelöl, így pl. a magánhangzók időtartambeli különbségeit különösen *a—á, e—é, o—ó, ő—ő* esetében (az *i—í, u—ú, ü—ű* hangok jelölésében aránylag gyakori az ingadozás); a zöngés és zöngétlen mássalhangzók nem hasonulós esetében. A betűstatisztika, a betűkapcsolatok tipizálása

és statisztikája tehát bizonyos hangtani következtetések levonására is alkalmas.

6.2. Elemezhető a szó- és morfémagyűjtés anyagán is a magyar szóalakoknak szótagtípusokból való felépülése, valamint a különféle típusú szótagok gyakorisága, a különféle szótagokból álló szavak gyakorisága stb., figyelembe véve egyes szótagtípusok grafémikus és fonémikus képének tipizálható eltérését (pl. *önts: öncs; tartsd: tardzd; folyt: fojt*).

6.3. De természetesen nem végezhetünk el minden hangtani elemzést a szó- és morfémagyűjtés szempontjából előkészített lyukkártyákon. Finomabb hangtani árnyalatok elemzéséhez sajátos szempontok szerint megtervezett lyukkártyákra lesz szükség, de a szóalakok lyukkártyáinak szövegrésze (20–39. oszlop) ilyen vizsgálatok jelentős részére is alkalmazható és egyszerű gépi másolással olcsón átvihető újabb lyukkártyákra, amelyeknek 16–19. oszlopa elég tág teret biztosít árnyalt fonetikai és fonológiai szempontú elemzések programozására.

6.4. Végezhető olyan hangtani elemzés is a szó- és morfémagyűjtés szempontjából előkészített lyukkártyákon, amelyeken változatlanul hagyjuk a 20–39. oszlop lyukasztását akkor, ha a szóalak (nagyolt) fonetikai átírása egyezik az irodalmi helyesírással, s a 20–39. oszlop üresen hagyásával készítünk másolatokat azokról a szóalakokról, amelyeknek nagyolt fonetikai átírása különbözik az irodalmi helyesírástól, s ezeket a szóalakokat nagyolt fonetikai átírással lyukasztjuk a 20–39. oszlopon, s utána az egész anyagot gépi rendezéssel elemezzük hangtani szempontok szerint.

6.5. A hangtörténeti kutatások számára a szó- és morféma-gyűjtés igen jó nyersanyagot szolgáltat, ha e gyűjtést a nyelvelmlékes kor egészére kiterjeszthetjük.

6.6. Az eddigi hangtörténeti részletkutatások szintézise lyukkártyákon jól előkészíthető a változás egyes mozzanatainak kettős kódolásával: külön oszlopon ill. mezőn kódolhatjuk a hangtörténeti előzményt és a változás eredményét. Ezzel biztosíthatjuk mind a progresszív (deszcendens), mind a regresszív (aszcendens) szemléletű szintézist. Ugyancsak külön oszlopon kódolható a feltett hangváltozás bizonyított volta (külön-külön lyukkártyákon a bizonyító anyag részleteivel) vagy nem bizonyított, feltételes volta. Ismét más oszlopon vagy oszlopokon lyukasztthatók a hangváltozás feltételei, feltehető oka vagy okai, valamint a hangtörténeti analógiák; a hangváltozás kora; esetleges egyéb szempontok.

7. A mai helyesírás részletkérdéseinek lyukkártyarendszerű vizsgálatától elsősorban a Helyesírási Tanácsadó Szótár kiegészítése terén, e Szótár anyagának a Helyesírási Szabályzat rendelkezéseivel való összehasonlítása terén várhatunk hasznos eredményeket.

7.1. A helyesírástörténet kérdéseinek tanulmányozásában más-más lyukkártyatervet kell kidolgozni egyrészt a szórványemlékek, a kódexek és egyéb kéziratok helyesírásának vizsgálatára, másrészt a nyomtatványok helyesírásának tanulmányozására. Az előbbi csoportban ugyanis sokkal bonyolultabb betűkódolást kell kidolgozni, s ebben olyan „betű-változat”-okra is tekintettel kell lenni (pl. az *ly* hang jelölésére: *ly, li; l* mellett *li, l', l'', 'l*; az *ny* hang jeleként: *ny, ni, ng, gn, n* mellett *n, ñ, n''; ñi*), amelyeknek gépi jelölésében előreláthatólag nagy szerepe lesz a diakritikus jelek alkalmazásának s a betűk és számjegyek kombinációjával való azonosításának. A nyomtatványok hangjelölésében

egységesebb betűtípusokat találunk, de ezek is felvetnek megoldandó azonosítási kérdéseket (pl. az *ó, ú, ő', ú', ő, ü* megkülönböztetésének kérdését).

8. Kész szótárak lyukkártyarendszerű elemzése számos szempontból történhetik. Az elemzés szempontjait a feldolgozásra kerülő szótár természetéhez kell szabni. Tehát más tervet kell kidolgozni a kétnyelvű szótárakra, mint az egynyelvűekre; mást a dokumentáló célú történeti szótárakra, mint a jelenkori elemző szótárakra; mást a szótári rendű frazeológiai gyűjteményekre, mint a szinonima-szótárakra; mást a konkordanciákra, mint az értelmező szótárakra.

8.1. De bizonyos lexikográfiai szempontokat mindenfajta szótár lyukkártyatervének tartalmaznia kell. A helyesen szervezett szótárelemzéshez tehát szükség van olyan általános lyukkártyatervre, amely az általános szótárírói gyakorlatban érvényesülő és a különféle szótártípusokban jelentkező közös vonások részére kijelöli a lyukkártya általános kereteit és fenntart bizonyos oszlopokat speciális szótártípusok elemzésére.

8.2. A szótárak általános lyukkártyatervében teret kell tehát biztosítani a forrásjelzésen és évszámjelzésen kívül a mindenféle szótárban szereplő címszóalaknak (betűjelek lyukasztásával); a több szótártípusban felbukkanó címszóalakváltozatoknak (főcímszó, utaló címszó, egyéb alakváltozat, amely címszóként nem jelentkezik); a grammatikai szerelés általános keretének; a jelentéstagolás keretének (jelentések száma, értelmezés módja, jelentések sorrendje); a szemléltető anyag tipizálásának; a sok szótártípusban szereplő bokrosításra utaló számoknak (pl. értelmezés nélküli származék a betűrend figyelmen kívül hagyásával a szócikk belsejében vagy végén, szemléltető anyaggal vagy anélkül; értelmezett származék a szócikken belül, a betűrend figyelmen kívül hagyásával; értelmezett összetétel a szócikken belül; értelmezés nélkül közölt összetétel a szócikkben.)

8.3. Szintén több szótártípusban vannak etimológiai megjegyzések, nem etimológiai szótárban esetleg csak bizonyos típusú szavakra vonatkozólag, (pl. idegen szavak; nemzetközi vándorszavak).

8.4. Speciális szempontú elemzésre tarthatnak számot pl. a két- és kétnyelvű szótárak, az idegen szavak szótárak, a szakszótárak, a tájszótárak, a nyelvtörténeti anyagot tartalmazó szótárak (mint Nyelvtörténeti Szótár, az Oklevélszótár, a Nyelvújítási Szótár), az etimológiai szótárak, a szinonima-szótárak, a stíluszótárak, a nyelvművelő célú szótárak és szójegyzékek.

8.5. A szótárak elemzésében külön figyelmet érdemel a nem-irodalmi szemléltetőanyag. A jobb szótárakban ugyanis tetemes élőnyelvi anyag található. Ezeknek szó- és morfémaanyagát, frazeológiai részleteit tehát érdemes lesz külön is feldolgozni.

8.6. Ha a szótárak címszóanyagát morféma-gyűjtésre is fel akarjuk használni, erre a célra valószínűleg másod-kártyákat kell igénybe venni, mert a morfémagyűjtés szempontjai túl sok teret elvonnának a sajátosan szótári problémák elemzésétől.

8.7. A szótárak elemzésének általános lyukkártyatervét szintén elkészítettem, de véglegesítése előtt néhány szótártípuson szeretném kipróbálni. Ennek ismertetésére később kerül sor.

8.8. Előkészületben van néhány speciális szótár elemzésének lyukkártyaterve, pl. Czuczor—Fogarasi szótáré, a Szófejtő Szótáré, az Oklevélszótáré, a Nyelvtörténeti Szótáré, a Nyelvújítási Szótáré, a Magyar Tájszótáré. [Ezek

elemzésének sajátos szempontjait vázlatosan tárgyalom alább idézett tanulmányomban.]

Irodalom:

- QUEMADA, B., L'exploration mécanique des dictionnaires bilingues: Index français-flamand du Vocabulaire de N.[oël] de Boerlaimont. BILAL IV. [1961], 9–49.
- Uő., L'inventaire des dictionnaires bilingues à propos du Dictionnaire néerlandais-français de N. de Berlaimont (1536). CL 2 [1960], 67–78.
- ŠTINDLOVÁ, J., Sur le classement des mots et sur ce qu'on appelle „Dictionnaire inverse”. CL 2 [1960], 79–86.
- MATER, E., Herstellung eines rückläufigen Wörterbuchs. FLP 4 [1962], 122–5.
- Problems in Lexicography. Edited by F. W. Houzeholder and S. Saporta. (Part IV. International Journal of American Linguistics, Volume 28, Number 2, April) 1962.
- TOLLENAERE, F. DE, Nieuwe Wegen in de Lexicologie. 1963, 108–9. (Moderne Lexicografie), 117–22.
- KELEMEN J., Gépi adatgyűjtés és adatfeldolgozás a lexikográfia szolgálatában. Szótár-tani Tanulmányok (szerkesztette Országh László) 1966: MNyTK. 114. sz. 39, 50–4.

9. A nyelv tanoknak lyukkártyák segítségével való elemzése ehhez össze kell állítani a nyelvtani hagyomány nyelvtani fogalmait, nyelvtani szabályait és azok figyelembe vételével kell elkészíteni a lyukkártya-tervet. A nyelvtanok anyagának elemzése kiterjedhet a nyelvtani fogalmakra, azok rendszerezésére, az egyes nyelvtani szabályokra, azoknak egymással való kapcsolatba hozására, a nyelvtanban tárgyalt morfémák, szavak szó szerkezetek, mondatok, nyelvtani tárgyalására, a nyelvtani rendszer tárgyalásának részleteire és egészére, a nyelvtani szemléltető anyag elemzésére.

Irodalom:

- MITTERAND, H., Observation sur la description mécanographique des Formes grammaticales. BILAL I [1960], I–XV (17–31).
- BONNARD, H., Remarques pour la partie grammaticale du fichier. BILAL II [1960], 9–16.
- Uő., Proposition pour le codage des caractères grammaticaux. BILAL III [1960], 1–25.
- GOUGENHEIM, G., Tableaux de classement d'éléments grammaticaux et des constructions. BILAL III [1960], 26–35.
- GREIMAS, A. J., Remarques sur la description mécanographique des formes grammaticales. BILAL II [1960], I–XXV [17–41].
- BIERWISCH, M., Die Verwendung von Lochkarten bei der grammatischen Analyse. Mitteilungsblatt für Mitarbeiter der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin 6 [1960], 255–8; FLP 4 [1962], 94–102.

10. A jelentéstani kutatásokat a lyukkártya-rendszerű szervezett szó- és morfémagyűjtés pusztá nyersanyagával is jelentős mértékben támogatja, mert a nagytömegű anyag részint a lyukkártyán (szövegkártyán) levő szöveggörnyezetével, részint — ahol szükséges — gépi úton könnyen kiegészíthető szélesebb szöveggörnyezettel az eddigi kutatásnál biztosabb alapot nyújt a jelentéstani elemzésekhez.

10.1. Az értelmező és történeti anyaggal dokumentáló szótárak lyukkártya-rendszerű elemzése közvetlenül, a szótári jelentések tipizálásával (pl. fogalomköri tipizálással, szinonimacsoportok egybeállításával, egyes szavak, szócsoportok jelentéshálózatainak, a szócsoporton belüli jelentésváltozatoknak és analóg jelentésviszonyoknak meghatározásával) is támogatja a rendszeres jelentéstani kutatások előkészítését.

10.2. Végezhetünk sajátos szempontú jelentéstani kutatásokat is lyukkártyák felhasználásával. Kereshetjük pl., melyek azok az elemi jelentésmozzanatok, amelyek a bonyolultabb jelentésekből levezethetők, kielemezhetők, s amelyekből a bonyolultabb jelentések felépíthetők. Kereshetjük a nyelv-

rendszerben egyidejűleg élő többjelentésűségnek, a nyelvi jelhez tartozó jelentéseknek és jelentéscsoportoknak nyelvbeli beágyazottságát, rétegződését, használati kötöttségét. Vizsgálhatjuk a jelentésviszonyoknak, pl. a rokonértelműségnek, az ellentétes értelműségnek, az összefoglaló-általánosító és részletező-egyedítő jelentések viszonyának különféle fokozatait és módozatait, a részjelenségek arányait.

10.3. Alkalmazható a lyukkártya a jelentésváltozások tipizálásának vizsgálatára is: mind a régibb és az újabb jelentés közti logikai viszony meghatározására, mind a jelentésváltozások feltételeinek, feltehető okainak vizsgálatára, ha a kódolást kellő körtekintéssel készítjük elő és végezzük.

11. A nyelv tudományi részlettanulmányok eredményeinek lyukkártyákon való elemzése a szótári-nyelvtani elemzéshez kapcsolódik, s részint azok kiegészítésére használható, részint egy átfogó nyelv-tudományi bibliográfiához ad részleteket.

12. A stilisztikai kutatásokban is többféleképpen hasznosíthatók a lyukkártyák, és részben már hasznosították is őket.

12.1. Különösen hasznos szolgálatot tehet a lyukkártyákkal végzett elemzés az egyes írók szókincsének, állandósult szókapcsolatainak összehasonlításában. Mivel az írók által használt szókincs rendkívül sok szóegyedet tartalmaz, az író kedvelt szavának kiválasztása és más írók kedvelt szavaival való összehasonlítása emberi erővel végzett elemzés esetén rendkívül lassan haladó, éppen azért a legtöbb stíluskutatót ilyen munkától visszariasztó feladat. A frazeológiában a kisebb terjedelem mellett a változatokban való gazdagság jelent nehézséget kézi erővel való feldolgozásban. Gépi adatgyűjtésre támaszkodó statisztikai összehasonlítás viszont sokkal rövidebb idő alatt és sokkal pontosabban elvégezhető, mind a szókincsre, mind a frazeológiai anyagra vonatkozólag.

12.2. A stíluskutatás azonban nemcsak ilyen természetű eredményeket várhat a gépi adatfeldolgozástól. Hasznos adalékokat nyújthat a stilisztikai eszközök összegyűjtése és leltározása terén; a korstílus meghatározó jegyeinek összeválogatásában; az egyes műfajok hagyományos stíuselemeinek összegyűjtésében és történeti dokumentálásában; az egyes szavak, szókapcsolatok, fordulatok stilisztikai értékelésének tisztázásában, a stílusrétegek, stílusnemek tudományos vizsgálatában stb.

Irodalom:

PIGNAULT, J., *Le vocabulaire d'Arnolphe dans l'École des Femmes de Molière*. BILAL V [1961], 1–29. (Betűrendes szójegyzék Arnolphe fogalmi szavairól [mots pleins] i. h. 17–29.)

FINGERHUT, K. H., *Recherches sur le vocabulaire de la Critique de Jazz en 1960–1961*. BILAL V [1961], 30–42. (Etimológiai szócsoporthoz uo. 41–2.)

ANTAL LÁSZLÓ, *Kritika III.* [1965], 42–3 (Matematika és esztétika c. cikkében, a gépi-matematikai stíuselemzés néhány kérdése).

13. Verstan i kutatások terén is történtek kísérletek a gépi feldolgozásra.

13.1. Verses szövegek elemzésében elsősorban az ütemek, verslábak, sorok tipizálásának és változatainak, a sorok tagolódásának és kapcsolódásának, a strófaszervezetek és rímek (rímtípusok) gyakoriságának vizsgálatától várhatunk új eredményeket.

13.2. A rímszótárak összeállításában különösen nagy szerepe lehet a gépi elemzésnek. Itt nemcsak az *a tergo* szótárak jelentőségére gondolok, amelyek kétségtelenül tetemes nyersanyagot tartalmaznak a rímszótárak számára, hanem a költők rímelő gyakorlatának gépi statisztikai elemzésére is.

Irodalom:

SEBEOK, TH. A. and ZEPS, V. J., Concordances and thesaurus of Cheremis poetic language. Janua linguarum, Studia memoriae Nicolai van Wijk dedicata, Series maior VIII. 's Gravenhage 1961.
KELEMEN J., i. h. 44.

14. A szövegváltozatoknak gépi úton való elemzése, a lyukkártyáknak a szöveggkritikában való hasznosítása szintén járható útnak bizonyult. Ebben a munkában az egyes változatok megfelelő részletei külön-külön lyukkártyákra kerülnek, a változat értékelését megkönnyítő megjegyzések kulcsszámaival. Pl. „legrégibb kézirat(ban)”, „újabb kézirat(ban)”, „kétségtelen másolási hibákat tartalmazó kézirat(ban)”, „bizonytalan korú kéziratban”, „nyomtatott szövegváltozat(ban) az ... évből” stb. Más csoportokon egyes változatok egyes szövegrészeihez vagy szóalakjaihoz tartozó kulcsszámok, pl. „a szerzőnél szokatlan alak”, „más nyelvjárásra valló alak”, „utólagos beszúrás” (a sor fölött, vagy a lapszálon, vagy a sor alatt [a szerzőtől v. kortárustól v. későbbi kéztől]), „áthúzott szó”, „áthúzott szó után irt helyesbítés a szerzőtől”, „másolási hiba”, „sajtóhiba” stb.; „más olvasata is van”, „más olvasat is lehetséges”, „más olvasat szerint” ... stb.; „a szó eleje levágva (legyalulva)”, „a szó vége levágva (legyalulva)”; „a szó belsejében az [mp] betűk helyén szakadás” stb.; „olvashatatlanul áthúzott szó, hét betű”; „a [...] betűk áthúzva”, „a [...] betűk utólag beírva (a szerzőtől v. idegen kéztől)” stb. Változatokat egyesítő lyukkártyák tartalmazzák a változat sorszámát, a szöveg azon sorának sorszámaival, amelyben a változat jelentkezik; a kéziratokat jelölő számokat vagy betűket a változat után, pl. 11. [váltakozás] (52. [sorban]) iam nunc CGHMSW [változata:] nunc iam T stb.

Irodalom:

FROGER, DOM. J., La critique textuelle et la méthode des groupes fautifs. CL. III. [1961/2.] 207–24.
GEISS, HEINZ, FLp. 4. [1962], 110.
MATER, ERICH, FLP 4. [1962], 209–10 (FUCKS vizsgálatairól).

15. A lyukkártyáknak ismeretlen jelrendszerek megfejtésében való alkalmazása részint azon a tényen alapul, hogy a szó- és morfémakészletnek a szövegben való eloszlása bizonyos törvényszerűséget mutat: az egyes szavak és morfémak más-más gyakorisági számmal jellemezhetők; részint azon, hogy bizonyos típusú szóalakok elsősorban meghatározott típusú szóalakok szomszédságában szoktak előfordulni. Régóta ismert tény például, hogy a nyelvtani fogalmakat jelentő szavak a szöveg leggyakoribb szavai közé tartoznak, tehát bizonyos hosszúságú szövegben észrevehetően különválnak egyéb szavaktól. Azt is megfigyelések igazolják, hogy bizonyos szóalakvégződések a nyelvek nagy részében meghatározott mondattani szerepre utalnak, mások a jelölt tárgyi jelentésről árulnak el egyet-mást. Ilyen szempontok tervszerű kódolásával, a szóképek gyakorisága és a sejthető végződések gyakorisága alapján támpontokat ad a gépi adatfeldolgozás ismer-

retlen írás megfejtéséhez, ismeretlen nyelvű nyelvmlékek nyelvének vizsgálatához.

Irodalom:

JEVREINOV, JE. V. — KOSAREV, F. G. — USTINOV, V. A., *Primenenije elektronnyh vyčislitel'nyh mašin v issledovanii pis'mennosti drevnich majja*. Novosibirsk, 1961.

GEISS, H., *Aufgaben und Perspektiven der Arbeitsgruppe „Minoische Texte“ des Instituts für griechisch-römische Altertumskunde* (Mitteilungsblatt für die Mitarbeiter der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin. 6 [1960], 250—4.)

Uő.: *Untersuchungen an Texten mit unbekannter Schrift und Sprache mit Lochkarten*. FLP. 4. [1962], 103—13.

16. A lyukkártyáknak bibliográfiák összeállítására való felhasználása szintén az utóbbi időben fejlődött ki.

16.1. A bibliográfia anyagát a decimális rendszer szerint megtervezve, az egyes egységeket sorszámokkal jelölik. A szerző nevét, a címet, a megjelenés helyét, ahol szükséges, az érintett tárgyköröket egy-egy lyukkártyamezőre kerülő betűérték nélküli számkombinációk lyukasztása vagy betűlyukasztás rögzíti a lyukkártyán. Az évszámot a megfelelő számjegyek lyukasztásával viszik rá a lyukkártyára. Több szerző esetén, gyűjteményes munkák feldolgozásában, hosszabb címek és alcímek esetén több lyukkártya összekapcsolása módot ad terjedelmesebb címleírás felvételére is.

Az így előkészített lyukkártyák rövid idő alatt elrendezhetők a kívánt szempontok szerint: tárgyköri csoportok, szerzők neve, időrend, megjelenési hely szerint. A rendezés szempontjai a célnak megfelelően bővíthetők. A leírt művek sorszáma alapján és az érintett tárgykörök kulcsszámai alapján mind az utalásoknak, mind a csoportok alkotásának tág teret biztosítanak a lyukkártyák.

Ilyen bibliográfiát adott ki pl. SCHEELE, M., *Die Lochkartenverfahren in Forschung und Dokumentation mit besonderer Berücksichtigung der Biologie*. Stuttgart 1959 (1954) c. művében (vő. FLP. 4. 1962. 85—7). A lyukkártyáknak bibliográfiai célú felhasználásáról RUZSICZKY ÉVA beszámolója is megemlékezik: *Általános nyelvészeti tanulmányok* II. 1962/4. 255—6.

16.2. Természetesen hasznosíthatók a lyukkártyák különféle mutatók (szómutatók, név- és tárgymutatók), rész-bibliográfiák anyagának rendezésére. Így pl. a nyelvészeti folyóiratok évenkénti szó-, név- és tárgymutatóit, több kötetre vonatkozó „kalauzait”, „mutatóit”, évkönyvek, gyűjteményes munkák kötetében levő szó- és névjegyzékeket leggyorsabban lyukkártyákon egyesíthetjük és rendezhetjük. A rendezés többféle elv szerint történhetik. Pl. 1. folyamatos betűrendben, tipográfiai különbségekkel: a) szerző neve: verzális v. kapitálchen; b) tárgymutató: antiqua; c) szómutató: kurzív; d) régi eredeti írású nevek esetén: antiqua ritkított; régi eredeti írású közszavak esetén: kurzív ritkított; f) problematikus kategóriájú anyag esetén (kevés ilyen lesz!) jellel megkülönböztetett antiqua 2. A nyelvészeti mutatókban jól bevált hármas csoportosítás szerint: 2.1. Tartalomjegyzék: Név (álnév, jel): cím; 2.2. Tárgymutató (tulajdonnevek; fogalmi körülírások; földrajzi, társadalmi rétegződés, történelmi egységek stb. 2.3. Szómutató; szókapcsolatok mutatója. Az utóbbi újabb két oszlopon tovább bontható nyelvek szerint.

17. Röviden szeretnék kitérni arra a kérdésre, mit várhatunk a lyukkártyák alkalmazásától a nyelvtudományban.

17.1. Megfelelő méretű anyagi beruházás mellett hatalmas méretű, rendezett és újabb szempontok szerint gépi úton rövid idő alatt újrendezhető dokumentációs anyagot.

17.1.1. Ilyen anyagot várhatunk a szókincs különféle szempontú elemzéséhez, különféle szempontú szójegyzékekhez, szótárakhoz, pl. írásműszó-jegyzékek (indexek) részére (szövegkörnyezet nélkül); a szavakat szűkebb vagy tágabb szövegkörnyezetükkel bemutató írásműkonkordanciák részére; jelentések szerint rendezett anyagú írásmű-szótárak részére; írói konkordanciák részére; írói szótárak részére; különféle részleges szakszójegyzékek és szakszótárak részére, a *tergo* szójegyzékek (szótár) részére; egyéb speciális szótárak, mint pl. rímshótár részére; különféle típusú áttekintő (összefoglaló) szótárak részére; így általános műszaki szótár részére; mai általános szótár (könyvelvi és irodalmi nyelvi szótár) részére; egyes korszakok szókincsét felölelő szótárak részére; — az akadémiai nagyszótár részére; — végül mindezek anyaga esetleg egyesíthető illetőleg bedolgozható egy nagy thesaurus-szerű összefoglaló gyűjteménybe esetleg ennek alapján kidolgozott szótárba.

Hogy ezek közül egyik, a thesaurus jellegű nagyszótár milyen arányokban való munkát jelenthet, arra idézem Bernard Quemada becslését a francia nyelvtörténeti szótár tervezett adattömegére vonatkozólag. Összesen mintegy 250 millió adatot kívánnak összegyűjteni a következő korszakolással:

XIII. sz.	20 000 000
XIV—XV. sz.	40 000 000
XVI. sz.	40 000 000
XVII—XVIII. sz.	60 000 000
XIX—XX. sz.	90 000 000
Összesen:	250 000 000

ebből 120 000 000 „teljes” v. „lexikális” szó, 130 000 000 — tehát több mint fele — „eszköz”-szó, grammatikális szó (CL. III. [1961/2] 121).³

17.1.2. Hatalmas méretű dokumentációs anyagot várhatunk a gépi adatfeldolgozástól egyes speciális morfématárak és az összefoglaló morfématár részére.

17.1.3. A szövegek lyukkártyarendszerű feldolgozása az eddigi vizsgálatoknál nagyobb arányú és rendezettebb hangtani archívum alapanyagául szolgálhat, és komoly segítséget jelent a tudományos leíró hangtani és hangtörténeti összefoglalások, valamint a helyesírástörténeti kutatások számára.

17.1.4. Megvethetjük a gépi adatfeldolgozással a magyar mondatnanszintaktikai adattár alapját. Ez az anyag feltétlenül hasznos és értékes kiegészítése lesz az eddigi mondatnani kutatásoknak.

17.1.5. Értékes stilsztikai adattár,

17.1.6. verstani adattár és

17.1.7. nyelvtudományi bibliográfia egészíti ki a gépi adatfeldolgozás szótári-nyelvtani anyagát.

17.2. Módszerben nemcsak azt várhatjuk a gépi adatfeldolgozás nyelvtudományi alkalmazásától hogy hozzászoktat bennünket a nyelvtatisztikai

³ Ugyancsak nagyméretű, thesaurus-jellegű nyelvtörténeti szótári gyűjtés tervéről számolt be az 1966-i prágai értekezleten A. Duro, az olasz nyelvtörténeti szótár szerkesztőségének igazgatója. A XIII—XX. sz.-ból kb. 100 000 000 lyukkártyát kívánnak összegyűjteni a szóalakok bőséges szövegkörnyezetének xerox-másolatával.

módszerű vizsgálatokhoz, hanem azt is, hogy a kódolás révén az eddiginél nagyobb gondot fordítunk a szempontok és szempontcsoportok következetes alkalmazására.

A gépi adatfeldolgozás előkészítése és a nagy tömegű adat nyelvtudományi értékelése a módszeres fogások és eljárások terén új lehetőségeket tár fel.

Több lyukkártyamező párhuzamos gépi elemzése olyan komplex összefüggéseket is felvillant, amelyeket eddig vagy nem, vagy kevesebb szempontból tettünk vizsgálat tárgyává.

17.3. A nyelvvizsgálat alapelvei szempontjából a gépi adatfeldolgozás gyakorlata új oldalról világítja meg a nyelvi jelenségek alogikus természetét. A gépek logikusan rendezett számain, logikus felépítésű számrendszerén elemzett alogikus nyelvi anyag jobban tudatosítja a nyelvnek logikus rendszerbe nem kényszeríthető alogikus elemeit és jelenségeit, de egyszersmind azt is igazolja, hogy megfelelő kódolási elvek alkalmazásával kisebb térre szorítható a rendszerezhetetlennek hitt nyelvi jelenségek száma.

A nyelv rendszerszerűségének logikus felépítésű számrendszer segítségével való elemzése új oldalról világítja meg a nyelv rendszerszerűségének elvét. A szókinés mint rendszerszerűen kapcsolódó elemekből álló halmaz, valamint a morfémakészlet, főleg a módosító (toldalék)-morfémák készlete a maga többirányú rendszerszerű kötöttségével a lyukkártya párhuzamos mezőin a valósághoz hívebben elemezhető, mint az egyes elemi részletek mozaikszerű vizsgálatával.

A hangtanban főleg a hangkapcsolatok vizsgálatától várhatunk új elvi megállapításokat.

Nagy tömegű kronológiailag rendezett anyag biztosításával a gépi adatfeldolgozástól a nyelvtörténeti kutatás is új lendületet kaphat.

17.4. A gépi adatfeldolgozás nyomán nyilván egész sor olyan mű készül el évek távlatában, amelyek hatalmas dokumentációs anyagra támaszkodva szabatosabban fogalmaznak meg nyelvi törvényszerűségeket, változási tendenciákat, árnyaltabban fejtegetnek nyelvi jelenségcsoportokat, mint a gépi adatfeldolgozás nélkül készült művek.

A legközelebb várható művek közé tartozik nyelvünk *a tergo* szójegyzéke (szótára).

Szándékunkban van a kísérletek után egy hosszabb írásművet vagy egy írói életművet gépi adatfeldolgozás segítségével monográfiászerűen feldolgozni.

Ha megfelelő anyagi támogatást kapunk, néhány éven belül elkészítünk egy magyar gyakorisági szótárt, amely írók, műfajok és szövegtípusok szerinti gyakorisági szójegyzékeket is tartalmazni fog.

Megfelelő anyagi és személyi támogatás mellett elkészítünk egy hasonlóan tagolt gyakorisági morfématárat.

18. A gépi adatfeldolgozás jelenlegi súlyponti kérdését abban látom, hogy a már megkezdett munkákat befejezzük, illetőleg abba a szakaszba juttassuk, hogy a folyamatos munka biztosítva legyen. Tehát segíteni kell az *a tergo* szójegyzék elkészítését; anyagi támogatást, megfelelő gépeket kell biztosítani a szövegekből történő lyukkártyarendszerű szó- és morfémagyűjtés számára.

Kíváncsún tartom a lyukkártyarendszerű és egyéb gépi adatfeldolgozás szervezetszerű biztosítását, lehetőleg a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének keretén belül.

Biztosítani kell azt a minimális személyi keretet, amellyel a folyamatos lyukasztás (lyukszalag és lyukkártya), a lyukasztás ellenőrzése, a rendezés, válogatás, a jegyzékek (szó-, morféma- és egyéb jegyzékek) készítése és a feliratozás fennakadás nélkül végezhető.

A munka sikeres végzéséhez biztosítani kell olyan helyiségeket (kb. 4–6 helyiséget), ahol a géppark elhelyezhető és olyan temperált hőmérsékletű és meghatározott nedvességtartalmú további helyiséget, ahol a lyukkártyák tárolhatók. A helyiségek kiválasztásakor figyelembe kell venni azt a körülményt, hogy a gépek működése meglehetősen zajjal jár, ezeknek közvetlen közelében hangszigetelés nélkül tehát nagy elmélyedést kívánó munka nem végezhető zavartalanul.

Meg kell tenni a hivatalos lépéseket a magyar helyesíráshoz alkalmazott géppark megszerzésére.

19. Bizonyára felmerült már a hallgatóság körében az a gondolat, hogy azt is meg kellene nézni, vajon a lyukkártyák alkalmazása milyen előnyöket jelent és milyen nehézségeket rejt magában. Mert az a tény, hogy valamely munka gépi úton végezhető, hogy használhatóságát eredményes kísérletek igazolják, még nem jelenti feltétlenül azt, hogy gazdaságilag vagy a munka szervezése szempontjából olyan mérvű előnyöket jelent, amelyek megokolják a gépek beszerzését és üzemeltetését.

A lyukkártyarendszerű adatfeldolgozás előnyeit ma már számos országban folyó munka igazolja. Ezek közül az alábbiakat emelem ki:

19.1. A dokumentációra szolgáló szöveget csak egyszer kell leírni és ellenőrizni, egyes részleteit akárhány példányban kívánjuk felhasználni. A másolás gépi úton, hibátlanabbul, gyorsabban, olcsóbban végezhető, mint írógéppel történő szöveggyűjtéssel, nem is szólva a kézírással történő gyűjtésről.

A másolatoknak gépi úton való gyors előállítására lehetővé teszi, hogy akár nagyobb anyagrészen is egyidejűleg párhuzamosan dolgozhassék két vagy több kutató, anélkül, hogy egymást zavarnák a munkában. Erre sor kerülhet például nagyobb létszámú szerkesztőség munkájának összehangolásában.

19.2. Az első ellenőrzést gépíró végzi, mint a lyukasztást, ugyanolyan billentyűzetű gépen, mint a lyukasztógépé, de nem üt új lyukakat a lyukkártyába, hanem a gépírás helyességét ellenőrzi azzal, hogy ha a lyukasztásnak megfelelő billenyűket üti le, a kártya zavartalanul továbbmegy a gépben, ha más billentyűt üt le, a gép azonnal megáll. Az ellenőrzésnek ez a módja azon a lélektani megfigyelésen alapul, hogy ugyanazt a munkafolyamatot végző két személy nem szokta ugyanazokat a hibákat elkövetni. Ez nem teljes biztosíték ugyan a hibák kiküszöbölésére, de az eddigi beszámolókból nem látszik annak nyoma, hogy az ellenőrzésnek ez a módja ne lenne elég hatásos.

Azzal, hogy az első ellenőrzést gépíró végzi, az adatellenőrzés olcsóbb lesz. A filológiai ellenőrzést végző tudományos segédmunkatárs gyorsabban végezheti munkáját, mert kevesebb javítanivaló marad a szövegben.

Azzal, hogy a gépelt szöveget csak egyszer kell filológiailag ellenőrizni, — mert az ellenőrzött szövegrészt a gép hibátlanul sokszorosítja, gépírásos szövegeknél legalább annyiszor, ahányszor gépelik, s hiba esetén az egyszeri gépelés példányait végig kell javítani, — a gépi adatfeldolgozás ellen-

őrző munkarészlete gyorsabb is, olcsóbb is, mint az írógépen indigóval sokszorosított adatoké, nem is szólva a kézírással készített másolatok ellenőrzésének idő- és költségtöbbletéről.

A xerox-másolással összekapcsolt lyukkártyákon pedig a szövegekörnyezetet egyáltalán nem kell filológiailag ellenőrizni, csak a címszó vagy a címszóalak (lemma) lyukasztását és feliratozását.

19.3. Általában nagy jelentőségűnek tartom a lyukkártyák alkalmazásában a részleges gépi másolást. Ez módot ad a lyukasztott szövegrésznek szinte számtalan szempontú feldolgozására, azzal, hogy a szóalakok, vagy szövegrészletek nyelvi anyagát megfelelő kódolás alkalmazásával újabb és újabb szempontú elemzésnek vethetjük alá.

A részleges másolás a szempontok gazdagításának lehetővé tételével az ismert tények és okok összefüggéseinek olyan mérvű rendszeres kiaknázására ad alapot, amilyenre eddig nem is gondolhattunk.

19.4. De nemcsak a szöveg leírása, illetőleg lyukasztása, ellenőrzése és a szövegrészek sokszorosítása terén vannak kétségtelen előnyei a gépi adatfeldolgozásnak, hanem az adatok rendezése terén is. Ez pedig sokkal fontosabb az eddigieknél, mert a gépi adatrendezés összehasonlíthatatlanul gyorsabb és lényegesen olcsóbb a kézi erővel végzett adatrendezésnél. Ebben a vonatkozásban a lyukkártyarendszerű adatfeldolgozás a fényképezés szokásos módszereivel előállított cédulákkal s a szöveg példányainak felvágott anyaggyűjteményével szemben is szembetűnő előnyöket mutat.

A lyukkártyarendszerű gépi adatrendezés lehetőséget nyújt arra, hogy egyidejűleg többféle rendezési szempont érvényesüljön, hogy egymást keresztező szempontok érvényesítésével, rövid idő alatt, kisebb csoportokra bontsuk a rendezésre váró anyagot.

19.5. Az ilyen adatfeldolgozás lehetővé teszi a megvizsgált szöveg szavainak szójegyzékbe foglalását, akár betűrendben, akár meghatározott csoportok szerint. Az ilyen szójegyzékek rövid idő alatt elkészíthetők. Egy német kutató, G. HÜBNER szerint pl. egyetlen IBM. 1410. jelzésű géppel több munkatárs sok hónapi munkája néhány nap alatt elvégezhető. (CL. III. 1961/2. 100).

19.6. Lehetőséget nyújt a gépi adatfeldolgozás a szövegnek vagy szövegeknek sokoldalú statisztikai vizsgálatára, így pl. az egy műben, egy író összes műveiben való szógyakoriság megállapítására (kétféle rendszerben: a szavak betűrendjében, a gyakorisági mutatóval; a szavak előfordulási számának fogyó rendjében), kronológiailag vagy műfajilag vagy egyéb szempont szerint rendezve is; az egy műben vagy egy író összes műveiben levő összes morfémák, fontosabb morfémakapcsolatok gyakoriságának megállapítására.

19.7. A lyukkártyarendszerű adatfeldolgozás kellő beruházás mellett lehetőséget biztosít olyan komplex feladatok megoldására, mint egyes művek vagy egyes írói életművek teljes szókincsére és teljes morfémakészletére támaszkodó beható elemzése, esetleg hasonló jellegű mondattani-szintaktikai és hangtani elemzéssel kiegészítve, a szótári és nyelvtani statisztikai elemzések tanulságainak egymásra vetítése. Ilyen komplex feladatok kézi erővel szinte el sem végezhetők.

19.8. Gépi adatfeldolgozással hitelesen rávetíthető pl. egy-egy szótáríró saját műveinek szókincse a szótáríró szótárában vagy szótáraiban feldolgozott szókészletre, akár gyakorisági szempontok figyelembe

vételével is (pl. Szenczi Molnár Albert, Baróti Szabó Dávid, Czuczor Gergely, Fogarasi János).

19.9. Gépi adatfeldolgozással lehetőség nyílik olyan jellegű vizsgálatokra is, hogy egy-egy nyelvtanító nyelvtani rendszerezése hogyan viszonylik ahhoz a nyelvtani képhez, amely szöveges műveinek nyelvhasználatában jelentkezik (pl. Szenczi Molnár Albert, Verseggy Ferenc, Révai Miklós, Fogarasi János).

19.10. Nagyméretű kollektív munkák (pl. tudományos igényű nagyszótárak, nagy nyelvtanok) készítésében nemcsak az anyag összegyűjtésében és az összegyűjtött anyag rendezésében hasznosíthatók jól a lyukkártyarendszerű gépek, hanem a mű szerkesztése közben is, pl. a megoldandó kérdésekkel rokon jelenségek összegyűjtésére, a már elkészült részletekben alkalmazott megoldási módok nyilvántartására és rendszerbe foglalására; szótári munkában, ezenkívül a címszókiválasztás előkészítésére, illetőleg elyszerűbbé tételére stb.

A gépi adatrendezésnek szerkesztés közben való hasznosítását megkezdték pl. a Mai Német Nyelv Szótára (Wörterbuch der Deutschen Gegenwärtssprache) szerkesztőségében.

Irodalom:

KLAPPENBACH, R., L'emploi des Cartes perforées dans le dictionnaire de [la] Langue Allemande Contemporaine. CL II. [1960/1.], 87–92.

BLUMRICH, M. – TELLENBACH, E., Die Anwendung von Lochkarten im Wörterbuch der Deutschen Gegenwartssprache. FLP 4. [1962], 88–93.

RUZSICZKY É., Az elektromechanikus adatfeldolgozó gép nyelvtudományi alkalmazásának néhány kérdéséről. 5. A lyukkártyamódszer alkalmazása a lexikográfiában. Ált. nyelvészeti tanulmányok. II. [1962/4.], 258–60.

KELEMEN J., i. h. 47–50.

Kezdeményezésük megmutatta, hogy az út járható: a szótár szerkesztése közben szerzett tapasztalatok, megoldási módok, analóg esetek gépi úton gyorsan és megbízhatóan összegyűjthetők, és a szerkesztés további folyamán jól hasznosíthatók. De helyes kezdeményezésük tovább fejleszthető. Ők ugyanis megálltak a gépesítésben a lyukkártyák bizonyos szempontok szerint való rendezésénél, az elrendezett lyukkártyák adatait már gépirónók gépelik külön jegyzékbe, s ez lassítja a szerkesztés egyes munkameneteit. Ha numerikus rendszerű géppark helyett alfanumerikus gépparkon végezzük el a szerkesztés közben szükségessé váló rendezői munkákat, akkor a jegyzékbe foglalást is táblázó gépen végeztethetjük el, s ez gyorsítja mind a rendezés további műveleteit, mind a szükséges jegyzékek elkészítését, akár több példányban való elkészítését is.

19.11. Mindezek alapján kétségtelenül megállapíthatónak tartom, hogy a lyukkártyarendszerű adatfeldolgozás egyik legfőbb előnye az alkotó tudós szellemi energiájának nagymértékben való felszabadítása az idegkimerítő mechanikus munkák egész sorának nyűge alól, s ezzel alkotó erejének a tulajdonképpeni tudományos kérdésekre való összpontosításában egyik legmegbízhatóbb támogatója. A gép sohasem lesz urala az alkotó tudós, csak sokoldalúan felhasználható engedelmes szolgálja.

Jól tudjuk, hogy az igazi tudós anyaggyűjtés közben is gondolkodik, érleli gondolatait, de az is kétségtelen, hogy az anyaggyűjtéssel és rendezéssel járó megfeszített figyelés, az ezzel járó elfásulás, kimerülés gátolja is gondo-

latainak kibontakozását, megindult gondolatmenetének végiggondolását. A gépi adatfeldolgozás tehát ebben a vonatkozásban is jótékony hatással lesz az alkotó tudásra.

20. A lyukkártyák alkalmazásának természetesen vannak bizonyos k o r l á t a i, fogyatékoságai és a velük való munkát nehezítő körülményei is.

20.1. A helyes k ó d o l á s, különösen a sokszempontú szöveggyűjtés helyes kódolása a gépek működésének bizonyos fokú ismeretét is megköveteli a kódolótól. Vannak ugyanis olyan számsoregyüttesek, amelyeket a gép nem tud megkülönböztetni. Ennek alapkövetelménye, hogy ugyanannak a lyukkártyának minden mezőjén csak egyetlen szám vagy számkombináció lyukasztható. Ez tehát korlátokat szab a lyukkártya-mező kihasználásának és a különféle mezők kombinálásának. Ezért van szükség például a névszói személyragozás elemzéséhez két, a szótóváltozatok elemzéséhez három számoszlopra, a képzők és változataik elemzéséhez, úgy látszik, legalább négy számoszlopra. Ezért van szükség a lexikológiai-lexikográfiai vagy a morfológiai elemzéshez legtöbb esetben legalább két lyukkártyára: egyre a megfelelő szövegkörnyezet miatt, egyre a lexikológiai-lexikográfiai-morfológiai elemzés miatt. A kettős kartonokat viszont azonossági számmal kell ellátni, s ez lyukasztásban is, adatrendezésben is idővesztéssel jár.

20.2. A lyukkártyák használhatósága a kód helyes kidolgozásának függvénye. Bizonyos vonatkozásban azt mondhatjuk, a lyukkártya n e m a d ú j i n f o r m á c i ó t, csak azt adja vissza, amit előre kidolgozott terv szerint beleviszünk. Ez természetesen igaz a belevitt részletek számára és minőségére vonatkoztatva. De nem helyes ez az állásfoglalás abból a szempontból, hogy új információt a lyukkártyára r á v i t t i n f o r m á c i ó k k o m b i n á c i ó j a és statisztikai elemzése is ad. A kombinációkat tartalmazó lyukkártyák összerendezése és megszámlálása pedig összehasonlíthatatlanul gyorsabb és pontosabb a gépi adatfeldolgozás zavartalan biztosítása esetén, mint emberi erővel végzett rendezés esetén.

20.3. A lyukkártyák anyagának, a kartonnak esetleges gyengébb minősége érezteti hatását az anyag feldolgozásában: a k á r t y á k t ö r é s e, s z a k a d á s a késlelteti a munkát és szaporítja a hibalehetőségeket. Ez persze kiküszöbölhető jó minőségű lyukkártyáknak nagyobb mennyiségben való biztosításával.

20.4. Bér munka esetén a lyukasztó és feldolgozó ü z e m e g y é b m u n k á i n a k függvényeként a tervbe vett nyelvészeti kutatás folyamatos-sága akadozik. Azonkívül, ha a lyukasztás és a feldolgozás távollevő üzemben történik, aligha ellenőrizhető az anyag teljessége, az esetleg sérült kártyák újra lyukasztásának hibátlan volta. — Ezen úgy lehet legegyszerűbben segíteni, ha az Akadémia saját gépparkot rendez be.

20.5. A lyukkártyák t á r o l á s á r a temperált hőmérsékletű és a levegő megfelelő nedvességtartalmát biztosító helyiségre van szükség. Ez az adottság elhelyezési nehézségeket jelenthet.

20.6. A g é p e k z a j a zavarja a nagy elmélyülést kívánó kutató munkát. A gépek zajának szigetelése viszont csak jelentős költséggel oldható meg.

20.7. Legfőbb kifogás a gépesítés bevezetése ellen rendszerint az, hogy t e t e m e s ö s s z e g ű b e r u h á z á s s a l v a l ó s í t h a t ó m e g. Ez természetesen helytálló ellenvetés, ha kis méretű munkák végzésére gondolunk, de

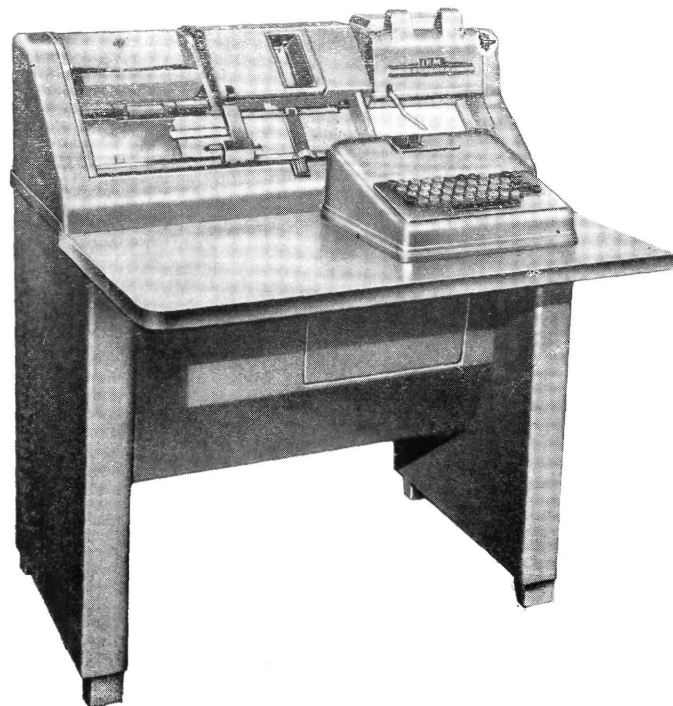

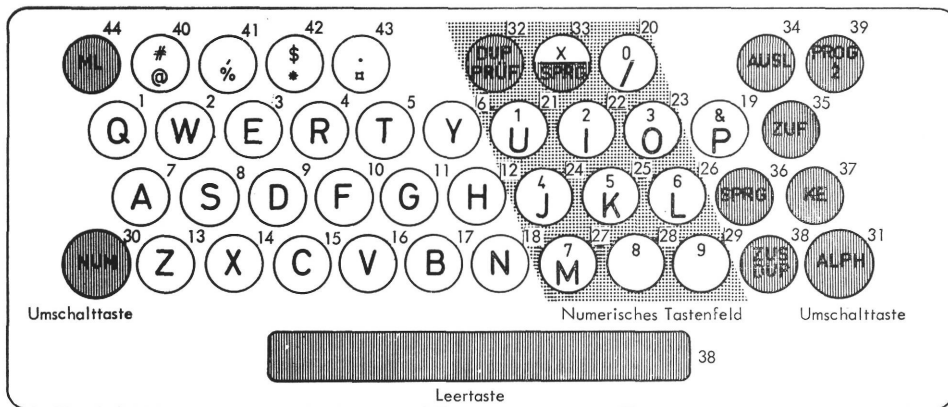
1. ábra.

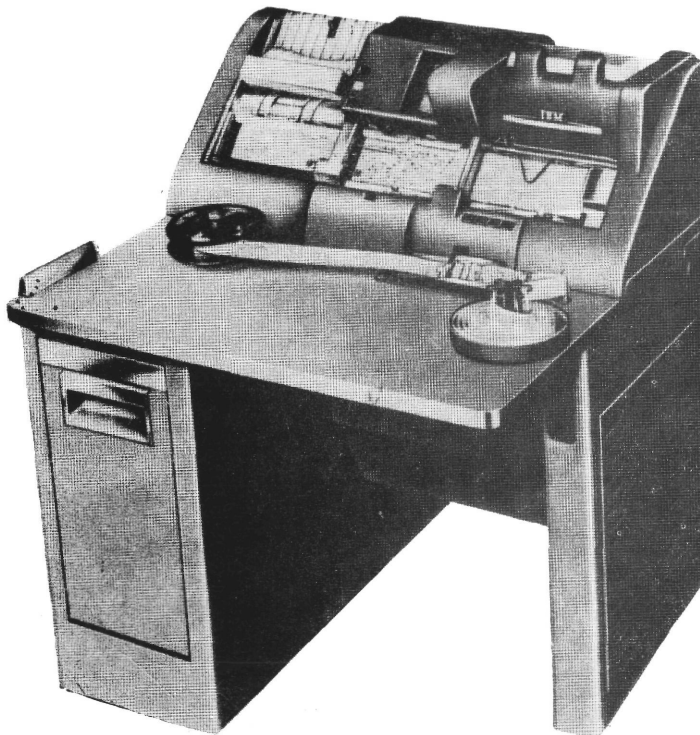
2. ábra. IBM kártyalyukasztó

3. ábra. IBM 56 típusú lyukasztásellenőrző
(kártyavizsgáló kontrollgép)

4. ábra. A lyukasztó- és az 56 típusú lyukasztásellenőrző alfanumerikus billentyűzete

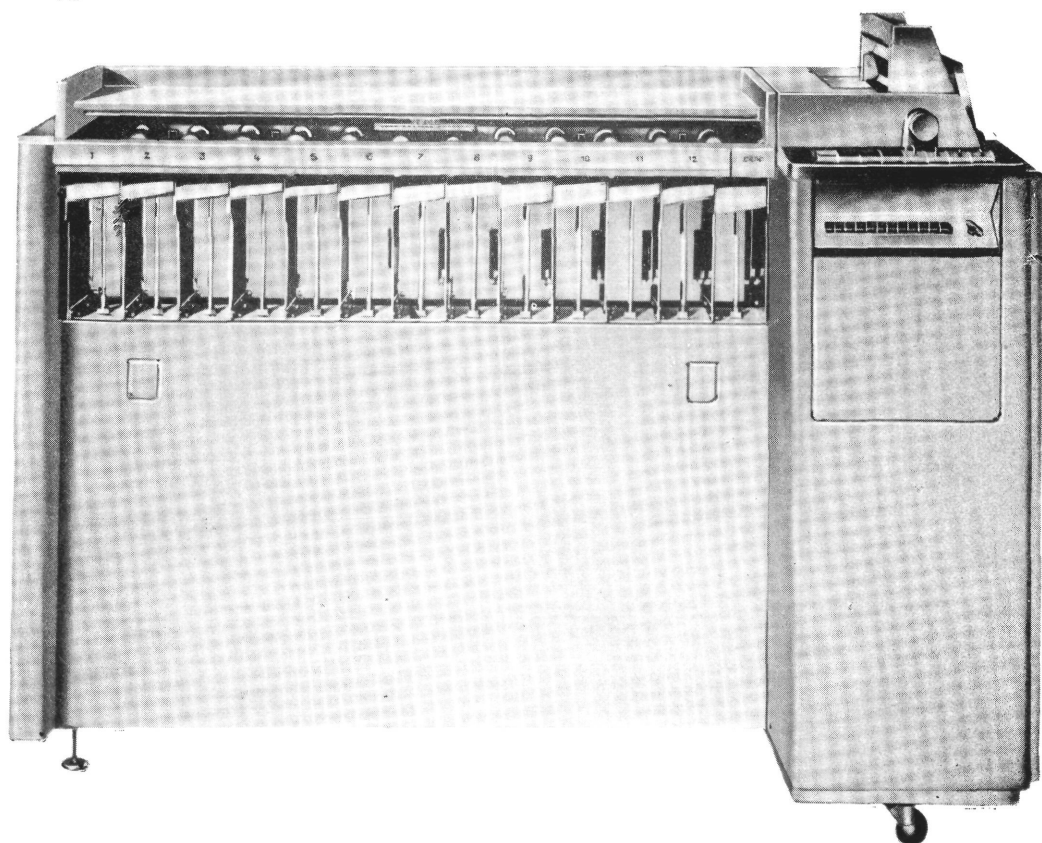

5. ábra. Az IBM. 46—47 típusú szalagból kártyát lyukasztó gép (konverter),
5 és 8 csatornás lyukszalagra

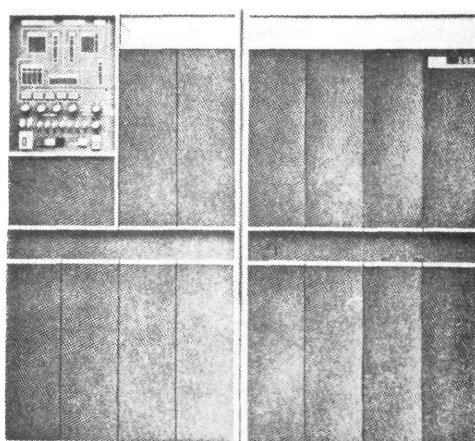

CHARACTER		CARD CODE	BCD CODE (Core Storage)							
Report	Program		C							
b		No Punches	C							
*		12-3-8		B	A	8		2	1	
□	)	12-4-8	C	B	A	8	4			
		12-5-8		B	A	8	4		1	
<		12-6-8		B	A	8	4	2		
≡		12-7-8	C	B	A	8	4	2	1	
&	+	12	C	B	A					
\$		11-3-8	C	B		8		2	1	
*		11-4-8		B		8	4			
]		11-5-8	C	B		8	4		1	
:		11-6-8	C	B		8	4	2		
△		11-7-8		B		8	4	2	1	
—		11		B						
/		0-1	C		A					1
,		0-3-8	C		A	8		2	1	
%	(	0-4-8			A	8	4			
~		0-5-8	C		A	8	4		1	
\		0-6-8	C		A	8	4	2		
##		0-7-8			A	8	4	2	1	
6		2-8			A					
#	=	3-8				8		2	1	
@		4-8	C			8	4			
:		5-8				8	4		1	
>		6-8				8	4	2		
√		7-8	C			8	4	2	1	
?		12-0	C	B	A	8		2		
A		12-1		B	A				1	
B		12-2		B	A			2		
C		12-3	C	B	A			2	1	
D		12-4		B	A		4			
E		12-5	C	B	A		4		1	
F		12-6	C	B	A		4	2		
G		12-7		B	A		4	2	1	
H		12-8		B	A	8				
I		12-9	C	B	A	8			1	
!		11-0		B		8		2		
J		11-1	C	B					1	
K		11-2	C	B				2		
L		11-3		B				2	1	
M		11-4	C	B			4			
N		11-5		B			4		1	
O		11-6		B			4	2		
P		11-7	C	B			4	2	1	
Q		11-8	C	B		8				
R		11-9		B		8			1	
≠		0-2-8			A	8		2		
S		0-2	C		A			2		
T		0-3			A			2	1	
U		0-4	C		A		4			
V		0-5			A		4		1	
W		0-6			A		4	2		
X		0-7	C		A		4	2	1	
Y		0-8	C		A	8				
z		0-9			A	8			1	
#	0		C			8		2		
1	1								1	
2	2							2		
3	3		C					2	1	
4	4						4			
5	5		C				4		1	
6.	6		C				4	2		
7	7						4	2	1	
8	8					8				
9	9		C			8			1	

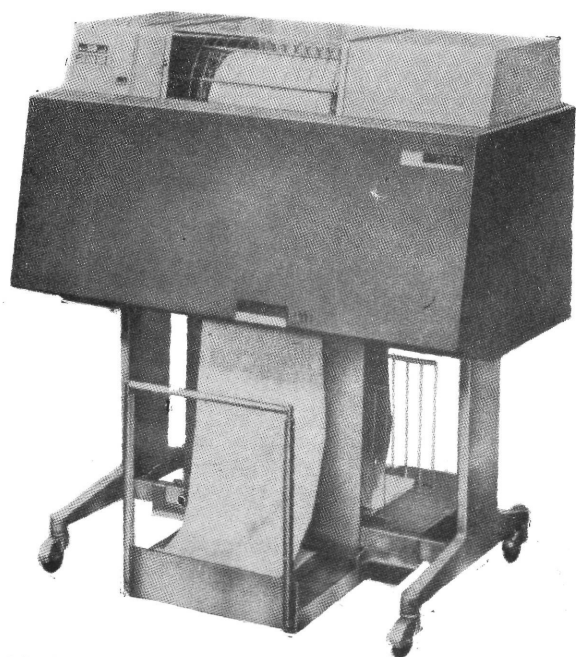
7. ábra. Szabvány BCD betű- és jelkód 69 egységre (karakterre)

8. ábra. Az IBM 83 típusú elektronikus rendező (szorter)

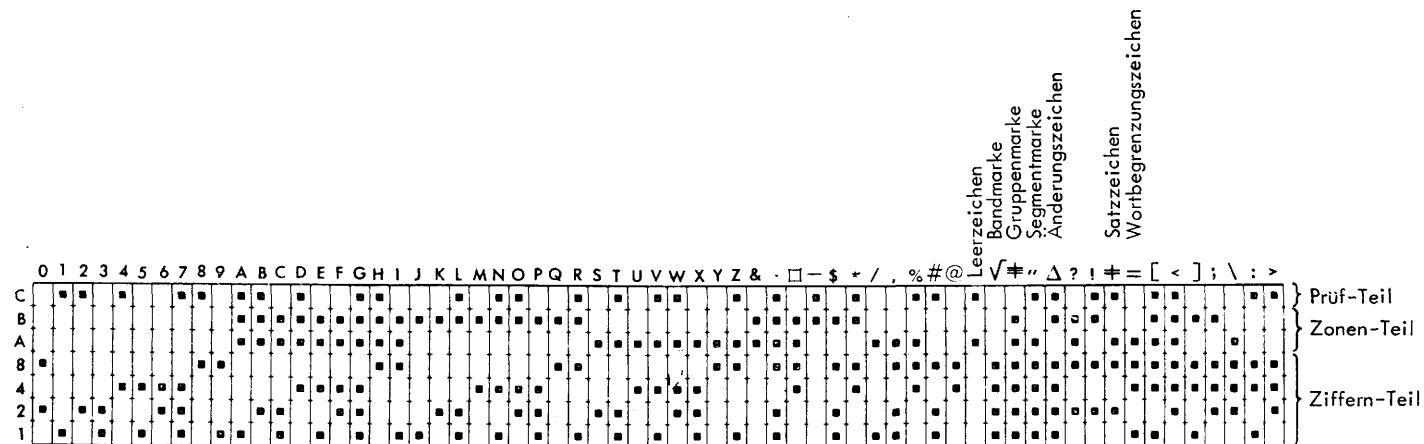
9. ábra. Az IBM 1401 típusú központi egység

10. ábra. Az IBM 1403 típusú kiíró (nyomó, printer)

11. ábra. Az IBM 557 típusú feliratozó (interpreter)

12. ábra. A 7 csatornás mágnesesszalagkules

nem helytálló, ha a jövőben elvégzendő nagy méretű feladatok megoldása szempontjából nézzük és sokévi teljesítmény egészéhez viszonyítjuk a beruházás összegét.

20.8. Másik súlyos kifogás a gépek ellen az, hogy azok működtetéséhez sok emberre lesz szükség. De ez az ellenvetés is veszít jelentőségéből, ha ahhoz a nagyméretű és sokrétű feladathoz viszonyítjuk, amit az ilyen jellegű kutatásoktól várunk és joggal várhatunk. A vázlatosan érintett sokféle munka egyes részeinek gépi végzésével anyagilag is megtérül az a befektetés, amit a géppark ára és üzemeltetése s a gépparkot foglalkoztató személyzet fizetése összességében jelent. Pedig a pénzbeli megtakarításnál jóval többet jelent, hogy nagyméretű munkák belátható időn belül elkészülnek és tervszerűen gyűjtött és megbízhatóan rendezett állapotban állnak a műveket megalkotó kutatók rendelkezésére.

20.9. Végül kétségtelen, hogy a nálunk használt lyukkártyagépek betűkészlete, írása nem kielégítő, de nem nyugodhatunk bele abba, hogy a kísérleti szakaszon túl, végleges adatfeldolgozásra a technika mai fejlettségi fokán ne olyan géppark álljon az Akadémia rendelkezésére, amely alkalmas a mai magyar helyesírás szokásos betűivel és jeleivel való szövegírásra.

21. Engedjék meg, hogy röviden áttekintsem, mi történt eddig a gépesítés terén nálunk.

21.1. Az első lépés néhány idevágó tárgyú ismertetés volt (SZÉPE GY.: I. OK. 19 [1962]. 364—6; RUZSICZKY É. idézett referátuma: Általános nyelvészeti tanulmányok II. [1962/4.] 253—61.).

21.2. A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának megkeresésére Intézetünk igazgatósága 1963-ban engem bízott meg a nyelvészeti kutatások részleges gépesítésének előkészítésével. Még ez év májusában előkészítettem egy kisebb szójegyzéket az ÉrtSz. címszóanyagából, s kijelöltem egyes szavakat folyamatos szövegből, hogy a lyukkártyáknak a szótári elemző munkában és valamely szöveg szavainak összegyűjtésében való használhatóságáról meggyőződhessünk. A kísérlet eredménye pozitív volt.

Ennek alapján 1963-ban és 1964-ben több javaslatot készítettem ebben a tárgyban; ezeknek egy részét Intézetünk dolgozóival szűkebb körű megbeszélésen vitattuk meg: ezen elsősorban a szótári tervmunkák vezetői vettek részt. Egyik javaslatot 1963. július 8-án az Akadémia I. Osztálya is megvitatta és támogatásáról biztosította a tervezett munkálatokat.

1963. szeptemberében összeállítottam az ideiglenes lyukkártyatervet a folyamatos szövegekből való szó- és morfémagyűjtéshez, valamint a szótárak elemzéséhez. (Ennek egyik másolatát tájékoztatóul közöltem Papp Ferencsel is.)

Ezzel párhuzamosan elkészítettem a folyamatos szöveg átírásának, lyukkártyára vitelének kódját a HOLLERITH-rendszerű lyukkártyáknak nálunk használatos betűjelölésére való tekintettel. Ennek másolatát szintén közöltem Papp Ferencsel és debreceni munkatársaival.

Előkészítettem Móricz Zsigmond egyik Csibe-novellájának (Csibe. 1936/55. ÖM. Elb. VI, 506—16) lyukkártyákra vitelét (1963. IX. 29). A kódolás szempontjait Dénes Józseffel és a Statisztikai Hivatal egyik szakemberével, Karsai Istvánnal megvitattam és a Statisztikai Hivatal gépparkjához adottságaihoz alkalmaztam (1964. május). De az anyag lyukkártyákra vitelére mindeddig nem kerülhetett sor. Résztint anyagi okok miatt, résztint a gépek kapacitásának más munkák részére való igénybevétele miatt.

1963-ban megkezdtem a részletes lyukkártyaterv kidolgozását. Ebből elkészült a szófajok és a szófaji alosztályok jelölésének terve; az egyes szófajok részletes elemzésének tervei közül az ige, a főnév, a melléknév, a számnév, a névmás és a névelő és a mondatzó kódolási terve; előkészületben van az igenevek, a határozószók, a névutók és a kötőszók kódolási terve.

Kidolgoztam a szótövek elemzésének részletes tervei közül a névszótövek kódolásának tervét (másolatban közöltem a debreceni munkaközösség vezetőjével), majd az igetövek kódolásának részletes tervét is.

Befejezéshez közel van a szóismétlés, az ikerítés, a szóösszevonás és a szóösszetétel, továbbá a képzők, képzőbokrok, képzősorok és képzőszerű szóvégek és fontosabb változataik kódolási terve. Előkészületben van a névszóragozás és az igeragozás részletes kódolásának terve.

Úgy gondolom, ennek az évnek végére vagy a jövő év első negyedében teljesen elkészül a folyamatos szövegekből való szó- és morfémagyűjtés részletes terve, s a jövő év második felében kipróbálhatjuk a részletes lyukkártyaterv összes részleteinek a gépi adatfeldolgozásban való érvényesítését.

Közben, 1964. júniusában a magyar–német kulturális egyezmény keretében Berlinben helyszínen tanulmányozhattam a hasonló jellegű munkákat: megtekinthettem a gépi adatrendezésnek a R. Klappenbach vezette szótári munkában való felhasználását; megismerkedhettem E. Maternek lyukszalagon és lyukkártyákon végzett munkájával, e munkák szervezési kérdéseivel. Berlinből visszatérőben Prágában pedig betekintést nyertem J. ŠTINDLOVÁ gépi adatfeldolgozó munkájába.

Jelenlegi beszámolómm elkészítésében berlini és prágai személyes tapasztalataimat is felhasználtam.

21.3. A részletes lyukkártyaterv kidolgozásának előkészítésében részt vett RUZSICZKY ÉVA: a képzők első jegyzékét ő állította össze SIMONYI Tüzetes Magyar Nyelvtana (1895), Laczkó Géza: A játszi szóképzés (1907), D. BARTHA KATALIN: Magyar Történeti Alaktan. Szóképzés (1959) és az akadémiai leíró nyelvtannak (I. 1961) a képzőkről szóló fejezete alapján. Ugyancsak ő vállalta a névszóragozás elemzésének előkészítését.

21.4. Az előkészületek kibernetikai vonatkozásaira Dénes Józseftől kaptam értékes felvilágosításokat.

21.5. Ezekkel az előkészületekkel csaknem egyidőben, Papp Ferenc vezetésével a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Matematikai és Alkalmazott Nyelvészeti Csoportja hozzákezdett a magyar *a tergo* szójegyzék előkészítéséhez; majd az eredeti tervtől eltérően kiegészítették az *a tergo* szójegyzék tervét az ÉrtSz. címszóanyagának szóalaktani, etimológiai és stilisztikai szempontú elemzésével.

22. Meg vagyok győződve arról, hogy az itt érintett részletkutatásokon kívül számos egyéb területen is bevezethető lesz a gépi adatfeldolgozás. De természetesen helytelen lenne azt várnunk, hogy a gépesítés bevezetésével azonnal gyökeresen megváltozik a nyelvtudományi kutatómunka; hogy néhány hónap, esetleg egy-két év forradalmi változásokat eredményez a nyelvtudományban. Helytelen lenne úgy felfognunk a gépesítés kérdését, hogy annak bevezetésével a régi gyűjtő- és rendező munka feleslegessé válik. A régi és az új munkamódszer még sokáig egymás mellett, egymást kiegészítve fog szerepelni; a nyelvész egyéni kutatásához ezután is fog egyéni gyűjtőmunkát végezni, ritka nyelvi jelenségek elemzésében ezután sem fognak gépi adatrendezést végeztetni; s ha a gépi adatrendezés során kiderül, hogy egy-egy jelenségcso-

portra nagy tömegű nyelvi adatból is kevés példa akad, ezeket bizonyára továbbra is gépek igénybevétele nélkül maga rendezi tovább a kutató. De másrészt azt is valószínűnek tartom, hogy nagy tömegű anyaggyűjtést és adatrendezést kívánó általános érdekű, nagyméretű vállalkozások megvalósításában egyre nagyobb szerephez kell jutniuk a gépeknek, s megfelelő beruházás esetén egyre nagyobb szerephez is fognak jutni.

Azt is látnunk kell: még hosszú az út a gépesítés nagyszabású várható eredményeinek jelentkezéséig. De kitartó munkával, tervszerű előkészítéssel, kellő anyagi beruházással el fogunk jutni arra a fejlettségi fokra, amikor beérik a ma még csak sejtett, a legközelebbi években elvetni remélt mag gazdag termése.

A gazdagságon nemcsak a statisztikailag értékelt adatok nagy tömegét értem, hanem a munka közben felmerülő új szempontoknak, új gondolatkapcsolatoknak várható gazdagságát is.

Hiszem, hogy ebben a várakozásban, a technikai fejlődés hatalmas méreteinek korában nem kell csalódnunk, nem fogunk csalódni.¹

Rövidítések:

- BILAL:** Bulletin d'Information du Laboratoire d'Analyse Lexicologique. Publications du Centre d'Étude du Vocabulaire Français, Besançon, I–III. 1960., IV–V. 1961; VI. 1962., VII. 1964.
- BSI:** Beiträge zur Sprachkunde und Informationsverarbeitung. München, Heft 1–2. 1963., 3–4. 1964., 5–6. 1965.
- CL:** Cahiers de Lexicologie. Publié par B. Quemada 1. Besançon 1959., 2. Paris 1960., 3. 1961., 4., 5. 1964., 6., 7. 1965.
- FLP** Forschung. Lehre. Praxis. Schriften der Gewerkschaft Wissenschaft. Heft 4., Berlin, 1962.

KELEMEN JÓZSEF

¹ A munkaértekezlet óta a debreceni csoport – Papp Ferenc irányításával – elvégezte az Értelmező Szótár önálló szócikkben kidolgozott címszavainak lyukkártya-rendszerű elemzését a következő szempontok szerint: összetétel, homonimák, szófajjelölés, jelentések száma, stílusminősítés, szótípus, ragok, eredet, képző, szóhosszúság n-ekben. A szójegyzék mind balról jobbra, mind jobbról balra haladó betűrendben készült a fenti adatokkal s többféle teljes- és rész-szójegyzék készül belőle.

PAPP FERENC több cikkben számolt be a végzett munkáról: A magyar szókinés lyukkártya-rendszerű feldolgozása. (Nyr. LXXXVIII [1964], 457–64.) – A Magyar Szóvégmutato Szótár és a vele kapcsolatos munkálatok. (MNY. LXI [1965], 187–200.) – Le vocabulaire du Hongrois Contemporain sur cartes perforées. (CL VII [1965], 103–17.)

Magam előkészítettem az értekezlet óta egy irodalmi mű (Madách: Az Ember Tragédiája) lyukkártya-rendszerű elemzésének tervét a Berliini Német Tudományos Akadémia Gépi Információfeldolgozó Bizottságával együtt végzendő munka számára.

J. ŠTINDLOVÁNAK, a prágai Csehszlovák Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete munkatársának előadása (Sur les problèmes de la mécanisation et l'automatisation de quelques recherches linguistiques) és J. PANOVÁ előadása (Исследование перфокарточных машин при многостороннем анализе текстов) a Computational Linguistics legközelebbi, V. kötetében jelenik meg franciául, ill. oroszul.

TARTALOM

1. A lyukkártya vázlatos jellemzése, használatosabb típusainak rövid bemutatása	343
2. A Hollerith-rendszerű lyukkártyák ismertetése a nálunk használt változatra való tekintettel	344
3. A szöveg átírásának főbb kérdései a Hollerith-rendszerű lyukkártyáknak nálunk használatos betűrendszere alapján.....	344
4. A lyukkártyáknak szövegből történő szó- és morfémagyűjtésre való alkalmazása; a gyűjtés és feldolgozás általános szempontjait tartalmazó lyukkártyaterv ismertetése	348
5. A szintaktikai célú szöveggyűjtés kérdése; szintaktikai célú lyukkártyaterv	364
6. Hangtani vizsgálatok a szövegnek lyukkártyarendszerű elemzésével..	364
7. A helyesírás és a helyesírástörténet kérdéseinek vizsgálata lyukkártyákkal	365
8. Szótárak elemzése lyukkártyákkal.....	366
9. Nyelvtanok elemzése lyukkártyák segítségével.....	367
10. Jelentéstani kutatások lyukkártyák segítségével.....	367
11. Nyelvtudományi részlettanulmányok eredményeinek nyilvántartása lyukkártyák segítségével	368
12. Stilisztikai kutatások lyukkártyákkal.....	368
13. Verstani kutatások lyukkártyák alkalmazásával.....	368
14. Szövegváltozatok elemzése; a szövegkritika és a lyukkártyák.....	369
15. Lyukkártyák alkalmazása ismeretlen jelrendszerek megfejtésében...	369
16. A lyukkártyák felhasználása a bibliográfiában.....	370
17. Várható eredmények: anyagban, módszerben, elvekben, művekben..	370
18. Súlyponti kérdések, különös tekintettel a munka kezdeti szakaszára..	372
19. A lyukkártyákkal történő adatfeldolgozás előnyei.....	373
20. A lyukkártyák alkalmazásának korlátai.....	376
21. Előkészületek.....	377
22. Kitekintés.....	378

Az afrikai nevek és szavak magyar írásmódja

Az afrikai nyelvek és népek megnevezésének néhány jellemvonása

1. Az idegen nevek és szavak magyar írásmódja rendezésének szükséges volta

Az idegen nevek és szavak magyaros írásmódja nyelvhelyességi és helyesírási szempontból régóta nehézséget okoz, és rendezést kíván. E kérdéseket leginkább a helyesírás szemszögéből kiindulva igyekeztek megoldani, és az eredmény helyesírási szabályzat formájában jelent meg. Így jelenleg érvényes szabályzatunk (A magyar helyesírás szabályai, 1959) általános szabályt közöl az idegen szavak és tulajdonnevek írására (278—289. §) és a nem latin betűs írású nyelvek közül az orosz, a görög és a kínai szavak és nevek átírására (290—312. §) vonatkozóan. A kínai írásmódra ez a szabályzat csak néhány általános alapelvet ad, részletesen külön kiadvány tárgyalja (A kínai nevek és szavak magyar átírása, Budapest, 1952). Hogy ezek a szabályok nemcsak helyesírási, hanem nyelvhelyességi kérdésekben is állást foglalnak, arra példa az a szabály (307. §), amely az ógörög szavak görögös, nem pedig latinus írásmódját mondja ki helyesnek. A Magyar Tudományos Akadémia helyesírási bizottságának munkabizottságai ezen kívül most-készítik elő számos ázsiai nyelv szavainak és neveinek írásmódját (lásd BETHLENFALVY 1964.) Tudomásom szerint most készül az arab szavak és nevek magyar átírásának szabályzata is. Az egyre több világrészt, ill. népet, nyelvet felölelő írásmódrendezést maga az élet követeli meg: a világesemények következtében mind a napisajtó, mind a tudománynépszerűsítő irodalom, de még az ügyiratkezelés és a magánlevelezés is egyre többet foglalkozik e hazánktól igen távoli népekkel, említi az ott élők neveit, a földrajzi neveket, és ír le egyes szavakat, kifejezéseket, míg a múlt században vagy még évtizedekkel ezelőtt is csak egy-egy napihír vagy egy útleírás során került a sajtóba egy-két ilyen idegen szó vagy név, és az írásmód alkalmi és következtelen volta senkinek sem tűnt fel. De a magyar nyelvű tudományos irodalom is mindinkább igényli az általános írásrendezést. Orientalisztikánk ma már nemcsak idegen nyelven íródik, és nemcsak az áltáji nyelvekre korlátozódik. Néhány év óta pedig kialakulóban van a hazai (és magyar nyelvű) afrikanisztika. Az afrikai nyelvek osztályozásának problémái c. tanulmányomban (FODOR 1965) kerültem szembe először jelentős írás gondokkal, s az ott alkalmazott megoldást (41) nagyon is ideiglenesnek tekintettem és tekintem.

A nem tudományos irodalomban (népszerűsítő munkák, napisajtó stb.) elburjánzott mai összevisszaság még inkább megköveteli az átfogó rendezést.

2. Az afrikai nevek és szavak magyar írásmódja Az írásmód rendezésének köre

Az afrikai nevek és szavak írásmódjának problémája az eddigi részszabályokhoz viszonyítva jóval heterogénebb természetű, ti. az afrikai nevek és szavak több száz, igen gyakran egymástól teljesen különböző nyelvhez tartoznak. Hogy mégis egy szabályzat alá kerülnek, annak csak gyakorlati okai vannak: a nyelvi anyag legnagyobb része tudományos szempontból úgyszólván feldolgozatlan (általánosan, nemcsak a még zsenge hazai afrikanisztikánk szempontjából), az adatok jó része csak angol, francia és német (legfeljebb még olasz, spanyol vagy portugál) nyelvi közvetítés útján vált közismertté.¹

Mindenekelőtt tisztázni kell az „afrikai” tárgykör fogalmát. Ide tulajdonképpen a fekete-afrikai nyelvi terület anyaga tartozik. Illetékesség hiánya miatt nem foglalkozhatunk a szemita és hamita anyaggal, tehát az arab, egyiptomi, a berber, a kusita és az etióp (amhara, tigré, tigrinya stb.) szavakkal és nevekkal (az arab — mint említettem — külön szabályozás tárgya lesz), de az Afrika földrajzi területéhez tartozó madagaszkári indonéz nevek és szavak írásmódjának kérdése sem vonható bele ebbe a rendezésbe. Persze a tulajdonképpen afrikai név- és szóanyag rendezése sem választható el mereven a szemita-hamita, főképpen az arab szabályzat alapelveitől és egyes részletmegoldásaitól, hiszen számos fekete-afrikai név tulajdonképpen arab földrajzi névvel függ össze, pl. a teisz-um-danab nyelv. Azonkívül az arabban és sok afrikai nyelvben előforduló hangszalagzárhang jelölése egyformán oldandó meg mindkét szabályzatban, akár ‘ jellel, akár anélkül, pl. El-Alamein neve ‘ jel nélkül van írva az Új Magyar Lexikon 6. kötetében (677. lap), El-‘Alamein alakban az egyik világtérképen (Politikai és Gazdasági Világatlasz. Budapest 1961.).

A rendezendő szó- és névanyag soknemű, de főleg tudományos szempontból egyenetlenül feldolgozott volta, továbbá az arab anyag írásmódjának rendezéséhez való igazításának követelménye miatt az afrikai nevek és szavak magyar írásmódjának szabályzata mind alapelvei, mind részletmegoldásai tekintetében csak ideiglenes jellegű lehet. A mellékelt névanyagban kérdőjellel jelöltem azokat a javaslatokat, amelyek még ennél is kevésbé tekinthetők végleges megoldásnak, mivel ismereteink bővülésével, továbbá az arab anyagra vonatkozó szabályzat megjelenésével okvetlenül módosításra szorulnak.

3. Az afrikai írásrendszerek főbb sajátosságai

Az afrikai nevek és szavak magyaros írásmódjának kérdése — mint már utaltam rá — részben nyelvhelyességi probléma, (tágabb értelemben véve), ti. ki kell választani az alakváltozatok közül egyet vagy többet, amelyet magyar névként fogadunk el, részben pedig a szoros értelemben vett helyesírási kérdés. Mivel a tulajdonképpen afrikai nyelvek között a latin írás a XIX. század derekától kezdve általános lett (már ti. amelyik nyelvnek gyakorlati

¹ A rendezést nálunk egy bizottság végzi, amelynek munkájában afrikanista nyelvész és néprajzos, geográfus és magyar nyelvhelyességi és helyesírási szakember vesz részt. E javaslatot a bizottság számára készítettem el.

írásrendszere van), és kiszorította a korábbi arab írást, ezért átírási vagy át-betűzési kérdések nem kerülnek szóba, tehát lényegében az idegen nevek és szavak magyaros írásmódjáról szóló általános helyesírási elveket kell speciális anyagunkra is alkalmazni.²

A latin írású anyag három részre osztható:

1. a fentebb említett nyelvek, amelyeknek néhány évtizede gyakorlati célra alkalmas és általánosabban használt írásuk van, sőt viszonylag értékes irodalmi műveket jelentetnek meg rajtuk. Ezeknek a nyelveknek a száma kevés, a legfontosabb a szuahéli és a hausza, továbbá a lingala, a joruba, a bambara, az eve, a tvi, a fulbe (szudáni nyelvek), a duala, a zulu (bantu)³ stb.;

2. azok a nyelvek, amelyeknek írásrendszere gyakorlati szempontból csekély jelentőségű, legfeljebb bibliafordítás vagy még néhány vallásos tárgyú mű jelent meg e nyelveken, vagy éppenséggel semmi, ezzel szemben nyelvtudományi és etnográfiai célra használt fonetikus írásrendszert vagy rendszereket dolgoztak ki számukra, s több tudományos munkában alkalmazták őket. Ilyen nyelvek: a dagomba, a grebo, a szuszu, a temne, a volof (szudáni nyelvek), a ndebele (bantu) stb.;

3. ebbe a csoportba tartozik az afrikai nyelvek túlnyomó többsége. Itt semmiféle írásrendszer nincs; ha tudományos feljegyzések történtek is, azok valamely fonetikai ábécé alkalmazásával készültek, vagy ezek valamelyikének a szerző által történt egyéni módosításával, mint pl.: az avatime, az avikam, a guang, a kaszonke, a ngbaka, a sziti (szudáni nyelvek).

A 2. és 3. csoportba tartozó nyelvekre alkalmazott fonetikus írás jeleiben, de még az első csoportba tartozó nyelvek jelrendszerében is (a bantu nyelveket, főleg a szuahelit kivéve) az Association Phonétique Internationale szellemében alkalmazott és betűtípusait az afrikai nyelvek sajátos hangjaihoz módosított afrikai fonetikus ábécé körvonalai mutatkoznak meg, vagyis bizonyos jellegzetes hangjelölés fellelhető bennük, ilyen pl. a magyar ábécében nem szereplő *o* az *o*-nál nyíltabb, a *mi* labiális *a* hangunkkal lényegében azonos hangot jelölő betű, és a *β* a bilabiális implozív zöngés zárhang jelölésére, amelyet azért sok munkában és némely gyakorlati helyesírásban egyszerűen *gb*-vel írnak. Az afrikai fonetikus írás sokkal kevésbé egységes, mint a szláv fonetikus írás, és még kevésbé lehet állandó, hiszen az afrikai nyelvek tudományos igényű feldolgozása fonetikai szempontból is a jövő feladata, ugyanakkor az eszközfonetikai úton alkalmazott egyes újabb részletkutatások (amelyek természetesen modern fonológikus szemléleten is alapulnak) számos esetben módosítják a korábban WARDnak, WESTERMANNnak és az afrikanisztika más úttörőinek (kezdetleges eszközzel vagy csak fül útján észlelt) az egyes hangok akusztikai természetére vonatkozó megfigyeléseit.

A cikk végén közlök egy táblázatot, amely az afrikai nyelvek hangjainak magyar átírását tartalmazza. A hangszalagzárhangot ideiglenesen *j* jellel jelöltem a táblázatban.

² Meg kell jegyezni, hogy néhány afrikai népnek van — európai, ill. az arab írás hatására vagy csak ösztönzésére — kifejlesztett saját írásrendszere, mint pl. a vai szótagírás és a bamum ideografikus írás, ezeknek a gyakorlati jelentősége csekély, sőt a technika és a kultúra fejlődése kihalásukat fogja okozni, így a szabályzat kidolgozása során szükségtelen figyelembe venni őket.

³ A továbbiakban a neveket — ha nem szükséges valamely átírást idézni — az általam javasolt magyaros alakban írom.

A táblázatban szereplő fonetikus jelek egy része, pl. W^+ , LADEFOGED (1964) egyéni jelölése. LADEFOGED munkája éppen az, amely a legmodernebb és legalaposabb a nyugat-afrikai nyelvek hangrendszerére vonatkozóan. S mivel a legjellegzetesebb fonetikai eltéréseket (a dél-afrikai nyelvek csettintő hangjait kivéve) éppen Nyugat-Afrikában találjuk meg, célszerű volt az ő munkáját alapul venni. Persze nem Ladefoged módosított betűtípusai kedvéért készült a táblázat, hanem inkább az általánosabb fonetikai jelek kedvéért, főleg annak a bemutatására, hogy a megfelelő afrikai hangok helyett milyen magyar helyesírási betűtípus volna alkalmazható. Ami a csettintő hangokat illeti, az általánosan elfogadott jelölés az alábbi: /= dentikoronális vagy alveolo-koronális, == prepalatális-predorzális, != mediopalatális-koronális és /= laterális csettintő hang. A helyesírási szabályzat 282. §-a szerint tehát vagy így, vagy a // = féle jelek elhagyásával pusztán az alapbetűtípussal írjuk magyarosan az illető szavakat.

A táblázat, illetőleg az említett alapelv azoknak az afrikai nyelvű szavaknak a magyaros átírására vonatkozik, amelyeket közvetlenül valamely tudományos igényű munkából vagy élőnyelvi közlésből veszünk át, de nem tudományos igényű munkában kívánunk alkalmazni. Az előbb említett 1. csoport nyelveinek valamelyikébe tartozó szavak átírása e táblázat segítségével vagy leggyakrabban anélkül, a helyesírási szabályzat általános elveinek alkalmazásával könnyen megoldható. Ez vonatkozik elsősorban a szuahéli szavak magyaros írására. Itt csupán egyetlen nehézség a ' jel, amelynek hangértéke tulajdonképpen nincs. A hiányjel a szuahéliben a *ng'* betűcsoport hangértékét módosítja *ng* hangértékről mediopalatális nazálisra, pl. *ng'ombe* 'tehén'. Tehát e jel a magyaros írásban vagy megmarad, vagy elhagyjuk.

4. Az afrikai szavak magyaros írásmódja

Az afrikai szavak igen nagy része azonban nem tudományos átírásból vagy közvetlen élő megfigyelésből kerül vagy kerülhet a sajtóba, hanem közvetett úton, mégpedig angol, francia vagy más nyelvű átírások útján. Mint-hogy ezekben az esetekben az eredeti hangértéket visszaállítani legfeljebb csak az illető nyelvet jól ismerő és fonetikailag képzett személy tudja, ezekben az esetekben két eljárás lehetséges:

1. vagy megtartani és filológiai hűséggel követni a közvetett idegenes írásmódot, az illető szavat vagy kitélt idézőjelbe téve,

2. vagy a szóban forgó nyelvi közlést angol, francia vagy más nyelvű szónak tekintve meghonosodott magyar szóként írjuk át, tehát az idegenes helyesírást megszüntetjük, a francia *ou* helyett *u* betűt, az angol *sh* helyett *s* betűt stb. írunk. Ezzel az eljárással az eredeti afrikai hangalaktól még meszebb kerülünk ugyan, de az idegen nyelven nem vagy kevéssé tudó számára megkönnyítjük az olvasást. Persze csak annak célszerű ezt az írásmagyrosítást elvégezni, aki angolul, franciául stb. jól tud. Még ebben az esetben is tanácsos az illető szót idézőjel közé tenni. Nem kétséges, hogy ha különböző idegen nyelvű forrásból írjuk át ugyanazt az afrikai szót, akkor olyan eltérések keletkezhetnek a különböző magyrosítások közt, hogy a két vagy több alak azonoságára nehéz lehet ráismerni, de ez végeredményben az 1. eljárás esetében is előfordulhat. A gyakoribbá váló szavak és kifejezések egyöntetű írása később aztán magától kialakulhat.

5. Az afrikai személynévek írásmódja

Az afrikai szavak írása jelenleg inkább elméleti, mint gyakorlati jellegű kérdés. Nem áll ez a nevekre vonatkozólag.

Ami a személynévek kérdését illeti, itt is csak ideiglenes szabályzat állítható fel. Amíg ugyanis az afrikai honi nyelvi sajtó annyira meg nem erősödik, hogy közvetlenül tőlük nem kapunk hírsanyagot, addig a személynévek, túlnyomó többségben politikusok és más közéleti személyiségek nevei, jobbra francia, angol, orosz stb. forrásokon keresztül kerülnek hozzánk.

Sok nem arab országból való afrikai személynék is arab jellegű neve van, ezek magyaros írásmódjára az arab átírási szabályok fognak vonatkozni. Az európai jellegű személynévek gyakran vegyes jellegűek, keresztnévül sokszor az európai népeknél szokásos keresztnévek használatosak angol, francia stb. helyesírással, míg a családnevek közül sok nem európai, hanem afrikai jellegű akad. Persze a keresztnévek között is előfordul afrikai jellegű. E vegyességnek sajnos a magyaros írásmódban is szükségszerűen vissza kell tükröződnie. Nem volna helyesírelhető a François, John stb. jellegű neveket megmagyarosítani és Ferenc, János stb. nevet írni csak azért, mert a vezetéknévet magyaros helyesírással írjuk át. Ezekre az afrikai vezetéknévekre az idegen közvetítéssel hozzánk érkezett afrikai szavak átírására érvényes szabály alkalmazható. Tehát vagy meghagyjuk őket angolos, franciás stb. alakban, vagy átírjuk őket magyaros alakban. Az ismert és nyomtatásban előforduló afrikai személyek nevét inkább magyarosan kellene írni, hiszen a helyes kiejtést (mármint az angolt, a franciát stb.) könnyű megállapítani. Javasolom tehát, hogy Kwame Nkruma és nem Kwame Nkrumah, Szeku Turé, nem Sékou Touré alakban írjuk ezentúl a ghanai, illetőleg a guineai politikus nevét a kongói politikus, Csombe nevének írásmódjához hasonlóan. A francia szóvégi *é* betűt — eltekintve az előbb említett államférfi nevétől, amely már nálunk (a kiejtésben is) *é* végződésével honosodott meg — bátran írjuk át *e* jellel, mert ez a legtöbb esetben inkább nyílt *e* hangot jelöl. Vigyázni kell azonban, hogy az orosz átírásból hozzánk kerülő afrikai neveket az „eredeti” angol, francia stb. alakkal egyeztessük.

6. Az afrikai földrajzi nevek magyaros írásmódja

A földrajzi nevek kérdésével itt nem kívánok részletesen foglalkozni. Ez annyira sokrétű és bonyolult probléma, hogy meghaladja ennek a javaslatnak a kereteit még az alapelvek kidolgozása szempontjából is. Másrészt pedig illetékesség hiányában sem szólhatok hozzá. Tudomásom szerint az afrikai földrajzi nevek geográfiai szempontból sincsenek megnyugtatóan rendezve és az UNESCO a közeljövőben indít el egy ilyen irányú nemzetközi munkát. Hazánkban az Állami Földmérési és Térképészeti Hivatal égisze alatt működik egy földrajzinév-bizottság, amely többek között az afrikai földrajzi nevek magyar térképeken alkalmazott átírását hivatott szabályozni. Ennek a bizottságnak egy állandó magyar nyelvhelyességi és helyesírási szakértő tagja is van, jelenleg Szathmári István személyében. A hivatalos térképészeti elnevezések és írásmód azonban nem mindig azonos a mindennapi földrajzi elnevezésekkel és írásmóddal. Ugyanakkor az afrikai nyelvi és néprajzi névanyag gyakran szorosan összefügg földrajzi nevekkkel, hogy csak a „csadi” vagy „csádi” nyelv-

veket említsem. A magyar földrajzi névhasználat és írásmód egyenetlenségére vonatkozólag lásd korábbi megjegyzésemet. (FODOR 1965: 40.) A „csadi nyelvek” vagy „adamauai nyelvek” elnevezés, amely főként nyelvtudományi terminus technicus, nyilván a földrajzi névből származik. Vannak esetek, amikor a viszony fordított vagy legalábbis nem tisztázott. Ez vonatkozik a „logone” nép- és nyelvnev, illetőleg a „Logone” folyó nevére.

Okvetlenül szükséges tehát, hogy a legfontosabb afrikai földrajzi névanyag magyaros elnevezésének és írásmódjának alapelveit illetékes szakemberek kidolgozzák. A legnagyobb nehézséget az elnevezések heterogén volta okozza, pl.:

angol:

Adamawa
Algeria
Benue
Cairo
Cameroon
Chad
Guinea
Marocco
Senegal
Sudan
Timbuktu
Ubangi

francia:

Adamaoua
Algérie
Bénoué
Le Caire
Cameroun
Tchad
Guinée
Maroc
Sénégal
Soudan
Tombouctou
Oubangui

7. Az afrikai nyelvek és népek megnevezéseinek írásmódja

A továbbiakban rátérek a nyelvészeti (és néprajzi) vonatkozású névanyag, tehát a nyelvek és törzsek nevei magyaros írásmódjának kérdésére. Az államneveken, a fontosabb földrajzi neveken, a személyneveken kívül ez az anyag szerepel leginkább a napisajtó, a tudománynépszerűsítő munkák és fejlődő afrikanisztikánk tárgykörében, és már csak az utóbbi szempont is megkívánja a probléma rendezését.

7.1. Az afrikai nyelvek és népek megnevezéseinek néhány jellemvonása; a soknevűség és az egyalakúság

A nyelvi és törzsi neveket egy anyagban kell tárgyalni, minthogy a két név nem mindig különbözik egymástól. Mivel azonban a kettő gyakran mégsem azonos, sőt olykor egészen más, az együttes tárgyalás során meg is kell különböztetni a kettőt (ill. jelezni kell a kétfajta név egybeesését), ha adatunk van rá.

A másik fontos kettősség az afrikai nép- és nyelvnevekben a saját és az idegen elnevezés különbsége, amely Afrikában éppen úgy megvan, mint Európában.

A két említett megkülönböztetésnek azért hangsúlyozom a fontosságát, mert tulajdonképpen ez a kettő a forrása az afrikai nyelv-, ill. népnevek olyanira jellegzetes sajátosságának, a soknevűségnek, vagyis a nevek poli-

nimiájának. Igaz, hogy ez a jelenség más kontinensen is megtalálható, csak hogy ott sokkal kisebb a változatok száma. A „magyar” nép-, illetőleg nyelv-név saját név, bár a román, cseh, szlovák, szerb-horvát (megfelelő fonetikai különbséggel) is ezt használja, de más idegen népeknél előfordul az egy forrásból eredő „ungarisch, ungherese, hongrois, hungarian” stb., és a megint más forrásból származó „wegierski, vengerskij” (igaz, hogy végeredményben ezek is az előbbivel rokonok, tehát az „onogur” népnévre mennek vissza). Ehhez a példához hasonlóan egész Európában ritkán találunk azonnal fel nem ismerhető különbségeket a változatok között; nem beszélve arról, hogy a saját és az idegen elnevezés, a nyelv- és a népnév különbsége (ha van ilyen, pl. „oszt-rák” nép, de „német” nyelv) világosan felismerhető és könnyen kimutatható.

Nem ez a helyzet Afrikában, azaz Afrika északi részében, ahol a szudáni-nak vagy szudán-guineainak nevezett népek élnek. Itt általában egymás szomszédságában, falu falu mellett vagy nagyobb városszerű településeken belül (olykor ténylegesen keveredve) utcarész utcarész mellett sokféle egymással rokon, egymás nyelvét értő vagy nem értő, és egymással nem rokon törzsek élnek, amelyek különféleképpen nevezik egymást. A nevek sokféleségét még az a körülmény növeli, hogy egy-egy népnek többféle csoportja (más-más nyelvjárás) másként nevezi magát vagy az egész népet. A „szongai” nép saját neve pl. *sōŋai kine* 'a szongaiok nyelve', de gyakran mondják így is: *koira kine* 'az ország nyelve', a nyugati nyelvjárásokban a nyelv neve viszont: *jene kine* 'Dzsenne nyelve'.

Az európai gyarmatosítók szintén névadókká váltak, hogy átvettek a sokféle (általuk nem mindig megkülönböztetett) névből egyet vagy kettőt, s e nevek nem mindig azonosak a nép saját elnevezésével, sőt olykor egyaránt vonatkoznak a népre és a nyelvre. Az európaiak nem egységes nép, francia, angol, spanyol, portugál (az első világháború előtt még német) gyarmatok keletkeztek, amelyeknek határai nem estek egybe az etnográfiai határokkal, következésképpen ugyanarra a nyelvre és népre gyakran más nevet talált az angol, mint a francia vagy a német; de még haugyan az volt is a név, más hangalakban hallotta vagy írta át saját helyesírása szerint, vagy a legtöbb esetben legalább helyesírási különbség választja el ezeket a neveket egymástól.

Rá kell mutatnom, hogy az afrikanisztikai tudományos irodalom sem egységes a nyelv- és népnevek használatában, hanem országonként más-más elnevezés járja vagy legalábbis szokásosabb. A „Fulani” inkább az angol, a „Fulbe” inkább a német, a „peul” a francia afrikanisztikai irodalom terminus technicus. Természetesen azért a szudáni népek közt is vannak olyanok, amelyeknek csupán egy vagy néhány nevük van, amelyeknek funkcióját jól ismerjük, ilyen a „hausza”, a „joruba”, a „maszai” stb.

Az idegen és a saját névváltozatoknak tehát gyakran egész raját kapjuk ugyanarra a nyelvre vagy ugyanarra a törzsre vonatkozóan. Mivel az egyes népek nem mindig élnek jószomszédi viszonyban egymással, nem ritkák a „hivatalosabb” elnevezésen kívül adott ragadványnevek sem, amelyeket még az európaiak is tetézték olykor. Ilyen pl. az „idzso” nyelvre az angol „bonny”, a „zande” népre a „nyamnyam”. Érdekes példa minderre a „fulbe” név sokféle álfajának elterjedése (FODOR 1965: 44):

„A fulbe nyelv a saját elnevezés szerint *puľar* (*puľal*, *puľhal*) a *puľ* tőből; a nép neve *ful-be* tulajdonképpen többes szám, az egyes számú alak

pul'o (*pullo*), s a tudományos irodalomban a németek inkább ezt a többes számú népnévi alakot használják. A francia tudományos irodalomba általában a *peul* alak került be, ez tulajdonképpen a *pullo* alakból származik nagyon hibás hanghelyettesítés útján. Az afrikai francia lakosság hatására még egy, népetimologikus elnevezés használatos, a *toucouleurs*. Ez emlékeztet e nép változatos embertani alkatára, amely a testük színében is megmutatkozik, a sötétebb szürkétől, feketétől az európaiakkal majdnem azonos világosabb fehér színig. De a név a *tokolor* szóból származik, és a volofok hívják így a fulbékát (valószínűleg a *tekruri* 'szudániak' névből). A fulbékát a mande nép *fulahi* (*fila*, *fula*) néven hívja, a kanuriak *filata* néven nevezik, a hauszák ugyancsak *fulani* vagy *fulawa* néven. És ha egy-egy nép nemcsak egy nyelvtani elemmel vagy a „nyelv”, ill. „nép” szóval különbözteti meg saját nyelvét vagy nevét, mint pl. az „avatime” nyelv- és népnév esetében (lásd a szótári részben az „avatime” címszót: a saját nevük a nyelvre *siyase*, a népre *kedemny*e vagy *kanema*; a tudományos irodalomban a legelterjedtebb az „avatime” név, utána a „kemonie” név a nyelvre és népre egyaránt alkalmazva), nem minden szomszédja ismeri, és főleg az afrikanisztika eddigi színvonalán a kutatók sem mindig ismerik ezt a különbséget. Így fordulhat elő aztán, hogy egy-egy esetben ömlesztve kapunk egy sereg elnevezést, amelyet nem tudunk a kétfajta különbségtétel szerint szétválasztani. Ez vonatkozik pl. az Észak-Tanganyikában élő „tatoga” népre, amelynek nevei MURDOCK (1959: 331) szerint: *tatoga*, *datoga*, *mangati*, *taturu*.

A nevek sokféleségének nem egy esetben más oka is lehet, ti. hogy a sok név két népet, ill. nyelvet takar, de hiányos ismereteink eddig egy egységként tartották őket számon. Ez vonatkozik talán a „bozo” — „szoninke” és a „kotoko” — „logone” névkettősség esetére.

Más a helyzet az Afrika déli felén élő bantu népek közt. Az előbb vázolt települési összevisszaság előfordul ugyan ezen a területen is, de a bantu népek nyelvének általános szerkezeti egysége következtében az elnevezések különbsége légfeljebb néhány fonetikai változatban mutatkozik meg. Ami a tulajdonképpeni soknevűség, az nem más, mint a nép és a nyelv nevének különbsége, amely általában két prefixumnak, a népet jelentő **ba-* (többes számú alak) és változatainak, ill. a nyelvet jelentő *ki-* és változatainak különbsége. Az elnevezési sokféleség tehát a bantu neveknél lényegesen egyszerűsödik a mi problémánk szempontjából, azonban annyiival bonyolultabb a helyzet, hogy a hozzá nem értés további alakváltozatokat gyártott úgy, hogy e neveket felváltva használták és terjesztették el prefixumos és prefixum nélküli alakban, sőt nemegyszer a prefixumot megfordított jelentési értékben, tehát a *ki-* féleségeket népnévi és a *ba-* féleségeket nyelvnévi használatban. A magyar nyelvhelyesség szempontjai inkább azt követelnék meg, hogy magyaros formában csak a prefixum nélküli alakot írjuk le. Sajnos, mivel a prefixumot a laikus nem mindig tudja leválasztani a tőtől, pl. a „szengo” — „loszengo” esetében, ezért a prefixumos használatot teljesen eltiltani nem lehet. Vagylagosan eltűrhetjük tehát a megfelelő prefixumos alakot, ha utána nem tesszük ki magyarul, hogy „nép” vagy „nyelv”, tehát nem mondjuk, hogy „szeszuto nyelv” vagy „baszuto nép”, hanem csak „a szeszuto” vagy „a baszuto”, és ha a prefixum lehetőleg zárójel között közvetlenül, kötőjel nélkül csatlakozik a kisbetűvel, nem pedig (külföldi szokás szerint) a prefixumot és a tövet is nagybetűvel író alakhoz, pl.: „(ki)szuahéli”, „(va)sambala”, nem „KiSzuahéli” vagy „Va-Sambala”.

Nagyon érdekes, hogy a bantu csoport névtani szempontból is mennyire egységesnek és az előbbi nyelvcsaládtól mennyire különbözőnek mutatkozik.

A harmadik rendezést kívánó csoport csak néhány névből áll. Ez a busmanok, hottentották és más velük talán rokon nép és nyelv nevét tartalmazza. Ennek a nyelvcsaládnak tudományos összefoglaló neve „koin” vagy „koisan”. Alakváltozatok itt is előfordulnak, de számuk nem jelentős. Az egyetlen nehézséget némely ide tartozó név kezdő csettintőhangjának írása, amelyre vonatkozóan már az előbb javaslatot tettem.

Az afrikai nép- és nyelvnevek másik jellegzetessége a nevek egyalakúsága, homonimiája, a terminus technicus eredeti, szűkebb jelentésében. Ennek három fajtája van. Az egyik az, amikor két különböző törzsnek vagy nyelvnek a neve teljesen ugyanaz. Mivel a polinimia jelensége folytán többnyire nem egy, hanem három-négy, sőt több neve van mindegyik etnikai egységnek, ide csak azt az esetet veszem, amikor a legismertebb nevek azonosak, vagy amikor a szóban forgó egységeknek valóban csak egy-két neve van, s ebből a legtöbb azonos, ill. csak egy-egy a nem azonos nevű. Ilyen pl. a Nigériában élő „baza” nép, amely talán „baza-komo” és „baza-kaduna” ágból áll. Ez a név azonos a Libériában élő „baza” vagy idegen néven „gbaza” nép nevével.

A második csoportba azok a nyelvek és népek tartoznak, amelyeknek több neve közül csak egy azonos. Ilyen pl. a Togóban és Dahomeyban beszélt „logba”, amelynek másik neve „legba” azonos a Togóban élő „logba” nép nevével, amelynek ez nem saját neve.

A harmadik típusba azokat a soknevű nyelveket, ill. népeket soroltam, amelyeknek egyik neve fonetikailag nagyon hasonló, bár nem teljesen azonos. Pl. az Elefántcsontparton beszélt „avikam” egyik idegen neve „gbanda” majdnem azonos a Libériában beszélt „bandi” másik saját nevével, a „gbande” alakkal, továbbá a tőlük jóval keletebbre élő „ngbandi”, ill. „gbandi” nép nevével.

Ha most ennek a homonimiának az okait vizsgáljuk, akkor ismét három csoportot állapíthatunk meg.

Az első a véletlen hasonlóság vagy azonosság esete. Ez nemcsak az afrikai nyelvek és népek körében fordul elő, hanem a világ valamennyi nép- és nyelvneve közt kimutatható, pl. a bantu „tonga” név hangzásra lényegében azonos a polinéz nyelvcsaládba tartozó „tonga”, másképpen „rarotonga” névvel, de ilyen a bantu „lolo” és a tibeti-burmai nyelvekkel rokon „lolo”, a madagaszkár (indonéz) „bara”, a tibeti-burmai nyelvek közé tartozó „bara” és a dél-amerikai indián „bara” (Bará) nyelvjárás; nem beszélve arról, hogy a szudáni „bola” nyelvnek is van „bara” névváltozata.

E jelenség magyarázata ugyanaz, mint azé a jelensége, amikor nem rokon nyelveknek számos ugyanazon vagy rokon jelentésű szava hasonló vagy azonos hangalakú. A világ kb. 3000 nyelvileg különböző népének tízezernyi nyelv- és törzsneve között a többség csak három-öt hangból tevődik össze, s ilyen esetben a véletlen azonosság statisztikailag is kiszámítható.

A második csoportba azok a nevek tartoznak, amelyek közt genetikus kapcsolat lehetséges, vagyis a két nép, ill. nyelv rokon származású. Ez nyilvánvaló az egymással egy szűkebb rokonsági fokba tartozó „ronga”, „szonga”, „tonga” bantu nyelvek közt, és feltehetően vonatkozik az ugyancsak bantu „nkonde” — „nkundo”, „honde” — „hunde”, „konde” — „kondo” — „kondzso”, „kutu” — „kundu”, „mbunda” — „mbundu” nevek alaki hasonlóságára.

A szudáni népek számos csoportjában a genetikus kapcsolatok nincsenek kellőképpen tisztázva, azért itt inkább csak találgatásokra vagyunk utalva. Ha az afrikai névkutatás stúdiuma megerősödik, a nyelvészeti módszerekkel vállvetve segítheti a genetikus összefüggések kihámozását. Nem lehetetlen, hogy némely esetben éppen a nyelv-, ill. népnevek azonosságának megállapítása lesz a legnyomósabb érv két nyelv rokonságának bizonyításában, bár a fordított esetre inkább számíthatunk. Sajnos egyelőre még messze állunk ettől.

Hadd említsünk néhány példát a szudáni névhomonimia köréből. Ezek közül több esetben csak egy-egy elnevezés homonim.

Példának lehet hozni az Ugandában beszélt „acsoli” nyelvet, amelynek másik neve, a „gang” homonim a Togóban, ill. Dahomeyben beszélt két nyelv közös nyelvével, a „gan”-nal, amelyek közül az egyiknek az „adangme”, az utóbbinak a „padogo” egy másik ismert neve. A „gan” helyes ejtése *gã*. De homonim névnek számít az utóbbi két néptől északra élő „guang” nép neve is, bár igaz, hogy saját nevük „agbanyito” a nyelvre és „ngbanya” a népre. Az, hogy a „mande” nyelvcsaládba tartozó egyik nyelv neve „mende”, nyilvánvalóvá teszi a két név közötti genetikus kapcsolatot. A továbbiakhoz még csak példaképpen sorolok néhány olyan nyelvet, amelyek külön csoportba tartoznak, s a csoportok rokonsága nincs bizonyítva, viszont nevük hasonló: „bazari” — „bazari” — „basziri” (másik neve: „szere”); „kposzo” („akposzo”) — „kpoto” („okpoto”); „bari” — „barea” — „barein”; „tem” (egyik idegen neve „temne”) — „temne”; „masza” — „maszai”; „gola” — „golo” stb.

Ezek a példák mindkét esetre vonatkozhatnak. Alapos kutatás nélkül lehetetlen eldönteni, hogy a fenti példák közül melyik homonimia alapul a véletlenül és melyik a genetikus rokonságon. Az első példából a togo-dahomeyi két „gan” név alighanem genetikusan rokon, míg az „acsoli” nép másik neve, a „gang” és „guang” talán sem egymással, sem az előbbi kettővel nem rokon, s a nevek összecsengése pusztán véletlen. Természetesen mindkét feltevés csak „ránézésen” alapul.

A harmadik eset tulajdonképpen szintén azonos az előbbi csoporttal, de a bizonytalanságnak olyan nagy fokával állunk szemben, hogy külön kell kezelni őket. Itt ugyanis a neveknek az illető népekkel vagy nyelvekkel való azonosítása sincs megfelelően végrehajtva. Legjobb példa erre az „amadi”, „madi” nevek esete. Ismétlem itt egy előbbi munkámban mondottakat (FODOR 1965. 84):

„A továbbiakban néhány olyan példát említek meg, amelyekben a nyelv egyeztetése nehézségekbe ütközik ill. más szerzők másként határozzák meg a nyelv egységét.

Ilyen a közép-szudáni *moru*, *avukaja*, *madi* és *mittu* nyelv ügye. GREENBERG (1963: 109) ezeket a 4. alcsoportban sorolja fel a *mittu* kivételével, amely a felsorolásban nem szerepel, hanem csak a táblázatban van említés róla. DELAFOSSE (MEILLET—COHEN 1952: 773, ill. 778) elég bonyolult helyzetet tár elénk. A *moru*, ill. *amadi* néven számon tartott nyelvről azt írja, hogy nem szabad összetéveszteni a *mittu* nyelvvel, amelyet szintén hívnak *amadi*-nak, de az ubangi-csoportba tartozik. A *mittu* többi neve az *amadi*-n kívül *abukaja* vagy *avukaja* vagy *mittumadi*, de *moru*-nak is mondjuk. Végül a *madi* nyelvről azt mondja (1952: 774), hogy nem tévesztendő össze a *moru*-val; egyébként ez a *madi* a DELAFOSSE-féle nilus-kongói nyelvek csoportjába tartozik. DELA-

POSSE tehát három nyelvnek tartja azt, amit GREENBERG négynek, de nehéz megállapítani, hogy a két szerző felfogása hogyan egyeztethető össze.”

Ahogy a polinímia esetét olykor csak az írásváltozatok sokfélesége szaporítja (*jur* — *giur* — *diur*), a homonímia esetei közt is sok olyan akad, amelyben talán nagyobb különbség mutatkoznék az alakok közt, ha az írásváltozatok (amelyek aligha alapulnak a kiejtés fonetikai hűségű tükrözésén) nem bonyolítanák össze. Ez vonatkozik talán a „gbandi — ngbandi” nyelvek neveinek hasonlóságára.

Nagyon is feltehető, hogy a későbbi, korszerű adatgyűjtésre támaszkodó kutatások során számos alaki azonosság vagy hasonlóság megszűnik, ugyanakkor több más homonímia keletkezik.

7.2. Az afrikai nyelvek és népek megnevezéseinek magyaros írásmódja és a nyelvhelyességi szempontok

Ami mármost a magyaros írásmód, és a nyelvhelyesség szempontjait illeti, nyilvánvaló, hogy a nevek sokféleségét nem lehet figyelmen kívül hagyni. Lehetetlen egy alakot vagy akár kettőt (egyet a nyelv, egyet a nép nevéül) kiválasztani, s csupán ezeket megtenni magyar elnevezésként, amikor nem tudjuk pontosan, hogy az illető nép milyen nevet használ, vagy ha igen, az európai nyelvek és nemzetközi afrikanisztikai irodalom nem őket használja, illetőleg országonként más-más nevet használ. Nem választhatunk ki tehát csak egyet, ill. kettőt a nyelv és a nép egyedül helyes, magyaros nevéül, amikor ennél sokkal több van általános használatban. Bizonyos mértékig irányadó kell hogy legyen a nép saját megnevezése, amikor ez ismeretes. Nem helyezkedhetünk arra az alapra, hogy az idegenek által használt nyelv- és népnév a helyesebb, ahogy ez az elv európai vonatkozásban sokáig joggal egyeduralkodó volt. Ugyanis ezért tartjuk helyesebbnek, ha a németek bennünket magyarokat „ungarisch”-ként neveznek nem „magyarisch”-nak, amely valóban kissé gúnyos és sértő hangzása az illabiális *a*-val és *dj*-vel való kiejtésben. De ma már Európában sem érvényesül ez az elv a legújabbban nemzetté váló népek szubjektív érzelmei miatt. Az nem vitás, hogy a „tót” név a „szlovák” helyett ma már kizárólag gúnyos és rosszalló telítettségű a magyar fül számára is, holott kétségtelen, hogy a szó keletkezésekor semmiképpen sem volt az. De az Európától távoli népek közt a vietnamiak a korábban az idegenek által használt és a tudományos irodalomban is elterjedt „annami”, „annamita” nevet helytelennek, sőt sértőnek találják, ezzel szemben az ő saját nevüket, a „Vietnam” és „vietnami”-t hallják szívesebben az idegenek ajkáról. Ilyen jellegű tendenciák Afrikában is vannak.

Am az is kétségtelen, hogy nem indulhatunk ki a magyar névadáskor csakis ebből a szempontból egyrészt, mert kevés kivétellel nem ismerjük az illető nép viselkedését erre vonatkozólag, másrészt azért, mert kevés vagy irodalommal egyáltalán nem rendelkező népekről lévén szó, az Európában használt és különösen a tudományos irodalomban gyökeret vert nevektől egyelőre nem lehet eltekinteni. Így minden egyes esetben mérlegelni kell, hogy a saját elnevezést használjuk-e, amelynek újban van már valami hagyománya, vagy az ismeretlen név helyett inkább az Európában általánosan elterjedt nevek közül válasszunk-e. Nyilvánvaló, hogy a „mum” vagy „bamum” név helyett nem fogjuk a *fúpám* névet használni, amely saját név ugyan, de a tudományos

irodalomban, a napi sajtóban egyáltalán nem fordul elő, hiszen ez megnehezítené a névazonosítást a nemzetközi szóhasználattal. Sok olyan eset van, amikor az európai és a saját elnevezés közt csupán kevés fonetikai eltérés mutatkozik. Úgy vélem, ilyenkor méginkább jogos az „európaias” alak átvétele.

Ami a nyelvnév és a népnév különbségét illeti, a lehetőséghez képest törekedni kell a magyaros alakok kiválasztásakor is a kettő megkülönböztetésére. Erre azonban nem mindig kerülhet sor. A bantu nevek közt az az említett alapelv — amint korábban beszéltem róla — elég könnyen megvalósítható, hiszen legfeljebb csak a prefixumot kell helyesen alkalmazni. A szudáni nevek közt azonban a tudományos elnevezések sem különböztették meg a kettőt még akkor sem, amikor pedig az elnevezések pontos tartalma a kutatók előtt régóta világos volt. Pl. a voltai csoportba tartozó „kaszele” tulajdonképpen népnév, a nyelvet e nép *ca* nyelv(?) szóval jelöli (WESTERMANN—BRYAN 1952: 67). Nem hiszem, hogy a mi ideiglenes szabályozásunkban túlmehetünk ezen a hagyományon, még akkor sem, ha az helytelen. Semmiképpen sem javasolható a nép- és nyelvnév különválasztása akkor, ha a népnév ugyanannak a tőnek pusztán többes számú alakja. Ez vonatkozik a Nigériában beszélt „nupe” nyelv, ill. nép nevére. A *nupeci* többesszámú népnévi alakot csak az egyik szomszéd nép vette át a „nupékra” alkalmazott népnévként, egyébként a „nupe” alak (és még néhány másfajta változat) él mindkét jelentésben. Ebben az esetben ui. a magyar nyelvtani és jelentéstani rendszerbe az idegen név hibásan illeszkednék bele: a népnév egyes számú egyeztetést kíván (vö. „a magyar” ti. nép, „a francia” ti. nép, s ugyanígy a „maszai” ti. nép), míg az ilyen többes számú jelentést képviselő népnevek egyeztetése a magyarban hibás volna (a *nupeci* fordítása: „a nupék”). A bantu *ba*- prefixum formailag ugyan szintén többes szám, de egyben egy más névszói osztályt képvisel, és a népnevek mellett valódi népnévképzővé vált. Számos szudáni nyelvben is ez lehet a helyzet, de hiányos ismereteinkkel (nemcsak a saját ismereteimre vonatkozik ez a megjegyzés) csak kevés esetben lehetne pontosan tisztázni.

Általános érvényű szabályt tehát nem lehet kimondani, és ez méginkább mutatja a szabályozás ideiglenes jellegét; ha egy korábban nem használt saját elnevezés az illető nép társadalmilag, politikailag való felemelkedése folytán elterjedne, azt az alakot vagy azt is fel kell venni a magyaros elnevezések közé. Az egyetlen elfogadható szabály ebben a vonatkozásban inkább gyakorlati jellegű: a sokféle név közül csupán annyit vonjunk bele a szabályozásba, amennyi okvetlenül szükséges. Egy másik gyakorlati szabályt kell alkalmazni arra az esetre, amikor a szerzők közt véleményeltérés van a tekintetben, hogy egy vagy két (esetleg több) különböző nyelvi vagy etnikai egységgel állunk-e szemben, tehát amikor e sokféle név egy-egy csoportja esetleg két (vagy több) egységre vonatkozik. Ilyenkor két (vagy több) névváltozást kell felvenni ugyanazon névegység alatt.

Az előbb már említettem a hagyomány súlyát. Nem kétséges, hogy a nevek és névalakok kiválasztásában erre feltétlenül tekintettel kell lennünk. A hagyomány főleg az európai népek, ill. az afrikánisztika hagyományát jelenti, mert sajnos a magyar íráshagyomány a nép- és nyelvineveket illetően csupán néhány, egyáltalán nem olyan bonyolult esetre vonatkozik (a földrajzi fogalmak körében talán több hagyományos „magyar” név van, pl.: Nílus, Kongó, Szahara, Zambézi, Núbiai sivatag stb.). Ilyen mindenekelőtt a „szuahéli” név. Ez aránylag elég sokat szerepelt évtizedek óta mind a sajtóban, mind a különféle (nem nyelvtudományi) szakmunkákban. A saját név ejtése *šbahi*: *li*,

s nagyjából ezt a kiejtést adja vissza az angol „Swahili” név is. Mi a „szuahéli” alakot a német nyelvhasználatból vettük át (Suaheli). E névalak helyessége az eredeti kiejtés szempontjából nagyon vitatható, de mivel már valóban támaszkodik némi hagyományra, megtartható. A másik név a „hausza”, amely viszont amúgy sem jelent semmiféle problémát, hisz mindenképpen „hausza” lehetne magyarul. A harmadik a „nuba” nyelv, amelyet lehetne „núbiai” alakban is használni a „núbiai sivatag” analógiájára. A negyedik a „zulu” név. Itt ugyanaz a helyzet, ami a „hausza” esetében. Az ötödik a „kaffer” név, amelyet a rokon „zulu” nép nevével együtt szoktak nálunk említeni „zulu-kaffer” alakban. A kafferek saját neve „xhosa” (angolos átírásban). Az első két jel (*xh*) csettintő hangot jelöl. A „kaffer” név megtartását részben a hagyományra, részben a saját név írásának és ejtésének nehézségeire való tekintettel megtartani javaslom, de a tudományos irodalomban a „xhosza” alak használata helyesebb volna. — A „koiszan” nyelvek közül megtartható a „busman” és a „hottentotta” elnevezés is, bár le kell szögezni, tulajdonképpen mindkettő a búrok által adott gúnynév. Melléjük azonban fel kell venni a tudományos irodalomban ma már általánosan elterjedt elnevezéseket, mégpedig a hottentottákra a „koin” ’emberek’ saját nevet és a busmanokra a „szan” nevet, amelyen a hottentották hívják őket. Egyre terjed a „koin” vagy „koiszan” elnevezés, amellyel az afrikanisták az egész csoportot jelölik.

Ezzel a magyar hagyománnyal lényegében végeztünk is. Az, hogy a napisajtóban az utóbbi évtizedben nagy összevisszaságban más nevek is előfordulnak, még hagyománynak nem tekinthető.

A magyaron kívül viszont még számításba kell venni az európai és a tudományos irodalom hagyományát. Úgy vélem, az „aholo” népnév éppen ezért inkább elfogadható, mint a saját név: az „ago”; a „nyangbo” is inkább, mint a saját „batrugbu” elnevezés. De azért a hagyomány sem érvényesülhet kizárólag. Számításba kell venni a magyar nyelv fonetikai rendszerének követelményét és az ebből folyó esztétikai követelményt. A „kpelle” népnév ma már egyre inkább használatos Afrikában. (Libériában és Guineában, a törzsi kereteken túl is). Mégis úgy vélem, hogy a francia „gerze” név, amely mindmáig általánosan ismert Afrikában is, sokkal inkább választható magyar névnek (nem „guerzé” írásmóddal, ahogy több újságcikkben már olvastam), mint a magyar szemnek és fülnek szokatlan „kpelle” alak. Ha pedig valaki a név eredeti kiejtésére hivatkozik, mint követendő szempontra, akkor rá kell mutatnunk arra, hogy az eredeti hangalaktól a „kpelle” írásmód is majdnem olyan távol van, mint a „gerze”. A *kp* ugyanis egy európai nyelvekben szokatlan labioveláris zárhang (*kp*), amely nagyjából zöngétlen ugyan, de bizonyos egyéni változatokban közel áll a zöngés ejtéshez (és több szomszédjuk ajkán inkább zöngés hang, ahonnan a francia név *g* hangja is származik). Az *l* hang, mint a legtöbb afrikai nyelvben bizonyos rokon akusztikai és genetikai vonást mutat az *r* hanggal. A franciául jól tudó (és ez nem szokatlan) kpelle ember számára a „gerze” hangalakot alighanem könnyebben fölismeri egy magyar ember ejtésében, mint a „kpelle” hangalakot, amelyet legtöbbször a *k* és *p* közé önkénytelenül ejtett mormolt, redukált magánhangzó-epentézis miatt két külön más-salhangzófonémának érzékelnek. Azért a szótári részben változatként a „kpelle” alakot is felvettem mint javaslatot.

7.3. Az afrikai nyelvek és népek megnevezései magyaros helyesírásának alapelvei

A következő lépés valóban már csak a tulajdonképpeni magyaros helyesírás alapelveinek kidolgozása.

Nem vitás, hogy a legfontosabb elv az eredeti kiejtésnek (a magyar hangrendszer követelményeihez való hozzáidomítás után) a magyar ábécé megfelelő betűivel történő fonetikus átírása. Ezt sok esetben könnyű is alkalmazni, így lesz a „yoruba” névből a magyar „joruba”, a „reshe”-ből a magyar „rese” stb. A nehezebb eseteket is könnyen eldönthetjük a cikk befejező részében közlendő táblázat útmutatásainak megfelelően, mert nyilvánvaló, hogy a „chwana” névből „csvana” lesz, hiszen a magyar *v* hanggal kell helyettesítenünk az eredeti bilabiális zöngés réshangot. A „doghossie” vagy „dorhossie” névből az eredeti ejtismód ismeretében „dogoszie” alak lesz magyarul, mert a *g* illetőleg *rh* betűcsoport (ez utóbbi főleg francia alak) zöngés veláris réshangot (ɣ) jelöl.

A baj azonban ott van, hogy számos név eredeti pontos kiejtését nem ismerjük, csak angol, francia átírásból következtetünk rá, amelyek eredetileg gyakorlati használatra készültek, és az európai nyelvek eltérő helyesírásai szerint írt alakváltozatok nem engednek azonos kiejtésre következtetni. Különösen a végső *e*-féle magánhangzókkal van baj. A Volta-folyó környékén beszélt „sziti” nyelv nevét MURDOCK (1959: 79) „site” alakban idézi. Igaz, hogy az angol írásmód hajlamos a végső *i* hang *e* betűvel való jelölésére. Ezért írják angolul a „fanti” nyelvet „fante” alakban. A „fanti” ejtismódot a német és más adatokból ismerjük. Itt van azonban a „balante” nyelv, amelynek végződése teljesen bizonytalan, tekintettel arra, hogy a portugál „balante” alak is ejthető portugálul *i* végződéssel, akárcsak angolul. Amellett előfordul egy más-salhangzóra végződő alak is („balant”) a névváltozatok között (WESTERMANN-BYRAN 1952: 15).

Olykor kétes, hogy az *-e* végződésnek van-e egyáltalán hangértéke. A Rudolf-tótól északnyugatra élő „murle” nép nevét az angolok „murle”, de a franciák is „murle” alakban írják. A végmagánhangzó ejtése azért valószínű, mert a többi névváltozatban („merule”, „murule”) is szerepel. A magyaros írásmódban ideiglenes jelleggel főleg azért hagytam meg, hogy a kiejtés az *-e* végmagánhangzóval könnyebb legyen. A francia *-é* írásmód olykor rövid nyílt *e* hangot („balé”), máskor zárt *é* („moré”) hangot takar, ahogy ez az utóbbi ejtés a francia helyesírásból következik is. Az eredeti, helyesnek tekinthető kiejtés eldöntésére nem lehet sem az átlag angol, francia embert, de még az ilyen nemzetiségű afrikanistát sem felkérni, mert ha nem ismeri az illető nyelvet, nem szakembere, akkor ő is csak a helyesírás alapján képezi a megfelelő hangsort, de akkor sem mindig következetesen. A hazánkban található gyér afrikanisztikai irodalom gyarapításával persze sok bizonytalan név kiejtése tisztázható lesz, de még jócskán maradna eldöntetlen kérdés, hisz a külföldi afrikanisztikai irodalomban sincs ezideig mindenről adat. Ezekben az esetekben csak az angol, francia stb. helyesírást lehet kiindulópontul venni a magyaros írásmód kialakításában, tehát a végső *e*, ill. *é* jeleket *e* betűvel írnám át. Ez a néhány példa mutatja, mennyire szükség van arra, hogy az anyagot két részre osszuk aszerint, hogy végleges vagy ideiglenes írásmódot állapítsunk meg rájuk nézve, azzal a kiegészítéssel, hogy a ma véglegesnek látszó megoldáson is módosításokat kell majd tenni.

A magyaros írás kialakításában először azt az alapelvet kellene alkalmazni, hogy az afrikai nevek idegenes jellegét, amennyire az előbb említett szabályok engedik, megőrizzük. Erre talán azért van szükség, hogy ezzel is hangsúlyozzuk, a szóban forgó nevek mennyire nem váltak még valódi magyar szavakká. Az eddig elmondottak, a sok bizonytalanság és ideiglenesség alátámasztja ezt a szempontot. Ennek megvalósítása érdekében az *o*-ra végződő nevek rövid *o* írását meg kellene tartani (a *tó*alakban), és nem lenne helyes hosszú *ó*-val átírni őket még akkor sem, ha a kiejtésben a szóvégző magánhangzó természetesen hosszúnak hangzana (pl. „kotoko”, „nyangbo”, „teszo”, „kulango” stb.) Ezen kívül a szó belsejében sem alkalmaznám az *ó*, *ú*, *í*, *ő* jelet, helyettük csak a rövid változatot (pl. „gur” és nem „gúr” nyelvek), pedig a hosszú magánhangzós ejtésre a magyar ajak könnyen hajlik.

Egy másik ilyen szabály volna a *dj*, *d’j*-szerű hangkapcsolatok átírása, amelyben az angolos *dy* írásmódot tartanám meg a magyaros *dj* helyett. A *gy* semmiképpen sem jönne számításba, mert az az eredeti kiejtéstől sokkal távolabb vinne. Példa rá a „dyula” és „dyola” nyelvek. Megjegyzem, ezeknek a neveknek van angol és francia *dj* írásváltozata is, amit magyarul *dzs* jellel kellene átírni, de az eredeti kiejtést az előbbi írásmód jobban megközelíti. Nem áll messze ettől az *i* félhangzós, ill. *ju*, *jo* diftongusos ejtémód sem, de azért inkább javasolom a „dyola”, „dyula” féle írásmódot, mint a „diula”, „diola”-félék, bár a francia hagyományban ennek is van nyoma.

Egy harmadik ilyen szabály az *i*-vel kezdődő triftongusok *j* nélküli írásmódja; tehát „dogoszie” nem pedig „dogoszije” alakot írnánk, habár a magyar kiejtés mindkét esetben ugyanaz marad. Ugyancsak *i*-t hagynék meg az *i*-vel végződő diftongusok esetében, tehát „szongai”-t írnék, nem „szongaj”-t. Itt a magyar kiejtés nem ugyanaz, és kétségtelen, hogy az eredetit a „szongaj” írásmód közelíti meg legjobban, de vegyük figyelembe, hogy a libériai „vai” nép nevét „vaji” vagy „vaj” alakban kellene írni, ha szigorúan ragaszkodunk az ejtéshez. A magyar ejtés és írás számára kényelmetlenebb alakok létrehozatalának elkerülésére jobbnak tartom az *ai*-féle megoldást.

Negyedik alapelv volna az esztétikai, ill. az eufemisztikus szempontok követelménye. A földrajzi elnevezésekben ezt valósították meg, amikor a „Baszutófold” helyett a „Bászutófold” alakot tették meg a korábbi hivatalos magyar elnevezésnek. Nézetem szerint ez az elv azonban csak vagylagos megoldásként jöjjön számításba, hiszen a tréfálkozásnak így sem tudjuk teljesen elejét venni. Ennek a követelménynek megfelelően vettem fel a „basza”, „baszari” stb. nevek mellett a „baza”, „bazari” alakváltozatokat. Meg kell jegyezni, hogy a források közt ilyen ejtésre utaló adatokat is találunk, tehát eljárásunk ezekben az esetekben semmiesetre sem mesterkélt. Megjegyzem, hogy a „Bászutófold” esetében a „Bazutófold” alak felvétele lett volna a célszerűbb megoldás.

Az ötödik szabály a *ts* betűkapcsolatoknak *tsz* és nem *c* jellel való átírását mondaná ki. Ez egyébként fonetikai szempontból is helyesebb megoldás.

A táblázat tartalmazza a többi átírási szabályt, nem árt azonban a magyar nyelv helyesírása és kiejtése szempontjából a leggyakoribb és legközönségesebb problémát jelentő *a* és *á*, illetőleg *e* és *é* ejtésére, ill. írására itt bővebben kitérni. Eszerint az afrikai nyelvekben gyakori *a* és *o* (nyílt labiális, veláris) magánhangzót a magyarban egyformán *a* hanggal kell jelölni, ugyancsak egyetlen *e* betűvel az *e* és *ε* hangokat, pedig a „bale” név ejtése *bale*, ezzel szemben a *tobote* név végződő hangja zárt *e* magánhangzó.

Mivel az *a* és *ɔ*⁴, továbbá az *e* és *ɛ* rövid hang, azokban az esetekben, amelyekről tudomásom van, a rendelkezésünkre álló egyetlen rövid hangértékű jellel kell őket átírni még akkor is, ha így a két különböző idegen fonéma a magyarban egy fonémaértéket fog képviselni. Ez vonatkozik a „gbasza” („basza”) magyar átírására, ahol az első magánhangzó eredetileg illabiális, a második labiális hang.

Folytatjuk.

FODOR ISTVÁN

⁴ A *ɔ* átírása azért azokban az esetekben, ahol a hagyományos európai írásmódot kell megtartani, lehet *o*, pl. az „idzso” nyelv neve saját ejtésben *ɔ* végződésű, az európai átírásokban viszont *o* hangértékű betűvel írták át. Ezt tartottam meg én is a szótári részben.

A magyar ló- és szarvasmarha-tenyésztés nyelvi hatása a szlovákra

1. A magyar—szláv, s ezen belül a magyar—szlovák nyelvi kölcsönhatás vizsgálata már sok évtizedes múltra tekint vissza. Vonatkozik ez elsősorban a hangtani jelenségeket és a két nyelv szókincsét érintő kérdésekre. Mégis azt mondhatjuk, hogy magyar—szlovák kapcsolattörténeti viszonylatban számottevő változás következett be az utóbbi két évtizedben, amikor ugyanis a két országban végbement nagy politikai és társadalmi átalakulás kapcsán kialakult új szemlélet alapján nem egy hosszabb-rövidebb dolgozat foglalkozott e kölcsönhatás elemzésével, mind a jelenlegi állapotot, mind pedig a múltat illetően. E tekintetben a legjelentősebb kétségtelenül KNEJZSA ISTVÁN összegező nagy munkája (A magyar nyelv szláv jövevényszavai. I/1—2. Bp. 1955), amely nemcsak lezárja az addigi eredményeket, de egyúttal ösztönöz és kiindulásul szolgál bizonyos kérdések tisztázásához. Saját szótörténeti kutatásaival kapcsolatban erről az ösztönző hatásról beszél HADROVICS LÁSZLÓ (Jövevényszóvizsgálatok. Bp. 1965. 3), s ez tapasztalható, többek között, MOÓR ELEMÉRnek azóta közreadott cikkeiben is. MOÓR ELEMÉR, mint tudjuk, fogalmi körök szerint vizsgálja a magyar nyelv szláv jövevényszavait és fűz reflexiókat KNEJZSA ISTVÁN megállapításaihoz. Közülük itt a magyar mezőgazdaság kezdeteit érintő szóvizsgálatait említem meg: E. MOÓR, Die Ausbildung der Betriebsformen der ungarischen Landwirtschaft im Lichte der slawischen Lehnwörter. *Studia Slavica* 2 (1956), 31—117. MOÓR ELEMÉR ebben a tanulmányában a honfoglalás utáni időszak mezőgazdaságának és állattenyésztésének korhű képét rajzolja meg, s meggyőzően bizonyítja: a megtelepedő magyarság szláv alapokra helyezve szervezi meg földművelő gazdálkodását. Ennek igazolására a gazdaság- és kultúrtörténetre vonatkozó szláv jövevényszók egész sorát vonultatja föl. A szláv eredetű szavaknak ez a viszonylag nagy száma a szerző szerint csak az általános szláv—magyar kétnyelvűséggel magyarázható, ami viszont az itt élő szláv lakosság és az új hazába érkező magyarság összekeveredésének volna az eredménye.¹ E kérdés részletesebb taglalását most mellőzve, csak annyit jegyeznek meg, hogy talán jobban megközelítenénk az akkori valóságot, ha csupán a kétnyelvűség viszonylag rövid ideig tartó kezdeti fokáról beszelnénk. Ugyanakkor kiemelendő, hogy a nyelvi egymásrahatás mindekelőtt a vegyes lakosságú vidékeken volt számottevő. Ide számítandó természetesen a szlovákság alkotta enklávék asszimilálódása is.² A szomszédos

¹ Vö. „Die erste sprachlich-soziale Folge dieser Völkervermischung war das Allgemeinwerden einer slawisch-ungarischen Zweisprachigkeit in den Jahrhunderten nach der Landnahme.” (E. MOÓR: i. m. 45).

² Vö. O počiatkoch slovenských dejín. Sborník materialov. Zredigoval P. RATKÓŠ. [A szlovák történelem kezdeteiről. Anyaggyűjtemény. Szerkesztette P. RATKÓŠ]. Bratislava 1965. 175. A továbbiakban: O počiatkoch.

szláv népek korai magyar jövevényszavainak meglehetősen kis száma egyébként szintén erre mutat.

A magyar jövevényszavak kérdése a szláv nyelvekben még koránt sincs ugyan kellően feldolgozva, annyi azonban így is kétségtelennek látszik, hogy a honfoglalás utáni első évszázadok nem hagytak jelentősebb magyar nyomokat szláv szomszédaink nyelvében. S noha pl. az északra fölszoruló szlovákok területének déli része már korán, a X. sz.-ban, ill. a XI. sz. legelején a magyarok uralma alatt volt,³ és az északi irányú terjeszkedés a következő időszakban is folytatódott, ennek nyelvi kihatása a szlovákban viszonylag elég csekélynek nevezhető. Ennek minden bizonnyal az volt az oka, hogy a szlovák lakosságnak az a része, amellyel a magyarság korábban összekeveredett, idők folyamán asszimilálódott, egyebütt pedig, ahol az érintkezés nem volt olyan intenzív, ill. ahol a nyelvi kereszteződés feltételei nem a magyarnak kedveztek, ott a magyar behatolás a szlovákba csupán szórványosan történhetett meg. Csak a XIII. sz.-ban, a feudális hatalom fokozódó erősödésével és kiépülésével kezd nagyobb méreteket ölteni a magyar fő- és köznemesség térhódítása a mai Szlovákia területén, a két nép tömeges keveredésére azonban leginkább a megmegújuló török támadások kapcsán került sor. A XVI.—XVII. sz. folyamán a törökök elől menekülő magyar lakosság a szlováklakta Felvidék hegyes-erdős tájain keres menedéket, s az ottani várak oltalmazó falai alá húzódik. Ez a nagyarányú északra áramlás azután már sokkal több magyar nyomot hagyott az ottani lakosság nyelvében, mint bármelyik korábbi. Nézzük meg ezt a kérdést egy szűkebb területre, a ló- és szarvasmarha-tenyésztésre korlátozva.

2. Mindenekelőtt meg kell említenünk, hogy a szlovák nyelvészet mindmáig adós a nyelvtörténet szótári feldolgozásával, és nincs szlovák tájszótár sem. Ez utóbbit csak kis részben pótolja KÁLAL.⁴ A történeti adatokat így ki-ki saját maga bányássza elő az archívumokból, ill. gyűjti össze különféle, elég gyéren megjelenő publikációkból, a népnyelvben való elterjedtséget pedig egyes nyelvjárások leírásából, ill. nyelvjárási szójegyzékekből ellenőrizheti. Ennek ellenére viszonylag megbízható képet alakíthatunk ki témánkról a föllelt anyag alapján is, amelynek levéltári részét elsősorban az Országos Levéltár Nádasdy család nádasladányi levéltárából általam kiírt XVII. századi adatok alkotják (a továbbiakban: Nád. cs. nádlad. lt.). Ezt kiegészítettem a hozzáférhető egyéb források adataival, a magyarországi és jugoszláviai szlovák nyelvjárásokra vonatkozólag pedig saját gyűjtéseimre is támaszkodtam. Fölhasználtam a készülő Magyarországi Szlovák Nyelvjárások Atlasza idevágó adatait is.

A magyar pásztorkodásnak a szlovákra gyakorolt hatásáról KNIEZSA ISTVÁN három évtizeddel ezelőtt úgy vélekedett, hogy a tátrai pásztorkodás lényegében magyar eredetűnek tekintendő.⁵ A kérdéshez azóta sokan hozzászóltak, rámutatva arra, hogy KNIEZSA állítása csak részben felelhet meg a valóságnak. A tátrai juhtenyésztés ugyanis sokkal összetettebb jellegű, s

³ Vö. ELEKES L. — LEDERER E. — SZÉKELY GY., Magyarország története I. Az őskortól 1526-ig. Bp. 1961. 44—46.; O počiatkoch 159—170.

⁴ MIR. KÁLAL, Slovenský slovník z literatúry aj nářečí. Banská Bystrica 1923.

⁵ Vö. KNIEZSA I., A tót és lengyel költőzködő pásztorkodás magyar kapcsolatai. Ethnographia 45 (1934), 62—73.

jóval több komponense van, semhogy egyszerűen magyar eredetűnek lehessen mondani.⁶ A közelmúltban ZOE HAUPTOVÁ e kérdést érintve kiemelte, hogy a szlovákba átkerült magyar pásztortermológia anyaga egyáltalában nem látszik korai átvételnek. Hangsúlyozza, hogy az è típusú kifejezésekkel — az egy *gazda* kivételével, amelyre a szlovákból 1598-ból idéz adatot — csupán későn, a XVIII. és XIX. században találkozunk. De szerinte, és szerintünk is, nem ez a döntő, hanem az, hogy az állattenyésztés körébe tartozó magyar jövevényszavak általában sem hangtanilag, sem egyéb vonatkozásban nem mutatnak olyan jegyeket amelyek alapján XV. sz.-nál korábbi átvételeket tehetnénk fel.⁷ S ha megvizsgáljuk az azóta fölbukkant, a XVIII. századnál mindenesetre korábbi anyagot, akkor azt kell mondanunk, hogy HAUPTOVÁ-nak, ha nem is teljesen, de lényegében igaza van.

1. A feltehetőleg félnomád állattenyésztés már a honfoglalás előtt jelentős volt az Alföldön (vö. E. MOÓR: i. m., 66). A magyarok nomád pásztorkodása tehát nehézségek nélkül léphetett a szlávok állattartási formájának helyébe. S e nomád pásztorkodás folytatásaként a XI.—XII. sz.-ban még mindig az állattenyésztés az egész magyarság főfoglalkozása, az Alföldön pedig hosszú évszázadokon át az is marad. Itt ugyanis a földművelés a nehéz szállítási és értékesítési viszonyok miatt komoly nehézségekbe ütközött, míg a mozgékony ló és szarvasmarha számára sem az óriási tiszai ártér, sem a távolságok nem jelentettek akadályt.

a) A magyar szarvasmarha-állomány a XIV. sz.-ig lényeges vonásai-ban és tulajdonságaiban megegyezett az európaival, ugyanakkor szőrének színe feltehetőleg világos volt.⁸ Az állattartás módja azonban korántsem volt ugyanaz. A XIV. sz.-ban az Alföldön kezd elterjedni a ló és szarvasmarha extenzív tartása (vö. M. BELÉNYESI: i. m. 24), s az ún. szilaj állattartás virág-zása a XVI. és XVIII. sz. közé esik.⁹ Ugyanakkor a Felvidéken, az ottani természeti és földrajzi viszonyok között, ennek pontos másáról aligha lehetett szó (I. M. BELÉNYESI: i. m. 37). Másrészt kétségtelen tény, hogy a szomszéd népekkel való érintkezés különböző formái ez idő tájt már kölcsönösen hatottak az állattenyésztésre is. Hiszen a tatárjárástól kezdve, a török háborúkban át a kuruc-labanc harcokig bőven volt ok, idő és mód a belső migrációra, a külső és belső telepítésekre, nem beszélve a katonáskodásról, a kereskedelemről, a fuvarozásról stb., ami mind-mind elősegítette a magyar és a szlovák nép keveredését. Az állattenyésztés terén megfigyelhetjük pl., hogy a magyar barom-fajta korábbi jellegzetes világos színe mellett a XV. sz.-tól kezdve megjelenik a sötét szőrzet, ami arra mutat, hogy fajtaállományunkat felvidéki szarvas-marhafajtákkal kezdtük fölfrissíteni (vö. M. BELÉNYESI: i. m., 20). Erre olyan adatokból következtethetünk, mint pl. a kelet-szlovák *čarna* (= fekete) elő-fordulása Kállay Lőkös Lőrinc feleségének testamentumában 1475-ben: „Vacca nomine *Chibere charna*, Vacca Langas, vacca *Fekethe charna* et alia

⁶ Vö. pl. CRĀNJĀLA, Rumunské vlivy v Karpatech. Praha, 1938.

⁷ L. Z. HAUPTOVÁ, Významové skupiny maďarských slov prejatých do slovenštiny. Slavia 28 (1959), 529.

⁸ Vö. M. BELÉNYESI, Viehzucht und Hirtenwesen in Ungarn im 14. und 15. Jahrhundert. Redigiert von L. FÖLDES, Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa. Bp. 1961, 19, 29.

⁹ Erre I. I. BALOGH, Formen der extensiven Viehhaltung auf den Puszten von Debrecen. Redigiert von L. FÖLDES, Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa. Bp. 1961. 466.

Thompa Barna,"¹⁰ vagy a későbbi szlovák jövevényszó, először a XVII. sz. végén lejegyzett *riskó*, mai *riska* 'vörös, vörhenyes tehén' (vö. KNIEZSA; SzJsz. 466) szintén ezzel a folyamattal van összefüggésben. A *čarna* nyilván helyi jelenség maradt, s az idők folyamán el is tűnt, ezzel szemben a *riska* a magyar népnyelv alkotó eleme lett. Ugyanakkor kétségtelen, hogy a magyarországi feudalizmus létrejötte után az állattenyésztéssel összefüggő számos magyar kifejezés hatolt be a szlovákba, amint ezt az alábbiak során látni fogjuk.

A középkori szláv népek anyagi helyzetének és kultúrájának megismerését szolgáló ásatások azt mutatják, hogy a széles néptömegeknek számottevő szarvasmarha- és lóállományuk nem volt, főleg sertést és juhot tartottak (erre vö. 0 počiatkoch 73, 74). Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a ló- és szarvasmarha-tenyésztés e népeknél nem játszott szerepet, hiszen a gazdagok nagy szarvasmarha- és lóállományok urai voltak, s jóval kisebb mennyiségben persze, de a szegények is tartották ezeket az állatokat. Az igazán számottevő azonban a sertés és a juhtenyésztés volt. S feltételezhető, hogy ez a helyzet a Felvidéken lényegesen azután sem változott meg, hogy a magyarok kiterjesztették uralmukat Morvaországig és a Kárpátok északi vonulatáig. Sajnos erre vonatkozóan írott forrásanyagra nem támaszkodhatunk, de pl. a Felső-Garam vidék kimutatható gazdag juhállománya a XVI. sz. második felében arra enged következtetni, hogy a szarvasmarha- és lótenyésztés csupán a második helyen állt. Persze, ahol a szántóművelés jelentősége csökkent, így az erdős-hegyes területeken, ott természetesen a nagyállattartás fokozottabban előtérbe került, a felvidéki viszonyok között azonban mégis fontosabb szerepe volt a juhnak.¹¹ Ezenkívül, ha megvizsgálunk még egyéb XVII. sz.-i összeírásokat, adólajstromokat, uradalmi kimutatásokat és számadásokat stb., amelyek az akkori Magyarország északi területeire vonatkoznak, úgy szintén arra a következtetésre jutunk, hogy az ún. *valaský dobytok*, amin mindenféle fajtájú, korú és nemű juhot és kecskét értettek, a *drobný dobytok*-kal, azaz a sertéssel és a házi szárnyassal,¹² valamint a *černý dobytok*-kal együtt¹³ ez esetben is az első helyet foglalta el a szlovákság állattenyésztésében, megelőzve a *rožný dobytok* ~ *rožný statok* ~ *hovädzí dobytok*,¹⁴ azaz a szarvasmarha- (és a ló)-tenyésztést. Ugyanakkor a szarvasmarha a Felvidéken az egész középkor folyamán előnyben részesült a lóval szemben. Ennek elsősorban a rendelkezésre álló legelők és rétek

¹⁰ L. M. BELÉNYESY: i. m. 20. l., 27. lábjegyzet, de vö. OklSz.-t is.

¹¹ Vö. P. RATKOŠ, Osídlenie a hospodársky vývoj Horehronia do začiatku 18. storočia. [A Felső-Garam vidék betelepülése és gazdasági fejlődése a XVIII. sz. végéig] Slovenský národopis 13 (1965), 148.; B. Ila, Die Walachische Bevölkerung der Herrschaften Murány, Csetnek und Krasnahorka. Studia Slavica 3 (1957), 113–148.; Urbáriumok. XVI–XVII. század. Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta Maksay Ferenc. Bp. 1959, 16–17. A továbbiakban: Urbáriumok.

¹² L. az egykori Ilavai járáshoz tartozó vršateci uradalom urbáriumát 1683-ból, miszerint: „*Dobytek v tom majire drži sa drobný, totižto svine, husi, kačeny, morky a dve kravy.*” Közli: Urbáre feudálnych panstiev na Slovensku I–II. Na vydanie pripravili R. MARSINA a M. KUŠÍK. Bratislava 1959. II 355. A továbbiakban: Urbáre.

¹³ Ezzel a kifejezéssel csak a sertést jelölték, és ma már nem használatos a szlovákban. Vö. pl. a vršateci uradalom urbáriumát 1683-ból: „*Do dolního pak majera, kde sa černý dobytek, anebolišto svine, chova,*”; „*Dopuštia sa jemu pansku krmu jednu kravu chovat a jeden kus černeho dobytku.*” Urbáre II 343, 355.

¹⁴ Már 1625-ből, az árva uradalmi urbáriumában: „*Na holiach podielnych bud chteji hovedzi, bud valaský dobytek držeti chudi lide, volno jim.*” Urbáre II 158.

minősége és mennyisége adja magyarázatát.¹⁵ Szlovákia természeti adottságai alapján a legelők régtől fogva két csoportra oszlanak, mégpedig az alacsonyabban fekvő területek hosszabb fűvű vidékeire, ahol a szarvasmarha és a ló talált élelmet, valamint a magasabb fekvésű, rövid fűvel borított tájakra, ahol már főként csak a juh és a kecske él meg. Állattartás szempontjából ez utóbbi típus volt a számottevőbb.¹⁶ Ennek kapcsán megemlítendő az is, hogy a szlovák paraszt a lehetőségeihez mérten igyekezett ugyan lovat tartani, a szarvasmarhát (a tehenet és az ökröt) mégis előnyben részesítette, mivel tejével, húásával, erejével és bőrével hasznosabb volt számára, mint a ló. (vö. A. KAVULJAK, Lietava 151).

Néhány adat a fentiek illusztrálására: Az árvai vár 1611-es inventáriumában 19 lovat, 297 szarvasmarhát (ebből 62 ökröt) és 1396 juhot és kecskét mutat ki.¹⁷ A makovicei uradalomnak 1618-ban három majorjában összesen 282 szarvasmarhája volt (természetesen az apróbb állatok mellett, vö. Urbáre II 111–115), lovakat a jobbágyságnál találunk, persze nem nagy számban. A ludányi várban az 1656-os leltár szerint 8 db Erdélyből származó tehen (Z *Erdila prihnatich kraw N. I.*), 1 — ugyancsak onnét származó — bika, 61 szarvasmarha (ebből 10 bivaly) 261 juh és kecske, valamint 68 db sertés található (l. Nád. cs. nádlad. lt. Okiratok I. 633). Az ilavai várban és majorjaiban 1676-ban (a sertéseken és egyéb állatokon kívül) 120 db szarvasmarhát (ebből 50 fejőstehenet) és 534 db juhot vettek leltárba (l. Nád. cs. nádlad. lt. Okiratok I. 828), míg Blatnicán 1678-ban a szarvasmarhák (*Rožný Dobytek*) száma 68 db, juh és kecske, vagy ahogyan lejegyezték: „*Horní Dobytek*”, azaz „hegyi jóság” pedig 846 db volt¹⁸ (l. Nád. cs. nádlad. lt. Okiratok I. 829). Ez utóbbi három várbirtokon lovat csak kivételesen találunk, akkor amikor a lipitújvári ménest átküldték Ludányba, feltehetőleg telelőre (vö. *Miness se poslal na Ludanicze* Nád. cs. nádlad. lt. Okiratok I. 620). A vršateci uradalomnak az ilavai járásban az 1683-as összeírás szerint általában 800, gyengébb éveken 600 körüli juha és kecskéje szokott lenni (l. Urbáre II 359).¹⁹

Úgy gondolom, ennyi példa is elégségesen bizonyítja — melyek egyébként Szlovákia keleti, középső és nyugati részeit egyaránt érintik — hogy az egykori Magyarország felső részein a XVII. sz. folyamán a juhtenyésztés volt főlegyen a szarvasmarhával (és a lóval) szemben. Ez a sorrend Árvában érdekes módon harminc év leforgása alatt megváltozott, amikor is a XVII. sz. nyolcvanas éveinek jóformán nincstelen portái 1715-re föltöltődtek állatállománnyal, mégpedig elsősorban szarvasmarhával. Ekkor minden Árva megyei gazdára — számuk 4797 volt — 5–6 szarvasmarha, 1–1 juh vagy kecske és 0.25 ló jutott.²⁰ Fentebb viszont láttuk, hogy az árvai vár leltára 1611-ből még hány-

¹⁵ Vö. O počiatkoch 74.

¹⁶ L. A. KAVULJAK, Lietava. Podnik feudálneho hospodárskeho systému. Martin 1948, 131–132. A továbbiakban: A. KAVULJAK, Lietava.

¹⁷ L. K. HABOVŠTIAKOVÁ, Jazykový rozbor pamiatky Inventarium rerum arcis Arvensis z r. 1611 (Faksimile). Jazykovedné štúdie II (1957), 284–285.

¹⁸ Itt jegyzem meg, hogy Blatincán a XVII. sz. második felében svájci tehenek is voltak, melyeknek külön istállót is építettek. Az 1685-ös leltár szerint ugyanis: *Masstalka nowa Pré Télec Sswagarské*, 1686-ban pedig: *Pre Sswagarské Krawj kterich gest: Krawa Stara Sswagarska gedna Odneg Téla* Nád. cs. nádlad. lt. Okiratok I. 829.

¹⁹ A XVII. századi paraszti állatállományról a Felvidék különböző területeiről nagyon érdekes és tanulságos kimutatások találhatók az Urbáriumok 48. és 49. lapja közötti táblázatokon, valamint *P. Ratkoš*: i. m., 164–165. oldalakon.

²⁰ „Kým r. 1686 sa na Orave sotva našiel nejaký biedny dobytok, r. 1715 bol tento stav domáceho statku: 1302 koní, 20.448 kusov rožného statku, 4271 oviec a kôz,

szorta nagyobb juhállományt mutat ki, mint szarvasmarhát, amiből arra következtethetünk, hogy ez utóbbi az eddiginél jelentősebb szerephez jutott a magasabban fekvő vidékeken is.

b) A magyarok, mint tudjuk, a honfoglalás után az itt talált szláv lakosságtól már a X.—XI. században olyan lótartással kapcsolatos kifejezéseket vettek át (*kabala, kanca, zablá*), amelyek kétségtelen bizonyítékai a Kárpát-medencében élő szláv népcsoportok fejlett lótenyésztésének (vö. E. MOÓR: i. m., 47, 53). Bizonyosnak látszik, hogy a szlávok elsősorban szintén nem igás állatként használták a lovat, hanem lovaglási célokra, amint ezt az ásatások során talált számos sarkantyú tanúsítja (vö. O. POČIATKOV 74). A későbbi évszázadokban ez a hasznosítás továbbra is jelentős maradt, ugyanakkor azonban alkalmazták a lovat a mezőgazdaságban és a fuvarozásban is. A hegyes-völgyes Felvidékre fől szorult szlovákság nem hagyott föl a lótenyésztéssel, s már a XIII. sz.-ból vannak nyelvi adataink arra, hogy az akkori Észak-Magyarországon is honos volt a ló.²¹ Míg azonban a magyarok (főleg a széke-lyek) az egykori nomád állattartás folytatásaként a lótenyésztést — mégpedig annak extenzív formáját — már a XIII. sz.-ra, de még inkább a XV. sz.-tól kezdve nagymértékben föllendítették,²² addig a Felvidéken, amint ezt az idézett számadatok tükrében láthattuk, a ló az egész középkor folyamán a szarvasmarha mögött következett. A lótenyésztés, ill. a lótartás a szlovák jobbágy-parasztok számára nem volt gazdaságos és kifizetődő, s csak a szükségnek megfelelően állítottak munkába lovat, egyébként inkább úri célokat szolgáló háziállatnak tekintették, nyilván azért, mert a Felvidéken elsősorban csak nemesi birtokosok tenyésztették,²³ hogy hátasokat, fogatba valókat neveljenek mind saját maguknak, mind pedig eladásra. Ebből a korból természetesen már nyelvi adatunk is bőven van arra vonatkozóan, hogy a falvak lakossága is rendelkezett lóállománnyal,²⁴ a ló mégis inkább úri-urasági állat volt. Jól szem-

2791 ošípaných, 641 klátov včiel. Podľa toho mal koňa len každý štvrtý gazda ... ale rožného statku mal každý gazda priemerne 5—6 kusov, hoci kozu alebo ovcu mal len jednu." L. KAVULJAK, Historický miestopis Oravy. (Árva megye történeti helyrajza). Bratislava 1955. 37.

²¹ Vö. a Bártfa környéki *kabala potoka, kabalafalua* adatokat 1271-ből és 1272-ből, I. VL. ŠMILAUER, Vodopis starého Slovenska. Bratislava 1932. 219—220., továbbá Trenčsén megyei viszonylatban: „Na chov koní v tejto oblasti možno uzatvárať z názvu obce Kónská už v 13—14. storočí. Podľa toho kone sú to doložené k roku 1350 v názve obce Kónská, alebo podľa jej pôvodného znenia Kónská", I. A. KAVULJAK, Lietva 149—150.

²² „Schon im 14. Jahrhundert waren die extensiven Gestüte sowohl im Inland als auch im Ausland in Begriff." M. BELÉNYESY: i. m. 69.

S a XV. sz.-tól kezdve, amikor a gazdagodó polgárság kezd rátérni az áruterme-lésre, a lótenyésztés még jobban fölvirágzik. A XV. sz. elején pedig Oláh Miklós már megállapítja, hogy az erdélyi, ill. a székely lovak jobbak, mint a törökök. Ekkor a magyar főnemesek — jól futó és gyors lovakra törekedve — szinte versengtek az ilyen lóért, s a nemesített magyar ló kültöldön is keresett cikk volt. Vö. M. BELÉNYESY: i. m. 18—19.

²³ „A lótartás csak némelyik hegyvidéken — így a csejtei uradalomban — nyert különös jelentőséget. Ezen a tájon a jómódúak lovakat, a szegényebbek, a zsellérek ökröket neveltek." L. Urbáriumok 16—17. Hozzátehetjük, hogy a XVII. sz. második felében a felvidéki Nádasdy uradalmakat számbavevő leltárak arra mutatnak, hogy Liptóújvárbán is foglalkoztak lótenyésztéssel. Ezt l. alább.

²⁴ Csak néhány kiragadott nyelvi példa erre: Bylo-li by *kuoň* neb jinší dobytek; Ktož pak *kuoň* má v svéj moci a v svéj obrane stb. (I. F. RYŠÁNEK, Slovník k Žilinské knize. Bratislava 1954. 244—245); Skalice, 1517: *konie* a dobytky zayali; *konie* y kravy (I. B. VARSÍK, Slovenské listy a listiny z XV. a XVI. storočia. Bratislava 1956. 368. A to-

lélteti ezt pl. Janovík község (Eperjesi járás) jobbágynak panasza a XVIII. sz. első éveiből, amikor is a katonaság okozta nehézségek miatt fordulnak urukhoz. Ebből azt olvashatjuk ki, hogy lovat főleg csak tiszt vagy más úri személy vett igénybe, falujukban mindenki más ökörfogaton közlekedett. Pl.: ísel *oficier*, dali sme mu *štyri kone* do Sebeša; ísel *oficier*, dali sme mu *dva kone*; Item sme dali pod *obrsajtnanta štyri kone*; Bol tu i *solgabiro*, dali sme mu *dva kone* do Sebeša; Item ísel *trombitaš* . . . , dali sme mu *dva kone* do Gincrašky; jak íšli *na verbunek* . . . , dali sme im *štyri voly*; Item sme dali *verbovancom šest volov* do Myšli; ket íšli *husaria* . . . , vzali silu *štyri voly* do Barci; Item íšli s toho regementu vepret *mundiru*, museli sme im dat *štyri voly* do Kis Idy; Item íšli *muškatiere* z *verbunku*, dali sme im *štyri voly* do Hanisky; šel *obrsajtnant* od mu *škateri*, vza silu *dva voly*, vlezol sa na nih do Kendic stb. (L.: HORVÁTH 99–100). A XVIII. sz. második felének szlovák kéziratok szótáraiban pedig fölbukkan a hintós ló is: *Hintowny aneb wozowy kuň* (carpentarius equus)²⁵ Syll; *Hintowny kuň* Latsny,²⁶ ami ugyancsak a lónak urak által való használatát mutatja.

c) A szlovákban, nyelvjárásoktól függően, a háziállatokat, amint ezt már néhány példából láttuk is, az általános *statok/statek* ~ *dobytok/dobyték* és *lichva* szóval is jelölték. Megjegyzendő, hogy e szavaknak, főként a régiségben, szélesebb volt a jelentésük, mint a mai köznyelvben.²⁷ A munkára fogott állat neve pedig 1685-ben *Robotny Dobytek* (= Jumenta, Last-Vieh, Barmok, Comenius),²⁸ *Spražna Eichwa* (= Zugvieh) Berni, 1776 (Felső árvai járás); *robotny statek* HORVÁTH 196, míg a haszon nélküli nagyállatot, amely csak „hevert” az oldalán, magyarból vett szóval mind a kelet-, mind a középszlovák nyelvterületen a XVIII–XIX. sz.-i adatok szerint a *heverný* jelző illette meg. Így pl. 1787 (Eperjesi járás): A tak nam teraz nezlebodno z robotnym statkom ani z *hevernym*

vábbiakban: Varsík); Makovicai uradalom, 1618: (Gabolto helységben) 1. Czwikla Stass 2 eokre, 2. Kristof Poliak 2 *loua*, 3. Chudzik Poliak 4 eokre, 4. Petr Wrabel 2 eokre, 5. Jurek Dlhoss, 6. Sztasek Fliaska fel sellier 2 eokre, 7. Simko Leskow 3 *loua*, 8. Polyak Marczin 2 eokre, 9. Andras Lukaczow 3 *loua*, stb., stb. (1. Urbáre II 94, de a többi településre is l. itt 58–125); Veselé (Pöstyéni járás), 1663: pobrali nam (ti. a törökök) *trinastero čeladi a koni šestatricat*. (1. P. HORVÁTH, *Listy poddaných z rokov 1538–1848*. Bratislava 1955. 54. A továbbiakban: Horváth); Zborov (Bártfai járás), 1690: Hovame *koni no. 11*, . . . Trimali my voly per dies no. 25, volov no. 19, Horváth 90. stb.

²⁵ Syllabus dictionarij latino-slavonicus . . . 1763.88. — Latin–szlovák kéziratok szótár, egyetlen ismert példánya Budapesten az Egyetemi Könyvtárban található, jelzete: H. 64. A továbbiakban: Syll.

²⁶ A. LATSNY, *Dictionarium cognationem* . . . 88. l. — Magyar–szlovák kéziratok szótár a XVIII. sz. második felének közepe tájáról, Budapesten az Egyetemi Könyvtárban a H. 10. jelzet alatt található. A továbbiakban: Latsny.

²⁷ Pl. Žilinská kniha: Když muž a žena mají zboží neroztržené vedlé jejich *statku*; Cožkoli mám *statku* svého v domě neb na poli . . . aby ty všecky věci byly Margete stb., stb. L. F. Rýšánek, i. m., 593; 1586: niyaki *kramski statek*, . . . JŠ 6: 61; 1594: Ostatny pak *statek*, yako gest pet kraw, wos, gedna retes, pluch, OL. Múzeumí Törzsanyag; Vršatec (Ilavai járás), 1683: aby poddany žaden ani jeden koni, voluv, jednym slovem niakej *lichvy* Urbáre II 344; *Statek* = 1. praedium, bonum, possessorium, rus, major, örök föld, jószág, 2. bona, fortunae, rus, jószág, vagyon, birtok, érték, 3. merx, áru, jószág, 4. armentum, pecus, marha, tsorda, gulya, göből (1. A. Bernolák, *Slowár slowenski* I–VI. Budae 1825–26. A továbbiakban: Bern); *Lichwa* = 1. pecus, iumentum, barom, marha, 2. fenus, usura, uzsora, interes, 3. fenus iniguum, uzsora, törvénytelen interes Bern.

²⁸ J. A. COMENIUS, *Orbis sensualium pictus*. Leutschoviae 1685. Fototipikus kiad. Praha.

isc až do samej zimy Horváth 248; 1803 (Zólyomi járás): Od zapražneho a *heverneho* svojho vlastného, *statku*, to jest jaloviny Horváth 282. Ez utóbbi idézet azt mutatja, hogy a szlovákban a *hevernýj* nemcsak a. m. 'heverő (állat)', azaz nincs használatban,²⁹ hanem 'fiatal, munkára még nem alkalmas állat', azaz *jalovina* is. A *hevernýj* melléknév nincs szótárazva, csupán a 'lustálkodik' értelmű *hever* ige található meg *heverovať* Jancs,³⁰ *heverovac* Czambel,³¹ Kálal, *heverovať* SSJ³² formában.

Mint láttuk, az általános jelentésű *statok* nemcsak — pontosabban szólva: eredetileg nem — háziállatokra vonatkozott, éppúgy, mint a magyar *jószág*.³³ De a régi honosságú szlovák szavak mellett a 'földbirtok, ingatlan', ill. 'minden fajta vagyontárgy' értelmű magyar *jószág*-ot, adataim szerint a XVII. sz. második felétől kezdve, megtaláljuk a szlovákban is: 1693 (Rimaszombati járás): My nuzny poddani *josagu drenčanskeho*: *Josag drenčanský* in anno 1682 čtyri a dvacet... HORVÁTH 73, 75; *jószág* KIRÁLY: Kelszlov. 254;³⁴ *jószág* JČ 9 (1958) 107, KÁLAL. Háziállatokra vonatkoztatva Szlovákiában csak ritkán fordul elő, így pl. megvan Gömör megyében: *jószág* Szabó 24.³⁵ Inkább a magyarországi kétnyelvű szlovákok körében van elterjedve:³⁶ Tan bole iba samje guľe, birke, takuoto keďečo, *jóysák*, sa pásle Bcs,³⁷ a *jóyság*, čo držali (Medgyesegyháza), *jóysák/g* Pi, Szs (vö. P. ONDRUS, Nárečia 216, 219, 240, 257).

Mivel Magyarországon a parasztság helyzetét a XIV. sz. óta, amikor ugyanis az úrbéri rend véglegesen kiformalódott, többek között változatos készpénz- termény- és robotterhek jellemezték, természetesen vehető, hogy ennek nyoma maradt a szlovák nép nyelvében is. Az állattartás kapcsán itt

²⁹ Vö. HERMAN O., A magyar pásztorok nyelvkincse. Bp. 1914. 407. A továbbiakban: HERMAN.

³⁰ L. JANCOSICS I., Új kimerítő szláv—magyar és magyar—szláv szótár I—II. Pozsony 1863. A továbbiakban: Jancs.

³¹ L. S. CZAMBEL, Slovenská reč a jej miesto v rodine slovanských jazykov. Turčiansky Sv. Martin 1906. 514. A továbbiakban: Czambel.

³² L. Slovník slovenského jazyka I—V. Bratislava 1959—1966. A továbbiakban: SSJ.

³³ Vö. V. MACHEK, Etymologický slovník jazyka českého a slovenského. Praha 1947: *statek* szócikkelyt (A továbbiakban: Mach: Etym) és SzófSz.: *jószág*.

³⁴ KIRÁLY P., A kelet-szlovák nyelvjárás nyomtatott emlékei. Bp. 1953. 254.

³⁵ J. SZABÓ, Maďarské elementy v slovenských nárečiach v Gemeri. *Lingistica slovac* 4 (1940). Separatum. A továbbiakban: SZABÓ.

³⁶ Megjegyzendő, hogy a magyarországi szlovákok magyar szókincse lényegében gazdagabb, mint a szlovák. Erre I. F. GREGOR, *Ungarische Wörter und Kompositen im Slowakischen von Pilisszántó*. *Studia Slavica* 9 (1963): 257, továbbá: „Mi zme Slováci taki, že jesto polovička, čomu nerozumjeme: lebo mi sa natelko neroprávame, čo načim v irode alebo kúpiť, to sa šecko len maďarski vipravuje — len po maďarskom. To len taktoka ešte doma — v dome, žebi deti nežabudli, ale za inšie za niž ňi.” Patvarc, I. ONDRUS, Nárečia 213.

³⁷ A dolgozatban figyelembe vett magyarországi szlovák települések rövidítése: Ős = Őskü, Szp = Szápár, Vsz = Vértesszőlős, Tb = Tardosbánya, Si = Sárísáp, Pv = Piliscsév, Psz = Pilisszántó, Sk = Sósokút, Me = Miske, Kk = Kiskőrös, Sá = Sári, Ai = Albertirsa, Ecs = Ecsér, Isz = Isaszeg, Szd = Szód, Bé = Bér, Gg = Galgaguta, Mn = Márianosztra, Sh = Sámsonháza, Msz = Mátraszentistván, Mi = Mátraszentimre, Szh = Szahuta, Rh = Répáshuta, Bk = Bükkzentkereszt, Bl = Bükkzentlászló, H = Huta, Om = Ómassa, Sp = Sajópálfalva, Mny = Múcsony, Kd = Kéked, Hh = Háromhuta, Nh = Nagyhuta, Rb = Rudabányácska, Nye = Nyíregyháza, Szs = Szarvas, Bcs = Békéscsaba, Tk = Tótkomlós, Pi = Pitvaros.

csupán az *élés*-t³⁸ említem meg, amely különféle változatokban már a XVI. sz. elejétől kezdve egyre gyakrabban használatos az egész szlovák nyelvterületen. Néhány példa: register průchodu *illese* z drženi zámku Lietavy 1543 (l. Kavuljak, Lietava 94); XVI. sz. közepe (Ružomberoki járás): s toho *jileša* zraška jsie čini; teš jsie jim z *ileša* zraška stala HORVÁTH 31; Poznamenany *elessu* 1664 (l. Nád. cs. nád. l. Okiratok I. 713); 1773: za *ülles* padesat zlatych Horváth 171 stb., stb. Az ilyen módon, ill. céllal beadott állatokat *ilešne*-nek, azaz (fajtájának megfelelően) élésállatnak hívták: Árva vár, 1611: *Woly illessne*, *Telcze illessne* JŠ 6: 281; Árvai uradalom, 1625: za *kravy illessne*; na *kravy illessne* Urbáre II 153, 155; Vágbesztercei járás, 1673: nikdy na svu kuchynu nebierali juncov a jalovic, nebo podle urbaru platime za *voly illessne a kravy*; Podla urbaru za *illessne telce* platime kazdoročne po fl. 1. HORVÁTH 64, 63. Noha az *ileš*, *ilešný* nincs szótárilag kimutatva, az adatok sokasága bizonyítja, hogy a XVI–XVIII. században gyakran használt szava volt a szlovák nyelvnek. Az élelmiszer-beszolgáltatás megszűntével azonban az arra vonatkozó kifejezések is kikoptak a szlovákból, s ma megtörténik, hogy az *ileš-ilešný*-ről még a nyelvész sem tudja, hogy tkp. mi fán terem. Így pl. az árvai vár 1611-es leltárából fentebb idézett *Woly illessne*, *Telcze illessne* összetett kifejezésben az *illessne* K. Habovštiaková szerint a magyar Illés személynevből képzett birtokos melléknév, vagyis: *Illés ökrei*, *Illés borjai*!, amiről persze szó sincs.

d) Nem térek ki a ló- és marhatenyésztéssel, általában a pásztorkodással csak részben összefüggő olyan szavakra, mint pl. *fajta*, *gyenge*, *gazda* stb.,³⁹ az utóbbival kapcsolatban azonban megemlíteném, hogy egyrészt Z. Hauptová idézett cikkének megjelenése óta a *gazda* csaknem húsz évvel korábbi előfordulására került elő adat a szlovákból, tehát 1598 helyett most már 1582: *w Horno(m) Kubine v gazdow* JŠ 6: 170,⁴⁰ másrészt összetett formában mint *orgazda* is használatos volt régente a szlovák nyelvjárásokban, így pl.: *bol orgazda v Staškove* Dobš: Obyč 89⁴¹, *Orgazda* Bern, *orgazda* Jancs, (ojed.) KÁLAL. Átvételében nyilván nem kis szerepe volt a törvénytelenül eltulajdonított állatok hasznosítása során gyakran igénybevett orgazdai közreműködésnek.

Az állatok legeltetésével kapcsolatos kifejezések közül az 'ösvény, állatok számára készített erdei út' jelentésű szlovák nyelvjárási *capáš*, *čapáš* KÁLAL⁴² a magyar *csapás* átvétele. A *járás* (már 1282/1325: *Ad locum quendam Charadajaras* OklSz.), amely 'Weideplatz' értelemben a Kiskunságon napjainkban is használatos,⁴³ az alföldi szlovák és ruszin települések nyelvében ugyancsak megtalálható. Náluk a *jaraš* a. m. 'legelő', pl. Tótkomlós, 1813: za gunca čo

³⁸ Vö. ÉLÉS, *élelspénz* (victualia). Élés a jobbágyok által az úr konyhájára, az úr szükségletére beszolgáltatandó élelmiszereket jelent. Ha pénzben váltható meg, a váltásdíjat élelspénznek nevezik. L. Úriszék. XVI–XVII. századi perszövegek. Szerkesztette VARGA ENDRE. Bp. 1958. 1002.

³⁹ Ilyen típusú szavakra ld. KNEZSA I., A tót és lengyel költőzködő pásztorkodás 63–63.

⁴⁰ Személynévként egy német nyelvű urbárium Zvončín községből (Nagyszombati járás) már 1543-ban közli, többségükben szlovák jobbágynevek között: Gasda Michal hat ain gantzen hof. L. Urbáre I 107.

⁴¹ P. DOBŠINSKÝ, *Prostonárodné obyčaje*... 1889. A továbbiakban: Dobš: Obyč.

⁴² Egyéb adatokra l. KNEZSA I., A tót és lengyel költőzködő pásztorkodás... 63.

⁴³ Vö. TÁLASI I., A Kiskunság népi állattartása. Bp. 1936. 42: *ménésjárás*, *ökör-csordajárás* stb.

w garassi hodi SK 332,⁴⁴ *na jaraš* Ruski Krstur (Jugoszlávia, saját gyűjtés). Itt egyébként ma is élő kifejezés a *pažica* mellett a *dep* (saját gyűjtés). A Bükk-hegységben a *legelöv* Sipos 265⁴⁵ használatos, a jugoszláviai szlovák községekben pedig a *paša* mellett lejegyeztem a *rit*-et is (Stará Pazova, Hložany, Kisáć, Šíd). E kifejezések, a *čapaš* kivételével, fiatalabb, helyi átvételek és nem terjedtek el a szlovák nyelvterület azon részein, amelyek nem érintkeztek állandóan a magyarsággal. Fordított irányú jelenség a szlovák nyelvjárási *pastevník* behatolása az észak-keleti területen a magyarba. A makovicai uradalom urbáriumában ugyanis 1618-ból ezt olvassuk: „Felső Polyanka *pastownikert* fl. 2. Keczkocz *pastownikert* fl. 2.; Dolhonya *pastownikert* fl. 1.” Urbáre II 123. Ezen urbárium kapcsán említem meg, bár nem tartozik a tárgyhoz, hogy KNEZSA SzlJsz. 963 nem bízik Takáts S. állításában, aki szerint ’esztergályos’ jelentésű *tokár* szó is létezett a magyarban. Nos, a makovicai uradalom 1618-as urbáriumában Biztra községben (ma Krajná Bystrá, Svidniki járás): „Egi *thokar* is vagion. Sindelczinalok is vadnak.” Urbáre II 61. Kétségtelen, hogy a *tokár* itt magyar szóként kezelendő, s jelentése minden bizonnyal ’esztergályos’.

2. A felvidéki szarvasmarha-tenyésztésre gyakorolt magyar nyelvi hatást illetően már Kniezsa fölfigyelt arra, „hogy az állatok színjelölése, valamint az állatok neve általában magyar”.⁴⁶ A lótenyésztés kérdésében viszont Hauptová úgy vélekedik, hogy noha adatai (csupán a következőket említi ezzel kapcsolatban: *paripa*, *fako*, *míneš* — ezt szerinte csak Palkovič ismeri — és *fartovač*) lényegében csak a XVIII. századból valók, mégis már korábban átkerülhettek a szlovákba, hiszen az állatkereskedelem már régóta dívott Magyarországon és a külföld között (l. Z. Hauptová, i. m., 527).

a) Ezzel kapcsolatban — mielőtt a színek kérdésére rátérnék — meg kívánom jegyezni, hogy HAUPTOVÁ éppen az egyik legrégebbi magyar jövevényszót nem említi, holott az abban bekövetkezett hangváltozásból arra következtethetünk, hogy a honfoglalás után megindult szláv–magyar érintkezés egy-két korai nyomot azért az állattenyésztés területén is hátrahagyott a szlovákban. Ez a szó a szlovák népnyelvi *kach*, ami a magyar *keh*, a m. ’Tussis’ (lóbetegség) HERMAN 260 átvétele. Megvan már Bernoláknál (nála van *Suchí Kach* azaz *száraz keh* is) és Palkovičnál,⁴⁷ és azóta is közli valamennyi szlovák szótár. A magyarországi Piliscsén így vélekednek róla: *kůň má keč, to je psota taková* (azaz: a lónak kehe van, ez olyan nyavalya) JŠ 2 : 335. A kelet-szlovákban a *kech* (*kehešiti*) Sipos 258 a szokásos forma, s megvan a *kech* a nyugat-szlovákban is. A magyar nyílt *e* helyén található szlovák *a* egy *e > ā > a* változás eredménye a szlovákban. Ez a változás feltehetőleg a XII–XIII. sz. folyamán következett be,⁴⁸ ezáltal kétségtelen bizonyítékát adva annak, hogy — lévén XII–XIII. sz. előtti átvétel — a magyarok lótartása már a

⁴⁴ P. KIRÁLY, České a maďarské prvky v písomných pamiatkach Slovenského Komlóša. Nadbitka z tomu V Studiów z Filologii polskiej i słowiańskiej. Warszawa 1965. 332. A továbbiakban: SK.

⁴⁵ I. SIPOS, Geschichte der slowakischen Mundarten des Bükk-Gebirges. 1958. A továbbiakban: SIPOS.

⁴⁶ L. KNEZSA I., A tót és lengyel költözőkődő pásztorkodás. 70.

⁴⁷ J. PALKOVIČ, Böhmisch-deutsch – lateinisch Wörterbuch. Prag 1820. A továbbiakban: Palk.

⁴⁸ Vö. E. PAULINY, Fonologický vývin slovenčiny. Bratislava 1963. 119.

honfoglalás utáni első századokban is bizonyos hatással volt északi szomszédaink szokincseré.

b) A tervszerű állattenyésztés, de még inkább a nagyállatok munkába állítása szükségessé tette nemcsak a színük és tulajdonságuk, de nemük és koruk szerinti megkülönböztetésüket is. Mint köztudomású, ilyen célt szolgált az állatok, eleinte főként a lovak, megbélyegzése, amelyre a magyarból már a XV. sz. első felből, 1436-ból van adatunk: *Decem septem Equos equaciales ipsius exponentis cum ipsorum cauteriis wlgo Bylegh consignassent potentia mediante OklSz.* A 'megjelölés, jegy' értelmű bélyeg átkerült a szlovákba is, s ott *bilag* formában a mai napig közszóként használják, jelentése 'beleégetett, -sütött, -vert jegy' (átv. értelemben is) SSJ. Az állatok bélyegzése tüzes vassal, *bélyegző vas-sal* (*billegvas* — Bugac, l. HERMAN 358) történt. Adataink tanúsága szerint a XVII. sz. közepén már kétségtelenül ismerték és használták az erre vonatkozó magyar kifejezést a szlovákok is. A *pečat* mellett⁴⁹ ugyanis előfordul a *bilag* is, jelentése a. m. 'bélyegző vas': Éleskő, 1664: *Billeghy* na konye železne welke N. 3.; Male *billeghi* N. 2. Nád. cs. nádlad. lt. Okiratok I. 713. Egyéb történeti és nyelvjárási adatok (nemcsak az állatokra vonatkoztatva): 1803 (Zólyomi járás): *statke rožne bilegovat* Horváth 285; 1813 (Gömör megye): *každu bečku na 2³/₄ okovu a od nich predavane betsky z bilegom s stoličnim slavnim zeichuovaty daly* SN 9 : 284; Tótkomlós, 1852—53: *bilagoš* a. m. 'megbélyegzett szarvasmarha' SK 331, *bilak*, *bilaguvaš* Stan: Lipt 110;⁵⁰ 1842: *bilag*, *bilah* JČ 9 : 111; *bilag*, *bilagovaš*, *bilaziš* Kálal stb. Egy kivétellel valamennyi adat *g* (ill. zöngétlen párjaként *k*) hangot mutat, ami annak bizonyítéka, hogy az átvétel a szlovák *g* > *h* változás megtörténte utáni, tehát a XIII. sz.-nál nem korábbi időből való. Ennek ellentmond a Kondrasov által 1842-ben gyűjtött és a *bilag*-gal párhuzamosan lejegyzett *bilah* adat (l. JČ 9 : 111), amelyben a szóvégi *-h* feltételezi a *g* > *h* változás bekövetkeztét. Véleményem szerint azonban ez a jelenség is rámutat arra, hogy a hosszabb időt igénybe vevő *g* > *γ* > *h* változási folyamat, amely bizonyosan nem terjedt ki egyszerre az egész szlovák nyelvterületre, az egyes magyar—szlovák érintkezési pontok révén már korábban átkerült kifejezésekre is hatott. Pauliny (i. m., 175) úgy vélekedik, hogy a szlovákban a *g* > *γ* > *h* változás a XII. sz. elejére teendő (Kniezsa a XII. sz. végére gondolt), amíg viszont a *γ*-ból *h* lett, az elég hosszú időt vett igénybe (egyések szerint eltartott a XIII. sz. végéig is, erre l. Pauliny, i. m., 176). Figyelembe véve a *bilag*-ban ugyancsak meglevő *e* > *ä* > *a* változást, arra gondolhatunk tehát, hogy a magyarokkal érintkezésben levő szlovák enklávék, a szlovák etnikum déli nyúlványai már a XII. sz. előtt megismerkedhettek e szóval, s a XII—XIII. sz.-ban e fejlődésnek megfelelően kialakulhatott a *bilah*. Ezzel szemben a későbbi, főként a XIII. sz.-ban meginduló intenzívebb magyar—szlovák érintkezés következménye a *bélyeg g*-jének megmaradása (mivel a *g* > *γ* > *h* ekkor már lezárulóban volt) és az *e* > *ä* > *a* változás (mivel ez még ekkor is bekövetkezhett).⁵¹ Megjegyzendő, hogy sajnos Kondrasov nem adja meg pontosabban a *bilah*

⁴⁹ Vö. Ludány, 1656: *pečzed* pre Lichwu; *pečzed* pre riad Nád. cs. nádlad. lt. Okiratok I. 633; Liptóújvár, 1658: *pecet* pro equis, *pecet* pro iumentis; 1660: *konska pečzed*; 1662: *Pečet konska*, Zeleza čo konjom chwosti zapekaju; 1702: *Pečzete try*, kterimy konie, a rožny Dobitek pečzetia . . . No. 3. Nád. cs. nádlad. lt. Okiratok I. 620.

⁵⁰ J. STANISLAV, Liptovské nárečia. Turčiansky Sv. Martin 1932.

⁵¹ A *g* > *h* nem egyszerű kérdésre magyar—szlovák viszonylatban vö. legutóbb Hadrovics, L. i. m., 56—57.

előfordulási helyét, de adatainak jelentős része Gömör megyéből való, feltehető tehát, hogy a *bilah*-ot is ott gyűjtötte. Van ugyanis még egy ilyen típusú magyar jövevényszó a szlovákban, amelyet Dobš: Obyč 150. Gömörből közöl. Ez pedig a *šuhár*, ugyancsak pásztorszó. A magyar *sugár*, a. m. „az ostor vége” egyébként a szlovák népnyelvben *šugar*, *šugár*, *šugar*, *šungiar*, *čugar*, *čugár* Kálal formákban terjedt el, nyilvánvalóan a XIII. sz. után. Ezzel szemben a Gömör megyei *šuhár* a *h* miatt egy korábbi átvételre mutat, éppúgy, mint a *bilah*.

c) Az állatokat legtermészetesebben a színük szerint lehetett megkülönböztetni. E téren a pásztorkodó magyarok rendkívül gazdag szókincsel rendelkeztek, s Herman Ottó pl. a lovakkal összefüggésben kb. háromszáz színárnyalatot sorol fel. Nem csodálkozhatunk tehát, ha ezek közül néhány átkerült a szlovákba (morva-szlovákba, ruszinba, lengyelbe, urkánba stb.) is. Nagyon valószínűnek látszik, hogy az ilyen típusú melléknevek a szlovák nyelvjáráásokba és a köznyelvbe egyaránt a nagyállatok, elsősorban a lovak és az ökrök tenyésztése és eladása révén kerültek be. A következők sorolhatók ide..

Magyar *barna* > *barnavý*, ua. (népnyelvi, l. SSJ), KÁLAL. A Liptóújvár lóállományát számbavevő leltárak szerint gyakori lószín volt, így 1655: *Barna Pej* (magyarul is: „Egér szőrő barna fejrőlábu”, ugyanez 1657-ben, más kézírással: „Egér szőrő barna belonoha”, 1658-ban, más kézírással: „Egér szűrő barna fejrőlábu”), 1657: *Barnawa lisa*, *Barnawa sama*, 1662: *kuczerawy barna*, 1663: *Barna lisa*; *Barna na čele Hwyezda*; *Barnsta sama*; *Barna Pej* holdos, černo hwiezdzy černochwosty; Konik z Illawy posłany Ten gest *Barna* Nád. cs. nádlad. lt. Okiratok I. 620. Egyéb adatok: *barna* (= bos subfuscus) Palk, *barna*, *barnula*, *barnoša* 'barna színű tehén' a morva-szlovákban (l. Bart: Dial 316),⁵² *barno* 'barna ökor' a morva-szlovákban (l. Bart: Slov),⁵³ 1763: *bárnawy* (= fuscus) Syll 346, *barnawí* (= barna) Bern, *barnaví* (= barnás) Jancs, *barnavi* (= barna), *barnasti* (= bräunlich) Király: Ost I. 225,⁵⁴ *barnavá žena* Psz (saját gyűjtés), *barnuša* (népnyelvi) = 1. 'barna nő', 2. 'barna tehén' SSJ stb., stb.

A XVII. századnál korábban nem találkoztam vele (addig csak a *brunatný* a szokásos szóhasználat), később azonban annyira elterjedt — a morva-szlovákban megőrizve eredeti képzetlen formáját is —, hogy még közmondásban is állandósult: *Človek ryšavý a barnavý málo kedy dobrý* (azaz „vörös kutya, vörös ló, vörös ember egy se jó”) Zát 66.⁵⁵

Magyar *deres* > *dereš*, a. m. 'egérszürke'. A mai szlovák szótárak nem közlik, s nincs meg KÁLALnál sem, pedig az elmúlt évszázadokban mind az alapszó, mind képzett formái közismertek voltak a szlovákban és a magyarországi szlovákok használják ma is. Néhány példa: 1624: wtom pracugem kdybich od Pana Thuryanskeho ystwana mohol nyako dostati gehu *deresso-wateho walassika* OL. Fejérpataky cs. lt.; Lipótújvár, 1655: *Deres Vircze*;

⁵² FR. BARTOŠ, Dialektologie moravská. Brno 1886. A továbbiakban: BART: Dial.

⁵³ FR. BARTOŠ, Dialektický slovník moravský. Praha 1905–1906. A továbbiakban: BART: Slov.

⁵⁴ P. KIRÁLY, Die ungarische Lehnwörter einer ostslowakischen Gemeinde Studia Slavica 10 : 221–223, II. Studia Slavica 11 : 95–107. A továbbiakban: Király: Ost I, II.

⁵⁵ A. P. ZÁTURECKÝ, Slovenská přísloví, pořekadla a úsloví. Praha 1896. A továbbiakban: Zát.

Deressista, 1656: *Deres Wrycza N. 1.*; 1659: *Deressista sama*; *Deres Vires*; 1702: *Klusa Deressista*; *od Deressky Nád. cs. nádlad. lt. Okiratok 620*; *Dereš* (= *murini coloris equus*, *deres*, *egér szőrű ló*) Bern, Palk, *derešiti* (= *deres*) Jancs, *dereš* Vsz, Psz, *zapriahňi dereša!* Tk (saját gyűjtés).

Magyar *fakó* > *fako* a. m. 'fakó színű ló' SSJ, Bern, Kálal; *faka*, *fakovistý* Kálal, *fakovisti* (= *fahl*, *falb*) Király: Ost I. 230, *fakovi (kôň)* Vsz (saját gyűjt.), *fakó* (= *posivkastý kôň*) Szabó 25, *fakó*, (= *fakó ló*) Jancs, Liptóújvár; 1655: *Mocskos Fako*; *Fakowata* *byelochwosta*, *Fakowata Žluta byelochwosta*, *Moczkos fakowata lisa*, 1657: *Moczkos Fako*, 1659: *Mocskos fako* Turek, *Fako* z Illawy Poslany, *Fakowata* *belochwosta*, *Mocskos fakowata* *černochwosta*, 1662: *Sargha fako*, *Moczkos fako*, *Moczkos fakowata*, 1663: *Močkos Fako* na čzele Hwjezda, *Fejér Fako*, *belo Hriwy* *belo chwosty*, *Sargha Fako* *czerno Hriwa* *czerno chwosta*, *na čzele hwjezda*, 1678: *Ssarghafako*, *Bjeli Fako*, *belo hrywy*, 1702: *Fako* s Hwezdu konik, *od Woznice Fačky* Sargawy Konik Nád. cs. nádlad. lt. Okiratok I. 620.

Első adataim erre a színre is a lipótújvári leltárakból származnak, nagy tömegű előfordulásukból azonban arra következtethetünk, hogy a fakó színű lovakat abban az időben már természetes volt a szlovákban is így nevezni. Bizonyosra vehető, hogy a magyaroknál korábban kedvelt világosabb színárnyalatok már a XVII. sz. előtt is főlhívták magukra északi szomszédaink figyelmét. Ahogyan a *dereš*, úgy a *fako* is elsősorban lószínt jelölt, s ezen keresztül magát a lovat is. Bernolák a ló jelentésű *fako*-t már szólásban is közli: *Tahagú Faka*, *ale i Fako ľahá* (= *dedi malum et accepi*, *das Böse ist mir mit dem Bösen vergolten werden*, *fakót-is vonják*, *de fakó-is vonja*). Figyelmet érdemel a *mocskos fakó* megjelölés. HERMAN 347 szerint a *mocskos* a. m. 'bizonytalan szennyes szőr', a *mocskos fakót* azonban nem ismeri.

Magyar *holdos*, *hódos* stb. > *holdoš*, a. m. 'olyan ló, amelynek a homlokán hold, azaz fehér folt van'. Lipótújvár, 1655: *Sargha holdos*, *Sarga holdos* *zadnia* *noha* *biela*, *Virče* *sarga holdos* *zadnye* *nohy* *bye*, 1663: *Barna Pej holdos*, *Virče holdos* *czerno Hriwy* *czerno chwosty* Nád. cs. nádlad. lt. Okiratok I. 620.

Ezt a kifejezést másutt nem találtam meg, mégis lehetségesnek tartom, hogy a lótenyésztő szlovák nemesség körében közismert volt. Valószínű ugyan, hogy a szélesebb néprétegekbe nem hatolt be — ámbár a további kutatások még itt is hozhatnak ezt cáfoló újabb adatokat — a XVI–XVII. századi két-nyelvű nemesség viszont magától értetődő természetességgel használhatta, több hasonló típusú szóval együtt, amint ezt jól tükrözik az ötven évet felölő lipótújvári lóinventáriumok is. Amint láttuk, a *bielonohý* mellett használták a *fejérlábu*-t, egyaránt ismerték az *egér szőrűt* és a *misseg srsty*-t vagy *Misskastý*-t (1702-es leltár), továbbá: 1655-ben *Kegyes pejowaty*, 1657-ben (más kézzel) *Kedess Pey*, 1659-ben (más kézzel) *Kegyes* került a leltárba, az 1676-os inventáriumból pedig *Kondor fako* Sywohrywy y chwest-ot másoltam ki, amit Herman sem ismer, holott abban az időben használatos kellett hogy legyen, ha még szlovák nyelvterületen is előfordult. Nincs benne tehát semmi szokatlan, ha a *lisý* helyett gyakran találkozunk a *holdos*-sal, ugyanakkor természetesen az előbbi meglétére is vannak adataink: 1655: *Sargha lisa*, 1657: *Barnawa lisa*, *Sargha lisa* No. 3., 1663: *Barna lisa* stb. Nád. cs. nádlad. lt. Okiratok I. 620.

Magyar *pej* > *pej(k)o* a. m. 'barna színű ló', 'ló általában' SSJ. Liptóújvár, 1655: *Kegyes pejowaty*, *Pejowata* *černochwosta*, *Virčasta Pey* *čierna*,

Pejowata černochowosta, Barna *Pej*, 1656: Barna *Pey*, 1657: kedés *Pey*, 1663: Tureczkj kuon *Pejowati*, Barna *Pej* holdos, 1702: Klusa *pejowata* stara frai-sstačka, zastaru kobilu *pejowastu*, Barna *pei* Kobilka, Barna *pei* Konik, Kuon bez brdey preklany *Pei* Nád. cs. nádlad. lt. Okiratok I. 620, *Pegek* ~ *Pegko*, *Pegkovi* Koň (= pejló) Bern, *pejkavý* (= barna) Kálal, *pejisti*, *pejkavi* (= pej), *pejko* (= pejló) Jancs, Tótkomlós, 1829: *kona pegku*, 1852: kobola ... *pegista* SK 333, *pejko* dobrí Tk, pekného *peja* ~ *pejkóša* má Vsz, *pejko* Psz (saját gyűjtés).

A 'barna' jelentésű *pej* a XV. sz.-ban a leggyakoribb lószín volt a magyaroknál (vö. M. BELDNYESY: i. m. 15). Ez a közkeletűsége és általános elterjedtsége adja magyarázatát a szlovákra gyakorolt erős hatásának és általános meghonosodásának. Eljutott Morvaországba is, ott azonban *fejko* formában van meg (ld. BART Dial 318), nyilván a *fako* f-jének hatására. A *pej(k)o* a szlovákban is — hasonlóan a *fako*-hoz és a *dereš*-hez — nemcsak a barna színű lovat, de, mint láttuk, a lovat általában is jelenti.

Magyar *kese*(*ly*) > *keš*, *keša*, *kešo*, *kešavý*, a. m. 'göndör, bozontos szőrű ökör, tehén' és: *kešavý* 'tarka', *kešel* (ritk.) (= lónév) Kálal. További adatok: *Kešo* (= ökör és lónév) Bern, *kešula* (= tehénnev) Dobš: Obyč 51, Buffa 163,⁵⁶ *keša* (= tehénnev) Buffa 163, *kešo* (*kvoň*) (= keselő) Jancs, Stará Pazova, Vsz (saját gyűjtés), *kešavi* (= kesely, fehérszőrű) Jancs, *Kessa* sl. (= *Nahme der Ochsen*) Palk, *Kessavý* sl. (s. strakatý?) Palk, *keša* (= göndör, rendszerint világos szőrű sertés) Vsz (saját gyűjtés), *kešavý* (nyelvjárási) (= dús hajú; göndör, bozontos) SSJ.

MACH (Etym) a magyar *kese* eredetét megkérdőjelezi, feltehetőleg az eltérő jelentések miatt. De száz évvel ezelőtt Jancsovcics még pontosan a magyar *kesely* jelentésben használja a *kešavi*-t (vö. *Kesely* — a fehér szarvasmarha, ha a kékes marhának orrtükre világos stb. Herman 446) és a *keselő* = *kešo*-t is. Palkovičnál a *kessavý*-nak kérdőjellel ellátott 'strakatý' (= tarka) jelentése pedig arra enged következtetni, hogy mögötte valószínűleg a sötétebb szőrzet és világos láb (= *kese*, *kesely*) tarkasága húzódik meg. Éppen ezért biztosnak mondható a szlovák *keša* magyar származtatása, hiszen a szőr színjelölése könnyen átbillenhetett a szőr minőségének a jelölésére, ahogyan jól megfigyelhető ez az idézett vértesszőllősi adatból is.

Magyar *szőke* > *sej(k)a*, ua.: morva-szlovák *sejka* (= szőke tehén) Bart: Dial 316, morva-szlovák *sėja*, *sejka*, *sejko* (= nagyszarvú, fehér magyar ökör) Bart: Dial 318, *sejkasti* Czambel 588, Király: Ost II. 102, *sékavi* Psz (saját gyűjtés).

Bartoš adatai arra mutatnak, hogy ez a melléknév is elsősorban az állatok, mégpedig a szarvasmarhák színjelölése útján jutott be a szlovák nyelv-járásokba, mindenekelőtt a morva-szlovákba és a kelet-szlovákba. Ha figyelembe vesszük, hogy milyen hatalmas mennyiségű alföldi szarvasmarha került a XVI–XVII. sz. folyamán Morvaországban eladásra,⁵⁷ de még az odairányuló marhacsempészség is milyen nagy arányokban folyt,⁵⁸ akkor nyilvánvaló, miért

⁵⁶ F. BUFFA, Nárečie Dlhej Lúky v Bardejovskom okrese. Bratislava 1953. A továbbiakban: Buffa.

⁵⁷ Vö. ELEKES L. — LEDERER E. — SZÉKELY GY.: i. m. II. 224–227.

⁵⁸ Pedig 1651-ből tudjuk, hogy éppen ezért a morva legelőkre tilos volt magyarországi szarvasmarhát hajtani, mégis sok helyen látni lehetett „a nagyszarvú, hatalmas magyar ökröket!” L. TAKÁTS S., Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI–XVII. századból. Bp. 1961. 241.

éppen a morva-szlovákban lett otthonos — egyéb hasonló típusú kifejezések és magyar eredetű állatnevek mellett — a magyar *szőke*, amely már a XV. sz.-ban egyik leggyakoribb szarvasmarha-színe volt a magyarságnak (erre vö. M. Belényesy, i. m. 19.)

Magyar *szürke* > *sirka*(*vý*), ua.: *sirka* (= Grauschimmel) Király: Ost II. 102, *sirkaví* SN 8: 141, Psz, *sirkaví kón* (~ *dereš*) Vsz (saját gyűjtés), *sirkavjet* (= deresedik) Jancs, *sirkaví* (Rh, Bl, H) SÍPOS 294.

Csak a nyelvjárásokban ismerik, de a magyarországi települések kivételével ott sem gyakori, mivel régente inkább a *dereš* volt ebben vagy hasonló értelemben használatos. A liptóútvári leltárokban a *dereš* mellett a *sivý* fordul elő.

Magyar *sárga* > *šarga* (és vált.), a. m. 'sárga, sárgás, sárga csíkos (ló)': Liptóútvár, 1655: *Sargha* lisa, *Sarga* hwezdowata, *Sarga* holdos, *Sargha*, Vircze *Sarga* holdos, 1657: *Sargha* lisa No. 3., 1662: *Sargha* fako, *Sargha* wircze wseczka, 1662: *Sargha* Fako černo Hriwa černo chwosta, 1678: *Sargha-fako*, *Ssarghasta* sama, 1702: *Sargha* pej S hwezdu, od *Sargasteg*, Misskasty Konik, od *Sarghy* z woznicz, Klusa *Sargasta* lisa, *Sargawý* Konik Nád. cs. nádlad, lt. Okiratok I. 620, morva-szlovák *šarga* (= gesztenye színbe hajló ökör), *šargavý* (= szürkés, barnás, csíkos: kutya, macska, ökör) BART Dial 318, 272, *šargo*(*vý*) (= sárgás, csíkos ló) KÁLAL, *šarga* (= tehén) Buffa 220, közép- és kelet-szlovák *šarga* (= ló) JČ 9 : 110, KIRÁLY: Ost II 103, *jakú peknú šargu má* (azaz milyen szép sárgája — lova — van) Vsz (saját gyűjtés).

A régi szótárak (Syll, Bern, Palk, Jancs) nem közlik, pedig kétségtelen, hogy már a XVII. sz.-ban — ugyancsak a nagyállatok színjelölésének hatására — megvolt a szlovákban, s akár a *pej*, *fako*, *dereš* stb., nem csupán színre vonatkozik, hanem általában egy-egy nagyállat-fajtára (ló, ökör, tehén) is. Az 1655-ös liptóútvári leltárban van *sárgás* melléknév is: Vircze *sarghas* zadnye nohi bieie, Vircze *Sargas* lisy na kryž nohi byele, de ezt minden bizonnyal magyar szónak s nem a szlovák nyelv tartozékának kell tekintenünk. Ugyanakkor viszont arra is enged következtetni, hogy talán a *šarga* is csak az idő tájt kezdett elterjedni és gyökeret verni a szlovákban, mivel még lényegében egyenértékűnek tartják a *sárgás*-sal. A későbbi években a *sárgás* helyén a szlovákban szokásos *astý* képzővel alkotott *šargastý* található.

Magyar *tarka* > *tarkavý*, *tarkastý* stb. Kálal, ua.: *Tarkawý* (*kun*) (= Tarka, Tarkás) Latsny 276, *tarkaví* (már szólásban is: *Ne geden Pes ge tarkaví* = es sind viele Hunde gleich) Bern, *tarkavý* sl. (= tarka), *Tarko* sl. (= kutya-név) Palk, *tarkaví* Jancs, Psz, Tb, Sá (M. Sz.Ny. A.), Szabó 23, *tarkasti* Buffa 224, Sp (M. Sz. Ny. A.), *tarkaví* (Bk, Rb, H, Óm) Sipos 306, morva-szlovák *targavý* ~ *tarkavý* (= tarka tehén stb.) Bart. Slov, *Tarko* (tarka kutya, vagy ló) Jancs, *tarkuľa* (= tarka tehén) Kálal.

A szlovák népnyelvben a mai napig használatos melléknév, amely ugyancsak a XV. sz. után kerülhetett át a szlovákba, tekintettel arra, hogy addig sem a lovakra, sem a szarvasmarhákra nem volt jellemző a tarkaság. (ld. fentebb).

Magyar *vasderes* > *vašdereš* 'Eisenschimmel'. Liptóútvár, 1658: z Minnessa *Vas deres* No. 1. Nád. cs. nádlad. lt. Okiratok I. 620, *važdereš* to kun cmavi sirka, *važdereš* Király: Ost II 106.

Három évszázad választja el egymástól e két adatot, melyek azonban mégis arra mutatnak, hogy — ha ez a színjelölés széles körben nem is volt

elterjedve, a szlovákok között — a lóval foglalkozók (lótenyésztők, kereskedők, katonák, fuvarosok stb.) megtanulták a magyaroktól és szükség esetén használták is a szlovákban. Érdemes megemlíteni, hogy Herman 355 szerint az első debreceni adat a *vasderesre* 1681-ből való. A csaknem negyed századdal korábbi lipcsei előfordulás tehát azt mutatja, hogy a magyarok lótenyésztése a XVII. sz. első felében már szoros kapcsolatban kellett legyen a felvidéki szlovák állattenyésztéssel.

Magyar *vércse* > *virča* 'vöröses, aprón tarka ló, mint a vércse madár' (vö. Herman 355). Liptóújvár, 1655: Deres *Virce*, *Virce* sarghas zadnye nohi biele, *Virce* Sargas lisy na kryž nohi byele, *Virce* zadnye nohi byele agednu Prednyu holdos, *Virce* sarga holdos zadnye nohi byele, 1656: Deres *Wyrca*, *Wirča* na zadnie nohi biely, *Wirce* samy, 1663: *Virce* holdos czerno Hriwy czerno chwostry, sargha *Wirce* Wsseczka, 1655: *Wirczowaste* nasywe, *Wirczasta* Pey čierna, *Virczowata* z Hwyezdu, *Wirczasti*, 1658: *Wirčenaste* ... žrebne Nád. cs. nádlad. lt. Okiratok I. 620.

Ugyanaz a helyzet ennél a lószínnél is, mint amit röviden a *holdos*-nál fölvezettem. Noha másutt nem találtam meg a szlovákban, a leltárakban tapasztalható gyakorisága és szlovák képzőkkel alkotott változatai kétségtelenné teszik, hogy ezt a szót is jól ismerték és használták a lovak megjelölésére. A gyakori -e végződés azonban arra enged következtetni, hogy valószínűleg csak nemrég kezdhetett behatolni a szlovák nyelvújításokba, ahol egyébként azután a szlovák alakban rendszerének megfelelően -a váltja fel a szóvégi magyar -e-t. A *vércse*, mint madárnév, újabb átvételként megvan Pilisszántón: *véřca*, s a múlt század közepéről közli Jancsovics is *virďža* formában.

Magyar *vércsekék* > *virčekik*. Liptóújvár, 1655: *Virce kik* No. 1., 1656: *Wirče kik*, 1657: *Wirce kik* ... žrebna Nád. cs. nádlad. lt. Okiratok I. 620.

A szép hamuszínű, a kékvércse hímjének színéhez hasonló lovat nevezték így, Kecskeméten pl. már 1591-ben (vö. Herman 355), a lipcsei adat tehát itt is azt a kétségtelenül erős magyar hatást mutatja, amely a XVII. sz. első felében a szlovák lótenyésztést befolyásolta (erre l. a *vasderes*-nél mondottakat). A szlovákban egyébként másutt nincs kimutatva, átvételét illetően l. a *vércse*-t tárgyaló fejezetet.

Magyar *veres* > *vereš* ~ *vireš*. Liptóújvár, 1659: Deres *Vires*, *Vires* sarga holdos, zadnie nohi biele Nád. cs. nádlad. lt. Okiratok I. 620, morva-szlovák *vereš* (= Eisenschimmel) Bart: Dial 318.

Bartoš adata igazolja, hogy ez a színjelölés is meghonosodott egykor a szlovák nyelvújítások egyikében-másikában. A morva-szlovák *vereš* azért vonatkozhatott *vasderes* lóra, mert eredetileg, az átvétel idején, a *veresderes*-t érthették rajta. A mai szlovák nyelvújításokból nincs rá adatom.

A régente közkedvelt *ordas* (néha *ordos*), a. m. 'wolfs-grau' (l. M. BELÉNYESY: i. m. 19) a morva-szlovákban *ordoš* alakban őrződött meg, de már nem színt jelöl, mint eredetileg a magyarban, hanem az összeálló szarvú ökrre vonatkozik. Minden bizonnyal azért, mert a Morvaországba került ilyen színű magyar ökröknek ez volt a jellegzetes szarvállásuk. Nyilván ugyanez a szó a kelet-szlovák *Ordoš*, *Ordoška* vezetéknev is (l. Buffa 191).

d) Néhány további melléknév is a nagyállatokkal összefüggésben hatolt be némelyik szlovák nyelvújításba. Így pl. a magyar *címeres szarvú ökör* Bernolák szerint a szlovákban *Cimerné (wichírné) Woh*, azaz „capitales boves”, ami tkp. megegyezik azzal a bihari felfogással, miszerint a „derék marha

szarváról is címeres szarvú” HERMAN 455. KÁLALnál viszont a középszlovák nyelvterületen a *címeristý (vol)* a. m. ’szép szarvú ökör’.

A magyar *csinos* megfelelése a morva-szlovákban *činoš*, a. m. ’plesnivý’ Bart: Dial 318, *cinoš* Bart: Slov, ugyanakkor a magyarországi Psz-n a *Činos* lónév, a *mladí činoš* pedig *csikót* jelent a gyerekek nyelvén (saját gyűjtés).

A magyar *kajla* > *kajla* BERNOLÁKNál ökörnévként szerepel, Kálal szerint azonban a középszlovákban és a morva-szlovákban előreálló szarvú ökröt jelent, JANCISOVICS pedig ennél is tágabb értelemben közli. Nála a magyar *kajla* melléknév a. m. ’kajlaví, krivonohí’, azaz ’görbelábú’, főnévként használva viszont a. m. *kajla (kvoň)*, azaz ’görbelábú (ló)’. A mai szlovák köznyelv nem ismeri, s nyelvjárási adataim sincsenek rá.⁵⁹

e) A nagyállatok nemi, korbéli és használat szerinti megkülönböztetését tekintve néhány magyar kifejezés ugyancsak átkerült a szlovákba:

A ’későn vagy rosszul herélt bika’ jelentésű *komor* (vö. Herman 412) az alföldi Tótkomlós szlovák lakossága körében már 1852-ben honos volt: 2 *komori* SK 332, nyilván helyi — alföldi — átvétel eredményeként.

Magyar *csikó* > *čin(ko)*, a. m. ’csikó’ és ’ló’ (Kollárnál) Kálal, *čikou*, Szabó 22, a magyarországi szlovákoknál *čikov* Rh, Bk, Bl, *čikof* Msz, Szh, *čiko*, Mi, *činka* Ecs (M. Sz. Ny. A.), *čínko* Psz (saját gyűjtés). A szlovák köznyelvben ma nem használatos.

Magyar *csödör* > *čéder*, ua. Szabó 22, Tótkomlós, 1852—54: *čejder*, *čeder*, *čöder* 1853: *obecnje cšejderi*, 1854: *k cšedrom*, 1852: *obecne cšodery* SK 331, *čéderik* (= ménescsikó, ami egyben azt is mutatja, hogy Jancsovícs a magyar *ménest* ’csödör, mén’ jelentésben ismerte) Jancs, a magyarországi szlovák nyelvjárásokban *čejder* (Ambrózfalva) Ondrus, Nárečia 226, Nye, Bcs, *čejder* Pi, *čéder* Szs, Tk, *čöüdör* Hh, Nh, *čödör* Rh, Bk, Bl, *čödör* Szp, Tb, Kk, Ai, Mn, Msz, Mi, Szh, Sp, Mny (M. Sz. Ny. A.).

Magyar *monyas* > *moňas*, a. m. ’csödör, mén’. Már az 1702-es lipótújvári leltárban megvan: *Monjas* Barna kupenj A(nn)o 1697 Nád. cs. nádlad. lt. Okiratok I. 620. Egyébként Szlovákiában ma már ismeretlen főnév, de a régebbi szlovák szótárak sem közlik. A népnyelv azonban kétségtelenül ismerte, s pl. a kelet-szlovákiai Žakarovce-ban *Moňos* formában mint ökörnév napjainkban is él,⁶⁰ s a magyarországi és jugoszláviai szlovák települések lakossága is használja: *moňas* Me, Sá, Isz (M. Sz. Ny. A.), Selenča, Stará Pazova, Hložany, Bač. Petrovac (*viskakuje ako moňas*, azaz ugrál, mint a monyas), Kulpín, Kisác (saját gyűjtés).

A kelet-szlovák *muštra* ’Pferd für Ausmusterung, Ausrangierung, das Ausgemusterte’ KIRÁLY, Ost II 97, és a múlt században följegyzett tótkomlói *ňergeš* (1852: *ag dva nyergeše* Sk 332) teljesen elszigetelt átvételnek látszik. Annál kevésbé állítható ez a *paripá*-val kapcsolatban. KNEZSA a problematikus eredetű magyar szavak közé sorolja, mondván: „A magyar szó valószínűleg a horvát *parip* átvétele, bár egyrészt a szóvégi -a, másrészt az eltérő jelentések bizonyos nehézséget jelentenek. A magyar szó mindig a legkiválóbb minő-

⁵⁹ Itt jegyzem meg, hogy nem vettem be a népnyelvi *šantavý*, a. m. „sánta, bicegő” (> *šanták* = sánta, bicegő ember) Kálal, morva-szlovák *šantač*, *šantavý*, *šantaňa* Bart: Slov kifejezéseket, mivel nem teljesen bizonyos, hogy a magyar *sánta* az állattartással összefüggésben került át a szlovákba.

A *sántára* vö. MNy. 50 : 173—173.

⁶⁰ L. Baníčka dedina Žakarovce. Bratislava 1956. 99.

ségű lovat jelentette, míg a horvátban ez a jelentés ismeretlen. Származhatik közvetlenül a görögből is, de az sem lehetetlen, hogy a magyar szó egy latin *parhippa átvétele. A kérdés nincs tisztázva.” (I. KNIEZSA SzlJsz. 707–708). Ezzel szemben Moór felteszi, hogy a *paripa* a szlovákból került át a magyarba (vö. E. Moór: i. m., 48). Figyelembe véve azonban, hogy a ’sonipes, Reitpferd, gyors járású ló’ jelentésű *paripa*, amely először 1528-ból van a magyarban kimutatva (vö. OklSz.) a magyarok külföldszerte elismert lóidomítási tudományáról tanúskodik⁶¹ (a *Parypa* = equus instructus, caballus Palk értelmezés is erre mutat), továbbá az a tény, hogy a XIII–XIV. sz. után a lótenyésztést illetően magyar–szlovák viszonylatban a magyar volt az átadó nyelv és nem fordítva, az látszik a valószínűbbnek, hogy a *paripa* szintén a magyarból került át a szlovákba (és a lengyelbe is). Ezt látszik alátámasztani az a körülmény is, hogy a szlovák népnyelvi jelentések (Sáros megye kivételével) megegyeznek a magyarban szokásossal, vagyis a jó járású, pompás és gyors hátaslóra vonatkoznak. Megjegyzem, hogy a *paripa*-t – bővebb magyarázatot nem adva – magyar eredetűnek tartja Mach: Etym is, a lengyel *parepa*-val egyetemben. Példák: poručem gemu gednu *paripu* čiernu Radvánszky György végrendelete 1584-ből, OL. Radványszky cs. lt. I. O. IV. cs. 60. sz., 1624: za nye gednu *dobru paripu* kupity; aby *dobru paripu* kupil; a vedle toho nyaku *paripu* kmey potrebe, neb žiw newyem yako sa moczy budem bez *paripy* obchodity (Fejérpataky Márton leveléből) OL. Fejérpataky cs. lt., 1621: panských wozníkū a *parip* A. Kavuljak, Lietava 150, *Paripa* (= Equis spectabilis), *Pekná Paripa* (= Szép maga viselésű Paripa) Latsny 179, *Paripa* (= 1. sonipes . . . 2. paradní koň) Bern, *Parypa* Palk, *paripa* ako na *škape!* Zát 92, *paripa* Kálal, Jancs, SSJ, Király: Ost II 99 (Šumni tot kuň, jak *paripa!*), Ondrus, Nárečia 275, *paripník* Kálal, *paripa* (= Suhi kuň bodajjaki, či panski či šellacki, Sáros megye) Czambel 567.

Ha nem is kimondottan a lótenyésztéssel függ össze, mégis megemlíthetjük a magyar nyelvjárási *tátos* átkerülését a szlovákba: *tátos(ík)* ’Zauberpferd’, átv. ’nagyszerű’, kiválóan szaladó ló’ SSJ, *Tátos* (= 1. pegasus, 2. celer, rapax equus, *Ide, gako Tátos* (= 1. pegasus, 2. celer, rapax equus, *Ide, gako Tátos*) Bern, na čiernom *tátosi*, Povie *tátosík* Dobš: Povesti I 80,⁶² *tátos* Palk, Jancs, Ondrus, Nárečia 270, *tátos* Ondrus, Nárečia 285, poletí na ňom ako na *tátosovi* Zát 198, ma šumnu kobulu, taku jak *tátos* Király: Ost II 104, take koňe jak *tátose* Czambel 603.

A magyar népnyelvi *lógós (ló)* ’két ló mellé harmadikként befogott ló’ jelentésben átkerült a keletiszlovákba is, l. Kálal, továbbá: „Ku dvom koňom ku boku priprahnuti kuň še tak vola.” Czambel 547.

A múlt században megvolt a szlovákban, mégpedig feltehetőleg az alföldi települések nyelvében a magyar *göboly* is. Jancovics szerint ugyanis a magyar *göboly* a. m. *göbel*, a *göboly ökör* = *gébloví vuol*, a *göbolyós* a szlovákban *gébľar*, továbbá Jancovicsnál a magyar *sőre* is (az előbbivel együtt a. m. ’hízásra szánt marha’, vö. Herman 404, 423) a. m. *gébel*, a *sőrés* = *gébľoš*.

⁶¹ „Aber für Kriegszwecke bevorzugte man zur Zeit der Ritter-Kampfesweise dennoch die Hengste, wahrscheinlich nicht nur wegen ihrer Kraft, sondern auch wegen ihrer großen Gelehrigkeit”. Továbbá: „Nichts beweist schlangender die weitverbreitete Anwendung der Kappenhengste bei uns, als die Tatsache, daß diese im Ausland – mindestens zu dieser Zeit – als „cheval hongrois” bekannt waren” M. BELÉNYESY: i. m. 26, 27, 60. jegyzet.

⁶² P. DOBŠINSKY, Prostonárodné slovenské povesti I–III. Bratislava 1958.

A 'Vieh' jelentésű magyar marha (eredetére l. KNIEZSA: SzJJs. 884) Herman 697 szerint Rózsahegy (Ružomberok) és Zólyom (Zvolen) vidékén a szlovákban is használatos volt: *to je marha* (= címerez jőszág), az újabb adatok alapján azonban azt mondhatjuk, hogy ma már csak leginkább átvitt értelemben fordul elő a szlovák népnyelvben: *ti si ale marha!* Szabó 24, *si veľká marha!* Psz (saját gyűjtés), *To veľká marha!* (= du Vieh!) KIRÁLY: Ost II 97.

A szlovák népnyelvi nagyállathajtó *farto!* (*fartoval*), a. m. 'far tova!', ill. 'vissza!', amely már BERNOLÁK óta szótárazva van, ugyancsak az állattartással függ össze és szintén a magyarból való (vö. EtSz., ahol a szlovák *farto!* magyar eredetűnek van feltüntetve). Ezzel szemben Mach: Etym az a nézete, hogy a szlovák szó eredete a lengyel *fartować* a. m. '(lovakat) gyakorlatoztat, idomít'. A pontos magyar megfelelések és egyáltalán, a nagyállatok terén tapasztalható eléggé számottevő magyar hatás azonban ez esetben is a magyar eredet mellett szól.

Az állatok, főként a lovak lábán az ínhüvely kitágulása következtében támadó képződmény, daganat az *inpók*, tájnyelvi változata *himpók* (l. Tsz, már 1592-ből van rá adat: *Az mely louon impok vagyon* MNy. 10 : 325), amit ki szoktak égetni. Ennek a nyomati őrzik a lipitújvári inventáriumok adatai, 1682: *Železa co konyom hymphky zapekagu* N. 3. (azaz vasak, melyekkel a lovak himpókját kisütik), 1702: *Na himpoky palenia železo* N. 1. (azaz Himpókok kiégetésére vas). Noha másutt ezt a szót a szlovákban nem találtam meg, mégis valószínűnek tartom, hogy a múltban a lóval foglalatatoskodók használták a szlovák beszédben is.

Az állatcsapatok különféle elnevezései közül is behatolt néhány a szlovák nyelvjárásokba, különösen a magyarországi települések nyelvébe. Ilyen pl. a szláv eredetű magyar *csorda*⁶³ > *čorda* a magyarországi szlovák falvak: Ai, Msz, Mi, Szh, Rh, Bk, Óm, Sp, Kd nyelvében, a magyar *falka* (és vált.) > *fauka* (~ *črjeda*) Jancs, *fóka* (~ *čorda*) Ös, *fóka kráý* Sh, *fóka kravi* Tb, *falka*, Szd, Sá, Psz (M. Sz. Ny. A.), a magyar *gulya* > *gula* (= marha sereg) Bern, sl. (= Ochsenhorde) Palk, 1842: *gulja* (= csorda) JČ 9 : 107, *gula*, *gula* Kálal, *gula* Bé, Gg, Sh, *gulá* Kk, (M. Sz. Ny. A.) *gula* Bk, Rh, Óm Sipos 250, *gula* (= disznócsorda) Czambel 510, *gula* (= libafalka) Buffa 152; magyar *ménes* > *mines*, ua., Lipitújvár, 1655: *Mines* Lipto Uj Varskj, Mezy *Minessom* moczkos fakowaty, 1656: *Inventoal se Mjnes*, 1657: *w Minessy* 1659: *Reinventatio Equorum in Miness*, 1662: *Miness* se poslal na Ludanicze, 1702: *Konie w Minessy*, Kon Sargasti... wzati z *Minessa* Nád. cs. nádlad. lt. Okiratok I. 620., Tótkomlós, 1852: *cso tagssli do menessa*, 1853: *cso tajslyi do mejnessa* obecznje csejderi SK 332, *ménes* Jancs, *miňoš* (Sáros megye) *še vola, dze jest mlade hačure* (azaz *csikóménes*) Czambel 552, *miňeš* (= Gestüt) Király: Ost II 97, *minos* (keletiszlovák) Kálal. Ezeket a mai szlovák köznyelv nem ismeri, adataink alapján azonban kétségtelen, hogy a népnyelv (mind a középszlovák, mind a keletiszlovák területen) szókincsébe beletartozott.

⁶³ Ezzel kapcsolatban meg kívánom jegyezni, hogy Moór E. véleménye, miszerint a magyar *csorda* feltételezett *crida ősalakjának -i-je egy szlovák *črieda* -ie- diftongusából származnék (vö. i. m., 55), nem meggyőző. Ugyanis a szlovák *č* > *ie* változás a XIII. sz. végén kezdődik, s főleg a XIV. sz. folyamán megy végbe (vö. J. STANISLAV, *Dejiny slovenského jazyka* I. Druhé, doplnené vydanie. Bratislava 1958. 407), ill. a legújabb vélemények szerint a XIII. sz. elején kezdődik (l. PAULINY: i. m. 227), nagyon valószínűtlen tehát, hogy ilyen körülmények között a magyar *i* egy szlovák *ie*-ből származhatnék, miután már 1291-ben a magyarban *csurda* van! (vö. KNIEZSA, SzJJs. 141).

3. Beszélni kellene még az állatokkal foglalkozó személyek, pásztorok, gulyások, csikósok stb. szlovák megfelelőiséről, valamint azok szerszámairól stb., de az anyag viszonylagos bősége miatt erre máskor térek ki. Az elmondottakat röviden összefoglalva így is kijelenthetjük, hogy *a)* a magyar nagyállattenyésztés jelentős mennyiségű kifejezése került át a szlovák népnyelvbe (ill. a magyar környezetben élő szlovák bilingvis lakosság nyelvébe kerül át természetesen ma is). E szavak közül az idők folyamán több teljesen kikopott, némelyikük megtalálható az egyes nyelvjárásokban, s vannak olyanok is, amelyek közszóként az egész szlovák nyelvterületen használatosak; *b)* az átvétel zömmel a XVI–XVII. században történt, ennél korábban csak ritkán, szórványosan vett át a szlovákság nagyállattartással összefüggő magyar szót (*kach, bilah, šuhár*). A további kutatások természetesen az itt megrajzolt vázlatos képet kiegészíthetik, egyes vonatkozásaiban ki is igazíthatják, ehhez azonban elsősorban bőségesebb történeti és nyelvjárási anyagra lesz szükség.

GREGOR FERENC

Rövidítések

- JČ = Jazykovedný časopis (folyóirat) Bratislava.
 JŠ = Jazykovedné štúdie (időszaki kiadvány) Bratislava.
 SN = Slovenský národopis (folyóirat) Bratislava.
 M.Sz.Ny.A. = Magyarországi Szlovák Nyelvjárások Atlasza (előkészületben a MTA Nyelvtudományi Intézetében).

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Két helynév-magyarázat

1. Vaska

A Mezeny folyó legfontosabb bal parti mellékfolyóját oroszul is, zürjénül is *Vaskának* hívják. Tudomásunk szerint ezt a víznevet még nem sikerült megfejteni. Igaz, hogy egyes zürjén szótárak a komi szót az orosz *Vaskára*¹ vezetik vissza, de az orosz név etimológiája tisztázatlan. M. VASMER orosz etimológiai szótárában nem szerepel a *Vaska* folyónév.

Ebben a kis tanulmányban megkíséreljük felvázolni a szóban forgó név megfejtésének lehetséges útjait.

Elképzeléseink kiindulópontja az a feltevés, hogy a *Vaska* folyónév *-ka* eleme orosz eredetű szóképző formáns. Ennek a feltevésnek az alapja először is az, hogy a *ka* helynévképző északorosz területen ismeretlen, másodszor az, hogy a *ka* képző igen gyakori a tiszta orosz folyónevekben, különösen a kisebb folyók neveiben (vö. *Bobrovka*, *Kamenka*, *Szeverka* stb.). A *Vaska* igen számottevő folyó ugyan, a Mezenyhez azonban mégsem mérhető. Ezért a *ka* képző ottlétét a *Vaska* névben nem tekinthetjük valami, a szokásostól eltérő jelenségnek. Egyébként a történeti emlékek arról tanúskodnak, hogy a *ka* képző valaha igen jelentékeny folyók nevében is előfordult: vö. pl. a XVII. sz.-i anyagban a *Belaja Volozska* folyónevet, (amely a Kama legnagyobb mellékfolyójának a Belájának a korábbi neve volt).² Természetesen megengedhető az a feltevés, hogy a *ka* a *Vaska*, *Vjatka*, *Letka* folyónevekben szubsztrátumos toponím tövek részeleme, vagyis hogy az említett folyónevek tiszta toponím tövek, de azért ez sokkal kevésbé valószínű dolog, mint a *Vaska*, *Vjatka*, *Letka* nevek két elemre való bontása, amelyek közül a *Vas*, *Vjat*, *Let* szubsztrátumos toponím tövek, a *ka* pedig orosz képző formáns, amely a régiségben minden bizonnyal nagyobb folyók nevében is előfordult, ha azok még jelentékenyebb folyók mellékvizői voltak.

Az orosz *ka* formáns előtt egyaránt lehetséges mind a *vazs*, mind a *vas* szubsztrátumos toponím tő, de minthogy a *vas* tőnek sem az északorosz területek helynévanyagában, sem a zürjénben nincs valamennyire is elfogadható megfelelője, a *vazs* tőnek viszont annál inkább van, a továbbiakban a *vazs* toponím tőből indulunk ki.

1. Az orosz *Vaska* a zürjén *važ* 'öreg' szóra megy vissza, amely az orosz eredetű *ka* képző előtt *vaš* alakot vett fel. Ennek megfelelően a folyónév értelmezése: öreg (folyó). Ezt az etimológiát támogatná egy *Важзорп* nevű falu létezése (zürijénül 'rég ház') a *Vaska* folyó felső folyása mentén, csakhogy ez a magyarázat jelentéstani motiváltsága tekintetében kétes. 'Öreg (folyó)nak a

¹ Vö. pl. FOKOS-FUCHS, Syrjänisches Wörterbuch, II. Budapest, 1959.

² Книга Большому Чертежу, М.—Л., 1950, 138.

старица -t vagy a курья -t lehetne nevezni, nem pedig egy nagy mellékfolyót.³

2. A *Vaska* folyónév egy kikövetkeztetett zürjén tájnyelvi *važ*-ra megy vissza (vö. a mai zürjén *vož* szót: 'folyó felső folyásának mellékfolyója; folyó forrása'), vagy egy ismeretlen (finnugor [?]) eredetű szubsztrátumos forrása. A *важ* bármelyik esetben az orosz *ка* képző előtt vált *vaš*-sá. A *vož* elem egészen közönséges a mai zürjén víznév-rendszerben (vö. pl. *košvož* 'kiszáradt mellékfolyó', *vojvož* 'északi mellékfolyó'), a *важ* elem viszont igen jellemző a novgorodi Zavolocsje délkeleti részének toponimiájára, amely rész a permi népek és mindenekelőtt a zürjének területével függ össze (vö. pl. *Keszvazs*, *Ratvazs*, *Szovazs*, *Uchvazs*). Annak ellenére, hogy ezeknek a neveknek a toponím töve permi alapon távolról sem mindig magyarázható megnyugtató módon, és nem permi eredetük nagyon is lehetséges, a *vož* ~ *važ* megfelelés szabályszerűsége mégsem vonható kétségbe. Ráadásul a Mezeny medencéjében vannak ilyen nyilvánvalóan zürjén eredetű víznevek, mint *Koszvazs* 'kiszáradt mellékfolyó' és *Ojvazs* 'északi mellékfolyó' (l. a zürj. *oj* 'észak' szót).⁴ Az is lehetséges, hogy a *važ* alak valaha megvolt a zürjén nyelvnek a permi terület északnyugati részére eső kihalt szélső nyelvjárásaiban.

Ha a *Vaska* folyónévnek ez az etimológiája helyes, akkor ennek a folyónak az eredeti neve egyszerűen mellékfolyót jelentett (*Важ). Ez az alak szabályszerűen változott meg az orosz nyelvi közegben: *Важ > *Важ-ка > *Баука*. Az illető folyónév ilyen fejlődésének lehetőségét a következő tények igazolják: 1. az Onyega medencéjében van a *Vazsozero* tó, amelyből a *Vaska* (minden kétséget kizáró módon a *Важ-ка alakból) folyó ered; 2. A Vaga egyik mellékfolyóját, amely a felső folyáson ömlik bele, *Vaskának* hívják ami nyilvánvalóan annyit jelent, mint 'kis Vaga'; magától értődik, hogy a *Vaska* alak a *Vaga*-ból csak egy *Vazs-ka közbeiktatásával lehetséges.

A *Vaska* víznév (> özüri nyelvjárási vagy szubsztrátumos *Важ 'mellékfolyó, forrás') megfejtésének másik módja többet látszik ígérni, mint az első. Ebben az összefüggésben ugyanis a *Vazsgort* község neve közvetlenül összevethető az ősi *важ 'ház a mellékfolyó mellett') szóval. Emellett természetesen lehetséges az illető helynév népetimológiás alakulása a zürj. *важ* 'rég' szó hatására, amelyre azt követően kerülhetett sor, hogy a víznév eredeti jelentése elhomályosult a szó hangalakjának megváltozásával (*Важ > *Баука*) és a megfelelő zürjén tájszó eltűnésével (illetőleg a szubsztrátum-nyelv kihalásával). Nem zárhatjuk ki annak a lehetőségét sem, hogy a *Vaska* és a *Vazsgort* között véletlen jellegű a hangzásbeli hasonlóság.

Fel lehet tehát tételezni eléggé valószínű formában, hogy a mai zürjén *Vaska* a megfelelő orosz szón keresztül egy *важ alakra megy vissza, amelynek jelentése 'mellékfolyó, forrás'. Az orosz közvetítésnek az oroszok és a zürjének tartós érintkezése az alapja a *Vaska* medencéjében, amely területet az oroszok a folyó alsó folyása mentén (*Keb* helységtől a torkolatig) már régen benépesít-

³ Az északorosz курья tájszó jelentése 'keskeny folyóból'. Vö. továbbá a *сmapo-пече* 'holtág' szót, amely helynévként is előfordul (*Сmapopeчe* – hattárrész az Archangelszki-terület Lesukon-i járásában). Érdekes a megfelelő földrajzi terminus – *сmapуца* 'holtág' összefüggése a старый 'öreg' szóval.

⁴ Elvben a *Koszvozs* > *Koszvazs*, *Ojvozs* > *Ojvazs* változás orosz talajon is végbe-mehetett, de nem az északorosz nyelvjárásban. Egyébként mindkét alakot lejegyezték a helyszíni gyűjtések során, és a két változat nem tekinthető kartografálási elírásnak.

tettek. Az a kérdés, hogy milyen forrásból származik a toponím *саиc*-tő: egy ózürjén nyelvjárási szóra megy-e vissza, vagy egy ismeretlen szubsztrátumos alakra, egyelőre nyitva marad.

2. Kerga

Az Archangelszki terület Felső-Tojmai járásában, amely nyugat felől a Komi ASzSzK-val határos, van néhány *Kerga* nevű helység, ilyenek: *Kérga* község az Alsó-Tojma partján, nem messze attól a helytől, ahol a folyó beleömlik az Északi Dvinába; *Kérga* község a Pinyega folyó bal partján Gorka község fölött; *Na Kérgach* erdős terület a Jorga folyó jobb partján, mintegy harminc kilométernyire egy nagyobb községhez, Cserevkoéhoz.

A szóban forgó név ismétlődése egy viszonylag nem nagy területen azt sugalmazza, hogy a **kerga* szó a kölcsönadó nyelvben valami fontosat jelentett, bizonyára valami földrajzi terminus volt. Fontos az a körülmény is, hogy az említett helységek egyikének a területén sincs *Kerga* nevű folyó, és ebből adódóan a *Kerga* név nincs kapcsolatban a helyi víznevekkel, hanem közvetlenül kapcsolódik névként a helységekhez. Az elmondottak alapján a *Kerga* helységnév teljes joggal összefüggésbe állítható a zürjén *kerka* 'ház, kunyhó' szóval. E feltevés mellett szólnak a következők: 1. az Archangelszki terület délkeleti részén permi eredetű helynévi elemek meglétére mutat számos egyéb tény (vö. pl. a *Kerasz* helységnevet a *Pinyega* felső folyása mentén, amely a zürjén *kepöc* 'meredek part' szóra megy vissza); 2. a zürjénben a *kerka* szó egészen közönséges helynévi összetételekben (*Дзэлякерка* 'kis ház', *Ипаткерка* 'Ipat háza', *Шоркерка* 'ház a patak mellett').

A *kerka* > *kerga* változás valószínűleg már orosz talajon ment végbe: a *k*-nak *g*-vé való változása a megelőző zöngés *r* hatására következhetett be, vagy pedig az oroszban a zöngétlen zárhangok lehetséges asszimilációja: $\kappa - \kappa > \kappa - \zeta$ következtében.

MATVEJEV, A. K.

Szófejtések

81. Magyar *fül* 'ersticken'

1. A m. *fül* 'ersticken' rokon nyelvi megfelelői: ?zürj. (WUo.) V., VL., Sz., Lu., P. *pedni*, I. *pèdni*, Ud. *pednis* 'ersticken (intr.), außer Atem kommen (V., Sz., Lu., P., I., Ud.), ertrinken (Ud.), verschimmeln (Brot) VL.'; (GEN.) KP. *pyd*- 'sticken, außer Atem kommen'? | votj. (MUNK.) Sz. *pod*- 'rothadni, rothadt búzt terjeszteni; faulen, faulen Geruch haben'; (WICHM.: FUF. XVI, 196) G. *pedi*- 'überdrüssig werden; Mangel an Luft haben (von den Fischen im Winter unter dem Eis)' | m o r d. (PAAS.) E. M. *povams*, E. *puvams* 'erwürgen' | l a p p N. *buv'vut* 'be suffocated, strangled'; Wfs. (1820) *puuvvet* 'töten, erwürgen' (GYARM., Aff. 373; MUSz. 541; WICHMANN: FUF. XVI, 196; EtSz.; LAKÓ: MNy. XXXVII, 95; SzófSz.; FUV.). A permi szók akkor tartozhatnak ide, ha -d-jük deverbális igeképző. — A finnugor alapalak *puwə- vagy *puŋə- lehetett.

2. Idevonható még a következő osztják szó is: (KT. 668—9) DN. *pe'pəm* 'sauer geworden, verdorben (Fisch) (»stinkt«)', V., Vj. *pikim* 'säuerlich (Fisch, Fleisch); morsch, vermodert, faul (Holz) (V.), verwest, verdorben (Fisch, Fleisch); vermodert (Seil, Holz usw.) (Vj.)', Trj. *pikem* 'angesäuert, ranzig, stinkend, verwest, vermorscht (Fisch, Fleisch, Boot u. a.); faul'; DN. *pe'pəmttä* 'sauer, muffig werden, verderben (Fisch)' stb.; V. Vj., *piŋhəmtä* 'sauer werden (Fisch) (V.); verderben (Fisch in der Hitze) (Vj.)'; (KARJ., OL. 177) DN. *peŋra* *pitəm*, Vj. *piŋər*, Kaz. *piŋər* 'faul (Ei)' (*pit*- 'geraten, fallen'); (PD. 1701) Ko. *peŋim*, J. *pikem* 'verdorben'.

Az osztj. *pepəm* stb. egy feltehető *piŋi- alapszó -m participiumképzős származéka. A tövégi -i- gyakorító képző (vö. GANSCHOW, Die Verbalbildung im Ostjakischen. 1965, 27. l.) Az ősosztjákra kikövetkeztethető szóbelseji *-ŋ- a rokon nyelvi megfelelők alapján fgr. *-ŋ- vagy *-w- mássalhangzóra vezethető vissza (vö. STEINITZ, Kons. 32, 25; LIIMOLA: FUF. XXXI, 110 kk.; COLLINDER, CompGr. 125, 115). A szóban interdialektális, illetőleg intradialektális -ŋ- ~ -k- váltakozás van: DN. -ŋ- ~ V., Vj., Trj. -k-, Vj. -ŋ- ~ -k- (erről l. STEINITZ, Kons. 20, 22). Az első szótagban kikövetkeztethető ősosztj. *i megfelelhet a m. *ú* stb. magánhangzóknak (pl. m. *ujj* 'Ärmel' ~ osztj. V. *lit* ua. stb.) Az ősosztj. *i a finnugor alapnyelvre feltehető *u helyén esetleg az ősosztj. *a ~ *i és *a ~ *u váltakozások keveredésével magyarázható.

Az osztják szóban 'megfúlni' → 'levegő hiányában (nedves helyen) megromlani, elrothadni, elkorhadni' jelentésváltozás történhetett. Ezt a jelentésfejlődést a zürjén szó VL. 'verschimmeln (Brot)' és a votják szó, 'rothadni, rothadt búzt terjeszteni' jelentése is támogatja.

82. Magyar *hiü* 'eitel'

1. *Hiü* 1. 'eitel, selbstgefällig', 2. 'nichtig, gefallsüchtig, stolz', 3. N. 'Boden, Dachboden', 4. R. 'leer, öde' szavunkra vonatkozó fontosabb R. és N. adatok: 1192—95: *heon* (HB.); 1372 u./ 1448 k.: *e3 vylagnac hijufagat* (JókK. 20); lewlyk *hyuan* kezekett 'invenient manus suas vacuas' (uo. 109); 1493 k.: *hazhenak zenaya* (FestK. 95); N. *hiu*, *hiju*, *hijju*, *hiü*, *hijú*, *hijjú*, *híj*, *híjj*, *hé*, *héj*, *hél*. A *hiü* szócskának rendkívül gazdag családja van nyelvünkben. A kiterjedt rokonságból csupán néhány jellemző és az alább tárgyalandó egyeztetés szempontjából fontos származékot említünk meg: *hézag* 1. 'Lücke, Abstand, Zwischenraum', 2. '(Tür) Spalte, (Bau) Fuge', 3. R. 'Höhle, Leere', 4. R. 'hohl, leer'; *hiába* 'umsonst, vergebens'; *hiány* 'Mangel, Fehlen'; R. *hiül* 'leer werden'; R. *hiün*, *hivan* 1. 'leer', 2. 'müßig', 3. 'bloß'; *hivalkodik* 'prahlen, prunken, sich brüsten'; *fennhéjázik* 'hochmütig, hochfahrend sein'.

A *hiü* BUDENZTÓL (MUSz. 134) származó finnugor egyeztetése ma már nem fogadható el (SzófSz.). A SzófSz. szavunkat ismeretlen eredetűnek minősíti.

2. A *hiü* és származékai alapján eredeti 'Höhle, Höhlung, hohl' alapjelentésből indulhatunk ki. Ebből a *hiü* valamennyi jelentése ('hohl' → 'Boden, Dachboden'; 'hohl' → 'leer' → 'eitel') levezethető. Legközelebbi rokonnyelveink közül az o s z t j á k b a n találunk olyan 'Höhlung' jelentésű szót, amellyel a magyar mind hangtani, mind jelentéstani szempontból összetartozhatik: (KT. 302—3) DN. *χōm* 'Höhlung (z. B. unter dem Boot)', Vj. Trj. *kōm*, Kaz. *χom* 'Raum unter einem gestülpten Boot (Vj.), Höhlung (z. B. unter einen umgestülpten Boot od. Gefäß (Trj. Kaz.))'; V. Vj. *kōmər* 'Höhlung unter dem Eis (V.), Höhlung unter dem Ufereis (Vj.)'; DN. *χōmal*, Vj. Trj. *kōmal* 'Konkavität (DN, Vj.), Hohlheit (DN.), Krümmung der Schaufel (Trj.)', Kaz. *χōmalī* 'Konkavität, Hohlheit.'

Az osztják szó jelentései arra utalnak, hogy az eredeti jelentés 'Höhlung' lehetett, ugyanúgy, mint a magyarban. Ez a jelentés a legtöbb osztják nyelvjárásban ma is megvan. — A m. i ősmagyar veláris *i (> ugor vagy finnugor *o) hangra megy vissza. (A fgr. *o > m. i (< *i) megfelelésre vö. *fiü*, *hím* stb.) Az osztják alapján feltehető szóbelseji *-m- *-w-n keresztül vokalizálódott. Az így keletkezett *iü > iü diftongus a magyarban különféle módon fejlődött tovább: 1. A N. *hi*, *hé* magánhangzójában az iü vagy a nyíltabbá vált *ēü* fokon delabializálódott *i̥*, illetőleg *ēi̥* kettőshangzó monoftongusos folytatóját találjuk meg. 2. Az iü kettőshangzó kettéhasadt: iü > iu. Például: N. *hiu*, *hiju*, *hijju* stb. A -j- hiátustöltő (vö. BÁRCZI, Htört.² 93). A *hiu* alak hosszú ú-ja bizonyára az -ü melléknévképző hatásával magyarázható.

A SKES. az osztják szót — magyar tag nélkül — kérdőjellel a következő szókkal egyezteti: ?c s e r. (RAMST.) KH. *kom*: *pəlydəm* 'Himmel, Himmelsgewölbe' (*pəl* 'Wolke'); *koma'n* 'mit gewölbter Oberfläche' | ? f i n n *komi*, *komo* 1. 'hohl', 2. 'Höhlung'; *komero* 'Wandschränkchen' | ? l a p p N. *goabmā -m* 'overhanging, arched edge (of earth, rock, stone, snow etc.)' A SKES. által ugyancsak idevont votj. (MUNK) Sz. *kim-* 'valamely üreges tárgyat befödni, födéllel ellátni, beborítani; einen hohlen Gegenstand bedecken, mit Deckel versehen, zudecken' nem ide tartozik, hanem a m. *homlok* 'Stirn', R. *behomlīt* 'bedecken, begraben' stb. családjába (vö. MUSz. 109; GOMBÓCZ: NyK. XXXIX, 269; SzófSz.; FUV.; SKES.)

Ezek a szavak — némi valószínűséggel — a m. *hiü*-val is összetartozhatnak. De figyelembe veendő, hogy a cseremisiz és a lapp szó jelentésánál nem egészen illik a magyarhoz. A finn *komi*, *komo* pedig a vele esetleg összefüggő finn (SZINNYEI) *komma* 'csiga, kagyló; Schnecke, Muschel', *kuomi*, *kuomu* 1. 'Verdeck, Klappverdeck', 2. 'verdeckter Schlitten' alakokkal együtt hangfestő eredetű is lehet (SKES), és ezért ezek idekapcsolása is nagyon bizonytalan.

Az ugor (finnugor?) alapalak **komə* lehetett.

3. Nem lehetetlen, hogy a *hiü* ősmagyar kori előzménye származékának tekinthető a *homorú* 'hohl, konkav, nach innen gewölbt', 2. R. 'gewölbt' szó. Ebben az esetben ősmagyar kori szóhasadással, az **-m-* megmaradásával (*homorú*), ill. **-m-* > **-w-* > *u* változással (*hiü*) magyarázható a két szó hangalakja és jelentésbeli elkülönülése. Ennek a származtatásnak az első szótág vokalizmusa sem akadályozza. Az ugorra kikövetkeztethető **o* hangot a *homorú* ~ *hiü* valószínű összetartozása is támogatja. Észertint, szavunkban ősmagyar **o* ~ **i* váltakozás tehető fel. Vö. még *fiü* ~ R. *foj* > *faj*. Hasonló, **a* ~ **i* váltakozással számolhatunk a *szalad* ~ *szilaj*, *sajog* ~ *csillog* alakpárookban is. A *homorú* -*rú* eleme a denom. -*r* főnévképző és az -*ü* melléknévképző kapcsolatából alakult képzőbokr. Ugyanez az -*r* képző lehet meg a fent említett osztj. V., Vj. *kömr* 'Höhlung . . .' származékszóban is. A *homorú* 'hohl, konkav', ill. R. 'gewölbt' jelentése a *hiü* szó 'Höhlung, hohl' alapjelentéséből fejlődhetett. A *hiü* osztják megfelelője -*l*, -*li* stb. képzős származékának is (DN. *χomal*, Kaz. *χomali*) van 'Konkavität' jelentése. — Persze *homorú* szavunknak más etimológiája is lehetséges. Szavunk *hom-* töve a fentebb idézett *homlok*, *homlit* stb. szók uráli megfelelőivel is kifogástalanul egyeztethető (erre vonatkozóan l. az ott idézett irodalmat).

(1) *hiü* *hiü*

(1) *hiü* *hiü*

(1) *hiü* *hiü*

83. Magyar *keshed* 'avul, kopik'

A N. *keshed* igének 'avul, kopik, vásik, mállik (ruha, szövet)' a jelentése (MTsz.). A *keshed* igenévi alak 1. 'beesett mellű, sovány testű és rendsz. göthös, kehes ember, állat', 2. 'kopott, elnyűtt, viseltet < kelme, ruhanemű >' jelentésben a köznyelvben is használatos (ÉSz.). A *keshed* nagy nyelvjárási elterjedtségéből arra következtethetünk, hogy szavunknak — annak ellenére, hogy csak 1831-től kezdve vannak rá adataink (vö. SzófSz.) — nagyon réginek kell lennie (l. MTsz., ÚMTsz.). A *keshed* szót a SzófSz. ismeretlen eredetűnek minősíti.

Véleményünk szerint a *keshed* egybevethető a következő rokon nyelvi szókkal: v o g. (VNGy. II, 654) É. *kañši* 'soványkodik, sinylódik'; (MSz.) É. *kañši* 'elsorvad; auszehren, hinschwinden' | o s z t j. (KT. 413) V., Vj. *käñti* 'abmagern', Kaz. *kañši* 'eintrocknen, spack od. leck werden (Gefäß, Boot)' | c s e r. (RAMST.) KH. *kaša* 'mager, hager, dünn'; (WICHM., közli Toiv.: FUF. XIX, 175) KH. *kaša* 'mager, schlank, hager (Mensch, Korn)' (a vogul, osztják, cseremisiz szók összetartozására vonatkozóan l. TOIVONEN: i. h.; COLLINDER, FUV., CompGr. 139; a cseremisiz szó idetartozásáról kételkedve: E. ITKONEN: UAJb. XXVIII, 70).

A szó belsejében **-ńc-*-t tehetünk fel, mely az alapnyelvben **-ć-*-vel változott (vö. COLLINDER, CompGr. 139). A vog. -*ńś-*, osztj. -*ńt-*, -*ńś-* fgr. **-ńc-*-re, a m. -*s-*, cser. -*š-* fgr. **-ć-*-re mehet vissza. A cseremisiz alapján az alapnyelvre az első szótágban **a* magánhangzót következtethetünk ki. Az ugor alapnyelv-

ben az **a* az **ń-* ~ **ć-* palatalizáló hatására **ă-*vé változott. A cseremisiz szó és a m. *-hed* denom. igeképző arra utal, hogy a szó eredetileg nomen-verbum lehetett. — A finnugor alapalak: **kanica* ~ **kaća*.

A szócsalád eredeti jelentésül 'mager', illetőleg 'abmagern', következethet ki. A 'soványodik' jelentésből 'vékonyodik' jelentésen keresztül jöhetett létre a 'kopik, vásik stb.' jelentés. Az osztják Kaz. nyelvjárásbeli 'eintrocknen, spack od. leck werden (Gefäß, Boot)' jelentés is megérthető az eredeti 'abmagern' jelentésből.

84. Magyar *keskeny* 'schmal, eng'

A m. *keskeny* 'schmal, eng' [1283/1431: *Kesekwnmochar* frn. (Oklsz.); 1416 u. /1466: *kěskeň* az vt (MünchK. 25)] melléknév finnugor származtatása (MUSz. 24) a SzófSz. szerint elfogadhatatlan. BUDENZ egyeztetése — ami a finn *kitsas* 'szűk, fősvény' és a zürj. P. *kőž* 'sziget, félsziget' szót illeti — valóban nem fogadható el (a finn szó etimológiáját l. SKES.), de a lapp *keze* 'tenuis, arctus, angustus' alakkal szavunk összetartozhatik. A lapp szóra vonatkozó szótári adatok: (FRIIS) *gæcce, gæžze* 'tenuis, arctus, angustus'; K. (255) T. *kience*, Kld. *kieinc*, Not. *kiecce, kiežžes* 'schmal, eng, knapp'; (T. I. ITKONEN WbKKLp. 115) P. *kiṗṗ^E*, Not. *kiṗṗis^E*, Kld. *kieṇṇis^E*, T. *kieṇṇis^E* 'schmal (z. B. Boot, Lappenschlitten, Brett, Fluß, Weg, nicht von runden Gegenständen)'.

A lapp szó alapján szóbelseji **-ń-* hangkapcsolat tehető fel. TOIVONEN (FUF. XIX, 220) és COLLINDER (CompGr. 137) szerint az **-ń-* a magyarban nincs képviselve. Az **-ń-* azonban az alapnyelvben **-ć-*vel váltakozhatott (COLLINDER: uo.). Eszerint a lappban az **-ń-*, a m. *keskeny*-ben a **-ć-* folytatója lehet meg. A fgr. **ć-* > m. *-s-* megfelelésre több példa van (vö. TOIVONEN: j. h. 216). Az első szótagbeli magánhangzó **ă* lehetett. A *keskeny* *-keny* eleme talán a hasonló jelentésű *vékony* 'dünn' *-kony* részének az analógikus hatásával magyarázható. A finnugor alapalak **kančš* ~ **käčš* lehetett.

85. Magyar *köcsög* 'Milchtopf'

Köcsög 'Milchtopf' szavunk legrégibb előfordulását 1784-ből Barót Szabó Dávid szótárából idézhetjük: *ketseg, kötsög* 'hofzfu nyakú tejes fazék'. A népnyelvben *köcsög, köcsök, kecsge, köcsöge* alakokban van meg.

A *köcsög* törökből való származtatása (MELICH: Nyr. XXVIII, 517) hangtani akadálya miatt nem fogadható el (GOMBOCZ: MNy. II, 377). Lehetséges, hogy szavuk a következő rokon nyelvi szókkal tartozik össze: m o r d. (PAAS.) E *ketše*, M. *ketše* 'Kelle, Schöpfkelle' ||? s z a m. j u r. (LEHT. 188) O. *χιδέ* 'Tasse'; j e n. B. *kide* 'trogähnliches Gefäß' | t v g. *kita* (gen. *kida*) 'Schöpfgefäß'; s z e l k. Csl. *kiedä* 'Korb aus Birkenrinde' (vö. SETÄLÄ: FUFA. XII, 66; SUSAIK. XXX/5: 79; Beitr. 115; TOIVONEN: FUF. XIX, 65; FUV.; részben tévesen MARK: FUF. XVIII, 168; tévesen TOIVONEN: FUF. XIX, 144).

Véleményünk szerint a fenti etimológiai összefüggésbe vonhatók a következő szók is: v o g. (VNGy. II, 503, 660) É. *kwossēm*, KL. *kwāššēm* 'nyírhéjból készült kádféle edény, melyben a szárított halat tartják ...; берестяная кадка, в которой сушенную рыбу держат ...'; (STEIN., WogVok.

278) Szo. *kosem* 'Gefäß aus Birkenrinde' | o s z t j. (KT. 447—8) DN. *kočam* 'eine große Art Rindenschachtel', Trj. *kōčam* 'runde Rindenschachtel, großer Rindenbottich, worin getrocknete Fische aufbewahrt werden, Zuber', Ni. Kaz. *kūšam*, O. *kūsam* 'großes Rindengefäß mit ovalem Boden für getrocknete Fische (dient sowohl zum Aufbewahren als zum Tragen; der Boden aus einem besonderen Stück)'; (PD. 867) J. *kōčem* 'großer runder Korb aus Birkenrinde'.

A szó belsejében eredeti *-č- hangot tehetünk fel. A magyarban a *-č- képviselőjeként -s-t várnánk. A -cs- a várható -s- helyett talán azzal magyarázható, hogy az ősmagyarban cs-ző és s-ező nyelvjárások állottak szemben egymással (BENKŐ, MNyjt. 68). Az eredeti *-č- helyén cs-t találunk a magyarban a N. *csegely* 'ékalakú szántóföld'... (ANDERSON, Wandl 96; LAKÓ: Melich-Eml. 207) és a *csuk* 'sperren, zuschließen' (HALÁSZ: NyK. XXIII, 268; Beitr. 60; FUV.) szóban is. A szamojéd szók csak akkor tartozhatnak ide, ha -d-, -t- hangjuk *-č-re és nem *-t-re megy vissza. Az első szótagbeli magánhangzó uráli *ü lehetett. Ennek a m. *ë*, *ö*, *ösvog*. *ū, *ösosztj*. *ō, *mord*. *e*, *szam*. *i* stb. szabályos megfelelője (vö. COLLINDER, CompGr. 180 kk.). Az uráli alapalak *kūčš lehetett. — A m. *köcsög*, *köcsök* *g* (< *k*) eleme kicsinyítő képző. A vog. -osztj. -m ugyancsak képző.

A *köcsög* a rokon nyelvi szók tanúsága szerint eredetileg (nyír)kéregből készített edényt jelenthetett.

86. Magyar *sötét* 'finster, dunkel'

Sötét 'finster, dunkel' — 1211: *Setit* szn. (OkI Sz.); 1251/1271: *Sytelkuth* frn. (uo.); 1416u./1450k.: a. halot vetétuē a *setetecbèn* (BécsiK. 116) — szavunknak eddig csak a vogulból volt ismeretes rokon nyelvi megfelelője: (MSz.) P. (*jel-*) *šätepi* 'elsötétedik; es wird finster' (vö. MUSz. 349; VglWb., 780; MUNKÁCSI: Nyr. XII, 444; NyH'; SzófSz.). Megvan azonban a szó a harmadik ugor nyelvben, az osztjákban is: (KT. 964) Kr. *četi-matä* 'dämmern, dunkeln'. — A vogulban első szótagbeli *ösvog*. *ē, az osztjákban pedig *ösosztj*. *a tehető fel. A *sötét* -ét eleme azonos a deverb. -at ~ -et névszóképző -ät ~ -ét változatával, vö. N. *fuját*, *fuvát* 'Schneegestöber, Schneewebe', *rovátka*, N. *rovátk* 'Kerbe, Einkerbung, Riefe', N. *szakadat*, *szakadát* 'szakadékos, omlásmartos hegy' (TMNy. 479). Eszerint a m. *sötét* származékszó eredetileg főnév lehetett, s csak később vált melléknévvé. A vog. -p- és az osztj. -m- mozzanatos igeképző. Az ugor alapalak **čettš-* lehetett.

Sötét szavunknak a *süt* 'backen, braten' igéből -ét (> R. -eýt) fosztóképzővel való származtatása (BEKE: Nyr. LIII, 12) hangtani (a *sötét*-nek nincs R. *seteýt alakja) és jelentéstani ('mikor a nap nem süt') szempontból teljesen valószínűtlen (SzófSz.).

87. Magyar *tavas* 'Frühling'

A m. *tavas* 1. 'Frühling', 2. R. 'Frühlings-früchte' [1458: *Stephano Thawaz* szn. (OkI Sz.); 1416 u./1490 k.: nárt es *tauazt* te zerzetted azokat (AporK. 29)] rokon nyelvi megfelelőinek tekintik a következő szokat: v o g. (MSz.) KL. *tūjä*: *t-törēm* 'tavasz' (*törēm* 'ég; Himmel'); (KANN., közli:

LIIM.: SUSToim. 127: 179) AK., KK. FK. *tūja*, P. *tūja*, DVag. *tūi*, FL., Szo. *tūja* 'Frühling' | o s z t j. (KT. 971) DN. *tāw3*, V., Vj., *toyi*, Vj. *toz*, Trj. *tāy*, Ni. *tōw*, *tōw3*, Kaz. *tōw*, *tōwī*, O. *tawī* 'Frühjahr, Frühling'; (PD. 2455) Ko. *tāw*, J. *taw* ua. | m o r d. (PAAS.) E. *tundo*, M. *tunda* 'im Frühling; Frühling' | f i n n *touko* (gen. *touon*) 1. 'Säen, Saat', 2. 'wachsende Saat', 3. 'Saatzzeit'; *toukokuu* 'Mai' (*kuu* 'Monat'); é s z t *tōug* (gen. *tōuu*) 'Sommersaat, Sommerkorn' (vö. CASTRÉN, Vers. 91; MUSz. 187; ANDERSON, Wandl. 32; BEKE: NyK. XL, 462; NyH.7; SzófSz.; FUV.). Általában ide szokták vonni a következő permi szókat is: z ü r j. (WUo.) V., Sz., Pecs., Lu., Le., I., Ud. *tulīs*, P. *tuvis* 'Frühling'; KP. *tulēs* ua. | v o t j. (MUNK.) Sz. *tulīs*, K. *tulēs* ua.; (WICHM.) G. *tulīs*, MU. *tuvis* 'Frühling; im Frühling'.

A permi szók szóbelseji -l-jük miatt tulajdonképpen nem illenek a m. *tavas*z stb. szókhoz, de — mint látni fogjuk — mégis összefüggenek azokkal. UOTILA (SyrjChr. 162) a permi szókat két kérdőjellel a zürj. (WUo) V., Sz., Lu. I. *tunē*, Ud. *tunīs* 'zunehmen, sich vermehren, (v. Wasser) steigen (V., Sz., Lu. I., Ud.), fluten, übertreten (v. Wasser) (V., I., Ud.)', I. *tulīnē* 'zunehmen, sich vermehren, (v. Wasser) steigen, entstehen' és a votj. (MUNK.) Sz. *tud-vu* 'árvíz, áradás, ár; Überschwemmung' (*vu* 'víz; Wasser') szókkal hozta kapcsolatba. Véleményünk szerint a permi szók kifogástalanul magyarázhatók egy ősspermi * -*tuli*- 'árad' (vö. zürj. *tuli*- 'zunehmen, sich vermehren . . .') ige deverbális -s névszóképzős származékainak. Sőt, nagyon valószínű, hogy a m. *tavas*z stb. szók is a zürj. *tu*- 'zunehmen, sich vermehren . . .' alapján feltehető fgr. *towk3- 'árad' ige származékai. A m. -sz, a vog. -a stb., az osztj. -i, -i stb., a finn -o deverbális főnévképzők. A mord. -*ndo*, -*nda* talán esetrag (vö. BEKE: NyK. XL, 463; LAKÓ: ALH. I, 349). Ezt a származtatást számos analógia támogatja. A 'tavasz', valamint a többi évszak fogalma a legtöbb nyelvben az évszakra jellemző természeti jelenség (vagy az évszakban végzett munka) elnevezésével van kapcsolatban. Például a finn *suvi* jelentése nemcsak 'nyár', hanem 'enyhe, lágy idő, olvadás' is. A német *Herbst*, 'ősz' eredetibb jelentése 'Obsternte, Weinlese' még ma is használatos (vö. NYIRI: MNy. LX, 418 kk.; ALH. XV, 102 uo. több példa).

38. Osztyák *ješala*- 'ein bißchen machen'

Az osztj. *ješala*- szóra STEINITZ Szin. szövegeiből a következő példamondatokat idézhetjük: *mānem mūj peretti šī lōwatj. ješaleslən?* 'Was aufzuheben habt ihr mich in dieser Weise gerufen?' (STEINITZ, OVE. I, 71); *pa in muntī itī ješalati pītsel* 'Geradeso wie eben begannen sie, jeder ein bißchen an dem Sarg zu nagen' (i. m. 166). A második mondatban levő *ješalati* szóhoz STEINITZ lapalji jegyzetben a következő magyarázatot fűzi: 'begannen sie ein-bißchen-zu-machen'. STEINITZ (OVE. II, 115, 194) szerint az osztják szó jelentése: 1. 'ein bißchen machen', 2. 'beunruhigen, belästigen'. Megvan a szó KARJALAINEN—TOIVONEN szótárában is (194): Trj. *jičāAtāy3* 'versuchen': *āy.əA wārtāy3 jičāAəAm* 'koetan tehdä rekeä' ['szánt próbálok csinálni']; *puAtāy3 jičāAtāy3* 'panetella jalkaansa, koettaa (kenkiä)' ['(cipőt) próbál felhúzni a lábára'].

Az osztják szó zürjén jövevénytyszó lehet, vö. zürj. (FOKOS—FUCHS) Pr. *εtšalni* 'sich vermindern, abnehmen (Wasser, Kraft)'. Az osztják szóeleji j- arra utal, hogy a közvetlen forrás a P. vagy KP. nyelvjárás lehetett, de a szót ezek-

ből a nyelvjárásokból nem ismerjük. (Az *etšalni etša* 'wenig' alapszava a P. nyelvjárásban *jetša*-nak hangzik.) A zürjén szó az osztjákba 'keveset csinál; ein bißchen machen' jelentésben kerülhetett át. Ebből 'piszkál, matat' jelentésen keresztül jöhetett létre a 'nyugtalanít; beunruhigen' jelentés. A Trj. 'megpróbál; versuchen' jelentés is megérthető az eredeti 'keveset csinál' jelentésből.

89. Osztyák *kil* 'Rindenschachtel'

Az osztj. (KT. 466) DN. *kit* 'aus Birkenrinde hergestelltes rundes, deckellooses, schachtelförmiges Gefäß zum Beerenpflücken (als Boden wird ein besonderes Stück Rinde angenäht)', V. *kil*, *kił* 'kleines schachtelförmiges Gefäß aus Birkenrinde zum Beerenpflücken', Vj., VK. *kil* 'Rindenschachtel zum Beerenpflücken (Vj.), Rindenschachtel (VK.)', (PD. 753) Ko. *kit* 'eine Art Schachtel aus Birkenrinde' zürjén jövevénytípus lehet: < (WUo.) Sz., Pecs., Lü., Ud., P., *kił* 'oberstes dünnes Häutchen der Birkenrinde'; (Fokos—Fuchs) Pr., FV. *kił* 'die dünnen weißen Teile der Birkenrinde, die sich von der Rinde abschälen, an dieser hängen'; (Литк.) Ja. *kuł* 'шелуха (на березе, луге), перхоть.' — A zürjénből való kölcsönzés mellett szól a zürj. *l*-nek kettős hanghelyettesítése az osztjákban: DN., Ko. *l* (< *l) ~ Vj., VK. *l*. Egy nyelvjáráson belül is megvan ez a kettősség: V *l* ~ *l̃*. Ilyen hanghelyettesítéssel találkozunk Toivonennál (FUF. XXXII, 25, 26, 120) a 71. és a 76. számú etimológiában is. Ezekben szintén *l̃* és *l* felel meg az átadó nyelvi zürj. *l̃* hangnak. A zürjén szó 'nyírkéreg' jelentéséből az osztjákban 'nyírkéregből készített doboz, edény' jelentés fejlődött.

90. Osztyák *korayta* 'brennen, prickeln'

1. A címben jelzett osztják szót a keleti nyelvjárásokból ismerjük: (KT. 334—5.) V., Vj. *korayta* 'brennen, prickeln (Branntwein, Salz in einer Wunde u. a.) (V.), schmerzen, weh tun (z. B. Messerschnitt, Brandwunde) (Vj.)'; V. *korayt ul* 'кислая ягода'; V. *korvan* 'brennend (zuweilen auch vom Branntwein)'; Vj. *koraykətəwəl* 'es wird sauer.' Ezt a szót KÁLMÁN BÉLA (MNY. LIX, 346) a m. *hervad* 'welken, verwelken' igével egyeztette. Ebbe az etimológiai összefüggésbe vonta a finn *korveta* 'verbrühen, sengen, ansengen, versengen', *korventaa* 'sengen, versengen' szót és családját is.

'Perzselődik, fonnyad, szárad' alapjelentésből kiindulva (vö. KÁLMÁN: i. h.), a *hervad*-nak a finn stb. szókkal való összetartozása nem lehetetlen, de az osztják alak jelentéstani szempontból különválasztandó tőlük. Ennek ui. 'csíp, mar, éget' illetőleg 'csípős, savanyú fanyar' a jelentése.

2. Az osztják szó mind hangtani, mind jelentéstani szempontból jól illik viszont a következő finnugor szókhöz: z ü r j. (WUo) V., Sz., Lu., I. Ud. *kurid*, P. *kurit* 'bitter; Bitterkeit, bitterer Geschmack; (V. Ud. auch) Branntwein'; KP. *kurét* 'bitter' | v o t j. (MUNK.) Sz. *kurit* 'csípős, erős ízű (mint pl. a retek, pálinka, füst); scharf, beißend (an Geschmack: wie z. B. Rettig, Branntwein, Rauch); (WICHM.) G. *kurit*, J. *kurit* 'bitter, scharf schmeckend' | f i n n (KATARA³) *karvas* (gen. *karvaan*) 'bitter, schmerzlich, scharf'; *karvastella* 'brennen, stechen, schmerzen' (a finn és a permi szók összetartozására vonat-

kozóan I. SKES.). — A szó belsejében feltehető *-*rw*- kapcsolatnak az osztjában -*rw*- ~ -*ry*- felel meg. A -*w*- ~ -*γ*- váltakozásról I. STEINITZ, Kons. 25; COLLINDER, ComprGr. 115. A finn alapján feltehető első szótagbeli fgr. *a > ősosztj. *o hangmegfelelés az ősosztj. *a ~ *o váltakozással függhet össze. Az osztj. igei alak talán arra utal, hogy a szócsalád eredetileg nomen-verbum volt. A finnugor alapalak *karwa lehetett. A zürj.-votj. -*id*, -*it* és a finn -*s* képző.

91. Votják *urves* 'Waldgeist'

1. A votj. (MUNK.) *urves*, *urbeč* jelentésmegadása: 'erdei manó; Waldgeist' nem szabatos. BUCH (Die Wotjaken. Eine ethnologische Studie 603. I.) szerint a szó jelentése: 'schlimmer Waldgeist niederen Schlags, der den Menschen gern schadet'. VERESCSAGIN (Вотьяки Сочовскаго края 61—2) szerint *urves* = 'Ceremonie zur Vertreibung von *šaitan*'en und Krankheiten.' WICHMANN (FUF. I, 99—101) úgy véli, hogy az *urves*, *urbeč* alak azonos a (MUNK.) Sz. *ur-vos* ~ *ur-vos'* *karon* 'tavaszi ünnep a szarapuli votjákoknál; Frühlingsfest bei den sarapulischen Wotjaken' kifejezéssel, illetőleg az *ur-vos'* *karon* szerkezet *ur-vos'* részével. Az *o* a *vos'* áldozat; Opfer' szó népetimológikus hatásával magyarázható. A votj. *urves*' jelentése — BUCH és VERESCSAGIN adatai szerint — egyrészt 'Krankheit verursachendes Geisteswesen', másrészt 'die Opferceremonien, unter denen dieses Geisteswesen vertrieben wird' (WICHMANN: i. h.)

2. A votj. *urves*, *urbeč* szóval egyeztethető a zürj. (SzsSzlKomi) SzKr. *опмезь* 'очень худой, одна тень (о ком-л.)' szó. A zürjén szó arra mutat, hogy a votják szó is korábbi *urtves-féle alakból származik; a *t* a mássalhangzótorlódás következtében eshetett ki. A permi szók elhomályosult összetételek. Az előtag azonos a zürj. (WUO.) V. Sz. *ort* 'Geist eines Verstorbenen (auch ein lebender Mensch hat einen ort; Sz.: der ort existiert 10 Tage nach demTode?)' és a votj. (WIED.) *urt* 'Seele, Geist (von Verstorbenen), Gespenst, Vision', (URSzl.) *ypm* 'душа, дух' szóval. A szó MUNKÁCSINÁL átvitt értelemben van meg: Sz. *urt* 'lélekjelenlét, bátorság; Geistesgegenwart, Mut'. (A zürj. *ort*, votj. *urt* etimológiáját I. PAASONEN: SUSAik. XXVI/4: 17—22; UOTILA: SUSToim, LXV, 345; TOIVONEN: FUF. XXXII, 12.). A zürj. *опмезь* votj. *urves*, *urbeč* utótagja nem világos; talán a votj. (MUNK.) K. J. *vos'*, Sz. *vos'* 'beteg, fájó', (WICHM.) G. *ves*, J. *vos'*, *vös* 'Schade (G.), Schmerz, Weh (J)' szó rejlik benne. A votják szó *o*, illetőleg *e* hangjának a zürjénben megfelelően ugyan *e*, de nehézséget jelent a votj. *urves* *e*-je a várható *o*, *e* helyett. Vagy esetleg az *urves* összetételben a *vos'*, *ves* szó eredetibb *ves alakja őrződött meg? A votj. (WICHM.) G., Uf. *ves*, MU. *vös* 'Opfer, Gebet', ópermi (LITKIN, Drp. 126) *euc* 'жептва' hangtani és jelentéstani szempontból nem jöhet számba a zürj. *опмезь* stb. utótagjaként. A votj. *urbeč* alak *b*-je szabálytalan, az összetétel elhomályosult voltával függhet össze.

3. A votj. *urves*, *urbeč* szót többen (SETÄLÄ: SUSAik. XVII/4:50; WICHMANN: FUF. I, 100; WIKLUND: Vir. 1906: 86; NÉMETH: NyK. XLVII, 75; SzófSz.; PAIS : I. OK. XII, 288) a m. *orvos* I. 'Arzt', 2. N. 'Zauberer' szóval egyeztették. Minthogy a votj. *urves* kétségtelenül összetartozik a zürj. *опмезь* alakkal (mindkettő elhomályosult összetétel), a m. *orvos*-t hangtani akadály miatt külön kell választani tőlünk. A *-t*-nek ui. a magyarban meg kellett volna maradnia.

92. Észt *kena* 'schön'

A SKES. szerint a finn *keno* 'schief aufgebogene od. zurückgebogene Stellung': *olla kenossa* 'rückwärts gebogen sein' szónak az észtben csupán a *kenus* 'ylpeästi taapäin kaarella, kenossa' alak volna a megfelelője (esetleg észt < ? finn). Véleményünk szerint azonban a finn *keno* családjába vonható még az észt *kena* 'schön, hübsch, niedlich, artig, angenehm, drollig' szó is. A finn *keno* o-ja denominális névszóképző.

Az egyeztetés jelentésanilag is lehetséges. A finn *keno* szónak, illetőleg származékainak ui. 'büszke, büszkélkedik' jelentése is van. Például: *käyn kenossa kauloin* 'collo erecto superbiens incedo'; *kenokas* 'schief zurückgebogen, stolz'; (SZINNYEI) *kenottaa* 'ferdén állítani, hátrahajlítani; büszkélkedni, pöffeszkedni'. A finn 'stolz' ~ észt 'schön, hübsch...' jelentésmegfelelést számos analógia támogatja. Például: 1. A finn *korea* szónak nemcsak 'zierlich, fein, geputzt; hübsch...' jelentése van, hanem 'yleä; stolz' is (l. SKES.); 2. finn *uhkea* 'prachtvoll, prächtig, stattlich, glänzend' ~ észt *uhke* 'stolz, hoffärtig, aufgeblasen, üppig, reichlich'; 3. A m. *büszke* 'stolz' melléknév 'pom-pás, nagyszerű' jelentésben is használatos (l. ÉSz.).

RÉDEI KÁROLY

Az „oratio mixta” a kólai lappban

Más szavainak az idézése sokszor történik egyenes beszéd (oratio recta) vagy függő beszéd (oratio obliqua) formájában. Az idézés kezdeti fokon nyilván oratio recta volt, melyből a bonyolultabb gondolatközlés, az összetett mondat kialakulása kapcsán fejlődött az oratio obliqua. A kólai-lappnak egyik jellemző stílus-sajátossága a *vegyes beszéd* (oratio mixta), mely lényegét tekintve átment az oratio recta és az oratio obliqua között.¹

Bár az egyenes és a függő beszéd vizsgálatára nem kerül sor, legalább képletüket szerkesszük meg a kettő közötti különbség alapján felállított egyenlet formájában (mely nemcsak a kólai-lapp idézésre vonatkozik). A képletekben az egyenes beszéd jele OR, a függő beszédé OO, a vegyes beszédé OM, a kötőszót K-val, az egocentrikus szavak változását x-szel (a nyelvtani személyeket a megfelelő számjegyekkel, a főmondat alanyának személyét pedig a kapcsos zárójel — fölé írt számjeggyel) jelöljük.

$$OR = OO - K - x$$

Az egyenlet egyszerű átcsoportosításából megkapjuk a függő beszéd képletét:

$$OR + K + x = OO$$

A kólai-lappban a vegyes beszéd abban különbözik a függő beszédétől, hogy az utóbbinak két sajátossága (K és x) közül csak az egyik van meg benne. Így a vegyes beszédnek két alapvető típusa van:

- I. $OM_a = OR + K [= OO - x]$
- II. $OM_b = OR + x [= OO - K]$

¹ A dolgozatomban idézett példaanyag egy részét saját kéziratosságyűjtésemből idézem (ebben az esetben nem jelölöm meg a forrást), nagyobb részét pedig a következő forrásokból:

T. M. Керт, Образцы саамской речи. Материалы по языку и фольклору саамов Кольского полуострова. Кильдинский и Иоканьгский диалекты. Москва—Ленинград, 1961. Rövidítése: OSZR.

T. I. ITKONEN: Koltan ja kuolanlappalaisia satuja. Julkaissut T. I. Itkonen. I—II. Koltalaisia ja kildiniläisiä satuja. Koonnut T. I. Itkonen. III. Jokongalaisia satuja. Koonnut D. E. D. Europaeus. MSFOu. IX. Rövidítése: KKS.

Felhasználtam még A. GENETZ szövegeinek egy részét is: A. GENETZ, Orosz—lapp nyelvmutatványok. Máté evangelioma és eredeti textusok. NyK. XV./1879. Rövidítése: ONy.

A kildini nyelvjáráshoz tartozó falvak közül a következőkből idézünk (a rövidítés első betűje a nyelvjárást, második betűje a falut jelenti): Lovozero (KL.), Voronyje (KV.), Teriberka (KT.). A jokongai (= ter-lapp) nyelvjárásnak is három falujából idézünk Lumbovszk = Limbes (JL.), Čalmne — Varre (JČ.), Jokonga falu (J.).

A továbbiakban részletesen vizsgáljuk a vegyes beszéd típusait.

$$I. OM_a = OR + K = OO - x$$

A nyelvtani személyt jelentő vagy más, a beszélő énjével kapcsolatos fogalmat jelölő szavak, pl. az első személyt jelölő szó változatlanosságát itt így fejezzük ki: $\overbrace{1}^3 > 1$ (harmadik személyű beszélő, az eredeti közlésnek erre a harmadik személyre vonatkozó első személye a vegyes beszédben is első személy): JL. *Jieres nijt ciell, što mun lam sön iorpen* (ONY. 141) 'A másik leány azt mondta, hogy „én vagyok az ő húga”' (uo. 290); JL. *akt olmuĵ cealhka, ušte mišt mĩrrim kukkãna, veala jie:ĵĵe vãnlahtap* (uo. 142) 'Egy ember [azt] mondja: már a mi fánk hosszabbúl (nyúlik), [csak] még mindig nyújtsuk' (uo. 292); KL. *no kãrsinĉe, akne ciĵken, što janda pueđđep sierno Katrin uitep* (OSZR. 84) 'Ну, отцу [и] матери сказали, что завтра [жених] придет, все равно Катерину увезет' (uo. 85, az orosz fordításból nem derül ki, hogy a mellékmondat személymegjelölése szószerint: '... придем, ... увезем').

$$II. MO \overbrace{2}^3 > 2$$

Felszólításban: KL *nu em olme paša sarrn ĉãnnẽ, što tonn pẽrẽe pašk* (OSZR. 72) 'Ну, тот человек-парень говорит, что ты начинай первый' (uo. 75); JL. *Nijt ta,ttle lĩktij olkuzi, jieĉĉes cealhka, što pi:t mi:nni nijpe* (ONY. 140) 'A leány, az kifelé jött, mondja neki az atyja, hogy „hozz nekem kést”' (uo. 288.)

Ugyanez kérdésben: J. *ãgkaĵ qnđi pãšk kãłnazas ji tšugunt ušta „mqĵ jẽgk pĩdt kĩle* 'Akka [otti ja] kãski ukkoansa ja kehotti, ettã „miksi et tuo kalaa”' (uo. 284); JL. *Kã:rebest ka:ĉt, što majn jãlak?* (ONY. 141) 'A hajón kérdezeik, hogy mivel élsz?' (uo. 290.)

A beszélőn és a beszélő társán kívül álló harmadik személy nem számít „én”-központú szónak az idézés szempontjából, változatlan az egyenes beszédnek függő beszéddé való átalakításakor $\left(\overbrace{3}^3 > 3\right)$. Erre a képletre azért nem idézünk példát, mert az idézést ilyen személymegjelöléssel és kötőszóval nem tarthatjuk vegyes beszédnek. De találkozunk a vegyes beszédben kedveskedő árnyalatú harmadik személlyel (x_3) mely a beszélőre vonatkozik, míg az idézés többi személymegjelölése ($-x_1$ és $-x_2$) változatlan az eredeti közlés szempontjából:

$$OM_a = OR + K = OO - x_1 - x_2 + x_3$$

$$- x_1 = \overbrace{1}^3 > 1$$

$$- x_2 = \overbrace{2}^3 > 2$$

$$+ x_3 = \overbrace{1}^3 > 3$$

J. *Ajges so;nni sārna, što mi;nni popalik, tak to;nni kiorja ji piode, ajja toni vikka sijti* (ONy. 144) 'Nagyapja neki azt mondja: hozzám kerültél, hát neked nem lesz bajod; nagyapa téged faluba visz' (uo. 292).

Az OM_a' képletében szereplő —x nemcsak változatlan személymegjelölés lehet, hanem más egocentrikus szó is, pl. vocativusi funkcióban használt nominativus (kedveskedő, kicsinyítő jelentésárnyalattal használt birtokos személyraggal): JL. *Nijt sārñ, što viljīm vārñit, a kiorķi jiel* (ONy. 141) 'A leány azt mondja, hogy „bátyám, utazz [el], de ne dicsekedjél”' (uo. 290.).

A vegyes beszéd eddig bemutatott (OM_a) típusaiból az OM_b képlettel kifejezett vegyes beszéd az x és a K pozitív, ill. negatív előjele tekintetében tér el. Míg az OM_a esetében a kildini és a jokongai nyelvjárás között nincs lényeges különbség, addig az OM_b állító mondatban csak a kildini nyelvjárásban gyakori (csak egy jokongai példát találtam).

$$\text{II. OM}_b = \text{OR} + x [= \text{OO} - \text{K}]$$

A példák túlnyomó többségében az eredeti közléshez viszonyított személynévváltozás: $x = \overbrace{1}^3 > 3$

KV. *áddzē aihk tīde, aii ēlm-olmē parññ pñxt son áddzē —ññid* 'A pók-asszony tudta, (hogy) most a fiatalember [ember-legény] elviszi az ő póklányát'; KV. *extiš ince katrin māñis naggar, son gorre vahtin-nē pñēddov ruhcav* 'Egyszer reggel Katalin elmesélte az álmát, (hogy hozzá hamarosan jönnek az idegenek';

KT. *ññit arved; tedde li son kui* (OSZR. 151) 'Девушка догадалась: этот и есть ее муж' (uo. 154);

KT. *pud'e adžes sāgen; jome sost aihk* (uo. 141) 'Пришел отец с вестью, что умерла у него жена' (uo. 151, a szövegösszefüggésből kiderül, hogy nem valaki másnak, hanem az apának, azaz a beszélőnek a felesége halt meg);

KT. *jurrt, ei čelk Ivan čar allka i tenna baijas* (uo. 140.) 'Думает, не скажет Ивану царевичу и об этом' (uo. 149.);

KL. *maņa jurrt, kaba Seljan vantač, son-n'e tampe lahč šij* (uo. 48.) 'Затем думает: если бы Савельян взял ее, ей там хорошо стало бы' (uo. 49.).

Függő kérdésben a kérdőszó betöltheti ugyan a kötőszó funkcióját is, de ez a kötőszó nem úgy jelentkezik, mint többlet a szószerinti idézethez viszonyítva. Tehát logikailag a következő példák függő kérdését éppen olyan vegyes beszédnek kell tartanunk, mint az OM_b fent idézett példáinak vegyes beszédét. A képlet itt is: OM_b = OO—K = OR + x

$$x = \overbrace{1}^3 > 3$$

KV. *no pēšē māñis olmet, mend'v'e beda šēndde šinē gñēm* 'De mégis elmesélte az embereknek, (hogy) milyen baj történt velük'; KV. *a iža ēlkñ jurrvē, mēnn sije lihkē* 'És (ők) maguk elkezdtek (azon) gondokozni, (hogy) mi történt velük'; JC. *mehcēm —olmēš jurrtēgd'i, mēm son-n'e tagēš* 'A vadász elkezdett (azon) gondolkozni, (hogy) mit csináljon [mit neki csinálni]'.

Az eddigiekben az OM_b képletben az x mindig $\overbrace{1}^3 > 3$ volt, vagyis a főmondat harmadik személyű alanya esetén az idézetet kifejező mellékmondatban az

eredeti közlés első személyének megfelelő harmadik személy volt. Érdekes, hogy a talált példák alapján ez szabálynak látszik, amelytől eltérést csak a kapcsos zárójel fölé írt 1. illetőleg 2 esetében, tehát a főmondat első vagy második személyű alanya esetén találunk.

$$x = \sqrt[1]{2 > 3}$$

KL. ... *tolke munn cãrrst. keža aňň annt* (OSZR. 64) '... только я у царя спрошу, пусть даст [дочь]' (uo. 69).

$$x = \sqrt[2]{2 > 3}$$

J. ... „*mãnnãd sãrñad jããñnañdt, nieššidt jgõke i jãndd'šãbttẽ*” '... „menkää, sanokaa äidillenne, (että hän) ei kantaisi rikkoja jokeen”' (KKS. 304).

$$x = \sqrt[2]{1 > 2}$$

KV. *cel'k son'n'e, tonn kãuvnãx idšẽnt kãbsẽz* 'Mondd meg neki, (hogy) te találtál magadnak menyasszonyt'.

A személyváltozás képletében a kapcsos zárójel alatt az első szám mindig kisebb, mint a második ($1 > 3$, $1 > 2$, $2-3$).

Amint a fent idézett példák mutatják, a vegyes beszéd a kólai-lappban — néhány kivételes esetet nem számítva — nem stílushiba. Befejezésül idézünk még két példát, melyekben a stílus pontatlansága teszi az idézést vegyes beszéddé:

KL. *teł zain akeš mat'at:kuešš munn kueđ* *луѳласта, — идз вuanče niip, eňti ahkas, — tonn uđla velle ja uks kahteł, a niipen jãđđel puaggaň ja ľetak mugge saija*. (*sonn vuzet, man'tem saija*) (OSZR. 45.) 'Тут Ляйн учит жену: „Когда я вежу затрясу, — сам вынул нож и отдал жене, — ты быстро выбеги и прикрой дверь, а ножом отрежь пояс и спрячься в такое место.” (Он указал, в какое место)' (uo. 47. a beszélő is érzi a helymegjelölés pontatlanságát, ezért fűz hozzá magyarázatot); KT. ... *adža ałłk sarrne naredd*: „*ke kavñ mũñẽ niđ, tez annt sõñ kuije*” (uo. 163) '... отец будет говорить народу: „Кто найдет мою дочь, за того выдаст ее замуж”' (uo. 165, itt az idézés első fele a személymegjelölés szempontjából egyenes beszéd, második fele pedig függő beszéd).

Végül nézzük meg, hogy milyen mértékben használják ki a kólai-lapp nyelvjárások az idézés típusainak logikai lehetőségeit. A vizsgálatunk során kiindulópontul vett $OR = OO - K + x$ egyenlet egyes tagjainak az egyenlet másik oldalára való átvitele útján elérhető logikai lehetőségek közül csak négygel számolhatunk, mivel sem a „K”, sem az „x” nem állhat önmagában az egyenlet egyik oldalán, mert önmagában egyik sem idézés. Ez a négy logikai lehetőség azonos a kólai-lapp idézésnek a valóságban meglevő négy típusával, melyeket az „OR”, „OO”, „OM_a” és „OM_b” képletével fejeztünk ki.

SZABÓ LÁSZLÓ

Jár

1. *Jár* igénk rendkívüli jelentéstelítettségére és a mozgást jelentő igék közt elfoglalt különleges helyzetére már PONORI THEWREWK EMIL felhívta a figyelmet „*Jár, megy*” c. cikkében (Nyr. I, 116–121). Kiemeli többek között, hogy benne az irány közömbös, közmondásokat, szólásokat idéz érdekes elvont értelmű használatára stb. Belenyugodva azonban, hogy a *jár* azon szavaink közé tartozik, amelyeknek semmiféle idegen nyelvi megfelelője nincsen (vö. KULCSÁR GYULA, Magyar szók és szólások. Nyr. XXXVIII, 14), a régebbi nyelvészeti irodalmat inkább az ige feltűnő jelentésgazdagsága, mint etimológiája foglalkoztatja. Az ige sok irányba kisugárzó belső jelentésmagvára mi sem jellemzőbb, mint hogy az ÉrtSz. 11 hasábra kiterjedő jelentésfelsorolásával, a *jár* címszó taglalása még mindig nincs kimerítve. — A *jár* ige ilyen széles alapú szemantikájának ismeretében, a SzófSz.-ban el nem fogadott osztj: *jour-’forog’* = m. *jár* egyeztetést, mi főképpen jelentéstani szempontból kifogásolhatjuk. De jelentéstani szempontból nem meggyőzőbb a finn *jalka* stb. ’láb’ jelentésű szóval való egybevetése, a kiküszöbölhetőknak vélt hangtani nehézségek ellenére sem (vö. BÁRCZI: MNy. LIII, 189–191). Ez az utóbbi származtatás ui. a mozgásnak feltehetően csak szűkreszabott, konkrét kereteket és módokat biztosítana. Márpedig járni lehet nemcsak lábon gyalog, hanem lovon is és mindenféle közlekedési eszközön. Repülve is be lehet járni a világot, sőt képzeletben is. Aki Amerikában járt, az ott volt. Aki még köztünk jár, az köztünk él. És a népmese sztereotíp kérdése: hol jársz itt ahol a madár sem jár, annyit jelent: hogy létezhet sz itt, ahol különben madár sincs. A székelységben is: hová jártál = hol voltál (Nyr. XLIV, 77). A *jár* igének ez a többszörösen megfigyelt metaforikus irányú jelentésfejlődése nyilván másodlagos jelenség, de feltűnő, hogy már első magyar előfordulásában a HB.-ben is: isa es num igg ember mulchotia ez vermet, isa mend ozchuz *iarow* vogymuk (Ómagy. Olv. 70), többet, és nem egyszerű mozgás kifejezést érzünk. Az elmondottakból következik, hogy a *jár* ige esetében, az eredetétől megjelölt forrásnak — az elengedhetetlen hangtani kritériumokon kívül — valamiképpen ezt az igen jellemző belső jelentés-potenciát is érzékeltetnie kell, hogy kiindulópontul elfogad hassuk.

2. Tekintve, hogy az eddigi fgr. egyeztetések nem állták meg a helyüket — nyelvünk igen régi eleméről lévén szó — eredetét csak a honfoglalás előtti idegen nyelvi hatásokban kereshetjük. — Elsőnek VÁMBÉRY származtatta a törökből (NyK. VIII, 155) és az uig. *jorī-* ’gehen, wandeln’ igével hozzá kapcsolatba. Ugyanerre az összefüggésre gondol THÚRY is kiadatlan magyar–török összehasonlító szótárában, de ő már a jakut hangtani megfelelőt, a *sir-* igét is

említi és bővebb jelentésárnyalatokat ad: 'gehen, wandeln, fahren, sich bewegen, reisen, wandern'. Hogy GOMBOCZ nem fogadta el ezt az egyeztetést, sőt még a lehetetlen ötletek között sem említi, annak az a nyilvánvaló magyarázata, hogy a *jorī-* > *jár* származtatás két alapvető — a vándorláskorabeli bolgár — török jövevényszavakkal jól igazolt — hangtani megállapításába ütközik: 1. A tőhangzó tekintetében: „Im Ungarischen bleibt urtürk. *o* im ganzen erhalten (auch im Anlaut)” BTLw. 147; 2. Az őst. szókezdő *j*-re vonatkozólag: „Im Ungarischen finden wir dreifache Vertretung: a) urtürk. *j*- = ung. *ø* b) urtürk. *j*- = ung. *gy*-; c) urtürk. *j*- = ung. *sz* (? *s*-). BTLw. 179—80. Ezek szerint a szókezdő őst. *j* megmaradására, jövevényszavainkban példa nincs. Honfoglalás előtti török jövevényszavaink hangtani viszonyainak fél évszázad előtti szemléletével *jár* szavunk török egyeztetése csak zsákutcába juthatott és a BTLw. tekintélyének súlya alatt, ilyen irányú megfajtásával nem is kísérletezgetett ezentúl senki.

Csak legújabban, miután a csuvas, ill. a régi török — magyar érintkezések kronológiai és földrajzi határai is kitágultak és ezzel a lezajlott török hangfejlődési tendenciák is más megvilágításba kerültek, vált lehetővé egyes korábban elmarasztalt török etimológiánk perének újrafelvétele (vö. BÁRCZI, Török jövevényszavaink legrégibb rétegének kérdéséhez. Oszt. Közl. II, 347—359 és A magyar szókincs eredete II. 72). A mihez tartás főbb irányelveit pedig — LIGETI fogalmazásában kaptuk meg: „Az uráli kor magyar nyelvének, éppúgy mint az ugor kor nyelvének török jövevényszavaiban merőben más törvényszerűséget kell keresnünk, mint azok, amelyek az eddig legrégibbnek tartott honfoglalás előtti csuvasos típusú jövevényszavainkban megfigyelhetők” (Magy. Őst. 44). Török jövevényszavainknak ebbe a kategóriájába tartozónak látszik *jár* igénk is.

3. Miután a *jár* ~ *jorī-* török egyeztetés elsősorban és főképpen hangtani okokból esett át GOMBOCZ kritikai rostáján, ennek a megválaszolása döntő feladat. Ma már tudjuk, nem áll a tétel, mintha az őst. *o* a csuv.-magy. érintkezés egész folyamán változatlan maradt volna. A csuvas nyelvi befolyás kései szakaszában pl. már a *v*-protezis következtében delabializált *o*-val találkozunk: *vályú* < *ölük*; *var* < *or*; *váj* < *øj* és a palatális sorban: *vék* < *ögü*; *ver-* (= sodor) < *ör*- stb. (Vö. AOH. XII, 41—45). — A vándorlások korát megelőzőleg, az uráli őshaza idejére tehető szókincsben pedig őst. *o* ~ magy. *a* megfelelésekkel találkozunk. Ilyen pl. a nyelvünk legrégibb szókincsébe tartozó *áj* ~ *áj*- 'valis-fodere' nomen-verbum < őst. *øj* ~ *øj*-azonos jelentésű ige-névszóból (vö. NyK. LXV, 180—84 és NyK. LXVII, 325—327). Ezt a hangváltozást mutatja a magyar őshaza idejéből származtatott *hattyú* < őst. *kotan* szavunk is (vö. ZSIRAI: NyK. XLVII, 449 jegyz.), amelynek régiségéhez, magán viselvé a *k* < *χ* spirantizálódás jegyét is, nem férhet kétség. Ide soroltam megjelenőben levő cikkemben *ara(t)* < őst. *ora*- 'ernten, máhen, schneiden' igénket is (vö. AOH. XX. ....). Ebben az esetben az őst. *o* ~ magy. *a* hangváltozás régiségét a votj. *ara*-ni < magy. *ara(t)*-ni < őst. *ora*- volna hivatva bizonyítani, amennyiben a permi — magyar érintkezés lehetősége fennáll. — Vokalizmus szempontjából legrégibb török jövevényszavainknak ebbe a csoportjába tartozónak látszik a *jár* < *jorī-* származtatás is, ahol a többeli magánhangzó hosszúsága, eredeti, megőrzött kvantitás is lehetne vö. trkm. *jör̄ya* 'innochodec' (A.—B.). — Hogy azután ez az őst. *o* ~ ősmagy. *ā* (= *ā*: *hattyú*, *arat*-) és őst. *ō* ~ ősmagy. **ā* (= *ā*: *áj* ~ *áj*- és *jár*-) hangváltozás

mennyiben esetleg csak az őst. *o* hangszínének tükröződése a magyarban (itt gondolok az őst. *y ~ magy. *a* képviselet PAASONEN-féle magyarázatára NyK. XLII, 57), s mennyiben egy általános ősmagyar nyiltabbaválás folyománya, azt bizonyára csak az eredeti fgr. szókészlet ilyen szempontú alapos vizsgálata és esetleg más idegen nyelvi hatások vallomása dönthetné el.

A *jorī* > *jár* származtatás másik, még leküzdhetetlenebbnek képzelt akadály volt eddig, az őst. *j*-megmaradása. A vándorlások korában a BTLw. szerint az őst. *j* > csuv. *ǰ* hangfejlődés, amint arról a nagyszámú *gy*-vel visszaadott jövevényszavunk is tanúskodik, legalábbis az átadó nyelvjárásban már befejeződött. Kérdés azonban, hogy mikor indult meg? Mai tudásunk alapján, az uráli őshaza korában, az őst. *j*-helyén mást, mint *j*-t még aligha várhatunk. Az ősmagyar nyelvben gyökeret vert széles jelentés-skálájú *jor* v. *jorī*- az *o* > *a* többeli hangváltozással is a veláris sorban maradván, az eredeti mélyhangú fgr. szavakhoz hasonlóan megtartotta szókezdő *j* hangját az egész nyelvtörténet folyamán, amely tudvalevőleg kizárólag csak a magashangú *i* előtt kopott le. Török igei átvételeink közül az *ír*-ige példázná ezt az utóbbi esetet KISPÁL MAGDOLNA elgondolása szerint: NyK. LIII, 50–60.

A *jár* < *jorī* származtatás esetében abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy az ősmagyar kori török *o* ~ magy. *a* megfelelés és a szókezdő őst. *j*-megléte, ugyanabban a kölcsönszóban jelentkezik, bizonyítva egymás régiségét. Ha a *jor*-igét a vándorlások korában vettük volna át, ma *gyor*-nak hangzanék. THURY idézett szótárában ebből a többől származtatja *gyors* szavunkat.

4. VÁMBÉRY kapásból felvetett *jár* ~ *jori*-egyeztetése — amennyiben kölcsönzését az uráli őshazába tesszük — hangtanilag igazolható. A *jár* ige eredeti jelentéstelítettségét pedig a ma élő török nyelvjárások látszanak igazolni.

Az ATGr. (GABAIN) szótára az őst. *jor*-, *jorī*- 'gehen, wandeln, ausgeführt werden' és a hasonló jelentésű őst. *jür*-, *jürü*-igét is az oszmán *jürüme* 'gehen' igével tolmácsolja, mintha a kettő hangrendi különbséggel egymás szinonimája volna. Ez a jelenlegi látszathelyzet, a két ige nagyon is eltérő nyelvtörténeti szerepéből egyáltalán nem igazolódik. Ennek folyamán ui. — hogy csak dióhéjban vázoljam a helyzetet — a *jorī*-ige a török nyelvjárásokban mindinkább csupán segédigei funkcióra szorítkozik. Így a CCUM.-ban is már csak ebben a szerepében ismeretes: *keli jorlar* 'sie kommen' (GRÖNBECH, Wrtb.). Idővel, mint az oszmánban is, segédigei funkcióján keresztül a praesens kifejezőjévé, ill. egyszerű suffixummá lesz. (Vö. DENY, Gr. § 613). A *jorī*-ige korábbi elhagyott jelentéskörét részben a magashangú párjának vélt *jürü*-ige veszi birtokába, sőt magába szívja a nyelvemléki *jügür* > *jür* > *jür* 'laufen, kořmak' jelentéstartalmát is, ami az értelmezések mai zűrzavarához vezetett. A *jorī*-ige létezése mint verbum finitum — a jakutot kivéve (vö. még RADLOV *soj. jor*-adatát) — megszűnt és már csak szórványosan előforduló, megcsontosodott nominalis származékaiiban él, amelyek nagyrészt sem formailag, sem tartalmilag nem azonosak a *jürü*-ige ismert származékaival. RADLOV szótára a *jor(i)*-ige következő továbbképzett, megmerevedett alakjait ismeri: 1. tel. alt. uig. *jorī* 'Gang, Wandel, Lebensgang'; bar. kkirg krm. *joruk* 'Reise, Fahrt, Ritt, Weg' tel. *joruk* 'Jagd'; sor. *čoruk* 'Gang, Reise, Zug, Schritt (des Pferdes)'; kirg. *žoruk* 'Beutezug, Kriegszug'. 2. kkirg. *jorukču* 'der Reiter'; kmd. *jorči* id.; tel. *jorikči* 'der sich auf dem Wege befindet, der Reiter'; koib. kač. tel. *jorukči*

'der Jäger'; kirg. *žorūksū* 'der Reiter' (hauptsächlich auf einem Beute- oder Kriegszuges). 3. osm. čag. *jorga* 'Passgänger', šor. sag. *čorga* 'Passgang, Passgänger; csuv. *šərxa* id. JEGOROV Etim. sl. — Mindezek a különböző nyelvjáskban elszigetelten élő származékok egy vadászó, lovas nomád életmód viszonyait tükröző *jor*-alapigére mennek vissza de magában az igében rejlő és idővel differenciálódó ősi jelentéstartalmat — mint verbum finitumot — ma már csak a jakutban figyelhetjük meg. Az őst. *jor(i)*- > jak. *sir*- mint abszolút igető itt is csak a *siri* 'der Gang' származékban lelhető fel ugyan, de a *-t* frekventatívummal bővült alakjában rendkívül termékeny ige. BÖHTLINGK a következő jelentéseit adja: *sirit*- 'gehen, sich bewegen (gehen, reiten, fahren)' és megjegyzi: „Wird vom Jakuten, der als Nomade in beständiger Bewegung ist, auch da gesetzt, wo wir ein Verbum der Ruhe wie leben, sich befinden, sein, gebrauchen”. PEKARSKIJ nagy jakut szótárában még árnyaltabb jelentésekről számol be: járni, haladni, utazni, úszni, időt tölteni, előfordulni, megtörténni, lenni, élni, tartózkodni, lakni. A *siri* nomen pedig így értelmezi: járás-keles, utazás, közlekedés, út, útra készenlét, eljárás, udvarlás; (vö. ÉrtSz. valakihez jár). BÖHTLINGKhez hasonlóan PEKARSKIJ is nagyon fontosnak tartja kiemelni, hogy a nomád jakut nemcsak a maga járás-kelesével kapcsolatban használja a *sirit*- (< *jor*-) igét, hanem akkor is, amikor azt akarja kifejezni, hogy valaki valahol él, létezik, van. Pontosan úgy, mint a magyarban. — CHARITONOV, a mai jakut nyelv egyik legjobb ismerője „Tipy glagolnoj osnovy v jakutskom jazyke” c. munkájában (31. l.) a fentieknek megfelelőleg, röviden csak így értelmezi a *sir(it)*- igét: 'chodit, byvat.' (Vö. POPPE Khalk.-mong. Gr.: *jawa*- 'gehen, fahren, reisen; handeln; sein' és RÓNA-TAS Dariganga Voc.: *jāwa*- 'to go, to walk; to be about, to act in a way). Gyakori átvittértelmű használatával foglalkozva pedig többek között ilyen figyelemre méltó példákat említ: *sannūi sirīt* = valamin jár az esze; *kere sirīt* = szemmel kísér (figyel). Vö. Formy glagolnogo vida v jakutskom jazyke. 91. Az előadott hangtani és jelentéstani érvek alapján arra a következtésre jutunk, hogy igenket még az uráli magyar őshazában egy török néptől kölcsönözhattuk és hogy mai sok irányban kisugárzó jelentéstartalma, potenciálisan már az átvett *jor*- v. *jori*-igetőben is benne volt.

K. PALLÓ MARGIT

Sajnovics nyelvhasznításának legfurcsább népszerűsítője

Régóta tudjuk már, hogy SAJNOVICS JÁNOS Demonstratioja (1770.) néhány évtizeden át számottevően hatott egy-két kisebb költőnkre, nem úgy, mint tudósaink legnagyobb részére vagy íróink színe-javára — vagy akár a közvéleményre. Pedig az előbbiek, pontosabban Dugonics András és P. Nagy László éppúgy benne éltek a magyarság dicsőséges múltjának és további nagyra hivatottságának akkori túlfűtött légkörében, mint azok, akik többé-kevésbé mereven elutasították nyelvünk finnugor eredeztetését, esetleg méltatlannak is tartották „Attila utódaihoz”, illetőleg a zsidóval egyformán „ősi” anyai nyelvünkhöz. Az irodalomtörténeti szempontból is érdekes adatokat és összefüggéseket legrészletesebben HALÁSZ IGNÁC színes tanulmánya tárta fel még a Budapesti Szemle 1880-i évfolyamában (Sajnovics hatása a magyar költészetre: i. h. I, 92—124); majd ZSIRAI MIKLÓS kétszer is áttekintette a lényegüket (1937-ben: FgrRok. 496; 1952-ben: A modern nyelvtud. magyar úttörői I, 32).

Az alábbiakban a kérdéskör egészére már nem is térnék ki, de a magyar irodalmi archaizálás történetén dolgozva — úgy látom — akadt egy-két további figyelemre méltó adatom vagy szempontom: ezekről adnék most röviden számot, nagyrészt P. Nagy Lászlót illetően. Három kisebb tárgykört vizsgálók; ezeket is főleg az ő személye kapcsolja össze.

1. Lássuk mindenekelőtt ennek a kissé már kórosan is „termelékeny” és lelkes, de gyöngé költői vénájú literátornak és egyben Arad megyei kistisztviselőnek (élt 1771—1827) nevét!

A főntebb szándékosan csak „P.”-vel rövidített első névelemet ugyanis a szakirodalom kétféleképp szokta írni. Hogy a ma általánosabb móddal kezdjem: a Magyar Irodalmi Lexikon II. kötete (1965.) megjegyzés nélkül *Perecsényi Nagy László*-t ír (a *P* kezdőbetűs egységben) — noha a 463. lapon három művének címlapját fényképmásolatban is bemutatja, s mindegyiken világosan látszik a *Peretsenyi* névelem. (A *ts*-nek természetesen törvényes „jogutóda” lehet a mai *cs*; most csak az *é ~ e* kérdését vizsgálom.) — Legújabb irodalmi szintézisünk (A magyar irod. története) az 1965-i III. kötetben szintén mindig *é-s* írással említi írónkat. — Vörösmarty műveinek legújabb kritikai kiadása ugyancsak így használja a szót: a XVIII. kötetben (1965.) például a 19. lapon Teslér László levelében is (eredetijét nem láttam), a 344. lapon a kiadó jegyzeteiben is *é-s* alak olvasható — pedig az a régibb forrás, amelyre ez utóbbi helyen utal, következetesen *e*-vel írta a nevet; a IV. kötetben szintén mindig *é-s* írásmódot találunk (236, 364, 395 stb.). — S hogy magamat se hagyjam ki: 1951-ben és is *Perecsényi*nek írtam a név első tagját (MNY. LI, 69) — holott

NÉGYESY LÁSZLÓ, akire vele kapcsolatban hivatkoztam, annak idején az *e-s* változattal élt (MNY. XIII, 136).

En ugyanis *é*-vel ismertem meg a nevet ZSIRAI MIKLÓS 1937-i könyvéből, továbbá HORVÁTH JÁNOSnak 1936-ban kiadott „Kisfaludy Károly évtizede — Az 1820-as évek kisebb költői” című egyetemi jegyzetéből (39 kétszer és 52). De „(Peretsényi) Nagy László” néven közölte műveinek hosszú sorát PETRIK GÉZA nagy bibliográfiája is (II, 832—5), sőt „Nagy László (perecsényi)” alakot írt 1903-ban idősebb SZINNYEI JÓZSEF (Ml. IX, 689) s legtöbbször VÁCZY JÁNOS is Kazinczy levelezésének nagy sorozatában; MÁRKI SÁNDOR szintén „Perecsényi Nagy László Naplójá”-t ismertette nagyobb tanulmányában (EPHk. 1889. 570—90).

Ma mégis úgy látom, hogy csak *is e*-vel írhatjuk helyesen, ha érthető — gyakorlati — okokból nem elégszünk meg az információelméleti szempontból pontatlan (gyakori) *Nagy László* alakkal: *Perecsényi Nagy* (mint: *Baróti Szabó, Bartzafalvi Szabó, Csokonai Vitéz*); esetleg csak röviden, pongyolábban így: *Perecsényi* (mint: *Baróti, Bartzafalvi, Csokonai*). Ugyanis ez felel meg saját névhasználatának: minden kezembe került könyvén, folyóirat- vagy újságcikkén *Peretsényi Nagy László*-nak jelezte magát (az 1807-i, igen gyatra nyomdai kiállítású „Vélekedés a' magyar nyelvről” kivételével, mert ennek 16. lapján „Peretsényi Nagy László” olvasható). — Szövegei ugyancsak ezt erősítik. 1801-ben kiadott „Mezengy” című könyvében például egy *aklogyában* (eklogában) „*Peretsen Bíró*”-t szerepelteti (55, 59), szerintem saját családi nevére és falusi eredetére való költői utalással (l. alább). De egész világosan tisztázza nevének historikumát 1817-i, hősnőket népszerűsítő „*Heroineis*”-ében: „A' [rég]i magyar birtokos tanúlt Uraknál voltak mindég deákok, onnét vagy on a' diplomákban, históriákban azon gyakran előfordul — *Litteratus*, vagy is — deák, írástudó nevezet; mint az én Össeim is „206., Esztendő előtt a' Báthoriaknál deákoskodván, *Litterati*, alias *Nagy de Peretsen* nevezet privilegiumokban jegyezve nyertek” (71). A tőle használt *Peretsényi Nagy* családi név tehát ennek a XVI. század eleji *Nagy de Peretsen* alaknak későbbi megfelelője, s az ebben levő régi *Peretsen* elem került az előbb említett „aklogyába”, mint egy falusi bíró neve. (Az ősök foglalkozására utaló *Litterati* nevet, úgy látszik, nem használta a család.) — A sors mégis úgy hozta, hogy 1827-i temetési búcsúztató versében (J. L. de L.: *Epicedion Tumulo Ladislai Nagy de Peretsény*) máris *é*-vel szedték ki a nevét.

2. Ez a *Perecsényi* (*Peretsényi*) *Nagy* tehát egyrészt *Sajnovics*-ból vett *lapp* szavakat kevert 1802-i „Szakadár' elfthonnyai Magyar Fejedelm' bújdosása” című eposzának magyar fogalmazásába; másrészt a *Hallotti Beszédből* vett régi magyar szavakat, mert *Sajnovics* 1770-i művében ennek a nyelvemlékünknek kétféle — *Faludi Ferenc* és *Pray György* olvasata szerinti — szövegét is közölte annak igazolására, „hogy ... a történeti változás a magyart sem hagyta érintetlenül” (ZSIRAI, *A modern nyelvtud. m. úttörői* I, 24), s hogy olykor a régi magyar elemek könnyebben összevethetők a lappal, mint a maiak. Költőnk ebbeli mintája tudvalevőleg nem csupán *Dugonics* *Etelkája* volt, hanem *Molnár János* apátnak *Sajnovicsot* üdvözlő hexameteres ódája, mely már *Dugonicsra* is hatott (vö. főleg *MUNKÁCSI BERNÁT*: *Nyr.* XI, 390 kk.). *P. Nagy* stilisztikai célja azonban eléggé más volt. *Molnár János* tudniillik csak a *Demonstratio* meg-

küldését akarta így megköszönni a szerzőnek (és talán Hellnek is); 1783-ban közzétett szavaival: „illy levéllel köszöném-meg; Lappói Szókat kevervén a' verfekbe” (MKönyv-ház III, 648). Persze azért a tőle felhasznált lapp és régi magyar szavak már nála sem pusztán Sajnovics személyi ünneplésére valók, hanem egy kissé a nyelvrokonítás elfogadását jelzik, sőt archaizáló értékük is észrevehető. Perecsenyi Nagy eposzában a Sajnovicsot dicsőítő stíluszszándék már alig érezhető; ellenben kiemelkedik az „őskori” történet hangulatát és elképzelhetőségét biztosító régiesítés (Dugonics mintájára); s ugyancsak rendkívül erős a — mai szóval — finnugor nyelvrokonságot népszerűsítő szándék: „ezen Könyvem' egyikik részének az a' tzelja: hogy a' Fennai, és Lapponi, Elthonnyi szavakból meg-mutatnám a' Magyar Nyelvnek, és Nemzetnek azokhoz-való tulajdon atyafiságát, kik moitan-is az éjfszakon élnek, és mint mi kevés külömbözéssel egyformán beszélnék” (53. l. 15. jegyz.).

a) Ismeretes, hogy azért SAJNOVICS komolyan foglalkozik művében csillagász előjárójának, HELL MKSÁNAK a magyart meg a kínait rokonító feltevéseivel is. Dugonics pedig, mint szintén tudjuk, az egész „karjeli” atyafiságot szőröstül-bőröstül belevonja népünk szittyai eredetének — ködébe. Nem lephet meg tehát, hogy Perecsenyi Nagy sem kevésbé zavaros képet fest eredetünkről. Tudákos jegyzetei ugyan sokszor ismétlik több-kevesebb pontos-sággal Sajnovics anyagát — utalva is rá (vagy olykor nem rá, hanem csak a tőle idézett korábbi forrásra). De néha Sajnovicstól függetlenül is idéz egy-egy földrajzi vagy történeti forrást, kivált mikor a Baltikum helyneveibe kora divata szerint magyar nyelvi elemeket „olvas bele” (ezt a technikát jellemzi az *Esthonia* = *Esthonnya* vagy a *Reval* = *Révally* azonosítás), vagy mikor a magyarság hagyományos eredeztetésének részleteivel kapcsolja össze az „esthonnyai” nép sorsát. Ísmét a Demonstr. nyomán emeli ki többször az *o*rom s a *várda* szónak a lappal rokon voltát.

Dugonicshoz képest bizonyosan feltűnő erős nála a szokásos keleti (zsidó—káldeai—szír stb., másrészt „sínai” ’kínai’) rokonítás is. (A Dugonics-hoz hasonlóbb szittyá származtatást tudvalevőleg 1800-i „Létá”-jában adja tisztábban.) A „sínai” persze egyúttal a SAJNOVICSNÁL is számon tartott HELL-féle elmélet leszűrődése; a csuvas-sal való összevetés pedig a finnugor nyelvhasználást Sajnovics után is jellemzi egy ideig. A keleti származtatásra is idézném mutatóba egyik jegyzetét: „fok Azsiából által-változtatott neveket adtak a' Magyarok, itt a' Duna, Tifza környékén lévő helyeknek, melly szavak, a' Zsidó, Káldeai, és Fenitizai mondásokkal meg-egygyeznek; úgy mint: *Adon*; a' Zsidók Adonainak az Iftent nevezték; *Galgótz*, Golgota hegyről. Paleftinából: *Arád*, *Arada*, *Nádáb*, *Zerind*, *Agya*, *Betlem*, *Betlen* familia. *Marada* Fenitizai város neve Strábó L. 16. Úgy *Borana* Strábó L. 16. pag. 502. onnét hívták a' Libánus egy magos hegy' részét, *Ábon Gáts* vagy Gáth Bag *Bagos*, *Bál-aton*, Palota, *Bál-oda* Zabulontól Zabolts. Bar a' Zsidóknál fiat téfzen; innét jött *Kabarok*, Csabarok, Abarok. *Csa-bar* Had-fiai, vagy *Csabar*, Tsaba fiai. *Miskoltz*, Mikótz Atilla Feleségétől, *Hadad*, Adád fiától. Galaad, Bozra, Galantha, Bozin, Szered, Lévard, Csábrág, és több ezer szavak az Azsiai várak, hegyek, vizek vizeivel [így!] egygyeznek” (18. l. 11. jegyz.). Egy jegyzetében egyébként PÁZMÁNDI SÁMUEL-re is hivatkozik, s későbbi munkái ennek magyar — egyiptomi rokonítására is ki-kitérnek.

Hogy ilyen BEREGSZÁSZI NAGY PÁL ízü atyafiságkeresés még a következő két-három évtizedben is közkeletű volt tudóskodó költőink világában, arra

alig érdemes bizonyítékokat keresnünk. Inkább csak a 3. pont anyagának előkészítéséül idézek egy-két jellemző példát (Révai Miklóst szándékosan kerülve most). PÁLÓCZI HORVÁTH ADÁM 1817-i „A magyar Magóg pátriárkhátul fogva I. István királyig” című „őstörténetének” Ajánló leveléből veszem például — forrásait nem elemezve — a következőket: „Ásiának azt a darabját a honnan én származtatom Őseinket, ritka vidék tudta ki tagadni eleitől fogva a tudományosság sorából. Elsőbb költözködéssei lettek Törsök Apáinknak egy részről a K a k a s hegyek [‘Kaukázus’] felé, más részről S y r i á n által a föld közepi tengerig, sőt a valaha barátságtalan de már barátságos P o n t u s i g, úgy mint a fekete vagy M a g y a r t e n g e r i g, sőt alá felé is az Arabsokig, mint a S c y t h o p o l i s és M a g o g városok s M a g o r á s folyó víz neveik s más hasonlóak bizonyítják; Móses pedig már Palaestinában S c y t h a származású és Magyar nevű fejedelmeket talált.”

HORVÁT ISTVÁN — mint közismert — szintén mind több régi népről fedezi föl, hogy egy eredetű a magyarral. 1825-i „Rajzolatok a Magyar nemzet legrégebb történeteiből” című „hírhedett” könyvében a XI–XIV. századi hazai oklevelek névanyagát tömegesen találja meg a közel-keleti történelemben; szállóigének beillő összefoglaló tételével: „Pözsög a Szent Irás mindenfelé a régi Magyar nevektől és régi Magyar Irás módtól” (19). Nemrég MARTINKÓ ANDRÁS erről a „pánmagyar”-nak nevezett eredetkutatásunkról — ennek is 1825-tel kezdődő kulminációs idejéről — rendkívül tanulságos és részletes képet festett („Magyar” vártól Magyarvárig: IrtörtKözl. 1964. 425–47).

b) De térjünk vissza Perecsenyi Nagynak a nyelvtudományt különösen érdeklő régies stíluseszközeihez!

Tudtommal még nem kerültek szóba például kifejező hangzású (főleg hangutánzó) szavai. Ha ma általában érthetetlennek látszik is, hogy valaki ilyeneknek nagyobb számú alkalmazásával közelebb akarja vinni nyelvet a tárgyalt ősi korhoz (illetőleg a rokon „esthonnynai” népcsoport nyelvéhez), itt ez történt. Sajnovics szerint ugyanis a lappal való nyelvi összefüggést bizonyítja az is, hogy nemcsak a magyarban olyan nagy az efféle szók száma (ezt, mint mondja, nem is kell külön bizonyítani): „Addam adhuc paucula, ut appareat, quam accurati lint, in deversis sonis, & [=et] strepitibus distinguendis, atque denominandis” (82) — már mint a lappban. Példáit nem idézem, mert Perecsenyi Nagy úgyis őt ismétli alább. Tudniillik egyrészt igen sok ilyen hangutánzó lapp szót használ fel magyar versszövegében, jegyzettel is magyarázva eljárását: „Valamint mi nállunk, úgy a Lapponok, Fennoknál minden tsörgésnek, zörgésnek, indúlatnak különös neve van; ugmint *Vugatalok*, annyit téfzen, mint haragosan magamban befzéllek. *Fujgom*, mikor farkaft fzalafztok; *Nyarom*, mint a patak tsergés; *Tsorom*, mint mikor a jég efik; *Nyigom*, mint az eb bé-kéredzik; *Nyiramlok*, mint pifzfzeg a fő a tűzben; s több ezerek” (24); „A Lapponok minden természeti mozgált, valamint a Magyarok, majd azon egy hangokon ejtették, ugmint: a fuhogáft, vagy fuhogom, a Lapponok *fuvgom*; a vizen hajtott kő-menését *fuvom*, a Magyarok fzüvöm; a hqrdó kongáft *fzkolom*, a Magyarok kolomp, kong; és így *fzénom*, a Lapponoknál aludva befzéllek téfzen. *Motzardom*, nyöfzörgöm; akadozván, hamar befzéllek. *Barátolom*, Baráztalom, midőn a Baráttal nyájason szóllok. *Rádóm*, mint hangzik a hegyről le-rázott, ereftett kő. *Nyarom* mint tsereg a Patak. *Julom* mint az üres hordó zeng. *Südöm*, mint az el-öltött tűz. *Haszfzom*, mint a részeg harsától, *Szrüböm* fzürom, fzürtsölöm. *Dokkesztom* a

puska-fzót hallo, *Ladkom* mint a' követs a' hordóban. *Latzom* mint az erdő lézeng, *Gurkom*, gargarizálom [!]. Ezeket Sajnovits bőven leírta pag. 82. de *Id. Lap. et Hungarorum*" (50; ez a magánhangzó-harmóniára is utalt); stb. Így érthető aztán, hogy másrészt *m a g y a r h a n g u t á n z ó* szavak után (például 119: „Jújgatnak az ebek; a' fok gyermek zokog") is utal a rokon nyelvek gazdag hangutánzó eszközeire; s hogy ekképp egyéb színes hanghatású részleteivel szintén a lappal közös ősi nyelvi eszközeinket akarta bemutatni. Megjegyzem: nem csupán szorosan vett hangutánzó(-hangfestő) szavak biztosítják bennük a színes hanghatást, hanem emellett általában az egyes magán- és mássalhangzóknak olyan összeválogatása is, mely mintegy hallhatólag ábrázolja a tartalmat. Íme, egypár ilyen részlet a harci jelenetekből: „Tseng bong pais karvas, a' lovak dombolnak" (178); „A' dárda hajtattván, süvöltött, fzfizergett" (179); más példák a hangszernevek ügyes felhasználását igazolják: „Teli zöld furulya, tárogató fippal, | Fekete tölgy-fából készített Hirippal | Tsengetyüt, harangot vontak Szakadárnak" (185); „Zajdú [= „beszélő" személynév] trattarozta kúrtýének hangzását" (207); „Csáté kúrtýe pedig olly helyesen zengett, | Hogy a' többi között gyengéden rekkengett" (233); állathangot utánzó sorok: „Trubáts, Féríts [így!], Fordíts, Filákíz tsiholának" (209); „Harmintz eb . . . tsaholva mámoga, | Mif-máf, ling-láng, egélfz tserében hallatott" (210); „Az aprók [értsd: madarak] tsak fzi-fza; de a' Mátyás dárdár | Fetségték" (251); stb. A zendülés hasonló leírását (264) már nem is idézem. Sok egyes kifejező hangzású szava is figyelmet érdemel: (nevet) *ehegve* (152); (nevet) *hinnyogva* (200); (a csődör) *nyeringél* (224); *torzomborz* (168; ez a korai és a későbbi romantika kedvelt szava); *vatskos, vatzkos* ('tagbaszakadt' 168, illetőleg 72); (a kutya) *vinyított* (212); stb. Az persze kétségtelen, hogy itt-ott ebben is van erőltettség; máskor kortévesztés is akad: a hősök örömeükben „*Thúft*, kiáltottak" (185; körülményes jegyzettel); és így tovább. A hanghatások érvényesítése egészében mégis eléggé művészi, s nem nagyon fokozza stílusának dagályosságát. (Ez utóbbit általában főképp ABAFI LAJOS hangoztatta: Figyelő 1891/I, 308—14.)

Régies stílushatású további szavai közt számot tesz a történelmi forrásainkból ismert sok személynév, mint például: *Edémér* (176), illetőleg *Edemér* (181); *Horka* (48); *Keám* (253); *Lebed* (43); *Tagzonis* Amazon (213; ez alak a jegyzet szerint a tagbaszakadtságra utal, s *Takson* fejedelem névével rokon); *Zuárd* (50; itt s alább a többször előforduló alakokra is csak egy lap-számot idézek); a mi történelmünkben ismert helynevek beleszővése: „a' ki *Atil-Kúzu*-felé el-távoza" (125); *Etilnél* (142); „*Meótis* *Hinárja* . . . azt a' Magyar járja" (117); „a' *Húnorok* mennek, | . . . *Kióvi* *Denephez*, *Hunni-vár* megyére" (16); stb. Mindkét csoport számát könnyen megszáporíthatnánk még, kivált ha a jegyzetek szóanyagát is beledolgoznánk, vagy ha kitérnénk a történelmi nevek hasonlatosságára, de alighanem már Perecsenyi Nagytól alkotott régies nevekre (a leghíresebb ilyen személyneve a *Csombor*, mely tudvalevőleg mintája lehetett Kazinczy *Chongor* és Vörösmarty *Csongor* nevének); vagy a magyarnak olvasott idegen nevekre (az *Esthonnya*, *Revally* nevet l. fontebb; de az amazon *Zemefris* nevét például — Dugonics szellemében — Nagy L. 'szeme friss' értelmű magyar szónak tekinti; stb.).

A *H a l o t t i* *b e s z é d*ből — mint már Molnár János — olyan szavakat használ fel, amelyeket SAJNOVICS a lappal rokonságba hozott: *fél ~ felem* stb., *héon, isa*. — L a p p szavainak tömegét nem sorolom most el: egy részük az ingadozó írás ügyis el-elferdíti (vagy az írói önkény módosítja), a sok

— olykor ismétlődő — naív jegyzet pedig még mesterkétebbé teszi. HALÁSZ IGNÁC úgyis bő példatárát közöl (i. h.). — Megemlítem azonban én is, hogy alkalmazza Perecsenyi a lapp, illetőleg már félig magyar *minta* szót. SAJNÓVICS szerint ennek a magyar *mint* a ('sicut illud') értelmezése-azonosítása még Faludinak az ötlete volt (Demonstratio 80); Molnár János ódájában ugyancsak előfordul (jegyzete: „minta = modellája valaminek”; TOLNAI (Nyúj. 68–9) szerint pedig magyar szóként való elterjesztése Bartzafalvi Szabó érdeme. Perecsenyi Nagy jegyzete mármost semmiféle előzményt nem említ: „*Minta* Lapponi főző, annyit tefz, mint forma, mód; ered *mint* és a szavakból; magyaroknál-is jobb volna! hogy ezzel élénének, mint Forma, Exemplár, vagy Mód, melyek Deák szavak” (32. l. 36. jegyz.). — S megjegyzem még, hogy Pray Györgyre hivatkozva él a régi *zár* ('szár') szóval: „*Zár*, mind a' régi Magyaroknál, mind a' Lappoknál, annyit téfzen, mint kopasz” (164 jegyz.). — Hasonló jegyzet nélkül felhasznál egy pár olyan felújított szót is, amelyet előtte mások — elsősorban Dugonics — archaizáló elemként (jegyzetelve) alkalmaztak munkáikban, amelynek régi stílushangulata így az író előtt is, olvasói előtt is bizonyosan erős volt: „a' népnek *áldomást* adata” (172; vö. legutóbb MNy. LXII, 10); „ki-terjefszfe | Népét a' fortéllyal el-nyert *martalékra*” (60; vö. uo. 14); „A' gyémántos fűsük *szeg*-haja bodroznák” (147; vö. uo. 14). Talán egy kissé már kevésbé rítt le a régies jelleg az *aszaly*, *örj* ('ör'), *ös* ('ős'), a HB.-ben: *is-*), *ük* (vö. például 25 jegyz.: „Nimród, hajdoni magyar *Öffeink' Ükje*”) stb. szóról. (Az effélék régiesítő használatában is szóba jöhet Dugonics közvetítő hatása.) — Viszont feltűnő neologizmusok és idegen divatszók itt alig rontják a régies hatást.

Régi vagy népi szólásra, magyar szokásra, szemléltre stb. valló kifejezéseinek is bizonyára archaizáló stílusértékük a legfontosabb ebben a furcsa hősi eposzban (mint Dugonicsnál is); így például az újonnan választott lapp vezéreket is „*Paisra áltatták* ['állították'], kiáltozva éllyen” (82); a lapalji jegyzet a magyar fejedelemválasztást leíró történeti forrásokra utal); a *pányvának* régi fegyver szerepét látjuk: „*Pányva* kötelire fok nyakat hurkola” (51); a jegyzet mint magyar rekvizitumot tovább is értékeli, s e korábban kezdődő fogalmi archaizmus — néha az *árkány*, *karikás* szóval — szinte töretlenül tart Gárdonyi „Láthatatlan ember”-éig); emlegetik a *vas-orrá* *Bábák*-at (135); a *hadak-úttya*-t (l. a 12. lap 2. jegyzetét); stb.

Kevésbé kétségtelen, hogy a tájszónak általában régies szint tulajdonított-e akkor író és olvasó; de Dugonics és mások gyakorlata, Révai stb. elméleti felfogása idején (után) elég nagy valószínűséggel föltehető ez is. Vö. például: *Bittó fa*- (70; jegyzettel); *bojtorjántz* (madárnév; 251); *cibok* szarv” (72); *csüll*- (ige; 192); *csüllőz*- (szintén; 257); *felgerhel*- (207); *fonyar* (67; jegyzettel); *gór*é (60; jegyzettel); *gúlva* ('lavina'; 167; jegyzettel); *hirinyó* (növény-név; 265); *papron* (növény-név; 98); *tóka* (ezt verik nagypénteken a templom előtt; 262); *zsizsereg* (a sereg teszi; 207).

Egyes közszóknak ma régies stílusértékű alakja (mint: *bátor* 'bár', *fémlik* 'fénylik', *méglen* 'amíg', *pediglen*, *regvel*, *szű* 'szív') ellenben aligha volt ott tudatos archaizmus, hiszen efféle változattal Perecsenyi Nagy bőven élt nem régies tárgyú műveiben is. (Legföljebb a *pediglen* kapott már Etédi Sósánál némi ünnepélyes eposzi hangulatot.) Még kevésbé találtam kétségtelen nyelvtani régiességet nála, s ez sem lepett meg. Neki ugyanis közel sem volt olyan nyelvtörténeti iskolázottsága (a győri pap-költőkön kívül hozzáértő barátai sem), mint kortársai közül Révainak, Kazinczynak, Baróti Szabónak, Csoko-

nainak, Földinek, Fabchichnak, Sándor Istvánnak, Bessenyeinek, Rájnisnak, Virág Benedeknek vagy akár Dugonicsnak s még egy-két további kortársának; de 1802 előtt még ezek se nagyon éltek nyelvtani archaizmussal (vö. 1794-re MNy. LXII, 1–17). A hangalaki fejlődésről pedig nyelvtörténetünk (sőt a nyelvtörténet) megteremtőjének, RÉVAINAK haláláig sem volt egészen világos és helyes képe (l. MELICH, Révai Miklós nyelvtudománya. Bp., 1908. passim).

c) Perecsenyi Nagy tehát valóban ellentmondásos népszerűsítője volt SAJNOVICS időálló eredményeinek —, de a visszhangtalanságnak, sőt az ellenszenvnek akkori légkörében ez is fontos eredmény. Ne feledjük el, mit írt Kazinczy a Felső Magyar Országi Minervába 1825-ben a finnugor rokonításról: „A' lidércz rém még a' nagy Révait, nyelvüaknek legelkesebb, legtudósabb Grammaticusát sem hagyá kísértetek nélkül. Csak Beregszászi Nagy... mutatá meg, hogy... az egész állítás nem egyéb mint káprázolat” (8). S ellentmondásos volt régiesítése is (antik eposzi és mitológiai staffázsára l. HALÁSZ IGNÁC munkáját), történelmi felfogása is. Bizony nem csoda, hogy mikor Kazinczy — neve említése nélkül — megcsipkedi Izé című epigrammájában, nem is tudja róla: költő vagy történetíró volt-e inkább; majd így adja meg a találó választ: „Historizáns poeta vagy, | S poetizáns historicus” (ABAFI LAJOS i. m. nyomán). Csakhogy ez a felemáság is jókora részben kora hibája volt, s népünk ősi (mondai) korszakának megéneklőire így is sokáig volt több-kevesebb közvetlen vagy közvetett hatása a Szakadár szerzőjének.

3. Perecsenyi Nagy Lászlónak gyanús szerepe volt egyes állítólag napkeleten talált „véreink” magyar nyelvű nyilatkozatainak közzétételében; végezetül ennek egypár tudománytörténeti vonatkozását vizsgálnám meg.

Bár a tárgyi háttérrel MARTINKÓ ANDRÁS idézett 1964-i értekezése már sok irányból megvilágította, kénytelen vagyok tájékoztatásul egyet-mást megismételni a már előzőleg feltárt anyagból. Az imént is említett Felső Magyar Országi Minervában 1825-ben Perecsenyi Nagynak két tudósítása jelent meg „Két nevezetes Hazafiaknak napkeleti utazásokról” címen (203–7). A) Az első elmondja, hogy Nagylaki Jaksics Gergely rokonaink felkutatására Szentpétervárra utazott, majd „a' *Caucásiai* tartományokhoz ért, melly részét Ázsiának azért választá vi'gálódásai' tárgyául, mivel a' hajdani *Szittha-hon-Magyarok*' itt léttök' eredeti bölcsőjét, helyöket; maradványaikat és netalán késő ivadékjokat is fellelni kívánta, reméllette. Így toppant nem sokára a' *Magóg* Magyar Pátriárkánktól ismert *Kókás*, az az: *Caucásiai* roppant bérczekre”. Eljutott egy Irredi nevű „Magyar nyelvű, de Muszkául is beszélő” murzához, majd egy másik öreg murzához is. Az utóbbi a cselédeit kiharancsolta, mire ölelni-csókolni kezdték őt a magyar vendégek. A gazda beszéde jellegzetesen nehézkes, parasztos-régies szöveg: „Hát honnand? hová,? mi veegre atyafiak? Ülietek-leü a' tzafrangos padokra, szabad a' szoollás, nints miteul tartaniotok.” Honfitársaink válaszára így folytatta tovább: „Naap nyucgot-rool, jövesz szoo habaroom, Jédees Eetseem! beszédeud valia”; majd: „Ki-veele, mi-hovaa a' titok, nosza rajta! mi fekszik sziveuden? leegy embeur”; illetőleg: „Jool tudom Eetseem... hol tennen szaalaastok, de itt hazaatok, miik is sok vaáltozaast certeunk, sok keuzteunk a' *Piribék*, ees *Martalootz*! [A szerkesztő ezeket jegyzetben az egykorú *pribék*, *martalóc* szó régiebb magyar alakjának magyarázza, tehát az egész szöveget nyelvtörténetileg hitelesnek fogadja

el !] de aall feuggetlenseegeunk, segeet meeg ama Jeheova a' Madjarok' Éstene. Haat neekteuk mi bajotok? hozzaank, feuleenk maar nem istartatok. Leumendjen a' Nap, meg feul jeun, kimentek eükeink, agg apaaink, buidostak de eul is fodjtak ! haat van-ee meeg valaki keuzteutek, ki embereul tudna szoollani?"

— B) A másik híradás egy „öregszer”, tekintélyes szerzetesről, Szabó Nazáriusról szól, aki Bulgáriába ment téríteni, s Konstantinápolyban „Szultáni Firmánt” nyert; eljutott Egyiptomba, innen Bagdadba, s ott a „Mogoli nagy követ elébe bocsájtatván” mint „Papász Madzsár, az az Magyar Pap” titkon-suttogva ilyen intelmet kapott a magyar voltát egyébként szintén leplező nagykövettől: „Tii elfajzott Madzsaar Szkikhaak [így, nyilván Szkithaak helyett] és Szakkoo Honosok annyira megalaaztaatok magatokat, hogy elfeledteetek eredeteteuket, és kivetkeztetteetek magatokat a' hajdanisaagbool! 's a' t.” Ezenkívül a cikk híréből megtudjuk, hogy „a nagy Mógur', vagy is Mogol” birodalmában még mindig „találatnak ... feles magyarul beszéllők, kik igen jól tudják itt Magyar országban létünket”; „számok milliommokra megy”.

A kettős „dokumentum” leleplezése elég lassan, gyanúsító cikkek és ellenőrző utazások nyomán ment végbe. JERNEY JÁNOS — bár nem nyelvtörténeti, hanem elméleti és módszertani alapon — már 1829-ben mindkét hírről megállapította, hogy „nem egyéb mesénél”; de közben Jaksics újból keletre ment, meg is halt; majd Besse János ellenőrző utazása is negatív eredményt hozott. Így a század második felében már TOLDY FERENC is kikelt Jaksics és Szabó ellen (részletesen l. MARTINKÓnál: 431, 443—4). — Minthogy azonban 1910-ben MÉSZÁROS GYULA még mindig érvelt e két tudósítással, GOMBOCZ ZOLTÁN újra hamisítványnak minősítette: „a régi magyar nyelvben teljesen járatlan tudákos ember koholmánya” — írta. Hivatkozott arra, hogy a benne szereplő *függetlenség* szó 1792 óta ismert nyelvújítási képzés, s hogy a tartalom Szamosközi István egykori hírének mása (NyK. XL, 347 kk.). Ő Perecsenyi Nagyt gyanúsította leginkább; MARTINKÓ meg inkább a két utazót, mivel Nagy 1825-i hírének végén némi óvatos várakozó álláspont is megnyilvánul.

a) Lássuk mindenekeelőtt a tudósítás külső: történeti, illetőleg tartalmi mozzanatait. Az A) forrás különösen hangsúlyozza, hogy az újhazai magyarok csak összehabarják a nyelvet, férfias keménységük eltűnt, s elfeledkeztek kaukázusi őshazájukról és ott hagyott testvéreikről; a darabosabb, „emberül” szólás szintén ismeretlen már köztük. De a B) hír is arról szól, hogy elfajzottunk: kivetkőztünk ősi szokásainkból, megfedelkeztünk eredetünkről. Arról Perecsenyi Nagy Szakadárjában is szó esik, hogy az amazonoknak — hisz ezek is „magyarok” — „Két nap alatt nyelvét Szakadár értette, | Mert Elthonnyi módlag befzédjét ejtette | ... | Az el-ragadásig szívében megörül. | A' mint Juliánus Káma vize mellett, | A' hová Bélától néki menni kellett; | Vagy Illés; 's Schall Ádám a' mint örülének, | Etilnél a' Magyar volt lakó helyének” (142). Julián barát személyére nyilván ma sem kell magyarázat, Illés utazására azonban ott is jegyzet utal: „Éliás magyarfi, 1343 elztendő táján a' Magyarok Őfsi honnyokban járt, es [!] prédikált a' Szent Hitről; a' mint VI. Clemens Bullájából ki-tetfzik”. RÉVAI MIKLÓS 1805-ben kiadásra elkészített magyar nyelvi és irodalmi kézikönyvében még világosabb lesz ez az utalás: „Nyilván szól VI. Kelemen Pápanak, Janibeg Tatár Tsászárhoz, 1343 esztendőben íratott levele: hogy Magyar Ilyés (*Elias de Hungaria*), Minorita Szerzetes, e' nemzet [= a tatárság] közt az igaz hitet ... terjesztette ... Ezt mi úgy vesszük, hogy ezen Tatárokkal, kikről a' levél szól, a' Magyarságnak nagy

része össze volt már keveredve, vagy a Tatár név alatt bizonynyal a' Magyarok értettek. Mert Magyar Ilyés, a' mint oda érkezett, azoknak nyelvöket olly hamar meg nem tanúlhatta, ha igazán Tatárok voltak, 's nem Magyarok. Ezeknek lakó helyök napkelet felé lehetett, Donetz vizének Tanaisba való szakadásán túl: a' mint már többször mondók, Etel, vagy Volga mentében" (RMK. 29. sz. 21). A Gombocz idézte (Toppeltinus —) Szamosközi-féle régi hír is arról szölt, hogy 1606 előtt Konstantinápolyban egy ősi keleti magyar a mi újhazai magyar követünkkel magyarul beszélve helytelenítette, hogy minálunk a magyarok idegen nemzetekkel összeházasodnak: „Ez az oka, hogy ama' vitézi erő, és természet, mellyel az előtt az egész világot elremítettétek, ti bennetek lassan elalutt, 's megdömpült" (Husztai András fordításából idézi RÉVAI: uo. 22—3). Schall Ádám jezsuita pedig a XVII. században Kínában talált a' kereszténységet ismerő lakosokat, mert „egy főrendű, 's a' Kína nyelvet jól tudó, napnyugati Tatár" elvitte oda a keresztény tanokat a Volga mellől. Ugyanis „egy Magyar Papot rabúl fogtak a' Törökök, 's ötlet eladván ezekhez a' Tatárokhoz juttatták. . . [ki is] ezen számkivetéssel hazájába vettetett; azon nyelven szöllő emberekre talált ott, mellyen szöllanak a' Magyarok, 's ugyan azonokra, . . . kiktől valaha a' Magyarok eredtek" (RÉVAI: i. h. 23—4); „A' Tatár név itt a' népnek közönséges szöllása szerint vétetik: az alatt értetnek bizonynyal velünk Európai Magyarokkal atyafiságos, 's a' Tatárok között elterjedett. Ásiai Magyar nemzetségek" (uo. 24). — A vatikáni kéziratok közt fönmaradt ilyen tudósításokat voltaképp már JOSEPHUS INNOCENTIUS DESERICIUS XVIII. század középi latin könyve ismertté tette; erre a 142. l. jegyzetében Perecsenyi Nagy is hivatkozik (l. még MARTINKÓ: i. h.); akkori történeti munkáink e forrást következetesen számon is tartották.

Mindehhez hozzá kell tennünk, hogy HUSZTI ANDRÁS Ó és újj Dáciája (1791.; kéziratban azonban jóval korábbi, l. MUNKÁCSI i. m.) szerint „Azt is befzéllik holmi emberek, hogy a' Magyarok Indiának észak felöll való részeiből, a' nagy Mágol Király birodalmának szomszédaságából költöztenek volnaki, holott régentén a' Szák nevű Nemzetségek laktanak Usbeck nevű tartományon túl" (68). HUSZTI — tudjuk — egyrészt török-tatár és mongol, másrészt finnugor (még hozzá elsősorban a vogul és az osztják) nyelvekkel egyezteteti a magyart — STRAHLENBERG nyomán. Perecsenyi Nagy 1825-i hírének koholója, sajnos, egy az előbbivel kapcsolatos részletet vett alapul; a nyelvhasznalás története szempontjából azonban még ez is figyelmet érdemel.

A történetiség akkori felfogása szerint tehát tartalmilag az 1825-i hírek megfelelhettek a hitelesség látszatának, kivált Huszti és Pálóczi Horváth idézett könyve szellemében. Talán a nemzet elfajulásának az a keleti híradásokból kicsengő fájó érzete is, amelyet ma ossziániának mondanánk, beleillett az akkori irodalmias önismeretbe. Sőt még ahol az „emberű", azaz férfias darabossággal beszélés pusztulását panaszolja el murza atyánkfia, ott sem tudjuk feledni például Rájnis Józsefnek „Átila Királynak kotsiffa" nevében archaisáló nyelven való kifakadását elpuhult, elidegenedett városi népünk ellen: „Láss'd az efzem- 's ifzom- és alufzom-fzarom-húddozom-embert!"; ez még a győri poétát — azaz a szerzőt — is (Perecsenyi Nagy elég eleven kapcsolatban volt vele, l. például EPhK. 1889. 582) szidja: „bátor tege-is fok verfeket írtál, | Meg-nem-korpázád finnyás unokáimat, az kik | Annyira irtóznak majd minden régi fzokástól" (Helikonra v. Kalaúz 32—6). S nem véletlen, hogy Perecsenyi Nagy 1817-ben Réka királynét is azért dicséri, mert „édes Annja fiait, és az egész udvarát valamint magyar

öltözetben,' s őssi gúnyában jártatta; úgy a' Nemzet által is hordoztattván; a' bajusz alá, szakál mellé; vitéz tenyeres kézhez; tzombos, talpas lábhoz; dolmán-hoz; mentéhez; saruhoz; övhöz; puszdrához; kópjához, a' Szittha-magyar-honnos Nemzet' legfőbb Emberi születéséhez illendőnek tartotta, hogy a' Magyar-hazai-Nyelv főképpen betsúltessen" (Heroineis 56). — Az elfajulás, a napkeleti magyarok felfedezése stb. tehát mind az akkori történetfelfogásnak és forrásanyagnak, mind az irodalmi nemzetfelfogásnak eléggé megfelelt, s megkönnyítette, hogy az olvasók hitelt adjanak a kettős híradásnak.

De az 1817-i Heroineisben már a két 1825-i híradásban előforduló *Szittha-hon-Magyarok* kifejezéshez nyelvi előzménynek is látszik a *Szittha-magyar-honnos Nemzet* szerkezet — az egész hazafiaskodó, „ősi”-nek vélt érzés-és gondolkör mellett. Ha az nem valószínű is, hogy Perecsenyi Nagy egymaga koholta a két hírt, az egyezések valóban mind gyanúsabbá teszik szerepét. A szöveg további nyelvi vizsgálatában pedig egy mozzanat ennél is erősebben sejteti „bűnrészességét” — legalább is az ősi beszédmód utánzásában, a párbeszéd megfogalmazásában. Ez pedig a Huszti Szák nevét fölváltó Szakkó szó („Ti elfajzott. . . Szakkoo Honosok”, l. fönt), melyet így csakis Perecsenyi Nagy Szakadárjának lapp szavaiból, illetőleg Sajnovicsot jól-rosszul ismétlő jegyzeteiből érthetünk meg. Ugyanis a 28. lap egy ilyen „lappos” szövegrészlethez a 27. jegyzetben ezt fűzi: „Szak, Szakó nemzetségét [!] a' Lappoknál téfzen; de a' Magyarok-is ettől vagy amattól Szakatt mondják. Sőt a' jó fajta s. v. fertés álla-növését szaknak mondják”. A leghosszabb lapp—magyar szövegyeztető jegyzetben, a 97. lapon pedig megint foglalkozik vele: „L[app] Szakkó. M[agyar] Szokok, vagy anya-fzak, fiú, a Laponnoknál ezen szó familiát téfzen. Innét mondja a' Magyar: eb ágyából szakadt! s. v. a' fertés szakalla, szakos difznó, jó fajta difznót téfzen. 's t. e.” — Sajnovics tehát önhibáján kívül szintén némi anyagot adott egy 1825-i ál-ősmagyar beszédhez is.

Fontos további fogódzót ad a kezünkbe a hamisító személyének megállapításához ez ellentmondásos költő, nyelvész és történész kevésbé ismert 1820-i, aradi kiadású kötetkéjének („Vetekedés a' közös szittha honnos Magyar, és ehez tartozó felekezetek között az ő minden tulajdonságok éránt”) tanúságtétele is. Nem csupán azért, mivel ebben még kuszább egyvelegben kapjuk a népünk keleti atyafiságát hirdető akkori elméleteket meg délibábos szófejtéseket (Desericius és Juliánus újabb idézésével, l. föntebb). Még csak nem is azért, mert itt már a címben előfordul az imént tárgyalt *szittha honnos Magyar* szólam: végre is az 1825-ben közzétett kettős cikkben szintén csak a P. Nagytól saját nevében írt bevezetés tartalmazta elődjét, s olykor más források sem idegenkedtek tőle. (Magát a *honnos* szót egyéb műveiben Perecsenyi Nagy 'ős'-nek, 'ük'-nek értelmezi, s ebben ugyanúgy benne van a rokon hunnuszok nevére való allúzió, mint a parthus nép akkori *pártosok* elnevezésében a magyar—szittya rokonság gondolata.) Sőt talán nem is pusztán azért emelem ki ezt a művét, mert a szerző röviden már itt is érinti Jaksicsnak és kísérőjének rokonainkról adott tudósítását (59): hiszen Jaksics — mint Szabó Nazár is — történeti személy volt, ki csakugyan járt keleten. Hanem azért tartom lényegesnek, mivel Perecsenyi Nagy e könyvecske legvégén egy régi német irat mellett közlést tesz az aradi káptalannak egy 1396-i jelzésű magyar oklevelét is (117—20); mint mondja, „hiteles Mássokban”, de bizony ebben az alakjában ez sem fogadható el valódi 1396-i szövegnek. Csak épp nyelvében s tartalmában nem annyira gyermekteleg koholmány, mint az 1825-ben kiadott, állítólagos keleti magyar nyilatkozatok.

Meglepő, hogy e furcsa szövegemléket a tudomány — amennyire megállapíthattam — azóta egyetlen egyszer sem említette meg: nem fordul elő a közel egykorú nyelvemlék-felsorolásokban, -kiadásokban (például TOLDY FERENC-nek vagy a Régi Magyar Nyelvemlékeknek a kötetében); sem ZOLNAI GYULÁ-nak ismért, 1900 táji szakszerű gyűjteményeiben; nem érinti TÓTH B. — TOLNAI szinte krimi-érdekességű „Koholt nyelvemlékeink”-je sem (az 1899-i Magyar ritkaságok 1—24. lapján); s mint okirat nem szerepel KARÁCSONYI JÁNOS-nak kritikái jegyzékében sem (A hamis, hibáskeltő és keltezetlen oklevelek 1400-ig. Bp., 1902.). Ezért mindenekelőtt magát a szöveget kell bemutatnom: „Capitulum Ecclesiae Orodien-sis, omnibus Christi Fidelibus — Salutem in Salutis Largitore; — Quod constituti in nostra Praesentia vivae vocis Oraculo Spontanea-que voluntate coram nobis sunt confessi, — [Új bekezdés!] Edweozyteunc-nec Isthen w zent fyanak Testeswelte utan az 1396 eztendeobe ieowenec, My hozánc Moroz Estwan, Mihal, Janus Wramec — Bán — Wasari Barbara, Niek Sara, Eordung Cata — Feryei, is eo Kgmec oztalyos athiafyay Nadabi Peter, is Pelyus Lazlo, illien bezedel: Az Ty hatar fwdtwerul ieowo Feyer Ceoris Vyzyteol, és az lapys Pagoan iertwl az my zanto feodync el eontetw — Cire nyzvest, az Chenche, Zomus, falwayt engednec cherybe — az my Zeplac, Chycheer, Micelac, is Zumay porcyoonceert — Cire zaz z. Lazlo aranyay — felybe waloo fwzetees feybe, wagy kedek az Zukpynz Mywootaba watnooc Edenfy Awraam Wramtwl az w beches Marhayt, is zalogos eo-kezeyt az myc teobet ieerneenec — is byrnaa Isthién hyrywel azon iowayncat eget; meli Chere eghezese-wné alapyt — az Orodhi captulan — En adaam Dochiy Caspaar is Weyem Zai Isep Boodog Azzon Howa masodichaan a' fen yrt Ezten is elwl megh mondot Zemylic twdwtunkwal — Feria quinta proxima ante Festum S. Steph — Reg — An — Do — ni 1396. — (L. S. [= Pecsét helye])”.

A továbbiak előtt hangsúlyoznám, hogy nem kívánom most teljesen feldolgozni e szöveg nyelvtörténeti tanulságait, hanem főképp mint az 1825-i fiktív szövegek előzményét, írói stíluspróbát nézem. Nos, az ma első látásra kétségtelen, hogy ez az emlék így nem 1396-ból való. A nyelvújítási *alap* főnév például hiába kap *-ait* toldaléksor helyett *-yt* alakú végződést: fiatal-sága csak leri róla. A „Boodog Azzon Howa masodichaan” kelte-zéstípus korszerűtlensége ugyanígy átsír az ódon helyesírás leplén. (A latin szöveg kelte-zése régibb műveltségi szintet mutat.) De még a valóban régies ortográfiai összképen belül is vannak kiáltó furcsaságok. A szó eleji *k* hangnak *e*, *i* előtt merőben szokatlan a *c*-s írása (*Cire* kétszer is; *Ceoris*; szó belsejében kevésbé: *Mycelac*; l. KNEZSA, Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig 92). Az *ér* víznévnek érthetetlen az *ier*-írása; még az *ér* igének ez az alakja is meg-lepő: *ieer*-. Nemigen várható 1396-ból a hosszú magánhangzónak kettőzött betűs jelölése sem: *porcyoonceert* (persze a szó maga se ismeretes ilyen régről, mint több más sem), *waloo*, *byrnaa* stb. (Pedig az 1825-i szövegeknek ez az egyik fő álrégiessége, s aligha is független az oklevélbeli alakoktól; vö. ott: *szoollás*, *vaállozaast eerteunk*, *miik* stb.) S persze még meghökkentőbb olykor az ékezetes hosszú magánhangzó: *My hozánc*, *Bán*. Ezen csak egy hiányjeles határozott névelő tesz túl: *a' fen yrt*; vagy a túlságosan régiesre sikerült, valószínűtlen *twdwtunkwal*. -- A *captulan* alak sincs meg az OklSz.-ban vagy a NySz.-ban, de nem olyan zavaró.

Nem részletezem tovább a korszerűtlenség jegyeit; ha kell, oklevélkuta-

tóink majd elvégzik másutt. A régiesítés-hamisítás szempontjából érdekesebbek a pozitívumok, s ezekből is jócskán van az emlékből, nem úgy, mint a murza vagy a mogoli nagykövet halandzsájában. Az oklevél először is olyan vagyoni jogi panaszt és egyezkedést foglal írásba, amelyet gyakran rögzítettek valamely hiteles helyen: ha magyarul nem is maradtak fenn olyan régi időből effélék, az írás tárgya egészen természetes. Különösen archaikusan hat több hely- és személynév. S ez nem lehet véletlen dolog. A Dóczy és a Zay család Arad megyei múltjára P. Nagy rögtön jegyzetben is kitér, ez tehát foglalkoztatta őt. *Mikelaka* helyével meg 1814-i „A' régi Orod' vagy-is mostani Aradnak Dólgai” című könyvében foglalkozik (55). A *Nadab* Arad megyei helynév ázsiai megfelelőire ugyanott visszatér (23; 1. főntebb, 2. pontunkban is). A *Zeplac* helynév hiteles voltáról ugyancsak tudhatott P. Nagy. Az *Isép* (*Izsép*) névalak megtalálható PPB. 1767-ben, ahonnan Katona József is vette régies magyar keresztnéveit. Stb. — De közszavai, közszoói szókapcsolatai is nemegyszer nyilvánvalóan régi források tanulmányozására és jó stílusérzékre, műgondra vallanak: *Isthen w zent fyanak*; *az w beches Marhayt*. Az *osztályos atyafi* korszerűségét nekünk a NySz. igazolhatja; de honnan vette a szerző? A *zálogos eszköz* szerkezet pedig még ott sincs meg, csak a *zálogos jószág*, *zálogos föld* stb. példája mutatja, hogy amaz is meglehetett a régiségben. Az *eo Kgmec*, *a' fen yrt*, *az ehul megh mondot Zemyliec*, *Wramec* sem pusztán írása szerint régies, hanem az egykori hivatalos (társadalmi) szóhasználatot is tükrözi. A helyesírás egészének archaikus jellegét nem is részletezem már. (Persze mindez nem pontosan 1396-i jellegű, csak — régi.)

Ha tehát Perecsenyi Nagy készítette 1820 táján ezt az oklevelet, akkor ez a legjobb archaizálása. Nem is képzelhető el, hogy ne lett volna egy vagy több minta előtte; azaz munkája részben kompilálás, átírás — ha tetszik, helyenként szövegrontás; de nyelvtörténeti szempontból árulkodó nyomai ellenére következetes, jól sikerült stíluspróba.

Az 1825-i régies-népies szövegek közzétételéhez tehát P. Nagy ennek az oklevélnek a sikeres kísérlete után fogott. Hogy azok miért olyan gyöngék ehhez képest? Csak találgatásokra vagyunk utalva. Jobban elragadta a tűz, mikor Jakscis és Szabó Nazár elregélte neki keleti testvéreinkkel való találkozását? Nem volt mintája? Kevésbé változtatott az utazóktól hallott mondatokon? Sietett? — A *Szakkoo* (*honosok*) kifejezés nyilván őtőle ered, nem Szabó Nazár vette át a Szakadárból (még kevésbé Sajnovicsból vagy Husztiból).

Persze kár, hogy hiteles szövegek közlése vagy hallgatás helyett becsvágya (s a közönség igénye) ilyen közlésekre csábította. Dehát a tudomány fejlődése sohasem halad egyetlen, egyenes és folyamatos úton; s REGULYNak, HUNFALVINak, BUDENZnek és SIMONYINak kutatásait sok efféle „fölfedezés”-nek is meg kellett előznie. Ez abban a korban nálunk műveltebb nemzetek közt sem ment másképp. (Pedig nem is mindüknél voltak SAJNOVICSHoz és RÉVATHoz mérhető úttörők.)

Az, hogy Perecsenyi Nagy neve nem maradt emlékezetben a hamis nyelvemlékek szerzői közt, megint csak sajátos sorsát mutatja; pedig bizony többet ért a tőle kiadott, 1396-ból datált szöveg minden „hun-szittya” vagy kínai stb. írású, esetleg régies papíron írt magyar emlékünknél, mellyel LITERÁTI NEMES és társai ajándékozták meg népünket. Korának művészi archaizálásával jellege miatt alig hasonlíthatjuk össze, mégsem érdektelen, mennyivel sugárzóbb és sokoldalúbb amannak minnen termékénél e kis szöveg régisége.

TOMPA JÓZSEF

Még egyszer az irodalmi nyelvről

BENKŐ LORÁNDnak az irodalmi nyelv kérdéseivel foglalkozó, a hazai és külföldi szakirodalmat sokoldalúan felhasználó tanulmánya után úgy látszott, megnyugtató megoldást nyert egy sokat vitatott, több tudományágat érintő kérdéscsoport: az irodalmi nyelv mibenlétének, sajátságainak, szerkezetének, fejlődési törvényszerűségeinek problematikája (A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában. 1960). E tanulmány nélkül valóban nem lehet az irodalmi nyelvvel kapcsolatos kérdésekhez nyúlni. De hogy mennyire sokrétűen szétágazó és bonyolult az irodalmi nyelv kérdésköre, azt megmutatják azok a további felbukkanások, amelyek Benkő említett tanulmánya óta láttak napvilágot.

SZATHMÁRI ISTVÁN az irodalmi nyelv terminus értelmezéséhez szólva ad gondos áttekintést az újabb szakirodalomról, s egyúttal — korábbi, idevágó munkájának tanulságait is felhasználva — szűkebb körre szorítja az irodalmi nyelv terminológiai dilemmáját. BENKŐ idézett tanulmányára hivatkozással az „egységesülő” és „egységesült” irodalmi nyelv fogalmát vezeti be (NyK. LXVI, 425—8; részletesebben kifejtve Annales Univ. Scientiarum de R. E. VI. [1965] 37—42).

Felfogásom szerint is szerencsés és előrevivő az „egységesülő” és „egységesült” megkülönböztető jelzők alkalmazása. SZATHMÁRI nem foglalkozik az irodalmi nyelv terminus egyéb kérdéseivel, de cikkének utolsó, zárójeles mondatában megjegyzi, hogy „az egységesülés, normává válás” „elkezdésének” és „befejezésének” kritériumai — nem utolsó sorban ezek idejének megállapítása az egyes nyelvek, történetesen a magyar esetében — még így is sok vitára adhatnak okot” (i. h.).

Meglepő, hogy a kérdés eddigi vizsgálói főleg az egységesülő irodalmi nyelvre fordították figyelmüket, az irodalmi nyelv kialakulásának kérdésével foglalkoztak elsősorban, elhanyagolva a már egységesült irodalmi nyelvet, a „befejezés” kritériumait. Nyilván ilyen hiányérzet késztette ALOIS JEDLIČKÁT, a prágai akadémiai Nyelvtudományi Intézet munkatársát, hogy a cseh irodalmi nyelv oldaláról nézve vizsgálja az irodalmi nyelv elméletét (Zur Prager Theorie der Schriftsprache. Travaux linguistiques de Prague I. 1964. 47—58). A cseh irodalmi nyelv elméletének történeti áttekintésében a szerző mint a modern szemlélet kiindulási pontjára a Prágai Nyelvészeti Iskola 1932-ben kifejtett felfogására hivatkozik. (A cseh irodalmi nyelv kérdéseinek alaposabb tárgyalását I. V. MATHESIUS, Čestina a obecný jazykozpyt. Praha 1947., B. HAVRÁNEK, Studie o spisovném jazyce. Praha 1963).. Ezen elmélet leglényegesebb vonása a funkcionális szempont hangsúlyozása, vagyis az irodalmi nyelvnek mint polifunkcionális képződménynek szemlélete, tehát olyan nyelvi

képződménynek, amely több stílusréteget tartalmaz, és éppen ebben különbözik a népnyelvtől; ez természete szerint egyfunkciós nyelvi alakulat (csupán a megértetés a feladata). (49). Az irodalmi nyelvnek a nyelvjárások fölé emelkedése s így velük szembeállítás a mi szakirodalmunkban is jól ismert, de figyelemre méltó az egy-, illetőleg többfunkciós jelleg hangsúlyozása. Az irodalmi nyelv és nyelvjárás (népnyelv) szembeállítása magával hozta az írott nyelv és beszélt nyelv ellentét párjának felállítását. Ellentétüket a régi cseh elmélet nem tudta feloldani. Az irodalmi nyelv modern szemléletében a variáns elmélettel tisztázódik az írott és beszélt nyelv antagonizmusa. Ezen elmélet alapján az irodalmi nyelv nem zárja ki a beszélt nyelvi elemeket, vagyis az irodalmi nyelv nem kizárólagosan írott nyelv, hanem az írott és beszélt nyelv bizonyos elemeiből mint egymástól stilisztikailag különböző variánsokból tevődik össze. (49). (Ez az elmélet SZATHMÁRY felfogásának helyességét igazolja: „Én — írja idézett cikkében SZATHMÁRI — az „írott nyelv” „beszélt nyelv” szembeállítást egyébként meghagynám a stilisztika és a műfajtan számára).

A JEDLIČKA által ismertetett elmélet igen tetszetős, modern, és rámutat egy olyan sajátságra, amelyet — magyar vonatkozásban — elhanyagoltunk, ti. a már kialakult, egységesült irodalmi nyelv megmerevedésének, konzervatívvá válásának veszélyére. Nálunk is, mint általában, az irodalmi nyelvvé válás, az egységesülés állt a vizsgálat középpontjában (vö. BENKŐ, SZATHMÁRI idézett műveinek gazdag irodalmi tájékoztatóját). A már egységesült mai irodalmi nyelv törvényszerűségeivel kevesen foglalkoztak (vö. mégis BENKŐ LORÁND tanulmányának több utalását, főleg 106—113; BENKŐ LÁSZLÓ, A szóösszetétel mint az irodalmi nyelv alakulásának egyik fokmérője. Nyr. LXXXVI, 46—52. stb.).

Kétségtelen, hogy a beszélt nyelvi elemeknek az irodalmi nyelvbe történő beiktatásával megszűnik az irodalmi nyelv konzervatívvá válásának veszélye. Fönnáll azonban az a kérdés, milyen beszélt nyelvi elemek tekinthetők az irodalmi nyelvbe tartozóknak. A cseh elmélet a „fejlődésképes variánsok tételének” felállításával igyekszik megoldani a kérdést (JEDLIČKA i. m. 50). Ez lényegében annyit jelent, hogy a hivatásos nyelvművelők folyamatosan és egyenként kodifikálják a beszélt nyelvnek az irodalmi nyelvben még nem általános, de azzá váló, illetőleg válható jelenségeit. (Ez a nem nagyon megnyugtató, mert ma még pontosan körül nem határolható, de szükségszerű eljárás gyakorlatilag nálunk is érvényesült már pl. az ikes ragozású alakok használatának kérdésében. Vö. ÉrtSz. szerint: *iszom*, de *álmodozok*).

Hogy a beszélt nyelvi variánsok minősítésére milyen nagy szükség van, jól szemlélteti a magyar nyelvben igen elterjedt *-suk*, *-sük* nyelv használata. A *tudhassuk*, *láthassuk*-féle szóalakokat nem tekinthetjük az irodalmi nyelv tartozékának, mert nem illeszthetők be a mai magyar nyelv rendszerébe. (A beszélt nyelvi elemek megfelelő minősítésének gyors és könnyű gyakorlati alkalmazásához azonban egy sor olyan nyelvi kódexre volna szükség, amelyekkel ma még nem rendelkezünk).

A variánsok kérdésének még ma sem elhanyagolható kiágazása a területi, regionális variánsok csoportja. Ezt a kérdést ma — magyar vonatkozásban — úgy tekintjük, mint megszűnőben levő jelenséget. Ez helyes, de csakis akkor, ha szűkkörűen a köznyelv és nyelvjárás viszonylatára korlátozzuk. Ha azonban nemcsak a földrajzi, hanem a foglalkozási és egyéb csoportosulási (pl. sport) vonatkozásokat is figyelembe vesszük, akkor a kérdés nem szűnt meg, csak átalakult. (Gondoljunk a legkülönbözőbb szakmai műszókra, kifejezésekre, az

ifjúsági és egyéb zsargonokra). A variánsoknak ilyen tagozódására Jedlička is utal, s nyilván ezeknek a változatoknak a funkcionális stilisztika alapján álló szemlélete készíti arra, hogy az irodalmi nyelvi norma tekintetében ilyen stilisztikai kategóriákat állítson fel: *a)* könyvstílus, *b)* semleges stílus, *c)* beszédstílus (51). Hozzáteszi, hogy ez a hármas felosztás gyakorlatilag egyszerűsödik, hiszen vagy a könyv-, vagy a beszédstílus egyúttal a semleges stílusréteg képviselője is. (Könnyű ilyen jellegű ellenpárokat felállítani: *savanyú* (*a*) és (*b*), *savanya* (*c*); *látnök* (*a*), *látnánk* (*b* és *c*); sőt grammatikai szerkezetekben is: az *X* említette kérdések (*a*), azok a kérdések, amelyeket *X* említett (*b* és *c*).

Nem szándéksom itt kitérni arra, helyes-e, indokolt-e ma könyvstílusról és beszédstílusról mint az irodalmi nyelvbe tartozás vagy kirekesztés mércéjéről beszélni. Véleményem szerint célszerűbb volna semleges és expresszív stílusról, illetőleg ilyen stílusrétegekbe tartozó elemekről szólni. (A magyar szakirodalomban — más vonatkozásban — ezek a megjelölések eléggé elterjedtek.) Azt az álláspontot azonban csak helyeselni lehet, amellyel JEDLIČKA a variánsok kérdését, jelesen a regionális variánsoknak az imént jelzett értelemben sokrétű kérdését a mai irodalmi nyelv igen fontos és időszerű problémájának tekinti. Ezeknek a variánsoknak az aktualitása — mondja — szükségszerűen következik a mai társadalmi helyzetből, a nyelvi közlések, közlési körülmények jellegéből. A regionális variánsoknak az irodalmi nyelvhez való viszonyában — pontosabban abban, hogy beletartoznak-e az irodalmi nyelvbe vagy sem — JEDLIČKA szerint a következő mozzanatok döntők:

a) A szóban forgó nyelvi jelenség olyan beszédbeli megnyilatkozás legyen, amely gyakori és általánosan használt eleme a nyilvános nyelvi közléseknek. Ez JEDLIČKA értelmezésében azt jelenti, hogy a minősítendő nyelvi elemek akkor tekinthetők az irodalmi nyelvbe tartozóknak, ha tudományos jellegű vagy tudomány népszerűsítő előadásokban, publicisztikai jellegű megnyilatkozásokban (rádión, televízió keresztlül) vagy szépirodalmi vetületükben a színpadon, mozivászon elhangzanak.

b) Párbeszédes jellegűeknek is kell lenniök az irodalmi nyelvbe belépőt váltó nyelvi formációknak — legalábbis szerzőnk szerint — olyanoknak, amelyek megőrzik a magánhasználat spontaneitását és mesterkéletlenségét, de a nyilvános közlésben is gyakoriak. A rádiós, televíziós riportok szerepelnek itt első helyen, mint a párbeszéd jellegű nyelvi elemek letéteményesei (54). JEDLIČKA nem közöl példákat az említett két alapelv illusztrálására. Úgy hiszem, elsősorban a szaknyelvekből, zsargonokból az irodalmi nyelvbe áramló szavakra, szólásszerű képződményekre gondolhatunk: *X Y a család diszpécseré, elvitték a cuccot, nem az én asztalom, itt állunk megfürödve* stb.

Az irodalmi nyelvbe tartozás JEDLIČKA-féle sajátosságai közül — szerintem — leglényegesebb a nyilvános közlési eszközök sorába tartozás, tehát az egységesen, egyértelműen használt, illetőleg használható közlő, informatív funkció feltétele. Vagyis olyan nyelvi elemek tekinthetők az irodalmi nyelvbe tartozóknak, amelyek egy nyelvközösségen belül biztosítják a pontos és zavartalan információt. Magától értetődik, hogy ez a kritérium feltételezi a nyelvi helyességet is.

A JEDLIČKA dolgozatában regionális variánsoknak nevezett újabb nyelvi alakulatoknak mint az irodalmi nyelv fejlődését biztosító forrásnak aktualitását tehát csak helyeselni lehet. De aligha helyes az a nézőpont, amely ezeket a regionális variánsokat úgy fogja fel, mint pusztán a beszélt nyelvben létrejövő alakulatokat, és szembeállítja az irodalmi nyelvvel, mint írott és megmereve-

dett nyelvi formával. E szemléletmód két vonatkozásban is leegyszerűsíti, de egyúttal eltorzítja az egységesült irodalmi nyelv lényegét és fejlődésének folyamatos útját. Ma már időszerűtlen az írott és beszélt nyelvnek nem hogy szembehelyezése, de még megkülönböztetése is. Hiszen a technikai fejlettség mellett a beszélt nyelv könnyen és pontosan rögzíthető, a magnetofon szalag már nem egy területen átvette az írott vagy nyomtatott betű szerepét. (Ennek ellenére ma is érvényesnek tartom BALLYNak azt a tételét, hogy a beszélt és írott nyelv sohase lesz azonos, de ez a különbség — éppen BALLYNak szemléletes kifejtése igazolja — kizárólag stilisztikai jellegű. Vö. *Le Language et la vie*. Páris, 1926. 128—9.). Tehát írott és beszélt nyelvi különbségről csak olyan értelemben lehet szó, hogy az elsőnek gondosabb, választékosabb jellege mellett a másíknak a közvetlenség, a spontánság ad sajátos színt. A másik szempont, amellyel ki kell egészítenünk JEDLIČKA tételét az, hogy nemcsak a köznyelv (beszélt nyelv) hat megtermékenyítően az irodalmi nyelvre, hanem megfordítva az irodalmi (sőt jobbára írott) nyelv is termelhet és valójában létre is hoz új meg új nyelvi alakokat, ha úgy tetszik regionális variánsokat. Legvilágosabb bizonyítéka ennek a szépirodalmi nyelv: a költészet és széppróza nyelve. Nem vált-e nagy klasszikusainknak, sőt jelentéktelen íróknak egy-egy szerencsés szóalkotása, nyelvi fordulata közismertté és elterjedtté?

Az irodalmi nyelvvel kapcsolatos megjegyzéseimet összegezve azt mondhatom, hogy az egységesült, a mai irodalmi nyelv és állandóan újra termő variánsainak kérdése voltaképpen a *langue* és *parole* egy új formájú megjeleneése. A nyelvi fejlődés mai fokán az irodalmi nyelv vizsgálójának legfőbb feladatát abban látom, hogy egyes, pontosan körülhatárolható és lehetőleg zárt egészet alkotó *parole* jelenségeknek (korpuszoknak) mint az irodalmi nyelv megannyi variánsának részletes analizisével megkeresse a közös és konstans elemeket, azokat, amelyek az irodalmi nyelv (*langue*) részeivé váltak, illetőleg válhatnak, és ezeket megkülönböztesse a sajátosan *parole*, tehát egyénhez, műfajhoz, szituációhoz kötött egyedi nyelvi elemektől.

BENKŐ LÁSZLÓ

A gépi fordítás időszerű kérdései

A gépi fordítás gépi szótározásként indult. Az alapot ehhez a jelenleg elcsodálkoztató teljesítményekre képes elektónikus számológépeknek mai szemmel primitívnek nevezhető első szerkezetei adták, az ötletet elsőnek egy számológépes és egy desifrázó szakember közösen fogalmazta meg. A. D. BOOTH és W. WEAVER tudatában lévén az elektronikus számológép óriási lehetőségeinek, a szótározáson túlmenően komoly lehetőségnek tartották a használható fordítás megvalósítását is. A gondolat rövid kifejezését problémafelvetésként tartalmazó memorandumukra eltérő válaszok érkeztek. Többen voltak olyanok, akik a gépi fordítást elérhetőnek tartották.

1. A szavankénti fordítás

A gépi fordítás gyakorlati megvalósítása jellegzetes nyelvészeti feladat. Az első próbálkozások még a gépi szótározás elgondolására épültek és a szavankénti fordítás útján keresték a megoldást. Bár már kezdetben sikerült megvalósítani az egy szón belüli morfológiai elemzés bizonyos formáit, a szavak elszigetelt fordítása már előre is megjósolt súlyos szemantikai jellegű kérdéseket vetett föl. Egy-egy szó v. morféma a nyelvi elemek természetes többértelműsége révén a fordításban egy mondaton belül általában több szót ad, ami nemcsak zavarja az olvasót, hanem a mondat megértését is lehetetlenné teszi. A fordítás minőségét úgy lehetett javítani, hogy igyekeztek megszüntetni vagy legalábbis erősen lecsökkenteni a többértelműségek számát. A szavankénti fordítás szintjén a többértelműség határozottan szétválasztható grammatikai és tisztán szemantikai jellegű többértelműségekre annak alapján, hogy az elszigetelt morfémát grammatikai vagy lexikai elemnek tekintjük. A grammatikai többértelműség a közvetlen környezet vizsgálatával, a szemantikai többértelműség az egész szöveg jellegének szem előtt tartásával erősen leszűkíthető. A szavankénti fordítás javított módszerei ezt veszik alapul, amikor a megadható jelentést a vizsgált morféma előtti és mögötti elemek grammatikai tulajdonságainak figyelembe vételével, ill. a „mikroszótárban” található értelmezés felhasználásával tüntetik fel. (A „mikroszótár” az erősen leszűkített szakterületre érvényes jelentéseket tartalmazza csak).

A szavankénti fordítás használhatóságának, ill. alkalmazhatóságának az is erősen határt szab, hogy csak két olyan nyelv közti fordításra lehet használni, melyek szórendje nem tér el jelentősen egymástól. Abban az esetben, ha a fordítás célnyelvének szórendje a fordítás forrásnyelvének a szórendjétől erősen eltér, és az előbbit csak a szavak mondattani szerepének meghatározása alapján tudjuk megállapítani, akkor a szavankénti fordítás módszere nem használható. Ilyenkor (pl. az oroszról magyarra történő fordítás esetében is) a forrás-

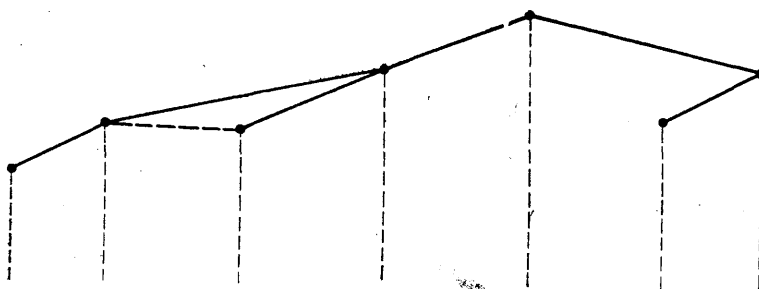
nyelvi szöveg szavainak vagy szókörnyezetének elemzése helyett csak a mondati elemzés vezethet célhoz.

2. Mondatelemzés a gépi fordításban

A mondati elemzéstől a gépi fordítás szakemberei sokat vártak, és a kezdeti eredmények eléggé ígéretesek is voltak. A technika fejlődésével az elektronikus számológépek emlékezeti egységeinek kapacitása jelentősen bővült, és a gépi szótárba így az egyes szavak mellé grammatikai információkat is tárolni lehetett. Ugyanakkor a gépek működése is gyorsult, a program terjedelmesebb és részletesebb utasításokat tartalmazhatott.

A szintaktikai elemzés alkalmazása nem oldotta meg a gépi fordítás kérdéseit. Sőt, a nyelv szemantikai tulajdonságainak olyan jellegzetességeit fedte föl, amelyeket a korábbi elemzés nem hozott felszínre.

A beszélő és értő számára kétségtelen, hogy a mondat minden szava (a különleges közbevetésektől eltekintve) egy egységes kapcsolatrendszerben válik egységgé, melyben a kapcsolatrendszer csúcsán álló elemtől a már függő taggal nem rendelkező elemekig egy elemzésen belül csak egyetlen függőségi vonal vezet:

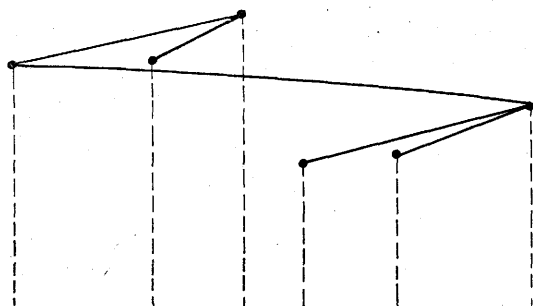
1. ábra

A mondat függőségi ágrajzán nincsenek zárt szemek: Zárt szem akkor keletkezne, ha a mondat egyik függő tagja nem egyetlen fölérendelt szótól függne, hanem kettőtől pl.: ha a „függőségi” szó a „mondat” és „ágrajzán” szavaknak egyszerre függő tagja lenne.

A formális elemzés ezt a zárt rendszert a mondatok nagy számában sajnos nem tudja hibátlanul megalkotni, és a mondat szintaktikai elemzési módjai közül egyiknek sem sikerült még olyan utasításrendszert adnia, amely kielégítő módon teljes mondatelemzést nyújtott volna.

A formális elemzésben a mondat csúcsán álló független tagnak az alanyt az állítmányt vagy mindkét tagot egyszerre is lehetne venni. A függőségi grammatika az állítmányt veszi egyedüli független elemnek, mert így tudja az ágrajzra az egyébként más következtetések levonására szolgáló projektív függés szabályát érvényesíteni. E szabály szerint a függőségi rajz elágazási pontjaiból húzott függőlegesek nem metszik a függőséget jelző vonalakat. Ha a mondat főtagjául az alanyt vesszük, úgy ez a szabály sok mondatra nem lenne érvényes.

Pl.:

2. ábra

Nincsenek zárt szemek a függőségi rajzon

A mondaton belüli összefüggéseknek a függőségi grammatika által meg-
rajzolt képe nem hagyja figyelmen kívül azokat az eseteket, amelyekben a
mondat csúcsán álló elemtől egynél több „út” is vezethet a legalsó elemekig.
Az ilyen, grammatikailag többértelmű mondatokat a formális elemzéssel is
természetesen többértelműnek kell értékelni. (A magyarban pl.: *Megsebezte a*
villám; az angolban: *They are flying planes*.) A gépi fordítás számára mégsem az
ilyen mondatok jelentik a nehézséget, hanem azok, amelyek a beszélő és értő
számára egyértelműek, és amelyeknek az elemzése az ember számára nem okoz
különösebb nehézséget. Az ilyen mondatokra a gép, — ha az elemzést az ad-
ható formális utasítások alapján mégis végrehajtja —, nem egyetlen, hanem
több önmagában zárt és egységes szintaktikai szerkezetet fog adni, vagyis a
mondatokat többértelműeknek tartja.

A szintaktikai elemzés során nyert többértelműség más jellegű, mint az,
amelyet a szavankénti fordítás esetében kapunk. Az első pillanatra grammatikai
többértelműségnek tűnik, hiszen a mondat szerkezetre vonatkozik és a gramma-
tikai elemzés során kapjuk. A grammatikai jelleg itt mégis teljesen más vo-
násokat mutat, mint a szavankénti fordításban. Itt ugyanis nem elszigetelt
morfémákkal állunk szemben és nem azt kell eldöntenünk, hogy ezek a mor-
fémák grammatikaiak-e, és ha igen, a többféle jelentés közül melyik az, ame-
lyik a környezet alapján az egyetlennek tekinthető, hanem szóértékű morfémák
egymás közötti kapcsolatáról van szó, ami egyrészt a kapcsolatban résztve-
vő elemek grammatikai tulajdonságai alapján jön létre, de eddigi formális
módszereink alapján nem vezethetők le teljesen ezekből a tulajdonságokból.
Ezek a kapcsolatok valójában szemantikai jellegűek is, és megoldásukra csak
akkor számíthatunk, ha a gépi elemzésbe a szemantikát is sikerült belevonni.

A gépi elemzés számára legnagyobb akadályt jelentő mondat típusok:

$$N_{at} \quad V_{tr} \quad N_{at}$$

ahol: N_a — alanyesetű,
 N_t — tárgyesetű,
 N_{at} — olyan főnév, mely a formai ismérvek alapján alanyesetben és
tárgyesetben állónak egyformán fölfogható;
 V_{tr} — tranzitív ige.

A magyarban ilyen mondatok kissé szokatlan formájúak és furcsán hatnak, de a szemléltetés kedvéért mégis adhatók:

*A bátyám olvassa a könyvem.
A bátyám szórakoztatja a könyvem.
Elismerésem váltja ki a könyved.*

A strukturális grammatika elgondolásai alapján az ilyen típusú mondatokat csak akkor lehet formális alapon eredményesen elemezni, ha a szóosztályokat megfelelő módon alosztályokra bontjuk, hogy azok segítségével megkülönböztethessük az alanyi és tárgyi viszonyban álló főneveket. A fenti első és második mondatra aránylag könnyen találhatunk főnévi alosztályokat, amelyek hozzásegítenek a megoldáshoz. Még a harmadik mondat két főnévre is találhatunk megkülönböztető alosztályokat, de nem mondható ugyanez az alábbi mondatokra:

*Elismerésem váltotta ki az ötleted.
Problémám váltotta ki az ötleted.*

Ezekben a mondatokban az „ötleted” szó azonos ige mellett egyszer a mondat alanya, egyszer pedig a mondat tárgya.

A gépi fordítás számára problémát jelentő mondatok másik típusát inkább idegen nyelven lehet szemléltetni. A mondat típus képlete:

$$N_a V_z N_x \text{ Pr } N_y$$

és itt V_z olyan ige, amely mellett nemcsak egy N_x , hanem egy $\text{Pr } N_y$ főnév is állhat, de az utóbbi nem kötelező vonzatként. Ugyanakkor ez a Pr, N_y a közvetlenül előtte álló főnévnek is lehet jelzője. Pl.

*Я сижу в комнате со своими друзьями.
Я сижу в комнате с большими окнами.*

Ezekben a mondatokban az alany és állítmány teljes azonossága mellett még egy formailag azonos szó szerkezet van, mely a két mondatban teljesen eltérően viselkedik. A beszélő számára mindkét mondat egyértelmű, a gép számára ezek a mondatok kétértelműek.

Az ilyen határozói jelzők formális elmezésének nehézségére már BRANDWOOD rámutatott a gépi fordításnak egészen a kezdetén, de csak a legutóbbi időkben jelentek meg olyan írások, melyek a jelenség grammatikai elemzésének lehetőségeit kimerítően tárgyalják.

A határozószói alakó jelzők elemzésére a formális elemzés a szókatégoriák alosztályain kívül felhasználja az igei és főnévi vonzatok különböző fajait, a projektív függéssel adott szórendi szabályokat, állandó jellegű és egy meghatározott tárgykörű szövegben állandónak vehető szókapcsolatok jegyzékét és táblázatát, a mondat tényleges megformálásában föllelhető következetességeket, valamint a formális függés egyik végső eszközét, a disztribúciós elosztás statisztikai adatait is. A transzformációs analízis, mely a strukturális grammatikának egyik fontos formális eszköze, a gépi elemzésben nem használható.

Mivel a jelenleg a gépi fordítás rendelkezésére álló elemzési módokkal nem lehet minden mondatot hibátlanul elemezni, a jelzett módon többértelmű mondatok elemzésével foglalkozó cikkek nélkülözhetetlenek tartják, hogy

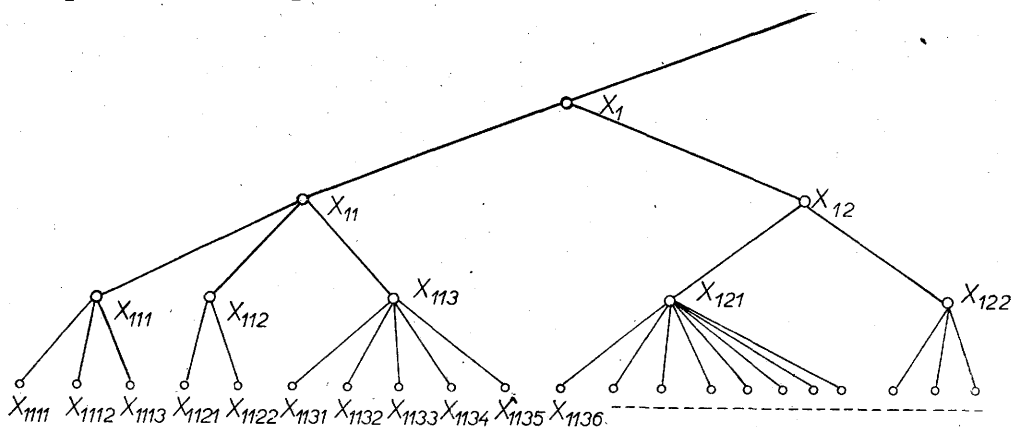
ennek a grammatikai kérdésnek megoldásához föl kell használni a szemantikai kapcsolatokat is.

3. Szemantikai rendszerek a gépi fordításban

Az utóbbi években többen próbálkoztak olyan szemantikai rendszert megalkotni, mely a gépi fordításban is eredményesen felhasználható. Ezek a kísérletek általában nem nyúltak vissza az általános nyelvészetben már meglevő szemantikaelméletekhez, hanem inkább a szótárírás gyakorlatára támaszkodva a hasonló jelentésű szavak csoportjaiból vagy az értelmező szótárak jelentésmeghatározásából indulnak ki. S. LAMB erősen grammatikai jellegű jelentésmélettől eltekintve így két részletesebben kidolgozott gyakorlati rendszert találunk: a thezaurusznak nevezett rendszert és a szó jelentését jelentéselemek felsorolásával megalapozó elgondolást.

A thezaurusz elnevezés ROGET hasonló című szótárára nyúlik vissza, amelyben a szerző az azonos tárgyak, fogalmak jelölésére szolgáló szavakat rendszerezve gyűjti össze. A thezaurusz tulajdonképpen szinoníma szótár, bár tartalmaz olyan szócsoportokat is, melyek egy tárgykör (pl. hajózás) körébe eső szavakat ad. A hasonló jelentésű szavak csoportjait ROGET egy eléggé önkényes fölosztás szerint rendezzi, s ez az, ami ezt a szótárt a betűrendes szinonímás szótáraktól megkülönbözteti, és a gépi fordításban való felhasználásra alkalmassá teszi.

A thezauruszon belül egy-egy szó egy vagy több szinonímacsoportba tartozik, és így, ha ezeket a szinoníma-csoportokat jelzéssel látjuk el, egy szó egy vagy több jelzőszámot kap. A thezaurusz rendszer a gyakorlati alkalmazásban arra épít, hogy egy összefüggő szövegen belül a szavak jelentése a szöveg egységes tartalmára vonatkozik, ami abban nyilvánul, hogy jelzőszámaik is egységesek lesznek. A gépi fordításban természetesen az egész folyamat fordítottja játszódik le. Ott a kérdés éppen az, hogy a fordításban a szavak sokféle idegennyelvi megfelelője közül, melyiket válasszuk meg. Azt, amelynek jelzőszáma a mondat többi szavainak jelzőszámával összhangban van. (Ez az elgondolás még azt is feltételezi, hogy a mondatban kell lennie egy-két olyan szónak, mely egyértelműen utal a szöveg tartalmára. Ez általában így is van, bár a tartalmat egyéb adottságokból is megkaphatjuk.) A thezaurusz általános fölépítése az alábbi képet mutatja:

3. ábra

A jelentést meghatározó szinonima-csoportokat különböző szinten hasonlíthatjuk össze. Az eljárás lényegében azt jelenti, hogy azonos, vagy egy magasabb kategória alá tartozó szavakat vagy csoportokat alkotunk a szó jelentésének meghatározása során.

A thezaurusz használhatósága ellen több kifogást emelnek. Az egyik az, hogy a thezaurusz csoportok önkényesen, valamilyen szubjektív magától érthetőség alapján vannak megalkotva és egyáltalán nem bizonyos, hogy a gyakorlatban is alkalmazhatók. Ez a kifogás nem mellékes jellegű, ha arra gondolunk, hogy a gépi fordításnak egzakt módon megfogalmazott szabályokra van szüksége, melyek nem egyéni véleményen, hanem a nyelvi anyag tulajdonságain alapulnak. A cambridgei csoport kutatásai is igazolták, hogy Roget rendszere változtatás nélkül nem alkalmazható. A thezaurusz megváltoztatása azonban nem egyszerű dolog. Ha a kiindulási elemeket újra akarjuk csoportosítani, úgy ezt nem tehetjük az elemeknek csak egy részével, hanem a dolog természeténél fogva az egész már megalkotott rendszert át kell alakítanunk. Újabban több olyan kísérlet van, mely a thezaurusz-csoportokat szövegek elemzése alapján, statisztikai adatok birtokában, objektív módon igyekszik megalkotni. Kész és használható rendszert a gépi fordítás irodalmában még nem lehet találni.

Az értelmező szótárak szerkesztési gyakorlatára épülő definíciós szemantikai rendszerek között kétféle lehet megkülönböztetni. Az egyik a szójelentés meghatározásának a fogalom jegyeihez hasonló elemzésre épít, a másik a meghatározás szavaiból azokat használja föl, melyek további értelmezése nem jelent szóismétlést. Mindkét változat szerint a szavak jellemzőket kapnak. A szavak kapcsolódását ún. előíró, vagy elemző szabályokkal állapítják meg attól függően, hogy értelmes mondatok létrehozására vagy grammatikailag már elemzett mondatok lehetséges értelmezésére irányulnak-e.

A definíciós rendszer keretein belül a szavak többértelműsége is kitűnik, hiszen egy-egy szóhoz többféle értelmezés is fűzhető. Így más jelleggel ugyan, mint a thezauruszoknál, de lehetőség nyílik szinonímák csoportosítására azáltal, hogy a szavak kapcsolódását meghatározó szabályok az azonos lényeges jellemzőkkel rendelkező egységeket rendelik egymás mellé, illetve a fordításban az így kapott értelmezésnek megfelelő szavakat adják ki.

A definíciós rendszer sem tudott mostanáig gyakorlatilag használható szabályokat adni a gépi fordításnak. Ennek okát abban kereshetjük, hogy bár igyekszik konkrét lenni, szabályainak megalkotásában mégsem olyan precíz, hogy kielégítő algoritmus megírására alkalmasak lennének. Így pl. nem tudni világosan, melyek azok a szemantikai jellemzők, amelyekkel a szavak jelentését meg lehet határozni. Az eddigi próbálkozások mind egyénileg eltérő jellemzőket használnak. Lényeges ugyanis, hogy a jellemzők minden szót elegendő módon meghatározzanak, ugyanakkor mégsem szabad minden szót egyénileg jellemezni, mert ez az egész rendszert alkalmatlanná tenné a gyakorlatra. Meg kellene tehát szabni az egyes szók jellemzésének határát és ez nehéz feladat.

Külön nehézséget jelent a szemantikai jellemzőkkel ellátott szók kapcsolási szabályainak megalkotása. Ez nemcsak a szó jellemzőinek sorát adó mátrixok matematikai egymáshoz rendelésének nehézségét jelenti (ez a kérdés sincs még megnyugtatóan megoldva), de főleg azt, milyen szabályokkal lehet a szókapcsolatokat megnyugtató módon megadni. Azok a tanulmányok, amelyek eddig ezekkel a kérdésekkel foglalkoztak, csak kiragadott példák szűk körén belül próbáltak a megvalósítás lehetőségére rámutatni.

4. Gépi fordítás és általános szemantikaelmélet

De Saussure óta a szemantika nemcsak a jelentésváltozások különböző módjaival és a jelentésváltozások okaival foglalkozik, hanem keresi azokat a szempontokat is, amelyekkel a jelentéssel bíró nyelvi elemek sokaságát rendszerezheti. A szinkron nyelvelírásra jellemző szemantikai rendszereket Sp. Jones tárgyalja eléggé kimerítően. A jelentés lehetséges értelmezését két nagy csoportra osztja szét: az egyiket lingvisztikainak nevezi, a másikat, mivel a jelentést meghatározó nyelvi elemek rendszerezésében a denotátumnak is nagy szerep jut, csak igen erős fenntartással vagy egyáltalán nem tudja nyelvészeti-nek elfogadni. Jonest a jelentés „egzakt” meghatározása vezeti és ezért utasítja el pl. az asszociáción, incompatibilitáson, kollokáción, definíción, alapuló szemantikai osztályozási lehetőségeket. Kétségtelen, hogy elgondolását döntően befolyásolja az a szemléletmód, hogy a nyelvészet, különösen akkor, ha pontos szabályokat akar adni, csak a „tisztán nyelvi” jelenségekkel és azok leírásával foglalkozhat. Ilyen alapon számára a szinonimitás; a tulajdonképeni szemantikai osztályozási mód, és a szó jelentésének értelmezése is ebből adódik.

Azok a törekvések, amelyek a denotátum szerepét teljesen ki akarják küszöbölni a szemantikai osztályozásból, határozottan ellene vannak a hagyományos szemantikai osztályozási módoknak. De Saussure csoportjai, a paradigmatis és szintagmatikus sorok, alapvetően számításba veszik a denotátumot. Ez nemcsak a szintagmatikus sorokra érvényes, hanem a paradigmatisokra is, amelyekben a tisztán grammatikai sorokon kívül a tárgykör és a denotátum vezette asszociáció jutnak alapvető szerephez.

Kétségtelen, hogy e denotátumok nem tartozhatnak bele a maguk valóságában a nyelvtudományba, hanem csak mint a jelölt valóságnak a jelhez való viszonyukban. A jel azonban megszűnik jel lenni és képtelenek vagyunk jeltermészetét valóban fölmérni, ha eltekintünk attól a kölcsönös viszonytól, amely a denotátummal összeköti és amely jelszerű viselkedését is befolyásolja. Ha a jel tulajdonságait a denotátumtól elszakítva vizsgáljuk, értékes adatokat kaphatunk, de nagyon sok esetben csak statisztikai valószínűséggel.

Az ember nem a statisztikai szabályok alapján alkalmazza a nyelvet, s a gépnek, ha valóban az emberhez hasonló minőséggel akar fordítani, többet kell alkalmaznia, mint csak statisztikai szabályokat.

A gépi fordítás tapasztalatai szükségszerűvé teszik a szemantika formalizálását, adatszerűvé tételeit. Az eddigi eredmények, mint láttuk, kétféle megoldást nyújtanak. A kettő közül a thezaurusz rendszer tekinthető formai szempontból inkább kielégítőnek (bár, alapjában véve, a szinoníma-csoportok is a denotátumok helyesen értelmezett azonosságára épülnek), a gépi fordításban mégsem szolgálhat a legnehezebb kérdések, a homonim szintaktikai kapcsolatok megoldására. A szinoníma csoportok ugyanis nem szókapcsolatokat határoznak meg, hanem az elszigetelten szemlélt szavak összhangját adják. (L. a szavankénti fordítás szemantikai kérdéseit.)

A mondatelemzéses fordításban felvetődő kérdések megoldására a definíciós szemantikaelméletek megfelelő alapot nyújtanak. Ezeknek a rendszereknek legfőbb bajuk azonban éppen a szemantikai jegyek megállapításában van. A szó szemantikai jegyei ugyanis nem közvetlenül vannak adva, hanem más szavakkal való kapcsolódás, szembenállás révén tűnnek elő a megfelelő vonatkozásban. Az is lényeges, hogy az értelmezési meghatározással alapul vett

jegyek között nemcsak mennyiségi és minőségi jegyek vannak, hanem térbeli és időbeli megkötöttségek is, melyek a szókapcsolatokban következetesen érvényesülnek, de amelyeket jegyekben megadni túlzott gyakorlati követelménynek látszik. Így pl. a *Он читает доклад о машинном переводе с Венгрии.* mondatnak *csak* akkor lehet olyan értelmezést adni, hogy az előadó a magyarországi gépi fordításról beszél, ha tudjuk, hogy Magyarországon van gépi fordítás. (Ehhez hasonló mondat sok van.)

A szemantikai kérdések megoldásának szükségessége a gépi fordítás számára igen komoly akadályokat jelent. Az a körülmény, hogy a szemantikát adatszerűvé kell tenni, azonban nem jelenti okvetlenül azt, hogy az ember szemantikai jellegű gondolkodását kell formalizálni. Biztató eredményeket ígér az a megoldási mód, amely nem az emberi gondolkodás menetét, hanem tárgyköri tudását akarja adatszerűvé tenni, Különösen érdekes, hogy a nyelvi megkötöttség, a nyelvi forma, melynek az anyag rendszerezésében érvényesülnie kell, nagy mértékben lecsökkenti a különben igen nagynak ígérkező adathalmazt. Mindezek megoldása még a jövő feladata.

HELL GYÖRGY

Irodalom

1. A. D. BOOTH, L. BRANDWOOD, J. P. CLEAVE, *Mechanical Resolution of Linguistic Problems*. London, 1958.
2. K. SPARCK JONES, *Synonymy and Semantic Classification*. Cambridge Language Research Unit. Cambridge, 1964.
3. M. ZARECHNAK, *Applied Radical Semantics; Mechanical Translation*. V. 8. (1965) 1965. N. 3–4.
4. F. KIEFER: *Some Questions of Semantic Theory: Comp. Linguistics IV*. Budapest, 1965.
5. GY. SIPÓCZY, *The Analysis of Prepositional Constructions*. . Comp. Linguistics, IV., Budapest, 1965.

ISMERTETÉSEK – SZEMLE

Finnugor folyóirat Franciaországban

1964-ben indult meg Franciaországban az Études Finno-Ougriennes c. folyóirat. Eddig három szám jelent meg belőle. Egy-egy füzet 70–100 lapot tartalmaz. Az első évfolyam mindössze egy füzet, de a második, az 1965-ös évfolyam már két füzetnyi, és mintegy 200 lap terjedelmű.

A finnugor tudományok iránt világszerte megnyilvánuló fokozódó érdeklődésről tanúskodik az a tény, hogy francia művelői is szükségesnek tartották egy folyóirat megindítását. A finnugrisztika természetszerűleg mást jelent Finnországban vagy Magyarországon, mint Franciaországban. Finnországban a szorosabban vett finn nyelvtudománynak, irodalomnak, néprajznak stb. vannak külön tudományos folyóiratai és külön tanszékei az egyetemeken. Így tehát a finnugor folyóiratokba és sorozatokba (FUF., JSFOu., MSFOu.) elsősorban a nem-finn finnugor anyag kerül. Magyar vonatkozású tanulmány is ritkán lát napvilágot a finn folyóiratokban, hiszen a magyar nyelvészetnek megvannak a megfelelő fórumai Magyarországon. Ismertetik azonban – nagyon helyesen – a FUF.-ban a fontosabb magyar nyelvészeti munkákat. Természetesen a finn egyetemeken is más a funkciója a finnugor tanszékeknek, mint olyan országban, ahol az államnyelv nem a finnugor nyelvcsaládhoz tartozik. A finnországi finnugor tanszékek oktatási és tudományos munkájában a finnugor összehasonlító nyelvtudomány és a finnugor nyelvek kapnak helyet a finn kivételével. Egyik elsőrendű oktatási terület a magyar nyelv megismertetése. Mutatis mutandis ugyanez vonatkozik a magyar finnugrisztikára is. A magyarországi finnugor tanszékek profiljába első renden az összehasonlító nyelvtudomány és a finnugor nyelvek (első helyen a finn) oktatása és művelése tartozik, de a szorosabb értelemben vett magyar nyelvtörténet, magyar leíró nyelvtan stb. oktatására és tudományos művelésére a magyar nyelvészeti, irodalmi stb. tanszékek hivatottak. Folyóirataink közül a Magyar Nyelv és a Magyar Nyelvőr általában csak akkor közöl finnugor nyelvészeti jellegű tanulmányokat, ha azokban a magyar nyelvészeti vonások az uralkodók. A nem-magyar vonatkozású finnugrisztikai cikkek magyarországi fóruma a Nyelvtudományi Közlemények.

Hasonló a helyzet az Észt SZSZK-ban is a megfelelő „behelyettesítésekkel”. Az olyan államokban viszont, mint Németország, az Egyesült Államok, Svédország, Norvégia és így Franciaország is, „finnugor nyelvtudomány” néven az összehasonlító nyelvtudományon túl szükségszerűen a magyar, a finn és az észt áll az érdeklődés középpontjában. Ez természetes is, hiszen ezeket a finnugor nyelveket beszélők legtöbben, ezeknek van fejlett szépirodalmuk és tudományos irodalmuk, viszonylag régi nyelvemlékekkel rendelkeznek, és e nyelvek elsajátítása a tudományos szempontokon kívül bizonyos gyakorlati haszonnal is járhat.

Az előbbieken felsorolt okok miatt természetesnek kell tartanunk, hogy a most meginduló Études Finno-Ougriennes „profilja” lényegesen eltér a Finnisch-Ugrische Forschungs-étől vagy a Nyelvtudományi Közleményekétől. Ha párhuzamokat keresünk, leginkább talán az Ural-Altäische Jahrbücheréhez hasonlíthatjuk.

Az eddig megjelent füzetek alapján az derül ki, hogy nem elsősorban nyelvészeti folyóirat, mert helyt kap benne a folklór, a történelem és a zenetudomány is. Éppen nyelvészeti vonatkozásban a folyóirat érdeklődési köre messze túlmutat a finnugor, sőt uráli nyelvtudományon is. Ha a cikkeket tárgykör szerint rendezzük, akkor a következő csoportokat kaphatjuk:

1. *Nyelvtudomány.* Problematika szempontjából szorosan összefügg A. SAUVAGEOR két cikke: Rôle de la quantité en hongrois (I, 7–17) és Du rôle de la quantité en finnois (II, 5–12). Érdekes megállapítani, hogy a fonematikus struktúrában annyira hasonló két nyelv, mint a magyar és a finn, mennyire különböző módon használják fel

ellentétezésre a hangok hosszúságát. Magyar nyelvészet szempontjából nagyon tanulságosnak ígérkezik J. PERROT bevezető tanulmánya: *Préverbes et aspect en Hongrois* (I, 54 kk.), amelynek folytatását ígéri. V. KALLIOINEN cikke (*Les fonctions de l'intonation et la phrase interrogative en finnois* II, 107 kk.) a finn kérdőmondat intonációs típusait vizsgálja. — Az uráli rokonságot vagy legalábbis valamilyen uráli réteget próbál a mexikói huave-törzs nyelvében kimutatni K. BOUDA Huavestudien c. tanulmányában (I, 18–28 és II, 167–75). Szerinte a huavék a Behring-szoroson át jutottak Amerikába, és Ázsiából hozták magukkal annakidején az uráli elemeket. Urálinak veszi nemcsak a finnugor és a szamojéd, hanem a jukagir, gilják, kamsadál stb. nyelveket is. Mintegy másfélszáz egyeztetésének javarésze az említett nyelvek közül csak egy-egyből tartalmaz javasolt megfelelőt. — A többektől uráli nyelvnek tartott jukagir igeragozásáról írt tanulmányt e nyelv egyik legjobb szakembere, O. G. TAILLEUR (*La flexion verbale personnelle en youkaghir* II, 67–88). Egyben felhívja a figyelmet a jukagir és a finnugor nyelvekben található strukturális egyezésekre és közös morféma-elemekre.

2. *Történelem.* Két nagyobb tanulmányt találhatunk a folyóiratban a magyar történelem tárgyköréből, A. DUCELLIER: *Les sources byzantines et l'apparition des Hongrois en Europe* (I, 29–53) és J. BERENGER: *Le droit d'état hongrois dans la seconde moitié du XVIIe siècle* (II, 135–66). Az előbbi a honfoglalás előtti évtizedek magyar történetét foglalja össze a bizánci források alapján, a második pedig a magyar nemességnek a Habsburgok ellen vívott alkotmányjogi harcait elemzi a XVII. sz. második felében. Bár egyik cikk sem módosítja lényegesen általános képünket az illető korokról, számos érdekes, kevésbé ismert adattal bővíti ismereteinket. — Talán a történelmi cikkek közé lehet még besorolni ANNA ZALCMAN cikkét is a finnországi lappok beolvasásának kérdéséről (*L'intégration des Lapons dans la société finlandaise* [II, 89–96]).

3. *Néprajz és zenetörténet.* MOLNÁR–FRID: *Hommage à Zoltán Kodály* (I, 66–9), J. GERGELY: *Zoltán Kodály et la conscience musicale de son pays* (II, 13–33), G. LÜKÖ: *Vestiges indo-européens dans le folklore musical des peuples finno-ougriens* (II, 35–66), L. VARGYAS: *Bases linguistiques du rythme du vers hongrois* (II, 123–33).

4. *Ismeretések és beszámolók.* Hajdú Péter, Finnugor népek és nyelvek c. könyvét G. ROHAN-CSERMÁK, a budapesti finnugor kongresszus kiadványát O. G. TAILLEUR ismerteti. Az elmúlt évben Helsinkiben megtartott második finnugor kongresszusról GERGELY, PERROT és ROHAN-CSERMÁK, a debreceni magyar művelődési tanfolyamról pedig D. MICHAELI számol be.

A folyóiratot az első számban ANDRÉ MIRAMBEL professzor mutatja be az olvasóközönségnek. A szerkesztőbizottság tagjai élén találjuk AURÉLIEN SAUVAGEOT-t, a finnugor nyelvtudomány legkiemelkedőbb művelőjét, számos értékes könyv és cikk szerzőjét. További tagjai: J. PERROT, J. GERGELY, V. KALLIOINEN, A. M. ROUSSELOT, V. LINNUTE, O. G. TAILLEUR, B. BOIRON, A. KOKKO-ZALCMAN. A folyóirat „comité de patronage”-ába számos magyar, finn, szovjet, svéd és amerikai tudós tartozik.

Ízléses külsőben, szép nyomással, jó papiroson jelent meg. Emblémája a finn kantele és a magyar pásztorkürt. Az új finnugor folyóiratnak sok sikert kívánunk tudományunk további felvirágoztatásában.

KÁLMÁN BÉLA

Utószó Reguly osztják hagyatékának befejező kötetéhez

REGULY A. és PÁPAY J. hagyatéka. III. kötet (2. füzet). ZSIRAI M. hagyatéka felhasználásával közlésezi FOKOS DÁVID. Budapest, 1965. Akadémiai Kiadó. Reguly-Könyvtár 4. 414 l.

1965-ben, kereken 120 évvel ezelőtt fejezte be REGULY ANTAL osztjákföldi anyaggyűjtő munkáját, 60 éve jelent meg PÁPAY JÓZSEF érdeméből Reguly gyűjtésének első kötete: az Osztják Népköltési Gyűjtemény, 10 év telt el azóta, hogy elhunyt ZSIRAI MIKLÓS, a Reguly-hagyaték egyik nagydíjazott gondozója. Ezek az évszámok és évfordulók jutottak eszembe akkor, amikor az elmúlt évben azt jelentettem a Nyelvtudományi Társaság Finnugor Szakosztályának október 26-án tartott ülésén, hogy REGULY osztják gyűjtésének a kiadása befejeződött: a viszontagságos sorsú hagyaték utolsó kötete is elhagyta a sajtót.

A Reguly-Könyvtár előző kötetének, az Osztják (Chanti) Hősénekek III. kötete 1. füzetének megjelenéséről annak idején ERDÉLYI ISTVÁN számolt be folyóiratunkban (NyK. LXV, 1963: 482–3). FOKOS DÁVIDOT illeti a dicséret érte, hogy a III. kötet 1.

füzetét ily hamar, alig két év elteltével követte a 2. füzet, azaz a befejező rész. Ez a kötet is, miként az előző, már csupán egy hőséneket tartalmaz. Vogul címe: *Tait kvätlyl eri*, osztják címe: *Leu gudob ar*, magyarul: Szoszvaközépi ének. Terjedelemre igen nagy: 2437 sorból áll. Rövid tartalmát a kötet gondozója a 320—2. lapon foglalja össze. A hőséneket 136 lapnyi terjedelmű „Magyarázatok és jegyzetek” követik. Bennük a kötet szerzője rövid jellemzést ad az obi-ugor népi epikáról, az osztják hősénekekről, nyelvükről és műfaji sajátosságairól, rámutat azokra a nehézségekre, amelyekkel REGULYNak a hősénekek feljegyzésekor, PÁPAY JÓZSEFnek pedig a hősénekek megfejtésekor meg kellett küzdeniük, s tájékoztat bennünket saját munkájáról. Mindezt követően közli megjegyzéseit a tőle kiadott két énekhez: a Reguly-Könyvtár 3. kötetében megjelent „Uort ar (äter eri) — Särnyu uort lu arl” (magyarul: Fejedelem-ének. Az Aranyfejedelemnek ő éneke) című hősénekhez és a jelen kötetben kiadott énekhez. A kötetet Függelék zárja, amelyben a szerző a Reguly-Könyvtár 2. kötetében megjelent hősének névelő helyének a fordítását helyesbíti.

Azzal kapcsolatban, amit a Reguly-Könyvtár 4. kötete tartalmaz, az ismertetőnek elsősorban két kérdésre kell felelnie: 1. miben állt a kötet gondozójának munkája, 2. hogyan oldotta meg feladatát.

FOKOS DÁVID munkájának természetét legfőképpen az a körülmény határozta meg, hogy a tőle kiadott ének 662 sorához — eltérően a megelőző kötetekben kiadott szövegektől — nem állt rendelkezésére magyar fordítás Pápay József tollából, az egyéb énekekhez csatlakozó Pápay-féle fonetikus átírás pedig teljesen hiányzott. A jelzett körülmények miatt előállott, fokozott nehézségekre maga FOKOS DÁVID mutat rá: „Hogy itt mennyi fejtörést jelentett sokszor egy-egy (nem megszokott fordulatokat tartalmazó) sornak az értelmezése, hogy néha csak hosszú munkával sikerült egy-egy többjelentésű (vagy legalább REGULYNál egyforma alakban jelentkező) szónak az értelmét megállapítani, arról meggyőződhetik az, aki csak REGULY szövege alapján próbál egy részletet nem is lefordítani, hanem tulajdonképpen megfejteni”. A legnagyobb elismeréssel kell tehát adóznunk FOKOS DÁVIDnak azért a titokfejtő munkáért, amelyet végzett. Hiszen valójában nem másról van itt szó, mint PÁPAY JÓZSEF munkájának folytatásáról. Igaz: FOKOSnak nem kellett kiállnia azt a sok szenvedést, nélkülözést, amely Pápay tanulmányútjával együtt járt. Szellemi teljesítményként azonban munkája — ha nem is mennyiségre, de minőségre — joggal állítható PÁPAY teljesítménye mellé, mert munkájához ugyan segítségül vehette a századunkban megjelent újabb osztják szövegeket és szótárakat, nem vehette azonban igénybe a homályos részletek megfejtéséhez olyan nyelvmesterek tudását, akik az osztják nyelvet anyanyelvükként beszélték.

De nem csupán az osztják szöveg megfejtése az, amit értékelünk kell. Kifűnő eredményként kell honorálnunk a magyar és a német fordítást mint kutatómunka eredményét és stílárius teljesítményt is. Mennyi, a mi földrajzi és társadalmi viszonyaink között korunkban már ismeretlen vagy alig ismert tárgy meg fogalom osztják neve kerülhetett elő, amelyek magyar meg német egyértékese csak fáradságos és időrabló kutatómunkával volt megállapítható! Hányszor kellett az elbeszélés sokszor kusza szálainak a kibogozásához a nyelvi és tárgyi ismereteken kívül a logikát is segítségül hívni! S mindehhez nehézségként még az is hozzájárult, hogy ismert körülmények miatt magának REGULYNak és PÁPAYnak a munkája sem volt tévedésektől mentes. Jó munka végzéséhez tehát még az ő tévedéseik meglátása és helyesbítése is hozzátartozott.

A hősénekek szövegéhez fűzött magyarázatok értékét csak az tudja igazán felismerni, aki az eddig megjelent kötetek tanulmányozása során maga érezte, hogy a Pápay-féle fordítás számos helye homályos: tárgyi vagy nyelvi szempontból megvilágításra szorul. A magyarázatoknak már a pusztta terjedelme (csaknem 200 lap) is sejteti, hogy fontos munka elvégzéséről volt itt szó, de utal az ilyen jegyzetek nélkülözhetetlenségére már a Reguly-Könyvtár első két kötetének gondozója: ZSIRAI MIKLÓS és a III. kötet első részének ismertetője: ERDÉLYI ISTVÁN is. E magyarázatok nélkül a Reguly-Könyvtár anyaga sok-sok hiba, téves következtetés forrása lett volna — szinte azt mondhatjuk — egészen természetesen, hiszen ritka az a kutató, aki a Reguly-szövegek nyelvének titkait úgy ismeri és úgy megismerheti, mint a magyarázatok kifűnő szerzője megismerte.

A Reguly-Könyvtár 3. és 4. kötete anyagának sajtó alá rendezésével FOKOS DÁVID rendkívüli szolgálatot tett a hazai és a nemzetközi finnugor nyelvtudománynak. Fáradtságos, nagy intuíciót és sok invenciót igénylő munkája joggal tarthat számot minden elismerésre. A FOKOSnak és elődeinek munkája révén immár közkinccsé vált Reguly-anyag azonban — reméljük — a jövőben nem fog „pihenni” a könyvtárak mélyén. A Reguly-szótár munkálatai már előrehaladott állapotban vannak, s elkészüléséhez éppen arra volt szükség, hogy a Reguly-Könyvtár 4. kötetének az anyaga is hozzáférhetővé váljék. Nincs azonban még szigvai osztják nyelvtanunk, s hátra van a REGULY

gyűjtötte osztják anyag nyelvtörténeti, néptudományi, műfaj- és stílustörténeti kiaknázása. Nem hiányzik ehhez a fiatal nemzedékben az érdeklődés és a lelkesedés. Reméljük hogy munkájukhoz meg fogják kapni azt a megértést és támogatást, amelynek révén REGULY életműve újabb jelentős tudományos eredmények forrása lehet.

LAKÓ GYÖRGY

**В. И. Лыткин: О единой научной транскрипции звуков
финно-угорских языков**

Moszkva—Leningrád, 1960. 22 l. + 7 táblázat

A Szovjetunió Tudományos Akadémiája Nyelvtudományi Intézetének keretében egy bizottság alakult, amelynek feladata, hogy a Szovjetunióban beszélt nyelvek számára egységes transzkripciót dolgozzon ki. A bizottság tanulmányozza az eddigi hangjelölési rendszereket, s mérlegeli összehangolásuk nehézségeit, amelyek a Szovjetunióban beszélt nyelvek sokféleségéből, valamint az ezen nyelvek feljegyzésében érvényesülő hagyományok eltéréseiből fakadnak. A bizottság azt javasolja, hogy a transzkripciónak két változata legyen: cirill és latin betűs. A latin betűs változatot a lehető legnagyobb mértékben össze kell hangolni a Nemzetközi Fonetikai Társaság (APhI, PhAI) által

Magán-

Magyar	i	ī		u	ū	ü	ǔ				e	ē			
Finn	i	ī		u	ū	ü	ǔ				e	ē			
Mordvin	i			u							e				
Cseremisiz	i			u		ü		ŋ			e		ə		
Votják	i		ĩ	u					u		e				ɛ
Zürjén	i		ĩ	u						u	e				ɛ
Osztják	i		ĩ	u		ü			u	u	e		ə	ə	
Vogul	i		ĩ		ū					u		ē	ə		

Mással-

Magyar	b		c	č		d	đ		f		g	h	j	k		l			
Finn	b					d			f		g	h	j	k		l			
Mordvin	b		c	č	ć	d	đ		f		g		j	J	k		l	L	l̥
Cseremisiz		β	c	č				δ	φ			γ	j	k		l		l̥	
Votják	b			č (ć)	č	d	đ			g			j	k		l		l̥	
Zürjén	b			č	č	d	đ			g			j	k		l		l̥	
Osztják				č	č							γ	j	k	k̥	l	l̥	l̥	
Vogul	(b)		c		č (d)			f				γ	j	k		l		l̥	

kidolgozott hangjelölési rendszerrel, amelyet az 1925-ben Koppenhágában tartott konferencián fogadtak el.

A finnugor nyelvészetben több mint ötven éve használatos a Setälä-féle hangjelölési rendszer. Rajta kívül vannak helyi átírások is, amelyek egy-egy nyelv helyesírására épülnek. Az utóbbiak alkalmazása esetén a nyelvjárások olyan fonémáit, amelyek az irodalmi nyelvben nincsenek meg, az egységes finnugor hangjelölési rendszer betűivel kell jelölni (pl. az erzä nyelvjárasi: η). Hasonlóan kell eljárni, ha az irodalmi nyelv olyan hangjairól van szó, amelyeknek az illető nyelv helyesírásában nincs külön jelük, pl. a moksa ä és a vogul hosszú magánhangzók: ā, ō stb. jelölésében.

Bár a Setälä-féle átírás — amint a bizottság megállapítja — magas tudományos szinten áll, ez nem jelenti azt, hogy nem kell továbbfejleszteni. Az átírás tökéletesítésének kérdése már nemegyszer felmerült. A helsinki egyetem fonetikai intézete által 1953-ban javasolt tökéletesített finnugor átírás az előzőhöz képest egész sor új jelet tartalmaz. Az 1958-ban Helsinkiben tartott megbeszélésen a szakemberek határozatot hoztak az átírás egyszerűsítésére. Javasataikat a következőkben foglalhatjuk össze:

a) minden fonéma jelölendő,

b) a jelenlegi finnugor átírás egységes fonetikus átírásnak tekintendő,

c) minthogy fonematikus átírás még nincs, ezután kell kidolgozni.

A fonematikus transzkripció alkalmazásának szabályai szerint csak a fonémát kell külön jellel jelölni, tehát egy fonéma minden variánsa egyetlen jellel legyen visszaadva.

hangzók

	o	ō	ö		õ			ǎ	ā	ä				stb.	
	o	ō	ö		õ		a		ā	ä	ǎ			stb.	
â	o						a			ä				stb.	
ê	o		ö				a			ä				stb.	
	o		ø	ö			a							stb.	
	o		ø	ö		ø	a							stb.	
	o	ǒ	é	ö	ó	õ		a	ǎ		ä		ǎ	ǎ	stb.
	o	ô					a		ā						stb.

hangzók

m	n	ñ			p	r			s		š	t	l		v			z		ž					stb.	
m	n				η	p	r			s			t			v										stb.
m	n	ñ			η	p	r	h	í	s	ś	š	t	l		v				ž						stb.
m	n	ñ			η	p	r			s		š	t			v		χ	z		ž	(š)				stb.
m	n	ñ			η	p	r			s	ś	š	t	l		v			z	ž	ž	š	š	(š)		stb.
m	n	ñ				p	r			s	ś	š	t	l					z	ž	ž	š	š			stb.
m	n	ñ	η	η	η	p	r			s	ś	š	t	l	l	w	χ									stb.
m	n	ñ			η	p	r			s	ś	š	t	l	l		w	χ	z		ž					stb.

A fonetikus hangjelölési rendszerben a fonémák variánsait is jelöljük. Már Setälä is fonematikus transzkripciót alkotott, bár a „fonematikus” terminust nem használta (akkor még nem is létezett). A tudományos gyakorlatban az idők folyamán eltértek a Setälä-féle alapelvektől a fonetikus átírás javára. Ez azzal magyarázható, hogy némely kutató ismeretei nem mindig voltak elégségesek a kutatott nyelvről. A fonetikus átírás, ha nem az illető nyelv fonéma-rendszerén alapul, teljesen szubjektív: a kutató esetlegesen kiragadott hangokat rögzít, amelyek az illető nyelvben lényegtelenek. Így például némely nyugati nyelvész a mordvin palatalizált bilabiális mássalhangzókat (*m̥, p̥, b̥*), amelyek nem fonémák, ugyanúgy jelöli, mint a palatalizált fonémákat (*ñ, š*). Az ilyen fajta lejegyzés egyjellegű volna a lágy és a kemény *l* jelölésével a finnben (*liian, loka*), a kemény és a lágy *č* jelölésével a magyarban (*čizma, čak*), holott csak a finn *l* és a magyar *č* két variánsáról van szó. Nyelvi anyag lejegyzésekor elsősorban a fonémákat kell jelölni, vagyis a fonematikus transzkripciót kell alkalmazni. A fonémák variációinak gondos tanulmányozása után alkalmazhatjuk a fonetikus átírást, amely a fonémák változatainak feltüntetésére szolgál. Az a körülmény, hogy ma már szinte valamennyi finnugor nyelv és nyelvjárás fonémaállománya fel van tárva, megkönnyíti azoknak az egységes jeleknek a megállapítását, amelyek a fonémák jelölésére szolgálhatnak. A különféle finnugor nyelvek fonémái többségükben azonosak vagy közel állnak egymáshoz. Ezért azonos módon jelölhetjük őket. Így a finnugor transzkripciónak mintegy hetven jelre van szüksége. Ezek a jelek szinte mind megvannak a jelenlegi hangjelölési rendszerben. LITKIN hangsúlyozza, hogy minden fonémát e g y betűvel kell jelölni, nempedig betűkapcsolatokkal, ahogy ez eddig például az affrikáták esetében szokásos volt.

A jelenleg használt finnugor átírás megfelel a fonetikus átírás követelményeinek, és alkalmazni is kell a fonémák változatainak rögzítésekor (különösen azoknak a változatoknak a lejegyzésekor, amelyeknek megjelenését meghatározott törvényszerűségek nem szabják meg), úgy szintén a még nem asszimilált jövevényszavak azon hangjainak jelölésére, amelyek még idegenek az átvevő nyelv számára.

LITKIN közli az általa javasolt finnugor transzkripció tervét azzal a megjegyzéssel, hogy táblázatában nem szerepel valamennyi finnugor nyelv, és az egyes nyelvek fonémaállományát sem adja teljesen.

Számomra nem minden teljesen világos, ami a mássalhangzó-táblázatban foglaltatik. Vegyük sorra ezeket a homályos pontokat:

1. a finnben csak az újabb kori jövevényszavakban fordul elő a *g*, ezért helyesebb lett volna zárójelben közölni;
2. a mordvinban a *L, E* bizonyára a *l*-nek, ill. *l*-nek megfelelő moksa zöngétlen médiákat jelöli, de hogy a *J* mit jelöl, nem világos;
3. a mordvinban LITKIN *h* jelet is használ, de hogy ez azonos lenne a magyar és a finn *h*-val, azt kétségesse teszi az a körülmény, hogy a latin ábécé rendjét követő LITKIN az *r* és az *ř* közé helyezte, így érthetetlen, hogy ezzel a betűvel mit is akar jelölni;
4. ezek után annál meglepőbb, hogy a mordvin *χ* fonémát táblázatában nem jelöli, holott ez az általa közölt és átírt moksa irodalmi nyelvi szövegben is előfordul: *luxtma* (luxtma);
5. a cseremiszen az *ŋ* nem fonéma; mivel LITKIN a nyelvjárásokat is figyelembe vette, a redukált *o* és *u* hangokat viszont jelölnie kellett volna, mert azok fonémák;
6. ha következetes finnugor transzkripciót akarunk (márpedig azt akarunk), *β* helyett a cseremiszen *w*-t kell használnunk, ugyanúgy, mint az osztjákban és a vogulban;

7. a cseremiszen nincs *φ* fonéma,
8. van viszont *f* az újabb jövevényszavakban (korábban *p*-vel helyettesítették), tehát szerintem *φ* helyett *f*-et kellett volna közölni zárójelben;
9. a cseremiszen a *š* csak a *ž* fonéma variánsa *ŋ* után; tehát — fonematikus transzkripcióról lévén szó — még zárójelben való közlését is feleslegesnek tartom;
10. az osztják *ʃ* bizonyára csak tévedésből került a *v* oszlopába;
11. a vogul *f* legfeljebb jövevényszavakban fordul elő, ezért helyesebb lett volna — éppúgy, mint a *b*-t és a *d*-t — zárójelben közölni.

Reméljük, hogy LITKIN javaslata alapján a Szovjetunióban kidolgozzák az egységes transzkripciót. A szovjet finnugrisztikában ugyanis eddig az átírásnak különféle hagyományai éltek egymás mellett; Észtországban a Setälä-féle átírást használták, míg Oroszországban — ahol a kis finnugor népek élnek — cirillbetűs átírásokat alkalmaztak. Ez utóbbiak mindig az illető nyelvek praktikus ábécéjén alapultak és ezért meglehetősen eltértek egymástól. Ezekben az átírásokban a fonetikus és a fonematikus törekvések keveredtek. Az első egységesítési kísérlet LITKINTól ered (Лыткин: Диалектологическая хрестоматия по пермским языкам. Москва, 1955). A két permi nyelv azonos foné-

máit akkor is azonos jellel jelöli, ha azok jelölésére az rodalmi nyelvek ábécéjében más-más betűt használnak. Például a жүрj. *дж*-t és a votj. *ж*-t LITKIN egyaránt *ж*-vel jelöli.

Szükségesnek tartom megemlíteni azt, hogy az utóbbi években kiadott finnugrisztikai tárgyú szovjet munkák egy részében már felhasználták LITKIN javaslatát, például a Вопросы финно-угорского языкознания című kötetben, valamint a Советское Финноугроведение című új folyóiratban.

Ha a LITKIN javasolta egységesített finnugor transzkripciót megteremtik és a jövőben a szamojéd nyelvekre is kiterjesztik, annak komoly gyakorlati haszna lesz, különösen a cirill ábécével rendelkező nyelvek tekintetében, mert megszüntetheti az eddigi bizonytalanságot és tarkaságot.

•HONTI LÁSZLÓ

Г. Н. Макаров: Образцы карельской речи

Moszkva—Leningrád, АН СССР, Карельский филиал. 194. I. + 1 térkép

G. N. MAKAROVnak, a karjalai nyelvjárások kutatójának a Kalinini Járásban feljegyzett karjalai szövegei, nyelvészeti, népköltészeti és etnográfiai szempontból egyaránt érdekesek.

Amint az előszóban írja a szerző, a karjalaiak egy része az orosz—svéd háború, illetőleg a stolbovai békekötés után (1617) a Ladoga-tó és a Karjalai Földszoros környékéről átvándorolt a mai Novgorodi és a Kalinini (és részben a Jaroszlávi és a Tambovi) Járás oroszlakta területére. Másik részük észak és északkelet felé húzódott, a mai Karjalai ASZK központi és északi részére (egyes csoportok eljutottak egészen Archangelszkig). Azokból, akik délre vonultak, lettek az ún. felső-volgai (azaz tveri vagy kalinini) és a valdai (vagy novgorodi) karjalaiak. A kalinini nyelvjárásokat feltételeesen három csoportra szokták felosztani: a veszjegonszki, a tolmacevi és a pogorelojei nyelvjárásra. (Itt a szerző a nagyobb nyelvjárási egységen belüli, kisebb nyelvjárási egységet jelentő *зооп* szót használja, de mivel a magyarban ennek nincs pontos megfelelője, ezeket is nyelvjárásoknak nevezem.) MAKAROV könyve szövegeket tartalmaz e három kalinini (vagy tveri) karjalai nyelvjárásból.

1957-től kezdve a Szovjet Tudományos Akadémia Karjalai Filiáléjának Nyelvi, Irodalmi és Történelmi Intézete minden évben expedíciót szervezett tveri karjalai anyaggyűjtés céljából. Ezeknek anyagából válogatták ki a jelen gyűjtemény szövegeit. Az expedíciónak G. N. MAKAROV volt a vezetője, tagjai pedig a Petrozavodszki Egyetem és a Karjalai Pedagógiai Főiskola hallgatói voltak, valamint néhány helybeli pedagógus.

Az előszóban áttekintést kapunk az eddig megjelent karjalai szövegekről, valamint a karjalaiakkal kapcsolatos történeti és etnográfiai irodalomról.

A szövegeket nem műfaj, hanem nyelvjárás szerint csoportosítja a szerző. A kötet a Kalinini Járás északkeleti részén, Veszjegonszkban és környékén feljegyzett anyaggal kezdődik. A veszjegonszki nyelvjárásnak jellemző sajátossága, hogy más karjalai nyelvjárások *ua* diftongusának itt *ja* diftongus felel meg. Azután következnek a kalinini karjalai nyelvterület központi részén (Makszatyicha, Szpirovo, Licheszlavj és Rameski környékén) feljegyzett szövegek. A legfontosabb anyag a kötet utolsó részében van (83—89. szövegegyeségek): a pogorelojei nyelvjárás anyaga. Ebből a nyelvjárásból itt jelentek meg először szövegek tudományos céllal. Pogoreloje nyelvjárása hasonlít az izsorhoz. Több érdekes ősi szó őrződött meg ebben a nyelvjárásban, például *uroš* 'férj' (179. I.).

Sok népköltészeti szempontból is érdekes anyag van a kötetben, például 235 közmondás, gyermekfolklór, több humoros elbeszélés, egy nagyon szép halottsirató ének (71—78. I.)

Etnográfiai szempontból figyelmet érdemel több, ma már nem létező háziipari munka leírása, például a len feldolgozása, a bőr kikészítése, az enyv lepárolása, a zsinidely készítése, a vadászat régi módszerei stb. Mesélnek a népviseletről és a parasztünnepekről is. Sokszor esik szó őseik átvándorlásáról jelenlegi lakóhelyükre (pl. a következő szövegekben: 3, 9, 20, 59, 86).

A szövegeket fonematikus átírással közli a szerző. A fonémák jelölése egyszerű, sok tekintetben megfelel rendeltetésének, de a nyelvészeti igényeket figyelembe véve kifogásolnunk kell az átírás durvaságát. A szerzőnek gondolnia kellett volna arra, hogy munkája új szöveggyűjtemény, és nem minden olvasó ismeri a karjalai nyelvet, különösen nem ismerheti a pogorelojei (= zubcovi) nyelvjárást, amelyből eddig nem jelent meg nyelvmutatvány. Legalább az előszóban bővebben meg kellett volna magyarázni, hogyan

ejtik egyik vagy másik fonémát. Nem világos például az *üö, uo* (*müö, silossuo*) diftongusok ejtése. Nem elég, amit az előszóban az *ü*-ről olvasunk, hogy ti. az *ü* nem hosszú magánhangzót, hanem diftongust jelöl, pl. *mie unahiin* (5. l.).

A karjalai szövegek után közli a szerző pontos, lehetőleg szó szerinti orosz fordításukat. A kötet végén kapjuk a Kalinini Járás térképét.

MAKAROV könyve jelentős, mert szövegeinek egy része egy olyan nyelvjárást is megszólaltat, amelyből eddig nem jelent meg tudományos publikáció, és érdekes azért, mert képet ad a karjalaiak költészetéről, szellemi és anyagi kultúrájáról.

SZABÓ LÁSZLÓ

Északi csillagok alatt

(A finn irodalom ajánló bibliográfiája.) Összeállította Szász Levente.
Budapest, 1964. A Fővárosi Szabó Ervin könyvtár kiadása. 134 l.

Ennek a szép kiállítású kötetnek az a célja, hogy a magyar nyelven is olvasható finn szépirodalmi művek, valamint a Finnországra vonatkozó ismeretterjesztő könyvanyag feltárásával tájékoztatói lehetőséget biztosítson olvasók és könyvtárosok számára. Egy ilyen vademecumnak a kiadása feltétlen indokolt, hiszen ezen a területen két évtizede nem kaptunk könyvészeti kalauzt. SZÁSZ LEVENTE tehát hasznos munkát végzett összeállításával.

A könyv a finn irodalom történetének vázlatos ismertetésével kezdődik (5–10), aztán a Kalevalát és az eposzra vonatkozó magyar nyelvű irodalmat ismerteti (11–15), majd irodalomtörténeti portrékat közöl nagy finn írókról: Kivi, Aho, Järnefelt, Lassila, Linnankoski, Kyösti, A. Järventaus, Sillanpää, Karhumäki, M. Waltari, Larni, Sinervo (16–98) és V. Linna (102–104), továbbá finn költőkkel és fordítóikkal ismerteti meg (99–101). Bemutat a kötet összeállítója néhány ismeretterjesztő művet, érthetetlen módon elfelejtkezik azonban Kodolányi János meg Papp István munkájáról. Nagyon helyeselnék, hogy nem mellőzi a nyelvkönyveket (119–120). Végül felsorolja a magyar nyelven önállóan megjelent finn szépirodalmi műveket, több mint ötven tételt (123–125). Név- és címmutató zárja a kötetet, melybe kis pótlást is tódott az összeállító, mivel anyagának gyűjtését 1963. augusztus 31-én zárta le, viszont ugyanezen év második felében több finnból fordított szépirodalmi mű jelent meg.

SZÁSZ LEVENTE csak „ajánló” bibliográfiát ad, mégis megemlíti, hogy néhány fontosabb mű kimaradt, így többek közt a következők: Uráli dalok (1939, Bán Aladár fordítása), a Világirodalmi Antológia finn fordításai (1956 és 1962), az irodalomtörténeti jelentőségű Finn népmesék c. füzetecske (Pest 1856), a Kalevala némely régebbi kiadása, a Hold-szép leány meg a vízikirály c. gyűjtemény finn meséi (1960), Aho több műve, Järventaus két regénye, Eino Leino balladaskötete (1939), Suonio prózakölteményei (1882) és Maila Talvio A darvak c. regénye (1937). Teljesebb bibliográfiát publikált később, 1966-ban, Kozocsa Sándor és Radó György Az uráli népek történelme és műveltsége c. munkában (132–139. l.).

A jól használható és ügyes kötetet örömmel köszöntjük.

ERDŐDI JÓZSEF

A Bécsi Kódex nyelvtana szótárszerű feldolgozásban Morfológiai rész

Szerkesztette Károly Sándor. Budapest 1965. Akadémiai Kiadó. 249 l.

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében KÁROLY SÁNDOR vezetésével és jórészt az ő munkájával, H. BOTTYÁNFY ÉVA és P. HÍDVÉGI ANDREA, valamint mások közreműködésével egy magyar nyelvműködés igen magas elméleti szinten átgondolt, egészében is és részleteiben is sok újat tartalmazó nyelvtani, közelebbről (illetőleg egyelőre) morfológiai feldolgozása készült el. A mű értékelését megelőzően célszerű megismernednünk létrejöttének körülményeivel és tartalmával.

„A könyv rövid története” című bevezető fejezetben (7–9. lap) tudomást szerzünk arról, hogy nyelvi anyagának gyűjtése 1952-ben kezdődött, a Nyelvtörténeti Adattár

munkálatainak a keretében, annak első szakaszaként. A régi magyar nyelv nyelvtani eszközei tárának, a Nyelvtörténeti Adattárnak (KÁROLY SÁNDOR nyomán egyértelműbb megnevezéssel: a Történeti Nyelvtani Adattárnak) a gondolata 1949-ben merült fel a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében (S. HÁMORI ANTÓNIA: NYIOK. XIV, 313). A gyűjtés irányítója LAZICZIUS GYULA volt. Halála után az intézet igazgatósága a gyűjtött anyagot KÁROLY SÁNDOR gondjaira bízta, aki a munka folytatásául a Bécsi Kódex teljes anyagának a feldolgozását javasolta. „Laziciusszal szemben, aki csak és kizárólag szintaktikai adattárat tervezett, s ebben is — a MIKLOSICH-féle negatív szintaxis elveinek megfelelően — csak nyelvtani eszközöket akart felsorolni, olyan feldolgozást tűztem ki célul, amely morfológiai és szintaktikai szempontból egyaránt kielégíti a hozzá fordulót, mégpedig úgy, hogy mindkét szempontból a lehető legegyszerűbb és legpontosabb tájékoztatást nyújtsa, nem egyszerre, hanem két különválasztott részben. A nyelvtant nemcsak eszközök, hanem szabályok gyűjteményének is tekintem, amelyben éppúgy helyet kell kapniok a $\emptyset$ morfémas szóalakoknak, és a $\emptyset$ kitevőjű szerkezeteknek és mondatoknak, például a kötőszó nélküli mellékmondatoknak, mint a pozitív nyelvtani eszközzel kifejezett grammatikai kategóriáknak. Nem tartottam elfogadhatónak a szintaxis anyagának — a XIX. század előtti grammatikák mintájára — az egyeztetés és a vonzat kategóriáiba való beosztását sem. A magyar jelzős szerkezetre például éppen a jelzők fő típusában nem az egyeztetés, hanem a sorrend a jellemző. Az egyeztetésnek és a jelzőnek szoros kapcsolatba állítása az indoeurópai nyelvtani szemlélet felesleges ideplántálása.” — fejtegeti elveit a szerkesztő (részletesen I. MNy. LVI, 333–44). Elvi problémákat a későbbiekben is lépten-nyomon boncol és megold. A könyv megszerkesztésének elveiről (9–14. l.) és a magyar morfémacsoportoknak a Bécsi Kódexben mutatkozó szerkezeti sajátosságairól írott fejezetekből (15–21. l.), az adatok elrendezésének a szempontjaiból a nyelvelírás elméleti kérdéseiben való alapos jártassága világlik ki. Valószínűleg általános egyetértésre talál következőképpen megfogalmazott eljárása: „Noha ismerjük a modern nyelvelírás fő irányait, és meggyőződésünk szerint hasznos eredményeit alkalmaztuk is, nevek és egyéni műszavak említésével nem akartuk ezt a könyvet olyan mértékben egy időponthoz kötni, hogy ez a kötöttség ötven vagy száz, de akár már húsz év múlva is akadályává váljék a könyv felhasználásának.” (14. l.)

Mivel e könyv a Bécsi Kódex nyelvi adatainak morfológiai leírása, nem tartalmazza a szöveg teljes nyelvtani leírását. A szintaktikai rész egy másik, önálló kötetben lát majd napvilágot.

A morfológiai leírás során először áttekintést kapunk a Bécsi Kódex fő szófajainak legáltalánosabb szerkezeti felépítéséről, morfémaosztályairól, és ezek egymáshoz való kapcsolódásának szabályairól. „A morfológiai szerkesztésmód általános szabályokba foglalása — a modern nyelvelírásnak megfelelően — szimbólumok, képletek segítségével valósul meg. A képletek alkalmazása és alkalmazhatósága mutatja és a szó szoros értelmében szemlélteti, hogy az egyedi eseteken túlmutató, általános szabályszerűségek érvényesülését ismertük fel.” (9. l.)

A nyelvi anyag feldolgozásában következetesen érvényesül a morfológiának mint a nyelvtudomány egyik ágának a saját belső logikája. A morfológiai szerkezettan csak azokat a morfémakapcsolatokat írja le, amelyek a szó határán belül jönnek létre, amelyek szavakat alkotnak. Ennélfogva itt ezúttal csak a ragos főnév kap helyet külön kategóriaként; a névutós főnév már a szintaktikai szerkesztéstanba tartozik (9–10. l.).

A könyv legnagyobb részét a morfológiai szerkesztéstípusok morfémaszimbólumainak fonológiai megvalósulása, azaz az egyes morfématípusokhoz tartozó morfématestek felsorolása foglalja el: „... a morfológiai kategóriák címszava, illetőleg szimbóluma alatt a morfémavariánsokat s az ezekhez tartozó összes konkrét szóelőfordulásokat közöljük. Ezzel a nyelvtannak egy sajátosan új műfaját hoztuk létre, amelyre a szótárszerűség jellemző... A nyelvtannak ez a szótárszerű jellege szükségszerűen következik abból, hogy nemcsak példákat közöl a nyelvtani kategóriákra, hanem felsorolja az összes eseteket. Ez az adattárszerűség megfelel annak, amit a modern nyelvelírás műszavával morfémalistáknak vagy morfémalajstromoknak neveznek.” (10. l.)

Felhívja a mű szerkesztője a figyelmünket arra, hogy a morféma jelentésével való foglalkozás nem célja a feldolgozásnak, noha egyes esetekben (például az időjel nélküli igealakoknál) — a nyelv egységes struktúrájának a szemléletéből következően — a morféma jelentése közti különbséget is feltünteti (11–2. l.).

A Bécsi Kódex nyelvtani feldolgozása a magyar szavak morfológiai szerkezetének megfelelően „... egyrészt a fő morfématípusok: a tövek, a képzők, a jelek és a g o k szerint, másrészt a fő szófajok: az i g é k, a f ő n e v e k, m e l l é k n e v e k (és számnevek) kategóriái szerint tagolódik”. (12. l.) A kötőszók, az indulatszók, a név-

elők, a névutók és az igekötők — mint a szó szerkezeti elemzésén kívül eső morfémák — majd a szintaxis kötetében kerülnek tárgyalásra. Fontos szintaktikai szerepük miatt ugyancsak a szintaxis kötetében kerül sor a határozószók morfológiailag kevésbé tagozott csoportjának s a különféle névmásoknak a részletes felsorolására. A szintaktikai szerkesztéssel való szoros összefüggésük miatt elmarad ezúttal az összetételek rendszeres bemutatása is.

A nyelvtani feldolgozás első fejezete az egyes szótövekből származtatott teljes szócsaládokat tartalmazza az összes képzős, jeles és ragos alakokkal, különös tekintettel a tő alakváltozataira és a paradigmáisorokra. A második fejezet a tőtípusokat ismerteti, a harmadik a képzőket, a negyedik a jeleket és a ragokat tárgyalja. „A szócsaládok részében az összes képzős, jeles, ragos alakok a Mészöly-féle Bécsi Kódex-kiadáshoz hív formában, a lelőhely pontos feltüntetésével, a tőtípusok részében az egyes tőtípusokhoz tartozó összes szavak, a suffixumok részeiben az egyes suffixumokkal ellátott összes szavak fel vannak sorolva, ábécérendben. E szerint könyvünk — ugyancsak első ízben — egy teljes képző-, jel- és ragszótárat is magába foglal” — olvassuk a 13. lapon.

Jelentős és örömdetes az is, amire ugyanott utal a könyv szerkesztője: „Leírásunk a Bécsi Kódex nyelvi anyagának olyan rendszerezése, amely kategóriáit a nyelvi anyagból magából igyekszik felállítani. Sem a Bécsi Kódexnél régebbi, sem annál fiatalabb nyelvi állapot rendszerét nem akarja rákényszeríteni a vizsgált nyelvi valóságra, a helyesen értelmezett történetiség elvét szem előtt tartva. Különösen két fejezetben kellett ezért az objektivitásért erősen megküzdenni: a tőtípusok és a képzők részében. A tőtípusok fejezetében csak olyan tőváltakozási osztályokat állítottunk fel, amelyeket az adatok valóban megkívántak, s ahol a paradigma hiányossága miatt a tőtípusba való besorolás csak feltételes lehet, ott e bizonytalanságot feltüntetjük. A képzők részében csak azokat a képzőket tárgyaljuk részletesen, amelyeknek az alapszava önállóan, szabad morfémaként is kimutatható abban a korban, ha éppen a Bécsi Kódexben nincs is rá adat.”

Tartalmassága és érdekessége miatt komoly figyelmet érdemel a Bécsi Kódexben található magyar morfémacsoportok szerkezeti sajátosságairól írott fejezet (15–21. l.). Annak alapján, hogy a Bécsi Kódexben előforduló morfémák milyen kapcsolatokat alkotnak vagy alkothatnak egymással, négy csoportjuk különíthető el: „1. A morfémák egy igen nagy csoportjába olyan morfémák tartoznak, amelyek után más morfémák következnek vagy következhetnek, s ezekkel a morfémákkal egy szót alkotnak: *ad, ház, szép; ad(-nak), ház(-ban), szép(-nek)*; 2. A morfémáknak egy másik nagy csoportja önállóan, szabadon sohasem alkot szót, hanem csak az előbbi csoport morfémaival együtt, sorrendileg azokhoz hozzácsatlakozva, azokhoz kötve: *-ság, -na, -ban*. Az ilyen morfémák a suffixumok. 3. A morfémáknak egy harmadik csoportja — eredeti szófaji értékében — suffixumokat nem vehet magához és nincs is kötve valamely más morfémához: *és, hogy, hej, óh* (kötőszók, indulatszók). 4. Végül vannak olyan morfémák, amelyek önállóan nem fordulnak elő, csak az első csoport morfémaival kapcsolatban ... *az, egy* (névelők), ... *alatt, mellett* (névutók), ... *meg, fel* (igekötők, vagy ahogy régebben nevezték: elől-utóljárók).”

„Mivel a morfológia a szóelemeknek egymással való olyan kapcsolataival foglalkozik, amelyek még a szó határain belül vannak, érthető, hogy itt csak az első két csoport morfémaival foglalkozunk, s a harmadik és a negyedik csoport morfémáit a szintaxisba utaljuk.” — olvashatjuk ugyanott (15. l.).

A könyv szerkesztőjének a szemlélete szerint „A tüzetesebb vizsgálat a *ház-* és az *ad-*féle morfémák önállóságát, szabadon való előfordulását csupán relatív önállósággá fogja minősíteni”. (15. l.) Ha a nyelv rendszerszerűségének az elvét következetesen érvényesítjük, akkor ugyanis „... a *ház* suffixum nélküli alak a többi alakkal való szembenállása révén sajátos értéket kap. Ez a $\emptyset$ suffixumérték” (l. uott). Az alábbiakban az egyes szófajták szerkezeti felépítését a $\emptyset$ morféma ilyenfajta alkalmazásával írja le.

Az egyes szófajosztályok szimbólumai:

V = verbum: ige

S = substantivum: főnév

A = adjectivum: melléknév

Adv. = adverbium: határozószó

A magyar igealak szerkezeti képlete — a $\emptyset$ morféma alkalmazásával —: $V = V_{st} + T + M + P$, ahol V_{st} az igető, T az idő, M a mód és P a nyelvtani személy kifejezésére szolgáló suffixum jele. Pozitív morfémák (x-ek) esetében az ige szóosztályát alkotó minimális morfémák sorrendje a következő: 1. V_{st} 2. T_x 3. M_x 4. P_x , tehát az

imáda-nd-j-átok szó képlete az x behelyettesítésével: $V_{st} + T_f + M_i + P_{o,pl}$ (ahol T_f = tempus futurum perfectum, M_i = modus imperativus, P_o = persona obiectalis és P_{pl} = persona pluralis).

A főnév szerkezeti képlete pozitív morfémák esetében:

$$S = S_{st} + N_{pl} + C_x,$$

ahol S_{st} a főnévi tő, N a szám, amely numerus singularis és numerus pluralis lehet (megjegyzendő itt, hogy az első az mindig N_o) és C az eset.

A Bécsi Kódex esetet kifejező suffixumainak a felsorolásából (18. l.) kitűnik többek között az, hogy nincs meg benne a $-t$ locativusi, a $-nként$ distributivusi, az $-nta$ distributivusi-temporalisi, a $-stul$ sociativusi rag és a $-képpen$ mint főnévi modális rag.

A főnév szócsztályát alkotó morfémák sorrendje a következő: 1. S_{st} 2. N (3. Sp) 4. C_x , vagy 1. S_{st} 2. N_{pl} 3. P_x (4. Sp) 5. C_x (Sp = suffixum possessionis, P = possessor). A *hiz-ai-m(é)-ban* szó képlete tehát az x behelyettesítésével: $S_{st} + N_{pl} + s_{gl} + Sp + C_{iness}$.

A melléknévet a főnévtől morfológiailag az különbözteti meg, hogy tövéhez „... viszonylagosan sem szükséges suffixumot csatolni, mivel legtermészetesebb szintaktikai helyzetében, a jelzőiben sem a szám, sem az eset kifejezése nem lehetséges. A melléknévi tő felvehet sajátos adverbális szerepű suffixumot: $A_{st} + Adv$: *gyorsa-n*, *szorgalmas-t*. Ez zárómorféma.” (19. l.) A számnévhez is járulhatnak adverbális szerepű suffixumok: $A_{n, st} + Adv$: *husza-n*, *két-szer* (A_n = adiectivum numerales).

A suffixumoknak egy másik csoportja sorrendileg a jelek és a ragok előtt helyezkedik el, s általában a szófaj megváltoztatására való. Ezek a képzők (derivátorok, D).

A Bécsi Kódex nyelvi adatait valamely nyelvtani jelenségre „A Bécsi Kódexben található morfémahangtestek” című rész „Szócsaládok paradigmasorok és tőváltozatok szerint” című fejezetéből idézhetjük (23–137. l.). Az adatokat itt pontos írásmódjakkal és lelőhelyük föltüntetésével találjuk. A címszavak ábécérendben következnek (de hogy a szócsalád tagjai együtt maradjanak, az egy töből származott képzett szavak közvetlenül a tő címszó után következnek még akkor is, ha a sorrend megsérti az ábécérendet), alakjuk az írásmódnak megfelelő régi ejtőmódot követi.

Külön megemlíti a szerkesztő azt is, hogy „A könyvnek ez az első szócsaládos része hangtani, sőt helyesírási kutatás céljaira is használható, hiszen a szavak összes alakváltozatainak pontos írásmódja megtalálható benne... Ezen kívül jó szolgálatot tesz annak is, aki a szavak jelentése iránt érdeklődik, mivel az egy szóra vonatkozó összes adatok lelőhelye jelezve van, s ezek segítségével a megfelelő szöveggörnyezet könnyen kikereshető” (24–5. l.). Hozzáfűzhetjük ehhez, hogy a névelő számára is hasznos az az eljárás, amely a tulajdonneveket külön fejezetbe sorolta, s így jobb áttekinthetőségüket lehetővé tette.

A tőtipusokról szóló rész (138–49. l.) tájékoztat afelől, hogy „... milyen tőtipusok s ezeknek megfelelően milyen paradigmatisorok találhatók a kódexben, mely igék, köznevek, melléknévek (számnevek) tartoznak az egyes típusokhoz, azaz melyeket kell azonos módon jelekkel, ragokkal ellátni” (138. l.).

A képzők fejezetében (150–76. l.) a csoportosítás szempontjait a képző morfológiai funkciója adta meg. Elkülönülnek egymástól az igeképzők, a főnévképzők, a melléknévképzők, s külön kerülnek bemutatásra az elhomályosult vagy passzív tőhöz járuló, valamint a bizonytalan megjelölt képzők.

Közös fejezetbe kerültek a jelek és a ragok (177–232. l.). Az igei jeleket és ragokat követik a tárgyalás sorrendjében a főnévi jelek és ragok, majd a melléknévekhez, illetőleg a számnevekhez járuló ragok következnek. Meg kell említenünk, hogy mind a tövek, mind a képzők, mind pedig a jelek és ragok fejezete rövid tájékoztatóval, eligazítással, az illető részben előforduló rövidítések, jelek és számok magyarázatával kezdődik. Ez a tárgyalási mód biztosítja a feldolgozásnak és az adatgyűjteményeknek az áttekinthetőségét, könnyű kezelhetőségét.

2. „A Bécsi Kódex nyelvtanú”-nak a tudományos értékét a tárgyválasztásnak és a feldolgozási módnak – mind hazai, mind nemzetközi viszonylatban – sok szempontból való újszerűsége adja meg. Mindenekelőtt a Bécsi Kódexnek, illetőleg a magyar nyelv történetének a kódexben képviselt állapota kutatásában van – egyelőre még fölbecsülhetetlen – jelentősége. Nem kétséges az sem, hogy a magyar nyelvtudománynak egy sor ágára – köztük a történeti stilisztikára – is megtermékenyítő, ösztönző hatással lesz.

Régebbi nyelvtörténeti korok nyelvállapotának az újabb, modern nyelvészeti irányzatok vizsgálódási körébe való bevonása nem ismeretlen jelenség már a nyelvtudományi szakirodalomban (l. például R. ARZETMÜLLER, *Die Sprache* VII, 190–8; F. VAN

COETSEM, *Lingua* XIII, 30–48; stb.), és közismertek a morfológiát illető újabb eredmények, nézetek is (bővebben I. ANTAL, A formális nyelvi elemzés 80–178; E. M. UHLENBECK, *Lingua* XI, 426–32; F. F. ODENDAL, *Lingua* XII, 220–5; B. J. HOFF, *Lingua* XI, 157–64; stb.).

Ebben a vonatkozásban nem érdektelen idéznünk azt, amit KÁROLY SÁNDOR a mű bevezetőjében ír: „A Bécsi Kódex szóanyagának tisztán morfológiai jellegű csoportosítása a modern nyelvleírás módszerétől függetlenül, a természetes rendszerezés igényéből született meg s alakult ki lényegében olyanná, amilyen, Hogy ez alapján véve megfelelő a modern tudományos leírás igényének is, s hogy e leírás mai módszeréből adódó elméleti tanulságokat könnyen lehetett alkalmazni az évek óta folyó anyaggyűjtő és rendszerező munka betetőzésével, annak köszönhető, hogy a vizsgált kódexszövegek nyelvi anyagából adódó, világos és ésszerű rendszerezésre, az elmélet és a gyakorlat szintézisére törekedünk. Hogy milyen sikerrel, azt majd a könyv használói fogják eldönteni” (14. l.).

LŐRINCZ JENŐ

Sebestyén Árpád: A magyar nyelv névutórendszere

Budapest, 1965. Akadémiai Kiadó, 254 l.

A magyar nyelv névutórendszerével összefoglalóan ez ideig kevesen foglalkoztak. SIMONYI ZSIGMOND „A magyar határozók” második kötetében (Bp. 1892–95.) részletesen tárgyalja a névutók használatát is, melyhez — művét befejező sorai szerint — anyagot „a magyar nyelvnek egész életéből” gyűjtött. Jóval tömörebben foglalta össze a névutókat „Magyar történeti mondattan”-ában KLEMM ANTAL; a szinkron nyelvvállapot vizsgálatát például nem is tekintette céljának. A nyelvészeti szakfolyóiratokban megjelent részlettanulmányokon és észrevételezéseken, valamint a magyar nyelvtant tárgyaló könyvekben megtalálható rövid összefoglalásokon kívül SEBESTYÉN ÁRPÁD munkája az, amelyik a magyar nyelv névutóinak rendszerét a legalaposabban és a legkorszerűbben összefoglalja. Dolgozata kandidátusi értekezésnek készült, nyilvános vitája 1961 júniusában volt. Kéziratának terjedelmét a kiadás igényeinek megfelelően csökkentette, figyelembe vette a közben szerzett tapasztalatokat, bíráló megjegyzéseket és az időközben megjelent szakirodalmat 1962 végéig.

Névutórendszerünknek „... leíró szempontú — de történeti összefüggéseiből sem kiszakított — vizsgálatához önálló adattárt állítottam össze. A XX. századi írott és beszélt magyar nyelv különböző rétegeiből vett, mintegy 400 nyomdai ívnyi szövegből teljes adatgyűjtést végeztem: minden ide vonható példát kiírtam. Munkámban csak az így nyert anyagot dolgoztam fel. Néhány általános elméleti kérdés után szócikkek formájában mutatom be mai nyelvünk névutókészletét, majd összegezem az anyag vizsgálatából leszűrhető tanulságokat” — olvashatjuk a tájékoztatást az előszóban (5. l.). Figyelmet fordított arra is, hogy forrásai változatos nyelvi anyagot dokumentáljanak, tehát a beszélt nyelv, a versek nyelve, a széppróza, a sajtó nyelve és a műszaki s tudományos nyelv egyaránt képviselve legyen. Egyetérthetünk a szerzővel abban, hogy „... ez a szövegmennyiség már alkalmas arra, hogy belőle a nyelv egészére többé-kevésbé megbízható számszerű és egyéb következtetéseket vonhassunk le”. (26. l.) Vitathatjuk azonban a nyelvjárások névutózásával kapcsolatban követett eljárását: „Nem végeztem külön kutatást a csak egyik vagy másik nyelvjárásban élő névutók összegyűjtésére, ilyen legfeljebb az irodalmi nyelven át került adattáramba. Tapasztalataim szerint a nyelvjárások általában jóval kevesebb névutót használnak, mint az itt vizsgált, elvontabb gondolkodási formákat tükröző nyelvsíkok. Ennek ellenére a nyelvjárások névutózásának vizsgálatát fontosnak tartom, de külön tanulmány feladatának tekintem” — írja (23. l.). Tapasztalatainak igaz voltában kételkedni semmi okunk nincsen (bár éppen az idevonatkozó kutatások hiánya miatt nehéz pontosan fölmérnünk ezt az állapotot), mégis az a véleményünk, hogy nyelvtani problémát (talán éppen ezért) a népnyelv szintoly gazdagon szolgáltatott volna; a népnyelvnek mint nyelvi változatnak a kutatásba való bevonása egyébként sem lett volna azonos valamely nyelvjárástípusnak önálló rendszerként való vizsgálatával. Különösképpen a névutós helynevek problematikája lehet érdekes, nemcsak a népnyelv, de a nemzeti nyelv (illetőleg egyik-másik regionális irodalmi és köznyelv) szempontjából is (bővebben I. GERGELY BÉLA, MNy. IV, 158–82; LŐRINCZ, Földrajzineveink élete 10; ÁRVAY JÓZSEF, MNy. IV, 9 stb.). Anyaggyűjtése forrásjegyzékének a tanulmányozásakor fölsejlik már előttünk a mű nagy erénye: a nyelvi

tények konkrét elemzésén alapuló módszeres kutatás. Ha figyelembe vesszük azt, hogy feldolgozása kizárólag XX. századi (sőt túlnyomórészt 1945 utáni) nyelvi anyagra támaszkodik, és hogy nyelvünk történetének ebben az időszakában az irodalmi és a köznyelvre szorítkozik, a mű címéből következtethető nyelvészeti problematika terjedelmét — legalábbis önmagunknak — némileg szűkebbre vonva kell megfogalmaznunk, körülbelül így: »a mai magyar irodalmi és köznyelv névutórendszere«.

Mi a névutó? Ezzel foglalkozik az első fejezet (7–16. l.). (A valóság tárgyait, jelenségeit vizsgáló emberi gondolkodás nem képes egyszerre teljesen hű képet alkotni vizsgálati tárgyairól; a tárgyak lényegének feltárása fejlődési folyamat eredménye, illetőleg láncszeme, s fokozatosan alakul ki tudatunkban [TAMÁS GYÖRGY, A tudományos meghatározás. Bp. 1961, 44]). A névutó kategóriájának a felismerése, a vele rokon szócsoportoktól való elhatárolása, majd meghatározása és tudományos leírása (is) a nyelvtanirodalom, a szófajtan évszázados fejlődésének az eredménye. Egyik régebben megjelent dolgozatában (A névutók mivoltáról és keletkezéséről: Nyelvtani Tanulmányok 89–101) SEBESTYÉN ÁRPÁD nyomon kísérté a magyar nyelvtanról eszmélkedését és vélekedését a névutókról, SYLVESTERŐL korunkig. Noha már SYLVESTER és BÉL MÁTYÁS is észrevette a magyar nyelv postpozíciózását, és bár a magyar nyelvnek e sajátos, sok európai nyelvtől eltérő vonásával egészen napjainkig sokan foglalkoztak, a névutót pontosan meghatározni, kategóriáját egyértelműen leírni nem tudták. A dolog bonyolult voltát jelzi egyébként az is, hogy a névutó meghatározására említett munkájukban SIMONYI és KLEMM sem vállalkoztak. »A határozóragokkal, határozószókkal, igeikötőkkel és tartalmas szókkal érintkező, önmagában is rendkívül bonyolult belső tagolódást mutató névutórendszer sajátosságait — a dinamikus, alakítani és szintaktikai jellemzőkről nem is beszélünk! — aligha sikerülhet valaha is egy rövid meghatározás kereteibe szorítani!« — vallja maga SEBESTYÉN ÁRPÁD is (7. l.).

Ha meggondoljuk, hogy a szófajelmélet általános nyelvészeti szempontból nem olyan kidolgozott még, hogy az egyes nyelvek egymástól eltérő szófaji rendszerében a rendszerezéshez biztos fogódzókat szolgáltatathatna (l. például VÉRTES EDIT, Általános nyelvészeti tanulmányok I, 325–38), és hogy a névutók problémáival foglalkozni ugyancsak hivatott finn nyelvtudomány sem jutott még ezen a téren kétségbevonhatatlan és örökérvényű igazságokhoz (vö. PAPP ISTVÁN, Nyelvtani Tanulmányok 49–67), nem találjuk túlzásnak a szavait.

A következőkben rámutat néhány eddigi névutó-meghatározás hibáira, korlátaira. Egészében véve sikerültnek, némely ponton azonban hiányérzetet keltőnek találja akadémiai leíró nyelvtanunk meghatározását, amely szerint »A névutó (postpositio) olyan viszonzyszó, mely rendesen hangsúlytalanul követi egy névszónak ragtalan vagy ragos alakját, s ennek jelentését valamilyen határozói viszonyjelentésmozzanattal toldja meg«. (MMNyR. I, 281) »Mitől függ, hogy hangsúlyos vagy hangsúlytalan? Minden névszó után... következhetik névutó? Csak mögötte állhat, előtte nem?« stb. — sorolja a kérdéseket. Kiegészítésként itt megemlíthetjük, hogy a tőle jogosan fölvetett kérdések egy részére is választ ad a névutónak az Új Magyar Lexikonban és az Értelmező Szótárban található (fogalmi) meghatározása. Az utóbbi szerint például a »névutó... olyan szófaj, ill. szó, amely névszók, többnyire főnevek után (ritk. előttük) áll, és velük együtt határozói viszonyt fejez ki...«. Kétségtelen, hogy az eddig ismert névutó-meghatározások között SEBESTYÉNÉ a legkiérleltebb, és a legtöbb lényeges jegyet figyelembe vevő. Így hangzik: »A névutó a nem tartalmas jelentésű álszók (alakszók, formaszók, segédszók) osztályába, azon belül a viszonzyszók csoportjába tartozó ragozhatatlan szófajta, mely a mondatban a határozós szintagma határozó tagjához kapcsolódva annak a meghatározotthoz fűződő speciális viszonyát jelöli.« (8–9. l.) Bár ezt a meghatározást csak ideiglenesnek és előzetesnek szánja, és bár igaz az is, hogy a saját maga által fölvetett kérdések mindegyikére sem ad ezzel választ, a névutói szófaj alakji, jelentéstani és pozicionális jellemzőinek az összefogásával és tudományos általánosításával — úgy véljük — a hagyományos leíró nyelvtan körén belül föltétel nélkül elfogadható fogalmi meghatározást ad; tartalmi meghatározásul könyve első fejezete, tágabb értelemben pedig műve egésze szolgál. A meghatározást követően ugyanis a névutónak a ragtól, a határozószóktól, az igeikötőtől és a ragos határozótól való elhatárolása, egyező és különböző tulajdonságai elemzése, az ebből adódó tapasztalatoknak a névutókra vonatkoztatott elméleti általánosítása kerül sorra. Külön kell kiemelnünk a morfológiai, szintaktikai és jelentéstani (illetőleg funkcionális) tényezők együttes figyelembevételének a jelentőségét: ez vezet el ahhoz a dialektikus szemlélethez, amely megóvja a megmerevedés és egyoldalúság veszélyétől. A rag és a névutó kategóriájára egyaránt jellemzőnek a birtokos személyragozhatóságot, a névmásokkal való kapcsolódást, az irányhármasság szerinti csoportosulást, a morféma-környezet jellegét, a jelentéstípusok változatos voltát

és a hangsúlytalanságot tartja. Elválasztó kritériumnak azt tekinti, hogy ugyanahhoz a tőhöz csak egy rag, de akárhány névutó csatlakozhat. Félreérthető az a megjegyzése, amely szerint az *ez alatt*, *az alatt* és az *ilyen alatt*, *ki alatt* stb. között az utótag kapcsolódásában nincsen különbség, „ez... csak helyesírási sajátosság”. (10. l.) Úgy tűnik, hogy egy láncszemet itt kihagy: az *ez alatt az idő alatt* stb. típusú szerkezetek alaktani és helyesírási vonatkozásait (l. AkH. 1965. 207. szabály; LÖRINCZE szerk. Édes anyanyelvünk² 136; stb.). Fölhívja a figyelmet arra, hogy a határozószó önálló szó és szabad morféma, a névutó pedig önálló szó létre köthet morféma. „Ezen alapul a két kategória fontos szintaktikai különbsége is: a határozószó mondatrészértékké képződ-mény, a névutó viszont önmagában nem lehet mondatrész... Ezért nem állhat — a logikai szembeállítás esetén kívül — önmagában válaszként sem, mint a határozószó...” (13. l.). Több hasonlóságot is kimutat a két szófaj között. A névutó és az igekötő összehasonlításakor utal arra, hogy az előbbi „... elsődlegesen a vele kapcsolatos névszó vonzaskörébe tartozik, azon keresztül, azzal együtt van alárendelve az igének”, míg az utóbbi „... szorosan az ige jelentéséhez kapcsolódik, közvetlenül, határozószó módjára determinálja annak jelentését”. (14. l.). Névutó és ragos névszó elválasztó kritériumának a viszonyjelentés elsődlegessé válását, a tartalmi mozzanatok háttérbe szorulását, a kapcsolt névszóval alkotott szintaktikai viszony elhomályosulását tekinti.

Nyelvtanaink hagyományát követve osztja a névutókat két nagy csoportra aszerint, hogy ragtalan vagy ragos szóval kapcsolódnak-e. Utal a két nagy csoport további belső tagolódására is. Névutóink rendszerét a következő sorrendben tárgyalja: először a legősibb típusú, úgynevezett egyszerű névutók (pl. *alatt*, *által*, *elé*, *felé*, *gyanánt*, *helyett*, *mellett* stb.) kerülnek sorra, őket követik a ragvonzó névutók (*-n által*, *-vel átellenben*, *-n túl* stb.), majd a ragos névszói névutókat mutatja be (amilyen például az *alapján*, *céljából*, *dacára* stb.). „Esetenként névutószzerű kifejezések”-et is megvizsgál (például *alakjában*, *alapon*, *alkalmával*, *-hoz mérten* stb.). Az egyes névutókat külön szócikkekben tárgyalja. Az egyes szócikkek mintaszerűen rendszeres felépítése, a bennük foglalt roppant gazdag nyelvi tényanyag és az arra épülő részletes elemzés páratlan tudományos értéket jelent. A szócikk első részében az illető névutó szerkezetére utal, eredetét, kialakulása mozzanatait veszi számba. Második részében a névutó, illetőleg a névutós kapcsolat jelentésének (funkciójának) példákkal bőven szemléltetett leírása kerül sorra. A harmadik részben a tárgyalt névutó nyelvhelyességi kérdéseit tekinti át, és statisztikai táblázatokat, megjegyzéseket közöl abszolút és relatív gyakoriságukról, nyelvi rétegek és jelentéstípusok szerinti megoszlásukról. Végül pillantást vet esetleges származékaikra is.

Az egyszerű névutókhöz 37 szót sorol. Az e csoportba tartozó nyelvi elemek közös jellemzőjeként említi, hogy egyetlen vagy elsődleges funkciójuk a névutó szerepe, hogy a tartalmas tőszóhoz fűződő eredeti kapcsolatuk elhomályosult, és hogy már nem világos leszámazásuk módja, szerkezetileg való tagolódásuk módja sem.

A „ragvonzó névutók” csoportjába 22 nyelvi alulakat került. Az elnevezést a „ragos névszóval álló névutók” nehézkesnek tetsző körülírás helyett használja, találóan.

Számra a következő csoport a legnagyobb: 41 „ragos névszói névutó”-val (névutó szerepű ragos névszóval) ismertet meg. Azok a névutók kerültek ide, amelyek „... — bár viszonyító funkciójukat osztatlan egészként töltik be — nemcsak a grammatikai elemzés, hanem a mindennapi beszéd számára is világos szerkezeti tagolódásúak”. (121. l.) Lényeges jellemző vonása e csoportnak az is, hogy a névutó tőszava és a végső határozórag (rendszerint másodlagos, testes, de nem ritkán ősi, egyszerű ragok) között sokszor birtokos személyragot találunk, amelyek a „tartalmi jelentésmozzanatok felébredése mellett... a szintaktikai megszerkesztettséget is éreztetik: ébren tartják a névutó és alapszava közt feszülő birtokviszony tudatát”. (i. uo.). Az egyes csoportok belső jellemzőit körültekintő alapossgal sorakoztatja fel. Jól látja azt is, hogy merev elválasztó határok nem vonhatók meg egyszerű és ragos névszói névutók között. Korábban is utalt már arra, hogy „... valójában sohasem névutó keletkezik, hanem névutós kapcsolat alakul valamilyen mondatbeli szókapcsolatból. Így a ragos határozó és a névutó között közvetlen kapcsolat van. Nem is könnyű megvonni a határt közöttük, hiszen a névutóvá váló szó jelentésének tartalmi, vonatkozás- és viszonymozzanatai finom átmenetben cserélődnek fel...” (15. l.). Egy-két — nála a ragos névszóiak között tárgyalt — névutónál (például a *híján*, *révén* esetében) esetleg felvethető az, hogy már az egyszerű névutók között kellene számolnunk velük.

Néhány névutóval kapcsolatban SEBESTYÉN könyvének megjelenése óta is dagodott a szakirodalom. Talán nem haszontalan itt is felhívunk a figyelmet arra, amit BALÁZS JÁNOS belviszonyragjaink eredetének kapcsán a *belül* családjáról írt (NytudÉrt. 40. szám 28–33) (vö. ehhez SEBESTYÉN i. m. 99–100), és amit BERRÁR JOLÁN a *nézve*

névutóról közölt (NytudÉrt. 40. szám 57–9, vö. SEBESTYÉN i. m. 112–3). A közepette névutó nyelvhelyességi vonatkozásait érdekességeként magunk is kiegészíthetjük azzal, amit a nép közepette (<népnek közepette, nép közepett)-féle, ma normának elfogadott szerkezetről (l. 64. l.) a múlt század harmincas éveiben tarthattak: „Illyeneknél: lábnak alatta vagy láb alatt, nem szükséges a' hiányjel; mert ez utóbbiban az alatt független névhatározó, 's szavatlan szót kíván, szavatlanul állván maga is a' szó után; azért hibásak az effélék: víz' közepette, e' helyett: víznek közepette vagy víz közepett.” (Magyar helyesírás' és szóragasztás' főbb szabályai. Pesten 1832. 13.)

A következő fejezetben megismerkedünk „névutókészletünk tartalékseregé”-vel, azaz azokkal az „esetenként névutószerű kifejezések”-kel, melyeknek még túlsúlyban van tartalmi jelentésük, világos a szerkezeti, morfológiai tagolódásuk és a kapcsolatos szóhoz fűződő szintaktikai viszonyuk.

Aligha lehet helytálló az az esetleg fölmerülő kifogás, hogy SEBESTYÉN ÁRPÁD a névutó fogalmát túlságosan szélesen értelmezi. Vannak ugyan, akik bizonyos típusokat eleve kirekesztenek a névutók köréből (l. például ANTAL LÁSZLÓ: Nytud Ért. 29. szám 86–7), vagy pedig tartózkodóan ítélik meg bizonyos újabb nyelvi fejlemények ide tartozását. Ez azonban sokszor oda vezet, hogy a szófajok egymástól való elhatárolásának szempontjai közül egyiket-másikat a többi rovására érvényesítik. SEBESTYÉN koncepciójában e szempontok harmonikus egységet alkotnak. Hasznos és érdekes, a nyelvintézet irodalom más területein is követésre buzdító az a táblázat (18–22. lap), amelyikből megtudjuk, hogy VERSEGHY TÓL az Értelmező Szótár munkaközösségéig ki mit tart névutónak.

Könyvének a névutós szerkezet keletkezéséről (187–99), jelentéséről (201–9), szófaji (211–6) és alaki kérdéseiről (217–29), valamint továbbfejlődésének lehetőségeiről (231–6) írott fejezetei a feldolgozott nyelvi anyagból leszármazott tanulságok alapos elméleti átgondolásáról tanúskodnak. Azok a fejtegetések, amelyek az eredetileg lexikális jelentésű önálló szavak viszonyzóvá grammatikálizálódásáról, a névutózásnak a nyelvi rendszer más sajátosságaival való összefüggéséről, a névutóknak a szerkezeti előzményeik szerinti tipologizálásáról olvashatunk, általános nyelvészeti szempontból is jelentősek. Nemcsak összefoglalja itt a nyelvintézet eddigi eredményeit; immár a saját adat-tárán túlmenően is számba veszi a névutókkal kapcsolatos legrejtettebb nyelvi jelenségeket is, és ezeket alkotóan rendszerezi. Figyelemre méltó, amit a névutóvá váló névszó mondatbeli életéről ír: „... k ö z v e t l e n ü l két másik szóval tart kapcsolatot: a meghatározottal és a névszóval, tehát k e t t ő s k ö t é s b e n v a n. A mondatban fellelhető ilyen 3 tagú szókapcsolatok közül csak azokban alakulhat névutó, amelyekben a két lehetséges kapcsolattípus egyike határozós, és a szintagmabokor alaptagja a meghatározott. Az ennek alárendelt két másik szó lehet e g y m á s m e l l é r e n d e l t, s a k k o r e r e d e t i l e g k ü l ö n - k ü l ö n, ö n á l l ó h a t á r o z ó k e n t k a p c s o l ó d n a k a m e g h a t á r o z o t t h o z...; és lehet e g y m á s a l á r e n d e l t, s a k k o r a k é t s z ó k ö z ü l c s a k a z a l a p t a g k a p c s o l ó d i k k ö z v e t l e n ü l a m e g h a t á r o z o t t h o z. Ez az alárendelő kapcsolat elvileg bármelyike lehet a mondatban előforduló alárendelő szintagmáknak: 1. a l a n y o s... 2. t á r g y a s... 3. h a t á r o z ó s... 4. b i r t o k o s j e l z ő i... 5. e g y é b j e l z ő i... a magyar nyelv mindezeket a lehetőségeket valóban fel is használja, mindegyik módon keletkezett, keletkezik vagy keletkezhetik névutó, bár kétségtelen, hogy a készlet zöme birtokos kapcsolatra vezethető vissza.” Ezt az elvet érvényesítve veszi számba névutóink típusait (190–9. l.; l. még Uő.: NytudÉrt. 40. sz.: 314–9).

A műben élénk tárulkó tény- és ismeretanyag gazdagságát, a maradandó értékeket még számtalan hivatkozással érzékeltethetnők. Külön kell szólnunk feldolgozásának arról az oldaláról, amely nyelvintézetünk újabb alkotásai között is a legkiemelkedőbbek közé emeli: a vizsgált nyelvi jelenségek számszerű jellemzéséről, a statisztikai szempontok érvényesítéséről. Közismert, hogy az utóbbi két évtizedben az ilyen irányú igények megnövekedtek a nyelvészeti munkákkal szemben, sőt „... nem tekinthető egy munka elfogadhatónak, ha a vizsgálat szempontjából lényeges statisztikai viszonyokat a szerző nem tisztázta” – vallja DEZSŐ LÁSZLÓ (NyIÖK XXI, 215–33).

Az egész magyar nyelvtudományak, a stilsztikának és a leíró nyelvtannak pedig különösen értékes anyagot szolgáltat SEBESTYÉN ÁRPÁD statisztikai számításai, táblázatokban összefoglalt, sok tényezőt figyelembe vevő számadataival.

A mű tudományos értéke, a magyar nyelv megismerésében képviselt jelentősége elvitathatatlanul nagy. Miként SIMONYI említett alkotása annak idején, SEBESTYÉN műve szintén évtizedekkel előre is mutat. Melegen ajánlhatjuk a többi névutózó nyelv (finn, tibeti, kínai stb.) tudományát művelő tudós figyelmébe is: meríthetnek belőle.

LŐRINCZ JENŐ

Marija Gimbutas: The Balts

London, 1963. Thames and Hudson 286 l. Ancient Peoples and Places:
Vol. 33.

Ha az európai kontinens határait az Északi-foktól Szieliáig és Írországtól az Urálig vesszük, ennek a területnek pontosan a kellős közepén van Litvánia és Lettország, a ma élő két balti nép lakóhelye. A baltiak őstörténetét nem ismerjük még kellő részletességgel, annyi mégis bizonyos, hogy legalább három ezer esztendő óta ugyanaz a kultúra és életmód folytatódott, fejlődött e területen. A köztudat mégsem úgy számítja a balti népeket, mint amelyek tevékenyen részt vettek volna Európa mai etnikai képének megformálásában. A balti népek történései előszeretettel hangsúlyozzák, hogy mai területük (a Visztula, a bjelorusz dombvidék, a Nyugati Dvina és a Balti-tenger között) mennyire félreeső terület volt, ahol meglepő régies életmód maradt meg szinte napjainkig. Olykor még ezen is túlmenően, már az indoeurópai „őshazák” idején is visszahúzódo, a csendes erdőkben békességben élő népnek rajzolják a baltiak elődjét. Állításuk igazolása az ismert balti történelem: a poroszkokat és kúrokat elpusztították, *Ziemgala* és *Sēla* önálló törzsei beolvadtak, és a lettek állami függetlenségét csak a huszadik század hozta el. Ezt bizonyítaná a lett és a litván nyelv sok megőrzött régiessége, bizonyos óindoeurópai alakjainak sokasága is. Az idillikus (!) visszahúzódozottság elképzelésének nyomai még GIMBUTAS könyvében is itt-ott fellelhetők, jóllehet éppen e munka érdeme az, hogy végre pontosabb képet kapunk a baltiak cseppet sem eseménytelen, hanem nagyszabású és sok nép életét befolyásoló történelméről. Állig kételkedhet abban valaki, hogy a balti filológia valamelyes ismerete nélkülözhetetlen a korszerű szlavisztika, germanisztika, általános indoeurópai kutatások, és természetesen a finnugrisztika műveléséhez.

GIMBUTAS könyve túlnyomórészt régészeti anyagra támaszkodik, és zömmel az úgynevezett halomsíros, vagy kurgán-kultúra e területen való feltűnésétől (i. e. 2100 körül) a litván nagyhercegség fénykoráig (1362–1569) terjedő időszakot tárgyalja. Könyve legnagyobb érdeme e több mint háromezer esztendő régészeti és a végefelé történeti adatainak pontos, körülmekintő felsorolása, gazdag bibliográfiával és pompás képanyaggal, térképekkel, rajzokkal való sokoldalú bemutatása. Munkája elején tér ki az indoeurópai nyelvtudomány baltisztikai eredményeire. Egyrészt a toponímika megállapításaira hivatkozik, másrészt nyelvi adatok alapján próbálja meg elképzelni a régészeti korok indoeurópai, majd balti életformáját. A kötet végén rövid fejezet foglalkozik a lett és litván folklór vallás és mitológia kérdéseivel. E rövid áttekintésben a balti pogány istenségekről jó képet kapunk, egy kicsit csalóka mégis a kép. Napjaink folklór hiedelmeit a rendelkezésre álló források (elsősorban ANDREJS JOHANSONS kitűnő munkája: *Der Schirmherr des Hofes im Volksglauben der Letten* (Stockholm, 1964), valamint STRAUBERGS és BREZIS idézett művei) ma már jóval egyszerűbbnek mutatják. A balti mitológia a pogányság korában élt, később legfeljebb törmelékeiben maradt csupán meg.

A közvetlenebbül nyelvészeti jellegű munkák már régóta foglalkoztak a balti nyelvek eredetének, és az indogermán nyelvcsaládon belül való szorosabb hovatartozásának a kérdésével. BRUGMANN vetette fel 1886-ban, hogy szorosabb nyelvi kapcsolat áll fenn a balti és a szláv nyelvek között, sőt egyenesen balti-szláv nyelvcsoporthoz beszélt. E felfogást nagy polémia követte, amelynek során MEILLET (*Les dialectes indoeuropéens* — Paris, 1908) kétségbe vonta az állítás helyességét. A vita máig sem ült el. Egyes kutatók csak viszonylag kései kölcsönhatást, mások ismét igen korai közös fejlődést tételeznek fel a balti és szláv (leginkább a bjelorusz) nyelvi formák közti egyezések magyarázatára. Maga a legilletékesebb, a balti nyelvészet többször is foglalkozott e kérdéssel, és általában századunk legjelentősebb balti nyelvészeinek, a lett ENDZELINS akadémikusnak a véleményét fogadta el, aki mindkét elgondolásban talált részletigazságokat. (Erről legutóbb: *Древнейшие славяно-балтийские языковые связи*. In: *Труды института языка и литературы Академии наук Латвийской ССР* 2 (1953) 67–82.) Az utóbbi évtizedben azonban több olyan munka látott napvilágot, amelyek mintegy újra felvetik e probléma jogosultságát. Az összehasonlításához eddig leginkább használt szótár (REINHOLD TRAUTMANN: *Baltisch-Slavisches Wörterbuch*. Göttingen, 1923.) helyébe a Heidelbergben, ERNST FRAENKEL szerkesztésében ha lassan is, mégis folyamatosan megjelenő litván etimológiai szótár (*Litauisches Etymologisches Wörterbuch*), illetve az ugyancsak FRAENKEL készítette kézikönyv (*Die baltischen Sprachen* — Heidelberg, 1950) lép. Megváltozott a közvélemény az indoeurópai nyelvek lokális tagolódását illetően is (WALTER PORZIG: *Die Gliederung des indogermanischen Sprachgebiets* — Heidelberg, 1954.), pontosabban e téren az általános indoeurópai nyelvészet sok olyan új részleteredménnyel

rendelkezik, amelyek módosíthatják a speciális balti nyelvészetet is. Különösen a szovjet nyelvészek foglalkoztak sokat ezekkel az új lehetőségekkel, és IVANOV, ТОПОРОВ, ТРУБАЦЕВ, БЕРНШТЕЙН, ГОРНУНГ, НЫЕКОПУНИЙ és mások számos munkában fejtették ki nézeteiket a kérdésekről. (Erről tájékoztat: Б. В. Горнунг: *Из предистории образования общеславянского языкового единства* — Москва, 1963. és Непокупный, А. П.: *Ареальные аспекты балто-славянских языковых отношений* — Киев, 1964.) E munkákban különösen GORNUNG használta fel GIMBUTAS már korábban publikált eredményeit (*The Prehistory of Eastern Europe*. Part I. Cambridge [Mass.] 1956.), és ő is a kurgán-kultúra nyugatra terjedésében látja a proto-balti és a proto-szláv népelem Európában való megjelenését. (Részletkérdésekben azután más véleményt formál.)

Nagy fontossága van a folyóneveknek a baltiaki régi szállásterületének felderítésében. VASMER, SZЕРЕБРЕННИКОВ, majd ТОПОРОВ és ТРУБАЦЕВ kutatásai alapján ma már bizonyítottnak vehető, hogy balti folyónevek vannak a Visztula torkolatától keletre, egészen Moszkváig, délen pedig Kijev és Varsó körzetéig. Északon e toponímika kevésbé a mai ész-tlett határtól északra terjed ki, és máshonnan is tudjuk, hogy itt a mai nyelvi választóvonal a legutóbbi évszázadokban nyomult le délre (VALDIS J. ZEPS: *Latvian and Finnic Linguistic Convergences* — The Hague — Bloomington, 1962.). E nagy terület legjelentősebb vizeinek régi neve (*Nemunas-Nyemen* vagy *Memel*, *Daugava-Dvina*, *Tszna* vagy *Cna*, *Deszna*, sőt maga a *Volga* <balti *Jilga* 'hosszú folyó') jó balti etimológiákkal rendelkezik. A kutatók előtt az utóbbi időben ez a tény világos volt, hiányzott azonban az a történeti érv, amely támogatta volna e feltevést.

GIMBUTAS ismét visszatér ahhoz a már régóta vitatott nézethez, amely szerint a HÉРОДОТOSZnál szereplő *Neuri* név nem szláv, hanem balti lakosságot jelentene. Érvelése szerint az itt található régészeti anyag az i. e. I. évezred közepétől kezdve jól azonosítható a nyugatibb, vitathatatlanul balti leletekkel, maga a *Neuri* név is összevethető balti folyónevekkel. Az eddigi kutatások azért nem merték végérvényesen eldönteni a kérdést, mivel korábban nem volt elég balti régészeti anyag publikálva, és a szórványosan ismert leleteket hol szlávnak, hol germánnak vélték. Eszerint a Nyugati Dvina, a Dnyeper, a Deszna forrásvidékén és ettől keletre, egészen a mai Moszkváig *Neuri* néven nevezve balti törzsek éltek, és erre a területre a szlávok csak később, délről húzódtak fel. Az i. sz. 10. században a Kijev—Minszk—Novgorod—Rjazany által körülhatárolható területen már különböző szláv törzsek (a *dregovicsok*, *krivicsek*, *radimicsok*, *vjaticsok*) élnek, és jöllehet a litván nagyfejedelemség idején ezt a területet politikailag ismét baltiakkal ellenőrzik, a népesség szláv marad. A szlávok e területre a Dnyeper alsó folyásának a vidékéről húzódtak fel, egyelőre nem tudjuk pontosan datálni, mikor. Csupán annyi bizonyos, hogy ez a folyamat a gót, majd a hun birodalom széthullása után, vagyis legkorábban az i. sz. 5. században indulhatott meg, és a régészeti leletek tanúsága szerint igen lassan ment végbe. GIMBUTASnak ez az elgondolása meggyőzőnek látszik, és segítségével jól áthidalhatók az eddig nyitva hagyott kérdések.

A legutóbbi időben igen megélénkült a balti népek történetének és etnogenezisének kutatása. A szovjet kutatók több nagy monográfiában mutatták be a balti népek társadalomtörténetének főbb szakaszait. (*Вопросы этнической истории народов Прибалтики*. Москва, 1959. — *Народы европейской части СССР*. Том II. Москва, 1965.) Sajnos, olykor ezek közül még a legfrissebb munkák sem vesznek tudomást GIMBUTAS eredményeiről, és olykor kerülő úton jutnak el ugyanoda.

VOIGT VILMOS

Az első svéd—magyar szótár

Bo WICKMAN: *Svensk — Ungersk Ordbok*. Stockholm. 1965.
 Ungerska Institutet vid Stockholms Universitet. VIII + 327 l.

1. 1929-ben Magyar Intézet létesült Stockholmban, mely már a következő évben a stockholmi főiskola (Stockholms Högskola) szerves részévé vált. A „főiskola” már akkor is mai értelemben vett egyetem volt, mely csupán hagyománytiszteltből viselte a régi Högskola nevet, ma pedig már új neve (Stockholms Universitet) szerint is az egyetemek között foglal helyet. A Magyar Intézet első igazgatója LEFFLER BÉLA, a Högskola rendkívüli tanára volt. Követségi sajtóelőadói állásban a magyar kultúra képviselőjeként élt Svédországban 1919-től. Feleségével, SIGNE LEFFLERREL együtt rendkívül nagy érdemeket szerzett a magyar—svéd művelődési kapcsolatok fejlesztése terén. „Ungersk lyrik i svensk översättning” (1922) címen magyar lírai antológiát adott ki svéd költők

műfordításából. Az „Ungern i kultur och historia” (1924) című kötetben CH. PIERRE BACKMANNal együtt a magyar nép és kultúrája történetéről adott rövid áttekintést. „Ungersk konst” (1928) címen a magyar művészet fejlődését ismertette meg a svéd közönséggel, az „Ungerska noveller” (1932) című kötetben pedig a magyar novellairodalomból adott egy kis gyűjteményt a svéd olvasók kezébe. Jelentős munkásságot fejtett ki a svéd irodalom magyar tolmácsolójaként is.

A stockholmi Magyar Intézet LEFFLER BÉLA kezdeményezésére jött létre: miután munkássága révén a magyar irodalom és tudomány megbecsülésre tett szert Svédországban, a svéd hivatalos körök hozzájárultak külön Magyar Intézet szervezéséhez a stockholmi Főiskolán. Az Intézetben minden egyetemi félévben rendszeres oktatás folyt: eleinte Leffler Béla egyedül tartott előadásokat a magyar nyelvről és irodalomról, később megosztotta e munkát a mindenkori magyar lektorral. Az Intézetben többen jól megtanultak magyarul. A svéd szakemberek sűrűn igénybe vették az Intézet könyvtárát tudományos kutatásaik végzéséhez. Minthogy szép számban voltak benne olyan könyvek és folyóiratok is, amelyek a Magyarországgal szomszédos népek nyelvét, történelmét és települési viszonyait ismertették, a Magyar Intézet Stockholmban egyre inkább egy kis kelet-európai intézet szerepét játszotta. Az Intézet tudományos tekintélyét jelentősen növelte még az a tény, hogy kiadásában Acta Instituti Hungarici Universitatis Holmien-sis címen kiadványsorozat is jelent meg, amelyben számos fontos tudományos mű került kiadásra.

2. A második világháború okozta nehézségek leküzdése után a stockholmi Magyar Intézet 1965-ben jelentkezett újra jelentős kiadvánnyal, mégpedig az első nyomtatásban megjelent svéd — magyar szótárral. A szótár szerkesztője az ismert svéd nyelvész, a finn-ugor összehasonlító nyelvészet uppsalai professzora és egyben a stockholmi Magyar Intézet igazgatója: BO WICKMAN. A szótár anyagának összeállításában és a svéd szavak magyar értelmezésében segítségére volt számos, Svédországban élő hazánkfi. A szótár kiadásához — amint az előszóban olvashatjuk — anyagi támogatást kapott a szerkesztő a Svéd Vöröskeresztől, valamint több más svéd intézménytől.

3. A szerkesztési elvekről szóló tájékoztatóból, úgyszintén magából a szóanyagból az derül ki, hogy a szótár nemcsak svédül tanuló magyaroknak van szánva, hanem magyarul tanuló svédeknek is. Az utóbbi körülmény lehet a magyarázata annak a ténynek, hogy a szótár nagyszámú nemzetközi (tudományos és egyéb) vándorszót is tartalmaz. Ezek a svédül tanuló magyarok szempontjából bizvást kimaradhattak volna egy olyan középszótárból, mint amilyen az ismertetendő szótár, mert hiszen az olyan „svéd” szavak, mint például *aforism, akvamarin, alkov, alligator, alt, ametist, anakronism, ananas, anapest, Antarktis, atavism, ateism, atmosfär, azalea, azur* tanult magyar olvasók számára egy svéd — magyar szótár értelmezései révén semmivel sem válnak érthetőbbekké, mint egyébként voltak. Más a helyzete egy magyarul tanuló svédnek: ő nem tudhatja, hogy a kérdéses svéd szavak magyar megfelelője hogyan hangzik és íródik, sőt felteheti, hogy e szótát a magyar nyelvben más eredetű, esetleg belső keletkezésű szavak pótolják.

Az első svéd — magyar szótár hozzávetőleges számítások szerint 30 000 címszót tartalmaz. A címszavak bokrosítva vannak, azaz az azonos alapszóhoz tartozó származékok és összetételek — amennyire ez az ábécérend megsértése nélkül lehetséges volt — egy szóbokorba vannak foglalva. A szótár feltünteteti a főnevek és az igék ragozásának főalakjait, illetőleg jelzi szófaji minőségüket, s célszerű módon lehetővé teszi ilyen vagy olyan ragozási osztályba tartozásuk felismerését. A többjelentésű címszók eltérő főjelentései számozva vannak, s szükség esetén szögletes zárójelbe tett svéd nyelvű magyarázatok igazítják útba a szótár svéd használóit arra nézve, hogy a svéd szónak milyen esetben vannak ilyen vagy amolyan magyar jelentései. A svéd és a magyar szó esetleges vonzatát nyelvtani utalások tüntetik fel, s mondatbeli használatát példamondatok világítják meg.

4. Nyilvánvaló, hogy Svédországban egy svéd — magyar szótár kiadása nem hasznos hajtó vállalkozás. Következésképpen nem volna méltányos felhánytorgatni olyan esetleges hiányokat, amelyek a szótár anyagi körülményektől megszabott terjedelméből természetszerűen adódnak. Ezért én a szótár szóanyaga egy részének átvizsgálása közben figyelmemet elsősorban a szótárban foglalt szókra és jelentéseikre, nem pedig további címszók hiányára fordítottam. Megvizsgáltam az értelmezések helyességét, tisztázni igyekeztem továbbá a megadott jelentések elégséges vagy elégtelen voltát. Gyakori szavak esetleges hiányára csak másodsorban voltam tekintettel. Észrevételeimet az alábbiakban közlöm.

Az *absolutist* értelmezése körülírással történt: 'aki nem iszik szeszes italt'. Nyugodtan fel lehetett, sőt fel is kellett volna venni az 'antialkoholista' jelentést, hiszen ez a szó

már aligha írható ki nyelvünkéből, sőt ok se nagyon van kerülésére. — Az *abstrahera* jelentése nemcsak 'elvonatkoztat', hanem 'elvon', s az *abstraktion* szóé nemcsak 'absztrakció, elvonatkoztatás', hanem 'elvonás' is. — Az *alla* jelentései közé fel kellett volna venni a 'valamennyi'-t. — Az *amma* 'szoptatni' címszó felvételét fontosabbnak tartottam volna, mint az *ametisét*-ét. — Az *analfabet* egyik jelentéseként megadott magyarázat: 'aki nem tud se írni se olvasni' nyugodtan elmaradhatott volna. — Az *anbelanga* címszóhoz tartozó kifejezés: *vad mig* ~ helyesen bizonyára így van: *vad mig* ~r. — Az *andnöd* helyes fordítása nem 'lélegzethiány', hanem 'légszomj'. — Az *anförtro* jelentéseként a 'megbíz' mellett nem mellőzhető a 'rábíz'. — *Anslä en ton* jelentése nem 'hangot ad', hanem 'megüt (valamilyen) hangot'. — A *taga anstöt* kifejezés egyik jelentéseként közölt 'megütköződik' szót teljesen feleslegesnek érzem. — Az *antagligen* jelentése nemcsak 'valószínűleg', hanem 'feltehetőleg' is. — Az *arrangemang* szónak az 'elrendezés' mellett fontos jelentése: 'rendezvény'. — Minthogy a szótár számos nemzetközi szót tartalmaz és értelmez, az *auditorium* jelentései közé felvettem volna az 'előadóterem' jelentést. — Az *avancemang* jelentése nemcsak 'előléptetés', hanem 'előlépés' is. — A *göra avbön* jelentései közül nem mellőzhető az 'önkritikát gyakorol'. — *avkunna en dom* jelentése inkább 'ítéletet hirdet', nem pedig 'ítéletet mond'. — *avlönning* nemcsak 'fizetés', hanem 'díjazás' is. — *avlövas* jelentése inkább 'leveleit vesztí', nem pedig 'leveleit hullatja'. — *avpolletera* nem 'elbánik', hanem 'meneszt, elbocsát'. — Minthogy a szótárban megvan az *avvedning* 'rántás' szó, elé kívánczított volna az *avreda* 'beránt' ige. — *avrusta* nem 'lefegyverkezik', hanem 'leszerel'. — Az *avskedsansökan* címszó mellé gyakorisága miatt felvettem volna az *inlämna sin avskedsansökan* 'benyújtja lemondását' kifejezést. — *avsköljning* nemcsak 'lemosás', hanem 'leöblítés' is. — Az *avsnäsa* igtét a szótár magyarázza, mégpedig így: ' [röviden, megvetően] visszaautasít, helyreutasít'. Jelentése ez: 'leint, lepisszent'. — Az *avspänning* 'megkönnyebbülés, enyhülés' jelentése gyakoribb, mint a 'könnyebbülés'. — *avsvärja sig* jelentése nemcsak 'letagad, eltagad', hanem 'megtagad (vkit, vmit); lemond (vmiről)' — *avsätta* [från ett ämbete] 'hivataltól megfoszt' (nem: 'hivatalból'). — Az *avtagsväg* 'keresztút' jelentése mellőzhető lett volna. — A *träffa avtal med ngn* kifejezésnek a 'megegyezik vkivel' jelentése mellett fontos és gyakori jelentése: 'szerződést, megállapodást köt vkivel'. — Az *avtvä* 'elmos' jelentése mellett a 'lemos' jelentést is megadtam volna (az 'eltöröl' helyett). — A *se ngn över axeln* jelentése elsősorban 'lenéz vkit'. — *benhärd* jelentése nemcsak 'csontkemény', hanem gyakran 'sziklaszilárd'. — *förkastlig* jelentése nemcsak 'megvetendő', hanem 'elvetendő, elítélendő'. — A *kasse* jelentéseként olvasható 'bevásárlási táska' inkább magyarázatként, semmint köznyelvi egyértékesként hat rám. Inkább a 'szatyor, (piaci) táska' jelentéseket adtam volna meg. — A *klandra* jelentései közül hiányzik a 'szid'. — Az *omdömeslös* jelentéseként közölt 'ítélőképtelen' nem használatos; helyette a 'kritikátlan, önállótlan' jelentést vettem volna fel. — A *sälbisam* jelentését talán helyesebb lett volna így közölni: 'pézsmapatkány (prémje)'. — *upprätta* jelentése nemcsak 'felállít, létesít, helyreállít', hanem — bizonyos gyakori kapcsolatokban — 'kiállít, megfogalmaz (pl. jegyzőkönyvet, iratot)' is. — Az *utföra* igeének hiányzik az 'elvégez, végrehajt' jelentése. Felvettem volna az *utföra ett musikstycke* 'zenedarabot előad v. bemutat' kifejezést is. — Az *underklassen* jelentéseként közölt 'az alsó osztályok' a svédül nem tudók számára alig érthető; többet mondott volna például ez az értelmezés: 'az alsóbb néposztályok'.

A jelzett és a hozzájuk hasonló kisebb hiányosságok arra mutatnak, hogy kíváncsított lett volna a szerkesztőt és munkatársait esetleg a szótár kéziratának hazai lektoráltatása útján támogatásban részesíteni.

Sajtóhibát csak keveset találtam. Egy példa: *allra hels pro allra helst*. A könyv kitűnő papíron, szép kiállításban került kiadásra.

5. A svéd — magyar szótár nagymértékben megkönnyíti Svédországban — első sorban a svéd egyetemeken s így a stockholmi Magyar Intézetben is — a magyar nyelv tanítását és tanulását. Összinte elismerés illeti meg Bo WICKMAN professzort azért, hogy vállalta a megszerkesztésével járó nagy munkát. Az ennek elvégzéséhez szükséges sok időt tudományos kutatásaitól kellett elvonnia, s így áldozatvállalásával ez okból is lekötelez bennünket.

Az első svéd — magyar szótár megjelenése esemény a hazai finnugor nyelvészet művelői s így a Nyelvtudományi Közlemények olvasói számára is. Hiszen közismert, hogy a svéd nyelv ismerete a finnugrisztika szempontjából is rendkívül hasznos, a finnugrisztikán belül pedig bizonyos szűkebb területeknek, mint például a lappológianak a műveléséhez éppenséggel nélkülözhetetlen.

LAKÓ GYÖRGY

TARTALOM

A. KÖVESI MAGDA: Ósi határozóragjaink történetéhez	225
SZABÓ LÁSZLÓ: Szelkup szövegek szójegyzékkel (Tymi nyelvjárás)	249
ANTAL LÁSZLÓ: A jelentés kérdései	279
KÁROLY SÁNDOR: Megjegyzések „a jelentés kérdései”-hez	327
KELEMEN JÓZSEF: Lyukkártyarendszerű adatgyűjtés és feldolgozás a nyelvtudományban	343
FODOR ISTVÁN: Az afrikai nevek és szavak magyar írásmódja	381
GREGOR FERENC: A magyar ló- és szarvasmarha-tenyésztés nyelvi hatása a szlovákra	397

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

MATVEJEV, A. K.: Két helynév-magyarázat	417
RÉDEI KÁROLY: Szófejtések	420
SZABÓ LÁSZLÓ: Az „oratio mixta” a kólai lappban	429
K. PALLÓ MARGIT: <i>Jár</i>	433
TOMPA JÓZSEF: Sajnovics nyelvhasznításának legfurcsább népszerűsítője	437
BENKŐ LÁSZLÓ: Még egyszer az irodalmi nyelvről	449
HELL GYÖRGY: A gépi fordítás időszerű kérdései	453

ISMERTETÉSEK — SZEMLE

KÁLMÁN BÉLA: Finnugor folyóirat Franciaországban	461
LAKÓ GYÖRGY: Utószó <i>Reguly</i> osztják hagyatékának befejező kötetéhez	462
HONTI LÁSZLÓ: <i>В. И. Лыткин, О единой научной транскрипции звуков финно-угорских языков</i>	464
SZABÓ LÁSZLÓ: <i>Г. Н. Макаров, Образцы карельской речи</i>	467
ERDŐDI JÓZSEF: Északi csillagok alatt	468
LŐRINCZ JENŐ: <i>Károly Sándor, A Bécsi Kódex nyelvtana szótárszerű feldolgozásban. Morfológiai rész</i>	468
LŐRINCZ JENŐ: <i>Sebestyén Árpád, A magyar nyelv névutórendszere</i>	472
VOIGT VILMOS: <i>Marija Gimbutas, The Balts</i>	476
LAKÓ GYÖRGY: Az első svéd—magyar szótár	477

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója.

Műszaki szerkesztő: Merkly László

A kézirat a nyomdába érkezett: 1966. VII. 19. Példányszám: 650. Terjedelem: 22,4 (A/5) ív. + 8 old. melléklet

66. 62662 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

MUNKATÁRSAINKHOZ

Kérjük munkatársainkat, hogy a szerkesztőség és a nyomda munkájának megkönnyítése érdekében vegyék figyelembe a következőket:

- 1. A kéziratokat szabványos papírlap egyik oldalára gépeljék.*
- 2. Egy lapra legfeljebb 30 sort, soronként legfeljebb 60 betűt írjanak.*
- 3. A kézirat szövegében a következő jelzéseket használják: —— (nyelvi adatok jelölésére), ... ritkított (értelmi kiemelésre), ===== félkövér (alcímek betűtípusaként), ~~~~~ kapitálchen (a szerzők nevének kiemelésére).*
- 4. A kézirat géppel írott szövegében az utólagos javításokat, a fonetikai jeleket tintával írják.*
- 5. A folyóiratok és sorozatok kötetszámát római számmal írják. A kötet-szám és lapszám közé vesszőt tegyenek.*

Ára: 16,— Ft

Előfizetési ára egy évre: 28,— Ft

INDEX: 25.666

AKADÉMIAI KIADÓ BUDAPEST